

EEN SOCIALE GEOGRAFIE VAN

REMITTANCESPRAKTIJKEN:

TRANSFERS VAN BELGIË NAAR SENEGAL ALS CASESTUDIE

Karen STUYCK

Promotoren:

Prof. Dr. E. Van Hecke

Prof. Dr. M. Loopmans

Leden van de examencommissie:

Prof. Dr. A. Diop

Prof. Dr. P. Gonin

Prof. Dr. C. Kesteloot

Dr. B. Van Dyck

Prof. Dr. M. Vanlangendonck

Proefschrift voorgedragen
tot het behalen van de graad
van Doctor in de
Wetenschappen

© 2011 Katholieke Universiteit Leuven, Groep Wetenschap & Technologie, Arenberg
Doctoraatsschool, W. de Croylaan 6, 3001 Heverlee, België

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of
openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch of op
welke andere wijze ook zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of the publication may be reproduced in any form by print,
photoprint, microfilm, electronic or any other means without written permission from the
publisher.

ISBN 978-90-8649-428-6

Wettelijk depot D/2011/10.705/46

Door jouw motiveringskracht,
Door jouw kijk op de wereld,
Door jouw enthousiasme,
Voor jou, Henk.

VOORWOORD

Geografie studeren was – een aantal omzwervingen buiten beschouwing gelaten – eigenlijk een heel logische keuze. De relatie tussen mens, maatschappij en ruimte hebben me van jongs af geboeid. Toen prof. Henk Meert me op het einde van mijn studies voorstelde om samen aan een project te werken rond asielcentra en de gevoeligheden die daarmee gepaard gaan bij omwonenden, heb ik dan ook niet lang getwijfeld. Al gauw kwam er een vervolgproject en zo vlogen de eerste jaren op het ISEG voorbij. Toen op een bepaald moment de vraag kwam om een doctoraatsproject uit te schrijven, heeft de twijfel veel langer geduurd. Niet zozeer omwille van het onderwerp, want onderzoek uitvoeren in en over ontwikkelingslanden was voor mij een unieke kans om een droom waar te maken, maar wel omwille van het feit dat een doctoraatsproject een eenzame opdracht is, waar een lang en moeilijk zoekproces aan te pas komt. De interesse in en de nieuwsgierigheid naar de dagelijkse strijd die migranten en hun achtergebleven huishoudens moeten voeren, wonnen het van de twijfel, mede door Henk zijn overtuigingskracht. Diep was dan ook het verdriet toen Henk twee weken voor de aanvang van dit werk plotseling kwam te overlijden. Mijn allereerste dank gaat dan ook uit naar hem. Zonder Henk was er van dit werk geen sprake. Ik kan alleen maar hopen dat hij op zijn manier trots zou zijn op het eindresultaat en dat doorheen dit werk Henk zijn onderzoeksaanpak en enthousiasme levendig blijft.

In de tweede plaats wil ik mijn beide promotoren bedanken, die elk op hun eigen manier bijgedragen hebben tot het welslagen van dit onderzoek. Prof. Etienne Van Hecke heeft van bij het begin de moeilijke taak op zich genomen om na het overlijden van Henk het werk te begeleiden en in goede banen te leiden, hoewel het niet zijn eigen onderzoeksgebied of onderzoeksmethodologie betrof. Dat hij deze taak ter harte nam, blijkt uit ontelbare zaken. Zo heeft hij er altijd op toegezien dat ik niets te kort kwam om het onderzoek uit te voeren en te doen slagen. Een hoofdstuk was nog maar net afgewerkt of hij stond al klaar om het grondig door te nemen en te bespreken. Ook bracht hij me in contact met academici buiten de landsgrenzen die reeds decennia werken rond migratie. Zijn engagement was zelfs zo groot dat hij grote stukken van dit werk vertaald heeft naar het Frans, een titanenwerkje, waarvoor ik hem, maar ook Axelle Delien heel dankbaar ben. Kort na het overlijden van Henk heb ik prof. Maarten Loopmans gevraagd om een helpende hand te bieden, daar waar nodig. Ik ben hem dan ook zeer dankbaar dat hij die belofte méér dan nagekomen is. Ik kon altijd bij hem terecht met mijn kleine en grote bekommernissen en zijn kritische blik en open geest hebben in belangrijke mate bijgedragen aan het eindresultaat.

Daarnaast wil ik ook de leden van de examenjury bedanken voor hun grondige lezing van het werk. Speciale dank gaat uit naar prof. Patrick Gonin, die ons uitgebreid kennis liet maken met MIGRINTER. Daarnaast gaat mijn dank ook uit naar prof. Amadou Diop en alle medewerkers

van zijn studiebureau GERAD. De Senegalese teranga is volledig op jullie toepasbaar. Al van bij het eerste contact, ondertussen reeds 8 jaar geleden, voelde ik me zeer welkom. Voor alle praktische, maar ook andere vragen, kon ik steeds bij jullie terecht. Dat Senegal voor altijd in mijn hart zit, is mede dank zij jou en je team. Ook de Senegalese migranten en hun huishoudens hebben me in grote mate laten kennis maken met de Senegalese gastvrijheid. Dank om het veldwerk mogelijk te maken en om mij een warme en hartelijke cultuur te laten leren kennen.

Dat dit werk uiteindelijk tot een goed einde gebracht is, is daarenboven ook de verdienste van het hele instituut. Alle collega's van het ISEG - en het zijn er na al die jaren zoveel geworden dat ik een opsomming niet aandurf - wil ik bedanken voor hun uitzonderlijke steun, gaande van het geven van bemoedigende woorden en taaladvies tot het samen plezier maken aan de koffietafel en ver daarbuiten. Dat het doctoraatsproject geen al te eenzame weg werd, heb ik voornamelijk aan jullie te danken. Gilberte, Hilde en Axelle wil ik hierbij nog bijzonder bedanken voor de praktische steun die zij gegeven hebben doorheen de jaren heen. Ook Sarah en Katrien, al vele jaren fijne bureaugetjes, wil ik speciaal bedanken. Ik ga de dagelijkse portie anekdotes, verhalen en nieuwtjes enorm missen!

Naast mijn familie en vrienden wil ik tot slot, maar bovenal Wim bedanken. Op een bepaalde manier is het ook jouw werk. Vol enthousiasme ging je elke keer mee naar Senegal, bezochten we samen verschillende families en projecten en werd het een gedeelde levenservaring. Je hebt nooit getwijfeld aan een goede afloop, maar jij hebt evenzeer veel aan de kant moeten schuiven omwille van dit doctoraat. Nu is de tijd eindelijk daar om nieuwe horizonten te verkennen en nieuwe plannen te maken! En Joppe, je bent nog te klein om te beseffen dat je fantastische maanden in Senegal beleefd hebt, maar hierbij hoop ik dat we dat samen nog een keertje over kunnen doen!

SAMENVATTING

Dit onderzoek handelt over het surplus dat Senegalese migranten realiseren in het land van aankomst (België) en dat ze onder de vorm van financieel kapitaal, goederen en kennis op één of andere manier overmaken aan (directe) familieleden in hun land van oorsprong (Senegal). Deze transfers worden in dit onderzoek beschreven als remittances. Er wordt in het onderzoek gesproken over remittancespraktijken omdat er meer bedoeld wordt dan enkel de transfers zelf. De nadruk wordt immers eveneens gelegd op de beweegredenen voor het zenden van remittances, de verwachtingen van het huishouden, het doel waarvoor remittances gebruikt worden, de kenmerken van zenders en ontvangers als de omvang van deze remittances.

In dit onderzoek worden deze remittancespraktijken bestudeerd vanuit een sociologisch, transnationaal en *multi-sited* kader. Het sociologische kader steunt op de structuratietheorie en het handelingsmodel van Bourdieu, waarbij handelingen (in dit geval remittancespraktijken) opgevat worden als het resultaat van de interactie tussen individuele en structurele factoren. Bourdieu gebruikt hiervoor de bemiddelende concepten habitus, kapitaal en veld. Deze concepten spelen elk op hun specifieke wijze in op de uiteindelijke remittancespraktijken. Het transnationale kader wordt aangewend aangezien remittancespraktijken per definitie transnationale handelingen zijn die mensen en plaatsen over grenzen heen met elkaar verbindt. Migranten zijn affectief verbonden met zowel de plaats van herkomst als de plaats van vestiging en leven in een gefragmenteerde sociale ruimte. Transfers vormen een belangrijke brug tussen deze tweedeling. Remittancespraktijken worden, in navolging van Sassen, bestudeerd als '*emplaced*'. Dit wil zeggen dat de nadruk gelegd wordt op het feit dat remittancespraktijken het gevolg zijn van enerzijds de specificiteit van de plaats waar remittances geaccumuleerd (door de migrant in België) en besteed (door het huishouden in Senegal) worden en anderzijds eveneens het gevolg zijn van de relatie tussen beide. Dit uitgangspunt vraagt een *multi-sited* onderzoeksmethodologie, waarbij het onderzoek uitgevoerd werd zowel bij Senegalese migranten in België als bij hun respectievelijke huishoudens in Senegal. Op die manier worden remittancespraktijken onderzocht vanuit zowel vertrek- als aankomstplaats en kunnen remittancespraktijken bestudeerd worden vanuit één enkele ruimte die vertrek en aankomst met elkaar verbindt.

Steunend op kwalitatief veldwerk bij Senegalese migranten in België (n=54) en hun gerelateerde huishoudens in Senegal (n=43), kan er besloten worden dat:

Senegalese migratie naar België een recente migratie is, waarbij migranten voornamelijk afkomstig zijn uit stedelijke huishoudens. Binnen de Belgische context werd duidelijk dat migranten specifieke posities in de Belgische maatschappij innemen die een belangrijke invloed hebben op hun uiteindelijke remittancespraktijken. De accumulatie van kapitaal binnen specifieke velden in de Belgische maatschappij (de arbeidsmarkt, de onderwijswereld,

de huisvestingsmarkt, de gezondheidszorg, sociale netwerken) en de betekenis van de habitus hebben een specifieke invloed op de uiteindelijke remittancespraktijken van migranten. De accumulatie van verschillende vormen van kapitaal heeft ook een belangrijke invloed op de beweegredenen en waardepatronen die aan de basis liggen van het uiteindelijke handelen en op de uiteindelijke handelingen zelf.

Binnen de Senegalese context werd duidelijk dat de participatie van de huishoudens een belangrijke invloed heeft op de verwachtingen ten opzichte van remittances. Hun mate van participatie en integratie binnen de Senegalese maatschappij, bepaalt eveneens de aanwending van deze remittances.

Door de relatie te leggen tussen de migrant en zijn huishouden werd duidelijk dat uiteindelijke remittancespraktijken het gevolg zijn van een subtiele interactie tussen beide posities, waarbij de migrant enerzijds afwegingen maakt in functie van zijn eigen participatie binnen de Belgische maatschappij, maar anderzijds eveneens in functie van de participatie van zijn huishouden binnen de Senegalese maatschappij. De accumulatie, uitwisseling en converteerbaarheid van de verschillende kapitaalsvormen (niet enkel economisch kapitaal) zijn daarbij van belang.

SUMMARY

This research examines the surplus that Senegalese migrants realize in the country of arrival (Belgium) and that they transfer under the form of financial capital, goods and knowledge in one way or another to (close) family members in their country of origin (Senegal). In this study, these transfers are referred to as remittances. When the emphasis is being laid on the motives for sending remittances, the expectations of the household, the purpose for which remittances are used and the amount of remittances, the term practices of remittances is used.

These practices of remittances are being studied from a sociological, transnational and multi-sited framework. The sociological framework is based on the structuration theory and the praxis model of Bourdieu, whereby practices (in this case practices of remittances) are being conceived as the result of the interactions between individual and structural factors. Bourdieu uses therefore the intermediate concepts of habitus, capital and field. Each of these concepts responds in their specific way to the ultimate practices of remittances. The transnational framework is used because practices of remittances are by definition transnational practices which connects people and places. Migrants are emotionally connected to both, place of origin and place of destination and they live thereby in a fragmented social space. Transfers make an important bridge between this dichotomy. Practices of remittances are, following Sassen, studied as 'emplaced'. This means that the emphasis is on the fact that practices of remittances are the result of the specificity of the place where remittances are being accumulated (by the migrant in Belgium) and spent (by the household in Senegal) on the one hand, and the result of the relationship between both on the other hand. This principle requires a multi-sited research methodology: the research is conducted by both Senegalese migrants in Belgium and by their respective households in Senegal. In this way practices of remittances are examined from location of departure and arrival and can thereby be studied from a single space that connects origin with destination.

Based on qualitative fieldwork among Senegalese migrants in Belgium (n = 54) and their related households in Senegal (n = 43), we can conclude that:

Senegalese migration to Belgium is a recent migration, with migrants mainly originative from urban households. Within the Belgian context, it became clear that migrants take specific positions in the Belgian society which influences in an important way their final practices of remittances. The accumulation of capital within specific fields in the Belgian society (the labor market, education, housing market, health care, social networks) and the means of the habitus have a specific influence on the final practices of remittances of migrants. The specific accumulation of capital has also an important influence on the motives and value patterns that form the basis of the final practices.

In the Senegalese context, it became clear that the participation of Senegalese households in has an important influence on the expectations towards remittances. Their degree of participation and integration within the Senegalese society also determines the use of these remittances.

By connecting the migrant and his household it became clear that the final practices of remittances are the result of a subtle interaction between both positions. The migrant makes decisions in function of its own participation in Belgian society and in function of the participation of his household in Senegal. The accumulation, exchange and conversion of different forms of capital (not only economic capital) are thereby important.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	v
Samenvatting	vii
Summary	ix
Inhoudsopgave	xi
Lijst met figuren, tabellen, kaarten en foto's	xv
 Inleiding	 1
 Deel I: Theoretisch kader	 7
Hoofdstuk 1: Verschillende stromingen in de migratiewetenschappen	9
1.1 Neoklassieke economische migratietheorieën	10
1.2 Historisch-structuralistische theorieën	12
1.3 Migratienetwerken	14
1.4 Structuratietheorieën: individu versus bredere structuren	15
1.4.1 The New Economics of Labour Migration (NELM)	16
1.4.2 Migratiesystementheorie	17
1.4.3 De transnationale omwenteling in migratieonderzoek	18
1.5 Besluit	19
Hoofdstuk 2: Remittances	21
2.1 Definiëring van remittances	21
2.1.1 Macro-economische benadering van remittances	21
2.1.2 Sociaal wetenschappelijke benadering van remittances	23
2.2 Remittances en ontwikkeling	31
2.2.1 Remittances en afhankelijkheid	33
2.2.2 Remittances en ontwikkeling	34
2.3 Besluit	37
Hoofdstuk 3: Een sociologisch-transnationaal analysekader voor het bestuderen van remittances	38
3.1 Transnationalisme	39
3.1.1 De introductie van transnationalisme in migratiestudies	39
3.1.2 Theoretische ontwikkelingen en debatten	41
3.1.3 Besluit: transnationalisme en transmigranten in het eigen onderzoek	46
3.2 Structuratietheorie van Bourdieu	47
3.2.1 Inleiding	47
3.2.2 Kernbegrippen: habitus, veld en kapitaal	50
3.2.3 De handelingstheorie van Bourdieu	57
	xi

3.2.4 Een sociaal handelingsmodel voor remittances aan de hand van de praxistheorie van Bourdieu	59
3.3 Handelingstheorie van Bourdieu en het transnationalisme	61
3.3.1 De habitus en transnationalisme	61
3.3.2 Kapitaal en transnationalisme	63
3.3.3 Transnationale sociale velden	65
3.3.4 Ruimte, plaats en transnationalisme	67
Hoofdstuk 4: A priori-model voor het bestuderen van remittances	69
 Deel II: Methodologie	 75
Hoofdstuk 1: Een transnationale kwalitatieve onderzoeksaanpak	77
1.1 Het kwalitatieve onderzoeksparadigma	77
1.2 Multi-sited kwalitatief onderzoek	79
Hoofdstuk 2: Het eigen onderzoek	84
2.1 Het verkrijgen van toegang tot de Senegalese gemeenschap	84
2.2 Het verzamelen van de gegevens	85
2.2.1 Bevoorrechte getuigen	86
2.2.2 Participatieve observatie	88
2.2.3 Het afnemen van semi-gestructureerde diepte-interviews	90
2.3 Analyse van de gegevens	97
2.4 Weergave van de resultaten	98
2.5 Ethische aspecten van kwalitatief onderzoek	99
Hoofdstuk 3: Kwaliteitscriteria voor kwalitatief onderzoek	101
 Deel III: Senegalese migratie en remittances	 105
Hoofdstuk 1: De Senegalese migratieruimte	107
1.1 Een chronologisch overzicht	107
1.1.1 Tot 1945: Trans-Saharische handel, slavernij en strijders	107
1.1.2 1860-1960: Seizoensgebonden migratie	108
1.1.3 1960-1980: De bewoners van de Senegalvallei: van pendelaars tot internationale migranten	109
1.1.4 1980-2000: Een verbreding van de migratieruimte als gevolg van een dubbele crisis	111
1.1.5 Recente ontwikkelingen	116
1.2 Institutionele factoren: Beleid en programma's	118
1.3 De draagwijdte van het mouridennetwerk	120
1.4 Een kwantitatieve benadering van de Senegalese emigratie	123
Hoofdstuk 2: Migratie naar België	127
2.1 Geschiedenis	127

2.2 Een kwantitatieve benadering van de Senegalese migratie naar België	130
2.2.1 Demografische kenmerken	131
2.2.2 Sociaal-economische kenmerken	133
2.2.3 Spreiding van de Senegalezen in België	135
2.2.4 Herkomstregio van de Senegalese migranten	138
Hoofdstuk 3: Remittances naar Senegal	139
3.1 Globale ontwikkelingen	139
3.2 Micro-benadering voor het bestuderen van remittances	141
3.2.1 Ontstaan van internationale remittances naar Senegal	141
3.2.2 Determinanten van zenders en ontvangers	144
3.2.3 Besteding van remittances	147
3.2.4 Impact van remittances	151
3.3 Remittances van België naar Senegal	153
Hoofdstuk 4: Besluit	157
Deel IV: Empirische resultaten	159
Hoofdstuk 1: De relatie tussen remittancespraktijken en de positie van de migrant in de Belgische maatschappij	161
1.1 Afbakening van de positie van de migrant in de Belgische maatschappij	162
1.1.1 Het handelingsmodel van Bourdieu vertaald naar het leven van migranten	162
1.1.2 De positie van de respondenten aan de hand van een clusteranalyse	170
1.1.3 Kwalitatieve analyse van de positie van de respondenten in de Belgische maatschappij	184
1.1.4 Samenvatting	199
1.2 Invloed van positie in de Belgische maatschappij op remittancespraktijken	203
1.2.1 Beweegredenen voor het zenden van remittances	203
1.2.2 De ontvangers	211
1.2.3 Besteding van remittances	216
1.3 Invloed van remittancespraktijken op de positie in de Belgische maatschappij	253
Hoofdstuk 2: De relatie tussen remittancespraktijken en de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij	257
2.1 Afbakening van de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij	258
2.1.1 Het transnationale handelingsmodel van Bourdieu vertaald naar het leven van de huishoudens in Senegal	258
2.1.2 De positie van het huishouden aan de hand van een clusteranalyse	272
2.1.3 Kwalitatieve analyse van de positie van de respondenten in de Senegalese maatschappij	287
2.1.4 Samenvatting	301

2.2 Invloed van remittancespraktijken op de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij (en vice versa)	301
2.2.1 Verwachtingspatronen ten opzichte van remittances	302
2.2.2 Besteding van remittances	305
2.3 Besluit	340
Hoofdstuk 3: Remittancespraktijken bestudeerd vanuit een transnationale ruimte	342
3.1 Kapitaal en habitus in een transnationale ruimte	342
3.1.1 Het huwelijk met een Belgische partner	346
3.1.2 Kinderen in de Senegalese of Belgische context	348
3.1.3 Gender	350
3.2 Transnationaal sociaal veld	352
3.3 Remittancespraktijken	354
3.3.1 Remittancesbedrag	359
3.3.2 Investeren in de Senegalese maatschappij (vastgoed en commerciële activiteiten)	368
3.3.3 Investeren in de Belgische maatschappij (opleiding en vastgoed):	380
3.3.4 Ondersteunen van collectieve projecten	390
3.4 Besluit	397
Deel V: Algemeen besluit	401
5.1 Onderzoeksopzet	403
5.2 Remittancespraktijken bestudeerd vanuit een sociaal en transnationaal kader	405
5.2.1 Empirische resultaten	407
5.3 Epiloog: Grenzen aan en potenties van migratie, remittances en ontwikkeling: naar een beter werkend beleid?	414
5.4 Open vragen	418
Bijlagen	420
Referenties	455

LIJST MET FIGUREN, TABELLEN, KAARTEN EN FOTO'S

Figuren

Figuur I. 1 Hoofdfases in het migratiedebat	9
Figuur I. 2 Evolutie van buitenlands kapitaal naar ontwikkelingslanden tussen 1995 en 2004 (in miljard dollar)	23
Figuur I. 3 Hoofdfases in het migratie- en ontwikkelingsdebat	32
Figuur I. 4 Een typologie van transnationale activiteiten	42
Figuur I.5 Concepten om structuur en individu te verbinden gebruikt door Bourdieu en Giddens	49
Figuur I. 6 De handelingstheorie van Bourdieu in schematische voorstelling	58
Figuur I.7 Schematische voorstelling van de handelingstheorie van Bourdieu voor het bestuderen van remittances	60
Figuur I. 8 Translocalities in relatie met de transnational social space	68
Figuur I. 9 Transnationaal handelingsmodel voor het bestuderen van remittances	73
Figuur III.1 Evolutie van het aantal Senegalezen in België (uitsluitend Senegalese nationaliteit)	131
Figuur III.2 Leeftijdsstructuur van de Senegalese migranten	133
Figuur III.3 Instroom van remittances in Senegal (1990-2009) (x miljoen dollar)	139
Figuur III.4 Evolutie van de officiële ontwikkelingshulp, directe buitenlandse investeringen en remittances naar Senegal (1990-2008)	140
Figuur IV.1 Schematische voorstelling van het transnationale handelingsmodel voor het bestuderen van remittancespraktijken vanuit de positie van de migrant in de Belgische maatschappij	163
Figuur IV.2 De clusterprofielen aan de hand van T-waarden	180
Figuur IV.3 Schematische voorstelling van de positie van de migranten in de Belgische maatschappij	202
Figuur IV.4 Schematische voorstelling van de praxistheorie van Bourdieu voor het bestuderen van remittances	259
Figuur IV.5 De clusterprofielen aan de hand van T-waarden	282
Figuur IV.6 Plot van de eerste twee dimensies van de correspondentieanalyse	357

Figuur IV.7 Verband tussen de positie van de migrant en het huishouden en het ontvangen remittancesbedrag	359
Figuur IV.8 Verband tussen investeren in de Senegalese maatschappij en sociaal-economische variabelen van de huishoudens en de migranten	370
Figuur IV.9 Verband tussen de positie van het huishouden en de migrant en investeringen (vastgoed en opleiding) in de Belgische maatschappij	382

Tabellen

Tabel II. 1 Lijst met gecontacteerde sleutelorganisaties en sleutelfiguren	87
Tabel II. 2 Kenmerken van de geïnterviewde Senegalese migranten in België (N=54)	94
Tabel II. 3 Kenmerken van de geïnterviewde huishoudens in Senegal (N=43)	96
Tabel II. 4 Evaluatiecriteria voor kwalitatief en kwantitatief onderzoek	101
Tabel III. 1 Aantal aangehouden en uitgewezen migranten met de Senegalese nationaliteit (2007)	120
Tabel III. 2 Aantal migranten naar migratiebestemming, 2006	123
Tabel III. 3 Aantal Senegalese migranten volgens het Development Research Center on Migration (DRCM)	124
Tabel III. 4 Sociaal-economische variabelen met betrekking tot Senegalese migranten vertrokken in de periode 1997-2001	125
Tabel III. 5 Verdeling van de migranten naar woonmilieu en bestemming	126
Tabel III. 6 Aandeel personen die in Senegal geboren zijn en in België verblijven, naar nationaliteit	132
Tabel III. 7 Personencategorie, opleiding en huisvestingsstatus van de Senegalese migranten	134
Tabel III. 8 Aantal ingeschreven Senegalese studenten in 2002	135
Tabel III. 9 Opleidingsniveau van de Senegalese migranten (geboren in Senegal), verblijvend in Antwerpen en Brussel	137
Tabel III. 10 Verdeling van de migranten volgens bestemming en frequentie van transfers	144
Tabel III.11 Beslissing om te migreren en beheer van de reiskosten	145
Tabel III. 12 Besteding van remittances (in % van de huishoudens die hieraan deelnemen)	147
Tabel III. 13 Verdeling van de remittances per uitgavecategorie	148
Tabel III. 14 Invloed van remittances op het uitgavenpatroon en het aandeel personen onder de armoededrempel	152

Tabel III. 15 Karakteristieken van de migranten en huishoudens die geld overgemaakt hebben en gemiddeld overgemaakt bedrag	153
Tabel III.16 Schatting van het aantal gevers en het overgemaakte bedrag, per bestemmingsland, 2007	156
Tabel IV. 1 Categorijsatie van werktype en gezinsinkomen	172
Tabel IV. 2 Categorijsatie van het hoogst behaalde diploma door de migrant	173
Tabel IV. 3 Categorijsatie van de huisvestingsstatus van de respondenten	174
Tabel IV. 4 Aantal kinderen wonend in België	175
Tabel IV. 5 Categorijsatie van het netwerk van migranten	175
Tabel IV. 6 Aantal kinderen wonend in Senegal	176
Tabel IV.7 Absolute weergave van de variabelen van de clusteranalyse uitgesplitst naar clustergroep	181
Tabel IV. 8 Strategieën voor het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten	190
Tabel IV. 9 Strategieën voor het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten	195
Tabel IV. 10 Ontvangers van remittances	212
Tabel IV. 11 Gemiddeld bedrag dat overgemaakt wordt door Senegalese migranten in België voor het huishoudbudget van de directe familie, uitgedrukt in euro per maand en in % van het inkomen van de migrant	218
Tabel IV. 12 Investerings in vastgoed en bouwgronden	224
Tabel IV. 13 Investerings van de respondenten (buiten vastgoed), naar beheerder	230
Tabel IV. 14 Investerings van de respondenten, naar type investering	230
Tabel IV. 15 Aantal geslaagde projecten, naar beheerder en gender	231
Tabel IV. 16 Aantal respondenten die reeds geïnvesteerd hebben, aantal investeringen en aantal geslaagde projecten	234
Tabel IV. 17 Aantal respondenten die remittances sturen bestemd voor onderwijs van eigen kinderen, zussen of broers, verre familieleden of vrienden	241
Tabel IV. 18 Frequentie vakantie naar Senegal	243
Tabel IV. 19 Collectieve remittances, naar zender, ontvanger en aantal deelnemende migranten	248
Tabel IV. 20 Gemiddelde uitgaven, per persoon en per huishouden, volgens het woonmilieu	263
Tabel IV. 21 Enkele kenmerken van het Senegalese huishouden	266
Tabel IV. 22 Alfabetiseringsgraad en scholingsgraad	270

Tabel IV. 23 Gezondheidsindicatoren	270
Tabel IV. 24 Uitrusting van de woning	271
Tabel IV. 25 Categorijsatie van het aandeel leden van het huishouden, ouder dan 16 jaar en geen student, tewerkgesteld in de formele sector, informele sector of geen tewerkstelling uitvoeren	274
Tabel IV. 26 Inkomen per hoofd per dag (in dollar)(I)	274
Tabel IV. 27 Categorijsatie van het aandeel leden van het huishouden ouder dan 20 jaar die analfabeet zijn of hun baccalaureaat gehaald hebben	275
Tabel IV. 28 Huishoudstructuur	278
Tabel IV. 29 Aantal huishoudens waarvan er al dan niet iemand een Westers land bezocht heeft	279
Tabel IV. 30 Uitrusting woning (elektriciteit, water, airco, internet, meerdere verdiepingen)	280
Tabel IV. 31 Absolute weergave van de variabelen van de clusteranalyse uitgesplitst naar clustergroep	283
Tabel IV. 32 Absolute weergave van de variabelen van de clusteranalyse uitgesplitst naar kleine kansarme en grote kansarme stedelijke huishoudens	296
Tabel IV. 33 Huishoudinkomen per huishoudtype	308
Tabel IV. 34 Gemiddeld aantal leden van het huishouden	308
Tabel IV. 35 Gemiddelde uitgaven, per persoon en per huishouden, volgens het woonmilieu	309
Tabel IV. 36 Huishoudinkomen opgedeeld naar kleine en grote kansarme stedelijke huishoudens	314
Tabel IV. 37 Gemiddelde (klein)veestapel van de huishoudens met en de huishoudens zonder migrant wonend in een Westers land	317
Tabel IV. 38 Aantal huishoudens die ondersteund worden door een internationale migrant in het opstarten van een (informele) activiteit, aantal projecten en aantal geslaagde projecten	320
Tabel IV. 39 Investerings van de gezinsleden met hulp van een internationale migrant (buiten vastgoed), naar type investering	323
Tabel IV. 40 Aantal huishoudens die door internationale migranten ondersteund worden voor onderwijs	327
Tabel IV. 41 Hoogst behaalde diploma van de gezinsleden ouder dan 20 jaar	330
Tabel IV. 42 Participatiegraad van de gezinsleden tussen 6-18 jaar	331
Tabel IV. 43 Eigendomsstatus van de geïnterviewde huishoudens	334

Tabel IV. 44 Eigendomsstatus van de Senegalese huishoudens	335
Tabel IV. 45 Uitrusting van de woningen van de geïnterviewde huishoudens	335
Tabel IV. 46 Uitrusting van de woningen van de Senegalese huishoudens	335
Tabel IV. 47 Uitrusting van de woning van rurale huishoudens	337
Tabel IV. 48 Kruistabel tussen positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij en positie van de migranten in de Belgische maatschappij (nummer migrant of huishouden)	358
Tabel IV. 49 Bijdrage van de Belgische migranten voor het huishoudbudget in Senegal	361
Tabel IV. 50 Verband tussen het remittancesbedrag en enkele karakteristieken	363
Tabel IV. 51 Investeren in vastgoed in Senegal	372
Tabel IV. 52 Investeren in een commerciële activiteit	376
Tabel IV. 53 Investeren in vastgoed in de Belgische maatschappij	383
Tabel IV. 54 Ondersteuning huishoudbudget	385
Tabel IV. 55 Investeren in een opleiding in België (met en zonder studiebeurs)	387
Tabel IV. 56 Ondersteuning van collectieve projecten door de migranten en hun huishoudens	392

Kaarten

Kaart III. 1 1860-1960: Seizoensgebonden migratie naar het arachidebekken	109
Kaart III. 2 1960-1980: Migratie naar naburige steden en Dakar, circulaire migratie naar Frankrijk en andere Afrikaanse landen	110
Kaart III. 3 Spreidingskaart van de Senegalese migranten in België (personen die geboren zijn in Senegal)	136
Kaart III. 4 Geboorteregio van de Senegalese migranten in België	138
Kaart IV. 1 Armoedetypologie voor de verschillende wijken van Dakar	264
Kaart IV. 2 Aantal basisscholen per 10.000 inwoners	276
Kaart IV. 3 Aantal volwaardige gezondheidscentra (per 100.000 inwoners)	277
Kaart IV. 4 Ruimtelijke weergave van de verschillende geïnterviewde huishoudens in Dakar, naar huishoudtype	284
Kaart IV. 5 Ruimtelijke weergave van de verschillende geïnterviewde huishoudens elders in Senegal, naar huishoudtype	284

Foto's

Foto IV. 1 Huis in opbouw in Dakar	223
Foto IV. 2 Afgewerkt huis op het platteland	223
Foto IV. 3 Schapenmarkt in Saint-Louis	237
Foto IV. 4 Offering van het schaap	237
Foto IV. 5 Overgebrachte goederen van Senegalese migranten naar Dakar	252
Foto IV. 6 Ambulante verkoper van matrassen	268
Foto IV. 7 Ambulante verkoper van koffie	268
Foto IV. 8 Droogte van de landbouwgronden	299
Foto IV. 9 Plaatselijke ' <i>boutique</i> '	299
Foto IV. 10: Verkoop van ijs aan huis	324
Foto IV. 11 Commerciële activiteit: telecenter	324
Foto IV. 12 Woning van een ruraal huishouden met internationale migrant (foto links) en zonder (foto rechts) internationale migrant (zelfde dorp)	338
Foto IV. 13 Centraal waterpunt in het dorp	339
Foto IV. 14 Koelkast afkomstig uit België	339

INLEIDING

De laatste jaren is er een opmerkelijke stijgende interesse in het onderwerp van migratie en ontwikkeling. Het enorme bedrag dat migranten jaarlijks onder de vorm van remittances naar huis sturen, is hier zeker niet vreemd aan. De Wereldbank berekende dat in 2009, 417 miljard dollar door internationale migranten naar hun land van herkomst gestuurd werd. Van deze som is ongeveer 232 miljard bestemd voor derdewereldlanden. Internationale literatuur (voornamelijk Angelsaksische literatuur) bestudeert remittances echter vaak zeer eenzijdig, waarbij de nadruk ligt op de situatie van de migranten in het aankomstland of de betekenis van remittances voor het huishouden in het land van bestemming. Zelden worden beide contexten aan elkaar gekoppeld om remittances ten volle te begrijpen. Nochtans kent het migratieonderzoek de laatste twee decennia een belangrijke invloed van transnationale onderzoekers die bruggen trachten te bouwen tussen de vertrek- en aankomstplaats van migranten. Hoewel remittances per definitie mensen en plaatsen over grenzen heen met elkaar verbinden, wordt remittancesonderzoek nog al te vaak vanuit één plaats bestudeerd. Voorliggend onderzoek wil hier dan ook een antwoord op bieden door zowel in de onderzoeksmethode, de onderzoekspopulatie als het onderzoeksmodel de verbinding te maken tussen de vertrekplaats en de aankomstplaats.

Daarnaast worden remittances vaak nog op een zeer economische wijze bestudeerd. Sociale, symbolische en culturele elementen die samenhangen met remittances zijn eveneens belangrijk om de uiteindelijke beslissingen van migranten en hun huishoudens over remittances te begrijpen. Het bouwen van een eigen huis is bijvoorbeeld naast een economische beslissing eveneens een uiting van status en welslagen, maar het kan evenzeer een manier zijn om te uiten dat men nog steeds gebonden is met de geboortestreek. Een belangrijk element dat in de remittancesliteratuur genegeerd wordt, is de manier waarop deze verschillende economische, sociale en culturele elementen met elkaar gerelateerd zijn. Dit onderzoek wil ook hier een antwoord op bieden door een onderzoeksmodel op te stellen dat het mogelijk maakt om deze economische, sociale en culturele interrelaties te exploreren.

Voorliggend onderzoek behandelt het thema van remittancespraktijken vanuit een sociologisch-transnationaal perspectief. Er wordt gesproken over remittancespraktijken omdat er meer bedoeld wordt dan enkel de overdracht van geld, goederen of ideeën. Met remittancespraktijken wordt de nadruk gelegd op zowel de beweegredenen voor het zenden van remittances, de verwachtingen van het huishouden, het doel waarvoor remittances gebruikt worden, de kenmerken van zenders en ontvangers als de omvang van remittances. Daarenboven worden remittancespraktijken bestudeerd vanuit een transnationaal kader aangezien remittances die migranten naar hun familie in het land van herkomst sturen, mensen en plaatsen verbinden over grenzen heen. Een transnationaal perspectief helpt om de

verbinding te leggen tussen de tweedeling van de vertrek- en aankomstsituatie en leidt tot een meer compleet begrip van remittances. In navolging van Sassen (2000) worden remittancespraktijken geanalyseerd als *'emplaced'*, dit wil zeggen dat zij geanalyseerd worden *'within'* en *'through'* places. De analyse van remittancespraktijken *'within places'* legt enerzijds de nadruk op de betekenis van remittancespraktijken voor migranten binnen de Belgische context en anderzijds op de betekenis van remittancespraktijken geanalyseerd vanuit het perspectief van het huishouden in Senegal. Daarnaast worden beide contexten aan elkaar gekoppeld om remittancespraktijken *'through places'* te analyseren. Daarbij stellen we ons de vraag wat de invloed is van de interactie tussen de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij en de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. Migrant die op gelijkaardige wijze participeren in de Belgische maatschappij kunnen toch andere beslissingen maken omwille van de positie van hun huishouden in de Senegalese maatschappij. Participatie omvat hierbij het actief deelnemen aan verschillende maatschappelijke velden zoals bijvoorbeeld de arbeidsmarkt of de gezondheidszorg.

Concreet leidt dit tot drie belangrijke hypotheses:

- 1) Migrant in België bekleden verschillende posities in de Belgische maatschappij en deze verschillende posities hebben een invloed op hun remittancespraktijken (motivaties voor het overmaken van remittances, doel waarvoor de remittances gebruikt worden,...) (en vice versa)
- 2) Huishoudens in Senegal bekleden verschillende posities in de Senegalese maatschappij en deze verschillende posities hebben eveneens een invloed op de remittancespraktijken (verwachtingen ten opzichte van remittances, doel waarvoor de remittances gebruikt worden,...)
- 3) Migrant gaan hun remittancespraktijken opstellen aan de hand van hun eigen positie in de Belgische maatschappij, maar evenzeer aan de hand van de positie van hun familie in de Senegalese maatschappij. Deze twee staan met elkaar in verbinding en oefenen een invloed uit op elkaar. Remittances hebben niet enkel een impact op het ontvangende huishouden in de Senegalese maatschappij, maar eveneens op de beslissingen, motivaties en participatie van de Senegalese migranten in de Belgische maatschappij.

Deze hypotheses worden onderzocht aan de hand van een *'multi-sited onderzoeksmethode'*, wat letterlijk betekent dat onderzoek uitgevoerd wordt op verschillende plaatsen. Voor dit onderzoek voerden we in de eerste plaats onderzoek uit bij Senegalese migranten in België. Daarna werd de koppeling gemaakt naar hun respectievelijke huishoudens in Senegal en werden deze huishoudens ook ter plaatse bezocht en bestudeerd. Op die manier kunnen remittancespraktijken ten volle onderzocht worden vanuit zowel het vertrek- als het aankomstland en worden remittancespraktijken bestudeerd vanuit één enkele ruimte, die geografisch wel gefragmenteerd is. Er werd gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode waarbij gegevens verzameld werden via gesprekken met bevoorrechte

getuigen, diepte-interviews met zowel de huishoudens in Senegal als de migranten in België, observatie en participatie tijdens (religieuze) feesten of andere bijeenkomsten. De verkregen informatie is echter van die aard dat het mogelijk is om systematisch dezelfde kwantitatieve gegevens uit de interviews met de doelgroep te genereren. Dit laat toe om de empirische analyse niet enkel vanuit kwalitatieve methodes te benaderen, maar eveneens om een aantal statistische kwantitatieve methodes toe te passen om de veelheid aan data te verkennen, te reduceren en te structureren. Op die manier kan de verkregen informatie geverifieerd worden.

De doelgroep op basis waarvan het grootste gedeelte van het onderzoek steunt, bestaat enerzijds uit 54 Senegalese migranten in België en 43 huishoudens in Senegal. Elf huishoudens, waarvan de migrant in België geïnterviewd werd, konden om verschillende redenen niet bezocht worden (bijvoorbeeld omwille van een recent overlijden of omdat de huishoudens te gespreid over het land wonen). De derde hypothese waarbij de vertrek- en de aankomstcontext aan elkaar gekoppeld worden, steunt dus op de analyse van 43 migranten en hun respectievelijke huishoudens. De migranten waarvan de huishoudens niet geïnterviewd werden, worden wel opgenomen bij de analyse van de eerste hypothese, namelijk de invloed van de participatie van de migranten in de Belgische maatschappij op remittancespraktijken. De Senegalese migranten in België zijn allen eerstegeneratiemigrant. Er werd getracht om een zo verscheiden mogelijke onderzoekspopulatie te bereiken. Zo verblijft de meest recent aangekomen migrant nog maar 6 maanden in België, terwijl de langst verblijvende migrant reeds 42 jaar in België woont. Daarnaast werden er migranten geïnterviewd die hun diploma behaald hebben aan een Belgische universiteit, net als migranten die analfabeet zijn of die zonder officiële verblijfsdocumenten in België wonen. De keuze van de huishoudens werd gedetermineerd door de geïnterviewde migranten. Toch zal blijken dat ook hier een grote differentiatie optreedt.

STRUCTUUR VAN HET DOCTORAAT

Het eerste deel (theoretisch kader) werkt een theoretisch model uit waarop de methodologie en de empirische analyse van de onderzoeksgegevens gestoeld is. In een eerste theoretisch hoofdstuk geven we beknopt een overzicht van de belangrijkste stromingen in het migratieonderzoek en hoe dit migratieonderzoek de afgelopen decennia geëvolueerd is. Remittances maken immers deel uit een '*decision-making*' proces dat begint bij de keuze om zijn huishouden, gemeenschap en natie te verlaten. Het is belangrijk om te begrijpen hoe migratie en migratietheorieën doorheen de jaren veranderd zijn om zo de rol die transnationale verbindingen, associaties en processen spelen in de hedendaagse remittancespraktijken te begrijpen. Het tweede hoofdstuk behandelt de verschillende benaderingen van remittances. Macro-economische onderzoekers hanteren een striktere definitie van remittances om het exacte bedrag te becijferen. Sociaal-wetenschappelijk

onderzoek legt de nadruk eerder op de belangrijkste motivaties voor het verzenden van remittances, de verschillende doelen waarvoor remittances gebruikt worden en de kenmerken van zenders en ontvangers. Dit onderzoek kadert dan ook in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast behandelt dit tweede hoofdstuk remittances in functie van het maatschappelijke migratie- en ontwikkelingsdebat. In dit soms verhitte debat kan men de voorbije vier decennia grofweg twee radicaal tegengestelde zienswijzen onderscheiden: de ontwikkelingsoptimisten en de ontwikkelingspessimisten. De optimisten leggen de nadruk op de ontwikkelingspotenties en de financiële input die derdewereldlanden op die manier krijgen. De pessimisten benadrukken de afhankelijkheidsdimensie van remittances en bekijken remittances als schadelijk voor de (lokale) economie. De laatste jaren heeft men een meer genuanceerde houding aangenomen waarbij de positieve kijk op migratie, ontwikkeling en remittances terug de bovenhand nemen. Het derde hoofdstuk biedt een sociologisch-transnationaal analysekader voor het bestuderen van remittances. We introduceren Bourdieu's praxistheorie, gekaderd in een transnationale context, en bekijken dit als een bruikbaar startpunt om remittancespraktijken te bestuderen. Het vierde hoofdstuk biedt een a-priori model voor het bestuderen van remittances, waaruit de hoofdhypotheses (zie hierboven) afgeleid werden.

Het tweede deel (methodologie) licht de verschillende methodologische keuzes toe die gemaakt werden tijdens het onderzoek. Het eerste hoofdstuk gaat in de eerste plaats dieper in op de kwalitatieve onderzoeksmethode. Daarnaast gaat er bijzondere aandacht naar het 'multi-sited' onderzoek. Tot op heden worden remittancespraktijken teveel bestudeerd vanuit het gesloten systeem van de staat. Dit onderzoek suggereert dat deze grenzen overstegen moeten worden en stelt dat remittances het resultaat zijn van de interactie tussen de positie van de migrant in het gastland en de positie van zijn huishouden in de maatschappij van herkomst. Enkel door beide partijen in de analyse te betrekken kan men tot een volledig begrip van remittancespraktijken komen. Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de kenmerken van het eigen onderzoek. De gehanteerde dataverzamelingmethodes en analysemethodes worden nader toelicht. Het derde hoofdstuk beoordeelt kwalitatief onderzoek aan de hand van vier evaluatiecriteria die door Baxter en Eyles (1997) zijn opgesteld. Er wordt telkens nagegaan in welke mate het eigen onderzoek aan deze evaluatiecriteria voldoet.

Het derde deel (Senegalese migratie en remittances) bestudeert de Senegalese migratieruimte. In het eerste hoofdstuk wordt er een overzicht gegeven van de geschiedenis van de Senegalese migratie. Aanvankelijk waren de eerste internationale migranten afkomstig uit de Senegalvallei (meer bepaald de Soninké-bevolkingsgroep) en waren zij op Frankrijk en enkele Afrikaanse bestemmingslanden gericht. Omwille van een dubbele crisis, zowel in de vertrekregio als in de aankomstlanden, breidde deze migratieruimte zich sterk uit. Er wordt

eveneens dieper ingegaan op verschillende institutionele maatregelen en programma's die een invloed uitoefenen op de Senegalese migratie. De islamitische mouridenbroederschap verdient omwille van het zeer uitgebreid transnationaal netwerk speciale aandacht. Tot slot gaat dit hoofdstuk op kwantitatieve wijze dieper in op de Senegalese migratie. Hoewel het exacte aantal Senegalese migranten moeilijk te becijferen valt, schat de Wereldbank het totale aantal Senegalese migranten op 636.000 of bijna 5% van de totale bevolking. Migratie is echter zeer belangrijk voor de Senegalese huishoudens aangezien bijna 70% van de Senegalese huishoudens een internationale migrant telt. Het tweede hoofdstuk behandelt de Senegalese migratie naar België. Omwille van het beperkt aantal geregistreerde Senegalese migranten in België - volgens het Belgische Rijksregister leven er op 1 januari 2008 slechts 1190 Senegalezen officieel in België, het officieuze aantal is echter aanzienlijk hoger aangezien er geen rekening gehouden wordt met mensen zonder officiële verblijfsdocumenten en Senegalezen die de Belgische nationaliteit hebben - en de vrij recente migratiegeschiedenis krijgt deze migrantengroep slechts weinig aandacht in de nationale wetenschappelijke literatuur. Op basis van het beperkte aantal publicaties en op basis van uitgebreide gesprekken met pioniermigranten in België wordt de Senegalese migratiegeschiedenis naar België gereconstrueerd. Op basis van de socio-economische enquête van 2001 kan er eveneens een beeld geschetst worden van de belangrijkste karakteristieken van geregistreerde Senegalese migranten in België. Het derde hoofdstuk richt zich op de bestaande literatuur over remittances naar Senegal. Geldovermakingen hebben zich in Senegal de laatste decennia ontwikkeld als een snel groeiende en tevens stabiele bron van inkomsten. In dit hoofdstuk wordt er ook op microniveau ingegaan op remittancespraktijken, waarbij het duidelijk wordt dat remittances hoofdzakelijk gebruikt worden om te voldoen aan de dagelijkse behoeften. Vele huishoudens steunen dan ook in belangrijke mate op deze extra inkomsten. Dit hoofdstuk sluit af met een samenvatting van de zeer summiere informatie die beschikbaar is over remittances van Senegalese migranten in België naar Senegal.

Het vierde deel (empirische resultaten) bestudeert remittancespraktijken vanuit drie verschillende invalshoeken. Het eerste hoofdstuk legt zich toe op de participatie van Senegalese migranten in de Belgische maatschappij en de invloed van deze participatie op hun remittancespraktijken. Migrant zonder officiële verblijfsdocumenten kennen een heel andere deelname aan bijvoorbeeld de arbeidsmarkt of de huisvestingsmarkt dan migranten met een Belgische universitair diploma. De eerste hypothese luidt dat een verschillende participatie in de Belgische maatschappij tot verschillende remittancespraktijken leidt. Aan de hand van een clusteranalyse en een kwalitatieve analyse van de interviews met de Senegalese migranten worden respondenten met gelijkaardige posities in de Belgische maatschappij gegroepeerd. Daarna wordt er gezocht naar de beperkingen en mogelijkheden die de positie van de migranten met zich meebrengen op remittancespraktijken. Ook omgekeerd wordt er nagegaan of remittancespraktijken een invloed hebben op de positie van de migranten in de

Belgische maatschappij. Het tweede hoofdstuk is analoog opgebouwd aan het eerste hoofdstuk en legt zich toe op de participatie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij en de invloed hiervan op remittancespraktijken. Het derde hoofdstuk bestudeert remittancespraktijken *'through places'* en bekijkt remittancespraktijken als het resultaat van de interactie tussen de positie van de migrant in de Belgische maatschappij en de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij en bestudeert remittancespraktijken vanuit één en dezelfde ruimte. Migranten zijn aanhoudend op zoek naar een evenwicht tussen investeren in hun positie in de Belgische maatschappij, investeren in hun positie in de Senegalese maatschappij en investeren in de positie van hun huishouden in de Senegalese maatschappij. De denkpatronen, beweegredenen en uiteindelijke remittancespraktijken zijn een uiting van de betekenis die migranten toekennen aan relaties in deze transnationale ruimte en zijn een uiting van de evaluatie van hun positie in de Belgische maatschappij en een evaluatie van de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij. Daarbij spelen sociale, culturele en symbolische elementen op directe of indirecte wijze een belangrijke rol. Om de zoektocht naar dit evenwicht te begrijpen zal er in dit hoofdstuk daar waar nodig de nadruk gelegd worden op belangrijke bevindingen die samenhangen met de participatie van de migranten in de Belgische maatschappij (eerste hypothese) en de participatie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij (tweede hoofdstuk).

Het vijfde deel (algemeen besluit) geeft de belangrijkste theoretische en empirische bevindingen en conclusies weer. Daarnaast wordt er dieper ingegaan op de potenties van remittances die tot op heden door Belgische NGO's en overheden onbenut blijven. Hoewel de ontwikkelingsrelevantie van remittances niet de hoofdvraag van dit onderzoek uitmaakt, kunnen er op basis van deze studie toch enkele besluiten en aanbevelingen gemaakt worden.

DEEL I:

THEORETISCH KADER

HOOFDSTUK 1: VERSCHILLENDE STROMINGEN IN DE MIGRATIEWETENSCHAPPEN

Migratie vormt een klassiek onderzoeksthema in de wetenschappelijke literatuur. Omwille van de complexiteit en de verschillende benaderingswijzen die doorheen de tijd zijn ontstaan, kan men niet spreken van één algemene migratietheorie. In de literatuur vinden we ten minste vier verschillende stromingen terug voor het verklaren van migratie (zie figuur I.1).

Figuur I. 1 Hoofdfases in het migratiedebat

PERIODE	THEORETISCH UITGANGSPUNT	ZIENSWIJZE
Tot 1973	Neoklassieke economische theorieën: - Migratiewetten Ravenstein - Harris-Todaro model - Duale arbeidsmarkttheorie	Migratie zorgt voor evenwicht arbeid/kapitaal en komt uiteindelijk tot stilstand
1973 - 1990	Historisch-structuralistische theorieën : - Cumulatieve causatie theorie - Neo-Marxistische theorieën	Groeiende afhankelijkheid en toenemende ongelijkheid Brain drain en brawn drain
Midden jaren '80 –	Netwerktheorieën Structuratietheorieën: - New economics of labour migration - Migratiesystementheorie - Transnationalisme	Nadruk komt te liggen op het voortduren van migratie Dynamiek tussen individuen (agency) en structuren (structure)

Bron: naar (De Haas 2007a) & (Faist 2008)

Deze verschillende migratietheorieën zijn doorheen de tijd ontstaan, vaak onder invloed van een meer algemene paradigmashift in de sociale theorie, waardoor ze steeds binnen een bepaalde tijdsgeest geïnterpreteerd moeten worden. De neoklassieke economische theorieën gaan op zoek naar een verklaring voor het ontstaan van migratie en bekijken migratie als een antwoord op de economische situatie in het gast- en vertrekland. De historisch-structurele benaderingen domineerden vanaf het begin van de jaren 1970 en gaan voornamelijk op macroniveau in op de structurele factoren die wereldwijd ten grondslag liggen van migratie. De netwerktheorieën kijken juist naar het voortduren van migratie en leggen de nadruk op het belang van etnische groepen in het aankomstland. Tijdens de laatste twee decennia wordt het migratieonderzoek beïnvloed door denkers zoals Giddens en Bourdieu en hun structuratietheorieën. De nadruk komt te liggen op de bredere structuren waarbinnen het individu handelt (zoals het huishouden, de gemeenschap of zelfs de staat). Binnen dit kader wordt de 'nieuwe arbeidsmigratietheorie' (*'new economics of labour migration theory'*) en de transnationale theorie besproken.

1.1 NEOKLASSIEKE ECONOMISCHE MIGRATIETHEORIEËN

Eén van de belangrijkste kenmerken van deze theorieën is het feit dat zij migratie zien als een zelfregulerend verschijnsel. Er wordt uitgegaan van een zichzelf herstellend evenwicht. De grondlegger van het economisch migratieonderzoek is de Engelse geograaf en statisticus Ravenstein die in 1885 een aantal 'migratiewetten' formuleerde. Deze wetten - bijvoorbeeld migranten verplaatsen zich bij voorkeur over korte afstand of bij langere afstand migreert men doorgaans stapsgewijs (Grigg 1977) - waren algemene verklaringen die los stonden van een welbepaalde migratiebeweging. Deze gedachtegang vormde de basis voor de neoklassieke economische benadering van de jaren 1960-1970. De meest gekende theorie is het macro-economische neoklassieke Harris-Todaro model (Harris & Torado 1970). Volgens deze visie handelen migranten rationeel en zullen zij besluiten van A naar B te vertrekken zodra zij verwachten hierdoor hun inkomen te kunnen verhogen of hun bestaan te kunnen verbeteren. De oorzaak van migratie ligt dus in de wijze waarop individuen reageren op geografische verschillen in vraag en aanbod van arbeid. De verschillen in loon zullen arbeiders doen migreren van lagelonenlanden met een overschot aan arbeidskrachten naar hogelonenlanden waar er een tekort heerst aan arbeidskrachten. Migratie zal ervoor zorgen dat arbeid minder schaars wordt in het migratieland en schaarser wordt in de herkomstregio (Massey *et al.* 1993). Kapitaal wordt verondersteld in tegengestelde richting te migreren. In een perfecte neoklassieke wereld zal dit proces van '*factor price equalization*' uiteindelijk resulteren in een groeiende convergentie tussen de lonen in het herkomstland en het bestemmingsland, waarna het migratieproces automatisch tot stilstand zal komen (Harris & Torado 1970; Brown & Bean 2005).

Andere neoklassieke economische migratietheoretici (zie bijvoorbeeld Lee 1966) betrekken meerdere variabelen bij de verklaring van het migratieproces. De beslissing om te migreren is volgens deze theorieën een rationele keuze gebaseerd op een kosten-batenanalyse waarbij men veronderstelt dat individuen rationeel handelende actoren zijn die naar nutsmaximalisatie streven. Deze theorieën worden ook wel push-pulltheorieën genoemd, omdat zij ervan uitgaan dat de oorsprong van migratie ligt in de combinatie van pushfactoren, die migranten ertoe aanzetten om hun geboorteland te verlaten en pullfactoren, die migranten ertoe bewegen naar bepaalde landen te trekken. Verschillende auteurs hebben getracht de factoren die deze opbrengst beïnvloeden in exacte formules te gieten (zie bijvoorbeeld (Massey *et al.* 1993)). Er wordt hierbij uitgegaan van de veronderstelling dat het migratieproces controleerbaar en stuurbaar wordt gemaakt, wanneer de push- en pullfactoren met elkaar in verband worden gebracht.

Om een aantal tekortkomingen van deze neoklassieke economische benaderingen te verhelpen, werden meer recent een aantal aanvullingen geformuleerd. Een eerste stap weg van de neoklassieke benaderingen is de duale arbeidsmarkttheorie (Piore 1979). Deze theorie verdeelt de arbeidsmarkt in een primair en een secundair segment waar respectievelijk een

kapitaalsintensieve en een arbeidsintensieve manier van produceren centraal staan. Goede banen (welke zorgen voor sociale status, hoog inkomen en goede werkomstandigheden) zijn te vinden in het primaire segment, terwijl slechtere banen zich in het tweede segment bevinden. Piore (1979) geeft in deze theorie aan dat migratie veroorzaakt wordt door een permanente vraag naar arbeidskrachten voor het secundaire segment door rijke, goed ontwikkelde landen. Deze landen hebben immers een onderbezetting aan zulke arbeidskrachten, veroorzaakt door verminderde vruchtbaarheid en betere educatie. Minder kinderen betekent namelijk minder arbeidskrachten en goed onderwijs heeft als gevolg dat er weinig mensen zijn die in het secundaire segment willen werken. Daarnaast wordt het werk in het tweede segment vaak geassocieerd met een lagere sociale status en zijn er weinig mogelijkheden tot promotie. Omdat de plaatselijke bevolking niet langer bereid is deze jobs uit te voeren, wordt beroep gedaan op buitenlandse arbeidskrachten. Ook vrouwenemancipatie en de toename van scheidingen zijn volgens de duale arbeidsmarkttheorie oorzaak van migratie. Door het toenemend aantal vrouwen op de primaire arbeidsmarkt, stijgt de vraag naar arbeidskrachten voor het uitvoeren van huishoudelijke karweien zoals poetsen en strijken.

Ook het geografisch onderzoek naar migratie is lange tijd gedomineerd geworden door neoklassieke economische benaderingen. In eerste instantie gingen geografen na of migratiestromen in werkelijkheid wel bestaan en welke types migratiestromen zich voordoen. Eens deze migratiestromen geïdentificeerd waren, begonnen geografen te onderzoeken of deze stromen onderworpen zijn aan regelmatigheden die generaliseerbaar waren. De meest beroemde en blijvende studies in deze gedachtegang zijn gemaakt door Ravenstein in 1876 (Grigg 1977). Ravensteins generalisaties over de 19de-eeuwse migratie hebben lange tijd hun stempel gedrukt op de geografische studie over migratie. De meerderheid aan onderzoeken bestond erin om het werk van Ravenstein uit te breiden en aan te vullen in plaats van kritisch te belichten. Lee (1966) herformuleerde deze migratiewetten bijvoorbeeld, terwijl andere geografische denkers probeerden om afstand in andere termen te gebruiken dan louter econometrische afstanden (Stouffer 1940). Hij verkoos om te denken in termen van socio-economische afstand, waarbij de socio-economische mogelijkheden in de verschillende aankomstgebieden en de tussenliggende plaatsen tegenover elkaar afgewogen werden. Wat al deze benaderingen gemeen hadden, was de overtuiging dat het menselijk gedrag gereguleerd is en dat deze regelmatigheden in migratiewetten konden gegeneraliseerd worden. Deze migratieaanpak werd beter bekend als de '*social physics school*'. Humane migratie werd dus bekeken als een fysische wet waarbij fysieke objecten (de mens) bewegen door middel van aantrekking. De ultieme uitdrukking van de '*social physics school*' kwam tot uiting in het geografische werk welke het menselijk gedrag wilden voorspellen (Stewart 1948; Rossi 1955). Als complex menselijk gedrag generaliseerbaar was, dan moest migratie voorspelbaar zijn door middel van statistische modellen. Later werk ging zich richten op de

vraag of generalisaties gelijk konden toegepast worden op alle populatiegroepen. Gedragen oudere migranten zich anders dan jongeren? Is er een verschil in etniciteit of sekse op te merken? Met andere woorden zij gingen op zoek naar een antwoord op de vraag of specifieke groepen verschillende regelmatigheden produceerden.

Neoklassieke economische migratietheorieën zijn het onderwerp geworden van heel wat kritiek. Precies omdat ze de mens reduceert tot een rationeel individu dat enkel op nutsmaximalisatie gericht is, bieden deze economische theorieën een te eng denkkader om een complex fenomeen als migratie ten volle te vatten. Het lijkt absurd om migranten te behandelen als individuele marktspelers, welke voldoende informatie hebben over de verschillende mogelijkheden en de vrijheid hebben om rationele keuzes te maken. Historici, antropologen, sociologen en geografen hebben aangetoond dat het gedrag van migranten sterk beïnvloed is door historische gegevens, net als door familie- en gemeenschapsbanden. Daarenboven hebben migranten slechts een beperkte toegang tot informatie, welke vaak tegenstrijdig is en zijn ze onderworpen aan een range van beperkingen (Castles & Miller 2003). Daarenboven wordt de sociale en politieke context waarbinnen migratiestromen zich bewegen volledig uit het oog verloren. Verschillen in loon en werkloosheid op zich volstaan immers in veel gevallen niet als verklaring voor het op gang komen van migratie. Vaak liggen bestaande contacten tussen het land van oorsprong en dat van bestemming mee ten grondslag aan migratieprocessen. Ook de aanwezigheid van migrantengemeenschappen van dezelfde etnische groep kan een belangrijke factor zijn in de besluitvorming van migranten en wordt met name aangevoerd als verklarende factor voor de instandhouding van bepaalde migratiestromen. Bovendien heeft de klassieke economische migratietheorie geen aandacht voor de wijze waarop de overheden – al dan niet met succes – ingrijpen op migratiestromen. De omvang van migratiestromen is niet louter afhankelijk van het aantal individuen dat beslist naar een bepaald land te migreren. Zeker in de huidige Europese context, waarin het aantal kandidaat-immigranten groter is dan de vraag, vervult de overheid vaak de rol van poortwachter die via wetgeving of administratieve processen bepaalt hoeveel personen via de legale poort het land binnen komen. Deze modellen kunnen ook geen verklaring geven aan de vraag waarom een groep migranten eerder naar een bepaald land migreert dan naar een ander.

1.2 HISTORISCH-STRUCTURALISTISCHE THEORIEËN

Een radicaal verschillende interpretatie van internationale migratie kwam er vanaf het einde van de jaren 1960. Deze benadering steunt voornamelijk op marxistische gedachten en meer specifiek op het werk van afhankelijkheidstheoretici zoals Andre Gunder Frank (1967) en de wereldsysteembenadering van Immanuel Wallerstein (1974). De afhankelijkheidstheorie (*'dependency theory'*) stelt als hypothese dat globaal kapitaal (en migratie als één van de gevolgen) bijdraagt aan de ontwikkeling van onderontwikkeling van derdewereldlanden. Dit

was het resultaat van de exploitatie van hun grondstoffen (waaronder arbeidskrachten) ten tijde van kolonisatie en unfaire handelsovereenkomsten in de postkoloniale periode. De afhankelijkheidstheoretici bekijken migratie niet enkel als schadelijk voor de economie van onderontwikkelde landen, maar ook als één van de oorzaken van hun onderontwikkeling (Frank, 1967).

De wereldsysteembenadering stelt dat er één enkele wereldmarkt is die kapitalistisch functioneert. Fundamenteel is dat er niet wordt geproduceerd voor eigen consumptie, maar wel om uitwisseling op de markt voor de best mogelijke prijs. De waarde van deze producten wordt bepaald door het marktmechanisme. Deze kapitalistische wereldmarkt functioneert in een systeem van staten. Wallerstein (1974) classificeert landen aan de hand van hun graad van afhankelijkheid in kernnaties, semiperifere en perifere naties. Kernnaties worden gekenmerkt door relatief hoge lonen, een geavanceerde technologie en een gediversifieerde productie. Voor perifere naties geldt het omgekeerde. In de semiperiferie is geen van beide processen dominant. Dit betekent dat de semiperifere gebieden perifere gebieden exploiteren, maar zelf door de kern geëxploiteerd worden. Dit kader wordt eveneens gebruikt om het migratieproces als een systeem te bekijken waarbij internationale migratie een integraal deel van de markt en globale handel uitmaakt. Het verschijnen van een globale economische markt en de inclusie van de perifere gebieden in het kapitalistische systeem stimuleren de mobiliteit en flexibiliteit van kapitaal en goederen op de wereldmarkten, wat op zijn beurt mensen aanmoedigt om deze stromen te volgen en hun geluk elders te zoeken (Massey & Taylor 2004; Portes & Borocz 1989). Volgens deze benaderingswijze is internationale migratie dus een reactie op de penetratie van de wereldeconomie in perifere regio's: de instroom van kapitaal en goederen wordt beantwoord met een uitstroom van arbeid en vice versa, ofschoon aan de grenzen allerlei obstakels worden opgeworpen.

In het verlengde van deze wereldsysteembenadering werd eveneens de cumulatieve causatietheorie in verband gebracht met migratie. De Zweedse econoom Gunnar Myrdal (1957) ontwikkelde deze theorie meer algemeen in functie van ontwikkeling. Deze theorie stelt dat eens een differentiële groei heeft plaats gevonden er een vicieuze cyclus tot stand komt waarbij er een versnelling van groei in de kernregio plaatsvindt en van armoede in de periferie. Myrdal argumenteert dat zonder een sterk staatsbeleid het kapitalistische systeem de stijgende regionale ongelijkheden voedt. Deze theorie is veelvuldig toegepast op het thema van migratie en ontwikkeling. Migratie zou de regionale en lokale economieën ondermijnen door hun meest waardevolle arbeidskrachten te ontnemen en op die manier hun afhankelijkheid ten opzichte van de buitenwereld te doen stijgen en emigratie verder te stimuleren. Hoewel deze cumulatieve causatietheorie ontwikkeld was voor de opkomst van de marxistische sociale theorie, leek het goed te passen in het historisch-structurele denkkader van asymmetrische groei en werd het met enthousiasme opgenomen in de migratieliteratuur in de jaren 1970. Een stijgend aantal empirische studies suggereren dat Myrdal's onverbiddelijke voorspellingen van cumulatieve causatie schijnbaar waar werden

(Lipton 1980; Lewis 1986). Afhankelijkheid, instabiliteit en ontwikkelingsverstoring waren het resultaat van economisch verval en het uitzenden van migranten.

Historische structuralisten hebben de neoklassieke migratietheorie bekritiseerd, door te stellen dat individuen geen vrije keuze hebben, omdat zij fundamenteel beperkt worden door structurele factoren. Toch groeide er binnen bepaalde migratiescholen ook ontevredenheid over deze theorieën aangezien historisch structuralisten migranten portretteren als passieve reactors die gemanipuleerd worden door het kapitalistische systeem en waarbij de individuele kracht ('agency') van migranten genegeerd wordt. Rigide vormen van historisch structuralisme zijn trouwens door de recente geschiedenis weerlegd, aangezien verschillende voormalige landen die zich in ontwikkeling bevonden en veel emigratie kenden, er in geslaagd zijn om economisch te groeien ondanks, of misschien dankzij, hun band met het kapitalisme (Sen 1999). Voor de meeste Zuid-Europese landen en sommige Aziatische tijgerlanden is de incorporatie in het globale kapitalisme en de hoge arbeidsmigratie positief geweest, ondanks de weinig hoopgevendende voorspellingen enkele decennia geleden. Er is een stijgende consensus dat kapitalisme niet enkel als schuldige kan aangeduid worden voor de problemen van onderontwikkeling, maar dat de specifieke ontwikkeling van een regio of land eerder afhangen van de condities waaronder deze ontwikkeling plaatsvindt, bijvoorbeeld de interne socio-politieke cohesie of de economische sterkte van deze landen of regio's (De Haas 2007a).

1.3 MIGRATIENETWERKEN

Hoewel economische krachten een onbetwistbaar belangrijke rol spelen als één van de hoofdredenen van migratie en mensen de neiging hebben om naar plaatsen te migreren waar de levensstandaard hoger is, kan dit niet alleen de actuele migratiepatronen verklaren. Eens een bepaald aantal migranten zich gevestigd heeft in een bestemmingsgebied, komen andere krachten zoals sociale netwerken en culturele factoren op het voorplan. Neoklassieke gingen er vanuit dat wanneer de verschillen tussen landen verdwenen zijn, migratie vanzelf tot stilstand komt. De migratienetwerktheorie legt echter de nadruk op het voortduren van migratie en op het feit dat migratie zichzelf in stand houdt.

Migratienetwerktheorie probeert op microniveau te verklaren hoe connecties tussen actoren migratiebeslissingen kunnen beïnvloeden. Douglas Massey (1993; 1998) was één van de eerste sociologen om het belang van sociale netwerken te benadrukken en zo zendende en ontvangende maatschappijen aan elkaar te linken. Netwerken doen de waarschijnlijkheid van migratie toenemen omdat risico's en kosten verbonden aan migratie verlagen. De vorming van sociaal kapitaal (Bourdieu & Wacquant 1992) en de uitwisseling van cultureel kapitaal (Bourdieu & Wacquant 1992) tussen migranten en het thuisfront vormen de bouwstenen van deze migratienetwerken (Brown & Bean 2005). Sociaal kapitaal uit zich in de vorm van informele netwerken zoals persoonlijke relaties met migranten of gemeenschapsbanden

terwijl cultureel kapitaal de kennis en informatie die men over het land heeft, de mogelijkheden om heen en weer te reizen en informatie over job- en opleidingsmogelijkheden benadrukt. Migrant functioneren als bruggenhoofden en verminderen de materiële en psychologische moeilijkheden verbonden aan migratie. Een gevestigde migrantengemeenschap kan hulp bieden aan nieuwe migranten in het vinden van werk of een woonplaats of om verblijfspapieren te regelen of een huwelijkspartner te vinden. Daarom zal een gevestigde migrantengemeenschap op één bepaalde plaats de kans van daarop volgende migratie naar die specifieke plaats verhogen (Portes 1998). Massey (1998) beargumenteert dat eens het aantal netwerkconnecties in een gebied een bepaald niveau bereikt, migratie zelfbestendigend wordt.

Verschillende geografen zoals Wright and Ellis (2000) zijn hebben zich eveneens toegelegd op migrantennetwerken. Zij bestuderen netwerken op verschillende schalen gaande van het lokale naar het nationale en internationale. Andere geografen legden de nadruk op de ruimtelijke gevolgen van netwerkmigratie waarbij bepaalde migrantengroepen enclaves vormen in de stad met een grote concentratie aan etnische organisaties, restaurants en winkels (Kesteloot & Mistiaen 1995).

Een veelgehoorde kritiek op de netwerktheorie is het feit dat migranten niet noodzakelijk bruggenhoofden zijn die opeenvolgende migratie vergemakkelijken, maar ze kunnen eveneens poortwachters zijn wanneer ze niet bereid zijn om toekomstige migranten te helpen. Banden met verwanten of vrienden kunnen na verloop van tijd verzwakken. Verder hebben, hoewel verwantschapsnetwerken een grote hulp betekenen om te migreren, zij ook de neiging om anderen uit te sluiten die niet tot een specifieke sociale groep of verwantschapsgroep behoren. Dit leidt tot de keerzijde van sociaal kapitaal, dat dezelfde sterke banden die leden helpen om te migreren, buitenstaanders uitsluiten om te migreren (Portes 1998).

1.4 STRUCTURATIETHEORIEËN: INDIVIDU VERSUS BREDERE STRUCTUREN

De tweede helft van de jaren 1980 betekende het einde van het rigide historisch structuralisme, net als het algemene rigide theoretische denken. In dit nieuwe tijdperk, werden sociale wetenschappers beïnvloed door denkers zoals Giddens (Giddens 1984) en Bourdieu (Bourdieu 1977; Bourdieu 1972; Bourdieu 1980) en hun structuratietheorie. Zij trachtten een harmonie te vinden tussen de mogelijkheden van het individu (*'agency'*) en de maatschappij (*'structure'*). Deze algemene ommekeer in de sociale theorie heeft eveneens een grote invloed gehad op het denken over migratie en ontwikkeling. Een erkenning van de relevantie van zowel *'structure'* als *'agency'* leek essentieel en gaf meer ruimte voor het verklaren en interpreteren van migratie. De *'new economics of labour migration theory'* (NELM) (Stark 1991), de migratiesystementheorie (Mabogunje 1970) en de meer recente perspectieven over migrantentransnationalisme (Glick Schiller *et al.* 1992; Portes 2001; Faist 2000a) kunnen in dit perspectief bekeken worden. De nadruk bij deze nieuwe theorieën ligt

op de manier waarop huishoudens een antwoord bieden aan externe economische condities. Dit laat beter toe om te begrijpen dat migratie tijdelijk kan zijn, en dat niet alle familieleden migreren (Brown & Bean 2005). Migratiesystemen, transnationalisme en de '*new economics of labour migration*' hebben de eenheid van analyse verschoven van de individuele migrant naar het migrantenhuishouden en zelfs verder naar het niveau van nationale en internationale schalen. Huishoudens en netwerken bemiddelen de relatie tussen het individu en het wereldsysteem en voorzien een meer proactief begrip van de migrant dan hetgeen voorzien was in het historisch-structuralistisch kader. Met andere woorden, de inspanning om micro- en macroperspectieven van migratie te analyseren door de filter van het huishouden brengt niet enkel de migrant als beslissingsmaker terug in beeld, maar reintroduceert eveneens de sociale en culturele variabelen die overwogen moeten worden in samenspraak met economische variabelen (Brettel 2008).

1.4.1 The New Economics of Labour Migration (NELM)

De '*new economics of labour migration*' (de nieuwe economische migratietheorie) vormt een antwoord op het neoklassieke economische migratieonderzoek zoals dat van Harris en Todaro (1970). Deze theorie die in de jaren 1980 en 1990 tevoorschijn kwam en ook economisch gevormd is, stelt de rationeel handelende actor centraal. In dit model gaat men echter niet uit van een geïsoleerde individueel handelende actor, maar men stelt dat de beslissing om te migreren bepaald wordt door grotere eenheden van mensen die met elkaar verbonden zijn. Deze groepen omvatten meestal gezinnen of huishoudens, maar soms ook gemeenschappen waarin mensen collectief handelen. Migratie moet niet gezien worden als de uitkomst van individueel gedrag, maar als het resultaat van de interactie tussen personen ('*agency*') en grotere verbanden ('*structure*'). Het was voornamelijk Stark (Stark 1991) wie het denken over migratie deed heropleven door het gedrag van individuele migranten in een bredere maatschappijcontext te plaatsen en door te stellen dat niet het individu, maar grote eenheden zoals het huishouden de meest geschikte eenheid van beslissingsneming is. Migratie is volgens deze benadering niet gericht op de maximalisering van het verwachte inkomen, maar migratie is eerder gericht op de spreiding of vermenigvuldiging van verschillende inkomensbronnen om zo eventuele risico's te minimaliseren. Volgens deze opvatting wordt migratie gezien als een beslissing van het huishouden om de risico's te minimaliseren en om inkomensbeperkingen het hoofd te bieden. Huishoudens in ontwikkelingslanden antwoorden op een crisis door het zenden van één of meerdere leden naar de arbeidsmarkt in het buitenland om een inkomen te genereren en kapitaal dat kan gebruikt worden om korte- en langetermijnrisico's te minimaliseren.

Migratie wordt niet enkel bekeken als een risicospreidende strategie voor het huishoudinkomen, maar ook als een strategie om marktschommelingen te overwinnen. Minder gegoede huishoudens in ontwikkelingslanden hebben vaak moeilijk of geen toegang tot de zwakke en instabiele markt van het thuisland. Het kapitaal dat door één of meerdere

migranten van het huishouden teruggestuurd wordt in de vorm van remittances, kan bijvoorbeeld naast consumptie, eveneens geïnvesteerd worden in de landbouw of in een kleine onderneming. Terwijl remittances geen rol speelden in de neoklassieke migratietheorie, vormen remittances in de *'new economics of labour migration'* één van de meest essentiële motieven om te migreren.

1.4.2 Migratiesystementheorie

De migratiesystementheorie vindt zijn oorsprong in de geografie, maar gaat de uitdaging aan om een dialoog doorheen verschillende sociale wetenschappen te voorzien en een breder conceptueel kader te bieden voor het begrijpen van migratie. Het is nauw verbonden met de netwerktheorie (zie 1.3) en de transnationale theorie (zie 1.4.3) en moet net als de netwerktheorie bekeken worden binnen het kader van het voortduren van migratie. De fundamentele aanname van deze theorie is dat migratie de sociale, culturele, economische en institutionele toestand wijzigt in de hele ruimte waarin migratieprocessen spelen. Waar netwerktheorie voornamelijk duidt op de vitale rol van persoonlijke relaties tussen migranten en niet-migranten en de wijze waarop dit sociale en culturele kapitaal migratieprocessen vergemakkelijkt, gaat migratiesystementheorie verder door te wijzen op het feit dat migratie niet enkel de directe sociale omgeving van migranten beïnvloedt, maar dat migratie de hele maatschappelijke context van de concrete plaatsen waar migratie plaats vindt, zowel aan het vertrekpunt als aankomstpunt, herstructureert. De geograaf Mabogunje (1970), de bedenker van deze theorie definieert een migratiesysteem als een set van plaatsen die gebonden zijn door een stroom en terugstroom van mensen, goederen, diensten en informatie, welke op hun beurt verdere uitwisseling tussen plaatsen vergemakkelijkt. Op deze wijze verenigt deze theorie microprocessen (migratienetwerken) met macroprocessen zoals de migratiepolitiek in zendende en ontvangende landen. Mabogunje spitste zijn analyse voornamelijk toe op ruraal-urbane migratie binnen het Afrikaanse continent. Portes en Böröcz (1987) breidden deze theorie uit voor internationale migratie. In dit opzicht is de minder gekende migratiesystementheorie een voorloper van de transnationale theorie, welke eveneens de nadruk legt op de verbondenheid van verschillende plaatsen en de mobiliteit tussen deze plaatsen (zie 1.4.3). Migratiesystementheoretici concentreren zich in de eerste plaats op de factoren die migratie veroorzaken, vormen en bestendigen, maar migratiesystementheorie kan eveneens gebruikt worden in het beschrijven en modelleren van processen van ruimtelijke clustering van migratiepatronen. Sinds enkele tientallen jaren zijn voornamelijk onderzoekers binnen de geografie bezig met het modelleren van herkomst-bestemmingsmatrices, welke de impact bestuderen van afstand op de intensiteit van stromen tussen herkomst en bestemming. Processen die plaats vinden op de ene plaats kunnen bijvoorbeeld een belangrijke impact hebben op een andere plaats (zie bijvoorbeeld *l'interaction spatiale* (Pumain & Saint-Julien 2001)). Migratiestromen en het stromen van remittances, goederen, ideeën en informatie in tegengestelde richting hebben de neiging om

geografisch gestructureerd te zijn en de vorm aan te nemen van ruimtelijk geclusterde stromen. In emigratieregio's zien we vaak dat specifieke regio's, dorpen of etnische groepen gespecialiseerd zijn in migratie naar specifieke regio's, steden of zelfs buurten.

Net als de netwerktheorie biedt deze migratiesystementheorie geen inzicht in de mechanismen die leiden tot het verzwakken en eventueel vervallen van de netwerken en migratiesystemen. Zij duiden niet op de externe, structurele factoren of op interne processen die migratie tegengaan, ondanks de aanwezige netwerken.

1.4.3 De transnationale omwenteling in migratieonderzoek

Het migratieproces en de gevolgen van migratie werden tot het einde van de jaren 1980 voornamelijk geanalyseerd ofwel vanuit het perspectief van de vertrekplaats, ofwel vanuit het perspectief van de plaats van aankomst. Netwerkteoretici en migratiesystementheoretici hebben reeds een eerste poging ondernomen om beide perspectieven met elkaar te verbinden. De grote doorbraak in het onderzoek waarbij zowel de vertrekplaats als de plaats van aankomst in rekening gebracht werden, komt er met de introductie van de term transnationalisme door Basch, Glick Schiller en Blanc-Szanton in hun twee bijdrages: *'Towards a transnational perspective on migration'* (Glick Schiller *et al.* 1992) en *'Nations Unbound'* (Basch *et al.* 1994). Zij introduceren deze term in het kader van hun onderzoek naar assimilatie van Caraïbische en Latijns-Amerikaanse migranten in de Verenigde Staten. Tot dan hadden zij het assimilatieproces van deze migranten beschreven vanuit de idee dat migranten zich permanent vestigden in hun nieuwe omgeving om daar een nieuw leven op te bouwen. Zij kwamen echter tot de vaststelling dat het leven van migranten veel gecompliceerder is en dat zij aanhoudende banden onderhouden met hun familie en gemeenschap van herkomst. Verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden doen deze banden nog toenemen. Zij definiëren transnationalisme als een sociaal proces waarbij migranten verschillende sociale relaties onderhouden die hun gemeenschap van herkomst en aankomst met elkaar verbinden. Migrant creëren sociale velden die geografische, culturele en politieke grenzen overschrijven (Glick Schiller *et al.* 1992).

Deze eerste conceptualisering van het begrip transnationalisme in het kader van assimilatie was eerder vaag en zeer algemeen. Toch heeft dit begrip op korte tijd gezorgd voor een plotselinge toename aan onderzoek en publicaties en de oprichting van verschillende transnationale migratiescholen (zie onder andere het *Oxford Transnational Community Programme*¹), wat duidt op de nood aan een nieuwe omwenteling in het migratieonderzoek.

1 Terwijl vele Amerikaanse onderzoekers zich richtten op de banden tussen het thuisland en het migratieland, gebruikten de onderzoekers van het Oxford transnational Community programme een veel bredere definitie van transnationale banden. Zij analyseerden transnationale banden die ontstonden door de media, politiek of religiefbinnen de context van een gemeenschap.

Later onderzoek in verschillende disciplines, zowel in de Verenigde Staten van Amerika als in Europa hebben het originele concept helpen verfijnen². Transnationalisme werd een algemeen kader om specifiekere begrippen te beschrijven zoals transnationale activiteiten, transnationale gemeenschappen, transnationale ondernemers, transnationale sociale velden, enzoverder. Transnationalisme genereert zo nieuwe ideeën over de representatie en incorporatie van migranten, maar eveneens over de deterritorialisatie en actuele desintegratie van de natiestaten. Dit besef heeft geleid tot *'more dynamic formulations that allow micro-level decisions to affect macro-level processes and vice versa'* (Massey et al. 1998, p. 15). Benaderingen op microniveau moeten dus worden gecombineerd met macroniveau benaderingen en migratie moet worden gezien als een dynamisch proces waarbij interactie plaatsvindt tussen bredere sociaal-economische structuren, huishoudstrategieën en individuele beslissingen. De transnationale aanpak benadrukt zo dat om een goed beeld van de hedendaagse migratie te krijgen, het van belang is om migratie niet slechts vanuit één discipline, analyseniveau of conceptueel model te bekijken. Voornamelijk in de beginperiode van het transnationalisme kwam er veel reactie. Zo is een veel gehoorde kritiek dat transnationalisme niet nieuw is en dat ook in vroegere perioden vele groepen op een actieve wijze betrokken bleven in hun thuisland. Immigranten hebben bijvoorbeeld reeds in vroegere periodes geld en goederen naar het thuisland opgestuurd. Zij vormden de bron van informatie voor individuen in het thuisland en stimuleerden hierdoor eveneens de migratie. De verdienste van Basch en haar medeauteurs ligt dan ook niet zozeer in de conceptualisering van de termen transnationalisme en transmigranten, maar in de wijze waarop zij de huidige migratieprocessen plaatsen in de context van een mondialiserende economie en de positie van de natiestaat daarin. Het meest originele van hun bijdrage is het feit dat sociale wetenschappen *'unbound'* moeten worden, waarmee zij doelen op het feit dat analyses zich niet mogen beperken tot de grenzen van de natiestaat. Omwille van het belang van transnationalisme voor het eigen onderzoek wordt de ontwikkeling van de term en de theoretische debatten verder uitgelegd in hoofdstuk 3.1.

1.5 BESLUIT

Dit beknopte overzicht van de migratieliteratuur leert ons dat er zich dooreen de jaren verschillende zienswijzen ontwikkeld hebben. Gelijk met paradigmaverschuivingen in de sociale wetenschappen (waarbij de klemtoon verschoof van de individuele actor naar bredere structuren en later naar de dynamiek tussen structuur én individuele actor) verschoof eveneens de klemtoon in het migratieonderzoek van de individuele migrant naar het belang van structuren (zoals de staat) en later naar de continue dynamiek tussen beide. Het transnationalisme, migratiesystementheorie en de *'new economics of labour migration'* positioneren zich in deze laatste groep. Wij willen ons in dit onderzoek aansluiten bij

² Zie bijvoorbeeld (Smith & Guarnizo 1998); (Portes et al. 1999)

migratieonderzoek dat zowel de individuele actor (migrant) als de bredere structuren (uitgebreide familie, gemeenschap, staat) in acht neemt en de continue dynamiek tussen beide. Het verzenden van remittances is een proces dat niet enkel betrekking heeft op de individuele migrant. De migrant transfereert zijn geld, kennis, goederen naar een bepaalde groep (het huishouden, vrienden, zakenpartners, de gemeenschap) wat belangrijke gevolgen heeft voor deze groep en de bredere structuren waarbinnen deze groep leeft. Daarenboven zijn remittancesprocessen van invloed op zowel het leven van de donoren als op het leven van de ontvangers. De transnationale benadering biedt een goed kader om deze remittancespraktijken nader te analyseren. De ontwikkeling van deze transnationale invalshoek wordt meer diepgaand besproken in hoofdstuk 3.1.

HOOFDSTUK 2: REMITTANCES

De laatste jaren is er een opmerkelijke stijgende interesse in het onderwerp van migratie en ontwikkeling. Het enorme bedrag dat migranten jaarlijks onder de vorm van remittances naar huis sturen, is hier zeker niet vreemd aan. Uit diverse studies blijkt dat de omvang en het belang van remittances voor de ontvangende huishoudens en landen steeds maar aangroeit. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat deze geldstromen tijdens de voorbije jaren in het centrum van de belangstelling staan van de wetenschappelijke literatuur die zich richt op de verhouding tussen noord en zuid. Het is niet langer migratie of ontwikkeling, maar migratie én ontwikkeling.

In dit hoofdstuk wordt er in de eerste plaats dieper ingegaan op de verschillende definities van remittances. Over het algemeen worden remittances omschreven als *‘het overmaken van geld en goederen door migranten naar het land van herkomst’*. Macro-economische onderzoekers zullen echter een meer strikte definitie van remittances moeten hanteren om het exacte bedrag te gaan becijferen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek legt de nadruk eerder op de belangrijkste motivaties voor het verzenden van remittances, de verschillende doelen waarvoor remittances gebruikt worden en de kenmerken van zenders en ontvangers. In het tweede deel wordt het maatschappelijke remittancesdebat van nabij bestudeerd.

2.1 DEFINIËRING VAN REMITTANCES

2.1.1 Macro-economische benadering van remittances

Een definitie van remittances ontbreekt frequent in de internationale literatuur. Vaak wordt dit terloops omschreven als *‘het overmaken van geld en goederen door migranten naar het land van herkomst’*. Dit is echter problematisch voor onderzoek dat exact wil gaan berekenen hoeveel geld er juist opgestuurd wordt. Een veelheid aan economische studies hebben op allerlei uiteenlopende wijze getracht om deze remittances te becijferen. Om chaos tegen te gaan en om de resultaten tussen verschillende landen vergelijkbaar te maken heeft het Internationaal Monetair Fonds (International Monetary Fund 1993) een strikte definitie van remittances in het leven geroepen. Zij maken een onderscheid tussen *‘compensation of employees’*, *‘workers remittances’* en *‘migrant transfers’*. Het IMF (International Monetary Fund 1993) beschrijft deze verschillende types als volgt:

Workers remittances: ‘Current private transfers by migrants who are employed in new economies and considered residents there (a migrant is considered a person who comes to an economy and stays, or is expected to stay for a year or more. If the migrants live in the host country for a year or longer, they are considered as residents, regardless of their immigration status.’ (paragraaf 302)

Compensation of employees: 'comprising wages, salaries and other benefits earned by individuals (in economies other than they are residents) for work performed for and paid by residents of those economies. If migrants live in the host country for less than a year, their entire income in the host country is classified as compensation of employees.' (paragraaf 272)

Migrant transfers: 'Those transfers for distribution to relieve hardships caused by famine, other natural disasters, war etc. and regular contributions to charitable, religious, scientific and other support remittances; ticket sold by and prizes won from lotteries; and payments from unfunded pensions plans by non-governmental organisations... social security contributions and social benefits.' (paragraaf 305)

Er heerst veel kritiek op deze indeling van remittances. In de eerste plaats is er geen consensus over het feit of enkel de 'workers remittances' of alle categorieën wel tot remittances moeten gerekend worden. Deze definitie is ook niet zo helder zodanig dat er nog steeds met de meeste voorzichtigheid omgesprongen moet worden met het vergelijken van statistische informatie uit verschillende landen. Ten tweede is deze categorisatie niet echt systematisch te noemen. Zo kunnen we stellen dat de belangrijkste component bij de 'workers remittances' de zender is, terwijl de te onderscheiden variabelen bij de categorie 'migrant transfers' voornamelijk het doel is waarvoor remittances gebruikt worden. Ten derde kunnen hiermee enkel officiële remittances gemeten worden. Transfers die gebeuren langs informele kanalen (zoals niet-gereguleerde geldtransfersbedrijven of via vrienden en familie) kunnen niet mee in rekening gebracht worden. Ondanks het feit dat de kwaliteit van deze data voor verbetering vatbaar is, vormen ze een belangrijke indicatie voor het macro-economische belang van remittances. Zo zijn remittances naar ontwikkelingslanden de afgelopen 15 jaar steeds maar blijven stijgen, van 31 miljard dollar in 1990 naar 58 miljard dollar in 1995, 86 miljard dollar in 2000 en 167 miljard dollar in 2005 (WorldBank 2006b). Het groeiende belang van remittances als een bron van buitenlands kapitaal in ontwikkelingslanden wordt bevestigd door het feit dat zij veel sterker stijgen dan ander buitenlands kapitaal zoals directe buitenlandse investeringen en officiële ontwikkelingshulp (zie figuur 1.2). In verscheidene ontwikkelingslanden overschrijden remittances zelfs het bedrag van officiële ontwikkelingshulp. Wanneer remittances vergeleken worden tussen landen en bekeken worden in functie van het ontvangen bedrag spannen landen als India (21,7 miljard dollar), China (21,3 miljard dollar) en Mexico (18,1 miljard dollar) de kroon (WorldBank 2006b). Wanneer remittances bekeken worden per capita of als aandeel van het bruto binnenlands product (BBP) zien we een heel ander beeld. Kleine landen en eilanden als Lesotho (28,8% van het BBP), Haiti (24,8% van het BBP) en Jamaica (17,4 % van het BBP) zijn duidelijk meer afhankelijk van remittances dan landen als India waar het aandeel slecht 0,5 % van het BBP

bedraagt (WorldBank 2006b). Een land als Senegal ontving in 2008 1,2 miljard dollar, wat overeenkomt met 11% van het BBP (WorldBank 2010). De evolutie en macro-economische betekenis van remittances voor Senegal worden verder besproken in het derde deel (deel 3: De Senegalese migratieruimte).

Figuur I. 2 Evolutie van buitenlands kapitaal naar ontwikkelingslanden tussen 1995 en 2004 (in miljard dollar)

	1995	2004
Workers' remittances	58	160
Buitenlandse directe investeringen	107	166
Officiële ontwikkelingshulp	59	79

Bron: (WorldBank 2005)

Een macro-economische benadering van remittances laat eveneens toe om de relatie tussen remittances en de economische groei van een land te bestuderen. De resultaten van deze studies zijn echter vaak tegenstrijdig. Zo vinden Chami et al (2005) bijvoorbeeld een negatieve relatie tussen remittances en de groei van het bruto binnenlands product (BBP) van een land. Voor hun studie gebruikten zij data van 113 landen. Giuliano en Ruiz-Arranz (2005) besluiten het omgekeerde, namelijk dat remittances groei stimuleren in landen met financiële moeilijkheden. Zij beargumenteren dat remittances een alternatieve investeringsbron zijn en helpen om kapitaalsbeperkingen te overbruggen. Remittances zijn volgens hen een relatief stabiele bron van externe financiering die een belangrijke rol spelen in landen die gekenmerkt worden door economische en politieke crisis. Directe buitenlandse investeringen zijn bijvoorbeeld zeer gevoelig voor bepaalde economische schommelingen. Remittances zijn minder vatbaar voor zulke golven en kennen minder scherpe ups en downs. Migranten zouden meer geld sturen gedurende moeilijke periodes om hun familie en vrienden te helpen. Op die manier garanderen migranten de consumptie en dragen zij tijdens periodes volgend op een natuurramp of een economische recessie bij aan de economie. Mishra (Mishra 2006) vindt dat een daling van 1% in het BBP een stijging van 3% in de remittances met zich meebracht na een vertraging van 2 jaar (deze studie werd uitgevoerd in 13 Caraïbische landen gedurende de periode 1980-2002). Het '*global economic prospect report*' van de Wereldbank (WorldBank 2006b) toont aan dat remittances blijven stijgen na natuurrampen in Bangladesh, de Dominicaanse Republiek, Haiti en Honduras. In Indonesië, Thailand en Mexico stegen remittances als antwoord op de financiële crisis in 1997.

2.1.2 Sociaal wetenschappelijke benadering van remittances

Op deze macro-economische benadering van remittances kwam al gauw kritiek uit minder economische hoek. Sociaal wetenschappelijk onderzoek wil de louter macro-economische benadering van remittances overstijgen en een meer geïntegreerde benadering van

remittances toepassen. Uit bovenstaande definitie kan bijvoorbeeld onmogelijk afgeleid worden waarvoor het geld bedoeld is, wie het geld juist overmaakt en waarom. Literatuur in de antropologie, sociologie en geografie beklemtoont een veel fijnmaziger begrip van remittances en legt de nadruk op verschillende beweegredenen voor het zenden van remittances, de verschillende types van remittances, de kenmerken van zenders en ontvangers, de omvang en frequentie van remittances. Al deze factoren worden opgevat als remittancespraktijken en niet enkel het bedrag dat officieel getransfereerd wordt van de migrant in het gastland naar belanghebbenden in het thuisland, zoals de macro-economische definitie het beschrijft. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste remittancespraktijken, ingedeeld naar type van remittances, beweegreden en kenmerken van zenders en ontvangers.

A. Types van remittances

We merken in de sociaal-wetenschappelijke literatuur over remittances een veel bredere definitie van remittances, vaak opgesteld aan de hand van het doel waarvoor remittances gebruikt worden. De socioloog Guarnizo (Guarnizo 2003) en de sociale geograaf Carling (Carling 2005) hebben de verschillende types van economische remittances beschreven naargelang het doel waarvoor ze gebruikt worden en wie de remittances ontvangt. Volgens hun benadering worden volgende transfers tot de economische remittances gerekend:

- ***Monetaire en niet monetaire intra-familiale transfers*** vormen de voornaamste bron van remittances en worden in vele studies als enige vorm van remittances beschreven. Het betreft transfers (geld of goederen) die de migranten overmaken aan hun verwanten en vrienden in het thuisland (de niet-migranten). Vaak gebeurt dit op een regelmatige basis of ter gelegenheid van religieuze feesten. De belangrijkste actoren in dit proces zijn de individuele migrant en zijn verwanten en vrienden in het thuisland. Solidariteit en wederkerigheid (al dan niet omwille van sociale druk) staan hier centraal. Vele studies tonen aan dat het grootste deel van de transfers gebruikt wordt voor de aankoop van levensnoodzakelijke goederen zoals eten, kleding, gezondheidszorg en onderwijs. Toch slagen sommige families erin om een deel van het geld te investeren in duurzame goederen en diensten die de hele familie ten goede komt. Vele migranten dromen er bijvoorbeeld van om een huis voor de rest van de familie in het thuisland te kunnen bouwen, waar ze eventueel zelf terecht kunnen na hun migratieproject.
- Naast deze meest courante vorm van remittances, trachten sommige migranten eveneens een aantal ***persoonlijke investeringen te doen of spaargeld opzij te zetten in het thuisland***. De migrant staat hier zelf centraal aangezien hij geld of goederen overmaakt voor eigen gebruik. Zo gaat hij bijvoorbeeld trachten geld opzij te zetten of te investeren in persoonlijke projecten (zoals vastgoed), vaak zonder medeweten van de familie. Op deze manier kan men een maandelijks opbrengst bekomen en in geval van

terugkeer heeft men ook in het land van herkomst een beperkt inkomen. De marktlogica en het bekomen van winst is hier de belangrijkste beweegreden, maar ook de sociale status verbonden met bijvoorbeeld het bezitten van een eigen huis vormt een belangrijke drijfveer.

- **Transnationale ondernemerschap** of het opstarten van een onderneming of een kleine zaak in het thuisland is voor vele migranten een grote droom en velen wagen zich aan dit avontuur. De beslissing om een zaak op te starten is vaak ingebed in een web van sociale verwachtingen en verplichtingen verbonden met het thuisland. Het hoofdkenmerk van deze investeringen is dat zij gebeuren steunend op geld, kennis of goederen afkomstig uit het migratieland. De migrant hoeft hier niet zo nodig voor terug te keren naar het land van oorsprong. Vele van deze bedrijfjes zijn micro-ondernemingen zoals restaurants, kruidenierswinkels, autoverkoop en autoreparatie die geleid worden door familie, vrienden of zakenpartners in het land van herkomst. Maar ook middelgrote bedrijven die opgericht zijn steunend op kennis en scholing uit het migratieland behoren hiertoe. Zij kunnen op macroniveau een belangrijke invloed hebben voor de regionale economie, aangezien ze tewerkstelling verschaffen en op die manier een lokale economische impuls betekenen.
- **Gemeenschapshulp of collectieve remittances** hebben betrekking op collectieve transfers van een groep migranten aan een welbepaalde gemeenschap. Deze groep migranten is vaak afkomstig uit dezelfde geboortestreek en verenigen zich in hun migratieland. Collectieve belangen, zoals het verbeteren van de lokale welvaart en economie, primeren waardoor de migranten zich ontpoppen als belangrijke ontwikkelingsactoren. Over het algemeen kunnen we vijf types gemeenschapsprojecten onderscheiden: (1) basisinfrastructuur en communicatieprojecten zoals het bouwen van wegen en bruggen, aanleggen van elektriciteit of zorgen voor drinkbaar water (2) voorzien van infrastructuur en logistiek voor publieke diensten zoals scholen en ziekenhuizen (3) recreatie en status-gerelateerde projecten (4) andere gemeenschaps- of verstedelijkingsprojecten zoals het bouwen van publieke afsluitingen of een marktplaats (5) steunen van niet-materiële projecten zoals het schenken van studiebeurzen aan dorpsgenoten (Goldring 2003). De verbeterde sociale en materiële infrastructuur maakt de regio aantrekkelijker en kan op zijn beurt nieuwe investeringen aantrekken. Naast deze ontwikkelingsstimulans zijn er eveneens socio-culturele en politieke beweegredenen voor het opstarten van deze projecten. Tot de socio-culturele factoren horen het belang van status voor de migrant, het solidariteits- en wederkerigheidsgevoel met de plaats van afkomst en het niet verloochenen van zijn identiteit. Politieke doelen hebben eerder betrekking op de lobbycapaciteiten bij lokale en nationale overheden van migrantengroepen. Sommige autoriteiten gaan dan ook partnerschappen aan met migrantenorganisaties om lokale ontwikkelingsinitiatieven te ontwikkelen (Levitt 1998).

Dit kan dan weer leiden tot concurrentie tussen naburige regio's (bijvoorbeeld om hulp van de staat te verkrijgen).

- **Donaties** maken slechts een zeer klein gedeelte uit van het totaal. De vrijwillige donaties worden door de migrant gemaakt op zelfstandige basis. Het betreffen voornamelijk bijdragen aan organisaties die zich inzetten in rampgebieden (zoals acties die op touw gezet worden na aardbevingen of overstromingen, zoals bijvoorbeeld tsunami-ramp in 2005 en de aardbeving in Haïti in 2010).
- Bij het heffen van **taksen en heffingen** is de overheid uit het land van herkomst de belangrijkste actor. In een aantal landen heft de overheid een taks op het binnenbrengen van goederen (bijvoorbeeld importtaksen voor het binnenbrengen van wagens) en geld. Deze verplichte vorm van remittances stimuleert de zwarte markt waardoor een groot gedeelte van het geld en goederen nog steeds op informele wijze het land binnengebracht worden.

Naast economische remittances vinden we in de literatuur verwijzingen naar **sociale remittances**. De Amerikaanse sociologe Peggy Levitt (1998) introduceerde dit begrip en definieert het als volgt:

«Social remittances are the ideas, behaviors, identities and social capital that flow from receiving- to sending-country communities. They are the north-to-south equivalent of the social and cultural resources that migrants bring with them which ease their transitions from immigrants to ethnics.» (Levitt 1998)

Zij beargumenteert dat sociale remittances een vorm zijn van culturele diffusie, maar op een lokale schaal. Sociale remittances worden getransfereerd wanneer migranten terugkeren voor tijdelijke of permanente bezoeken, wanneer niet-migranten een bezoek brengen aan verwanten in het buitenland, of door telefoontjes, brieven, video's en filmpjes op het internet. Levitt (1998) onderscheidt drie vormen van sociale remittances: *'normative structures'*, *'systems of practice'* en *'social capital'*.

Normative structures duiden op het overbrengen van waarden en normen. Door te migreren komen migranten in een heel andere wereld terecht waar vaak andere normen en waarden heersen. Na verloop van tijd kunnen bepaalde van deze waarden en normen belangrijk geacht en overgenomen worden. Voorbeelden kunnen sterk variëren gaande van anders denken over minderheidsgroepen, naar belang hechten aan het milieu en recycling. Volgende terugkeermigrant beoordeelt de stiptheid van zijn Senegalese landgenoten:

« Pour moi, la ponctualité, le rendez-vous, le temps c'est des choses qui sont très importantes. La discipline, c'est ce qui manque au Sénégal, malheureusement.» (Interview K. Stuyck, man, 60 jaar, terugkeermigrant)

Systems of practice duidt op de acties die volgen uit het overnemen van deze normen en waarden. De terugkeermigrant uit bovenstaand citaat vertelt dat hij de Westerse stiptheid ook in praktijk brengt:

« Nous avons fait rendez-vous à 11 heures (le migrant et l'interviewer). Comme je sais que j'ai affaire à vous (un belge) je sais que vous y êtes. Si c'était un Sénégalais qui m'avait appelé pour dire je viens à 11 heures. Je sais qu'il ne va pas venir à 11 heures. Ca je le sais. Mais moi, à 11 heures je suis prêt. Mais eux ils vont venir à midi ou 2 heures. » (Interview K. Stuyck, man, 60 jaar, terugkeermigrant).

Social capital duidt volgens Levitt op het overbrengen van sociaal kapitaal opgebouwd in de gastmaatschappij naar het land van herkomst. Migranten met een hoge functie in de Westerse wereld zullen eveneens in het land van oorsprong aanzien krijgen. Vele migranten zullen voor hun bezoeken aan het thuisland zich ook graag beter voordoen dan ze het eigenlijk hebben. Door middel van een mooi pak, vele cadeautjes en al dan niet leugens over hun status in het migratieland, proberen ze hun sociale status in het thuisland eveneens te verhogen. In tegenstelling tot Levitt beschrijft Bourdieu (Bourdieu 1992) deze vorm van kapitaal als symbolisch kapitaal. Volgende migrant vertelt bijvoorbeeld dat hij zijn sociale status in het thuisland tracht te verhogen door telkens nieuwe kleren te kopen en aan te doen wanneer hij met vakantie naar Senegal gaat:

“Parce que moi, quand je vais au Sénégal, je ne vais pas avec les habits que je portais ici, j'achète des habilles neuf, je mets dans ma valise, un costume neuf, des boubous neufs, tous est neuf et je descends et les gens me jugent que sur le plan vestimentaire, ils savent ce que ça coûte là-bas. » (Interview K. Stuyck, man, 14 jaar in België)

Levitt (1998) waarschuwt eveneens voor de impact van sociale remittances, deze kunnen zowel positief als negatief zijn. Er is niets dat garandeert dat wat geleerd werd in de gastmaatschappij 'goed' of 'constructief' is voor de gemeenschap van oorsprong. Onderzoekers moeten alert zijn dat ze niet terugvallen op de idee van het transfereren van de 'juiste' Westerse waarden, wat doet denken aan de 'civilisatiemissie' in de kolonies.

B. Beweegredenen voor het zenden van remittances

Welke factoren beïnvloeden het feit of migranten al dan niet geld en goederen terugsturen en het bedrag dat zij verzenden? In de literatuur worden deze vragen meestal van antwoord voorzien vanuit het theoretische kader dat Robert Lucas en Oded Stark aanreiken in hun publicaties over de motivaties om geld en goederen op te sturen (Lucas & Stark 1985). Zij maken een onderscheid tussen altruïsme, eigenbelang, impliciete familieovereenkomsten (tempered altruïsme) en portfolio beslissingen. Hoewel hun model econometrisch is, is het zeer bruikbaar en ook veelvuldig gebruikt in antropologisch en sociaal wetenschappelijk onderzoek. De indeling van Stark en Lucas is voornamelijk gebaseerd op remittances naar vrienden en verwanten. Migranten kunnen echter ook geld en goederen overmaken om zuiver winstgevende motieven (zuiver eigenbelang), zelfs zonder de familie hiervan op de hoogte is. Vele auteurs hebben in navolging van Stark en Lucas data verzameld om de hypothesen die uit het kader afgeleid kunnen worden te bevestigen of te verwerpen.

Een van de meest intuïtieve motivaties om geld en goederen over te maken is wat in de literatuur gekarakteriseerd wordt als **altruïsme**: de bezorgdheid van migranten over hun verwanten in het thuisland vanuit onbaatzuchtigheid. Het doel van de migrant is om zijn verwanten in het thuisland meer welstellend te maken en hun leven te vergemakkelijken. Dit altruïstische motief schuift een aantal hypothesen naar voren. In de eerste plaats zou het getransfereerde bedrag toenemen wanneer het inkomen van de migrant in het gastland toeneemt. Ten tweede zou het getransfereerde bedrag afnemen wanneer het inkomen van het huishouden in het thuisland toeneemt. Ten derde zouden remittances dalen wanneer de lengte van het verblijf van de migrant toeneemt aangezien de band met de familie gradueel verzwakt. Ditzelfde zou gebeuren wanneer de migrant zich definitief in het gastland vestigt en familiehereniging toepast. Empirisch onderzoek door Lucas en Stark (1985) in Botswana steunde de eerste voorspelling. Een toename van het loon van migranten met 1% betekende een stijging van 0,25 tot 0,73% in het bedrag van remittances. Deze studie vond wel geen correlatie tussen remittances en een verandering in het inkomen van het huishouden in het thuisland. De derde hypothese dat er een negatieve relatie is tussen de lengte van het verblijf van de migrant in het gastland en het volume van remittances dat naar huis gestuurd wordt, is veelvuldig onderzocht. In de literatuur staat dit bekend als de '*remittances decay hypothesis*'. Lucas en Stark belichtten de omgekeerde relatie tussen deze twee variabelen reeds in 1985. Zij vonden meer specifiek dat er een omkering plaatsvond na een verblijf van vijf jaar in het gastland.

Naast altruïsme is **eigenbelang** een belangrijke motivatiebron voor het sturen van geld en goederen. Stark en Lucas (1985) halen drie belangrijke redenen aan. Ten eerste is de aspiratie om te erven een belangrijke motivatiebron als verondersteld wordt dat erfeling geconditioneerd wordt door gedrag. Ondanks zijn afwezigheid probeert de migrant via transfers zijn positie en de verbonden rechten binnen zijn samenleving van oorsprong te behouden. Ten tweede kan het bezitten van bepaalde eigendommen in het thuisland (zoals grond, een huis of kleinhandel) een motivatie zijn om geld op te sturen om er zeker van te zijn dat de verwanten er goed zorg voor zullen dragen. Empirisch bewijs uit Botswana (Lucas & Stark 1985) en Kenia (Hoddinott 1994) tonen aan dat gegoede huishoudens een groter aandeel van het inkomen van migranten verkrijgen. Uit beide onderzoeken kan wel niet achterhaald worden of het achterliggende motief een nakende erfenis was of het feit dat er goed zorg gedragen moest worden voor de bezittingen van de migrant. Een derde motief dat in het theoretische kader van Lucas en Stark (1985) aangehaald wordt is het behouden van de mogelijkheid om naar huis terug te keren. Via het sturen van remittances is het mogelijk om de relaties met familie en vrienden optimaal te houden en status, prestige en sociaal kapitaal in de lokale gemeenschap te versterken.

Zowel zuiver eigenbelang als zuiver altruïsme kunnen de betekenissen die aan remittances worden toegekend onvoldoende verklaren. Stark en Lucas (1985) pleiten voor een theorie van **'tempered altruisme'** of **'enlightened self-interest'** waarbij remittances het resultaat zijn van impliciete familiale overeenkomsten. Motivaties om geld en goederen op te sturen worden geplaatst binnen een familiekader van beslissingen. Deze notie zou een intertemporeel aspect bevatten. Het impliciete wederzijdse model veronderstelt dat de migrant en zijn huishouden in het thuisland de rol opnemen van verzekeraar en verzekeringsnemer. Deze rol kan wisselen afhankelijk van de tijd. In de beginfase financiert de familie bijvoorbeeld de initiële kosten van het migratieproject, maar eens geïnstalleerd in het gastland moet de migrant deze kosten wel terugbetalen en verder in het onderhoud van de familie voorzien. In een later stadium kan de migrant ook zelf impliciete leningen aangaan met jonge verwanten door hun scholing te financieren tot zij zelf klaar zijn om een beter betaalde job te vinden en bij te dragen aan het huishoudbudget of tot zij klaar zijn om te migreren en op die manier eveneens bij te dragen. Zuiver altruïsme is hier dus niet het hoofdmotief aangezien de migrant een impliciet verwachtingspatroon koppelt aan zijn beslissing om bepaalde personen te helpen met hun opleiding. Wanneer de migrant bijvoorbeeld met de pensioenleeftijd definitief beslist om terug te keren kunnen deze impliciete familiale overeenkomsten nog doorgaan. Latere migranten uit het huishouden zullen bijvoorbeeld geld overmaken aan de terugkeermigrant als een soort terugbetaling van vroegere investeringen in de opleiding of visum van deze migrant. Empirische resultaten uit Botswana (Lucas & Stark 1985) tonen aan dat het aantal jaren scholing van migranten positief gecorreleerd is met remittances, wat de hypothese ondersteunt.

Portfoliofactoren hebben eveneens een invloed op de motivatie om geld over te maken naar het thuisland. Deze factoren zijn macroeconomische financiële factoren zowel in het thuisland als in het gastland zoals interestvoeten, wisselkoersen, inflatie. Afhankelijk van het economische klimaat beslist men om spaargeld in het gastland of het thuisland te beheren. Zulke hypothesen hebben in remittancesontvangende maatschappijen gezorgd voor aanmoedigingspremies voor buitenlandse stortingen in financiële instellingen. Nochtans tonen empirische studies aan dat deze aanmoedigingspremies niet erg succesvol zijn.

C. Determinanten van zenders en ontvangers

De motivaties zoals omschreven door Stark en Lucas (1985) halen reeds een aantal demografische kenmerken van zenders en ontvangers aan verbonden met hun motivaties voor het zenden van remittances. Een hele reeks andere papers trachten om een verklaring te geven aan de toename of afname van het volume van remittances door te kijken naar bepaalde socio-demografische factoren van zenders of ontvangers.

De **'remittances decay hypothesis'** is buiten het werk van Stark en Lucas (1985) slechts sporadisch geanalyseerd. Stark en Lucas besluiten in hun studie dat gedurende de eerste vijf

jaar remittances aanhoudend zouden stijgen, terwijl zij na vijf jaar terug beginnen dalen. Wanneer pure winstmotieven aanwezig zijn, maakt de migrant remittances over omdat hij bijvoorbeeld verwacht om vroeg of laat terug te keren. Maar als hij dat uiteindelijk niet doet, dan hebben deze winstmotieven geen zin en zullen remittances beginnen afnemen of zelfs stoppen. In het andere geval, wanneer altruïsme de reden is om geld over te maken, kunnen de banden met het thuisland minder dwingend worden na verloop van tijd. Daaropvolgende literatuur die deze hypothese onderzoekt, is schaars en soms tegenstrijdig. Terwijl sommige studies deze daling in remittances na enkele migratiejaren bevestigen (Agunias 2006), beargumenteert Poirine (2006) bijvoorbeeld dat zelfs vanuit een altruïstische zienswijze remittances niet noodzakelijk moeten dalen. De Haas (De Haas 2007b) bekijkt deze duurzaamheidsrelatie op een meer diverse wijze. In de eerste fase, wanneer de migrant nog in een proces van vestiging is, zal hij voornamelijk de meest noodzakelijke behoeften in het thuisland vervullen: voedsel, gezondheid, terugbetalen en scholing voor de kinderen. Wanneer de migrant in een tweede fase belandt en min of meer vast werk heeft, zal hij naast het vervullen van de basisbehoeften overgaan tot het vinden van een grond en het bouwen van een huis. Remittances zullen in deze tweede fase dus blijven stijgen. In een volgende fase zijn er drie mogelijkheden. Of de migrant beslist om te blijven in het gastland en zal verder geld opsturen voor de basisbehoeften, maar ook voor diverse investeringen. Remittances zullen zachtjes blijven stijgen. Een andere optie is terugkeer. Daarbij zal de migrant blijven investeren wanneer het huishouden toegang heeft tot een inkomen zoals een pensioen, spaargeld etc. In de derde optie gaat hij kiezen voor familiehereniging of voor het stichtten van een gezin in het gastland. Hij zal geen significante investeringen meer doen, tenzij familie en gemeenschapsleden helpen. Remittances zullen vanaf dan terug beginnen te dalen. Deze laatste optie wordt in vraag gesteld door het feit dat meer en meer migranten transnationale levens en identiteiten opbouwen, waardoor migranten een aanhoudend engagement hebben en mogelijks blijven investeren in het land van herkomst.

Ook andere socio-demografische kenmerken spelen een rol. Verschillende wetenschappelijke kwantitatieve studies leggen een lineair verband tussen het al dan niet versturen van remittances en het **inkomen van de migrant** (Funkhouser 1995; Banerjee 1984; Durand *et al.* 1996; Lucas & Stark 1985; Lianos & Cavounidis 2010). Ook het volume van remittances houdt volgens deze studies verband met het inkomen van de migrant. Hoe meer de migrant verdient, hoe meer remittances hij verzendt. Het verband tussen het al dan niet verzenden van remittances (en het bedrag dat verzonden wordt) en het **inkomen van het huishouden** is minder eenduidig, maar toch ondersteunen verschillende studies een negatief verband (Osaki 2003; Yang & Choi 2007). Hoe hoger het inkomen van het huishouden, hoe minder remittances het huishouden ontvangt. Sommige studies merken echter geen significant verschil op (Agarwal & Horowitz 2002) of bemerken een positief verband (Lucas & Stark 1985). De reden hiervoor kan gezocht worden bij de gebruikte methodologie. Banerjee (Banerjee 1984) merkte reeds op dat men voor een correcte regressie, best werkt met een *'two stage*

sequential model’, waarbij eerst de beslissing om al dan niet remittances over te maken gemodelleerd wordt. Daarna wordt er verder gewerkt met die migranten die remittances overmaken om het verband tussen het overgemaakte bedrag en het inkomen te onderzoeken. Verschillende studies leggen eveneens een positief verband tussen het **opleidingsniveau** van de migrant en het volume dat overgemaakt wordt (Banerjee 1984; Durand *et al.* 1996; Hoddinott 1994). Hoger opgeleide migranten met een goed inkomen en migranten die hun banden met het thuisland onderhouden, zouden tevens vaker overgaan tot een investering in het land van oorsprong (Smith, Mazzucato, Cisse *et al.*). Er zijn echter eveneens studies die geen correlatie vinden tussen het opleidingsniveau en het overmaken van remittances (Osaki 2003; Funkhouser 1995).

Verschillende studies analyseren het effect van **gender**, maar de conclusies zijn niet eenduidig. Russel (Russell 1986) en Lucas en Stark (1985) vinden dat vrouwelijke migranten meer remittances overmaken dan mannelijke migranten. Taylor (Taylor 1999) vindt geen significant verschil, behalve voor oudere leeftijdsgroepen, waar significant minder remittances overgemaakt worden door vrouwen.

De omvang en frequentie van remittances wordt daarenboven ook bepaald door **de familieband** en de sociale verplichting. Zo zijn migranten eerder geneigd remittances te verzenden naar directe familie dan naar familieleden die verder afstaan van de migrant. Verder kan de **verblijfsstatus** van de migrant een rol spelen. Een migrant zonder officiële verblijfsdocumenten zal moeilijk een regelmatig salaris verdienen, waardoor het verzenden van remittances op regelmatige basis problematisch kan zijn (Kabki *et al.* 2004).

Dit overzicht geeft reeds weer dat vele studies tegenstrijdige resultaten geven. Een belangrijke kritiek op deze studies is het feit dat zij zich vaak richten op de kenmerken van of de migranten of de huishoudens. Onderzoek waar zowel de zender als de ontvanger betrokken worden in het onderzoek zijn schaars. Daarenboven laten remittances zich niet zo gemakkelijk voorspellen aan de hand van wiskundige formules. Remittances zijn immers meer dan economische berekeningen alleen. Voor het onderzoeksmodel dat gehanteerd wordt in dit onderzoek (zie hoofdstuk vier) wordt er met deze kritieken rekening gehouden om remittances(praktijken) in zijn totaliteit te bestuderen.

2.2 REMITTANCES EN ONTWIKKELING

Gedurende de laatste vier decennia is het maatschappelijk debat, over migratie en remittances het onderwerp geweest van een aanhoudend en soms verhit debat waarin men grofweg twee radicaal tegengestelde zienswijzen kan onderscheiden: de ontwikkelingsoptimisten en de ontwikkelingscritici. Ook in het debat over de ontwikkelingsimpact van remittances zijn deze twee tegengestelde visies te onderscheiden.

Figuur I. 3 Hoofdfases in het migratie- en ontwikkelingsdebat

PERIODE	THEORETISCH UITGANGSPUNT	ZIENSWIJZE	MAATSCHAPPELIJK DEBAT
Tot 1973	Neoklassieke economische theorieën: - Migratiewetten Ravenstein - Harris-Todaro model - Duale arbeidsmarkttheorie - Developmentalist theory	<u>Migratie</u> zorgt voor evenwicht arbeid/kapitaal en komt uiteindelijk tot stilstand <u>Remittances</u> : zorgen voor financiële input en stimulus voor ontwikkeling	Optimisme tov voordelen van migratie en remittances op ontwikkeling
1973 - 1990	Historisch-structuralistische theorieën : - Cumulatieve causatie theorie - Neo-Marxistische theorieën - Wereldsysteemtheorie	<u>Migratie</u> : Groeiende afhankelijkheid en toenemende ongelijkheid Brain drain en brawn drain <u>Remittances</u> : Schadelijk (ontwrichten lokale economie door opvallende consumptie, niet-productieve investeringen,...)	kritisch tov voordelen van migratie en remittances op ontwikkeling
Midden jaren '80 –	Netwerkttheorieën	<u>Migratie</u> : Nadruk komt te liggen op het voortduren van migratie. Dynamiek tussen individuen (agency) en structuren (structure) <u>Remittances</u> : Consumptieve	Meer nuance onder invloed van stijgend empirisch onderzoek, met positief accent
	Structuratietheorieën: - New economics of labour migration - Migratiesystementheorie - Transnationalisme	aanwendungen moeten ruimer bekeken worden aan de hand van mogelijke potenties, meestal op middellange termijn (bijvoorbeeld investeringen in onderwijs). Stijgend belang van dorpsverenigingen.	Meer nuance onder invloed van stijgend empirisch onderzoek, maar met sterk positief accent

Bron: naar (De Haas 2007a) & (Faist 2008)

De migratie- en ontwikkelingsoptimisten zijn voornamelijk geïnspireerd door neoklassieke economische migratietheorieën en ‘*developmentalist theories*’, welke hun oorsprong vinden in het functionalistische paradigma in de sociale theorie. Deze theorieën geloven dat migratie over het algemeen een positieve impact heeft op het ontwikkelingsproces in de landen van herkomst. Waar in een strikt neoklassieke wereld de ontwikkelingsrol van migratie volledig gerealiseerd wordt door ‘*factor price equalization*’ (het in evenwicht komen van arbeid en kapitaal) verwachten ‘*developmentalist theories*’ dat migratie een terugstroom van kapitaal zal genereren (remittances) welke kan geïnvesteerd worden en op die wijze ontwikkeling en modernisatie zal stimuleren. De meeste migratie- en ontwikkelingscritici steunen op de neomarxistische theorie en de theorie van de wereldsystemen, welke vervat zit in het structuralistische paradigma van de sociale theorie. Algemeen beschouwd, waarschuwen structuralistische zienswijzen voor de bijdrage die migratie en remittances kunnen hebben op de onderontwikkeling en afhankelijkheid van migrantenzendende maatschappijen. Migratie is een gevolg van een toenemend kapitalisme, waarbij Westerse staten een arbeidsreserveleger

nodig hadden om de lonen te drukken. Remittances bieden geen oplossing aan de onderontwikkeling van migratenzende maatschappijen want deze zouden zorgen voor een polarisering van de inkomens en grondeigendommen. Hierdoor dragen remittances niet bij aan ontwikkeling en groei. Vanaf het begin van de jaren 1990 werden de debatten minder tegenstrijdig (De Haas 2007a).

2.2.1 Remittances en afhankelijkheid

Studies die de afhankelijkheidscomponent van remittances bestuderen, benadrukken voornamelijk het feit dat remittances (lokale) economieën ontwrichten omdat remittances sociale conflicten versterken en lokale ongelijkheden doen toenemen (Meillassoux 1997). Deze studies (Adams 1989; Mishra 2006) zijn voornamelijk geïnspireerd op historisch-structuralistische denkwijzen en de cumulatieve causatietheorie van Myrdal (Myrdal 1957) (zie hoofdstuk 1.2). Eens een differentiële groei heeft plaats gevonden, ontstaat er een bipolair patroon waarbij er een vicieuze cirkel van armoede in de periferie optreedt en van versnelde groei in de kernregio. Kapitalistische ontwikkeling is onvermijdbaar gekenmerkt door een verbreding van de ongelijkheden. Migratie zet een vicieuze cirkel in beweging waarbij ontwikkelingslanden beroofd worden van hun meest waardevolle menselijke en materiële kapitaalsbronnen, welke dan geëxploiteerd worden ten gunste van geïndustrialiseerde landen. Hierdoor stijgt de afhankelijkheid van ontwikkelingslanden ten opzichte van geïndustrialiseerde landen, wat op zijn beurt een emigratie stimuleert. Remittances versterken dit bipolaire patroon nog. Vele aangekochte goederen (TV's, koelkasten, naaimachines, bouwmaterialen, ...) zijn niet lokaal geproduceerd, maar geïmporteerd van stedelijke gebieden of kernregio's. Dit heeft een dubbel effect waarbij de lokale productie onder druk wordt gezet en de economieën van de kerngebieden versterkt worden. Hierdoor wordt het proces van asymmetrische groei en stijgende regionale ongelijkheid tussen de kern en periferie nog versterkt.

Ook intern kunnen remittances leiden tot het ontwrichten van de economie. Stijgende consumptie en de aankoop van grond en vastgoed door migranten in hun land van oorsprong (Russell 1992; voor Senegal zie Tall 1994) leiden eveneens tot een inflatiedruk en een druk op de grondprijzen. Dit zou leiden tot een grotere ongelijkheid waaronder de armste bewoners het meest zullen leiden. Lokale gemeenschappen ondervinden eveneens socio-culturele wijzigingen onder invloed van remittances. Voornamelijk rurale gemeenschappen worden in belangrijke mate beïnvloed door de blootstelling aan de rijkdom en consumptiegerichte remittances van (terug)keermigranten (Meillassoux 1997; Lipton 1980). Er wordt verondersteld dat er een verandering optreedt in de rurale gewoontes waarbij de vraag naar geïmporteerde goederen (zoals bijvoorbeeld GSM's) of geïmporteerd voedsel zal stijgen. Dit doet de algemene levenskost toenemen zowel voor migranten als niet-migranten. De relatieve rijkdom en het succes van migranten, gecombineerd met de stijgende communicatiemogelijkheden waarbij Westerse ideaalbeelden het dorp bereiken, zorgen voor

een migratiemythe waarbij het Westen of zelfs de stad voor de rurale jeugd een Eldorado is. Het rurale leven is voor hen niet aantrekkelijk meer en ze wagen hun kans in de stad of elders in de wereld in plaats van te werken in de landbouw of andere traditionele sectoren. Door het wegtrekken van jonge arbeidskrachten komt er een zware druk op de lokale economie. Hierdoor treedt er een vicieuze cirkel op waarbij de rurale gebieden nog meer achtergesteld worden.

Naast het feit dat remittances lokale economieën kunnen ontwrichten duiden sommige studies op het consumptiegericht gebruik van remittances (Lipton 1980; Adams 1989). Er is reeds veel empirisch onderzoek verricht naar de belangrijkste bestedingen van remittances. Buiten het zorgen voor alledaagse uitgaven en maandelijkse kosten, wordt een groot deel van het geld verbruikt aan opvallende consumptie zoals de nieuwste GSM's, hoge bruidsprijzen, feesten, begrafenissen (Mazzucato *et al.* 2008). De hoofdreden voor dit consumptiegedrag is voornamelijk het verhogen van de status. Het aandeel remittances dat voor investeringen gebruikt wordt, is zeer laag. Deze studies benadrukken daarenboven dat investeringen veelal niet-productief zijn aangezien het gaat om de constructie van luxehuizen of de aankoop van grond. Zij die investeren in een commerciële activiteit wordt vaak een gebrek aan creativiteit en innovatie verweten. Dit resulteert in imitatiegedrag waardoor er een overvloed aan kruidenierswinkeltjes, internetcafés of kleine restaurantjes komt. Al deze uitgaven worden door migratiecritici geëvalueerd als nefast voor de ontwikkeling.

2.2.2 Remittances en ontwikkeling

Studies die de positieve relatie tussen remittances en ontwikkeling bestuderen voor de migratiestop van de jaren 1970 zijn schaars en beperken zich voornamelijk tot de positieve macro-economische effecten van remittances, namelijk dat zij een belangrijke bron zijn van financiële middelen en op die manier een stimulus voor ontwikkeling zijn. Sinds de jaren 1990 is er een enorme toename van empirische studies naar remittances. Hoewel de kritische kijk op migratie, remittances en ontwikkeling lange tijd een grote invloed heeft gehad en de stelling dat migranten geld verkwisten aan opvallende consumptie nog steeds actief aanwezig is in het huidige academische debat, hebben vele empirische studies meer optimistische hypothesen bevestigd. In de eerste plaats hebben een aantal studies zich toegelegd op het weerleggen van de cumulatieve causatietheorie (Agunias 2006; Taylor 1996; Rapoport & Docquier 2005). Ten tweede tonen andere empirische studies aan dat niet-productieve investeringen toch ontwikkelingsrelevant kunnen zijn (Rapoport & Docquier 2005). Ten slotte kunnen migratie en remittances ook leiden tot het verstevigen van de lokale gemeenschap en ontwikkeling brengen aangezien migranten verenigingen oprichten voor het welzijn van hun dorp (Goldring 2003; Guarnizo 2003; Orozco & Garcia-Zanillo 2009).

In de eerste plaats kwamen er studies (Agunias 2006; Taylor 1996; Rapoport & Docquier 2005) die zich toelagen op het blootleggen van een aantal theoretische denkfouten en interne logische inconsistenties van de cumulatieve causatie theorie. Zo stelt deze theorie dat verpaupering in de periferie (ontwikkelingslanden) en groei in de kern (geïndustrialiseerde landen) oneindig verder zouden gaan, wat gepaard zou gaan met een toenemende migratie. Er wordt echter geen rekening gehouden met tegenmechanismen, welke de aard van dit proces zouden veranderen of afremmen. Bovendien hebben een stijgend aantal empirische onderzoeken, die verschenen zijn in de jaren 1990 aangetoond dat migratie ook een positieve rol gespeeld heeft in de ontwikkeling van bepaalde landen, zoals bijvoorbeeld Spanje, Italië en Maleisië. Remittances hebben in deze landen een significant positieve rol gespeeld in de succesvolle nationale economische ontwikkeling aangezien vele migranten geïnvesteerd hadden in private ondernemingen (De Haas 2007a).

Recent empirisch werk heeft eveneens de stelling dat migratie en remittances automatisch negatieve effecten hebben op de inkomensongelijkheden tussen migranten en niet-migrant huishoudens en tussen rurale en urbane gebieden in vraag gesteld (Rapoport & Docquier 2005). Hoewel zulke effecten inderdaad kunnen teruggevonden worden in verschillende studies, verschilt de impact van remittances op de inkomensongelijkheid in de gemeenschappen van oorsprong. Voornamelijk in landen (of dorpen) met een lange migratiegeschiedenis wordt er een afname in ongelijkheid waargenomen, terwijl in landen zonder lange migratiegeschiedenis er een stijging van de ongelijkheid plaatsvindt. Pioniermigranten hebben de neiging om afkomstig te zijn van relatief rijke huishoudens en migratie en remittances hebben daarom vaak het initiële effect om ongelijkheid te vergroten. Dit resulteert in relatieve achterstelling onder de niet-migranten, wat hun wil om te migreren vergroot. In een later stadium, heeft migratie de neiging om minder selectief te zijn, allereerst dankzij de vestiging van migrantennetwerken en de evolutie van migratiesystemen, welke de kosten en risico's van migratie reduceren. Als een gevolg van dit proces kunnen de initiële negatieve effecten van remittances omkeren en zullen ook minder gegoede families migranten kunnen uitzenden en profiteren van remittances. Zo kunnen niet-migrantenfamilies bijvoorbeeld profiteren van collectieve remittances, overgemaakt door migranten afkomstig uit dezelfde gemeenschap en bedoeld voor gemeenschapsprojecten zoals de bouw van een school of een dispensarium.

Andere studies die de positieve relatie tussen remittances en ontwikkeling beklemtonen, tonen aan dat remittances een belangrijk veiligheidsnet zijn voor huishoudens die leven buiten het bereik van de staat (Taylor 1999; Smith & Mazzucato 2009). Dit soort studies duidt eveneens op het feit dat de vaak bekritiseerde consumptiegerichte uitgaven en investeringen toch een positieve impact kunnen hebben, ook voor de huishoudens zonder migrant. Zolang deze uitgaven en investeringen (zoals de bouw van een huis) lokaal gedaan worden, voorzien werk en een inkomen aan een deel van de bevolking (Smith & Mazzucato 2009). Verschillende

studies (De Haan 2000; Ellis 2000) steunen op het werk van Sen (Sen 1999), die een *'livelihoodbenadering'* uitwerkte dat steunt op de *'capitals'* en *'capabilities'* van huishoudens. De minstbedeelden kunnen niet enkel geobserveerd worden als passieve slachtoffers van het globale kapitalisme, maar zij trachten hun levensomgeving te verbeteren binnen de beperkingen waarmee zij te maken hebben. Er wordt minder nadruk gelegd op wat mensen niet hebben, maar er wordt vooral gekeken naar de *'capitals'* en *'capabilities'* die mensen wel hebben (De Haan 2000). Volgens de *'livelihoodbenadering'* beschikken huishoudens over verschillende soorten kapitaal: financieel en fysiek kapitaal (dat gemakkelijk valt uit te drukken in geld), natuurlijk kapitaal (bijvoorbeeld land), menselijk kapitaal (arbeid), sociaal kapitaal (sociale netwerken) en tot slot cultureel kapitaal (kennis). Huishoudens gaan op actieve wijze om met deze kapitalen. In principe zijn de kapitalen waarover men beschikt onderling vervangbaar: door bijvoorbeeld flink te investeren in sociale netwerken kan men besparen op financieel kapitaal, omdat men door vrienden hulp geen arbeid hoeft in te huren tijdens het oogsten. Deze benadering legt de nadruk op het feit dat remittances die gebruikt worden voor scholing, gezondheid, voeding en huisvesting het welzijn en de *'capabilities'* van de bevolking kunnen verbeteren en daarvoor niet tenietgedaan moeten worden als niet-ontwikkelingsgericht.

Een laatste groep studies richt zich op het belang van collectieve remittances voor de ontwikkeling van voornamelijk rurale gebieden. De praktijk wijst uit dat migranten in de geïndustrialiseerde wereld zich steeds sterker bewust worden van de rol die zij kunnen spelen in de sociaal-economische ontwikkeling van hun herkomstregio door het oprichten van dorpsverenigingen die in contact staan met de gemeenschap (en verenigingen) in het land van oorsprong. Op die manier kunnen migranten bijdragen aan de opbouw van een solide en constructief partnerschap tussen de immigratielanden en de herkomstregio's (Wets *et al.* 2004). Wat deze projecten onderscheidt van andere projecten is het collectieve goed of winst dat zij beogen. Hierbij stellen zij collectieve belangen voorop in plaats van private winst. Ook niet-migranten huishoudens profiteren dus mee van deze collectieve remittances zoals het voorzien van basisinfrastructuur, de bouw van scholen of ziekenhuizen (Goldring 2003). Deze overmakingen worden gestimuleerd door altruïstische motieven gecombineerd met socioculturele factoren zoals het verwerven van status in de plaats van herkomst of het uiten van de identiteit van de migranten (Guarnizo 2003). *'Hometown associations'* (HTA's) opgericht door Mexicaanse migranten in de Verenigde Staten zijn de meest bestudeerde gemeenschapsverenigingen. Van de 1200 Mexicaanse HTA's bevindt 95% zich in 30 steden van de VS. In het geval van Mexicaanse HTA's is het interessant om op te merken hoe de Mexicaanse federale overheid zelf partnerschappen heeft geïntroduceerd om ontwikkeling te stimuleren. Zij hebben in 2002 het *'three-for-one-program'* opgericht waarbij HTA's beroep kunnen doen op verschillende niveaus van de overheid (federale niveau, niveau van de staten en niveau van de gemeenten) bij het oprichten van ontwikkelingsprojecten zoals de bouw of

renovatie van een school of ziekenhuis (Orozco & Garcia-Zanillo 2009). Ook in verschillende Afrikaanse landen waar de staat weinig kapitaal heeft voor investeringen en waar migranten zich geconcentreerd hebben in enkele migratielanden (voornamelijk West-Afrikaanse landen zoals Mali, Senegal, Mauritanië, Marokko en Ghana) zijn deze gemeenschapsverenigingen essentieel voor de ontwikkeling van de lokale gemeenschappen. Zelfs met weinig kapitaal kunnen zij een groot verschil betekenen voor de lokale bevolking (Dupuy 1990; Quiminal 1991).

2.3 BESLUIT

Verschiedende studies, hoofdzakelijk uitgevoerd in het kader van internationale instellingen zoals de Wereldbank, hebben de tendens om zich aan te bij of het afhankelijkheidsdenken of de optimistische ontwikkelingszienswijze. Massey (Massey *et al.* 1998) beargumenteert dat de interactie tussen migratie, ontwikkeling en remittances te complex is om het in een deterministisch theoretisch schema te zetten die ontwikkeling of afhankelijkheid willen voorspellen of verklaren. Remittances zijn veel complexer dan deze analyses doen vermoeden. Wij sluiten ons aan bij de vaststelling van Massey en willen remittancespraktijken in zijn totaliteit bestuderen voor een volledig begrip zonder zwart-wit tegenstellingen. Daarbij moeten remittancespraktijken niet beschouwd worden als de uitkomst van individueel gedrag, zoals neoklassieke theorieën wel eens lieten vermoeden, maar als het resultaat van de interactie van personen binnen grotere verbanden. Deze grotere verbanden zijn in de eerste plaats het huishouden waartoe de migrant behoort, maar evenzeer de situatie van de migrant in het gastland of de situatie van het huishouden in het land van herkomst. Tot op heden worden remittancespraktijken teveel bestudeerd vanuit het gesloten systeem van de natiestaat (gevolgen voor de migrant in de gastmaatschappij of gevolgen voor het huishouden in de maatschappij van herkomst). Wij suggereren dat onderzoek deze grenzen moet overstijgen. Remittances zijn niet enkel het resultaat van beslissingen van de migrant in het gastland, maar evenzeer van de situatie van de achtergebleven huishoudens. Motivaties om geld over te maken, beslissingen waarvoor het geld gebruikt zal worden (investeringen, consumptie,...) moeten allen binnen dit kader bekeken worden. Daarenboven zijn remittances veel meer dan een economische overdracht. Sociale, symbolische en culturele elementen die samenhangen met remittances zijn eveneens belangrijk om de uiteindelijke beslissingen van migranten en hun huishoudens in functie van remittances te begrijpen.

HOOFSTUK 3: EEN SOCIOLOGISCH-TRANSNATIONAAL ANALYSEKADER VOOR HET BESTUDEREN VAN REMITTANCES

In navolging van Massey (Massey *et al.* 1998) worden remittancespraktijken niet louter bekeken als de uitkomst van individueel gedrag, maar als de interactie van individuen ('agency') binnen grotere verbanden ('structure'). De structuratietheorieën van Giddens en Bourdieu richten zich expliciet op deze 'structure-agency' interactie. De theorie van het transnationalisme heeft eveneens geholpen in dit perspectief. Deze theorieën zijn verbonden met de structuratietheorieën uit de sociale wetenschappen, maar werken dit niet expliciet uit. Nochtans kunnen deze structuratietheorieën een algemeen kader bieden waarin remittancespraktijken bestudeerd kunnen worden, zonder te vervallen in afhankelijkheids- of ontwikkelingsdenken. Remittancespraktijken zijn immers weloverwogen handelingen uitgevoerd door de migrant, maar waarbij de migrant beperkingen ondervindt door structurele omstandigheden die niet altijd hun keuze zijn. De breuk tussen 'structure' en 'agency' wordt overschreden waarbij remittancespraktijken zowel beperkt zijn door als gevormd worden door een diepere structuur. Wij willen een sociologisch-transnationaal analysekader aanbieden voor het bestuderen van remittancespraktijken, waarbij remittancespraktijken beschouwd zullen worden als weloverwogen transnationale handelingen (transnationale praktijken), waarbij niet enkel de migrant zelf betrokken is, maar zijn hele familie, gemeenschap of staat. Het is Bourdieu die met zijn handelingstheorie een goed kader aanbiedt om deze transnationale handelingen beter te begrijpen. Hoewel uitgedrukt in economische terminologieën van kapitaal, uitwisseling en accumulatie, is de conceptuele vocabulaire van Bourdieu expliciet in het overstijgen van het economische en de rationele keuze om zo de connecties tussen economische, culturele en sociale processen die remittances bepalen, beter te begrijpen. Hij overstijgt de breuk tussen 'structure' en 'agency' door een handelingstheorie te exploreren waarbij acties zowel beperkt zijn door als gevormd worden door een diepere structuur. Op deze manier voorziet het denkwerk van Bourdieu (Bourdieu 1972; Bourdieu 1992) een vruchtbare analytische weg om het leven van migranten samen te brengen met de structurele omstandigheden die niet hun keuze zijn. Bourdieu richt zich echter niet expliciet op handelingen die de grenzen van de staat overschrijden. De transnationale theorie biedt hierop een goede aanvulling.

In wat volgt wordt in de eerste plaats de ontwikkeling van de transnationale theorie besproken. Daarna wordt de handelingstheorie van Bourdieu uitgelegd en de plaats die remittances hierin innemen. Vervolgens wordt deze handelingstheorie bekeken vanuit een transnationaal kader om zo te komen tot het theoretische model van dit werk.

3.1 TRANSNATIONALISME

Het transnationale paradigma is vandaag de dag een dominante benaderingswijze binnen migratiestudies. Het begrip van transnationalisme verscheen echter voor het eerst buiten het terrein van de migratiestudies. In de jaren 1970 werd deze term gebruikt om de activiteiten van niet-staat gerelateerde actoren in het veld van internationale relaties te karakteriseren (voornamelijk in het kader van de politieke impact van multinationale bedrijven) (Lacroix 2009). De afgelopen twee decennia werd deze term echter opgenomen in de hoofdzakelijk anglo-saxische literatuur rondom migratie en ontwikkeling. Tot het begin van de jaren 1990 werden arbeidsmigranten in de Amerikaanse literatuur voornamelijk bestudeerd door te kijken naar hun positie in het land van vestiging. In hoeverre weten arbeidsmigranten zich een plaats te bemachtigen binnen de gastmaatschappij en in hoeverre kan dit proces van aanpassing en integratie gestuurd worden. Binnen dit discours bestond er weinig aandacht voor de migranten en hun banden met het land van herkomst. De afgelopen twee decennia verandert deze dominante gedachte echter en onderzoek richt zich steeds meer op de banden die migranten onderhouden met het herkomstland. Enkele Amerikaanse wetenschappers (Basch *et al.* 1994) worden algemeen beschouwd als de pioniers binnen het vakgebied van transnationalisme. Nochtans gebeurde er in Europa, voornamelijk in Frankrijk, reeds vanaf de jaren 1970 onderzoek naar de toenemende internationale mobiliteit van migranten en de banden die zij onderhouden met hun land van oorsprong (Tarrius 1989; Simon 1981; Berthomière & Hily 2006; Hily 1998). Om deze mobiliteit en de verschillende ruimtes die betrokken zijn bij migratie te beschrijven, gebruiken zij termen als '*champ migratoire*', '*espaces migratoires*' en vervolgens '*territoires circulatoires*'. De introductie van het begrip transnationalisme heeft echter gezorgd voor een enorme toename aan onderzoek en publicaties overal ter wereld. Dit had wel tot gevolg dat het begrip transnationalisme, zoals verder zal blijken, een zeer brede en bijna allesomvattende invulling heeft gekregen. Het is dan ook een complex begrip en wordt vaak ervaren als een moeilijk te duiden onderzoeksconcept. Om het begrip transnationalisme in het eigen onderzoek af te bakenen, wordt er eerst een overzicht gegeven van de belangrijkste onderzoeksgroepen die dit begrip bestudeerd hebben en de invulling die zij geven aan transnationalisme.

3.1.1 De introductie van transnationalisme in migratiestudies

De meeste auteurs beschouwen de Amerikaanse antropologen Glick Schiller, Basch en Blanc-Szanton als de pioniers van het begrip transnationalisme in het migratieonderzoek met hun twee bijdrages: '*Towards a transnational perspective on migration*' (1992) en '*Nations Unbound*' (Basch *et al.* 1994). Zij stellen dat de eerdere conceptualisaties van migranten die zich volledig assimileren in een nieuwe maatschappij en cultuur niet langer volstaan. Op basis van hun onderzoek naar migratie vanuit het Caraïbisch gebied en Latijns-Amerika naar de Verenigde Staten, bemerkten zij dat deze immigranten nauwe en frequente contacten onderhouden met hun landen van herkomst. Zij beargumenteren dat er een nieuwe

conceptualisatie nodig is om de ervaringen en het bewustzijn van deze nieuwe migrantenpopulatie te beschrijven. Zij noemen dit transnationalisme en beschrijven dit als volgt:

"We define transnationalism as the process by which immigrants forge and sustain multi-stranded relations that link together their societies of origin and settlement. We call these processes transnationalism to emphasize that many immigrants today build social fields that cross geographic, cultural and political borders. Immigrants who develop and maintain multiple relationships – familial, economic, social, organizational, religious and political – that span borders we call transmigrants (Basch et al. 1994, p.7)."

Basch et al stellen in hun eerste bijdrages een aantal theoretische stellingen voorop als raamwerk voor de studie van transnationalisme. De belangrijkste stellingen die in latere werken verder bestudeerd worden, hebben betrekking op de gefragmenteerde sociale ruimtes waarin migranten leven, het feit dat de sociale wetenschappen '*unbound*' moeten worden en de hybride identiteit van migranten. De eerste stelling met betrekking tot **gefragmenteerde sociale ruimtes** zegt dat migranten door middel van hun dagelijkse praktijken en sociale, economische en politieke relaties nationale grenzen overschrijden en hun leven hierdoor betrekking heeft op de sociale ruimte van meer dan één staat (Basch et al. 1994). Transnationalisme is als het ware aanwezig in het dagelijkse leven, activiteiten en sociale relaties van migranten. Ten tweede stelt men voorop dat de **sociale wetenschappen 'unbound' moeten worden**. Zij bedoelen hiermee dat concepten uit de sociale wetenschappen zoals 'natie', 'etniciteit' en 'klasse' te veel geanalyseerd worden binnen de grenzen van het gastland. Het transnationalisme stelt dit in vraag en beargumenteert dat deze constructies opnieuw geanalyseerd moeten worden vanuit een transnationale context (Basch et al. 1994). De laatste stelling met betrekking tot de **hybride identiteit van migranten** stelt dat transnationale migranten een complex bestaan leiden die hen dwingt om verschillende identiteitsconstructies te ondergaan. Zij komen aan in het gastland met bepaalde praktijken en gewoonten geconstrueerd in het land van herkomst. In dat land behoren zij tot een bepaalde klasse, etnische groep enzoverder. In het gastland gaan hun identiteiten en handelingen geconfigureerd worden door hegemonische categorieën zoals etniciteit, welke geconstrueerd worden in het natieopbouwproces van die natiestaten (Basch et al. 1994). Naties kunnen diversiteit en hiërarchie creëren door personen op basis van hun etniciteit in of uit te sluiten, wat onmiskenbare gevolgen heeft voor het zelfbeeld van de migrant in het thuis- en gastland. Door zich te engageren in activiteiten van de gemeenschap van oorsprong, gaan zij trachten aan deze invloeden te ontsnappen.

Op het werk van Glick Schiller, Basch en Blanc-Szanton kwam al snel veel kritiek, voornamelijk op hun redevoorlegging voor het introduceren van een nieuwe term, namelijk het feit dat nieuwe migranten nauwe banden onderhouden met hun landen van herkomst. Hieruit lijkt het alsof

deze auteurs onbekend zijn met de klassieke migratieliteratuur van sociale historici en historische sociologen geproduceerd sinds de jaren 1960. Ook in vroegere perioden bleven vele groepen op een actieve wijze betrokken in hun thuisland. Remittances zijn bijvoorbeeld niet nieuw. Immigranten hebben reeds in vroegere periodes geld en goederen naar het thuisland opgestuurd, zij vormden de bron van informatie voor individuen in het thuisland en stimuleerden hierdoor eveneens migratie (Kivisto 2001). Dit alles doet de vraag rijzen of er een kwalitatief verschil is tussen hedendaagse migranten en deze van het verleden. Zij lijken niet zoveel te verschillen op de wijze waarop Basch et al het beschrijven. En als er geen noemenswaardig verschil is, wat is dan de zin van het lanceren van een nieuw begrip? Andere auteurs (Portes 2001; Portes *et al.* 1999; Guarnizo 1997) hebben dit ingevuld door te stellen dat het nieuwe bestaat uit de verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden op mondiale schaal. Netwerken zijn eeuwenoud, maar worden nu versterkt door nieuwe en efficiëntere vormen van informatie, communicatietechnologie en transport. De verdienste van Glick Schiller en haar medeauteurs ligt dan ook niet zozeer in de conceptualisering van de term transnationalisme, maar in de wijze waarop zij de huidige migratieprocessen plaatsen in de context van een mondialiserende economie en de plaats van de natiestaat hierin. Het meest originele van hun bijdrage is het feit dat sociale wetenschappen ‘*unbound*’ moeten worden door te beargumenteren dat theorieën en analyses zich niet mogen beperken tot het gesloten systeem van de natiestaat. Sinds het werk van Basch et al is er een enorme toename gekomen van het transnationale migratieonderzoek. Hieruit blijkt dat er wel degelijk nood was aan een nieuwe zienswijze binnen de sociale migratiewetenschappen, onafhankelijk van de vraag of vroegere migranten eveneens transnationale praktijken uitoefenden. In volgende paragraaf worden de belangrijkste ontwikkelingen en debatten van enkele transnationale migratiescholen en migratieonderzoekers nader toegelicht.

3.1.2 Theoretische ontwikkelingen en debatten

Na de eerste publicaties van Glick Schiller, Basch en Blanc-Szanton over migrantentransnationalisme volgden verschillende **Amerikaanse antropologen en sociologen** hun voorbeeld (Portes *et al.* 2002; Portes *et al.* 1999; Portes 2001; Portes & Borocz 1989; Portes 1995; Portes 1998; Levitt 1998; Levitt & Schiller 2004; Levitt 2001; Guarnizo 2003; Guarnizo 1997; Smith & Guarnizo 1998). De meeste transnationale migratiescholen in de Verenigde Staten zijn gevormd door de kritiek op het unilineaire assimilatieparadigma dat de migratietheorieën domineerde in de jaren 1970 en 1980 (Glick Schiller 1999; Smith & Guarnizo 1998). Dit unilineair paradigma gaf de migrant slechts twee opties: ofwel terugkeren naar het land van oorsprong, ofwel zich volledig aanpassen aan de ontvangende maatschappij. Transnationale migranten horen niet thuis in dit paradigma, aangezien ze aanhoudende banden onderhouden met hun vertrekland. Deze nieuwe zienswijze gaf de eerste transnationale onderzoekers veel stof tot nadenken. Concepten als assimilatie, incorporatie en terugkeermigratie werden opnieuw geanalyseerd vanuit een transnationale context.

Andere Amerikaanse onderzoekers legden zich toe op de economische dimensie van transnationalisme dat zich bijvoorbeeld uit in transnationaal ondernemerschap en remittances (Goldring 2003; Carling 2005; Cohen 2005; Portes *et al.* 2002) of de sociale dimensie van transnationalisme. Het is voornamelijk Portes (Portes 1995; Portes 1998) die zich toegespitst heeft op de kenmerken van netwerken tussen migranten en niet-migranten in het thuisland (het huishouden, de gemeenschap) en de condities waaronder deze netwerken blijven voortbestaan.

Op enkele jaren tijd was de term transnationalisme zeer populair geworden. Dit bracht een ambiguïteit met zich mee zodanig dat velerlei definities gebruikt werden. In de inleiding van het themanummer '*Transnational communities*' van het tijdschrift '*Ethnic and Racial Studies*' (Portes *et al.* 1999) hebben Portes, Guarnizo en Landholt getracht om duidelijkheid te scheppen door een typologie van transnationale activiteiten voorop te stellen (Portes *et al.* 1999) (zie figuur I.4). Portes en zijn medeauteurs bekijken migranten en hun netwerken als de geschikte eenheid van onderzoek. De auteurs onderscheiden in hun initiële werktypologie drie verschillende types van transnationale activiteiten: economische, politieke en socio-culturele transnationale activiteiten.

Figuur I. 4 Een typologie van transnationale activiteiten

SECTOR				
		Economic	Political	Socio-cultural
LEVEL OF INSTITUTIONALIZATION	LOW	- Informal cross-country traders - Small businesses created by returned immigrants in home country - Long-distance circular labour migration	- Home town civic committees created by immigrants - Alliances of immigrant committee with home country political associations - Fund raisers for home country electoral candidates	- Amateur cross-country sport matches - Folk music groups making presentations in immigrant centres - Priests from home town visit and organize their parishioner abroad
	HIGH	- Multinational investments in Third World countries - Development for tourist market of locations abroad - Agencies of home country banks in immigrant centres	- Consular officials and representatives of national political parties abroad - Dual nationality granted by home country governments - Immigrants elected to home country legislatures	- International expositions of national arts - Home country major artists perform abroad - Regular cultural events organized by foreign embassies

Bron: (Portes *et al.* 1999)

Economische transnationale activiteiten hebben voornamelijk betrekking op remittances van migranten naar hun familie of gemeenschap in het thuisland. Transnationaal ondernemerschap (zie bijvoorbeeld Portes *et al.* 2002; Patel & Conklin 2009)) vormt een tweede vorm van economische transnationale praktijken. Ondernemers reizen tussen

zendende en ontvangende landen om zaken te doen en handel te drijven. Zij gebruiken hun transnationale connecties in hun voordeel bij het oprichten van een handelszaak. Een derde vorm bestaat uit collectieve transacties of investeringen met een bredere sociale reikwijdte uitgevoerd door migrantenorganisaties (Orozco & Garcia-Zanillo 2009). Zij hebben tot doel om ontwikkelingsprojecten in de lokale gemeenschap te steunen of om hulp te bieden na rampen. Politieke transnationale activiteiten hebben betrekking op initiatieven van partijen, regeringsfunctionarissen, gemeenschapsleiders of migrantenorganisaties en hebben tot doel om politieke macht en invloed uit te oefenen in de landen van herkomst en aankomst. Er is bijvoorbeeld een opwaartse trend in aanspraken op dubbel burgerschap of dubbele nationaliteit. Sociaal-culturele transnationale activiteiten hebben betrekking op socio-culturele reproductie. Voorbeelden van sociaal-culturele transnationale activiteiten zijn amateursportwedstrijden over de grenzen heen, concerten en religieuze activiteiten die georganiseerd worden door de migrantengemeenschap. Naast het onderscheid tussen economische, politieke en socio-culturele transnationale activiteiten, maken de auteurs in dit artikel eveneens een onderscheid naar het type van institutionalisering van bepaalde activiteiten (zie ook Smith & Guarnizo 1998). Zo wordt er een onderscheid gemaakt tussen activiteiten georganiseerd door instituties die van de immigranten zelf uitgaan (institutionalisering 'van onderuit') en activiteiten georganiseerd door internationale (religieuze) organisaties, multinationale bedrijven of door de staat (institutionalisering 'van bovenaf') (Portes *et al.* 1999; Amersfoort 2003). Deze conceptualisering heeft onmiddellijk voor een grote navolging en een groot aantal empirische studies gezorgd, maar eveneens voor een aantal belangrijke kritieken. Kivisto (2001) heeft bijvoorbeeld kritiek op de drie types van transnationalisme. Bij het economische transnationalisme ontbreekt bijvoorbeeld de professionele middenklasse die zorgen voor een belangrijke '*brain drain*'. Daarenboven worden er activiteiten beschreven die eveneens in het verleden van toepassing waren. In een latere publicatie komt Portes (Portes 2001) terug op zijn indeling. Niet alleen erkent hij dat er zeer ongelijke activiteiten onder één noemer waren gebracht en er dus sprake was van een uitrekking van het concept. Hij verworpt eveneens het onderscheid tussen transnationalisme van 'van bovenaf' en 'van onderuit'. De kritiek dat bepaalde activiteiten eveneens in het verleden gebeurden, wordt opgevangen door het feit dat hedendaags transnationalisme gekenmerkt wordt door verbeterde technologische voorwaarden zoals de beschikking over video, satelliettelevisie, internet, gsm, fax en de sterk toegenomen transportmogelijkheden. Deze technologische voorwaarden vormen dan ook de nodige condities voor het hedendaagse transnationalisme. Het nettoresultaat van deze poging tot conceptualisering en de latere aanpassingen is het feit dat het niet langer nodig was om de hedendaagse migratie als kwalitatief verschillend te zien van de voorgaande. Tot dan toe was er geen conceptuele term die de activiteiten van migranten over de grenzen heen verenigde.

Een tweede reeks publicaties met betrekking tot transnationalisme ontwikkelde zich binnen het '*Transnational Community Programme*' (1997-2003) van de Oxford-universiteit onder leiding van Steven Vertovec. Dit programma had voornamelijk tot doel om de transnationale migrantengemeenschappen te bestuderen in plaats van individuele transnationale migranten. Zij gebruikten een veel bredere definitie van transnationale netwerken door de economische, politieke, sociale en culturele dimensie van netwerken in rekening te brengen (Vertovec 2004b; Vertovec 2001; Vertovec 2004a). De belangrijkste bijdrage van deze migratieschool is het feit dat zij aantoonde dat gebondenheid aan het land van herkomst de integratie van migranten in het gastland niet schaadt. Migrantengemeenschappen zouden zich zelfs sneller aanpassen wanneer de gemeenschapsnetwerken in het gastland gerespecteerd worden.

Op *het Europese vasteland* richt het transnationale onderzoek zich voornamelijk op de culturele, de politieke en de ruimtelijke dimensie. Europese antropologen zoals Hannerz (1996) en Jurgens (2001) hebben de nadruk gelegd op de culturele hybriditeit van transnationale migranten. Jurgens (2001) definieert culturele hybriditeit bijvoorbeeld als '*a combination of forms from already established cultural traditions, rather than an emergent formation autonomous in its own right*'. Transnationale politieke praktijken zijn onder meer bestudeerd geworden door de Deense antropologe en politicologe Eva Ostergaard-Nielsen (Ostergaard-Nielsen 2003) en de Nederlander Snel (2006). Ostergaard-Nielsen (Ostergaard-Nielsen 2003) onderscheidt drie verschillende politieke actievelen: politieke betrokkenheid in het thuisland, opkomen voor migrantenrechten in het gastland en translokale politiek. Politieke betrokkenheid in het thuisland heeft betrekking op politiek activisme in het gastland maar in functie van zaken die betrekking hebben op het thuisland, zoals politieke comités die lobbyen voor of tegen de regering in het thuisland, het verzamelen van fondsen voor electorale kandidaten in het thuisland. Migrantengemeenschappen komen ook meer dan vroeger op voor rechten in het gastland om bijvoorbeeld toegang te krijgen tot de gezondheidszorg of voor stemrecht en burgerschap in het land van verblijf. Translokale politiek heeft betrekking op activiteiten die ondernomen worden door migranten maar die specifieke regio's of plaatsen in het thuisland ondersteunen (bijvoorbeeld '*hometown associations*'). Deze oorspronkelijk economische acties worden politieke acties wanneer de staat tussenkomt om deze acties te ondersteunen of te controleren (zie bijvoorbeeld het Franse co-ontwikkelingsbeleid Lacroix 2009).

De Duitse politieke wetenschapper Faist (Faist 2000a; Faist 2000b) en de Duitse socioloog Pries (Pries 1999; Pries 2005; Pries 2001) leggen de nadruk op politieke en ruimtelijke aspecten van transnationalisme. Faist (Faist 2000a; Faist 2000b) beschouwt transnationalisme als een stuk van een veel grotere puzzel. In dit opzicht is Faist theoretisch meer ambitieus dan Glick Schiller of Portes. De hoeksteen van Faist's uiteenzetting is het begrip van transnationale sociale ruimtes (zie 3.3.4 voor een verdere bespreking van transnationale sociale ruimte). Meer expliciet beschrijft Faist een transnationaal-sociaal-ruimteparadigma, waarbij hij het

migratiesysteem bekijkt als een grenzenbrekend proces waarbij twee of meerdere natiestaten betrokken zijn en waarbij zij deel uitmaken van een enkelvoudige nieuwe sociale ruimte (hierbij bouwt hij verder op de stelling van Basch et al in verband met gefragmenteerde sociale ruimtes (Basch *et al.* 1994)). Daarenboven behelst dit paradigma eveneens de circulatie van ideeën, symbolen en materiële cultuur. Door transnationalisme te analyseren in het ruimtelijke en politieke veld hadden verschillende auteurs eveneens kritiek op de algemene aanvaarding dat transnationalisme geïnitieerd en onderhouden wordt door niet-insitutionele actoren (transnationalism from below). Lacroix (2009) stelt in zijn analyse van Marokkaanse migrantennetwerken bijvoorbeeld dat transnationalisme niet noodzakelijk gevormd wordt door de relatie tussen de migrant en de niet-migrant. Aan de hand van het Franse co-ontwikkelingsbeleid toont hij aan dat transnationalisme eveneens kan voortkomen uit de verbondenheid van Marokkaanse migranten met Franse NGO's en ontwikkelingsinitiatieven opgezet door de Franse staat. Transnationalisme kan op die manier geïnitieerd en aangemoedigd worden door staatsinitiatieven van het gastland.

Het **migratieonderzoek in Frankrijk** kent een specifieke ontwikkeling binnen het transnationale onderzoek. Zij bestuderen de betrokkenheid van migranten op zowel het thuisland als het gastland reeds sinds de jaren 1970, maar benoemden dit anders dan hun Angelsaksische collega's 20 jaar later. Zij beschreven dit eerst onder de noemer van '*champ migratoire*', dan '*espaces migratoires*' en vervolgens '*territoires circulatoires*'. Het gebruik van de term '*espace migratoire*' is veelvuldig verspreid en duidt op 'het geheel van ruimtes die gebruikt worden door migranten (ruimte van herkomst, vestiging, transit), ruimtes die vaak fysiek discontinu zijn, maar affectief en symbolisch verenigd door een soort van permanente spanning tussen hier en daar. Sinds een twintigtal jaren floreert eveneens het concept '*territoire circulaire*' om te antwoorden aan een vraag om empirisch en theoretisch rekening te houden met verschillende vormen van mobiliteit op verschillende schalen, van het lokale tot het globale. Het zijn voornamelijk onderzoekers verbonden met het onderzoeksinstituut Migrinter die opteren voor het concept '*territoires circulatoires*'. Tarrius (Tarrius 1989) beschrijft bijvoorbeeld dat '*territoire circulaire*' een zekere socialisatie inhoudt van de ruimte, gedragen door verplaatsingen binnen deze ruimtes. De notie van '*circulation migratoire*' correspondeert volgens Berthomière (Berthomière & Hily 2006) aan een ontwikkeling die rekening wil houden met zowel de ruimtes betrokken bij migratie als de mobiliteit tussen verschillende plaatsen (de flux van personen, goederen, geld, diensten en idealen). Het onderzoeksdomein wordt de migrant en wat circuleert in plaats van de immigrant en de emigrant. Andere Franse auteurs (Simon 2006) herkennen zich niet in een volledige vervanging van de notie '*territoire migratoire*' door de notie '*territoire circulaire*'. Het concept van transnationalisme wordt sporadisch opgenomen door Franse auteurs, maar zeer kritisch beschouwd.

3.1.3 Besluit: transnationalisme en transmigranten in het eigen onderzoek

Uit bovenstaande redevoering blijkt dat transnationalisme ontstaan is als antwoord op het unilineaire assimilatieparadigma, maar dat het zich doorheen de jaren ontwikkeld heeft in verschillende onderzoeksdomeinen: het economische, het culturele, het sociale, het religieuze, het ruimtelijke en het politieke domein. Hoewel de transnationale literatuur zeer divers is en verschillende onderzoeksdomeinen en onderzoekstopics omvat, kunnen we stellen dat er zich 3 belangrijke karakteristieken van transnationalisme aftekenen doorheen de verschillende migratiescholen: mobiliteit, gefragmenteerde sociale ruimte en culturele hybriditeit. Deze drie kenmerken vormen een coherentie in de diverse complexe transnationale literatuur. Zowel Amerikaanse migratiescholen als Europese migratieonderzoekers benadrukken deze kenmerken van transnationalisme. Ook de Franse migratieonderzoekers duiden met hun concept '*territoire circulaire*' op de mobiliteit en de gefragmenteerde sociale ruimte. Wij beschouwen transnationalisme in ons onderzoek naar remittancespraktijken dan ook in functie van deze drie karakteristieken.

Mobiliteit heeft betrekking op de circulatie van mensen, geld, goederen, ideeën en kennis over de landsgrenzen heen. De circulatie van de migrant zelf is voor ons onderzoek geen voorwaarde om te spreken over transnationalisme. Een migrant zonder officiële verblijfsdocumenten die weinig mobiel is, kan zich toch engageren in bijvoorbeeld dorpsverenigingen om zo de belangen van het dorp waarvan hij afkomstig is te verdedigen. Hij maakt geld, ideeën en kennis over, zonder zich zelf te verplaatsen. De verbeterde banksystemen en communicatiemogelijkheden vergemakkelijken deze circulatie. Ook de weinig mobiele ontvanger van deze remittances behoort tot de transnationale sfeer door de relaties die hij onderhoudt met de migrant.

De **gefragmenteerde sociale ruimte** van migranten heeft betrekking op het feit dat transnationale migranten betrokken zijn in het sociale leven van zowel de plaats van herkomst als de plaats van verblijf. In wat volgt zullen we eveneens spreken van de transnationale ruimte of transnationale sociale velden waarin migranten leven (zie hoofdstuk 3.3.3 en hoofdstuk 3.3.4 voor een verdere bespreking). Dit zijn ruimtes die fysiek discontinu zijn, maar affectief en symbolisch verenigd door een permanente spanning en binding tussen hier en daar. Onderzoek naar migratie, maar eveneens naar remittances gebeurt nog steeds te vaak binnen het gesloten systeem van de natiestaat. Enkel door het erkennen en in rekening brengen van verschillende sociale ruimtes waarbinnen de migrant opereert, kan men een volledig begrip krijgen van migratie en de gevolgen van migratie. Het is bijvoorbeeld mogelijk om economisch, sociaal of politiek betrokken te zijn in een bepaalde plaats en tegelijk zich te integreren in een andere plaats. Integratie in de gastmaatschappij hoeft niet in tegenstrijd te staan met engagement in het sociale leven in de maatschappij van herkomst.

Dit brengt ons bij de derde karakteristiek van transnationalisme: **culturele hybriditeit**. In ons onderzoek zal deze culturele hybriditeit gedefinieerd worden als de transnationale habitus

van migranten (zie hoofdstuk 3.3.1) en omvat dit het feit dat migranten verschillende identiteitsmatrixen aanleren en hanteren om integratie in de gastmaatschappij en verbondenheid met de vertrekplaats te combineren.

Transmigranten worden dan ook gedefinieerd aan de hand van de drie hierboven genoemde karakteristieken. Transmigranten zijn affectief verbonden met zowel de plaats van herkomst als de plaats van verstiging en leven op die manier in een gefragmenteerde sociale ruimte. Onder invloed van de nieuwe context worden er naast de reeds aangeleerde waarde- en normenpatronen, nieuwe patronen geïncorporeerd en bouwen zij een duaal referentiekader op. In tegenstelling tot wat weerspiegeld wordt in de Amerikaanse literatuur (zie Glick Schiller *et al.* 1992), is mobiliteit van de transmigrant zelf geen noodzakelijke voorwaarde.

Remittancespraktijken vormen een uitstekend voorbeeld van transnationale praktijken uitgeoefend door transmigranten. De transnationale literatuur op zichzelf volstaat echter niet om de complexe materie van remittances in zijn geheel te begrijpen. Wat ontbreekt in de transnationale literatuur over remittances is een kader dat remittances beschouwt als een dynamisch proces waarbij interactie plaatsvindt tussen sociaal-economische structuren van zowel de vertrekcontext als de verblijfscontext, huishoudstrategieën en individuele beslissingen. Daarenboven worden remittances te vaak bestudeerd vanuit slechts één dimensie: de economische of culturele of sociale dimensie. Hoe deze verschillende dimensies gerelateerd zijn, wordt zelden in relatie gebracht. Wat nodig is, is een model om de interrelaties tussen deze verschillende dimensies te exploreren. Hoewel de transnationale literatuur sterk aanleunt bij de structuratietheorieën van Giddens en Bourdieu, wordt deze theoretische invalshoek zelden specifiek uitgewerkt. Wij suggereren dat Bourdieu's handelingsmodel gekaderd binnen een transnationale zienswijze een bruikbaar startpunt vormt om remittancespraktijken te bestuderen.

3.2 STRUCTURATIETHEORIE VAN BOURDIEU

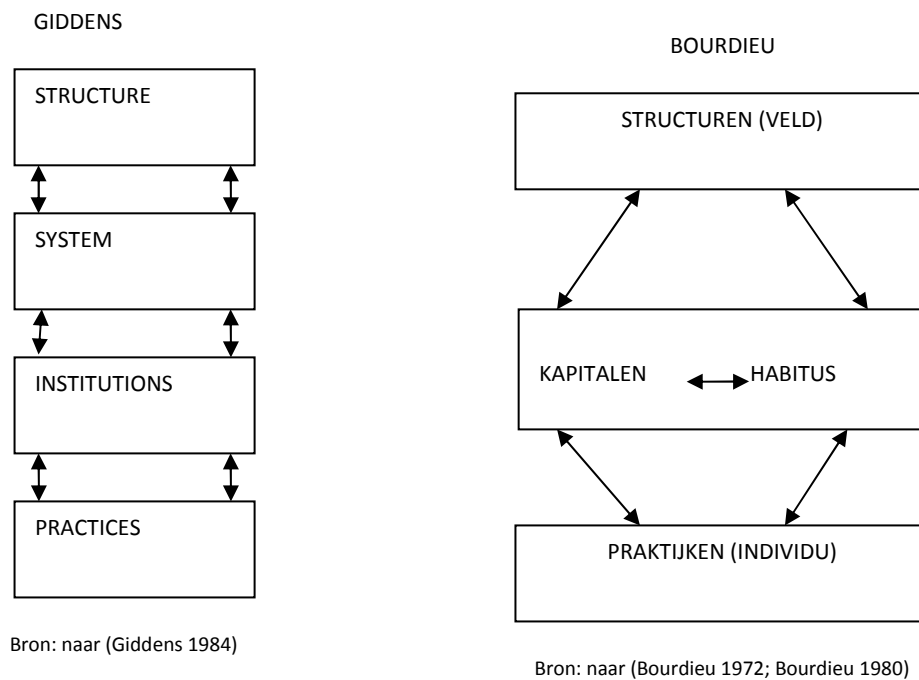
3.2.1 Inleiding

Handelingstheorieën zijn gegroeid vanuit het conflict tussen enerzijds de brede sociologische theorieën en anderzijds de beschrijvingen van het individuele en het unieke. Hun betrachting is om een algemene theorie op te bouwen vanuit het unieke. Op deze manier vormen ze een reactie tegen zowel deterministische maatschappijtheorieën, waarin alle aandacht naar structuren gaat, als voluntaristische theorieën waarin de keuzevrijheid van het individu centraal staat. Deze school, die de tegenstellingen tussen handelen en structuur verwerpt en in plaats daarvan een model van dialectische synthese hanteert, wordt met de term structurationisme benoemd. Thrift (Thrift 1983; zie ook Meert 2000) noemt vier gezamenlijke uitgangspunten waardoor structurationistische geschriften zich laten kenmerken. Een eerste

belangrijk uitgangspunt is het antifunctionalistische uitgangspunt. Zij stellen dat de werkelijkheid al te vaak wordt opgevat als een functioneel geheel (haast parallel met de biologische organismen) dat specifieke behoeften genereert en die dan vervolgens door het handelen van individuen of groepen moeten worden ingevuld. Structurationisten laten zich ten tweede kenmerken door hun afkeer van zowel structureel-deterministische als voluntaristische benaderingen van het sociale leven. Zij opteren voor het model van de dialectische synthese, waarbij sociale structuren en individueel handelen elkaar vooronderstellen. Het handelingsbegrip vooronderstelt een notie van sociale structuren. Omgekeerd vooronderstellen sociale structuren een notie van handelen. Een derde belangrijke verwezenlijking van het structurationisme is de benadrukking van praxis en praktisch bewustzijn in hun analysekaders voor menselijk handelen. Onder 'praxis' dient het routinematige, recursieve handelen verstaan te worden. Het zijn deze vormen van handelen die niet altijd concreet verwoordbaar zijn of waar het individu zich niet meteen rekenschap van geeft. Daarenboven hebben de structurationisten ruimte en tijd opgenomen in de sociologische theorieën. Menselijk handelen is immers steeds gesitueerd in ruimte en tijd. Op deze manier is handelen ook steeds onlosmakelijk verbonden met structuren, aangezien de plaats waarbinnen het menselijk handelen zich afspeelt de maatschappelijke structuren reflecteren.

Het structurationisme is voornamelijk gekenmerkt door het werk van Bourdieu en Giddens. Hoewel hun werk vele gelijkenissen vertoont, gebruiken zij andere bemiddelende concepten om 'structure' en 'agency' met elkaar te verbinden. Giddens (1984) gebruikt de concepten 'systemen' en 'instituten', terwijl Bourdieu (Bourdieu 1972; Bourdieu 1980) 'habitus' en 'kapitaal' gebruikt. Systemen duiden op gereproduceerde en reguliere sociale praktijken. Sociale systemen bestaan en zijn slechts mogelijk omdat, wat op een bepaalde plaats op een bepaald tijdstip doen, enkel verstaanbaar is omdat deze activiteiten via sociale regels en gedragspatronen vergelijkbaar zijn met wat gisteren op dezelfde plaats gebeurde of op hetzelfde tijdstip (Meert 1998). Instituten zijn de specifieke organisationele entiteiten waarin systemen opereren, bijvoorbeeld het Christendom. Bourdieu gebruikt de bemiddelende concepten van kapitaal en habitus. De habitus is een systeem van disposities (neigingen, gedragingen) die het concrete handelen van het individu genereren en sturen. Deze neigingen en gedragingen zijn in de eerste plaats gesocialiseerd door de opvoeding thuis en in de tweede plaats door de opvoeding op school. Door het invoeren van de habitus is de individuele actor in een bepaalde situatie niet volledig gedetermineerd, maar ook niet in de mogelijkheid om autonoom te handelen. Een habitus voorziet de context waarin kapitalen van verschillende vorm (economisch, cultureel, sociaal en symbolisch) geëvalueerd worden en betekenis krijgen.

Figuur 1.5 Concepten om structuur en individu te verbinden gebruikt door Bourdieu en Giddens

Beide theorieën hebben sterke gelijkenissen, maar verschillen toch ook op enkele punten. Zo heeft het werk van Giddens (1984) de neiging om het doelgericht intentioneel handelen onder te belichten en wordt de actor toch te vaak voorgesteld als een ondeskundig individu dat enkel handelt op basis van dwingende structuren. Bourdieu (1972; Bourdieu 1980) stelt echter dat het individu binnen de marges van de habitus een gecontroleerde vrijheid heeft. Giddens benadrukt dus het praktische, routinematige handelen (als reactie op de neoklassieke economische theorieën), terwijl Bourdieu's intermediaire concepten van kapitaal en habitus duiden op het feit dat handelingen gedetermineerd zijn door bredere structuren (voornamelijk via het concept van de habitus), maar dat het individu ook zelf handelingen kan genereren binnen een afgebakende vrijheid (bijvoorbeeld door middel van specifieke kapitaalsaccumulatie).

Op basis van een eerste analyse van de interviews met migranten en hun huishoudens en een terugkoppeling met de structuratieliteratuur, hebben we afgeleid dat het werk en de concepten van Bourdieu de beste basis vormen voor het bestuderen van remittancespraktijken. We merken uit de gesprekken met migranten en hun huishoudens op dat de habitus een zeer belangrijke rol speelt bij het overmaken van geld of goederen. De vraag waarom ze geld of goederen overmaken aan hun directe huishoudens wordt stevast beantwoord met 'dat wordt van mij verwacht' of 'ik ben zo groot gebracht', wat een uiting is

van het belang van de habitus van deze personen. Het feit dat Bourdieu het individu meer keuzevrijheid geeft, vormt eveneens een reden om ons aan te sluiten bij het werk van Bourdieu. Het overmaken van remittances is dan wel intrinsiek aanwezig bij de Senegalese migranten, maar toch hebben zij een bepaalde keuzevrijheid over het bedrag dat ze opsturen, de frequentie, voor welke doelen er geld overgemaakt wordt. De verworven kapitalen zijn zeer belangrijk bij deze keuzevrijheid. Wanneer voldaan is aan de verwachtingen van de familie of gemeenschap van oorsprong en er nog economisch kapitaal overblijft, heeft men bijvoorbeeld meer vrijheid om het overgebleven kapitaal te besteden. Omgekeerd zal men bij een tekort aan economisch kapitaal om het thuisfront te bevredigen, beroep kunnen doen op netwerken (sociaal kapitaal) om bijvoorbeeld geld te lenen en zo toch aan de vraag te voldoen. De kapitaalsconcepten van Bourdieu zijn dan ook belangrijke begrippen voor het bestuderen van remittances. Hoewel het voornamelijk over de overmaking van economisch kapitaal gaat, zijn de andere kapitaalsvormen (sociaal, cultureel en symbolisch) van cruciaal belang. In de bestaande literatuur over remittances is deze samenhang tussen economisch, cultureel, symbolisch en sociaal kapitaal zelden getheoretiseerd (Kelly & Lunsis 2006). Deze begrippen en het belang hiervan voor het eigen onderzoek zullen verder in detail besproken worden.

3.2.2 Kernbegrippen: habitus, veld en kapitaal

In de jaren vijftig was Bourdieu grondig beïnvloed door het structuralisme, mede onder invloed van zijn leermeester Lévi-Strauss, één van de meest invloedrijke structuralistische etnologen uit de twintigste eeuw. Het structuralisme kon Bourdieu echter niet bevredigen als theoretische basis voor zijn veldwerk. In de jaren zestig werkte Bourdieu daarom aan een eigen theorie waarvan de praxeologie, de theorie van de praxis als kern kan worden beschouwd. Hij werkt dit in eerste instantie uit in zijn werk *'Esquisse d'une theorie de la pratique'* (Bourdieu 1972). Later maakte hij een grondige herwerking van dit werk in *'Le sens pratique'* (Bourdieu 1980). Bourdieu's werk berust in haar algemeenheid op een opmerkelijke combinatie van empirisch onderzoek (dat zowel gebruik maakt van statistiek als etnografie) en een filosofische inslag. Het is hierbij belangrijk te weten dat hij theorie bovenal beschouwt als een *modus operandi* voor de wetenschapper. Theorie dient als actie- en interpretatiekader, dat zich enkel kan ontplooien in het empirische werk waarin ze uitgewerkt wordt. Hij verrichtte zelf grootschalige onderzoeken door middel van zowel enquêtes als diepte-interviews en wist de vergaarde gegevens te gebruiken voor nieuwe theorieën. Het is belangrijk om te weten dat Bourdieu geen gemakkelijke schrijver is door de vele bijzinnen en het moeilijke taalgebruik dat hij hanteert. Zijn basisbegrippen die doorheen de verschillende werken terugkomen en die ook in dit onderzoek gebruikt worden, zijn echter veelvuldig beschreven. Om van start te gaan worden de belangrijkste basisconcepten systematisch uiteengezet. Het is niet de bedoeling om het werk van Bourdieu in al zijn facetten weer te geven, temeer omdat er verschillende interpretaties van zijn werk mogelijk zijn. De hieronder

beschreven basisconcepten moeten eerder beschouwd worden als bruikbare instrumenten om remittancespraktijken te begrijpen en te kaderen in een structurationistische benadering.

A. *Habitus*

Dit is van oorsprong een Weberiaans begrip en is één van de sleutelbegrippen in de sociologie van Pierre Bourdieu en tegelijkertijd één van de moeilijkste. Bourdieu definieert dit als volgt in zijn werk *'le sens pratique'* (Bourdieu 1980). *'Système de dispositions durables et transposables, structures structurées disposées à fonctionner comme structures structurantes, c'est-à-dire en tant que principes générateurs et organisateurs de pratiques et de représentations qui peuvent être objectivement adaptées à leur but sans supposer la visée consciente de fins et la maîtrise expresse des opérations nécessaires pour les atteindre.'* Kortweg is het het systeem van disposities (neigingen, gedragingen) of onderbewuste schema's die de grondslag vormen van denken, waarnemen en handelen. Dit systeem van neigingen en gedragingen is in de eerste plaats impliciet aangeleerd binnen de familie en op secundair niveau via het scolaire en professionele milieu. In Senegal wordt het bijvoorbeeld aangeleerd om iedereen te begroeten wanneer men zich in het openbaar begeeft. Deze kleine handeling zit ingebakken in het dagelijkse leven, men denkt er niet meer over na. Pas wanneer men in contact komt met andere gedragingen (bijvoorbeeld door migratie naar Europa), kan er eventueel een verandering in deze handeling komen.

De habitus stuurt de praxis, het concrete handelen en produceert strategieën. Ze is dus niet alleen gedetermineerd, maar determineert zelf op haar beurt (Bourdieu 1992). De habitus wordt dan ook omschreven als een 'structurende structuur'. Ze is het product van levenscondities, opvoeding en socialisatie, maar bepaalt zelf eveneens het handelen en de levensstijl van de individuen. Individen worden tijdens hun handelen dus geleid door mentale schema's die de internalisering zijn van reeds bestaande sociale structuren.

Hieronder worden enkele eigenschappen van habitus meegedeeld om het begrip te verduidelijken (Bourdieu 1990); (Vanden Broucke 2006):

- De habitus is per definitie geen vaste entiteit, maar evolueert doorheen de tijd. Hij is de bagage aan representatieve schema's die wij in de loop van ons leven internaliseren, vanuit de sociale structuur, en die we hanteren bij nieuwe handelingen. Hoewel hij geen vaste entiteit is, dient toch opgemerkt te worden dat eerdere geïnternaliseerde disposities steeds voorrang krijgen op nieuwere en dat een verschuiving in de habitus een zeer traag proces is.
- De habitus is per definitie ook niet deterministisch. Hij stuurt en leidt ons in ons handelen, maar geeft ons steeds de theoretische mogelijkheid anders te handelen. In de praktijk daarentegen zien we dat structuren 'ernaar tenderen' om zich via de habitus te reproduceren. De geïnternaliseerde sociale structuren (of mentale representatieschema's) leiden ons niet enkel in ons handelen, maar maken het ons in

eerste instantie ook mogelijk om zinvol te handelen. Ze creëren een primaire visie op de wereld en creëren bijhorende schema's waarmee we de wereld tijdens ons handelen tegemoet treden. Ze creëren met andere woorden "hetgeen gedacht en gedaan kan worden". Net daarom zullen actoren in de praktijk vaak enkel hetgeen denken, en doen, wat gedacht en gedaan kan worden, en reproduceren ze zo de initiële sociale structuren, via hun habitus.

- De habitus kan bij Bourdieu een sociaal/collectief of een persoonlijk fenomeen zijn, maar Bourdieu is zeer vaak onduidelijk over de sociale of ruimtelijke grenzen van de vorming van de habitus. Hij legt in zijn uiteenzettingen voornamelijk de nadruk op de klassenhabitus, wat het resultaat is van de klasse waarin men opgroeit. Het kapitaal dat mensen door de habitus opbouwen is verschillend naar gelang de klasse. De habitus vormt dan een middel tot differentiatie en distinctie tussen de verschillende klassen. Daarnaast onderscheidt Bourdieu ook een individuele habitus, een familiale habitus en een seksehabitus. In het kader van dit onderzoek zal de transnationale habitus een belangrijke rol toebedeeld krijgen (dit begrip wordt verder uitgelegd in 3.3.1 habitus en transnationalisme).
- Ten slotte is de habitus een specifieke historische uitkomst. Bourdieu drukt het als volgt uit: *'L'habitus est donc à la fois le produit de cette histoire individuelle, mais aussi collective, incorporée dans nos têtes et dans l'histoire'* (Bourdieu 1980). Geschiedenis – structuur – uit zich volgens Bourdieu in de habitus, de disposities tot handelen van een actor, die op haar beurt een oorzaak van verdere structuur is.

B. Kapitaal

Het tweede bemiddelde concept tussen het concrete handelen van het individu en de maatschappij (of het geheel aan velden) is het begrip 'kapitaal'. Bourdieu omschrijft kapitaal als het geheel aan middelen waarover een klasse, een fractie daarvan of een individu beschikt (en de mate waarin zij er effectief gebruik van kan maken) om haar maatschappelijke plaats te verdedigen en indien mogelijk ten opzichte van anderen te verbeteren (Bourdieu 1992). Hiermee stelt Bourdieu dat het kapitaal zeer belangrijk is voor de structurering van de maatschappij. Om de structuur en het functioneren van het sociale leven te kunnen verklaren, is Bourdieu van mening dat er recht moet worden gedaan aan het kapitaal in al zijn verschijningsvormen. Daarom heeft hij het begrip opgedeeld in verschillende soorten kapitaal: economisch, cultureel, sociaal en symbolisch kapitaal. Het begrip kapitaal leent zich ertoe om naar economische maatstaven te worden gebruikt. Het kan worden ingezet, geïnvesteerd worden, rendabel zijn of minder rendabel en kent dus een ruilwaarde. Maar een belangrijk aspect bij Bourdieu is dat hij het begrip kapitaal dat wordt toegepast in de economische

theorie verruimt. Het gaat om de ruilhandelingen die al eeuwenlang in het sociale leven van mensen plaatsvinden. Men kan iets ruilen van materiële waarde, maar tegelijkertijd ook iets van immateriële of symbolische waarde. Voorbeelden hiervan zijn cultuuroverdracht, respect, maar ook status, aanzien en macht.

Het economisch kapitaal is de meest efficiënte vorm van kapitaal. Volgens Bourdieu is dit de basis voor het cultureel kapitaal en het sociale kapitaal, omdat dit het startpunt is van de ruilhandelingen in het sociale leven. Tot het economisch kapitaal rekent Bourdieu het inkomen, geld, duurzame producten en onroerende goederen. Dit economische kapitaal bepaalt volgens Bourdieu tevens de sociale klassen waarin het sociale leven is ingedeeld. Een sociale klassenindeling volgens Bourdieu bestaat uit een rangschikking van laag naar hoog: de arbeidersklasse, de middenklasse en de dominante klasse. Het lidmaatschap van een klasse wordt voor een groot deel bepaald door het economisch kapitaal. Een individu uit de arbeidersklasse heeft veel minder economisch kapitaal in zijn bezit dan iemand uit de dominante klasse (Bourdieu 1992).

Bourdieu ontwikkelde de notie van **cultureel kapitaal** ter verklaring van de ongelijke schoolprestaties van kinderen uit verschillende sociale klassen (Bourdieu 1992). Hij zette zich daarmee af tegen een louter economische verklaring én tegen een verklaring van verschillende schoolprestaties in termen van aanleg. Zo kwam Bourdieu tot de hypothese dat kinderen uit verschillende klassen over een verschillend cultureel kapitaal beschikken. Kinderen uit hogere sociale klassen beschikken over relatief veel cultureel kapitaal dat zij kunnen inzetten, en daarom kunnen zij ook naar verhouding meer ‘winst’ realiseren (dus betere schoolresultaten). Deze vorm van kapitaal bevat een grote duurzaamheid.

Bourdieu spreekt van drie vormen van cultureel kapitaal. De eerste vorm die hij toelicht, *de belichaamde staat*, is het cultureel kapitaal wat zich in een individu zelf bevindt. Het kan vertaald worden als de levenservaring die een individu opdoet en vormt. De opvoeding door de ouders en het onderwijs dat het opgroeiende kind krijgt, zijn de twee belangrijkste socialisatiefactoren. Het betreft dus de individuele habitus, die niet direct overdraagbaar is, maar die elk individu zich persoonlijk moet toe-eigenen. In de verwerving of ‘de accumulatie’ van dit gedeelte van het culturele kapitaal moet veel tijd en energie geïnvesteerd worden door de actor zelf. Veel is dus afhankelijk van de beschikbare vrije tijd tijdens de socialisatieperiode – die op zijn beurt afhankelijk is van de klasse waartoe het individu behoort. Zo zal deze vorm van cultureel kapitaal onder meer afhangen van de hoeveelheid vrije tijd die zijn familie hem kan bezorgen, tijd met andere woorden die is onttrokken aan de economische noodzaak.

Met *geobjectiveerd cultureel kapitaal* doelt Bourdieu op het materiële culturele bezit (zoals schilderijen, boeken, muziekinstrumenten). Hiervoor vormt economisch kapitaal dus een zo goed als noodzakelijke voorwaarde. Maar ook cultureel kapitaal in de belichaamde staat is

noodzakelijk om van dit geobjectiveerd cultureel kapitaal te kunnen genieten. Zo kan men niet van boeken genieten als men niet eerst heeft leren lezen. Terwijl het culturele kapitaal in de belichaamde staat niet onmiddellijk overdraagbaar is, is het geobjectiveerd culturele kapitaal dat wel in de vorm van giften, erfenis enzoverder.

Geinstitutionaliseerd cultureel kapitaal betreft de objectivering in de vorm van officiële diploma's en academische titels. Deze diploma's en titels fungeren als een bevestiging van iemands professionaliteit. Dit culturele kapitaal wordt gesanctioneerd door wettelijk gegarandeerde onderwijskwalificaties die formeel onafhankelijk zijn van de persoon. Hoewel dit geïncorporeerde kapitaal in de praktijk niet alles zegt over het daadwerkelijk geïncorporeerde kapitaal, bepaalt het voornamelijk op de arbeidsmarkt, in hoge mate de wisselkoers tussen cultureel en economisch kapitaal. Omdat het diploma van een bepaalde actor institutionele erkenning verleent, laat het bovendien toe dat de gediplomeerden onderling worden vergeleken en zelfs worden uitgewisseld.

Bourdieu bekijkt **sociaal kapitaal** als het geheel van bestaande en potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutioniseerd netwerk van relaties van onderlinge bekendheid en erkentelijkheid – ofwel uit het lidmaatschap van een groep – dat elk van zijn leden de ruggensteun geeft van het collectieve kapitaalbezit (Bourdieu 1992). Het volume van het sociale kapitaal dat een bepaalde actor bezit hangt dus af van de grootte van het netwerk van relaties dat hij effectief kan mobiliseren en van de hoeveelheid (economisch, cultureel en symbolisch) kapitaal dat ieder van zijn kennissen in particulier bezit heeft. Volgens Bourdieu gaat het bij sociaal kapitaal dus om het aantal en de aard van sociale relaties. Ieder individu beschikt over een sociaal netwerk. Het opbouwen van een sociaal netwerk geeft ingangen tot het vergaren van nieuwe contacten. Het is belangrijk voor een individu om deel uit te maken van een groot sociaal netwerk. Hoe meer sociaal contact iemand kan leggen en onderhouden, hoe groter zijn sociaal kapitaal zal worden. Sociaal kapitaal wordt bepaald door familie, vrienden, kennissen en afkomst (bijvoorbeeld deel uitmaken van een bepaalde dorpsgemeenschap). De winst die het groepslidmaatschap oplevert ligt aan de basis van de solidariteit die deze winst mogelijk maakt. Het bestaan van een relatienetwerk is geen natuurlijk gegeven. Het relatienetwerk is met andere woorden het product van individuele of collectieve investeringsstrategieën die bewust of onbewust zijn gericht op het vestigen dan wel onderhouden van sociale relaties die op korte of lange termijn direct bruikbaar zijn. De reproductie van sociaal kapitaal vergt het onafgebroken onderhouden van sociale contacten (*travail de sociabilité*), een continue reeks van transacties waarin doorlopend erkentelijkheid wordt (her)bevestigd. Deze arbeid, die tijd en energie vraagt en dus direct of indirect ook economisch kapitaal is niet winstgevend of zelfs maar voorstelbaar als men er in investeert of onderhoudt.

Naast deze kapitalen spreekt Bourdieu in zijn theorie over **symbolisch kapitaal**. Deze vorm van kapitaal behandelt Bourdieu gescheiden van de andere kapitalen. Het symbolisch kapitaal kan worden opgevat als prestige, erkenning of legitimiteit, die aan individuen wordt toegekend door andere individuen. Deze vorm van kapitaal wordt gescheiden van de andere vormen behandeld omdat het onlosmakend verbonden is met één van de andere vormen van kapitaal. Zo kan economisch, sociaal of cultureel kapitaal onder bepaalde omstandigheden symbolisch kapitaal opleveren. Migranten die veel geld opsturen naar het thuisfront krijgen daar een belangrijke status toegemeten. Omgekeerd kan symbolisch kapitaal dan weer economisch, sociaal of cultureel kapitaal opbrengen. Een migrant met een Europees diploma krijgt veel erkenning in het thuisland, waardoor hij in eigen land eerder aangenomen zal worden dan een concurrent met een gelijkwaardig binnenlands diploma.

Uit bovengenoemde voorbeelden blijkt reeds de mogelijkheid tot **transformatie van de verschillende vormen van kapitaal**. Deze converteerbaarheid van de verschillende vormen van kapitaal vormt een centrale hypothese in Bourdieu's theorie. Bourdieu hecht aan deze converteerbaarheid veel belang. Hij onderscheidt verschillende kapitaalsoorten, maar stelt vast dat alle kapitaalsoorten kunnen worden afgeleid van - maar niet volledig gereduceerd worden tot - het economische kapitaal. (Arbeids)tijd vormt een belangrijk gegeven in dit proces. Het verwerven van cultureel of sociaal kapitaal kost tijd, en deze tijd is afhankelijk van de hoeveelheid economisch kapitaal waarover iemand beschikt. De vrije tijd waarover men beschikt kan namelijk opgevat worden als een tijd waarin men inkomen misloopt en deze vrije tijd is een voorwaarde om cultureel (en in mindere mate sociaal) kapitaal te accumuleren (Bourdieu 1992). We kunnen stellen dat er tijdens de arbeidstijd eveneens cultureel of sociaal kapitaal vergaard kan worden, maar Bourdieu analyseerde dit voornamelijk in functie van de arbeidersklasse die tijdens de arbeidstijd weinig ruimte had voor het accumuleren van cultureel of sociaal kapitaal. Voldoende economisch kapitaal kan bijvoorbeeld gebruikt worden, om terug te gaan naar school, om cultureel kapitaal te vergaren in de vorm van een opleiding. Volgens Bourdieu is sociaal kapitaal ook nauw verbonden met cultureel kapitaal en economisch kapitaal. Cultureel kapitaal kan onder bepaalde omstandigheden ook bijdragen tot sociaal kapitaal. Een universiteitsdiploma kan er bijvoorbeeld zorgen dat je deel mag uitmaken van een uitgebreid alumni-netwerk. Sociaal kapitaal kan dan weer gebruikt worden om bijvoorbeeld een job te vinden en daardoor economisch kapitaal te genereren. Het duidelijke verschil tussen enerzijds economisch kapitaal en anderzijds sociaal en cultureel kapitaal is dat het laatstgenoemde niet noodzakelijk vermindert in het proces van omzetting. De stock van sociaal of cultureel kapitaal blijft hetzelfde wanneer het gebruikt is³.

³ Sommige auteurs (Coleman 1988) beargumenteren dat sociaal kapitaal kan groeien net door het te gebruiken, terwijl anderen (Meert 1998) ook waarschuwen voor uitputting van sociaal kapitaal juist door het te intensief inzetten van sociaal kapitaal.

C. Veld

Bourdieu brengt met het veldbegrip de sociale omgeving in rekening waarbinnen actoren handelen. In de maatschappij zijn er oneindig veel velden (de religie, de sportwereld, het academische veld, de financiële wereld, het migratieveld,...) welke allen samen de maatschappij uitmaken. Als habitus slaat op de inwendige, belichaamde disposities die in individuen zijn neergelaten als duurzame schema's van waarneming en waardering en aanzetten tot praktisch handelen, duidt het begrip veld op de uitwendige, dwangmatige structuur van relaties tussen posities die op een gegeven historisch moment uit de strijd zijn tevoorschijn gekomen. De habitus opereert op het individuele niveau terwijl een veld zich manifesteert op macroniveau. Een veld is een semi-autonome ruimte, opgebouwd rond specifieke posities en instituties, gekenmerkt door een eigen interne logica. Bourdieu bekijkt de macht in het veld als een strategisch spel. In dit spel zijn er inzetten die het gevolg zijn van de competitie (strijd) tussen de verschillende spelers. In elk veld wordt een spel gespeeld om specifieke inzetten, om een specifieke vorm van kapitaal, om een specifieke winst die op dat veld kan worden behaald. Elke speler beschikt over een aantal troeven (kapitaal) en die troeven variëren naargelang het spel dat gespeeld wordt. Naargelang het kapitaal dat een speler bezit, kan hij invloed uitoefenen om de structuur van het veld te behouden of te veranderen. Hoewel individuen ook invloed kunnen uitoefenen op een bepaald veld, zullen de meeste veranderingen in een veld gebeuren onder invloed van georganiseerde groeperingen. Grote goed georganiseerde lobbygroepen die bijvoorbeeld ijveren voor het doorvoeren van een regularisatie zullen na verloop van tijd meer succes boeken dan een individuele migrant die in hongerstaking gaat. Een ander voorbeeld in het migratieveld is het bezitten van een visum of van officiële verblijfsdocumenten die een belangrijke troef zijn om deel te nemen aan het spel van migratie. Zonder deze troeven zal men uitgesloten worden of in de handen van 'valsspelers' zoals mensensmokkelaars vallen. De aanwezigheid van zulke 'valsspelers' zal op zijn beurt de structuur van het veld veranderen bijvoorbeeld door het opstellen van bepaalde wetten of het in het leven roepen van bepaalde instituties⁴. Deze veranderen op hun beurt weer de structuur van het veld.

Hieronder worden enkele eigenschappen van veld meegedeeld om het begrip te verduidelijken:

- Een eerste eigenschap is dat er in de maatschappij (geheel van velden) algemene veldwetten heersen die voor ieder veld opgaan (bijvoorbeeld de universele rechten van

⁴ Het Europees Agentschap voor het beheer van de operationele samenwerking aan de buitengrenzen van de lidstaten van de Europese Unie (Frontex) is bijvoorbeeld een institutie dat in het leven geroepen werd als antwoord op de vele clandestiene migranten die Europa bereiken. Het agentschap helpt de lidstaten bij de uitvoering van de Europese voorschriften inzake controles van de buitengrenzen en de terugkeer van niet-EU-burgers naar hun land van herkomst.

de mens). Aan de andere kant zijn de verschillende velden op een specifieke manier georganiseerd, elk met zijn eigen wetten. Velden zijn dus niet met elkaar vergelijkbaar, hoewel zij in sommige gevallen wel overeenkomsten kunnen hebben.

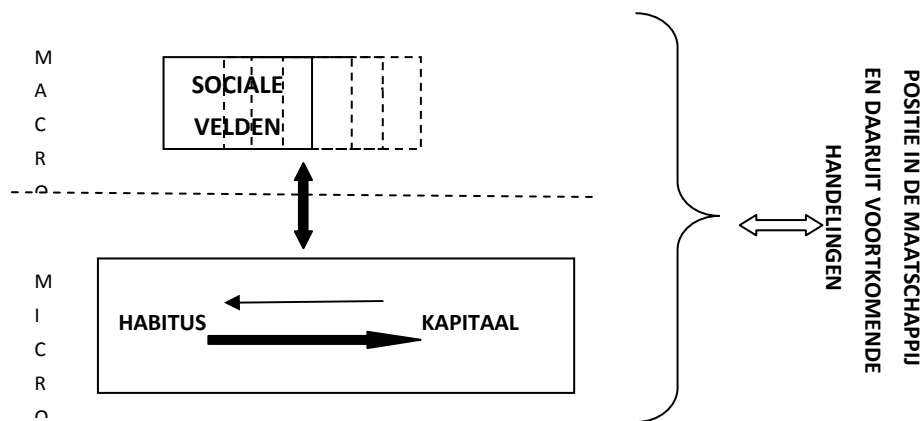
- Een tweede eigenschap is dat er altijd conflicten spelen in een veld. Deze conflicten doen zich voor tussen de gevestigden in het veld en de nieuwkomers van het veld. De nieuwkomers proberen nieuwe mogelijkheden te creëren, terwijl de gevestigden proberen te verdedigen wat zij hebben bereikt binnen het veld. Als nieuwkomer is het belangrijk om de concurrentie aan te kunnen gaan. Een nieuwkomer kan alleen winst maken, als deze kan omgaan met de wezenlijke conventies die het veld vereist. Bourdieu geeft aan dat een veld altijd distinctief is, waardoor niet iedereen toegang heeft tot een veld.
- De specifieke belangen kunnen niet herkend worden door iemand die niet gevormd is voor een bepaald veld, waardoor dit veld met zijn specifieke wetten en regels ontoegankelijk wordt en alleen toegankelijk is voor de mensen die vertrouwd zijn met de specifieke wetten en regels. Hiermee wil Bourdieu duidelijk maken dat bijvoorbeeld een econoom niets te vertellen heeft in het veld van de bioloog.
- De competitieve inhoud en de concurrentie onder de mensen die binnen het veld aanwezig zijn is de vierde eigenschap van een veld. Volgens Bourdieu wordt de structuur van een veld bepaald door een krachtsverhouding tussen individuen of instellingen die zijn verwickeld in een machtsstrijd.
- Een minder opvallende eigenschap van een veld is dat de mensen binnen eenzelfde veld onbewust dezelfde belangen delen. De belangen zijn alles wat samenhangt met het veld zelf. Dit verklaart tevens dat er achter alle tegenwerkingen een zichtbare medeplichtigheid heerst. Tijdens de machtsstrijd lijkt men zich niet bewust te zijn van de overeenstemming die aanwezig is. Deze overeenstemming ziet Bourdieu als de vanzelfsprekendheid die hij uitdrukt als *doxa*: *'Doxa is alles wat het veld, het spel en de inzet maakt tot wat het is, alle vooronderstellingen die men stilzwijgend en onbewust aanvaardt door het spel mee te spelen (Bourdieu 1992) p. 173.'*

3.2.3 De handelingstheorie van Bourdieu

De *'sens partique'* is de harmonisering van habitus en veld en staat bij Bourdieu voor 'de totale verhouding tussen mens en wereld. De verhouding omvat het kijken, spreken en handelen, kortom alle akten waarmee iemand zich richt op een buiten hem staande werkelijkheid (Laermans, 1982, p.22). Bourdieu tracht dus een theorie op te stellen die alle handelingen (in de ruime zin van het woord) van de mens omvat. Vanuit de theorie van de

praxis probeert Bourdieu deze handelingen te analyseren door het in verband te brengen met verschillende begrippen als habitus, kapitaal en veld. De *sens pratique* is dan de harmonisering van habitus, veld en kapitaal. De intuïtieve beheersing die de mens toelaat zijn vage praktische schema's (habitus) in overeenstemming te brengen met de eisen van de concrete situatie (veld) en de macht (kapitaal) binnen dit veld. Beknopt weergegeven stelt Bourdieu dat alle praktijken (of handelingen) resulteren uit de relatie tussen habitus en kapitaal binnen een gegeven veld (zie figuur I.6).

Figuur I. 6 De handelingstheorie van Bourdieu in schematische voorstelling

Bron: K. Stuyck naar (Bourdieu 1972; Bourdieu 1980)

De relaties tussen veld, kapitaal en habitus zijn telkens tweezijdig. Wat de relatie tussen de habitus en kapitaal betreft, geeft Bourdieu aan dat kapitaal wordt verworven onder directe invloed van de habitus. De soorten kapitaal die Bourdieu onderscheidt worden per persoon verschillend ontwikkeld, afhankelijk van de voorkeuren en opvattingen waarover een mens beschikt. Zo zal bijvoorbeeld een individu dat opgroeit binnen een gezin waar aan culturele activiteiten veel aandacht gegeven wordt, gedurende zijn levensloop meer cultureel kapitaal verwerven dan een individu dat opgroeit in een gezin waar nauwelijks iemand interesse toont in de wereld van kunst en cultuur. Anderzijds kan verworven kapitaal eveneens een (zij het trage) invloed hebben op de habitus, bijvoorbeeld door middel van de scholarisatie (cultureel kapitaal) van een individu. De relatie tussen de habitus en het veld is eveneens een dialectische relatie: het veld structureert mede de habitus, maar de habitus draagt ook bij aan de totstandkoming van het veld. De successen van iemand binnen een veld worden voornamelijk bepaald door de mogelijkheden meegegeven door de habitus van die persoon (iemand die nooit geleerd heeft om te lezen of schrijven, zal geen successen boeken als schrijver in het literaire veld. Deze persoon is als het ware uitgesloten uit dit veld). Anderzijds is de habitus eveneens bepalend voor het aanleggen van structuren in een veld. Zo worden

velden vaak in stand gehouden door de machtigste personen aanwezig binnen dit veld. Het belang van kapitaal is onlosmakend met dit denkproces verweven. Kapitaal is belangrijk om je positie in het veld te verdedigen en indien mogelijk ten opzichte van anderen te verbeteren. Door middel van kapitaal kan je invloed uitoefenen in een bepaald veld. Zo zal iemand met voldoende economisch kapitaal, werkzekerheid in het land van herkomst en banden met het land van bestemming een Schengenvisum kunnen krijgen, bijvoorbeeld voor het bijwonen van een seminarie. Door de opgedane kennis kan hij zijn positie in het land van herkomst nog verstevigen. Omgekeerd kan je door middel van kapitaal ook een antwoord bieden aan bepaalde invloeden binnen een veld. De mogelijkheden om economisch te migreren zijn zo goed als onbestaande. Toch slagen sommigen er toch in om deze obstakels te omzeilen, bijvoorbeeld door het bekomen van een studentenvisum. Dit kan natuurlijk enkel wanneer men beschikt over de nodige diploma's en toelatingen in het land van bestemming.

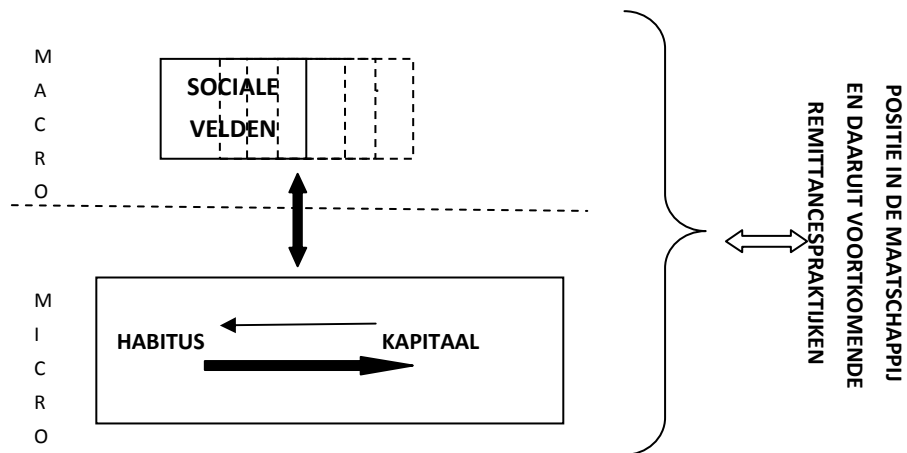
De verhouding tussen kapitaal, habitus en veld bepaalt de positie van een individu of een groep in dat bepaalde veld of in het geheel van velden (maatschappij), waaruit ook zijn concrete handelingen volgen. Bourdieu wilde met deze theorie ontsnappen aan zowel het objectivisme waarin het handelen wordt opgevat als een mechanische reactie zonder actoren, als aan het subjectivisme, waarin het wordt beschreven als de weloverwogen verwezenlijking van een bewuste intentie, het vrije project van een bewustzijn dat zijn eigen doeleinden formuleert en zijn voordeel maximaliseert via rationele calculaties (Bourdieu & Wacquant 1992). Hiermee benadrukt hij het belang van zowel '*structure*' als '*agency*'. Sociale handelingen komen tot stand uit een combinatie van vrijheden, beperkingen en mogelijkheden, waarbij individuen aangepaste strategieën ontwikkelen om hun doeleinden te bereiken. Uit bovenstaande beschrijving blijkt dat Bourdieu's theorie op coherente wijze het microniveau (habitus, kapitaal) combineert met het macroniveau (veld).

3.2.4 Een sociaal handelingsmodel voor remittances aan de hand van de praxistheorie van Bourdieu

Remittances worden aan de hand van het handelingsmodel van Bourdieu opgevat als welbepaalde praktijken die tot uiting komen door de interrelatie tussen habitus, veld en kapitaal (zie figuur 1.7). De dubbele pijl geeft weer dat remittances niet enkel het resultaat zijn van deze interactie, maar dat zij op hun beurt ook invloed kunnen uitoefenen op het veld, kapitaal of de habitus. Remittances die overgemaakt worden om een commerciële activiteit op te starten zijn hiervan een eenvoudig voorbeeld. Een welbepaalde investering (bijvoorbeeld een taxibedrijf) wordt gedaan als gevolg van de interrelatie tussen veld, kapitaal en habitus. Eens deze investering rendabel wordt, zal het op zijn beurt economisch kapitaal (opbrengst), maar evenzeer symbolisch kapitaal (aanzien) en eventueel sociaal kapitaal voortbrengen. Op een hoger niveau kunnen goedgeorganiseerde migrantengroepen, die veel geld overmaken aan hun gemeenschap in het thuisland, druk uitoefenen in bepaalde velden

(bijvoorbeeld het politieke veld) in het land van herkomst. Hierdoor verkrijgen zij een machtigere positie in het veld. De Mexicaanse regering heeft zelfs speciale programma's ontwikkeld om investeringen aan te trekken, wat een resultaat is van deze wisselwerkingen. Het 'Three-for-One-Program' dat door de Mexicaanse regering ontwikkeld werd om investeringen van migranten aan te trekken, is hier een voorbeeld van (Orozco & Garcia-Zanillo 2009).

Figuur 1.7 Schematische voorstelling van de handelingstheorie van Bourdieu voor het bestuderen van remittances

Bron: K. Stuyck naar (Bourdieu 1972; Bourdieu 1980)

De **ruimte** waarin deze handelingen plaatsvinden is eveneens van belang. Zo stelt Bourdieu dat ruimte zowel direct als indirect invloed kan uitoefenen op het handelen. Direct is dit bijvoorbeeld de impact van afstand en nabijheid. Zo kunnen zij die kapitaal bezitten ongewenste personen en zaken op een afstand houden en zelf in de nabijheid komen van erg wenselijke of zeldzame personen, bijvoorbeeld door een vlotte toegang tot de transportmiddelen. Zij die geen kapitaal bezitten zitten vastgeketend aan de ruimte die hun toegewezen wordt. Potentiële migranten zonder enige vorm van economisch of sociaal kapitaal zullen er bijvoorbeeld zeer moeilijk in slagen om te migreren en zullen vastgeketend blijven in hun land van oorsprong. Ruimte oefent ook indirect invloed uit, namelijk doordat ruimtelijke structuren en dus machtsverhoudingen in de habitus geïncorporeerd worden. Ruimtelijke structuren maken deel uit van de manier waarop individuen de werkelijkheid waarnemen. Het materiële karakter van de fysische ruimte kan zo sociale ongelijkheden objectiveren en legitimeren en een inertie in de sociale ruimte veroorzaken (Bourdieu 1993; Peleman 2000). Met het voorbeeld van de getto's en de banlieues rond de Franse steden toont Bourdieu aan hoe de ruimte de sociaal-economische verhoudingen tussen de maatschappelijke groepen weerspiegelt en verder versterkt. Zowel de vorming van de habitus

als de accumulatie van de andere vormen van kapitaal zullen ruimtelijk afhankelijk zijn. Als je bijvoorbeeld in ontwikkelingslanden op het platteland geboren wordt, heb je weinig kansen om cultureel kapitaal in de vorm van onderwijs op te bouwen, omdat er vaak zelfs geen basisonderwijs aangeboden wordt.

Bovenstaande voorbeelden maken reeds duidelijk dat zowel velden, kapitaal, habitus als praktijken de grenzen van natiestaat kunnen overschrijden. Migranten handelen niet vanuit de positie in één bepaald land, maar hun handelingen zijn grensoverschrijdend. De theorie van Bourdieu is in dit opzicht beperkt en gaat niet verder dan de grenzen van de natiestaat. Bourdieu's analyses zijn voornamelijk uitgewerkt in relatie met de handelingen van de migrant in de gastmaatschappij vanuit een notie van ontworteling en assimilatie, eerder dan vanuit een notie van netwerken en relaties die onderhouden worden doorheen verschillende ruimtes (Simon 2006). Willen we remittances als sociale praktijk volledig begrijpen, is er nood aan een transnationale uitbreiding van deze handelingstheorie.

3.3 HANDELINGSTHEORIE VAN BOURDIEU EN HET TRANSNATIONALISME

Bourdieu's eerste werk was sterk nationalistisch van aard en bekeek handelingen alsof zij zich binnen de grenzen van de natiestaat afspelen. Hoewel later werk minder nationalistisch is, en grensoverschrijdende handelingen aan bod komen, is dit niet expliciet uitgewerkt. De aard van het studieobject, namelijk remittancespraktijken, is per definitie grensoverschrijdend. Zo is het duidelijk dat remittances geaccumuleerd worden in het land van bestemming en besteed worden in het land van oorsprong. De bemiddelende concepten habitus, veld en kapitaal moeten dus herbekeken worden binnen de transnationale zienswijze. De habitus wordt bijvoorbeeld voornamelijk gevormd in het land van oorsprong (via socialisatie thuis en op school), maar de migrant zal met deze habitus aankomen in een sociaal zeer verschillende omgeving. Een beperkte groep transnationale onderzoekers hebben in hun werk in beperkte mate de concepten van Bourdieu impliciet of expliciet verrijkt met de transnationale notie. In wat volgt wordt er besproken hoe de verschillende concepten en de algemene handelingstheorie van Bourdieu begrepen moeten worden in een transnationale context.

3.3.1 De habitus en transnationalisme

Bourdieu's concept van de habitus refereert naar sociaal en cultureel aangeleerde sets van disposities en neigingen, welke individuen aangeleerd krijgen gedurende hun levensloop en welke alledaagse sociale praktijken genereren onder invloed van opgebouwde kapitalen, de positie in het veld en de macht uitgeoefend door dit veld. Deze habitus is het gevolg van een lang socialisatieproces en zal daarom ook niet van de ene dag op de andere veranderen. Toch is het mogelijk dat onder invloed van bepaalde factoren de habitus in de loop van je leven verandert, dat je andere neigingen en waardepatronen krijgt en hieruit volgend andere handelingen. Migratie van het ene milieu naar het andere is hier een belangrijk voorbeeld van. Migranten bezitten reeds een hele reeks van aangeleerde waardepatronen en

verwachtingspatronen aangeleerd in het geboorteland op het moment dat zij migreren naar een andere context. Onder invloed van deze nieuwe context zullen zij nieuwe waardepatronen incorporeren, waardoor zij een dual referentiekader opbouwen en voortdurend hun situatie in hun thuisland vergelijken met de situatie in het gastland. Welk referentiekader tot uiting komt in welke handeling zal afhangen van de aard van handeling en de mate van gebondenheid. Zo zal een migrant die getrouwd is met iemand uit het gastland meer gewoontes en neigingen aanleren uit het gastland en hiernaar handelen dan iemand waarbij vrouw en kinderen achtergebleven zijn in het thuisland.

De relatie tussen de habitus en migrantentransnationalisme is door een beperkt aantal onderzoekers reeds naar voren gebracht om de ervaringen van migranten te beschrijven (Guarnizo 1997; Kelly & Lunsis 2006; Patel & Conklin 2009; Vertovec 2009). Zij introduceren het concept transnationale habitus en beschrijven dit allen aan de hand van de definitie van Guarnizo (Guarnizo 1997), hij beschrijft een transnationale habitus als:

“A particular set of dualistic dispositions that inclines migrants to act and react to specific situations in a manner that can be, but is not always, calculated, and that is not simply a question of conscious acceptance of specific behavioural or sociocultural rules. The transnational habitus results from the migration process itself, which has spread people’s life across national borders and becomes like second nature. The transnational habitus incorporates the social position of the migrant and the context in which transmigration occurs. This accounts for the similarity in the transnational habitus for migrants from the same social grouping (class, gender, generation) and the generation of transnational practices adjusted to specific situations.” (Guarnizo 1997)

Deze transnationale habitus resulteert uit het migratieproces zelf. Vroegere migratiescholen gingen echter uit van volledige assimilatie van de migranten waarbij zij de aangeleerde waardepatronen en neigingen uit hun land van herkomst inruilden tegen deze uit het land van bestemming. Met het begrip van transnationalisme in migratiestudies werd het duidelijk dat migranten als het ware leven in twee (of meerdere) werelden, waarbij zij de aangeleerde disposities en neigingen in het land van oorsprong combineren met aangeleerde disposities en neigingen in het land van bestemming. Andere auteurs beschrijven dit dual referentiekader als culturele hybriditeit (Hannerz, 1996; Jurgen, 2001). Ook Levitt (1998) met de term ‘*normative structures*’ als vorm van sociale remittances op de mogelijke transnationale habitus van migranten.

Uit bovenstaande definitie blijkt dat de habitus zowel een individueel als een collectief fenomeen kan zijn. Ook Bourdieu had veel aandacht voor de collectieve habitus, voornamelijk dan de habitus die voortkomt uit bepaalde klassen, maar ook op basis van etnische identiteit, gender, beroep. Kelly en Lunsis (Kelly & Lunsis 2006) gebruiken bijvoorbeeld een specifieke Filipijnse-Canadese transnationale habitus, gebaseerd op de origine van de migranten, socio-economische klasse, gender, lengte van verblijf in Canada enzoverder. Dit laat toe om op zoek te gaan naar de manieren waarop verschillende groepen (met verschillende habitussen)

kapitaal accumuleren en uitwisselen in een transnationale ruimte en deze groepen met elkaar te vergelijken.

Ook de habitus van familie en verwanten in het thuisland die verbonden zijn met de migranten en zo eveneens deel uit maken van een transnationale wereld kan een verandering ondergaan. Door de migratie van een direct familielid en het contact dat men met hem of haar onderhoudt, zullen deze familieleden geconfronteerd worden met verhalen, waardepatronen en handelingen die voortkomen uit het migratieland. Afhankelijk van de sterkte van de banden kunnen deze contacten eveneens een verandering in de habitus van de familieleden teweegbrengen.

De structuur en de werking van de habitus zijn echter zeer moeilijk kwantitatief te meten, maar zij zijn ontegensprekelijk waarneembaar in de sociale praktijken en narratieven van individuen (Vertovec 2009).

3.3.2 Kapitaal en transnationalisme

Ook het kapitaal waarover migranten beschikken staat onder voortdurende invloed van de transnationale context waarin de migranten zich bevinden. Migrant komen reeds met een stock aan economisch, cultureel, sociaal en symbolisch kapitaal aan in het immigratieland. Op deze bestemmingsplaats zullen migranten nieuwe kapitalen accumuleren waardoor ze hun positie in de maatschappij van bestemming trachten af te bakenen en te verbeteren. Daarnaast staan zij eveneens onder invloed van de maatschappij van herkomst, waardoor zij ook daar hun positie trachten te bestendigen of te verbeteren. Zij zullen hier voortdurend geconfronteerd worden met invloeden binnen deze twee maatschappijen. De manier waarop zij hun positie in beide maatschappijen trachten te bepalen zal afhangen van de hoeveelheid kapitaal dat zij ter beschikking hebben en de mate waarin zij deze kapitalen uitwisselen over de grenzen heen. Getransfereerde kapitalen van Senegal naar België kunnen migranten bijvoorbeeld helpen bij het opbouwen van hun positie in het gastland, denk maar aan verwantschapsnetwerken waar migranten onmiddellijk een beroep op kunnen doen bij aankomst in het gastland. Zowat alle respondenten gaven bijvoorbeeld aan dat ze in België aankwamen met minsten 1 adres of telefoonnummer bij de hand en dat ze voor korte of lange termijn konden verblijven bij een landgenoot. Anderzijds kunnen kapitalen eveneens getransfereerd worden van België naar Senegal om de positie in het vertrekland te verstevigen. De mate waarin migranten dit doen, zal afhangen van hun transnationale habitus, of de waardepatronen en handelingen die zij zich eigen hebben gemaakt in de transnationale context.

Het overgebrachte of uitgewisselde kapitaal kan echter anders geëvalueerd worden in een andere context. De meest voor de hand liggende conversie is het versturen van *economische kapitaal* (remittances) naar familieleden in het thuisland. Economisch kapitaal dat verworven werd in het gastland wordt getransfereerd naar de plaats van herkomst. Dit economische

kapitaal zal afhankelijk van de ruilvoet ook een andere waarde hebben in het thuisland. Het versturen van 50 euro door de migrant kan in een ontwikkelingsland als Senegal al gauw een maandloon betekenen. Economisch kapitaal opgebouwd in het gastland kan ook geïnvesteerd worden in cultureel kapitaal of sociaal kapitaal, bijvoorbeeld voor de opleiding van broers of zussen. Dit is vaak een vorm van investering in die zin dat een (betere) opleiding in de toekomst zelf omgezet kan worden in economisch kapitaal. Door deze geldovermakingen verkrijgen migranten vaak ook symbolisch kapitaal in de vertrekcontext onder de vorm van erkenning en status. Dit zal hun positie in de Senegalese maatschappij versterken, maar deze transfers hebben geen enkele invloed op hun positie in de Belgische maatschappij. Integendeel, door het verlies van economisch kapitaal zullen zij zich bepaalde zaken in het gastland moeten onthouden, bijvoorbeeld goede huisvesting.

Ook *cultureel kapitaal* staat onder invloed van de transnationale context en kan van de ene maatschappij naar de andere overgebracht worden. Deze vorm van kapitaal is echter zeer afhankelijk van de context. Een weinig gesproken moedertaal zal geen enkele meerwaarde vormen in het gastland. Geïstitutioniseerd cultureel kapitaal, zoals scholingskwalificaties, worden bijna altijd gedevalueerd tijdens het migratieproces waardoor migranten vaak onder hun opleidingsniveau werken. Verschillende respondenten uit het onderzoek hadden universitaire diploma's behaald aan de universiteit van Dakar of Saint-Louis, maar deze werden nietig verklaard in België. Anderzijds worden diploma's behaald aan Westerse opleidingsinstellingen vaak overgewaardeerd in het thuisland. Bij terugkeer zullen deze migranten met specifieke Westerse diploma's een streepje voor hebben op hun concurrenten. Immigratieliteratuur behandelt *sociaal kapitaal* vaak in de context van etnische banden in het immigratieland. Deze worden vaak verondersteld belangrijk te zijn in de zoektocht naar een job of huisvesting. Dit element speelt zeker mee, maar transnationale banden die reeds bestonden voor de vestiging van de migrant zijn eveneens een belangrijke karakteristiek. Een vroegere klasgenoot, een buur of familielid kunnen reeds belangrijke informatie geven vóór het vertrek naar het migratieland. Reeds gevestigde migranten functioneren zo als bruggenhoofden en verminderen de materiële en psychologische moeilijkheden verbonden aan migratie.

Studies over één van de verschillende kapitaalsvormen in een transnationale context zijn terug te vinden bij verschillende migratieonderzoekers. Bourdieu heeft zijn kapitaalsvormen echter samengebracht in een holistisch kader met specifieke aandacht voor de mogelijke converteerbaarheid van de verschillende kapitaalsvormen. Auteurs die eveneens deze nadruk leggen zijn schaars. Een zeldzame poging is ondernomen door Nee en Sanders (2001) en Kelly en Lunsis (2006). Een sleutelveronderstelling in de analyse van Nee en Saunders is dat migranten aankomen met verschillende vormen van kapitaal en dit kapitaal spenderen in hun plaats van vestiging. Hun analyses zijn echter vastgeroest door enkelzijdig de nadruk te leggen op de arbeidsmarkt van het migratieland. Op deze manier negeren zij de transnationale

ruimte waarin migranten handelen. Kelly en Lunsis leggen deze nadruk wel. Door middel van veldwerk in de Filipijnen én in Toronto en een transnationale analyse van economisch, sociaal en cultureel kapitaal trachten zij tot een begrip te komen van integratieprocessen. Migranten moeten niet beschouwd worden als individuele spelers, maar maken deel uit van een groter geheel, de familie of soms zelfs een hele gemeenschap. Beslissingen die de migranten nemen en het kapitaal dat uitgewisseld wordt, moet steeds binnen de context van dit grotere geheel bekeken worden (er wordt eveneens kapitaal uitgewisseld van de familie in het thuisland naar de migrant in het gastland, bijvoorbeeld onder de vorm van omgekeerde remittances). Ook het beschikbare kapitaal van de familie of gemeenschap in het thuisland zal een invloed hebben op het overbrengen van kapitaal door de migrant. De literatuur legt tot op heden veel te weinig aandacht op de converteerbaarheid van de verschillende kapitaalsvormen in een transnationale context. Dit heeft nochtans een belangrijke invloed op handelingen en de mechanismen achter de handelingen van migranten (zoals het opsturen van remittances).

3.3.3 Transnationale sociale velden

De notie van sociale velden wat voorgesteld is door Bourdieu en door de Manchester antropologieschool is hierboven reeds uitgewerkt. Voor Bourdieu is een veld opgebouwd uit de relaties tussen verschillende spelers (individuele actoren, organisaties en instituties) die betrekking hebben op dat veld. In het migratieveld zijn deze spelers bijvoorbeeld migranten, migrantenorganisaties, NGO's, overheden, en dergelijke. Elke speler beschikt over een aantal troeven (kapitaal) die hij kan gebruiken om invloed uit te oefenen op andere spelers in het veld en om de structuur van het veld te behouden of te veranderen. De maatschappij is voor Bourdieu de intersectie van verschillende velden. Terwijl deze omschrijving de notie van transnationale sociale velden niet uitsluit, bediscussieert Bourdieu niet direct de implicaties van sociale velden die niet samenvallen met de staatsgrenzen. Het methodologisch nationalisme, of de tendens om de natiestaat en zijn grenzen te accepteren als een gegeven in sociale analyse, moet overstegen worden. Onderzoekers nemen te vaak de verankering en incorporatie in de natiestaat als een norm om sociale praktijken te bestuderen. Maar als we de oogkleppen van het methodologisch nationalisme afnemen, zien we dat het sociale leven niet begrensd is tot de grenzen van de natiestaat. Migranten leven immers in een gefragmenteerde sociale ruimte, wat wil zeggen dat de ruimtes waarin zij leven fysiek discontinu zijn, maar affectief en symbolisch verenigd.

Het concept sociaal veld kan dus eveneens in een transnationale context bekeken worden waarbij de spelers relaties aangaan die de grenzen van de natiestaat overschrijden en waarbij individuen in hun alledaagse praktijken beïnvloed zijn door spelers die zich bevinden in andere maatschappijen. Transnationale migranten moeten bijvoorbeeld rekening houden in hun activiteiten met wetten van de staat waarin ze leven, wetten van de staat waarmee ze verbonden zijn, verwachtingen van familieleden uit het land van herkomst, religieuze groeperingen die bestaan in vele staten, dorpsverenigingen in het land van herkomst,

migrantenverenigingen in het land van bestemming. Op deze manier wordt er een transnationaal sociaal veld gecreëerd waarbij de spelers in dit veld afkomstig zijn uit meer dan één staat. Transnationale sociale velden zijn zo een abstract instrument om sociale relaties te conceptualiseren en op die manier zij die bewegen en zij die achterblijven met elkaar te verbinden. Individuen (zoals familieleden) die zelf niet bewegen maken toch deel uit van dit transnationale veld aangezien zij relaties onderhouden met migranten over de grenzen heen. Het concept van transnationale sociale velden wordt veelvuldig gebruikt in de transnationale literatuur, maar zelden gedefinieerd. Glick Schiller, Basch en Szanton Blanc (1994) zijn hierin een uitzondering en definiëren dit steunend op de definitie van Bourdieu als volgt:

“A transnational social field is a set of multiple interlocking networks of social relationships through which ideas, practices and resources are unequally exchanged, organised and transformed. Social fields are multidimensional, encompassing structured interactions of differing forms, depth, and breadth that are differentiated in social theory by the terms organisation, institution, and social movements. National boundaries are not necessarily contiguous with the boundaries of social fields. National social fields are those that stay within national boundaries while transnational social fields connect actors, through direct and indirect relations across borders.”

Deze definitie sluit nauw aan bij de manier waarop Bourdieu sociale velden conceptualiseert. Wij willen transnationale sociale velden voornamelijk gebruiken als abstract begrip om aan te tonen dat migranten invloed ondervinden in hun praktijken van machten en wetten die verder reiken dan hun actuele verblijfplaats. Deze invloeden gaan zowel uit van spelers uit het directe netwerk zoals familieleden, als van indirecte spelers uit het netwerk zoals nationale overheden. Migranten en hun families worden gezien als effectieve tussenpersonen welke een cruciale rol kunnen spelen in de opbouw van het land. Migranten kunnen ook winst trachten te halen uit hun transnationale positie. Senegalese migranten hebben bijvoorbeeld druk uitgeoefend bij de Senegalese overheid voor het oprichten van een *‘ministère des Sénégalais de l’extérieur’*. Voor de Senegalese regering en de migranten is dit een win-win situatie. Senegalese migranten brengen aanzienlijke bedragen over die belangrijk zijn voor de Senegalese economie en het *ministère des Sénégalais de l’extérieur* vormt een belangrijke bemiddelaar voor de (sociale) rechten van hun overzeese burgers in het immigratieland. Dit ministerie heeft contacten in alle landen waar Senegalezen verblijven en tracht op die manier ook druk uit te oefenen bij deze overheden, bijvoorbeeld voor het aanvaarden van dubbele nationaliteiten.

Ondanks dit betoog voor het in rekening brengen van een transnationaal sociaal veld, moeten we er rekening mee houden dat de staat als entiteit niet uit het oog verloren mag worden. Tot op de dag van vandaag blijven grenzen en staten voortbestaan en vormen ze nog steeds een achtergrond waartegen het dagelijkse leven zich afspeelt.

3.3.4 Ruimte, plaats en transnationalisme

In de literatuur wordt er naast transnationale velden eveneens de nadruk gelegd op transnationale ruimtes. Hoewel beide concepten door verschillende auteurs als gelijk beschouwd worden, worden transnationale ruimtes eerder gebruikt om de nadruk te leggen op de ruimtelijke dimensie, terwijl transnationale velden gebruikt worden om de nadruk te leggen op de sociale dimensie. De eerste aanwijzing naar transnationale ruimtes is gemaakt door Pries (1999). Hij gebruikt dit concept in plaats van transnationale velden omdat hij de nadruk wil leggen op het feit dat transnationale migratie resulteert in een scheiding van de geografische ruimte en sociale velden. In zijn begrip kan een sociaal veld zich uitspreiden over verschillende sociale ruimtes. Faist maakt eveneens gebruik van transnationale ruimte en definieert dit als volgt:

“Transnational social spaces consist of combinations of sustained social and symbolic ties, their contents, positions in networks and organizations, and networks of organizations that can be found in multiple states. These spaces denote dynamic processes, not static notions of ties and positions. Cultural, political, and economic processes in transnational social spaces involve the accumulation, use, and effects of various sorts of capital, such as educational credentials, skills and know-how, and social capital, mainly resources inherent in or transmitted through social and symbolic ties” (Faist 2000a)

Deze definitie sluit aan bij de definitie van transnationale sociale velden die gebruikt wordt door Glick Schiller, Basch en Szanton Blanc (1994). Faist verkiest net als Pries het gebruik van ruimte boven het gebruik van velden omdat hij de nadruk wil leggen op het feit dat transnationalisme bestaat uit de connectie tussen verschillende plaatsen.

Of we nu spreken over transnationaal veld of transnationale ruimte, beide begrippen openbaren zich als abstracte concepten die verwijzen naar netwerken en connecties die betrekking hebben op meer dan één staat. Ze verwijzen specifieke plaatsen als het ware naar de achtergrond. De abstracte transnationale ruimte stelt zich op die manier tegenover de meer concrete nationale of lokale ruimte. Transnationale onderzoekers hebben zich sterk laten leiden door deze deterritorialisatie van de ruimte. Maar uiteindelijk vinden sociale processen altijd ergens plaats en zijn ze steeds verankerd in een specifieke plaats. Sassen (2000) brengt deze ogenschijnlijke tweestrijd samen en beargumenteert dat transnationale praktijken en transnationaal onderzoek zowel *‘place-centered’* of ingebed is in specifieke en strategische locaties, als *‘transterritoriaal’* omdat het verschillende sites die geografisch niet in elkaars nabijheid liggen met elkaar in verbinding brengt. Transnationale handelingen moeten bekeken worden als *‘emplaced’*, dit wil zeggen dat zij geanalyseerd moeten worden *‘within’* en *‘through’* plaatsen (Conradson & Latham 2005). Het is enkel door geografie terug binnen te brengen door het creëren van een plaats voor plaats dat het volledige potentieel van transnationalisme tot zijn recht komt. Smith (Smith 2001) is de auteur die meer dan anderen heeft aangestipt dat transnationalisme verankerd is in specifieke plaatsen. Transnationale

praktijken kunnen niet bestudeerd worden alsof zij vrij zijn van beperkingen en mogelijkheden voortkomend uit een bepaalde context (Smith & Guarnizo 1998). In later werk heeft Smith nieuwe wegen geëxploreerd om de lokaliteit in een transnationaal kader te bekijken en beschreef dit als translokaliteiten. Deze term is voor het eerst gebruikt door Appadurai (1995), maar het is Smith die de term heeft bekend gemaakt. Een translokaliteit is een plaats waar een transnationaal netwerk zich vasthecht en staat dus in connectie met andere translokaliteiten. Ze dienen als referentieknooppunten en bevatten symbolisch, cultureel, sociaal en economisch kapitaal verbonden met het netwerk. Translokaliteiten worden gevormd in de overlapzone (zie figuur 1.8) tussen lokale plaatsen en de transnationale sociale ruimte. Het zijn plaatsen waar dynamieken *in* lokaliteiten en *tussen* lokaliteiten plaatsvinden en samenkomen.

Figuur 1. 8 Translocalities in relatie met de transnational social space

Bron: naar (Faist 2000a)

Het concept van translokaliteit legt de aandacht op de manier waarop netwerken ingebed zijn in specifieke plaatsen en gevormd zijn door de relatie met andere. Steden worden impliciet beschouwd als geprivilieeerde translokaliteiten. Zij worden immers traditioneel beschouwd als knooppunten van mobiliteit, uitwisseling van informatie, plaatsen van samenkomst. Nochtans kunnen plattelandsdorpen eveneens fungeren als echte translokaliteiten. Dorpen aan de Senegalrivier zijn bijvoorbeeld gekenmerkt door een massale emigratie en door de oprichting van dorpsverenigingen op alle plaatsen waar er zich migranten bevinden (Dakar, Parijs, Brussel, Abidjan,...) is het dorp verbonden met translokaliteiten overal ter wereld.

HOOFDSTUK 4: A PRIORI-MODEL VOOR HET BESTUDEREN VAN REMITTANCES

De interactie tussen migratie, ontwikkeling en remittances is te complex om het in een deterministisch theoretisch schema te zetten die ontwikkeling of afhankelijkheid willen voorspellen of verklaren (Massey *et al.* 1998). Remittancespraktijken zijn te complex om ze in rechtlijnige hypothesen samen te vatten. Wij suggereren dan ook dat remittancespraktijken in zijn totaliteit bestudeerd moeten worden voor een volledig begrip aangezien ze meer zijn dan louter de overdracht van geld, goederen of ideeën. Onderstaand theoretisch model (figuur 1.9) voor het bestuderen van remittances is opgesteld vanuit vier belangrijke kritieken in de remittances Theorie en het remittancesonderzoek.

In de eerste plaats wordt er te weinig aandacht besteed aan de dynamiek tussen individuele ('agency') en structurele factoren ('structure') die aan de basis liggen van remittancespraktijken. Het denkwerk van Bourdieu voorziet een vruchtbare analytische weg om het leven van migranten samen te brengen met structurele omstandigheden die niet hun keuze zijn. Het statuut van een migrant in België (illegaal statuut, legaal statuut of tijdelijk statuut) zal bijvoorbeeld zeer bepalend zijn voor het kapitaal dat migranten kunnen accumuleren en bijgevolg ook transfereren naar het thuisland. De positie van de migrant in België wordt (zoals hoger reeds beschreven) bepaald door de dynamiek tussen de habitus, het geaccumuleerde kapitaal en verschillende velden die van belang zijn voor de migrant.

Het handelingsmodel van Bourdieu komt eveneens tegemoet aan een tweede kritiek op de bestaande remittancesliteratuur, remittances worden namelijk té economisch benaderd. Bourdieu reikt met zijn handelingsmodel een goede interpretatiewijze aan om remittances breder te interpreteren dan louter economisch. Migrantten leven in een sociale en culturele wereld die bestaat uit veel meer dan economische berekeningen alleen. Voor migrantten zijn remittances evenzeer sociale en culturele handelingen. Het bouwen van een eigen huis is bijvoorbeeld een uiting van status en welslagen, maar het kan evenzeer een manier zijn om te uiten dat men nog steeds gebonden is met de geboortestreek en eventueel het plan heeft om definitief terug te keren (zie Smith & Mazzucato 2009 voor een grondige bespreking). Remittances zijn voor Senegalese migrantten evenzeer handelingen die hen aangeleerd zijn tijdens hun levensloop (wat tot uiting komt in de habitus). Of men nu in Europa, elders in Afrika of elders in Senegal woont, Senegalezen zullen steeds de behoefte hebben om hun ouders en familie te helpen aangezien dit aangeleerd is tijdens hun socialisatieproces. Volgend citaat van een Senegalese migrant die reeds 10 jaar in België woont geeft dit goed weer:

'Nous, nous sommes nés dans ce système-là. Le jour que tu gagnes de l'argent et que tu n'aides pas la famille, ça signifie que tu es absolument rien. Ça veut dire que c'est un argent de malheur'. (Interview K. Stuyck, man, 14 jaar in België)

Een belangrijk element dat in de remittancesliteratuur genegeerd wordt, is de manier waarop deze verschillende economische, sociale en culturele elementen met elkaar gerelateerd zijn.

Er ontbreekt een conceptueel model dat deze verschillende elementen omvat en dat hun interrelaties kan exploreren. Wij willen in dit werk voorstellen dat Bourdieu's handelingstheorie, gekaderd in een transnationale context, een bruikbaar startpunt vormt om dit te evalueren. Bourdieu overstijgt expliciet de economische en rationele keuze en begrijpt zo beter de connecties tussen economische, culturele en sociale processen.

Een derde kritiek in verband met remittancesonderzoek leidt ons naar het opnemen van het transnationale denkbild in het theoretische model. Te weinig studies bekijken remittancespraktijken vanuit het standpunt van de migrant, binnen de bredere structuren van het huishouden in het land van herkomst. Vaak wordt er enkel de nadruk gelegd op het huishouden (of herkomstland) of op de individuele migrant (of gastland), terwijl migranten niet opereren alsof beide werelden gescheiden van elkaar bestaan. Dit brengt ons bij het belang van transnationalisme in het onderzoek. Remittances zijn per definitie transnationale handelingen. Ze verbinden personen en groepen van personen over verschillende staten heen door middel van de overdracht van geld, goederen en kennis. Studies over remittances moeten daarom dit transnationale karakter van remittances mee opnemen in de analyse en in de methodologie, iets wat tot op de dag van vandaag te weinig gebeurt. Onderzoek wordt bijvoorbeeld slechts zelden op verschillende plaatsen uitgevoerd waardoor de karakteristieken verbonden met remittances vaak slechts betrekking hebben op de individuele migrant in het gastland of het huishouden in het land van herkomst. Studies die beide partijen mee opnemen in de analyse zijn schaars (uitzonderingen zijn hoofdzakelijk terug te vinden bij de studie van transnationale gemeenschappen).

Een vierde kritiek heeft betrekking op het gevaar dat de transnationale literatuur transnationale praktijken al te vaak positioneren in een gedeterritorialiseerde sociale ruimte. Maar processen vinden altijd ergens plaats. Sassen (2000) brengt deze ogenschijnlijke tweestrijd samen en beargumenteert dat transnationale praktijken en transnationaal onderzoek zowel *'place-centered'* is oftewel ingebed is in specifieke en strategische locaties, als *transterritoriaal* omdat het verschillende sites die geografisch niet in elkaars nabijheid liggen met elkaar in verbinding brengt. Transnationale handelingen moeten bekeken worden als *'emplaced'*, dit wil zeggen dat zij geanalyseerd moeten worden *'within'* en *'through'* plaatsen (Conradson & Latham 2005). Het is enkel door geografie terug binnen te brengen door het creëren van een plaats voor plaats dat het volledige potentieel van transnationalisme tot zijn recht komt. Tot op de dag van vandaag blijven grenzen en staten voortbestaan en vormen ze nog steeds de achtergrond waartegen het dagelijkse leven zich afspeelt.

Het onderstaande theoretische model (figuur 1.9) en de afgeleide hypothesen is opgebouwd aan de hand van bovenstaande kritieken. Het model moet niet opgevat worden als een deterministisch model, maar eerder als een instrument om remittancespraktijken vanuit een globaal perspectief te bestuderen.

De twee eerste kritieken leiden tot het handelingsmodel van migranten voor remittancespraktijken zoals weergegeven in hoofdstuk 3.2.4 en figuur 1.9. Aan de hand van de derde kritiek wordt het handelingsmodel voor remittancespraktijken uitgebreid naar de directe huishoudens waartoe de migrant behoort (dit kan eventueel ook een andere actor of groep van actoren zijn waarmee de migrant geld, goederen of informatie uitwisselt over de grenzen heen). In dit onderzoek werd er echter gekozen om de relatie tussen de migrant en zijn directe huishouden in Senegal te analyseren. Er werd wel aandacht besteed aan het bredere netwerk van de migrant, maar dit vormt niet de kern van het onderzoek. Daarenboven wordt het handelingsmodel voor remittancespraktijken uitgebreid met het transnationale denkbeeld. De habitus van migranten is voornamelijk gevormd door socialisatieprocessen in Senegal, maar zal na migratie nieuwe waardepatronen incorporeren. We spreken van nu af aan dan ook van een transnationale habitus. Het opnemen van het transnationale denkbeeld laat ons ook toe om kapitaal in een transnationale context te bestuderen. De converteerbaarheid van de verschillende kapitaalsvormen, een cruciaal element in de theorie van Bourdieu om economische, culturele en sociale kenmerken te verbinden, kan ook over de grenzen van de staat plaatsvinden. Geld (economisch kapitaal) geaccumuleerd in België kan bijvoorbeeld geïnvesteerd worden in een opleiding (cultureel kapitaal) van broers of zussen in Senegal. Migrant en hun directe huishouden leven in een transnationaal veld dat is opgebouwd uit een sociaal gefragmenteerde ruimte. Het transnationale veld bestaat uit spelers die afkomstig zijn uit meer dan één staat. De vierde kritiek duidt op het gevaar om remittancespraktijken te sterk te positioneren in een gedeterritorialiseerde sociale ruimte. We zullen remittancespraktijken daarom bestuderen als *'emplaced'*, zowel binnen staten als doorheen de relatie tussen staten.

ONDERZOEKSOBJECTIEF EN HYPOTHESEN

Deze argumentatie leidt ons naar het theoretische model (figuur 1.9) en het onderzoeksobjectief. Het globale onderzoeksobjectief bestaat eruit om de relatie te leggen tussen de sociaal-economische positie van de migrant en de sociaal-economische positie van zijn achtergebleven huishouden en het effect dat deze relatie heeft op remittancespraktijken. Om deze relatie te leggen worden remittancespraktijken eerst afzonderlijk geanalyseerd, enerzijds als het gevolg van de participatie van Senegalese migranten binnen de Belgische maatschappij en anderzijds als het gevolg van de participatie van hun huishouden binnen de Senegalese maatschappij.

Aan de hand van het handelingsmodel van Bourdieu zal de positie van de Senegalese migranten in de Belgische maatschappij bepaald worden **(A)**. Dit gebeurt op basis van een typologie van Senegalese migranten aan de hand van karakteristieken die betrekking hebben op cultureel, sociaal, economisch kapitaal en de habitus binnen bepaalde velden die belangrijk zijn om te participeren in de Belgische maatschappij. De eerste hypothese luidt dan ook dat

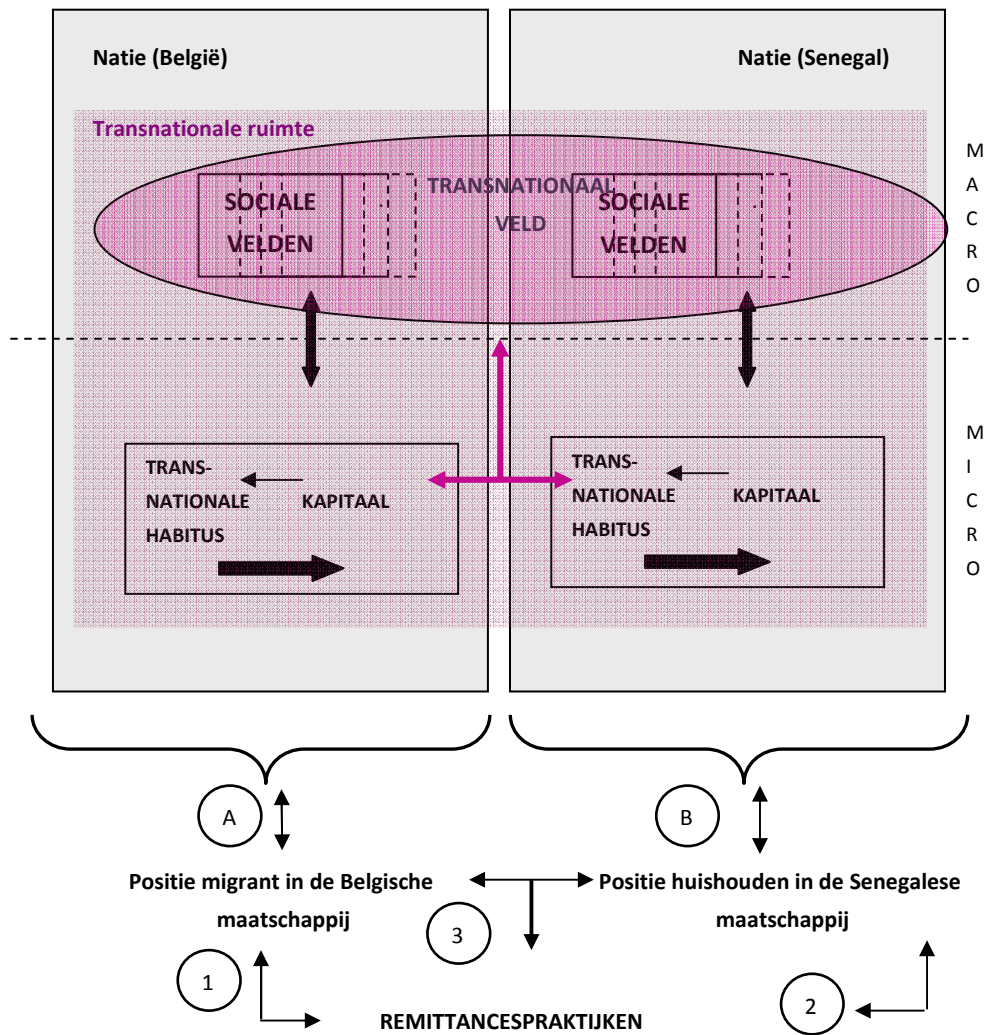
remittancespraktijken afhankelijk zijn van de positie van de migrant in de Belgische maatschappij **(1)**. Deze positie is het gevolg van de interrelatie tussen habitus, kapitaal en veld. Concreet wil dit zeggen dat migranten verschillende economische, socio-culturele en ruimtelijke profielen hebben en dat die verschillen een invloed hebben op hun strategieën, frequenties en types van remittances. Migranten zonder officiële verblijfspapieren hebben bijvoorbeeld een precare positie in de Belgische maatschappij en ondervinden door het toegekende statuut door de Belgische overheid veel invloed in het accumuleren van kapitaal. Zij zullen met deze beperkingen rekening moeten houden wanneer zij willen voldoen aan de behoeftes van hun directe huishoudens in Senegal.

Aangezien remittances gebeuren binnen de grotere structuur van het huishouden, willen we eveneens de remittancespraktijken van het huishouden mee in rekening brengen. Hiervoor geldt dezelfde wijze van redenering. De positie van het huishouden binnen de Senegalese maatschappij komt tot uiting door de interrelatie van de habitus, het geaccumuleerde kapitaal en bepaalde velden **(B)**. Remittancespraktijken van het huishouden (voornamelijk de besteding van remittances en de verwachtingen ten opzichte van remittances) zullen afhangen van de positie van het huishouden in de maatschappij **(2)**. Er zal eveneens een typologie van migrantenhuishoudens gemaakt worden, waarbij elk type huishouden een andere positie in de Senegalese maatschappij zal bekleden. Huishoudens in Senegal bekleden eveneens verschillende posities in de maatschappij en deze verschillende posities brengen verschillende remittancespraktijken met zich mee (inzet van remittances, verwachtingen ten opzichte van remittances).

Het meest vernieuwende van het onderzoek bestaat uit de inbreng van het transnationale denkbeeld in de methodologie en het onderzoeksmodel. Een groot deel van remittancespraktijken blijven verborgen wanneer men enkel onderzoek uitvoert binnen de grenzen van één staat. Door het onderzoek en de analyses van remittancespraktijken in België en in Senegal met elkaar te verbinden zullen er verborgen aspecten van remittancespraktijken aan het licht komen. Dit leidt tot de derde hypothese, namelijk migranten gaan hun remittancespraktijken opstellen aan de hand van hun eigen positie in de maatschappij in België, maar evenzeer aan de hand van de positie van hun familie in het land van herkomst **(3)**. Aan de hand van de derde hypothese worden remittancespraktijken dus bestudeerd *‘through’* places. De migrant in België en zijn huishouden in Senegal staan met elkaar in verbinding en oefenen een invloed uit op elkaar. Migrant met gelijkaardige posities in de Belgische maatschappij kunnen toch andere beslissingen maken omwille van de positie van het huishouden in Senegal. Migrant ondergaan door middel van hun migratie en de mate van onderdompeling in de Westerse cultuur en het geaccumuleerde kapitaal in de gastmaatschappij belangrijke veranderingen in hun denkproces wat na verloop van tijd in botsing kan komen met de verwachtingen van het huishouden (ook het huishouden kan veranderingen ondergaan). Deze laatste hypothese behandelt remittancespraktijken als het

resultaat van de zoektocht naar evenwicht tussen beide werelden door de migranten én hun huishoudens samen in de analyse te betrekken.

Figuur I. 9 Transnationaal handelingsmodel voor het bestuderen van remittances

A

Bepalen van de positie van de Senegalese migranten in de Belgische maatschappij. Dit gebeurt op basis van een typologie van Senegalese migranten aan de hand van de interrelatie tussen habitus, kapitaal en veld.

B

Bepalen van de positie van de Senegalese huishoudens in de Senegalese maatschappij. Dit gebeurt op basis van een typologie van Senegalese huishoudens aan de hand van de interrelatie tussen habitus, kapitaal en veld.

1

Hypothese 1: Migranten in België bekleden verschillende posities in de Belgische maatschappij en deze verschillende posities brengen verschillende remittancespraktijken met zich mee (motivaties voor het overmaken van remittances, doel waarvoor de remittances gebruikt,...)

2

Hypothese 2: Huishoudens in Senegal bekleden verschillende posities in de Senegalese maatschappij en deze verschillende posities brengen verschillende remittancespraktijken met zich mee (verwachtingen ten opzichte van remittances, doel waarvoor de remittances gebruikt,...)

3

Hypothese 3: Migranten gaan hun remittancespraktijken opstellen aan de hand van hun eigen positie in de Belgische maatschappij, maar evenzeer aan de hand van de positie van hun familie in de Senegalese maatschappij. Deze twee staan met elkaar in verbinding en oefenen een invloed uit op elkaar.

Bron: K. Stuyck

DEEL II:

METHODOLOGIE

In dit deel worden de verschillende methodologische keuzes die gemaakt werden tijdens het onderzoek en de gekozen benaderingen nader toegelicht. Aangezien niet enkel persoonlijke karakteristieken van de respondenten en kwantificeerbare transfers belangrijk zijn, maar eveneens bepaalde processen en keuzes van belang zijn voor het onderzoek, is er nood aan kwalitatieve informatie. Het eerste hoofdstuk legt deze kwalitatieve onderzoeks aanpak nader uit. Daarnaast wordt er dieper ingegaan op onderzoek dat uitgevoerd wordt over de grenzen van de naties heen (*'multi-sited'* onderzoek). Tot op heden werden remittancespraktijken teveel bestudeerd vanuit het gesloten systeem van de natiestaat. Dit onderzoek suggereert dat deze grenzen overstegen moeten worden aangezien remittances niet enkel het resultaat zijn van beslissingen van de migrant in het gastland, maar evenzeer van de situatie van de achtergebleven huishoudens. Motivaties om geld over te maken, beslissingen waarvoor het geld gebruikt zal worden (investerings, consumptie,...) moeten allen binnen dit kader bekeken worden. Om remittancespraktijken dus ten volle te bestuderen is er nood aan *'multi-sited'* onderzoek, waarbij onderzoek naar immigranten in ontvangende landen moet aangevuld worden met onderzoek naar de rol van achterblijvers in herkomstlanden.

Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de bijzonderheden van het eigen onderzoek. De aangewende dataverzamelmethodes en de analysemethoden worden nader toegelicht. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan enkele ethische vraagstellingen die kwalitatief onderzoek met zich meebrengt.

Het derde hoofdstuk beschrijft de vier evaluatiecriteria die door Baxter en Eyles (1997) beschreven werden om kwalitatief onderzoek te evalueren. Er wordt telkens aangehaald in welke mate het eigen onderzoek aan deze evaluatiecriteria voldoet.

HOOFDSTUK 1: EEN TRANSNATIONALE KWALITATIEVE ONDERZOEKSAANPAK

De probleemstelling en de daaruit afgeleide onderzoeksvragen bepalen welke dataverzamelmethode men nodig heeft. Het is immers de bedoeling dat de verkregen gegevens een accurate weergave zijn van wat men onderzoekt. Moeilijk te bereiken onderzoekspopulaties (zoals bijvoorbeeld mensen zonder wettige verblijfsvergunning) of gevoelige thema's (zoals ook remittances) vragen in hoofdzaak een kwalitatieve onderzoeksaanpak. Wanneer men daarenboven weinig bestudeerde strategieën of praktijken in kaart wil brengen, wordt er best gesteund op een exploratieve kwalitatieve onderzoeksmethode. Het mag niet verwonderen dat voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen, namelijk het bestuderen van de relatie tussen remittancespraktijken, de positie van de migranten in de Belgische maatschappij en de positie van hun huishoudens in de Senegalese maatschappij, hoofdzakelijk een beroep gedaan wordt op een kwalitatieve onderzoeksmethode. In de eerste paragraaf wordt het kwalitatieve onderzoeksparadigma beschreven, terwijl het tweede deel de nadruk legt op grensoverschrijdend onderzoek uitgevoerd op verschillende locaties ('*multi-sited*' onderzoek).

1.1 HET KWALITATIEVE ONDERZOEKSPARADIGMA

Het kwalitatieve paradigma daagde het positivistische kwantitatieve paradigma, dat lange tijd de sociale wetenschappen gedomineerd heeft, uit. Dit positivisme bestudeert sociale feiten als externe feiten waarvan de verklaring niet ligt bij de actoren zelf, maar bij de maatschappelijke structuren of wetmatigheden in het menselijke gedrag. Het kwalitatieve paradigma bekijkt de sociale wereld als onlosmakend verbonden met de betekenissen die actoren eraan toekennen. Sociale feiten zijn namelijk constructies en geen feiten die eenvoudigweg geobserveerd kunnen worden. Sociale feiten bestaan enkel binnen een referentiekader. Dit kwalitatieve paradigma in de sociale wetenschappen vraagt om een eigen methodologie. Participatieve observatie, diepte-interviews, semi-gestructureerde interviews, focusgroepgesprekken, sneeuwbalsteekproef of meer weloverwogen theoretische steekproeven behoren allen tot de dataverzamelmethoden van het kwalitatieve onderzoek. De analysemethoden van kwalitatieve onderzoek kunnen zowel deductief als inductief zijn. Bij een zuivere deductieve methode wordt een bestaande theorie gebruikt voor het formuleren van de onderzoeksvragen en onderzoeksdoelstellingen. Deze werkwijze biedt het voordeel dat het een analytisch kader aanlevert voor de verdere analyse van de gegevens. De onderzoeker maakt daarbij gebruik van vooraf afgebakende thema's, categorieën, labels of variabelen. De zuiver deductieve methode heeft als mogelijk nadeel dat bepaalde zaken die onderzocht zouden moeten worden, op voorhand worden uitgesloten. Ook bestaat de mogelijkheid dat theoretische constructies bovenmatig afwijken van de ideeën van de deelnemers zelf in een bepaalde sociale situatie (Decorte 2009). De meeste kwalitatieve onderzoeken zijn dan ook interpretatief en inductief van aard en vinden hun oorsprong in het

symbolisch interactionisme waarbij de realiteit gezien wordt als zijnde geconstrueerd doorheen interacties tussen mensen (Clarke 2005). De '*grounded theory*' van Glaser en Strauss steunt op dit symbolisch interactionisme en betreft een consequent doorgevoerde methode van inductie om tot theorievorming te komen. Een gefundeerde theorie wordt afgeleid uit de onderzoeksdata, waarbij de kloof tussen theorie en onderzoeksgegevens zo klein mogelijk is. Glaser en Strauss (1967) gaan met hun '*grounded theory*' heel ver in deze interpretatieve methode. Zij willen volledig afstand nemen van het logisch-deductief theoretiseren en willen theorie opbouwen volledig vanuit de data door te beginnen met een '*tabula rasa*'. Later hebben Strauss en Corbin (1990) afstand genomen van de zuivere inductieve methode en menen zij dat er ook ruimte weggelegd is voor deductie en verificatie. De nadruk blijft evenwel liggen op interpretatie. De analyse is volgens Strauss en Corbin (1990) een iteratief proces van coderen en hercoderen, het ontwikkelen van kerncategorieën en vervolgens van proposities die meerdere codes of categorieën tot een geheel integreren. In de praktijk zijn de meeste onderzoeksstrategieën dan ook een combinatie van deductieve en inductieve strategieën waarbij een theorie gebruikt wordt als vertrekbasis, maar waarbij er voldoende ruimte is om de gegevens eveneens inductief te analyseren. Op die manier komen er thema's naar voren die in een deductieve analyse geen belangrijke rol hadden gespeeld (Decorte 2009). Vaak is bij aanvang van een onderzoek het beoogde onderzoeksprobleem nog wat vaag en/of omvangrijk. De afbakening van het onderzoeksprobleem door middel van een literatuurstudie helpt om vast te stellen wat de kern van het onderzoeksprobleem is. Een welomlijnde theorie als voorstudie helpt om de probleemstelling te verenigen naar één of een paar onderzoeksvragen, om zinvolle cases te selecteren en de nodige concepten duidelijk te definiëren (Devillé 2008). Dit onderzoek wijkt eveneens af van de zuivere inductieve of zuivere deductieve methode en gebruikt het handelingsmodel van Bourdieu en de transnationale theorie als vertrekbasis. Vanuit deze twee theoretische benaderingen werd het onderzoeksmodel aan de hand van een dialectiek tussen theorie en veldwerk verder verfijnd en werden de onderzoekshypotheses afgebakend.

De laatste twee decennia wordt er steeds meer aandacht besteed aan het combineren van kwalitatieve en kwantitatieve benaderingen, de zogenaamde '*mixed method*'-studies. Malinowski (1922 uit: (Peleman 2002)) beschreef reeds in 1922 dat kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden niet elkaars tegenpool zijn en dat enkel een combinatie van onderzoekstechnieken de complexiteit van de sociale wereld in beeld kan brengen. Deze '*mixed method*'-studies hebben echter lange tijd in de kinderschoenen gestaan omwille van de paradigmaoorlog tussen kwantitatieve en kwalitatieve onderzoekers waarbij kwantitatieve wetenschappers vonden dat het de kwalitatieve traditie ontbreekt aan gestandaardiseerde, transparante en herhaalbare criteria voor dataverzameling, meting en causale interferentie. Het is pas sinds het einde van de jaren 1990 dat gecombineerde benaderingen tot ontwikkeling komen. Vanaf deze periode ontstaan er eveneens '*mixed model*'-studies, waarbij

de combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve benaderingen zich in alle fasen van het onderzoeksproces (dataverzameling, analyse en weergave) voordoet (Tashakkori & Teddlie 1998).

1.2 MULTI-SITED KWALITATIEF ONDERZOEK

Het methodologisch nationalisme, of de tendens om de natiestaat en zijn grenzen te accepteren als een gegeven in de sociale analyse heeft het onderzoek in de voornamelijk Angelsaksische sociale wetenschappen lange tijd gedomineerd. Onderzoekers nemen te vaak de verankering en incorporatie in de natiestaat als een norm om sociale praktijken te bestuderen. De samenleving wordt daarbij gezien als een container vol met data. Maar als men de oogkleppen van het methodologisch nationalisme afneemt, ziet men dat het sociale leven niet begrensd is tot de grenzen van de natiestaat. Sociale en religieuze bewegingen, criminele en professionele netwerken opereren bijvoorbeeld over de grenzen heen. Een transnationaal fenomeen als remittances laat bijvoorbeeld zien dat het methodologisch nationalisme vaak tekort schiet. Transnationale migranten moeten wat hun remittancespraktijken betreft, rekening houden met verschillende schaalniveaus waarbij de grenzen van de staat overschreden worden. Zo moeten migranten rekening houden met verwachtingen van familieleden uit het land van herkomst, religieuze groeperingen die bestaan in vele staten, dorpsverenigingen zowel in het land van herkomst als het land van bestemming, wetten van de staat waarin ze leven, wetten van de staat waarmee de migranten verbonden zijn (bijvoorbeeld betreffende invoer- of uitvoerregelgevingen), enzoverder. Migrant en hun netwerken creëren transnationale sociale velden (zie deel I), waarbij relaties aangegaan of onderhouden worden die de grenzen van de staat overschrijden en waarbij individuen in hun remittancespraktijken beïnvloed worden door spelers die zich bevinden in andere maatschappijen. In onderzoek draait het erom de juiste eenheid te kiezen om de vraag die aan de orde is te kunnen onderzoeken en veel te vaak worden natiestaten als quasi natuurlijke categorieën en containers van bevolkingen gezien waardoor grensoverschrijdende verbanden over het hoofd worden gezien. Zelfs in onderzoek naar remittances, dat per definitie grensoverschrijdend is, wordt onderzoek al te vaak verricht ofwel in de context van de migrant ofwel in de context van de ontvangers. Onderzoek naar remittancespraktijken is tot op heden te vaak bestudeerd vanuit één enkele site. Aan de hand van interviews of enquêtes worden er data verzameld over één specifieke doelgroep, de migranten zelf of de ontvangende huishoudens. Uitzonderlijk worden er wel indirect data over verschillende doelgroepen verzameld, maar aangezien deze informatie slechts verkregen wordt vanuit één enkele locatie gaat er veel essentiële contextinformatie verloren. Studies over remittancespraktijken waarbij de migrant en zijn netwerk samen onder de loep worden genomen zijn schaars en voornamelijk terug te vinden bij onderzoek naar dorpsverenigingen

(*'hometown associations' of 'associations villageoises'*)⁵. Studies waar individuele remittances bestudeerd worden vanuit een multi-lokale context zijn echter zeer moeilijk te vinden. Een uitzondering hierop vormt Mazzucato (Mazzucato 2009) die een simultaan gecombineerde onderzoeksmethode (*'simultaneous matched sample methodology'*) gebruikt heeft voor het bestuderen van migranten, hun transnationale netwerken en remittancespraktijken. Deze onderzoeksmethode is gericht op het simultaan uitvoeren van veldwerk (door verschillende onderzoeksgroepen die in nauw contact staan) op verschillende locaties die deel uitmaken van het netwerk van Ghanese migranten woonachtig in Amsterdam. Dit onderzoek suggereert, net als Mazzucato (2009), dat zowel het onderzoek als de onderzoeker de grenzen van de staat moeten overstijgen om een beter inzicht te krijgen in het vraagstuk van remittances. Remittances zijn niet enkel het resultaat van beslissingen van de migrant in het gastland, maar zijn evenzeer het resultaat van relaties die de grenzen van de staat overschrijden. Motivaties om geld over te maken, de keuze van de ontvanger en beslissingen waarvoor het geld gebruikt zal worden (investerings, consumptie,...), moeten allen binnen dit kader bekeken worden. Om remittancespraktijken dus ten volle te bestuderen is er nood aan onderzoek op meerdere plaatsen (*'multi-sited'* onderzoek), waarbij onderzoek naar immigranten in ontvangende landen moet aangevuld worden met onderzoek naar de rol van achterblijvers in herkomstlanden.

Dit *'multi-sited'* onderzoek vond zijn oorsprong in de etnografie als antwoord op de stijgende mondialisering en de problemen die deze mondialisering met zich meebracht voor het veldwerk. De toenemende mobiliteit van mensen, geld en informatie en de enorme hoeveelheid beelden en klanken die via de massamedia lokaal toegankelijk worden, heeft recent de vraag opgeroepen in hoeverre het klassieke antropologische veldwerk door middel van participerende observatie en diepte-interviews in een bepaalde gemeenschap op één locatie nog wel de geschikte methode van onderzoek vormt (Marcus 1995). Transnationale sociale praktijken in het bijzonder vereisen nieuwe manieren om de relaties tussen sociale problemen en de verschillende ruimtes waarin zij plaats vinden beter te begrijpen. Het is in dit kader dat multi-lokale onderzoekspraktijken of onderzoek uitgevoerd op verschillende locaties, het licht zagen. Verschillende scholen hebben ondertussen gesuggereerd dat multi-lokaal onderzoek zich goed leent om deze grensoverschrijdende stromen beter te begrijpen. Marcus (1995) beschrijft in zijn artikel *'Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography'* als één van de eerste auteurs de veranderingen die etnografie in de hedendaagse wereld ondergaat. Door méér dan één locatie te overbruggen, kan etnografie zich uitbreiden *'to examine the circulation of cultural meanings, objects and activities in diffuse time-space'* (Marcus 1995). Marcus (1995) beschrijft zeven mogelijke technieken om deze stromen beter te begrijpen: *'follow the people, follow the thing, follow the metaphor,*

⁵ Voornamelijk de Latijns-amerikaanse dorpsverenigingen in de Verenigde Staten (Levitt 2001; Goldring 2003) en enkele Afrikaanse (Marokkaanse, Malinese en Senegalese) dorpsverenigingen in Frankrijk zijn in dit kader vanuit een transnationale en multi-lokale methodologie bestudeerd (Dupuy 1990; Lacroix 2009).

follow the story, follow the biography, follow the conflict or the strategically situated (single-site) ethnography'. 'Follow the people' is volgens hem de meeste gebruikte methode in migratiestudies en duidt op het volgen van de paden en bewegingen van mensen. 'Follow the thing' wordt beschreven als het volgen van de circulatie van verschillende materiële studieobjecten, zoals artikels, giften, geld, kunstwerken of intellectuele eigendommen. 'Follow the metaphor' wordt voornamelijk gebruikt in media-onderzoek en duidt op het volgen van de verspreiding van tekens, symbolen of metaforen. Het volgen van de biografie van mensen ('follow the biography') is een zeer specifieke vorm van het volgen van verhalen van mensen ('follow the story') en duidt op het achterhalen van de levensgeschiedenis van mensen. Specifieke gebeurtenissen die belangrijk zijn in een mensenleven en die plaatsvonden in verschillende sociale contexten worden achterhaald door middel van narratieven. Dit wil daarom niet zeggen dat de onderzoeker zich ook effectief moet verplaatsen naar deze verschillende sociale contexten, maar dat hij of zij rekening moet houden met de specificiteit van elke context. Het volgen van het conflict ('follow the conflict') wordt voornamelijk toegepast binnen etnografisch juridisch onderzoek waarbij de verschillende conflicterende partijen in hun eigen omgeving worden onderzocht. De '*strategically situated (single-site) ethnography*' duidt op het feit dat men vanuit een bepaalde strategische site informatie kan krijgen over een andere site (bijvoorbeeld migranten die over hun land praten). Bovenstaande uitleg maakt reeds duidelijk dat sommige methoden sterk bij elkaar aanleunen en dat onderzoekers verschillende methoden kunnen combineren. Voor dit onderzoek is er in hoofdzaak gesteund op het principe van '*follow the thing*' waarbij er getracht werd om vertrekkend vanuit de Senegalese migrantengroep in België het geld en de goederen die opgestuurd worden te volgen naar de bestemming. In een aantal gevallen is deze methode in dit onderzoek zelfs zeer letterlijk gebeurd, waarbij de onderzoeker de rol van koerier aannam en geld of cadeautjes eigenhandig overmaakte aan de ontvangers in Senegal. Ook de methode om de paden van mensen te volgen ('*follow the people*') werd uitgevoerd. Een aantal migranten (n=8) waren gelijktijdig met de onderzoeker op bezoek in Senegal. Dit had een dubbel effect. Enerzijds was het zeer leerrijk om deze migranten te bestuderen in de Senegalese context, maar anderzijds werden de familieleden van de migranten soms beïnvloed door de aanwezigheid van de migrant ter plaatse. Dit werd zo goed mogelijk opgevangen door de families in Senegal een tweede keer op te zoeken wanneer de migrant terug in België was. Wanneer de familieleden in Senegal niet bezocht konden worden, werd er zo uitgebreid mogelijk gesteund op het principe van '*the strategically situated single-site ethnography*', waarbij de migranten in België uitgebreid bevraagd werden over de relaties met vrienden en verwanten in Senegal. De vrienden en verwanten werden dan niet persoonlijk gecontacteerd in Senegal, maar er werd zoveel mogelijk informatie verzameld vanuit de Belgische context. Ook het principe van '*follow the biography*' werd gevolgd. Zo werd er gesteund op de levensloopmethodologie waarbij belangrijke sleutelmomenten in het leven van de respondenten gereconstrueerd werden. Migratie is een zeer dankbaar onderwerp om

de levensloopmethodologie op toe te passen (zie bijvoorbeeld (Hareven 2000)). Faist suggereert dat *'migration always involves a spatial-temporal dimension. On the individual level, it can be mapped along the life course (Faist 2000a).'* Deze levensloopmethode zal voor dit onderzoek voornamelijk interessant zijn om contextgebonden kenmerken, gebeurtenissen en veranderingen in relatie te brengen met bepaalde beslissingen in het remittancesgedrag van zowel de respondenten in België als hun huishoudens in Senegal.

Dit multi-lokale veldwerk heeft in de antropologie eveneens bijgedragen tot enkele belangrijke methodologische bezorgdheden waar onderzoekers alert voor moeten zijn. De eerste bezorgdheid hangt samen met de schaal waarop men etnografie kan uitvoeren. Zo is de klassieke etnografie per definitie gericht op het alledaagse, op de intieme kennis van directe ontmoeting tussen de onderzoeker en de onderzoekspopulatie. De idee dat etnografie zich kan uitbreiden van het lokale naar het globale en hierdoor meer abstracte vormen aanneemt, lijkt tegengesteld te zijn aan de eigen natuur. Maar hoewel *'multi-sited'* onderzoek de geografische reikwijdte van het onderzoek doet toenemen, heeft het niet als doel om een holistische representatie of een etnografisch portret te geven van het wereldsysteem. Integendeel, het wil net door middel van het opnemen van verschillende onderzoekssites een concreet onderzoeksprobleem of onderzoekspopulatie beter begrijpen. De toenemende mate van globalisatie verlangt immers naar een etnografie die verder reikt dan de identiteit tussen het dorp, het veld en een hanteerbare onderzoekseenheid (Marcus 1995; Burawoy 2000; Hannerz 1998). De tweede bezorgdheid hangt samen met de hanteerbaarheid van het uit te voeren veldwerk. Met andere woorden is multi-lokaal veldwerk wel praktisch? Hoe kan etnografie, traditioneel verbonden aan het lokale ook gelden voor multi-lokale processen? *'Participative observation was incontrovertly intended for the small scale and was certainly not meant for the global (Burawoy 2000).'* Zal de kracht van het veldwerk niet verzwakken wanneer men onderzoek uitvoert op verschillende plaatsen? Wordt de te bestuderen doelgroep niet verwaarloosd wanneer men meerdere sites en hierdoor ook meerdere contexten opneemt in het onderzoek? Onderzoekers moeten er dus rekening mee houden dat men voldoende kennis over alle bestudeerde sites kan verzamelen om nog de juiste conclusies te kunnen trekken. Ondanks deze bezorgdheden heeft het theoretische denken over *'space'* en *'place'* in etnografisch onderzoek en meer bepaald het denken over multi-lokaal onderzoek voor een enorme verrijking gezorgd in bepaalde disciplines. Migratiestudies hebben er bijvoorbeeld veel baat bij gehad door zich te heroriënteren naar mobiliteit van migranten, grensoverschrijdende activiteiten enzoverder.

Ook dit onderzoek heeft veel baat gehad bij het uitvoeren van onderzoek op verschillende locaties. Remittancespraktijken zijn per definitie grensoverschrijdend en verbinden de migrant met zijn netwerk elders in de wereld. Op die manier creëert de migrant en zijn netwerk één sociale ruimte die gelokaliseerd is in verschillende concrete plaatsen. Het dagelijkse leven van migranten speelt zich dus mentaal, maar ook fysiek af op verschillende plekken. Het doorgronden van deze verschillende contexten is essentieel en draagt juist bij aan het

beantwoorden van de onderzoeksvraag in verband met remittancespraktijken. Het begrijpen van zowel de context waarin de migrant zich bevindt als de context waarin de ontvangers zich bevinden, draagt in grote mate bij tot het begrijpen en verklaren van remittancespraktijken. Kwalitatieve methoden zoals participatieve observatie en diepte-interviews vormen op beide locaties (bij de migranten en de families) de aangewezen strategieën om beide contexten ten volle te begrijpen.

In dit onderzoek werd er eveneens rekening gehouden met bovenstaande methodologische bezorgdheden. Door middel van remittancespraktijken te bestuderen als *'emplaced'*, dit wil zeggen dat zij geanalyseerd worden zowel *'within'* als *'through' places* (Sassen 2000), wordt er zowel met het schaalprobleem als de hanteerbaarheid rekening gehouden. De bezorgdheid dat de directe ontmoeting met de onderzoekspopulatie teniet zou gaan (schaalprobleem), is voor dit onderzoek onterecht. Onderzoek naar remittancespraktijken, waarbij de aandacht gevestigd is op beweegredenen, verwachtingspatronen, kenmerken van zenders en ontvangers en het volume aan remittances, vereisen onderzoek op microniveau waarbij de directe ontmoeting met de respondenten (in België en Senegal) de belangrijkste informatiebron uitmaakt. Door zich te concentreren op de migranten in België en hun directe huishoudens in Senegal, werd er eveneens gewaakt over de hanteerbaarheid van het multi-lokale onderzoek. De andere ontvangers van remittances kwamen eveneens aan bod in het onderzoek, maar vormen niet de kern van het onderzoek. Deze ontvangers kwamen in hoofdzaak aan bod door middel van de methode van de *'strategically situated single-site ethnography'*, waarbij de migranten in België uitgebreid bevraagd werden over de relaties met andere ontvangers. Op die manier werd er gewaakt over het feit dat er voldoende tijd besteed kon worden aan zowel de context van de migranten in België als de context van de huishoudens in Senegal.

HOOFDSTUK 2: HET EIGEN ONDERZOEK

2.1 HET VERKRIJGEN VAN TOEGANG TOT DE SENEGALESE GEMEENSCHAP

Ondanks het feit dat Senegal het land van de *'teranga'* (gastvrijheid) is met een zeer vriendelijke en hartelijke bevolking, is het geen eenvoudige taak om echt toegang te krijgen tot de Senegalese leefwereld, zowel bij Senegalese migranten in België als bij hun huishoudens in Senegal. Toegang krijgen tot diepte-informatie, zeker wanneer gevoelige onderwerpen als migratie of remittances aangesneden worden, blijkt bijzonder moeilijk. Senegalese migranten zijn bang om hun strategieën prijs te geven en de kleine voordelen die hiermee samenhangen te verliezen. In Senegal is het daarenboven taboe om over geld (zeker over exacte bedragen) te praten. Het uitvoeren van veldwerk doorheen verschillende locaties (*'multi-sited'* onderzoek) heeft eveneens sterke implicaties voor het verkrijgen van toegang. Verschillende velden leiden ertoe dat de onderzoeker moet steunen op verschillende sleutelfiguren, aangezien een sleutelfiguur in een bepaald veld nog geen toegang geeft tot het andere veld. Het heeft dus heel wat inspanningen en tijd vereist om deze terughoudendheden te overwinnen en toegang te krijgen tot de verschillende velden.

In België vormde het contacteren van sleutelfiguren die nauw in contact staan met de onderzoeksgroep zoals voorzitters van verenigingen, geestelijke leiders of oudere migranten een belangrijke strategie voor het verkrijgen van toegang. Eens deze personen overtuigd waren van de relevantie van het onderzoek, hebben zij mogelijke respondenten gecontacteerd. Het vooraf contacteren van deze respondenten door de sleutelfiguren bleek van cruciaal belang voor het winnen van vertrouwen. Zo heeft geen enkele respondent die doorverwezen werd door een sleutelfiguur of reeds geïnterviewde respondent geweigerd. Wanneer een respondent tijdens het eigenlijke gesprek toch enig wantrouwen uitte, werd het gesprek bewust oppervlakkig gehouden. Deze respondenten werden een tweede of zelfs derde keer gecontacteerd en naarmate het vertrouwen groeide, werden er meer gevoelige thema's aangesneden. In Senegal werd er toegang verkregen door middel van doorverwijzing van de Senegalese migranten in België. Zij verwittigden hun huishoudens van mijn komst waardoor er zo goed als automatisch toegang verkregen werd. Ter plaatse was het echter noodzakelijk om het vertrouwen van het huishouden te winnen. Onmiddellijk overgaan tot een diepte-interview zou zeer ongepast zijn geweest. Daarom werd er waar nodig een dagje (of meer) meegeleefd met het huishouden, dit wil zeggen, samen eten, thee drinken, discussiëren over politiek, voetbal of muziek. In een dorpsgemeenschap, waar er eveneens veldwerk uitgevoerd werd, gebeurde het verkrijgen van toegang meer *'top-down'*. In eerste instantie werd er gesproken met de dorpschef en andere notabelen van het dorp. Eens zij de toestemming gaven voor het uitvoeren van het veldwerk, werd er gemakkelijk toegang verkregen tot de huishoudens.

De nodige kennis van de Senegalese cultuur, politiek, muziek of gerechten en het feit dat de onderzoekster reeds een tijdje in Senegal verbleven had, bleken belangrijke sleutels om de gesprekken toegankelijker te maken en om vertrouwen te winnen, zowel bij de Senegalese migranten in België als bij hun huishoudens in Senegal. De meeste gesprekken gingen door in het Frans, een uitzondering in het Engels of Nederlands. Het feit dat Frans of Engels geen van beiden de moedertaal van de onderzoekster zijn, maakte deze conversaties toegankelijker voor de respondenten waardoor ze minder schroom hadden om zich uit te drukken. Het gebruik van af en toe een woordje Wolof, de meest gesproken Senegalese taal, maakte de gesprekken daarenboven luchtiger en deed het vertrouwen bij de respondenten groeien. In Senegal werd er bijna altijd kennis gemaakt met het hele huishouden, maar ging het gesprek door met iemand van het huishouden die voldoende Frans beheerst. In de dorpsgemeenschap waren er echter gezinnen waar niemand het Frans beheerst, zodanig dat er beroep gedaan werd op een tolk en dat er van de oorspronkelijk kwalitatieve diepte-interviewmethodologie afgestapt werd en overgegaan werd naar een uitgebreide enquête.

Tot slot hebben de eigen karakteristieken zonder twijfel het proces van toegang en steekproeftrekking beïnvloed. Zo hebben gender, ras en nationaliteit in belangrijke mate de relaties in een hoofdzakelijk mannelijke en Senegalese omgeving beïnvloed. Het feit een vrouwelijke, blanke en Belgische onderzoekster te zijn, heeft een belangrijke invloed op de voornamelijk mannelijke Senegalese respondenten. De respondenten in België en in Senegal voelden dit soms aan als een mogelijke springplank voor integratie in de Belgische maatschappij. Zo koesterden sommige respondenten de hoop hen te kunnen helpen uit hun marginale positie in de Belgische maatschappij door te zorgen voor een verblijfsvergunning of visum voor familieleden. In Senegal hoopten sommige respondenten dat de onderzoekster hen kon helpen met het aanvragen van een toeristenvisum voor België. Deze momenten waren echter schaars en waar mogelijk werd er geholpen met het opstellen van een brief, maar even vaak moest er gewezen worden op de grenzen van de eigen mogelijkheden. In Senegal bleek het feit dat de onderzoekster daar aanwezig was met het eigen gezin een belangrijke sleutel tot toegang te zijn. In de Senegalese maatschappij staat de familie centraal en worden vele beslissingen in familieverband gemaakt. Het meenemen van de eigen familie naar het interviewgesprek deed het vertrouwen van de respondenten groeien. Op die manier ontstond er een meer evenwichtige relatie aangezien de respondenten eveneens betrokken werden bij het familiale leven van de onderzoekster. Dit bleek zeer geruststellend te werken en deed eventuele achterdocht verdwijnen.

2.2 HET VERZAMELEN VAN DE GEGEVENS

Doorheen het hele onderzoek is er op verschillende wijzen informatie verzameld afhankelijk van het doel waarvoor de informatie gebruikt wordt. Bevoorrechte getuigen hebben bijgedragen tot een belangrijke introductie in de gemeenschap en hebben een beter inzicht

gegeven in de algemene migratie- en remittancesproblematiek van de Senegalese gemeenschap. Gestructureerde interviews zijn daarom het meest aangewezen om dergelijke informatie te verkrijgen. Daarnaast hebben tal van informele gesprekken plaats gevonden tijdens de participatieve observatie van (religieuze) feesten, vergaderingen, maaltijden enzoverder. Deze informatie is eveneens van cruciaal belang om gevoeligheden te leren kennen en om de context beter te begrijpen. Deze informatie is weergegeven in de vorm van uitgebreide nota's in een velddagboek en heeft plaatsgevonden gedurende de hele periode van het onderzoek (4 jaar). De belangrijkste gegevensbron van het onderzoek vormen echter de semi-gestructureerde interviews afgenomen bij 97 respondenten (54 Senegalese migranten in België en 43 huishoudens in Senegal) (vragenlijst, zie bijlage 2). Omwille van taalmoeilijkheden zijn enkele (5) van deze interviews omgevormd tot uitgebreide enquêtes met behulp van een tolk. De interviews zijn afgenomen tijdens vier afgelijnde periodes. Een eerste periode, waarbij er met 15 Senegalese migranten in België gesproken werd, vond plaats van 1 juli 2007 tot en met 31 december 2007. Een tweede fase van het veldwerk (van 3/1/2008 tot en met 1/3/2008) vond plaats in Senegal waarbij de huishoudens van deze migranten gecontacteerd werden. Een derde fase van het veldwerk (1/06/2009 tot en met 5/10/2009) had terug plaats in België, terwijl de laatste fase van intensieve diepte-interviews van 6 oktober 2009 tot en met 11 december 2009 in Senegal plaatsvond.

We willen hier ook even stilstaan bij een aantal beperkingen van het eigen onderzoek. Remittancespraktijken tussen migranten levend in België en hun huishoudens in Senegal werden zo goed mogelijk onderzocht. Toch beperken de transnationale banden van een huishouden in Senegal zich niet altijd tot de migranten in Belgen. 18 huishoudens tellen, buiten de migrant in België, eveneens internationale migrant(en) elders in de Westerse wereld. Voor een volledige transnationale aanpak zouden deze migranten eveneens gecontacteerd moeten worden en in de analyse betrokken moeten worden. Dit was in het kader van dit onderzoek echter financieel en praktisch onmogelijk. In Senegal werd er tijdens de gesprekken met de gezinsleden wel uitvoerig ingegaan op de andere migranten van het huishouden, net als tijdens de gesprekken met de migrant in België (*'the strategically situated single-site ethnography'*, zie Marcus 1995).

2.2.1 Bevoorrechte getuigen

Tabel II.1 geeft een overzicht van de bevoorrechte getuigen waarmee overleg gepleegd is. Gedurende de hele periode van het veldwerk werden er 25 bevoorrechte getuigen in België of Senegal gecontacteerd. Sommige verenigingen of sleutelpersonen werden meermaals gecontacteerd voor nog bijkomende informatie of om een terugkoppeling te maken naar reeds gemaakte besluiten. Tijdens een eerste fase van het veldwerk werden er uitgebreide verkennende gesprekken gevoerd met sleutelpersonen en –verenigingen in België. Deze vonden plaats in de drie belangrijkste steden voor Senegalese migranten, namelijk

Antwerpen, Brussel of Gent. Er werd getracht een zo groot mogelijke verscheidenheid aan organisaties te contacteren, om zo de verschillende insteekpunten voor de keuze van de respondenten zo verscheiden mogelijk te maken. De sleutelorganisaties en sleutelfiguren in Senegal werden gecontacteerd gedurende de twee fases van het veldwerk in Senegal. Deze organisaties en personen werden voornamelijk gecontacteerd om een beter inzicht te krijgen in de migratie- en remittancescontext vanuit een Senegalees perspectief. De huishoudens die in Senegal geselecteerd werden, waren immers direct afhankelijk van de geïnterviewde Senegalese migranten in België en de sleutelpersonen waren niet nodig als insteekpunt. De interviews met de sleutelpersonen verliepen zowel in België als in Senegal volgens een vrij gesloten vragenlijst. Toch was er voldoende ruimte voor eventuele onverwachtse wendingen of afwijkingen van de vragenlijst. Er werd zoveel mogelijk informatie over de functie van de sleutelpersoon verzameld alsook informatie over het remittancesgedrag van Senegalese migranten in het algemeen. De duur van deze gesprekken was afhankelijk van gesprek tot gesprek en kon gaan van 1 uur tot 6 uur.

Tabel II. 1 Lijst met gecontacteerde sleutelorganisaties en sleutelfiguren

BELGIË	SLEUTELORGANISATIE/SLEUTELFIGUUR	AANTAL INTERVIEWS
Antwerpen	1. Diokko: culturele en sportieve vereniging voor Senegalezen in België	1
	2. Jappele Thies : vereniging voor de ontwikkeling van de regio Thies	1
	3. Ashut : Association humanitaire, humanitaire vereniging voor West-Afrika	2
	4. Marabout van de mouridengemeenschap,	2
	5. Inge Van Nieuwenhuyze : doctor in de sociologie: <i>'Getting by in Europe's urban labour markets: the case of Senegambian migrants in Antwerp and Barcelona'</i>	1
	6. Itara: initiatief voor toeleiding van Afrikanen naar arbeidsvoorzieningen in Antwerpen	2
Brussel	7. Senebel: vereniging voor Senegalezen en sympathisanten in Brussel en omgeving	2
	8. Cercle des étudiants : vzw voor Senegalese studenten in België	1
	9. CAAD België: vereniging voor ontwikkelingshulp aan Senegal en sociale sensibilisatie en informatie aan migranten	2
	10. Tabitaal Pulaaku Belgique: Vereniging van de Peulgemeenschap in België	2
	11. Association villageoise de Fouta en Belgique: dorpsvereniging afdeling België, met als doel de bevordering van het dorp in Senegal en de bevordering van zijn leden in België	2
Gent	12. Bantamba vzw: vereniging die wederzijdse kennis tussen Belgen en Senegalezen wil bevorderen	1

SENEGAL		
Dakar	13. UNHABITAT :migratiespecialist	2
	14. CAAD Senegal : Senegalese afdeling van de vereniging	2
	15. Professor migratiesociologie universiteit Cheikh Anta Diop Dakar	1
	16. Belgische Ambassade in Dakar	1
	17. Association villageoise de Fouta à Dakar: dorpsvereniging, afdeling Dakar	1
Fouta	18. Dorpschef	1
	19. Schooldirecteur	1
	20. Onderwijzer	1
	21. Landbouwingenieur	1
	22. Handelaar	1
	23. Vrouwenvereniging	1
	24. Verantwoordelijke 'case de santé'	1
Richard Toll	25. Laiterie de Berger: succesvol bedrijf met regionale ontwikkeling opgestart door een terugkeermigrant uit Frankrijk	1

Bron: K. Stuyck

Deze gesprekken hebben op meerdere wijzen vorm gegeven aan het onderzoek. Zo hebben zij een goed beeld gegeven van de dagelijkse leefwereld van Senegalezen in België of in Senegal. Zij wezen eveneens op culturele of andere factoren waar rekening mee gehouden moest worden tijdens het veldwerk. Een aantal verenigingen namen de onderzoekster ook op in hun (email)adressenbestand. Dit zorgde voor interessante informatie over activiteiten van de Senegalese gemeenschap in België of specifieke gebeurtenissen (bijvoorbeeld de komst van een prominent persoon), maar zorgde eveneens voor informatie over goedkope vliegtuigtickets of de grondprijzen in Dakar.

2.2.2 Participatieve observatie

Een tweede methode van dataverzameling bestaat uit (participatieve) observatie bij de te bestuderen doelgroep. In de sociale en culturele antropologie zijn methodes van observatie en participatie al lang gangbaar. De meerwaarde van participerende observatie als onderzoeksmethodologie is het aanleren van betekenissen. Via een socialisatieproces leert de onderzoeker de betekenis van zaken op dezelfde manier aan als de personen die hij bestudeert. *'Participative observation of the everyday lives of people is a means of facilitating observation of particular behaviours and events and of enabling more open and meaningful discussions with informants (Aull Davies 1999; zie ook Peleman 2002)'*. Participatieve observatie tijdens het eigen onderzoek heeft veel bijgedragen aan het begrijpen van de context waarin respondenten zich bevinden en waarmee zij rekening dienen te houden. Daarenboven was participerende observatie eveneens een middel om vertrouwen te winnen voor het uitvoeren van latere interviews.

In België bestond de (participatieve) observatie uit het bijwonen van (religieuze) feesten, vergaderingen van bepaalde verenigingen of het deelnemen aan maaltijden. Tijdens deze

gebeurtenissen vonden er tal van informele gesprekken plaats, welke samengevat weergegeven werden in een dagboek. De periode voor en na het eigenlijke interview kan eveneens beschouwd worden als (participatieve) observatie. Er werd steeds op gelet niet onmiddellijk huiswaarts te keren na het interview. Andere huisgenoten of toevallige aanwezigen werden op die manier op informele wijze eveneens betrokken bij het interview. Deze informele gesprekken bevatten nog heel wat essentiële informatie en zijn evenzeer belangrijk voor het begrijpen van de context. In Senegal was participatieve observatie onontbeerlijk voor het winnen van vertrouwen en het verkrijgen van toegang tot de respondenten. De Senegalese migranten hadden hun huishoudens vaak al op de hoogte gebracht van mijn komst, maar eens aangekomen was het zeer ongepast om onmiddellijk het interview te starten. Er werd eerst uitgebreid kennis gemaakt met de hele familie, soms zelfs de hele buurt om daarna rustig te praten en elkaar beter te leren kennen. Vaak volgde er eerst nog een maaltijd, een theeceremonie en een rustperiode, alvorens over te gaan tot het interview. De informele conversaties voor en na het eigenlijke interview zijn een belangrijk onderdeel van de eigenlijke data. Een groot aantal huishoudens werd een tweede keer ontmoet, omdat wegens omstandigheden de maaltijd tijdens de eerste ontmoeting niet had kunnen plaatsvinden en ze me alsnog een maaltijd wilden aanbieden of om cadeautjes of foto's op te halen die bestemd waren voor hun familieleden in België. In de dorpsgemeenschap aan de Senegalrivier werd een meer intensieve manier van participatieve observatie toegepast. In eerste instantie werd er contact gelegd met de dorpsvereniging in Dakar en enkele vooraanstaande leden van het dorp die in Dakar wonen. Daarna werd er contact gelegd met de dorpschef en de familie die voor opvang zou zorgen. Het terreinwerk in het dorpje werd uitgevoerd over een periode van 10 dagen waarbij er tijdens deze periode meegeleefd werd met de bevolking. De familie die voor opvang zorgde en ons begeleidde, heeft haar taak ter harte genomen en ons het hele dorp getoond, gesprekken laten voeren met de schooldirecteur, leerkrachten, de verantwoordelijke van de vrouwenvereniging, de maraboet, handelaars, jongeren, nomaden, de verantwoordelijke van het gezondheidscentrum en verschillende families met en zonder migranten in België of elders in de wereld. Tijdens een tweede verblijf in Senegal werd het dorpje een tweede maal kortstondig bezocht en werden enkele evoluties in kaart gebracht.

De tijd doorgebracht bij de respondenten thuis, werd eveneens benut om een aantal elementen systematisch te observeren. Zo werd er zowel bij de migranten in België als bij de huishoudens in Senegal gelet op het wooncomfort (aantal kamers, aanwezigheid van bepaalde voorzieningen zoals water, elektriciteit, computer, internet,...), de organisatie en taakverdeling binnen het huishouden en de aanwezigheid van bepaalde transnationale symbolen of voorwerpen (bijvoorbeeld Ikea-kasten in Senegal, satelliettelevisie in België, foto's van bepaalde religieuze leiders,...). Ook het feit van een tijdje in Senegal (Dakar) te wonen, maakt het hele verblijf eigenlijk een goede observatiemogelijkheid. In Senegal is migratie alom vertegenwoordigd en wordt men vaak geconfronteerd met dit thema zonder het zelf op te

zoeken. Een gedeelte taxirit van 4 uur mondde bijvoorbeeld uit in een boeiende discussie met een vader wiens zoon zonder zijn medeweten de boot naar Spanje genomen had en nu veilig aangekomen is. Door te verblijven in de Senegalese maatschappij, gebruik te maken van dezelfde vervoersmiddelen en in contact te komen met de bevolking doe je onbewust heel wat belangrijke contextinformatie over het onderwerp op.

Het uitvoeren van veldwerk op verschillende locaties, heeft me eveneens veel bijgeleerd over de transnationale context waarin migranten zich bevinden. Het bleek bijvoorbeeld noodzakelijk om in aanhoudend contact te blijven met de ene context, terwijl je in de andere context verbleef. Senegalese migranten in België contacteerden me meermaals gedurende de periode van het verblijf in Senegal. Men had het gevoel verantwoordelijk te zijn en men wilde zeker weten of het verblijf naar wens verliep. Anderzijds contacteerden sommige families uit Senegal me eveneens in België om zeker te zijn dat de terugreis goed verlopen was en om op de hoogte te blijven van het welzijn van de familie. Het uitvoeren van veldwerk over de grenzen heen deed me eveneens terugvallen op bepaalde transnationale praktijken en communicatiemiddelen die eveneens gebruikt worden door de te bestuderen groep. Zo werd er bijvoorbeeld een beroep gedaan op een geldtransferbedrijf voor het overmaken van een voorschot of werden er foto's of cadeautjes als bedanking meegegeven met migranten die hun huishoudens in Senegal gingen bezoeken.

2.2.3 Het afnemen van semi-gestructureerde diepte-interviews

De 97 semi-gestructureerde diepte-interviews (54 Senegalese migranten in België en 43 huishoudens in Senegal) vormen de belangrijkste gegevensbron voor het onderzoek. Daarnaast werden 5 semi-gestructureerde diepte-interviews afgenomen met terugkeermigrant en 6 semi-gestructureerde interviews met leden van het huishouden die elders in Senegal wonen. Alle interviews zijn afgenomen tijdens de 4 verschillende fases van het onderzoek. In de eerste plaats wordt er dieper ingegaan op de wijze van steekproeftrekking. Deze gebeurde in de eerste plaats bij Senegalese migranten in België. Op basis van deze geselecteerde respondenten werd er een koppeling gemaakt met hun directe huishoudens in Senegal. De steekproef in Senegal is dus direct afhankelijk van de steekproef in België. Slechts bij 6 cases werd bij toeval eerst het huishouden in Senegal gecontacteerd alvorens de bijhorende migrant in België gesproken te hebben. Deze migranten werden nadien in België wel uitvoerig gecontacteerd. Een tweede paragraaf gaat dieper in op het verloop van het eigenlijke interview. Gezien de verschillende context in België of Senegal, is het verloop van het interview op beide locaties verschillend. Tot slot wordt er een overzicht gegeven van de belangrijkste kenmerken van zowel de Senegalese migranten in België als hun huishoudens in Senegal.

A. Steekproeftrekking

Voor het selecteren van de Senegalese respondenten in België werd er beroep gedaan op een sneeuwbalsteekproef en na verloop van tijd een meer doelgerichte steekproef. Een sneeuwbalsteekproef is een steekproef die bestaat uit respondenten waarnaar de onderzoeker doorverwezen wordt door sleutelfiguren of andere respondenten en waarbij de respondenten bepaalde gemeenschappelijke kenmerken bezitten waarin de onderzoeker geïnteresseerd is. Voornamelijk wanneer de onderzoeker informele sociale netwerken of verborgen populaties wil bestuderen, is de sneeuwbalsteekproef aangewezen. Het is niet alleen de enige beschikbare methode om haast onbereikbare doelgroepen toch te bereiken, de eigenheid van de sneeuwbalsteekproef heeft ook een meerwaarde in de zin dat relevante maar verborgen cases enkel en alleen kunnen worden ingebracht via een vertrouwelijk netwerk. Andere vormen van steekproeven zouden met andere woorden nooit de echt gevoelig liggende cases kunnen bereiken. Deze techniek van de sneeuwbalsteekproeftrekking heeft voor de respondenten van dit onderzoek de barrières verlaagd om deel te nemen aan het interview aangezien de respondenten eerst gecontacteerd werden door mensen van verenigingen of andere respondenten die reeds zelf geïnterviewd werden. Om te vermijden dat men zich enkel concentreert op één enkele tak van een breder netwerk is er telkens voor gezorgd dat er verschillende insteekpunten waren. Voldoende sleutelinformanten in verschillende steden (bijna alle verenigingen werden gecontacteerd), het selecteren van willekeurige Senegalese handelszaken en toevallige ontmoetingen met Senegalezen hebben ervoor gezorgd dat de steekproef voldoende divers werd. De sneeuwbalmethode is nooit verder toegepast dan 2 doorverwijzingen. Na verloop van tijd werd er overgegaan tot een meer doelgerichte steekproef om voornamelijk die respondenten te bereiken die een meerwaarde vormen voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Om deze reden wordt het aantal Senegalese migranten die geen geld (meer) overmaken aan vrienden of familieleden beperkt. Het doel van dit onderzoek is dus niet om een volledige getrouwe en representatieve afspiegeling van de Senegalese populatie in België weer te geven, maar om op zoek te gaan naar bepaalde remittancespraktijken en de relatie met de positie van de migranten in België en hun huishoudens in Senegal. Extra aandacht werd bijvoorbeeld besteed aan migranten die bij een steekproef weinig kans hebben om opgenomen te worden, zoals Senegalezen zonder wettige verblijfsvergunning.

B. Verloop van de semi-gestructureerde interviews

Het half-gestructureerde interview is de meest aangewezen interviewtechniek voor dit onderzoek, aangezien de respondenten op die manier hun verhaal zo spontaan mogelijk kunnen vertellen, maar de interviews toch ook systematisch verwerkt en vergeleken kunnen worden. Daarvoor werd er gewerkt met een topiclijst die bepaalde onderwerpen van tevoren vastlegde. Er was echter voldoende ruimte voor onverwachte wendingen, wat wil zeggen dat de volgorde waarin topics aan bod komen, kon wijzigen tijdens het gesprek. De topiclijst

volgde een plan van ruimtelijke en temporele opvolging van sleutelmomenten in het leven van de migranten en de huishoudens (*'follow the biography'*) om zo beter inzicht te krijgen in het verband tussen deze sleutelmomenten en eventuele veranderingen in remittancespraktijken (*'life course methode'*). Op die manier kunnen contextgebonden kenmerken, gebeurtenissen en veranderingen in relatie gebracht worden met bepaalde beslissingen in het remittancesgedrag zowel bij de respondenten in België als bij hun huishoudens in Senegal.

In België werden de meeste respondenten eerst gecontacteerd door een sleutelpersoon of een reeds geïnterviewde respondent, waarna er zelf contact met de mogelijke respondenten opgenomen werd. De doeltreffendheid van deze methode uit zich in het feit dat er geen enkele weigering plaatsvond. De gesprekken werden in de aanloop niet te sterk gestructureerd, het eerste deel werd telkens eerder als narratief opgevat: gesprekken waarin mensen op een door henzelf opgebouwde manier migratie en remittanceservaringen, opinies en anekdoten kwijt kunnen. Naarmate het gesprek vorderde werden de gesprekken meer gestuurd naar bepaalde topics die verband houden met het remittancesgedrag. Het slot van de interviews verliep strikter en peilde voor elke respondent naar een identieke set van te bevragen items, waardoor een onderlinge vergelijking mogelijk werd. In totaal werden er 54 respondenten gecontacteerd, wat 180 uren gesprek opleverde. Er werd steeds aan de geïnterviewde persoon overgelaten of het gesprek opgenomen mocht worden. Wanneer zij weigerden (wat slechts voor 1 respondent geldt) werd het interview meteen na afloop zo goed mogelijk neergeschreven.

Bij de huishoudens in Senegal werd er zoveel mogelijk informatie op informele wijze verzameld tijdens de participatieve observatie. Het interview met de aangeduide respondent verliep op een meer open wijze, maar er werd toch telkens getracht om bepaalde onderwerpen zeker aan bod te laten komen. Om een aantal essentiële kenmerken van het huishouden die nog niet (volledig) aan de orde kwamen alsnog te stellen (aantal leden, werksituatie, opleidingssituatie, migratiegeschiedenis van het huishouden, bezit van bepaalde consumptiegoederen, vragen over andere leden van het huishouden die eveneens gemigreerd zijn, bepaalde remittancespraktijken die nog niet bevraagd waren), werd er helemaal op het einde van het interview overgegaan tot een (korte) enquête. In de dorpsgemeenschap werd de meeste informatie verkregen door mee te leven met de bewoners en door middel van uitgebreide interviews met verschillende sleutelpersonen uit het dorp. De ondervraagde huishoudens zelf werden bevraagd door middel van een uitgebreide enquête met tolk aangezien de meeste gezinnen het Frans niet machtig waren. Wanneer er toch iemand van het huishouden Frans sprak werd daar eveneens een (kort) interview mee afgenomen.

C. Kenmerken van de respondenten

In totaal werden er 54 semi-gestructureerde diepte-interviews met Senegalese migranten in België afgenomen. In bijlage 3 wordt er een overzicht gegeven van de kenmerken van elke respondent. Om privacyredenen werden alle namen vervangen door interviewnummers en werd er buiten Antwerpen en Brussel geen onderscheid gemaakt naar woonplaats.

Tabel II.2 geeft een overzicht van de belangrijkste kenmerken van de geïnterviewde Senegalese migranten. Zo zijn er beduidend meer mannen ($n=46$) dan vrouwen geïnterviewd ($n=8$). Dit hangt samen met het feit dat het voornamelijk mannen zijn die remittances opsturen naar de familie in Senegal. Getrouwde vrouwen worden opgenomen in de familie van de man, waardoor de verplichtingen ten opzichte van de eigen familie afnemen. Toch wilden we eveneens een aantal vrouwelijke migranten opnemen in de steekproef om specifieke gevoeligheden die gebonden zijn aan het genderaspect te begrijpen. De vrouwen die opgenomen zijn in de steekproef zijn alleenstaande of gescheiden vrouwen (3), vrouwen die getrouwd zijn met een Belgische man (2) en vrouwen die getrouwd zijn met een Senegalese man, maar waarbij de familie in Senegal toch afhankelijk is van deze vrouwen omdat er bijvoorbeeld geen mannelijke kostwinners zijn (3). Tijdens de interviews met Senegalese mannen die getrouwd zijn met een Senegalese vrouw die eveneens in België woont, werd er tevens tijd genomen om ook de Senegalese vrouwen op informele wijze te bevragen. Deze informatie is neergeschreven in het velddagboek en draagt bij aan de eigenlijke analyse.

Verschillende leeftijden zijn opgenomen in de steekproef, waarbij de jongste respondent 22 jaar is en de oudste respondent 72 jaar. De meerderheid van de geïnterviewde personen was echter tussen de 35 en 50 jaar oud. 40 respondenten behoren tot de belangrijkste bevolkingsgroep van Senegal, de Wolof, terwijl 9 respondenten tot de Peulbevolking behoort. De overige respondenten behoren tot de Mandjak- en Sérèrbevolkingsgroepen. De familiale situatie van de ondervraagde respondenten is zeer verscheiden, gaande van alleenstaande of gescheiden mannen of vrouwen ($N=17$), getrouwde respondenten met een Senegalese vrouw of man woonachtig in Senegal ($N=7$) of in België ($N=15$) tot respondenten getrouwd met een in België geboren man of vrouw ($N=15$). Deze gezinssituatie heeft eveneens een invloed op het aantal kinderen woonachtig in België of Senegal. Gemiddeld zijn de respondenten reeds 12 jaar in België, de meest recente migrant is slechts 6 maanden in België terwijl de langst verblijvende migrant reeds 42 jaar in België verblijft. Slechts 7 migranten hebben geen verblijfsvergunning op het moment van het gesprek, 5 respondenten beschikken over een tijdelijke verblijfsvergunning, terwijl 42 een permanente verblijfsvergunning bezitten. Meer dan helft van de respondenten heeft echter een tijd zonder verblijfsvergunning in België geleefd en heeft door middel van regularisatie of het huwelijk een verblijfsvergunning verkregen. Aangezien de interviews steunen op een methodologie van de levensloop, is er eveneens voor deze respondenten informatie verkregen over de periode zonder verblijfsvergunning.

Tabel II. 2 Kenmerken van de geïnterviewde Senegalese migranten in België (N=54)

Variabele		N=
Gender	Man	46
	Vrouw	8
Leeftijdsgroep	< 35 jaar	20
	35-50 jaar	27
	50 plus	7
Etniciteit	Wolof	40
	Peul	9
	Andere	5
Familiale situatie	Alleenstaand	17
	Getrouwd, Senegalese vrouw/man in Senegal	7
	Getrouwd, Senegalese vrouw/man in België	15
	Getrouwd, Belgische vrouw/man in België	15
Aantal kinderen in Senegal	0	40
	1-2	6
	2+	8
Aantal kinderen in België	0	29
	1-2	14
	2+	11
Aantal jaren in België	< 10 jaar	21
	10-15 jaar	19
	15-20 jaar	7
	> 20 jaar	7
Legale status	Met permanente verblijfsvergunning	42
	Met tijdelijke verblijfsvergunning (o a studentenvisa)	5
	Zonder verblijfsvergunning	7
Scholingsgraad	Maximaal primair onderwijs	13
	Secondair onderwijs	20
	Hoger onderwijs	21
Werksituatie	Illegaal werk	10
	Werkloosheidsuitkering	4
	Interimwerk	7
	Arbeider	15
	Bediende of zelfstandige	13
	Kaderlid	5
Woonplaats	Antwerpen	19
	Brussel	20
	Andere stad (Gent, Charleroi, Luik, ...)	11
	Platteland	4

Bron: K. Stuyck

Een groot deel van de bevraagde respondenten heeft hoger onderwijs gevolgd, 11 respondenten hebben hun hoogste diploma zelfs in België behaald, 13 respondenten hadden

maximaal een diploma lager onderwijs, 3 onder hen zijn analfabeet. De werksituatie van de respondenten is zeer verscheiden: 10 respondenten verrichten 'zwart werk', voornamelijk in de horeca of door middel van straatverkoop; 4 respondenten genieten van een werkloosheidsuitkering; 7 respondenten hebben een interimcontract; 15 respondenten hebben een vast contract als arbeider; 13 hebben een contract als bediende of zelfstandige en 5 respondenten als kaderlid. De meerderheid van de respondenten zijn woonachtig in de twee grootste steden, namelijk Antwerpen (n=19) en Brussel (n=20). Om een goed overzicht te verkrijgen van de Senegalese gemeenschap in België zijn er eveneens migranten in andere Belgische steden ondervraagd (Gent, Charleroi, Luik, Dendermonde en Aalst), alsook vier respondenten op het platteland.

De huishoudens in Senegal werden geselecteerd op basis van de geïnterviewde respondenten in België. Op het einde van elk interview werd er aan de migrant gevraagd of zijn/haar huishouden (de eenheid waarmee hij/zij het sterkst verbonden is en ook de meeste remittances aan overmaakt) bezocht kon worden. De meerderheid van de Senegalese migranten stemde hiermee in en vlak voor het vertrek naar Senegal werden de noodzakelijke gegevens uitgewisseld. 43 van de 54 huishoudens werden uiteindelijk in Senegal bezocht. Elf huishoudens werden om diverse redenen niet gecontacteerd: 6 huishoudens woonden te gespreid over het land, 2 migranten hadden liever niet dat hun huishouden gecontacteerd werd, bij 1 huishouden was er net een overlijden, 1 huishouden had te kampen met wateroverlast en 1 migrant had geen ouders, broers of zussen meer in Senegal. Tabel II.3 geeft de kenmerken weer van de geïnterviewde huishoudens in Senegal. De meerderheid van de huishoudens is woonachtig in Dakar of de banlieue van Dakar. Vijf huishoudens werden gecontacteerd in een dorpje aan de Senegalrivier, terwijl 7 huishoudens elders woonden (Saint-Louis, Thies, de Cassamance). Het grootste ondervraagde huishouden telde 32 leden (die op dat moment ter plaatse woonden), terwijl het kleinste huishouden slechts 3 leden telde. Het huishouden telde vaak nog tussen de 1 en 4 extra leden die naar het Westen gemigreerd waren en maximum 2 leden die zich elders in Afrika gevestigd hadden. Het opleidingsniveau van de leden van de huishoudens verschilt aanzienlijk. Zo zijn er 7 huishoudens waarbij meer dan de helft van de leden (ouder dan 20 jaar) analfabeet zijn, 13 huishoudens tellen dan weer geen enkel lid dat niet kan lezen of schrijven. Ook de tewerkstellingsgraad van de huishoudens is zeer verscheiden. Bij 14 huishoudens heeft niemand van het gezin een vast contract, terwijl bij 7 huishoudens meer dan de helft van de leden (ouder dan 20 jaar) een vast contract hebben.

Tabel II. 3 Kenmerken van de geïnterviewde huishoudens in Senegal (N=43)

VARIABELE		N=
Aantal leden huishouden	<= 5	7
	6-10	20
	11-15	11
	> 15	5
Aantal migranten in Westerse wereld	1	14
	2	16
	3	10
	4	3
Aandeel leden van het huishouden die analfabeet zijn (ouder dan 20 jaar)	0%	13
	<=25%	16
	25-50%	7
	> 50%	7
Aandeel leden van het huishouden die een vast contract hebben (ouder dan 20 jaar)	0%	14
	<=25%	9
	25-50%	13
	> 50%	7
Woonplaats	Dakar	31
	Fouta	5
	Elders	7

Bron: K. Stuyck

Deze 97 diepte-interviews (54 Senegalese migranten in België en 43 huishoudens in Senegal) vormen de belangrijkste data voor de analyse. Maar zoals reeds aangegeven maken participatieve observatie en tal van informele gesprekken eveneens deel uit van het onderzoek. Naast deze 97 diepte-interviews werden er eveneens 6 diepte-interviews afgenomen met familieleden van de migrant die niet (meer) inwoonden bij het directe huishouden. Alle zes respondenten wonen in Dakar, terwijl het huishouden in Fouta of elders in Dakar woont. Daarenboven werden er vijf terugkeermigranten gecontacteerd in Senegal en werden ook hier semi-gestructureerde diepte-interviews afgenomen. Zij hebben allen geruime tijd in België verbleven (5 jaar, 12 jaar, 20 jaar, 22 jaar en 28 jaar) en zijn slechts enkele jaren geleden teruggekeerd. Twee terugkeermigranten hebben hun eigen zaakje opgestart. Zij werden twee maal gecontacteerd, tijdens elke fase van het veldwerk in Senegal om eventuele evoluties waar te nemen. Twee terugkeermigranten hebben de pensioenleeftijd bereikt en zijn na het beëindigen van het werk in België teruggekeerd naar Senegal. Zij behouden allebei een vast adres in België aangezien ze meermaals terugkeren en indien nodig gebruik wensen te maken van de Belgische gezondheidszorg. Een persoon is teruggekeerd naar Senegal omwille van het huwelijk. In de dorpsgemeenschap aan de Senegalrivier werden er eveneens 8 families gecontacteerd zonder migrant in de Westerse wereld. Deze gesprekken werden omwille van taalmoeilijkheden omgevormd tot uitgebreide enquêtes met behulp van een tolk.

Door de aanwezigheid van de onderzoekster kon er evenzeer ingegaan worden op onverwachte wendingen of wanneer nodig meer uitleg gevraagd worden.

2.3 ANALYSE VAN DE GEGEVENS

De analyse van de gegevens is hoofdzakelijk gebeurd via een kwalitatieve methode van codering. Aangezien de dataverzamelmethode gebeurde via semi-gestructureerde interviews, is het eveneens mogelijk om op systematische wijze dezelfde kwantitatieve variabelen uit de interviews te genereren. Dit laat toe om de empirische analyse ook vanuit kwantitatieve methodes te benaderen. Om bepaalde data te verkennen, te reduceren en te structureren werd er, waar mogelijk, beroep gedaan op een clusteranalyse of een correspondentieanalyse. Door gebruik te maken van meerdere analysetechnieken wordt er op die manier een triangulatie van de resultaten bekomen. De werkwijze en interpretatiewijze van de kwantitatieve analysemethoden worden besproken bij het deel over de empirische resultaten (deel IV). Dit deel gaat dieper in op de kwalitatieve analyse van de gegevens.

De kwalitatieve analyse van de gegevens gebeurde in twee verschillende fases, telkens na de uitvoering van een fase van het veldwerk. Een eerste diepgaande analyse van het veldwerk gebeurde na het contacteren van de sleutelinformanten, het uitvoeren van 15 semi-gestructureerde diepte-interviews met Senegalese migranten in België en een eerste terreinwerk in Senegal waarbij de huishoudens van de reeds geïnterviewde Senegalese migranten gecontacteerd werden en de dorpsgemeenschap in de diepte bestudeerd werd. Na deze fases van het veldwerk werd er een periode van 12 maanden ingevoerd om deze eerste informatie ten gronde te verwerken en om het theoretische kader en de onderzoeksvragen verder te verfijnen. We hebben reeds aangehaald dat we de *'grounded theory'* niet ten volle toegepast hebben, daar we niet met een *'tabula rasa'* begonnen zijn en reeds in de startfase steunden op de bestaande literatuur over remittances en transnationale praktijken. Een bepaalde theoretische invalshoek is naar onze mening nodig voor de afbakening van het onderzoekstopic en het selecteren van zinvolle cases. Volgend op de dialectiek tussen theorie en veldwerk, werd het voorlopige theoretische model aangepast en werden de onderzoeksvragen verder verfijnd. Het samenvattende theoretische model (zie deel I.4) werd door middel van deze continue dynamiek tussen de analyse van de gegevens en de theorie gecreëerd. Na deze eerste fase van veldwerk en theorievorming werd er overgegaan tot een tweede fase in het veldwerk waarbij 39 Senegalese migranten gecontacteerd werden en een tweede keer terreinwerk in Senegal uitgevoerd werd bij de huishoudens van de gecontacteerde Senegalese migranten. Deze interviews zijn beter gestructureerd aangezien de onderzoeksvragen reeds verfijnder zijn dan bij de eerste interviews. De eerste interviews waren echter voldoende uitgebreid zodanig dat deze interviews eveneens voldoende informatie bevatten om een vergelijking mogelijk te maken.

Er werd gekozen voor het kwalitatieve software programma NVIVO om de grote hoeveelheid aan kwalitatieve data te exploreren. Dit heeft het proces van codering, het zoeken naar verbanden en het reorganiseren van de data vergemakkelijkt en het was een goede manier om reflecties en ideeën te beschrijven. Bij de analyses werden zowel de interviews als de gesprekken met sleutelpersonen van inhoudelijke codes voorzien. De analyse van de interviews is een iteratief proces van coderen en hercoderen, het ontwikkelen van kerncategorieën, het ontwikkelen van een minitheorie die meerdere codes of categorieën tot een geheel integreert. Codering heeft de bedoeling tot een zinvolle reductie van het onderzoeksmateriaal te komen. We zoeken en beperken ons daarom tot codes die relevant zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Tijdens de eerste fase van codering werd een zo open mogelijke codering toegepast wat omschreven kan worden als *'the analytic process through which concepts are identified and their properties and dimensions are discovered in data'* ((Strauss & Corbin 1990) uit (Devillé 2008, p.293)). Er werd verder op zoek gegaan naar nieuwe dimensies in de data, deze werden gecodeerd met labels die later eveneens uitgewerkte categorieën kunnen worden. Het codeerschema werd dus een aantal keren aangepast, waarna telkens de reeds gecodeerde interviews opnieuw doorgenomen werden om ook deze interviews conform het nieuwe codeerschema te coderen. Dit proces van iteratief coderen leidde eveneens tot een verdere verfijning van het onderzoeksmodel en de onderzoeksvragen. Na deze eerste fase van constante dialectiek gebeurde het coderen van de interviews meer gericht volgens een vast codeerschema. Wanneer er alsnog nieuwe elementen opdoken, werden eerdere interviews herbekeken in functie van dit nieuwe codeerschema. Het feit dat na verloop van tijd het codeerschema min of meer stabiel blijft is eveneens een goede indicatie dat het verzadigingspunt bereikt is, dit wil zeggen dat er geen nieuwe informatie meer blijkt.

2.4 WEERGAVE VAN DE RESULTATEN

Het grootste deel van de resultaten wordt weergegeven door gebruik te maken van citaten. Deze citaten zijn steeds weergegeven in de taal van het interview (Nederlands, Frans of Engels). Sommige citaten zijn echter licht aangepast om de leesbaarheid te verhogen. Dit is een belangrijke evenwichtsoefening, maar er is steeds getracht om de woorden en uitdrukkingen van de respondenten en de sfeer van het interview zo goed mogelijk weer te geven. De focus ligt in dit onderzoek dan ook eerder op wat mensen zeggen in plaats van hoe zij het zeggen (wat bijvoorbeeld zeer belangrijk is in linguïstisch onderzoek). Na elk citaat staat er een korte samenvatting van enkele belangrijke kenmerken van de respondent. De naam van de respondent is vervangen door een interviewnummer om de anonimiteit van de respondenten te verzekeren. Ook de naam van het dorp waar er onderzoek verricht werd, werd om privacyredenen veranderd. Aangezien er slechts een tiental migranten afkomstig zijn uit dit dorp zou de anonimiteit onvoldoende gegarandeerd kunnen worden. Om deze reden

zal het dorpje Fouta genoemd worden, wat een fictieve naam is en in werkelijkheid een groot gebied ten zuiden van de Senegalrivier omvat.

Op sommige momenten zullen de resultaten zo kwantitatief mogelijk weergegeven worden, door gebruik te maken van tabellen en figuren. Het is echter niet de bedoeling om een overgeneralisatie van de data te bekomen, aangezien de data eerder een variëteit in plaats van representativiteit weergeven.

2.5 ETHISCHE ASPECTEN VAN KWALITATIEF ONDERZOEK

Kwalitatief onderzoek verrichten, brengt eveneens enkele ethische vraagstellingen met zich mee. Ethische vraagstukken beïnvloeden alle aspecten van het onderzoeksproces van de gebruikte methode tot en met de verzameling en interpretatie van de data en de publicatie van de bevindingen. Het '*Research Ethics Framework* van het *Economic and Social Research Council (ESRC)*' heeft zes basisprincipes afgebakend voor verantwoord ethisch onderzoek (in: (O'Gorman 2009)):

1. Onderzoek moet worden ontworpen, beoordeeld en uitgevoerd in het kader van het waarborgen van de integriteit en kwaliteit.
2. Onderzoekers en onderzoekssubjecten moeten volledig geïnformeerd worden over het doel, de methoden en de wijze waarop het onderzoek zal worden benut.
3. De vertrouwelijkheid van informatie die door de onderzoekssubjecten wordt verstrekt en de anonimiteit van de respondenten moet worden gerespecteerd.
4. Respondenten moeten vrijwillig deelnemen aan het onderzoek, zij moeten worden gevrijwaard van elke vorm van dwang.
5. Schade aan respondenten worden voorkomen.
6. De onafhankelijkheid van het onderzoek moet duidelijk zijn. Als er conflicterende belangen zijn, moeten deze expliciet worden gemaakt.

In dit onderzoek werden bovenstaande basisprincipes zo nauw mogelijk opgevolgd. Hoewel deze principes zeer vanzelfsprekend zijn, is het in de praktijk soms stressvol en niet altijd eenvoudig om deze basisprincipes strikt te volgen en de juiste keuzes te maken. Bepaalde concrete situaties roepen vragen op waar niet onmiddellijk een pasklaar antwoord voor is. Zo vertelden sommige respondenten in vertrouwen zeer gevoelige gebeurtenissen die ze nog niet vaak gedeeld hadden. Welke elementen kan je wel of niet mee opnemen in het onderzoek? Waar stopt het interview en begint een meer vertrouwelijke relatie? Om de privacy en anonimiteit te garanderen zijn alle namen van de respondenten vervangen door interviewnummers. Daarenboven zijn zeer kenmerkende verhalen of citaten vermeden zodanig dat alle respondenten onherkenbaar zijn. Het basisprincipe dat stelt dat respondenten volledig geïnformeerd moeten worden over het doel, de methoden en de wijze waarop het onderzoek benut zal worden, zorgt in de praktijk ook voor enkele stressvolle dilemma's. Sommige respondenten vertoonden weinig interesse in de achtergrondinformatie en namen voldoening met het feit dat het onderzoek kadert in een doctoraatsproject. De

achtergrondinformatie die deze respondenten kregen, was dan ook eerder beknopt. Bij deze respondenten werd er wel op het einde van het gesprek gevraagd of ze nog meer uitleg over het onderzoek wensten. Indien dit het geval was, werd er voldoende tijd genomen om het onderzoek in detail uit te leggen. De vraag kan dus gesteld worden of de respondenten die slechts beknopt geïnformeerd werden wel voldoende informatie kregen over het onderzoek en hun rol in het onderzoek.

HOOFDSTUK 3: KWALITEITSCRITEIA VOOR KWALITATIEF ONDERZOEK

Om tegemoet te komen aan de kritiek van kwantitatieve positivistische onderzoekers hebben Baxter en Eyles (1997) vier evaluatiecriteria opgesteld om kwalitatief onderzoek te evalueren. Zij plaatsen dit ten opzichte van de veelvuldig gebruikte criteria van Lincoln en Guba (1985) voor het evalueren van kwantitatief onderzoek (zie tabel II.4).

Tabel II. 4 Evaluatiecriteria voor kwalitatief en kwantitatief onderzoek

KWANTITATIEF ONDERZOEK	KWALITATIEF ONDERZOEK
Internal validity (geldigheid)	Credibility (geloofwaardigheid)
External validity (generaliseerbaarheid)	Transferability (overdraagbaarheid)
Reliability (betrouwbaarheid)	Dependability (betrouwbaarheid)
Objectivity (objectiviteit)	Confirmability (confirmeerbaarheid)

Bron:(Lincoln & Guba 1985)

Bron:(Baxter & Eyles 1997)

Geloofwaardigheid ('credibility') is één van de belangrijkste criteria voor het uitvoeren van kwalitatief onderzoek en wordt geplaatst ten opzichte van het criterium van interne validiteit bij kwantitatief onderzoek. Geloofwaardigheid in kwalitatief onderzoek kan gedefinieerd worden als 'the degree to which a description of human experience is such that those having the experience would recognize it and outside the experience can understand it (Lincoln & Guba 1985)'. Het doel van de onderzoeker is dus om een onderzoeksprobleem op die wijze voor te stellen dat niet enkel de wetenschappelijke wereld, maar ook de populatie die deel uitmaakt van de onderzoeksvraag deze reconstructie begrijpen. Hierbij bestaat er niet één enkele realiteit, maar verschillende geconstrueerde realiteiten (wat geloofwaardigheid onderscheidt van geldigheid, waar er maar één realiteit is).

Om de geloofwaardigheid in het eigen onderzoek te verhogen is er beroep gedaan op verschillende strategieën die eveneens door Baxter en Eyles (1997) beschreven zijn. In de eerste plaats is de periode van dataverzameling voldoende lang geweest. Intensieve en minder intensieve periodes van veldwerk hebben elkaar afgewisseld, maar tijdens de 4 jaar van het onderzoek werd er steeds contact gehouden met de Senegalese gemeenschap in België en enkele huishoudens in Senegal. Het doorbrengen van voldoende tijd in het veld heeft het vertrouwen en de diepgang van het onderzoek doen toenemen, de cultuur van de groep beter doen begrijpen en de mogelijkheid gegeven om eventuele foute informatie op te sporen. Daarnaast werd er voor het verzamelen van de respondenten beroep gedaan op de strategie van de doelgerichte steekproef waarbij de nadruk gelegd werd op het selecteren van informatierijke cases tot dat er een zekere verzadiging optrad en er geen nieuwe thema's meer tevoorschijn kwamen (Patton 1990). Andere strategieën om de geloofwaardigheid te verhogen, bestaan uit het regelmatig voorleggen van data en interpretaties aan wetenschappelijke collega's tijdens onderzoeksseminaries, congressen of studiedagen ('peer

debriefing') of het uitleggen van data en conclusies aan de groep waaruit de data afkomstig zijn (*'member checking'*). Een vorm van *'member checking'* werd tijdens het eigen onderzoek toegepast bij enkele sleutelpersonen en respondenten waarbij bepaalde conclusies aan hen ter discussie voorgelegd werden.

Triangulatie (of het gebruik maken van meerdere bronnen of analysetechnieken voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag) kan eveneens de geloofwaardigheid doen toenemen. Een vorm van datatriangulatie werd toegepast door zowel de Senegalese migranten in België als hun huishoudens in Senegal te bevragen. Dezelfde onderzoeksvraag wordt dus vanuit twee verschillende databronnen bevestigd. Gegevens en informatie van een bepaalde migrant, kon voorgelegd worden aan het huishouden wat voor een goede verificatie van de informatie zorgt. De originaliteit van deze studie ligt net in deze gehanteerde transnationale invalshoek. Daarnaast werd er eveneens een triangulatie van de analysemethoden toegepast. Triangulatie van de analysemethoden betekent dat men voor het beantwoorden van een bepaalde onderzoeksvraag diverse analysemethoden op dezelfde empirische eenheden gaat toepassen (Denzin 1970). Het grootste deel van de analyse steunt op een kwalitatieve analyse, maar daarnaast wordt er op een deel van de gegevensbron eveneens een kwantitatieve clusteranalyse of correspondentieanalyse toegepast om remittancespraktijken te bestuderen en eventuele correlaties in kaart te brengen.

Overdraagbaarheid (*'transferability'*) refereert naar de graad waarin bevindingen kunnen overgedragen worden naar andere contexten die losstaan van de uitgevoerde studie en is verwant aan het criterium van generalisatie (*'external validity'*) bij kwantitatief onderzoek. Bij dit laatste kan er, op voorwaarde van voldoende grote aantallen en een correcte steekproeftrekking, met een zekere probabiliteit beweerd worden dat de observaties in de onderzochte steekproef ook gelden voor de totale populatie. Dit soort generalisering is niet mogelijk bij kwalitatief onderzoek en vaak wordt er aangenomen dat ervaringen en betekenissen in grote mate afhankelijk zijn van tijd, ruimte en de onderzoekspopulatie. Er wordt verondersteld dat beweringen eerder idiografisch dan nomothetisch zijn. Toch zijn er twee benaderingen die de overdraagbaarheid van kwalitatief onderzoek kunnen vergroten. In de eerste plaats kan de overdraagbaarheid vergroot worden door vergelijkend onderzoek te verrichten en te gaan kijken of de bevindingen afgeleid in één bepaalde context ook gelden voor een andere context. Onderzoekers dienen eveneens de precieze context van het onderzoek zo goed mogelijk te beschrijven zodanig dat het onderzoek ook betekenisvol kan zijn voor andere onderzoekers. Gedetailleerde beschrijvingen van de dataverzamelmethode en -analyse zijn van cruciaal belang om de graad van overdraagbaarheid te vergroten (Baxter & Eyles 1997). Daarnaast kan men ook overgaan tot theoretische generalisering. Hier is het idee dat er niet gegeneraliseerd wordt naar een populatie of naar een andere case, maar naar de theorie. Met 'theorie' worden algemeen geformuleerde, falsifieerbare proposities bedoeld, waarbij zo precies mogelijk gespecificeerd

werd onder welke omstandigheden die proposities gelden. De cases worden dus niet geselecteerd omdat ze representatief zijn voor een populatie, maar omdat ze representatief zijn voor een theorie.

De overdraagbaarheid van het eigen onderzoek steunt eveneens op deze twee vormen van generalisering. In de eerste plaats wordt de overdraagbaarheid gegarandeerd door de grondige beschrijving (*'thick description'*) van de onderzoeksmethode, de geselecteerde respondenten en het weergeven van contextinformatie bij de citaten. Ten twee, werd er op basis van de literatuurstudie een theoretisch transnationaal en *'multi-sited'* model opgesteld op basis waarvan verschillende hypothesen geformuleerd werden die overdraagbaar zijn naar andere contexten en andere onderzoeken.

Betrouwbaarheid (*'dependability'*) wijst op de consistentie van de interpretaties en verklaringen. Dit wil zeggen dat goede theoretische concepten en constructies verschillende onderzoekers in staat moeten stellen om gegevens op eenzelfde manier te interpreteren. Om de betrouwbaarheid te vergroten is het belangrijk om het onderzoek niet vroegtijdig af te sluiten en bij de analysefase te werken met goed gedefinieerde analytische constructies. Andere strategieën om de betrouwbaarheid te verhogen zijn gelijkaardig aan strategieën voor de verhoging van de geloofwaardigheid (namelijk triangulatie van data, analysemethoden en onderzoekers; *'peer debriefing'* en *'member checking'*). Ook het werken met uitgebreide veldnota's en opgenomen gesprekken kan de betrouwbaarheid doen vergroten. Men zou kunnen beargumenteren dat geloofwaardigheid (*'credibility'*) en betrouwbaarheid (*'dependability'*) in één criterium beschreven zou kunnen worden. Hoewel de strategieën om onderzoek meer geloofwaardig en betrouwbaar te maken gelijkaardig zijn, duiden ze toch op iets anders. Geloofwaardigheid legt de nadruk op het onderzoeksontwerp en de correcte weergave van de ervaringen. Betrouwbaarheid legt de nadruk op de onderzoeker zelf en de mate waarin interpretaties gemaakt werden op een coherente wijze.

Voor het eigen onderzoek zijn reeds de strategieën besproken voor het verhogen van de geloofwaardigheid, welke analoog zijn voor het vergroten van de betrouwbaarheid. Daarenboven werd er zoveel mogelijk gewerkt met opgenomen interviews, aangevuld door uitgebreide veldnota's. Het veldwerk werd daarenboven slechts definitief afgerond bij het afleggen van dit werk. Hoewel de diepte-interviews met de respondenten op een bepaald moment afgerond werden, is er contact en participatieve observatie blijven bestaan (in België in de vorm van individuele contacten of collectieve festiviteiten; in Senegal telefonisch met enkele geïnterviewde huishoudens).

Confirmeerbaarheid (*'confirmability'*) wordt gedefinieerd als de graad waarin bevindingen gedetermineerd zijn door de respondenten, de onderzoeker en de condities waarin het onderzoek heeft plaatsgevonden en duidt dus op de mate waarin de resultaten beïnvloed zijn door persoonlijke motivaties of interesses van de onderzoeker. Om de confirmeerbaarheid te

verhogen dient een onderzoeker zich bewust te zijn van het feit dat bepaalde beslissingen de onderzoeksresultaten kunnen beïnvloeden. Er wordt dus verondersteld dat de interesses en motivaties van de onderzoeker(s) uitgebreid toegelicht moeten worden.

In het eigen onderzoek wordt de confirmeerbaarheid verhoogd door gebruik te maken van lange citaten en eventueel een kleine samenvatting van de context waarin het citaat tot leven kwam. Daar waar nodig worden bepaalde leemtes en begrenzingen in de onderzoeksresultaten toegelicht of de mate waarin bepaalde beslissingen van invloed zijn op bepaalde onderzoeksresultaten.

DEEL III:

SENEGALESE MIGRATIE EN REMITTANCES

Dit deel bestudeert de Senegalese migratieruimte en de betekenis van remittances voor Senegal. In het eerste hoofdstuk wordt er een overzicht gegeven van de geschiedenis van de Senegalese migratie, waarbij er enerzijds een uitbereiding van de vertrekregio's heeft plaats gevonden en anderzijds een uitbereiding van de aankomstregio's. Daarnaast worden verschillende institutionele maatregelen en programma's bestudeerd die eveneens een invloed uitoefenen op de Senegalese migratie. Zowel binnenlandse als buitenlandse beleidsbeslissingen kunnen een belangrijke rol spelen bij het toe- of afnemen van migratie. Daarenboven wordt er dieper ingegaan op de islamitische mouridenbroederschap. Deze broederschap verdient omwille van hun specifiek en zeer uitgebreid transnationaal netwerk speciale aandacht. Tot slot wordt de Senegalese migratie kwantitatief benaderd. Aan de hand van enkele recente Senegalese enquêtes en buitenlandse tellingen kan er een schatting gemaakt worden van het aantal migranten.

Het tweede hoofdstuk richt zich op de Senegalese migratie naar België. Hoewel België niet het bestemmingsland bij uitstek is, komen er toch elk jaar Senegalese migranten bij. In de eerste plaats zal de geschiedenis van de migratie naar België beschreven worden om daarna een inzicht te verwerven in de belangrijkste karakteristieken van de Senegalese migranten in België.

Het derde hoofdstuk behandelt de reeds uitgevoerde studies en literatuur over remittancespraktijken van Senegalese migranten. Er zal zowel een benadering op macro- als op microniveau weergegeven worden. Ook hier besluiten we met een bestudering van de reeds zeer minieme informatie die beschikbaar is over remittances van Senegalese migranten in België naar Senegal.

HOOFDSTUK 1: DE SENEGALESE MIGRATIERUIMTE

1.1 EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT

Historisch gezien kent het Afrikaanse continent een bijzonder mobiele bevolking en is Afrikaanse migratie allesbehalve een recent fenomeen. In dit deel zal een chronologisch overzicht gegeven worden van de Senegalese emigratie. Tot de onafhankelijkheid stond deze emigratie bijna volledig in het teken van de koloniale overheerser. De eerste internationale migranten waren dan ook matrozen die werkten op Franse exportschepen of oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog. Vanaf de jaren 1960 is emigratie geëvolueerd van een occasionele overlevingsstrategie in de rurale gebieden naar een goed georganiseerde (circulaire) migratie gesteund door de uitgebreide familie. Vandaag de dag is migratie naar Europa of de Verenigde Staten de droom van vele jongeren en migranten staan symbool voor succes en vormen het referentiepunt.

1.1.1 Tot 1945: Trans-Saharische handel, slavernij en strijders

Migratie zit diep geworteld in de Afrikaanse geschiedenis. Belangrijke mobiliteitspatronen zijn reeds vanaf het begin van de 10^e eeuw terug te vinden met de trans-Saharische handel van zout, goud, slaven, Arabische gom, ivoor en kruiden. Deze trans-Saharische handel vormde de basis van het ontstaan van een hele reeks Sahelrijken aan de zuidrand van de Sahara (Hesseling & Kraemer 1996). De handelaars cultiveerden hun netwerken doorheen de ruimte en reisden heen en weer op zoek naar commerciële activiteiten. Sommige auteurs (Portes *et al.* 1999) beschreven deze handelspraktijken reeds als historische transnationale economische activiteiten. Een heel andere vorm van migratie vormt de gedwongen slavenhandel. Vanaf de 15^e eeuw zetten de Europeanen voet aan wal in West-Afrika, aanvankelijk de Portugezen, maar later ook de Hollanders, Fransen en Engelsen. Ze begonnen aanvankelijk een levendige handel in goud en Arabische gom, maar later ook in slaven, samen met lokale koningen. De relatie tussen beide partijen was dankzij wederzijdse belangen zeer goed tot het einde van de 17de eeuw. Zo konden de lokale koningen tolgeld innen voor de handelswaren en hadden de Europeanen alle belang bij de slavenhandel. Deze slavenhandel bleef aanvankelijk beperkt tot de kuststreken, maar met de ontdekking van Amerika en de opkomst van de suikerplantages in West-Indië, ontstond er een grotere behoefte aan arbeidskrachten. De Europeanen moesten bijgevolg dieper het Afrikaanse land binnendringen, op zoek naar slaven. Dit luidde het begin in van de enorme trans-Atlantische slavenhandel, wat voor grote veranderingen heeft gezorgd, zowel op sociaal als politiek vlak. De Europese slavenhandelaars speelden de lokale vorsten immers tegen elkaar uit, wat leidde tot burgeroorlogen. Tussen de kolonisatoren bestonden er eveneens grote conflicten, wat leidde tot een afbakening van de grenzen in West-Afrika en een verdeling van het grondgebied onder de verschillende kolonisatoren. Op de Conferentie van Berlijn in 1884 werden de koloniale grenzen definitief

getrokken. Rond 1895 kwam geheel Senegal effectief onder Franse heerschappij en in 1902 werd Dakar uitgeroepen tot de hoofdstad van heel Frans West-Afrika, een gebied dat zich uitstreckte van het huidige Mauritanië tot het huidige Niger. De inwoners van Frans West-Afrika hadden de Franse nationaliteit, maar in werkelijkheid stelde dat niet veel voor. Slechts een kleine zwarte elite die zich voornamelijk in Dakar, Gorée, Rufisque of Saint-Louis bevond, profiteerde van deze status en kon gaan studeren in Franse colleges of universiteiten (Hesseling & Kraemer 1996).

Na de afschaffing van de slavenhandel (1848) bood de export van aardnoten een welkom alternatief voor de Franse handelaars (Bruzzone *et al.* 2006). De Franse industrie was in het midden van de 19^e eeuw dan ook in volle ontwikkeling waardoor de vraag naar olieachtige producten steeg. De haven van Dakar kwam tot volle ontwikkeling om de export van aardnoten naar de belangrijkste Franse havens te garanderen. Een aantal Senegalese matrozen werkten op deze boten en vestigden zich uiteindelijk in enkele belangrijke Franse havensteden (onder andere Marseille). De kleine Senegalese gemeenschappen die zij in deze steden oprichtten zullen in een latere periode een belangrijke aantrekkingskracht hebben op potentiële migranten.

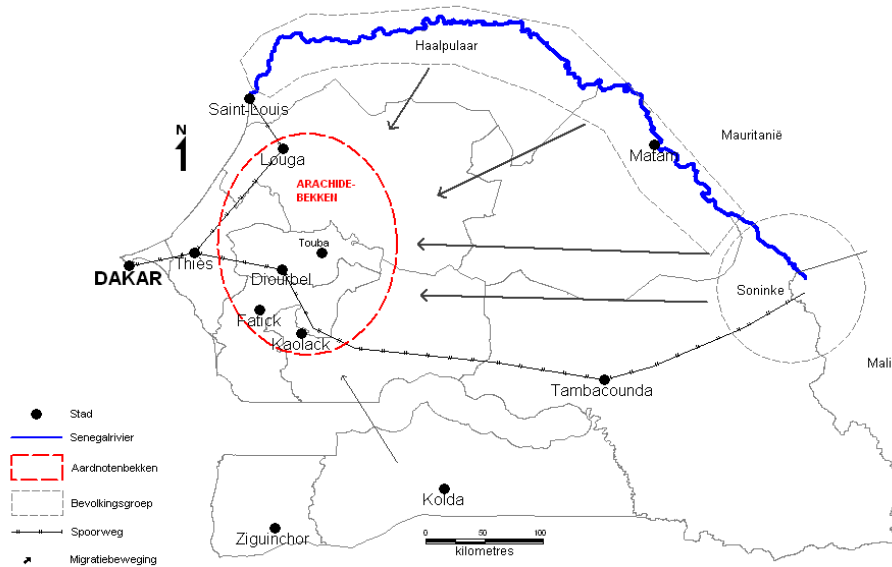
Het Franse staatsburgerschap van Senegalezen heeft eveneens geleid tot het inschakelen van een belangrijk aantal Senegalese strijders en werkkrachten tijdens de twee wereldoorlogen ('*tirailleurs*'). Een aantal onder hen heeft meegevochten op het front, anderen werden ingeschakeld als werkkrachten in de administratie of als zeilers op boten. Deze oud-strijders behielden de Franse nationaliteit ook na de onafhankelijkheid van Senegal en een aantal onder hebben zich definitief in Frankrijk gevestigd (Van Nieuwenhuyze 2007). Deze eerste migratieperiode is dus voornamelijk gekenmerkt door de koloniale overheersing.

1.1.2 1860-1960: Seizoensgebonden migratie

De bewoners van de Senegalvallei, meer bepaald de Soninkés (en in mindere mate de Haalpulaar) (zie kaart III.1) kunnen beschouwd worden als de pioniers van de recente migratie in Senegal. Zij werden zich op het einde van de 19de eeuw als eersten bewust van een tekort aan monetaire inkomensbronnen, welke nodig waren om de belastingen aan Frankrijk te betalen. Een eerste reden hiervoor hangt samen met de geïsoleerde ligging van hun grondgebied, welke vergroot werd door de verdeling van hun gebied over drie landen (Senegal, Mali en Mauretanië). Daarenboven nam de handel in Arabische gom en gierst af aangezien het vervoer over de rivier afgenomen was omwille van de spoorwegverbinding (1923), die aangelegd was ten voordele van de bloeiende aardnotencultuur. Deze arachideteelt vormde de commerciële activiteit bij uitstek om wat extra geld bij te verdienen. De '*navettanes*' (pendelaars) reisden in groep om hun arbeidskrachten te verkopen. In de beginperiode stond een '*navettane-kaart*' hen toe om officieel de grenzen van hun administratief gebied te verlaten. Later werd seizoensgebonden migratie meer en meer

geïstitutionaliseerd en kwamen de arbeiders uit zeer verscheiden regio's (zie kaart III.1). Deze migratiepraktijk heeft meer dan een eeuw geduurd (Gonin 2001).

Kaart III. 1 1860-1960: Seizoensgebonden migratie naar het arachidebekken

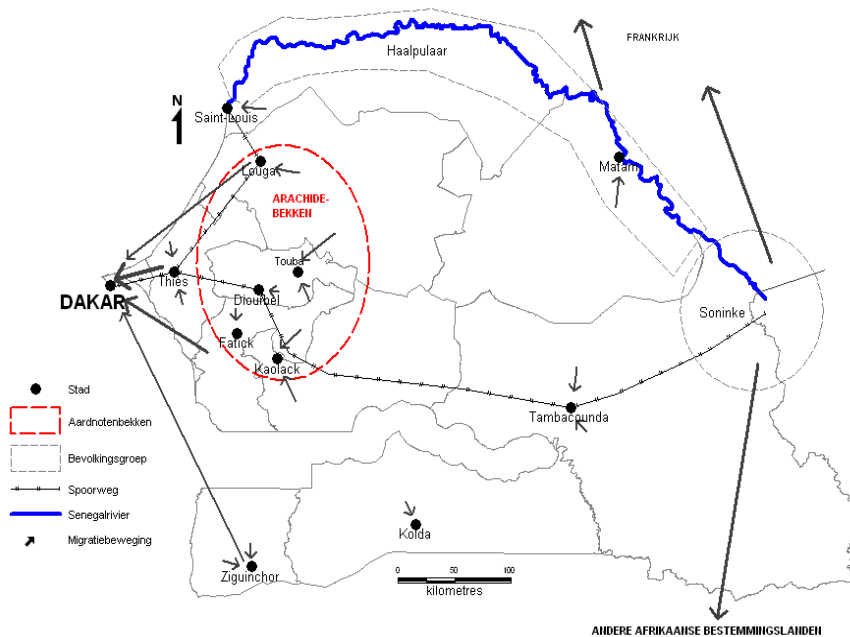

Bron: K. Stuyck

1.1.3 1960-1980: De bewoners van de Senegalvallei: van pendelaars tot internationale migranten

Vanaf het einde van de jaren 1960 breidde de landbouwcrisis zich verder uit over het land. Aangezien seizoensgebonden migraties naar andere landbouwgebieden geen oplossing meer boden, migreerden steeds meer jonge mannen naar naburige steden. Zij moesten voor monetaire aanvullingen voor hun gemeenschap zorgen, daar de bevolking zeer snel toenam en de reserves uitgeput geraakten (Gonin 2001). Zij die geen werk vonden in een naburige stad, migreerden naar een andere stad, vaak eindigend in de hoofdstad Dakar (zie kaart III.2). Anderen vonden hun weg naar naburige landen (Mauritanië, Mali, Guinee, Gambia of Guinée-Bissau) of naar meer succesvolle Afrikaanse regio's zoals Gabon en Ivoorkust. De migratiefluxen breiden zich in de loop van de jaren 1970 ook uit naar Centraal Afrikaanse landen zoals Congo en Kameroen, waar er mogelijkheden waren in de handel van diamanten en edelstenen (Tall 2008b).

Kaart III. 2 1960-1980: Migratie naar naburige steden en Dakar, circulaire migratie naar Frankrijk en andere Afrikaanse landen

Bron: K. Stuyck

Europa werd vanaf de jaren 1960 eveneens een aantrekkelijke bestemming. Omwille van historische en linguïstische redenen, waren de eerste migranten initieel op Frankrijk gericht. Zij werden opgevangen door enkele Senegalese *'tirailleurs'* (oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog) en oude matrozen die zich in de havens van Frankrijk hadden gevestigd. Dit netwerk vormde de basis voor de hedendaagse migratie. Frankrijk ontving hen met open armen aangezien zij met een aanzienlijk tekort aan arbeidskrachten kampten. De automobielsector, elektronicasector en aanverwante sectoren waren in volle bloei. Tijdens deze Fordistische accumulatieperiode verrezen enorme fabriekscomplexen voor de gestandaardiseerde productie van consumptiegoederen, maar ook grote infrastructuurwerken werden aangelegd om de ruimtelijk gescheiden fasen van het productieproces met elkaar te verbinden en om een snelle en efficiënte aanvoer van zowel materialen als werknemers te verzekeren. De dynamiek van intensieve accumulatie werd onderhouden door de systematische groei van de reële lonen (Swyngedouw 1990). De aanvoer van buitenlandse werknemers heeft dan ook een belangrijke rol gespeeld in het tegenwerken van een opwaartse trend in de lonen. De eerste gastarbeiders kwamen aanvankelijk uit Algerije, maar door het conflict waarin Frankrijk en Algerije verstrikt zaten in het begin van de jaren 1960, werden nieuwe arbeidskrachten gezocht in voormalige kolonielanden zoals Senegal en Mali. In het kader van bilaterale akkoorden met Senegal, Mali en Mauretanië tussen 1963 en 1964,

werd de vrije circulatie van personen sterk aangemoedigd. Dit voordeel was maar van korte duur, maar heeft gezorgd voor een sterke stijging van Senegalese migranten in Frankrijk en zorgde eveneens voor een versterking van de migratiegewoonte bij de Senegalezen.

Deze vrije circulatie van personen tussen Senegal en Frankrijk, heeft ervoor gezorgd dat er bij de Senegalese migranten een duidelijk patroon van circulaire migratie begon af te tekenen: jongeren werden slechts voor een aantal jaren naar Frankrijk gestuurd, zij keerden later terug zodat een jongere broer of neef hun plaats kon innemen. Eén of meerdere echtgenotes en kinderen in het thuisland moesten hun terugkeer en geldoverdracht garanderen. De migranten die tot deze eerste migratiegolf behoorden waren dus zeer sterk op het thuisland gericht en verbleven ook slechts enkele jaren in Frankrijk (Gonin 2001). De ongehuwde jonge mannen, leefden voornamelijk in de zogenaamde foyers. Deze werden opgericht om een antwoord te bieden aan de huisjesmelkerij. Nochtans boden de foyers geen betere leefomstandigheden voor de migranten: 50, 100 of meer mannen verbleven op één enkele plaats, vaak zonder ramen, met slechts enkele douches of kraantjes om zich te wassen. Voor de Franse overheid daarentegen, bood deze manier van huisvesting dé oplossing om hun werkkrachten te controleren. Andere huisvesting was voor hen dan ook onbetaalbaar (Quiminal 1991).

1.1.4 1980-2000: Een verbreding van de migratieruimte als gevolg van een dubbele crisis

Vanaf de jaren 1970 ontstond er een dubbele breuk in de migratieruimte: er heerste crisis in het herkomstland en crisis in de landen van vestiging. Aanvankelijk heerste er enkel crisis in de vallei van de Senegalrivier, maar deze breidde zich uit over het ganse land. In Senegal had deze crisis tot gevolg dat rurale migranten steeds meer afvloeiden naar regionale steden, maar voornamelijk naar het hinterland van Dakar. Wanneer zij ook daar met werkloosheid geconfronteerd werden, trachten zij in een volgende stap om te migreren naar het buitenland. Omwille van de crisis in Frankrijk en de Afrikaanse bestemmingslanden, breidde de aankomstregio's zich uit. Italië en Spanje werden omwille van het economische klimaat zeer populair, maar ook andere Europese bestemmingen werden verkend.

A. Crisis in Senegal: toename van de vertrekregio's

In Senegal breidde de landbouwcrisis zich uit over het ganse land. Aanvankelijk werd enkel de traditionele landbouw aangetast, maar vanaf het einde van de jaren 1980 kwam eveneens de aardnotenteelt in volle crisis. Deze crisis is verbonden aan verscheidene factoren waaronder de verzilting en verzuring van de bodem, winderosie, droogte, overexploitatie van de gronden, een slechte valorisatie van de aardnotenteelt, de opkomst van sojaolie. Maatregelen die het IMF (Hesseling & Kraemer 1996) oplegde in de structurele aanpassingsprogramma's (bijvoorbeeld de liberalisering van de landbouw) hebben niet gezorgd voor de beoogde duurzame wederopleving van de Senegalese landbouw. Daarenboven zijn de weersomstandigheden de laatste decennia niet verbeterd. Zelfs indien er voldoende regenval

zou zijn, zou de intensiteit en het onregelmatige karakter leiden tot een steeds grotere degradatie van de bodem (Bruzzone *et al.* 2006). De landbouwproductiviteit daalde met 50% in 30 jaar. Traditionele landbouwgewassen zoals gierst geraken steeds meer buiten gebruik aangezien de bevolking brood verkiest, gemaakt van het gesubsidieerde graan uit Europa. De lokale melkproductie wordt vervangen door geïmporteerd melkpoeder, groenten zoals uien en tomaten worden in grote getale geïmporteerd. Overbevissing in de Senegalese wateren door grote Europese en Japanse treilers, zorgt dan weer voor een dramatische daling van de opbrengst in de traditionele rijke vissector.

Vele Afrikaanse landen hebben daarenboven na de onafhankelijkheid vastgehouden aan een zeer strakke financiële binding met Frankrijk. De waardevermindering of –vermeerdering, de koers en de inwisselbaarheid van de FCFA werden in Parijs bepaald. Dit maakte dat het loon- en prijspeil in de meeste FCFA-landen erg hoog was en dat ze daarenboven geen last hadden van de hyperinflatie die veel Afrikaanse landen met een eigen munt trof toen het met hun economie slechter ging. Lange tijd hebben de voordelen de nadelen dan ook ruimschoots overtroffen. In het begin van de jaren 1990 werd het uitvoeren van landbouwproducten voor Senegal echter steeds moeilijker, omdat landen met een zachte munt dezelfde producten goedkoper konden leveren. Zo verdrongen Keniaanse en Zimbabwaanse groenten de Senegalese van de Europese markt. De hoge koers van de FCFA-frank maakte het opleggen van structurele aanpassingsprogramma's door het IMF en de Wereldbank dan ook zeer moeilijk. Dit alles heeft ertoe geleid dat in 1994 een devaluatie van de FCFA werd ingevoerd. Deze bedroeg zo'n 50% waardoor de Senegalezen te maken kregen met sterke prijsverhogingen van allerlei elementaire basisbehoeften. Nu wreekte zich het feit dat invoer altijd zo gemakkelijk was geweest en het feit dat men gewend was geraakt aan buitenlandse producten zoals rijst. De devaluatie was voor Senegal dan ook ongunstiger dan voor armere landen als Burkina Faso en Mali die het zich niet konden veroorloven veel te importeren. Sinds 1994 blijkt duidelijk dat Senegal te weinig produceert waar het buitenland in geïnteresseerd is en niet in de eigen voedselvoorziening kan voorzien. De devaluatie toont aan dat 35 jaar aanzienlijke buitenlandse steun niet is gebruikt voor de opbouw van een eigen productiecapaciteit die zich zelfstandig op de wereldmarkt kan begeven. De import werd voor een groot gedeelte betaald met buitenlandse schulden, welke eind 1993 op 3.7 miljard werden geschat (Hesseling & Kraemer 1996).

Bovenop de agrarische crisis en de financiële crisis, kwam er eveneens een stedelijke crisis in Senegal. Rurale migranten vloeiden steeds meer af naar het hinterland van Dakar in de hoop werk en een inkomen te vinden. Zo groeide Dakar uit van een stad met 100.000 inwoners na de Tweede Wereldoorlog tot meer dan 3 miljoen inwoners vandaag de dag. Omwille van nieuw aangekomen rurale migranten steeg de competitie op de stedelijke tewerkstellingsmarkt. Als gevolg hiervan daalden de inkomens aanzienlijk en werd het steeds

moeilijker om een job in de formele dienstensector te vinden. Enkel de slecht betaalde informele stedelijke sector groeide in belangrijke mate. Zelfs de goed opgeleide middenklasse kreeg te maken met hoge werkloosheidscijfers.

Gedreven door deze toenemende rurale en urbane verarming, investeerden steeds meer families in een internationale migrant. De vertrekregio beperkte zich niet enkel meer tot de Senegalrivier, maar ook Dakar, regionale steden en landbouwgebieden in crisis leverden nieuwe migranten. Kortom de vertrekgebieden hadden zich uitgebreid tot heel Senegal. In de rurale gebieden leidde deze sterke terugval van jonge mannelijke arbeidskrachten voor bijkomende problemen. Aanvankelijk planden de migranten hun vakanties in functie van de landbouwtaken in het dorp (indien ze toestemming kregen van hun oversten in Frankrijk), maar vanaf de jaren 1980 verkozen de meeste migranten het droogseizoen boven het harde labour en het intensieve werk op de velden tijdens het regenseizoen. Dit alles leidde ertoe dat de graanschuren onvoldoende gevuld geraakten en zorgde voor een versterking van de crisis (Gonin 2001). Daarenboven gingen 'oude' migranten verder met het tentoonstellen van de weinige rijkdom die zij hadden verkregen. Dit maakte grote indruk op de jongeren tijdens hun korte bezoek. Waar tot het begin van de jaren 1980 de opgeleide man in dienst van de staat het symbool was van succes en een referentiepunt was, heeft de migrant zijn plaats als rolmodel overgenomen.

B. Crisis in de bestemmingslanden: toename van de aankomstplaatsen

Ook in Frankrijk heerste er, net als in de andere noordelijke staten vanaf het begin van de jaren 1970 een Fordistische crisis. Het ritme van technologische en organisatorische verbeteringen kon niet onbeperkt aangehouden worden, zodat de stijging van de productiviteit begon af te nemen. Dit had overproductie, een golf van faillissementen en saneringen tot gevolg. De vraag naar ongeschoolde arbeidskrachten nam in sterke mate af en de werkloosheid nam steeds meer toe. Dit had tot gevolg dat de vraag naar gastarbeiders overbodig werd en de grenzen werden in het midden van de jaren 1970 gesloten voor ongeschoolde arbeidskrachten. De migranten die reeds in Frankrijk waren en die nog over een verblijfs- of werkvergunning konden beschikken, gingen hun verblijf zo lang mogelijk verlengen. Anderen kwamen in de illegaliteit terecht. De werkloosheid onder de migranten is vanaf dit moment dan ook zeer sterk gestegen. De levensomstandigheden van de migranten werden alsmaar moeilijker, onder andere door de terugval van de werkmogelijkheden.

Ook voormalige Afrikaanse bestemmingslanden verkeerden in crisis. De migratie naar Congo is omwille van economische problemen en oorlogen sterk afgenomen sinds het begin van de jaren 1980. De migratie naar Gabon bestond voornamelijk uit een rekrutering van arbeidskrachten voor de bouwsector. Ook Gabon is in een economische crisis geraakt waardoor arbeidsmigraties sterk afgenomen zijn. De meer recente migraties naar Gabon zijn gediplomeerden die trachten een plaats te krijgen in de beter betaalde onderwijssector.

Migranten die zich in Ivoorkust gevestigd hadden, zijn massaal teruggekeerd met de burgeroorlog (2002) tussen regeringstroepen uit het christelijke zuiden en diverse rebellengroepen uit het islamitische noorden (Tall 2008b). Migratie naar de buurlanden blijft wel voortduren, maar kenmerkt zich door een sterke circulaire migratie afhankelijk van de diplomatieke relaties op dat moment. De moeilijke relatie tussen de president Senghor (1960-1980) van Senegal en president Sékou Touré (1958-1984) van Guinee heeft de circulatie van personen tussen Guinee en Senegal bemoeilijkt. Ook het bloedige conflict in 1989 tussen Senegal en Mauritanië heeft de relatie tussen beide landen lange tijd bekoeld. Aan de grens met Guinee-Bissau vormde een eenvoudig conflict tussen boeren in 1989 de aanleiding voor het oplaaien van een oude kwestie over de territoriale wateren voor de kust van beide landen. Inzet was de olie die daar gevonden zou zijn. Een uitspraak ten gunste van Senegal door een internationale arbitragecommissie in Genève werd pas door Guinee-Bissau geaccepteerd nadat deze door het Internationaal Gerechtshof in Den Haag was bevestigd (Hesseling & Kraemer 1996).

Zowel migranten, kandidaat-migranten als familieleden waren omwille van deze dubbele crisis verplicht om hun migratieproject te herdefiniëren. Deze herdefinitie uitte zich op twee manieren: enerzijds in een stijging van het aantal familieherenigingen en anderzijds in een verbreding van de migratieruimte. Aangezien cyclische migraties zo goed als onmogelijk werden, trachtten de mannen om zich te vestigen in het migratieland en zich te laten vergezellen door hun vrouw en kinderen door middel van gezinshereniging. Deze praktijken hebben echter niet geleid tot het opgeven van de relatie met het dorp of de uitgebreide familie in Senegal. De emotionele verbondenheid met het herkomstland bleef groot. Het verlengen van het migratieproject bracht voornamelijk voor de dorpsbewoners een emotionele crisis teweeg waarbij individuele keuzes (zoals een verlengd verblijf in het immigratieland of familiehereniging) en collectieve belangen met elkaar in botsing kwamen en waarbij het gemeenschapsleven in de dorpen geherdefinieerd moest worden. In het licht van deze problematiek gingen de migranten een andere inhoud geven aan hun verblijf in het buitenland en ontstonden de eerste dorpsverenigingen (*'associations villageoises'*) om collectieve projecten te verwezenlijken. Om dergelijke projecten te doen slagen is een intense integratie vereist, zowel in het vestigingland als in het land van herkomst. Hieruit wordt duidelijk dat transmigranten reeds decennialang bestaan. De Senegalese migranten hebben zich sinds het begin van hun migratieproject op meerdere werelden gericht en het contact met het thuisland nooit verloren. Ook stedelijke migranten blijven in grote mate verbonden met de uitgebreide familie in Senegal. Zij onderhouden de banden met hun familie door middel van regelmatige bezoeken of contacten via telefoon of het internet en door het zenden van remittances. Doorheen de jaren is de intensiteit omwille van verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden verhoogd.

Een tweede antwoord op de dubbele crisis uitte zich door een verschuiving van de gerichtheid van de migranten op andere landen. Voornamelijk Italië en Spanje werden zeer populair. Italië werd na het sluiten van de grenzen in Noord-Europa en de afwezigheid van visumvereisten, zeer aantrekkelijk. De Italiaanse economie kon de ongeschoolde arbeidskrachten ook goed gebruiken. De sterk uitgebouwde tertiaire sector en de informele schaduw economie vereisten ongeorganiseerde arbeidskrachten die bereid waren te werken onder harde omstandigheden. De eerste Senegalese migraties richting Italië startten in het begin van de jaren 1980, aanvankelijk waren dit migranten die Frankrijk ontvluchtten, maar later migreerden zij ook rechtstreeks uit Senegal (Riccio 2004). Zij heeft een sterke stijging gekend in het jaar 1988 met de aankondiging van de Italiaanse regering van een mogelijke regularisatie (Gonin 2001). De doorvoering van deze regularisatie in 1990 (Wet Martelli) en de aankondiging van nieuwe regularisaties hebben de vertrekken naar Italië nog versterkt. Pas in 1990 introduceerde de Italiaanse regering onder druk van de Europese Unie het visum voor Senegalezen die het grondgebied willen betreden. De Italiaanse regering bleef echter laks in het systematisch uitvoeren van identiteitscontroles en liet zwart werk oogluikend toe. In de tweede helft van de jaren 1990 en voornamelijk in het begin van de 21ste eeuw is de positieve sfeer omwille van de economische recessie omgekeerd. Racisme en strenge identiteitscontroles maken Italië minder geliefd bij potentiële migranten en reeds gevestigde migranten. Ook het strafbaar maken van straatverkoop zonder vergunning hebben een deel migranten zonder officiële verblijfsdocumenten doen uitwijken naar andere Europese bestemmingen.

Spanje werd net als Italië een belangrijk bestemmingsland voor Senegalese migranten vanaf het begin van de jaren 1990, mede dankzij de sterke bouw- en landbouwsector. Door de groeiende economie in de tweede helft van de jaren tachtig en vooral de jaren negentig werd Spanje een belangrijk immigratieland. Onder druk van de Europese Unie, waartoe Spanje wilde toetreden, heeft zij echter – net als Italië – haar grenzen moeten sluiten.

Andere Europese landen ontvangen eveneens Senegalese migranten, zij het in mindere mate. Zwitserland en België zijn omwille van de taal aantrekkelijk om te studeren. Duitsland, Nederland en de Scandinavische landen zijn eerder toevallige bestemmingen omwille van netwerken die men met dat land heeft. De Verenigde Staten zijn eveneens een belangrijke bestemming geworden, aanvankelijk voor jonge leden van de middenklasse die aan Amerikaanse universiteiten gingen studeren, maar ook een aantal vooraanstaande handelaars bouwden een bloeiende import-export handel uit met Amerika. Deze handel is voornamelijk in handen van de islamitische mouridenbroederschap (zie 1.3) die zich toelegt op de import van elektronica materiaal (voornamelijk bestemd voor de Sandagamarkt in Dakar) en de export van Senegalese en Afrikaanse goederen in de Verenigde Staten. Aanvankelijk reisden zij veelvuldig heen en weer, maar door de moeilijkheden om een verblijfsvergunning ('*green card*') te bemachtigen, hebben verschillende Senegalezen zich geïnstalleerd in het land. New York in het bijzonder heeft een sterke Senegalese gemeenschap. De jongere generatie

Senegalese migranten wordt voornamelijk tewerkgesteld in de lagere dienstensector (bijvoorbeeld als chauffeur of afwasser in de horeca) (Diouf 2000).

1.1.5 Recente ontwikkelingen

Migratie naar de Westerse wereld is ondanks versterkte controles in het begin van de 21ste eeuw niet afgenomen. De migratieroutes om Europa te bereiken zijn echter gewijzigd en de route over zee is sterk toegenomen. De toename van de gebruikte zeeroutes hangt samen met het feit dat het steeds moeilijker wordt om een Schengenvisum te verkrijgen en met een toeristenvisum legaal naar Europa te reizen (hoewel Europese visa nog steeds te koop zijn bij vervalsers, maar ook deze prijzen zijn sterk gestegen). Wie geen visum kan betalen om naar Europa te vliegen, kan het nog altijd proberen via de routes over land, door de Sahara. Een van die routes loopt door Marokko naar de 14 kilometer brede Straat van Gibraltar. Een andere route eindigt in de Spaanse enclaves Melilla en Ceuta, waar je dan over de veiligheidsafsluitingen Spanje moet binnen klimmen. Reizen via deze routes kunnen tot drie maanden duren en zijn niet zonder risico. Het gevaar bestaat dat men overvallen wordt of door uitdroging in de woestijn omkomt. Ook de controles aan de Straat van Gibraltar en de Spaanse enclaves zijn verstrengd, wat de route over zee aantrekkelijker maakt. Ook de komst van de GPS speelt een belangrijke rol, aangezien zonder GPS er zeevakmanschap nodig is om de overtocht te maken. Deze nieuwe golf van bootmigranten spoelen voornamelijk aan op de Canarische eilanden. Het beeld van de Afrikaanse migranten die met hun gammele bootjes de Zuid-Europese kusten bereiken zijn dan ook niet meer uit de media weg te denken. Het gaat voornamelijk om jonge mannelijke migranten die met open houten vissersbootjes proberen om de Canarische eilanden te bereiken, om vandaar het vaste land van Europa binnen te komen. Afhankelijk van het vertrekpunt duurt de tocht, als alles goed gaat, vijf tot tien dagen. Maar vaak gaat niet alles goed. Geschat wordt dat 1/3 van de bootmigranten door verdrinking of uitdroging omkomt (Hesseling & Kraemer 1996). Er worden vele redenen voor deze nieuwe golf van migratie aangevoerd. Emigratie is nu eenmaal altijd belangrijk geweest voor jongeren uit Senegal en werken in Europa blijft voor velen van hen een droom. Niet alleen door de televisiebeelden, maar ook door voorbeelden van migranten die het in Europa gemaakt hebben. Zo maken de Senegalese migranten gemiddeld 1,1 miljard dollar over in 2009 (WorldBank 2010). Tijdens hun vakanties brengen zij goederen zoals gsm's of een auto mee die onbereikbaar zijn voor hun kameraden. Deze migranten stellen de situatie vaak beter voor dan ze werkelijk is. Maar zelfs wanneer ze de moeilijkheden van het leven in Europa trachten te beschrijven, zegt hun materiële situatie het tegendeel. Migratie wordt vandaag de dag bekeken als de enige manier om economisch te overleven en nog belangrijker om iemand te zijn. Dit ideaalbeeld heeft heel diverse bevolkingsgroepen beïnvloed en potentiële migranten kunnen teruggevonden worden bij alle etniciteiten, broederschappen, opleidings- en beroepniveaus. Migratie is een levensdoel geworden (Van Nieuwenhuyze 2007). De belangrijkste reden voor migratie blijft uiteraard de uitzichtloze situatie waarin de jongeren

verkeren, hoewel prestige zeker een rol speelt. In de landbouw en visserij valt steeds minder te verdienen, van de jongeren in de steden is meer dan 40% werkloos. Toch is de reis over zee niet goedkoop. Potentiële migranten verkopen vaak een groot deel van hun bezittingen om de overtocht te kunnen maken. Roos Willems (2007; Willems 2008) beschrijft aan de hand van haar onderzoek met clandestiene bootmigranten de kosten die gepaard gaan met de voorbereiding van de bootreis:

“Een boot bouwen duurt ongeveer twee maanden. Mensen verkopen hun bezittingen, soms zelfs een motorfiets, een televisie of een muziekinstallatie om aan geld te komen. Dat gebeurt allemaal in de tijd die nodig is om de boot te bouwen. Als ze het geld verzameld hebben en de boot reisklaar is, betalen ze en ontvangen ze een ticket. Voor de booteigenaren is de opbrengst groot en het risico bijna nihil. De eigenaar vaart immers zelf niet. Hij zoekt een kapitein en betaalt hem één miljoen FCFA (ongeveer 1500 euro). Een nieuwe boot kost ongeveer 4 miljoen FCFA (6000 euro). De eigenaar koopt twee gps-toestellen en betaalt daarvoor nog eens een miljoen FCFA (1500 euro). Een gedetailleerd vaarplan kost 1,2 miljoen FCFA (1800 euro). Er worden zeven stuurmannen aangeworven, één voor elke dag van de overtocht. Zij worden niet betaald, maar varen gratis mee. Hun salaris bestaat dus uit een gratis reis naar Spanje. De eigenaar koopt verder nog twee motoren van elk 2,5 miljoen FCFA (3800 euro) en betaalt ook nog eens 1,5 miljoen FCFA (2250 euro) voor de brandstof. Daarenboven wordt er ongeveer 1 miljoen aan het voedsel (1500 euro) besteed (50 vaten van 60 liter water, vier zakken rijst en een schaap). De eigenaar kan zo 45 miljoen FCFA (ongeveer 68000 euro) opstrijken, want iedere passagier betaalt ongeveer 500.000 FCFA (750 euro), wat een winst van 50.000 euro betekent.” (Willems 2007; Willems 2008)

Sommige booteigenaars verdienen nog meer, want niet elke boot is zo goed uitgerust. Eigen gesprekken met bootmigranten die nooit aangekomen zijn, bevestigen deze bedragen. Zij betaalden gemiddeld 500 euro voor een ticket op de boot. Sommigen waren slechts enkele uren vertrokken toen de grenspolitie hen onderschepte en deed terugkeren naar het vasteland.

Aanvankelijk kwamen deze bootmigranten uit vissersdorpen aan de Atlantische oceaan. Door de overbevissing van de Senegalese wateren door grote Japanse en Europese schepen ging het visbestand sterk achteruit. Senegalese vissers waren niet langer in staat om een menswaardig inkomen te verdienen (Gonin & Robin 2009). Zij vormden de pioniers van de migratie over zee naar de Canarische eilanden. Op slechts enkele jaren tijd was deze migratietechniek echter zeer bekend geraakt in Senegal en waren potentiële bootmigranten afkomstig uit achterstellingswijken van Dakar, maar eveneens uit het platteland. Spanje was het voornaamste doel. Barça ou barsakh, oftewel Barcelona of de dood, werd het motto van vele Senegalese jongeren.

1.2 INSTITUTIONELE FACTOREN: BELEID EN PROGRAMMA'S

Hierboven is reeds summier aangehaald dat institutionele beslissingen een belangrijke rol kunnen spelen bij het toe- of afnemen van migratie. Vanaf de tweede helft van de jaren 1970 probeerden Westerse overheden het aantal migranten terug te dringen door middel van het invoeren van visa. Daarnaast ging men vanaf de tweede helft van de jaren 1980 migratie ook op een positieve manier trachten te verminderen door middel van te investeren in ontwikkelingsprojecten en beroepsopleidingen. Op basis van bilaterale akkoorden heeft Frankrijk bijvoorbeeld reeds in 1983 voor de eerste keer beroepsopleidingen gegeven voor migranten die wilden terugkeren. In 1987 hebben Frankrijk en Senegal het *BAOS* ('*bureau d'accueil, d'orientation et de suivi des actions de réinsertion des émigrés*') opgericht, onder de bescherming van het ministerie voor buitenlandse zaken. Het BAOS staat voornamelijk in voor een aantal projecten van terugkeermigranten, maar het is weinig gebruikt omwille van administratieve moeilijkheden, te weinig fondsen en een gebrek aan vertrouwen in de organisatie door migranten. De voorbije jaren zijn enkele initiatieven genomen om de toenemende emigratie vanuit West-Afrika in te dijken. Het *CODEV-project* (programme d'appui aux initiatives de solidarité pour le développement) tussen Frankrijk en Senegal (programme d'appui aux initiatives de solidarité), het *COOPI-project* (cooperazione internazionale) tussen Italië en Senegal en het *MIDEL-project* (migration and local development) tussen Spanje en Senegal. Al deze projecten moeten zorgen voor een betere omkadering van het emigratiefenomeen en de geldtransfers. Deze projecten bieden onder andere steun aan inkomensgenererende activiteiten voor terugkeermigranten en aan sensibilisatiecampagnes om de hooggeschoolde Senegalese diaspora in het buitenland te mobiliseren (Willems 2007).

Het toenemen van migratie naar bepaalde bestemmingen kan eveneens in relatie gebracht worden met beleidsbeslissingen zoals bijvoorbeeld de aankondiging van een mogelijke regularisatie. Tussen februari en mei 2005 legaliseerde Spanje bijvoorbeeld tussen vijf- en zeshonderdduizend mensen zonder papieren, onder hen waren er 30.000 Senegalezen. Dit was reeds de zesde regularisatie in korte tijd (1986, 1991, 1996, 2000, 2001, 2005). Velen spoorden hun vrienden aan om ook naar Spanje te komen. Ook de regularisaties in Italië in het begin van de jaren 1990 hebben de migratie naar Italië doen toenemen (Van Nieuwenhuyze 2007).

De Senegalese overheid zelf heeft een voornamelijk positieve attitude ten opzichte van migratie omwille van het groeiende belang van remittances voor de nationale economie. Onder internationale druk (onder andere door de drastische stijging van het aantal bootmigranten in 2006 en het hoge aantal doden) heeft Senegal zijn migratiebeleid moeten verstrengen en de beveiliging van de grenzen moeten vergroten. De bewaking van de grenzen wordt in onderling overleg uitgevoerd door Frontex, een Europees agentschap voor de coördinatie van het beleid van de lidstaten op het gebied van de bescherming van de grenzen. Tussen augustus en december 2006 werd er bewakingsapparatuur geïnstalleerd om boten die

de migratieroute tussen de West-Afrikaanse kust en de Canarische Eilanden gebruiken te monitoren en om te leiden. In december 2006 ondertekenden Senegal en Spanje een akkoord om deze maatregelen gedurende zes maanden voort te zetten. Het programma voorziet verder interviews met clandestiene migranten die op de Canarische Eilanden aankomen, om meer informatie te verkrijgen over de organisatie van de overtocht. Dit heeft volgens Frontex reeds geleid tot de arrestatie van verschillende tussenpersonen in Senegal. Daarnaast worden gemeenschappelijke patrouilles op zee en in de lucht georganiseerd langs de kust van West-Afrika. Spanje heeft daartoe twee fregatschepen aan Senegal geleverd. Tussen juli en december 2006 werden 3887 personen onderschept voor de West-Afrikaanse kust (Willems 2007). Het Senegalese maatschappelijk middenveld of *'civil society'* blijft niet afwezig in het debat van de bootmigranten. Er worden verenigingen opgericht om toekomstige emigranten te overtuigen niet naar Europa te gaan. Een voorbeeld hiervan is de *'association des femmes dans la lutte contre l'émigration clandestine'*. Deze vereniging werd opgericht door moeders van verdwenen of verdronken jongeren uit Thiaroy-sur-Mer, een belangrijk centrum van potentiële emigratie in de voorsteden van Dakar (Willems 2007). Al deze acties, en dan voornamelijk de verdediging van het 'Fort Europa' door Frontex, hebben geleid tot een verschuiving van de vertrekplaatsen van Saint-Louis naar Dakar en verder naar het zuiden naar de Cassamance (Gonin & Robin 2009). Volgens recente cijfers heeft dit eveneens geleid tot een drastische daling van het aantal bootmigranten: van 33000 in 2006 naar 12000 in 2007. De cijfers die beschikbaar zijn voor 2008 bevestigen deze trend (Willems 2008).

Internationale onderhandelingen die volgden op dit groot aantal bootmigranten hebben geleid tot akkoorden tussen Senegal en andere Europese landen. Europese landen vroegen voornamelijk een snellere uitwijzing van clandestiene migranten, maar in ruil hiervoor vroeg Senegal een vergroting van het budget voor ontwikkelingshulp en versoepeling van de legale migratie voor bepaalde groepen. In oktober 2006, tekenden Senegal en Frankrijk een akkoord voor een snellere uitwijzing van irreguliere migranten en Frankrijk versoepelde de criteria voor het verkrijgen van een visum voor hoogopgeleiden, studenten en artiesten. Verschillende akkoorden werden ook gemaakt met Spanje tijdens 2006. Eén van de overeenkomsten was onder andere de makkelijkere uitwijzing van irreguliere migranten en de stijging van ontwikkelingshulp. Op deze basis werden bijna 3000 Senegalese migranten uitgewezen in 2007 (zie tabel III.1).

Tabel III. 1 Aantal aangehouden en uitgewezen migranten met de Senegalese nationaliteit (2007)

LAND	AANGEHOUDEN	UITGEWEZEN
Spanje	3984	2820
Italië	3094	147
Frankrijk	656	366
Portugal	562	2
België	32	17
Duitsland	28	7

Bron: CIREFI, 2008 in (Some 2009)

Tegelijk beloofde Spanje 20 miljoen euro aan Senegal te schenken voor de financiering van beroepsopleidingen voor jongeren en het scheppen van arbeidsplaatsen in de landbouw. Dat laatste gebeurt in het kader van het REVA-plan (*'Retour vers l'Agriculture'*), dat gerepatrieerde jongeren uitzicht op werk en een inkomen in de landbouw wil geven. REVA ging van start in mei 2006, enkele dagen na de gedwongen terugkeer van 99 Senegalezen. Daarnaast steunt Spanje de Senegalese nationale dienst voor de beroepsopleiding bij het opleiden van gerepatrieerden tot beroepen in de bouwsector zoals metselaar, schrijnwerker, loodgieter en elektriciens. Deze opleidingen staan ook open voor andere werkloze jongeren in Senegal. Na een opleiding van vierhonderd uren zou een beperkt aantal jongeren een tijdelijke arbeidsvergunning en een visum voor Spanje krijgen. Op het einde van 2006 tekenden beide landen een akkoord welke voorzag in de toekenning van 4000 korte termijn visa over een periode van twee jaar (2007/2008) (Gonin & Robin 2009). Het is onduidelijk in hoeverre deze akkoorden toegepast werden.

Als het resultaat van een Afro-Europese conferentie in juli 2006 heeft de Europese Commissie een project gefinancierd van 1 miljoen euro om de Senegalese autoriteiten te helpen om irreguliere migratie te controleren. Er is ook een zes miljard dollar project (2007-2011) gefinancierd door industriële landen en de Afrikaanse ontwikkelingsbank om de landbouw en rurale ontwikkeling te helpen in acht West-Afrikaanse landen, waaronder Senegal, eveneens in het kader om migratie te verminderen.

1.3 DE DRAAGWIJDTE VAN HET MOURIDENNETWERK

Vrijwel alle Senegalese moslims zijn lid van een islamitische broederschap, een hiërarchische geloofsgemeenschap met aan het hoofd een kalief, gevolgd door grotere en kleinere leiders (maraboets), met tenslotte aan de basis talibés of volgelingen. De mouridenbroederschap is niet de grootste broederschap in Senegal, maar wel de meest invloedrijke (Hesseling & Kraemer 1996). Omwille van hun economische en politieke invloed en hun zeer uitgebreid transnationaal netwerk verdienen de Mouriden speciale aandacht. Deze broederschap is geëvolueerd van een agrarische gemeenschap tot een transnationale organisatie die zowat de

hele Westerse wereld met Senegal verbindt (Copans 2000). Riccio (Riccio 2002) beargumenteert dat Senegalese migranten, en in het bijzonder de Mouriden een voortreffend voorbeeld zijn van transmigranten.

De mouridenbroederschap werd opgericht op het einde van de negentiende eeuw door de charismatische leider Amadou Bamba. Aanvankelijk zagen de Franse overheersers het succes van deze vrome moslim, die een groot aantal volgelingen vergaarde, met lede ogen aan. Bamba werd zelfs tot twee keer toe uit Senegal verbannen. Maar na verloop van tijd zagen de Fransen in dat zij veel profijt van het Mouridisme konden hebben. Zo predikte Bamba een absolute toewijding aan de maraboet, maar ook solidariteit en hard werk. Dit harde werk heeft mee gezorgd voor het succes van de aardnotencultuur. Op deze manier sloot de broederschap een soort compromis met de koloniale orde, terwijl ze vrij waren om hun eigen identiteit uit te bouwen. Op deze wijze bemachtigden de Mouriden op succesvolle wijze een ruimte in het koloniale systeem en in de aardnotenproductie. Zo werden de Mouriden de grootste producenten van aardnoten in hun regio en werden de leiders de belangrijkste tussenpersonen tussen de koloniale administratie en de landbouwers. Het geld dat zij op die manier accumuleerden liet hen toe om een machtige organisatie te worden met een grote politieke en economische invloed. Zelfs vandaag de dag bepaalt het stemadvies van de leider van de Mouriden in grote mate de uitslag bij de verkiezingen. Amadou Bamba stierf in 1927 en werd begraven in Touba, het dorp dat hij midden in het centrum van het aardnotenbekken gesticht had en waar hij zelf geruime tijd verbleef. Het heilige karakter van Touba werd versterkt door de constructie van de Touba-moskee, welke het mausoleum van de stichter bevat. Dit centrum werd het punt om nieuw land te koloniseren voor de aardnotenproductie. In deze eerste periode was de broederschap dus een exclusieve rurale broederschap (Hesseling & Kraemer 1996).

Een tweede periode breekt aan met de migratie van enkele vooraanstaande handelaars die zich gingen vestigen in grote Senegalese steden en koloniale aanleghavens om de aardnotenhandel te bevorderen. De eerste handelaars migreerden reeds tussen de twee wereldoorlogen. Vanaf de landbouwcrisis in de jaren 1970 kwam de aardnotenproductie echter in volle crisis. Arbeiders uit het aardnotenbekken (welke hoofdzakelijk volgelingen van de mouridenbroederschap zijn) migreerden op zoek naar werk naar lokale en regionale steden en uiteindelijk naar Dakar. Uit angst om volgelingen te verliezen en om de maraboet-talibérelatie in stand te houden in de stedelijke omgeving stichtte men dahira's op alle plaatsen waar volgelingen zich gingen vestigen. Aanvankelijk in kleine en regionale steden en later in de hoofdstad Dakar. Op deze manier werd het groepsgevoel, de solidariteit en de toewijding aan de maraboet in stand gehouden (Diouf 2000). Niet enkel de arbeiders uit het aardnotenbekken moesten op zoek naar andere inkomsten, ook de grote nationale en internationale handelaars moesten zich herstructureren. Zij hebben zeer snel ingespeeld op de crisis in de aardnotencultuur door andere goederen te verhandelen die men meer en meer in het buitenland ging zoeken (bijvoorbeeld textiel en elektronica). De handelaars richtten zich

net als de internationale arbeidsmigranten aanvankelijk op Frankrijk (met belangrijke centra in Straatsburg, Marseille en Parijs). Gérard Salem (1981) beschrijft in zijn etnografische studie de uitbouw van een gans netwerk aan handelaars in Frankrijk en zijn buurlanden. Hét symbool van succes was het in handen krijgen van een deel van de Sandagamarok in Dakar. Initieel was de markt hoofdzakelijk een voedings- en textielmarkt, maar onder invloed van de activiteiten van de migrantenhandelaars werd het steeds meer en meer het centrum voor de verkoop van elektronische apparatuur afkomstig uit Hong Kong of New York. Aanvankelijk reisden deze handelaars heen en weer terwijl ze Senegalese en Afrikaanse producten uitvoerden en elektronica voor verkoop op de Sandagamarok invoerden. Deze import-exporthandel werd aangemoedigd door het opheffen van de wet die de Senegalese producten beschermden. De Mouriden monopoliseerden omwille van hun uitgebreid netwerk en hun sterke handelscapaciteiten vlot de hele import-exporthandel en de diensteneconomie. Met de uitbreiding van de bestemmingslanden voor Senegalese migranten vanaf de jaren 1980 ontstonden er eveneens belangrijke centra in Spanje, Italië, New York en zelf België. Heen en weer reizen werd omwille van strengere visumvereisten minder evident, waardoor de handelaars zich permanent gingen vestigen. De communicatie verloopt door de introductie van de GSM en het internet zeer snel. Gelijk met de vestiging van deze belangrijke handelaars, vestigden zich eveneens arbeidsmigranten in dezelfde centra. Ook hier werden dahira's opgericht, welke net zoals in Senegal instaan voor de toewijding aan de maraboet en voor solidariteit onder de leden. Grote maraboets uit Touba reizen tussen verschillende internationale steden om de relaties nog te verstevigen. Voor de ongeschoolde arbeidsmigranten was het echter moeilijk om werk te vinden in de Westerse steden. Het is in dit kader dat de '*modu-modu*' zijn geconstrueerd. Deze term is afkomstig van de naam Mamadou Moustapha Mbacké, de oudste zoon van de stichter en de term verwijst in de Westerse landen naar de niet-opgeleide groep van mouridenmigranten die trachten te overleven door middel van straatverkoop. '*Modu-modu*' is synoniem voor verkoper. Zo probeert hij of zij alles te verkopen waar er vraag naar is, maar aan een lagere prijs. De oorspronkelijke '*modu-modu*' is zeer mobiel en bevindt zich op plaatsen die op dat moment interessant zijn, zoals Italiaanse kuststeden in de zomer en cafés in noordelijke landen in de winter. '*Modu-modu's*' worden opgevangen in dahira's, bij andere mouriden of in hotelkamers. Het succes van de '*modu-modu*' als representatieven van de mouridengemeenschap vond plaats in de tweede helft van de jaren 1980 (Diouf 2000). In sommige landen verwijst de term '*modu-modu*' eveneens naar gesalarieerde arbeiders en andere. Vandaag de dag is straatverkoop voor vele Senegalezen zonder wettige verblijfspapieren een overlevingsstrategie geworden, zonder daarom volgeling te zijn van de mouridenbroederschap of zonder zeer mobiel te zijn..

1.4 EEN KWANTITATIEVE BENADERING VAN DE SENEGALESE EMIGRATIE

Hoewel Senegal aanvankelijk een belangrijk immigratieland voor andere landen van West-Afrika was, is Senegal als gevolg van steeds moeilijker wordende levensomstandigheden zelf een belangrijk emigratieland geworden. Hierboven werd reeds beschreven dat de migranten aanvankelijk op de buurlanden en op Frankrijk gericht waren, maar dat de migratieruimte zich de laatste 2 decennia sterk uitgebreid heeft.

Het exacte aantal Senegalese emigranten is afhankelijk van de gehanteerde gegevensbron. Sinds 2001 is er in Senegal geen nationale enquête meer gehouden die het onderwerp van migratie aansnijdt. De gegevens die op nationaal niveau beschikbaar zijn en steunen op onderzoek in Senegal dateren dus van de tweede Senegalese huishoudenquête afgenomen in 2001 (*Deuxième Enquête Sénégalais auprès des ménages, ESAM II* (ANSD 2001). Andere gegevensbronnen zijn afkomstig van internationale instellingen zoals de Wereldbank of het *Development Research Center on Migration*, die een schatting maakt afhankelijk van gegevensbronnen in de vestigingslanden. Ook het Senegalese ministerie voor Senegalezen die in het buitenland verblijven (*'ministère des Sénégalais de l'extérieur'*) baseert zich op data afkomstig van de verschillende bestemmingslanden.

Volgens recente gegevens van de Wereldbank (WorldBank 2011) bedraagt het totaal aantal emigranten 636.200 of 4.9% van de totale bevolking. De belangrijkste bestemmingslanden zijn in afnemende volgorde van belangrijkheid Gambia, Frankrijk, Italië, Mauritanië, Spanje, Ivoorkust, Gabon, de Verenigde Staten, Mali en Guinée-Bissau. Dit aangegeven aantal Senegalese emigranten door de Wereldbank, is in overeenstemming met de officiële statistieken van het ministerie *'des Sénégalais de l'extérieur'*. Zij tellen 648.600 emigranten verdeelt als volgt:

Tabel III. 2 Aantal migranten naar migratiebestemming, 2006

BESTEMMING	AANTAL GEREgistREERDE MIGRANTEN	SCHATTING VAN HET EFFECTIEF AANTAL MIGRANTEN	AANDEEL GEREgistREERDE MIGRANTEN
Afrika	77.536	410.000	18.9%
Europa	125.436	190.000	66%
Verenigde Staten	6.696	43.200	15.5%
Azië	5151	5.400	95.4%
Totaal	214.819	648.600	33.1%

Bron : (Direction des Sénégalais de l'extérieur 2006)

Deze tabel geeft weer dat slechts 1 op 3 Senegalese migranten (33.1%) geregistreerd is in hun bestemmingsland. Het aandeel geregistreerde migranten is het kleinst in Afrika (18.9%) en het grootst in Azië (95.4%). Volgens deze gegevensbron leven 66% van de Senegalese migranten met een verblijfsvergunning in Europa. Het *'Development Research Center on Migration'* (

Development Research Center on Migration, globalisation and Poverty 2007) telt bijna 500.000 Senegalese migranten (zie tabel III.3). Deze gegevens dateren van 2007, wat het verschil met de gegevens van de Wereldbank kan verklaren. De belangrijkste bestemmingslanden zijn bijna analoog aan de gegevens van de Wereldbank. Het belangrijkste bestemmingsland is Gambia met 20.6% van het totale aantal migranten, gevolgd door Frankrijk (18.3%) en Italië (9.6%).

Tabel III. 3 Aantal Senegalese migranten volgens het Development Research Center on Migration (DRCM)

BESTEMMINGSLAND	TOTAAL AANTAL MIGRANTEN	AANDEEL (%)
Gambië	98608	20,6
Frankrijk	87839	18,3
Rest	73542	15,3
Italië	45944	9,6
Mauritanië	40670	8,5
Duitsland	25413	5,3
Ghana	23896	5,0
Gabon	18770	3,9
Burkina Faso	13908	2,9
Guinée	13594	2,8
VS	12119	2,5
Spanje	11391	2,4
Guinée-Bissau	9829	2,0
Ivoorkust	3992	0,8
Totaal	479515	100,0

Bron: (Development Research Center on Migration, globalisation and Poverty 2007)

Om de sociaaleconomische situatie van de Senegalese migranten te analyseren wordt er beroep gedaan op de tweede Senegalese huishoudenquête (*Deuxième Enquête Sénégalais auprès des ménages, ESAM II*) die in 2001 in Senegal afgenomen werd bij de huishoudens in Senegal. De vragen hebben wel slechts betrekking op migranten die de laatste 5 jaar naar het buitenland vertrokken zijn (migranten die vertrokken zijn tussen 1997 en 2001), waardoor het totale aantal migranten slechts 168.953 bedraagt. Dit betekent aan migratieflux van 33791 migranten per jaar. Er migreren nog steeds meer mannen (84%) dan vrouwen (16%) (zie tabel III.4). Deze migranten komen voornamelijk uit de leeftijdscategorie die de actieve leeftijd omvat (94% van de migranten heeft een leeftijd tussen 15 en 54 jaar).

Tabel III. 4 Sociaal-economische variabelen met betrekking tot Senegalese migranten vertrokken in de periode 1997-2001

KENMERK		%
Gender:	Man	84%
	Vrouw	16%
Leeftijd:	< 15 jaar	4%
	15-34 jaar	68%
	35-54 jaar	26%
	> 54 jaar	2%
Bestemmingsland:	Europa	46%
	Afrika	44%
	VS/Canada	7.5%
	Rest	2.5%
Beroepssituatie in Senegal op het moment van vertrek:		
	Tewerkgesteld (formeel of informeel)	46%
	Werkloos	29%
	Student	14%
	Andere	11%
Migratiereden:	Economische redenen	67.9%
	Studies	10.3%
	Huwelijk	13%
	Andere	8.8%
Aandeel huishoudens		
	Met internationale migrant	69.9%
	Zonder internationale migrant	30.1%

Bron: (ANSD 2001)

Volgens bovenstaande tabel is 68% van de migranten om economische redenen gemigreerd. Een groot aandeel (46%) van de migranten was echter tewerkgesteld op het moment van vertrek (in het formele of informele arbeidscircuit⁶). Deze migranten hebben hun tewerkstelling echter opgegeven op zoek naar een beter betaalde baan elders. Onder deze werkbevolking bevindt zich eveneens een belangrijk aandeel hooggeschoolden. Docquier en Marfouk (2005) stellen vast dat 17.7% van de bevolking met een hoger diploma gemigreerd is.

⁶ Voor een uitgebreide beschrijving van het formele en informele arbeidscircuit in Senegal zie deel IV, 2.1.1.

Clemens en Pettersson (2007) vinden dat 51% van de Senegalese dokters en 27% van de verplegers tussen 1995 en 2005 geëmigreerd zijn, voornamelijk naar Frankrijk waar het schoolsysteem gelijkaardig is. Goede studenten trachten eveneens hun studieloopbaan aan te vullen met een Westers diploma. In 2006 werden er 11.695 Senegalese studenten geteld aan buitenlandse hogescholen en universiteiten. Frankrijk blijft hierbij de traditionele bestemming omwille van het vergelijkbare schoolsysteem (UNESCO, 2008 in (Some 2009)). Bijna 70% van de Senegalese huishoudens telt een internationale migrant die tussen 1997 en 2001 vertrokken is. Europa is de belangrijkste bestemmingsregio, gevolgd door andere Afrikaanse landen. De keuze van bestemmingsland is echter ruimtelijk afhankelijk van de woonplaats van de migrant in Senegal. Migranten uit Dakar migreren in veel belangrijke mate naar Europa of Noord-Amerika dan migranten afkomstig uit andere steden of migranten afkomstig uit het platteland. Migranten afkomstig uit rurale gebieden zijn eerder gericht op andere Afrikaanse landen (zie tabel III.5).

Tabel III. 5 Verdeling van de migranten naar woonmilieu en bestemming

BESTEMMING	STEDELIJK DAKAR	ANDERE STEDEN	RURALE WOONOMGEVING	TOTAAL
Afrika	19	43,6	59,3	43,9
Europa	63,9	47,3	34,3	46
VS/Canada	11,8	6,9	5	7,5
Rest	5,3	2,2	1,4	2,6
Totaal	100	100	100	100

Bron: (ANSD 2001)

HOOFDSTUK 2: MIGRATIE NAAR BELGIË

In de academische literatuur krijgt de Senegalese migratie naar België weinig aandacht, waarschijnlijk omwille van het gering aantal Senegalese migranten in België⁷. Naast het proefschrift van Inge van Nieuwenhuyze *'Getting by in Europe's urban labour markets: the case of the senegambian migrants in Antwerpen and Barcelona'* en het themanummer *'Les Sénégalais'* van het tijdschrift *'Agenda interculturel'* bestaat er geen officieel werk over deze specifieke thematiek. De hierna weergegeven informatie over de geschiedenis van de Senegalese migratie naar België, is in hoofdzaak gebaseerd op deze twee werken en op informatie verkregen uit het eigen uitgevoerde veldwerk met 12 bevoorrechte getuigen en 54 Senegalese migranten in België (voor een grondige bespreking van de methodologie, zie deel 3). Naast de geschiedenis van de Senegalese migratie naar België, wordt er dieper ingegaan op verschillende demografische, sociaal-economische en ruimtelijke kenmerken. Deze kwantitatieve analyse van de Senegalese migranten in België steunt op data afkomstig uit de socio-economische enquête (2001), data afkomstig uit het Rijksregister en data afkomstig van een enquête bij Senegalese huishoudens uitgevoerd door de Wereldbank (WorldBank 2006a).

2.1 GESCHIEDENIS

Eindigen in België is voor de meeste Senegalese migranten geen bewuste keuze, maar eerder een uitkomst van toevallige omstandigheden, netwerken of kansen. De eerste Senegalese migranten (de oud-strijders buiten beschouwing gelaten) zijn in de jaren 1950 eerder bij toeval in België terecht gekomen na eerst een tijdje in Frankrijk verbleven te hebben. Deze arbeidsmigranten spendeerden het weekend soms in Antwerpen of Brussel om te feesten, anderen om wat bij te verdienen door Afrikaanse kunst te verkopen in cafés. Omwille van lagere huisvestingskosten en betere werkgelegenheden hebben meerdere onder hen zich in België gevestigd, ook in latere jaren. Een klein groepje Senegalese diamanthandelaars heeft zich ook reeds in de jaren 1950 in Antwerpen gevestigd. Voor professionele diamanthandelaars was Antwerpen een transitzone wanneer zij naar Italië, Duitsland of Frankrijk reisden. Na enige tijd vonden sommigen een nieuwe job of een vrouw, of verkozen zij om zich te vestigen in de stad, voornamelijk rond het treinstation. Deze buurt is tot op de dag van vandaag de uitgelezen buurt voor nieuw aangekomen Senegalese migranten (Van Nieuwenhuyze 2007). Ook internationale Senegalese handelaars (behorend tot de mouridengemeenschap) werden aangetrokken door de Antwerpse haven om handel te drijven tussen Europa en Afrika.

Volgend op deze eerste 'Franse' migranten en (diamant)handelaars komen de eerste beursstudenten aan in België. Deze beurzen werden uitgereikt door de Belgische Coöperatie

⁷ Volgens het Belgische Rijksregister leven er op 1 januari 2008 slechts 1190 Senegalezen officieel in België (Rijksregister 2008)

voor ontwikkelingssamenwerking, de Europese Economische Gemeenschap of universitaire faculteiten zoals de landbouwfaculteit in Gembloux, het CGRI (*'Commissariat Général aux Relations Internationales de la Communauté Française de Belgique'*) en in de culturele sector het INSAS (*'Institut National Supérieur des Arts du Spectacle'*) in Brussel of het IAD (*'Institut des Arts de Diffusion'*) in Louvain-La-Neuve. Parallel met deze beurzen uitgereikt door Belgische partners gaat de Senegalese staat eveneens beurzen uitreiken aan uitmuntende studenten. Onder deze eerste studenten bevinden zich een aantal belangrijke politieke leiders zoals de ex-minister Robert Sagna. Andere studenten komen aan op basis van hun eigen middelen, maar eens in België worden zij geconfronteerd met de hoge *'minervalkosten'* of collegegelden. De hoge kost die gevraagd wordt in de universiteiten is voor vele studenten uiteindelijk onbetaalbaar waardoor zij verplicht worden om zich te heroriënteren naar hogescholen (Ndiaye 2009). Vele oud-studenten vestigen zich uiteindelijk definitief in België omwille van werkmogelijkheden of gezinsredenen. In de jaren 1980 vestigen zich ook de eerste internationale functionarissen in Brussel, de eerste professionele voetballers en andere professionele sporters, maar deze groepen blijven zeer bescheiden.

Na 1974 werd er een migratiestop ingevoerd en kwam er een einde aan de vlotte toegang tot het grondgebied. Enkel uitzonderlijke redenen zoals familiehereniging, studies en politiek asiel worden nog aanvaard als migratierechten. Hierdoor kwam er in de eerste plaats een stijging van het aantal familieherenigingen aangevraagd door reeds gevestigde migranten. Het aantal vrouwelijke Senegalese migranten stijgt hierdoor aanzienlijk. Daarnaast ontdekten studenten nog meer de mogelijkheden van het voornamelijk Franstalige onderwijsaanbod. Zij probeerden - vaak zonder beurs - een studentenvisum te bemachtigen om zo naar België te migreren. De reputatie van Senegal als een stabiel en democratisch land, maakt het moeilijk het statuut van politiek vluchteling aan te kunnen vragen. Toch slagen enkelingen hierin door zich een andere nationaliteit aan te meten of door de politieke strubbelingen in het zuiden van het land. Maar de overgrote meerderheid tracht België te bereiken via een legaal toeristenvisum. Eens zij in België aangekomen zijn, verblijven zij 3 maanden legaal in het land, maar na het verstrijken van het visum belanden zij in een illegaal statuut (Van Nieuwenhuyze 2007). Dat een toeristenvisum de meest voor de hand liggende methode is om België te betreden, blijkt eveneens uit het eigen uitgevoerde veldwerk. Van de 54 geïnterviewde Senegalese migranten zijn er 19 met een studentenvisum aangekomen, 3 door middel van huwelijk, 30 met een toeristenvisum en 1 persoon als politiek vluchteling. Slechts 1 persoon is illegaal het land binnen gekomen door gebruik te maken van een zeeroute. Migratie door middel van een toeristenvisum heeft voor gevolg dat deze migranten na verloop van tijd verdwijnen in de illegaliteit. Van de 54 geïnterviewde migranten leven of hebben 31 migranten dan ook een tijdje zonder officiële verblijfspapieren geleefd. De reden waarom deze migranten voor België kiezen als migratieland, wordt beïnvloed door transnationale netwerken. Zowat alle respondenten gaven bijvoorbeeld aan dat ze in België aankwamen met minstens één adres of telefoonnummer bij de hand en dat ze voor korte of langere tijd

konden verblijven bij een landgenoot. Deze transnationale netwerken doen de risico's en kosten verbonden aan migratie dalen en vormen een belangrijke bron van informatie voor potentiële migranten. Migrant functioneren als bruggenhoofd en verminderen de materiële en psychologische moeilijkheden verbonden aan migratie. De gevestigde migrantengemeenschap biedt hulp aan de nieuwe migranten in het vinden van werk, een woonplaats of verblijfspapieren. De mouridenbroederschap, zoals hierboven reeds beschreven, vormt het beste voorbeeld van zo een transnationaal netwerk. Net zoals zij zich in internationale grote steden als Parijs en New York gevestigd hebben, hebben zij ook een gemeenschap in Antwerpen. Deze verschillende gemeenschappen staan met elkaar in verbinding door het heen en weer reizen van belangrijke maraboets (vaak kleinkinderen of achterkleinkinderen van de stichter) in Europa en de Verenigde Staten. Deze grote maraboets houden eveneens halt in Antwerpen en houden belangrijke toespraken en nemen de tijd om eventuele spirituele problemen op te lossen. De aanwezigheid van de Mouriden rond het Antwerpse Centraal-Station is het gevolg van de vroege aanwezigheid van vooraanstaande (diamant)handelaars. De mouriden leven in Antwerpen net zoals ze in andere steden in de wereld leven. Ze komen samen in de dahira, wisselen ideeën uit, bidden of geven scholing aan de kinderen. Net aangekomen migranten kunnen daar eveneens een tijdje verblijven tot ze werk of huisvesting gevonden hebben. De meerderheid onder hen zijn echte '*modou-modou*', laaggeschoolde migranten die actief zijn in de straatverkoop of in de slecht betaalde zware arbeid.

Niet enkel de mouriden, maar zowat alle gevestigde Senegalese migranten functioneren als bruggenhoofden voor het opvangen van nieuw aangekomen migranten en stimuleren zo reeds op informele wijze de integratie van nieuwe migranten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze netwerken reeds in een vroeg stadium van de Senegalese migratie geformaliseerd werden in de oprichting van een aantal verenigingen (voor een overzicht van de meest gekende Senegalese verenigingen in België zie (Sylla & Mbaye 2009). Enerzijds ontstonden er een aantal officiële verenigingen die zich richten rond een specifieke doelgroep, bijvoorbeeld de studenten ('*Cercle des étudiants*') of een specifieke islambroederschap ('*Dahira Toubas Belgique vzw*', '*Dahira Toubas Bruxelles*'). Daarnaast ontstonden er eveneens verenigingen die een soort van verzekering vormen wanneer er zich problemen voordoen, bijvoorbeeld in geval van overlijden en het lichaam teruggezonden moet worden. Ook verenigingen die de cohesie onder de Senegalese gemeenschap en de integratie in de Belgische maatschappij bevorderen zien het licht. Naast deze formele vzw's ontstaan er kriskras eveneens een aantal informele dorpsverenigingen ('*associations villageoises*') die leden van eenzelfde dorp verenigen. De dorpsverenigingen verenigen hoofdzakelijk migranten afkomstig uit de regio van de Senegalrivier. Deze '*associations villageoises*' ontstonden aanvankelijk in Frankrijk, waar migranten zich reeds groepeerden in het begin van de jaren 1970. De zogenaamde '*foyers*', die huisvesting boden aan de migranten, vormden een ideale omgeving om het collectieve solidariteitsgevoel aan te

wakkeren. Later ontstonden deze verenigingen op alle plaatsen waar er zich migranten uit een bepaald dorp bevinden. Dit kan in de hoofdstad Dakar zijn, maar eveneens in andere Afrikaanse landen waar er Senegalese migranten wonen (zoals Gabon, Ivoorkust, Mali,...) of Europese of Westerse bestemmingslanden (bijvoorbeeld Frankrijk, België, Italië, Spanje, Canada,...). Noch afstand, noch het verschil in levenswijze heeft de band met het geboortedorp verzwakt. Ook in België bevinden zich enkele van deze dorpsverenigingen, ontstaan door de aanwezigheid van afkomstnetwerken. Dat er meerdere migranten uit hetzelfde dorp in België wonen is geen toeval. Transnationale netwerken en netwerk migratie vormen de belangrijkste redenen voor een vestiging in België. Deze persoon geeft bijvoorbeeld aan dat hij meerdere personen afkomstig uit zijn dorp in eerste instantie heeft opgevangen:

“Ik ben als eerste in België aangekomen met een beurs. Daarna heb ik altijd goed werk gehad en een huis kunnen kopen. De meerderheid van de aanwezige migranten uit mijn dorp hebben België gekozen omwille van mijn aanwezigheid. Iedereen die hier aankwam en niet wist waarheen heeft hier een tijdje verbleven, soms zelfs 2 jaar. Wanneer ze werk vonden of hun papieren kregen, moesten ze vertrekken.” (man, 55 jaar, Brussel, afkomstig uit de regio van de Senegalrivier).

Deze dorpsverenigingen zijn in België omwille van het beperkte aantal leden zeer informeel, maar werken wel met een zekere efficiëntie. Ze vergaderen op welbepaalde tijdstippen, stellen een penningmeester en voorzitter aan, verzamelen elke maand de collectieve bijdragen van de leden (bijvoorbeeld 5 of 10 euro per maand) en houden de noden in het gastland en in het land van herkomst nauwgezet bij. Omwille van de informele status van de meeste organisaties, zijn ze onzichtbaar in de stad. Ze hebben geen specifiek kantoor, maar vergaderen waar er plaats is, eventueel bij iemand thuis. De oprichting van een VZW komt er soms pas na vele jaren wanneer enkele van de leden zich de Belgische wetgeving eigen gemaakt hebben (eventueel met hulp van Belgische vrienden) (Stuyck 2010).

Vandaag de dag komen er nog steeds nieuwe Senegalese migranten aan in België, voornamelijk door middel van een studentenvisum of familieherenigingen. Maar ook Senegalese migranten die omwille van de economische crisis uit Zuid-Europa wegvluchten, vinden hun weg naar België. Meestal is hun verblijf slechts van korte duur, want ook hier worden zij geconfronteerd met werkloosheid en huisvestingsproblemen⁸.

2.2 EEN KWANTITATIEVE BENADERING VAN DE SENEGALESE MIGRATIE NAAR BELGIË

In dit deel zal de Senegalese migratie naar België op kwantitatieve wijze bestudeerd worden aan de hand van twee gegevensbronnen, namelijk het Rijksregister en de socio-economische enquête van 2001. De gegevens van het Rijksregister worden gebruikt om de evolutie van de

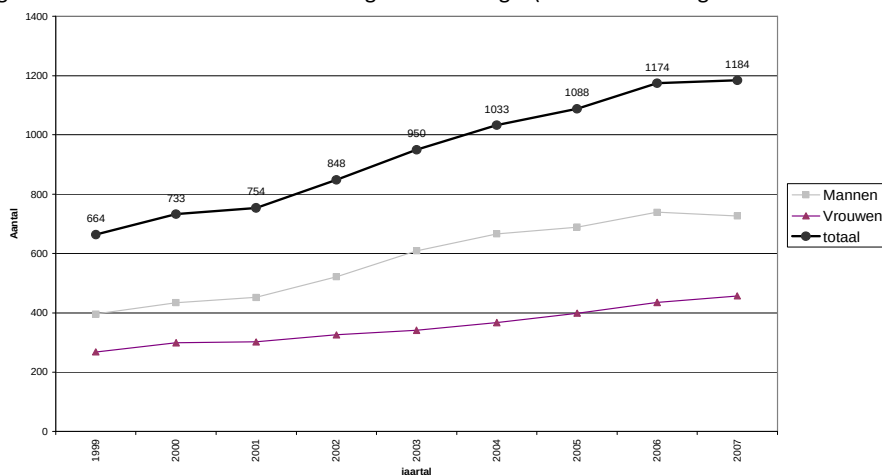
⁸ Deze informatie is gebaseerd op interviews met 12 bevoorrechte getuigen en 54 Senegalese migranten in België.

Senegalese migratie naar België te bestuderen. De socio-economische enquête van 2001 laten ons toe om enkele demografische, sociaal-economische en ruimtelijke kenmerken van de Senegalese migranten te bestuderen. Beide gegevensbronnen bevatten data op nationaal niveau van alle officieel geregistreerde bewoners van het Belgische grondgebied. Senegalezen zonder wettige verblijfsvergunning worden in beide gegevensbronnen dus niet mee opgenomen. Naast deze twee gegevensbronnen, kan er eveneens gesteund worden op een enquête afgenomen door de Wereldbank bij Senegalese huishoudens in België en op eigen veldwerk bij 54 Senegalese migranten en 12 bevoorrechte getuigen (onder andere Senegalese verenigingen in België en religieuze leiders) in België. Deze twee gegevensbronnen houden wel rekening met Senegalezen zonder wettige verblijfsvergunning.

2.2.1 Demografische kenmerken

Volgens het Belgische Rijksregister leven er op 1 januari 2008 1190 Senegalezen officieel in België (Rijksregister 2008). Dit zijn slechts die migranten die enkel de Senegalese nationaliteit hebben. Figuur III.1 toont de evolutie van het aantal personen die officieel in België verblijven en uitsluitend de Senegalese nationaliteit hebben. Deze grafiek toont een lichte stijging tijdens de laatste 10 jaar.

Figuur III.1 Evolutie van het aantal Senegalezen in België (uitsluitend Senegalese nationaliteit)

Bron: Rijksregister, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007 en 2008

De recente stabilisatie hangt samen met het feit dat men gemakkelijker de Belgische nationaliteit kan verkrijgen (de Snel-Belgwet), waardoor deze migranten uit de statistieken verdwijnen. Uit ditzelfde Rijksregister valt bijvoorbeeld af te lezen dat tussen 2003 en 2007 623 Senegalezen de Belgische nationaliteit hebben verkregen (Rijksregister 2003; Rijksregister 2004; Rijksregister 2005; Rijksregister 2006; Rijksregister 2007; Rijksregister 2008). We kunnen dus stellen dat er jaarlijks zo'n 100 Senegalezen bijkomen (aangezien er gemiddeld 100

naturalisaties per jaar plaatsvinden). Het officiële aantal is echter aanzienlijk hoger aangezien er geen rekening gehouden wordt met mensen zonder wettige verblijfsvergunning en Senegalese migranten die de Belgische of een andere nationaliteit hebben.

De gegevens van de socio-economische enquête van 2001 tonen 1455 personen die in Senegal geboren zijn en momenteel officieel in België verblijven (60% mannen; 40% vrouwen). Het grote verschil met de gegevens van het Rijksregister (754 Senegalezen in 2001) wordt verklaard door het feit dat een groot aantal Senegalese migranten een andere nationaliteit hebben (zoals de Belgische of de Franse nationaliteit). Tabel III.6 geeft een verdeling naar nationaliteit weer van de personen die in Senegal geboren zijn. Slechts de helft van deze groep heeft de Senegalese nationaliteit (49%); 37% heeft de Belgische nationaliteit en 11% de Franse nationaliteit. De restgroep (3%) zijn enkelingen met de Spaanse, Italiaanse, Portugese of een andere Afrikaanse nationaliteit. Het grote aantal Senegalezen met de Franse nationaliteit valt te verklaren door vroegere arbeidsmigranten die na een tijdje in Frankrijk verbleven te hebben, zich in België gevestigd hebben. Ook latere arbeidsmigranten hebben dit voorbeeld gevolgd. Zij hadden reeds de Franse nationaliteit verworven alvorens naar België te migreren.

Tabel III. 6 Aandeel personen die in Senegal geboren zijn en in België verblijven, naar nationaliteit

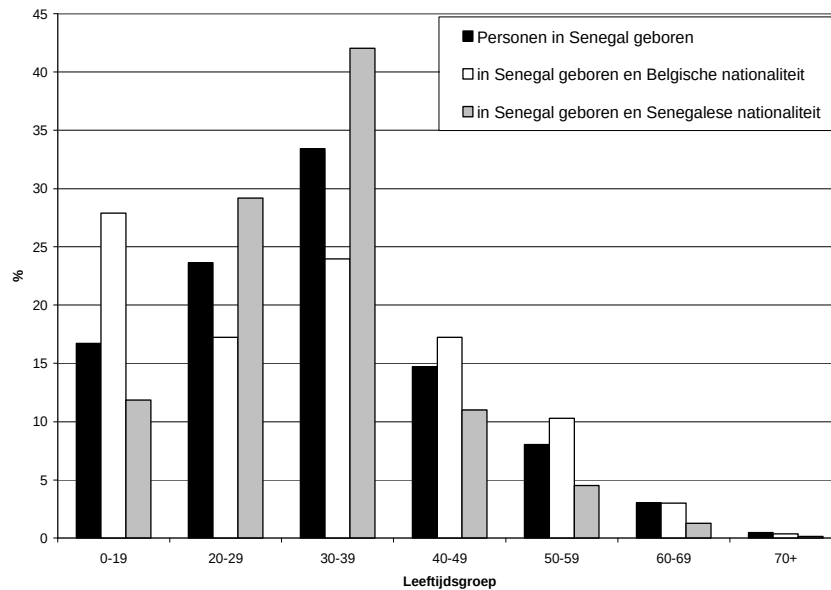
LA NATIONALITÉ SÉNÉGALAISE	LA NATIONALITÉ BELGE	LA NATIONALITÉ FRANÇAISE	RESTE
49%	37%	11%	3%

Bron: (NIS 2001)

In wat volgt zal, daar waar mogelijk, de gegevens uitgesplitst worden naar migranten die in Senegal geboren zijn, migranten die in Senegal geboren zijn én de Belgische nationaliteit bezitten en migranten die in Senegal geboren zijn én de Senegalese nationaliteit bezitten.

Figuur III.2 geeft de leeftijdsstructuur weer van de Senegalese migranten. De grootste groep migranten is tussen de 20 en 40 jaar oud, met een gemiddelde van 31 jaar. De Senegalese migranten met de Belgische nationaliteit vertonen een licht afwijkende leeftijdsstructuur: het aandeel jongeren (< 20 jaar) is relatief groot. Dit is deels te verklaren door het groot aantal familieherenigingen die recent zijn toegepast. De nieuw aangekomen kinderen kunnen op relatief snelle wijze de Belgische nationaliteit verkrijgen.

Figuur III.2 Leeftijdsstructuur van de Senegalese migranten

Bron: (NIS 2001)

2.2.2 Sociaal-economische kenmerken

Tabel III.7 geeft de samenstelling van de huishoudens, de personencategorie, opleiding en huisvestingsstatus weer van de Senegalese migranten en de totale bevolking. Er werd een onderscheid gemaakt naar de personen die geboren zijn in Senegal, de personen die in Senegal geboren zijn en de Senegalese nationaliteit bezitten, de personen die in Senegal geboren zijn en de Belgische nationaliteit bezitten en de totale Belgische bevolking.

Deze tabel geeft weer dat een groot deel van de Senegalese migranten leven in gezinsverband dat samengesteld is uit vader, moeder en kinderen (zelfs 50% van de migranten met de Belgische nationaliteit). Daarnaast is een groot deel, voornamelijk de migranten met Senegalese nationaliteit, alleenstaand. De samenstelling van de huishoudens toont eveneens aan dat een belangrijk aandeel Senegalese migranten collectief samenwonen, zonder dat er sprake is van een familiekeren (9% van de migranten die de Senegalese nationaliteit hebben leven in collectief verband). De personencategorie deelt de migranten in naargelang hun activiteit. Omwille van de jonge leeftijdsstructuur (gemiddelde leeftijd is 31 jaar) is slechts 2% van de Senegalese migranten met pensioen. Ook het aandeel studenten is beduidend hoog. Hieruit blijkt dat België een belangrijk bestemmingsland is voor Senegalese studenten.

Tabel III. 7 Personencategorie, opleiding en huisvestingsstatus van de Senegalese migranten

	MIGRANTEN GEBOREN IN SENEGAL	SENEGALESE NATIONALITEIT	BELGISCHE NATIONALITEIT	TOTALE BEVOLKING
SAMENSTELLING HUISHOUDEN				
Alleenstaand	24%	30%	13%	32%
Koppel zonder kinderen	10%	14%	6%	21%
Koppel met ongehuwde kinderen	37%	30%	50%	28%
Alleenstaande ouder met ongehuwde kinderen	10%	7%	14%	9%
Collectief huishouden	5%	9%	3%	5%
Rest	14%	10%	14%	6%
PERSONENCATEGORIE				
Student	20%	19%	26%	19 %
Job	40%	32%	45%	42%
Werkzoekend	24%	33%	17%	6%
Pensioen	2%	1%	3%	21%
Rest	14%	15%	9%	12%
OPLEIDING				
Lager onderwijs	11%	13%	10%	16%
Lager middelbaar onderwijs	20%	23%	19%	26%
Hoger middelbaar onderwijs	25%	23%	26%	27%
Voortgezette opleiding	35%	30%	39%	22%
Rest	9%	11%	6%	7%
HUISVESTINGSSTATUS				
Eigenaar	33%	20%	47%	72%
Huurder	60%	73%	46%	24 %
Particulier	43.5%	54%	31%	15.5%
Sociale huursector	11.5%	14%	10%	6.5%
Privé-genootschap	5%	5%	5%	2%
Woont kosteloos in	4%	4%	4%	2%
Rest	3%	3%	3%	2%

Bron: (NIS 2001)

Dat België een belangrijk bestemmingsland is voor studenten kan eveneens afgelezen worden uit tabel III.8 dat het aantal ingeschreven Senegalese studenten in 2002 weergeeft voor verschillende Westerse bestemmingslanden. België telt 141 Senegalese studenten (hoger onderwijs) en is hiermee het vijfde belangrijkste Westerse bestemmingsland voor Senegalese studenten.

Tabel III. 8 Aantal ingeschreven Senegalese studenten in 2002

LAND	AANTAL	LAND	AANTAL
Frankrijk	6123	Italië	25
Verenigde Staten	809	Verenigd Koninkrijk	26
Duitsland	238	Spanje	10
Zwitserland	158	Rest	75
België	141	Totaal	7605

Bron: UNESCO, 2008 in (Some 2009)

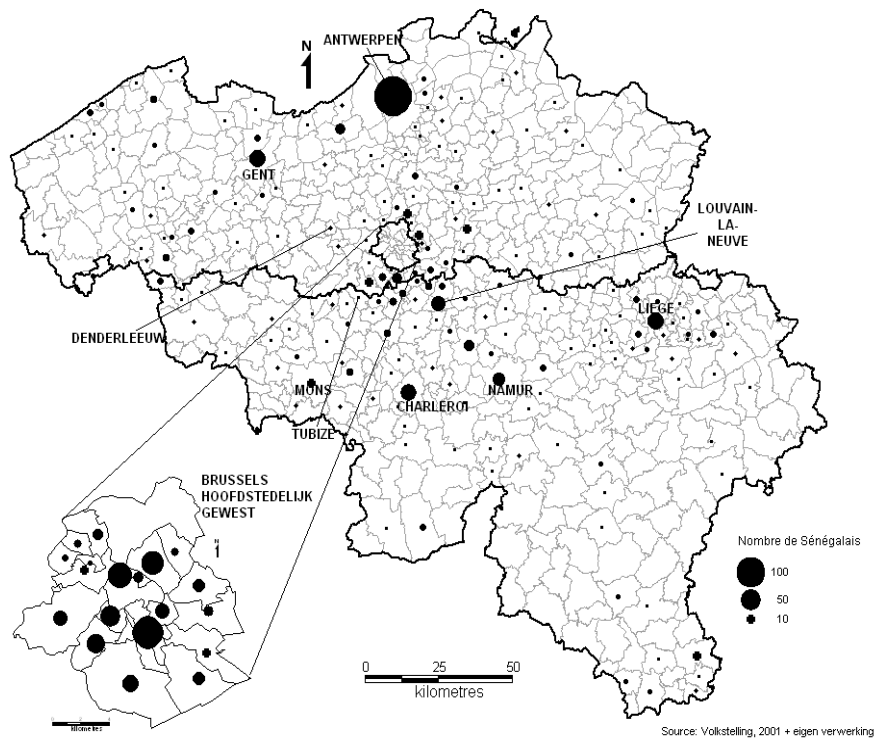
Het aandeel werkzoekenden onder de Senegalese migranten is hoog (24% voor alle Senegalese migranten). Dit aandeel is nog hoger bij de migranten die de Senegalese nationaliteit bezitten (40%). Uit de opleidingsgegevens kan er besloten worden dat een groot aandeel Senegalese migranten een voortgezette opleiding genoten hebben, slechts 11% heeft maximaal basisonderwijs genoten. Het profiel van de Senegalese migranten in België verschilt dan ook sterk met het profiel in andere landen zoals Italië, Spanje of Frankrijk, waar de meerderheid van de migranten laaggeschoolde arbeiders zijn. Het verschil met de totale bevolking kan verklaard worden door het feit dat de leeftijdscategorie tot 20 jaar ondervertegenwoordigd is bij de Senegalese migranten.

De huisvestingsstatus van de Senegalese migranten verschilt naargelang de nationaliteit van de migranten. Zo is bijna de helft van de Senegalese migranten met Belgische nationaliteit eigenaar van zijn woning, terwijl slechts 1/5 van de Senegalese migranten met Senegalese nationaliteit eigenaar is van de woning. 60% van de Senegalese migranten is huurder van zijn woning (73% van de migranten met de Senegalese nationaliteit en 46% van de migranten met de Belgische nationaliteit). In hoofdzaak wordt er gehuurd bij particulieren. Toch kan gemiddeld 11,5% van de migranten terecht in de sociale huursector. 4% van de migranten woont kosteloos in. Dit aandeel is in de praktijk nog veel groter aangezien hier enkel de migranten met een officiële verblijfsvergunning opgenomen zijn. Aan de hand van het eigen veldwerk kan er besloten worden dat migranten zonder verblijfsvergunning vaak kosteloos inwonen bij landgenoten die wel officieel in het land verblijven.

2.2.3 Spreiding van de Senegalezen in België

Uit de gegevens van de socio-economische enquête van 2001 kunnen we opmaken dat de meeste Senegalese migranten (personen die geboren zijn in Senegal) verblijven in de twee grootste steden van het land, namelijk Brussel en Antwerpen (zie kaart III.3). In andere grote steden als Gent, Luik en Charleroi verblijven er een kleiner aantal migranten.

Kaart III. 3 Spreidingskaart van de Senegalese migranten in België (personen die geboren zijn in Senegal)

Bron: Volkstelling, 2001, K. Stuyck

Uit gesprekken met sleutelpersonen van de Senegalese gemeenschap en eigen interviews met Senegalese migranten kan opgemaakt worden dat Antwerpen voornamelijk geliefd is om economische en religieuze redenen. De aantrek van de religieuze mouridengemeenschap werd hierboven reeds beschreven. Op economisch vlak halen de respondenten de mogelijkheid van een import-export handel door middel van de Antwerpse haven aan. De Senegalese tweedehandsmarkt voor auto's is lange tijd gedomineerd geweest door auto's afkomstig uit België, tot Senegal in 2003 zijn wetgeving aanpaste en er geen auto's meer ingevoerd mogen worden die ouder zijn dan 5 jaar. Vele Senegalese migranten, die vaak zonder verblijfspapieren in België verbleven, verloren op dat moment hun broodwinning. De tweedehandsmarkt voor duurdere recentere wagens kent een kleinere afzetmarkt, waardoor het risico voor velen te groot werd. Slechts enkele goed bemiddelde Senegalezen investeerden verder in deze handel. Deze verandering in de Senegalese wetgeving viel echter ongeveer samen met de grote regularisatie van 2000 in België, waardoor een aanzienlijk aantal Senegalezen geregulariseerd werd en binnenstroomde in het legale arbeidscircuit.

Vlaanderen en voornamelijk Antwerpen blijven interessant vanuit economisch oogpunt. Ondanks de taalbarrière blijken laagopgeleide Senegalezen hier gemakkelijker werk te vinden. De economische situatie vormt hier in de eerste plaats een verklaring voor, maar ook de aanwezigheid van etnische netwerken voor het zoeken naar werk zijn belangrijk. Door middel van een Senegalese migrant in een managementfunctie van een belangrijk schoonmaakbedrijf, kunnen verscheidene Senegalese migranten, eens ze officiële verblijfsdocumenten bezitten, hier tewerkgesteld worden (Van Nieuwenhuyze 2007). Dit toont aan dat, ondanks het feit dat grotere etnische gemeenschappen in België bepaalde niches van de arbeidsmarkt reeds afschermen (zoals Poolse arbeiders in de bouwsector of Sikh's die tewerkgesteld zijn in de fruitpluk), ook kleine etnische gemeenschappen een bepaalde niche in de arbeidsmarkt kunnen innemen.

Tabel III.9 geeft het opleidingsniveau weer van de Senegalese migranten in Antwerpen en Brussel. Hieruit kunnen we besluiten dat Senegalese migranten gevestigd in Antwerpen lager opgeleid zijn dan hun landgenoten in Brussel. De helft van de migranten woonachtig in Brussel heeft hoger onderwijs genoten, ten opzicht van slechts 10% in Antwerpen. Brussel is als hoofdstad waar bovendien het Frans één van de officiële talen is, een meer logische keuze van bestemming voor hoogopgeleide migranten. De meerderheid is in Brussel blijven wonen na het afronden van de studies. Een kleinere groep heeft zijn diploma in Senegal behaald en tracht werk naar diploma te vinden op de Franstalige arbeidsmarkt. Toch vinden we, net zoals in andere internationale grootsteden een groot aantal migranten zonder wettige verblijfsvergunning terug in de achtergestelde buurten. Deze groep is onzichtbaar in de statistieken (en wordt ook niet weergegeven op de kaart). Volgens sleutelfiguren en Senegalese migranten zonder wettige verblijfsvergunning is de horeca de belangrijkste tewerkstellingsector voor deze groep. Ook de Kuregemse autohandel biedt werk en staat in verbinding met de Senegalese hoofdstad Dakar voor de handel in auto-onderdelen (Lamote 2007). Het multiculturele karakter van Brussel wordt door de respondenten aangegeven als belangrijke elementen om in Brussel te verblijven.

Tabel III. 9 Opleidingsniveau van de Senegalese migranten (geboren in Senegal), verblijvend in Antwerpen en Brussel

	BRUSSEL	ANTWERPEN
Lager onderwijs	5%	18%
Lager middelbaar onderwijs	13%	42%
Hoger middelbaar onderwijs	18%	19%
Hoger onderwijs	50%	10%
Rest	14%	11%

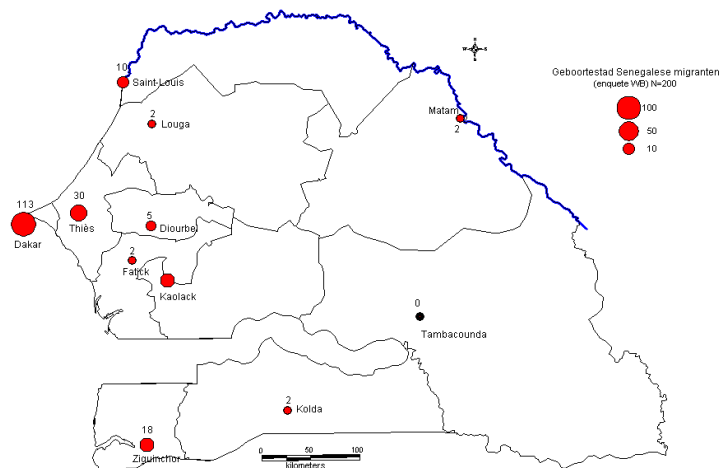
Bron: (Nationaal Instituut voor de Statistiek 2001), referentiepersoon van het huishouden

In andere Belgische steden zoals Luik, Louvain-La-Neuve, Gent en Charleroi wonen er eveneens een aantal Senegalezen. Luik en Louvain-La-Neuve trekken eveneens een aantal studenten aan. De Senegalezen in Charleroi en Gent zijn voornamelijk gehuwd met Belgische partners. Ook Senegalezen die we hier en daar op het platteland terugvinden zijn vaak gehuwd met Belgische partners. Recent vormt de aankoop van een huis ook een belangrijke reden om Brussel of Antwerpen te verlaten en zich te vestigen in goedkopere regio's zoals de Waalse industrie-as (as Mons-Charleroi-Luik) of in goedkopere gemeenten zoals Denderleeuw of Tubize.

2.2.4 Herkomstregio van de Senegalese migranten

De Senegalese migratiegeschiedenis toont aan dat de vallei van de Senegalrivier de bakermat vormt voor de internationale migratie naar Europa. In België vinden we slechts een beperkt aantal migranten terug die geboren zijn in deze regio. Statistische gegevens die de volledige migrantenpopulatie omvatten zijn echter niet beschikbaar. De gegevens van de socio-economische enquête van 2001 peilen enkel naar het geboorteland, niet naar de herkomstregio in het geboorteland. We kunnen echter beroep doen op een enquête van de Wereldbank (2006) waar er wel gevraagd is naar de herkomstregio. Kaart III.4 geeft deze verdeling weer en vormt een goede indicatie. De meerderheid van de Senegalese migranten in België zijn geboren in Dakar. Een veel beperkter aantal is afkomstig uit de regio Thies, Ziguinchor en Saint-Louis. De overige regio's van Senegal zijn ondervertegenwoordigd. Huishoudens hebben vaak eerst al een interne migratie naar Dakar doorgemaakt alvorens naar België te migreren. Migratie naar België is dan ook een veel recentere migratie. Volgens dezelfde enquête (WorldBank 2006a) is het gemiddelde aantal migratiejaren in België slechts 7.7.

Kaart III. 4 Geboorteregio van de Senegalese migranten in België

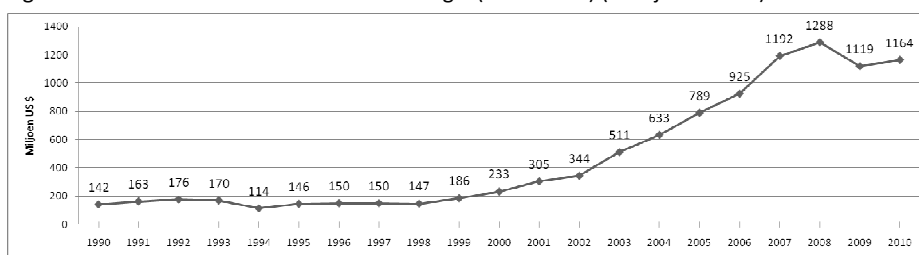
Bron: Wereldbank, 2006

HOOFDSTUK 3: REMITTANCES NAAR SENEGAL

3.1 GLOBALE ONTWIKKELINGEN

Geldovermakingen hebben zich de laatste decennia ontwikkeld als een snel groeiende en tevens stabiele bron van inkomsten voor Senegal. Het exact meten van deze geldstromen is niet eenvoudig aangezien vele remittances informeel overgedragen worden. De Wereldbank (WorldBank 2010) gebruikt statistieken die steunen op de officiële overdrachten⁹, geldovermakingen die via banken en andere officiële financiële instanties worden overgemaakt. Volgens deze statistieken blijft het volume van de overdrachten relatief stabiel tot het einde van de jaren 1990 (zie figuur III.3). Sinds 1998 maakt Senegal echter een belangrijke sprong voorwaarts om terug te stabiliseren vanaf 2007. De stijging tussen 2000 en 2008, een vermenigvuldiging met een factor 5, wordt verklaard door verschillende factoren.

Figuur III.3 Instroom van remittances in Senegal (1990-2009) (x miljoen dollar)

Bron: (WorldBank 2010)

In de eerste plaats heeft de devaluatie van de FCFA met 50% ten opzichte van de Franse Frank in 1994 gezorgd voor een eerste mechanische stijging. Door middel van deze devaluatie werden internationale munten plots dubbel zo veel waard. Dit heeft onder andere geleid tot een belangrijke investeringsgolf in de vastgoedsector. Ten tweede bestonden er voor Senegalese migranten weinig mogelijkheden om via officiële weg remittances over te maken. Het postmandaat en een overdracht via de bank waren de enige mogelijkheden. Bankfilialen kenden slechts een zeer beperkte spreiding over het land. Daarenboven zorgde de '*loi bancaire*' van 1990 er voor dat enkel banken (en de post) officiële geldtransfers voor hun rekening mochten nemen. Gespecialiseerde geldtransfersbedrijven zoals Western Union waren verplicht om de transfers via een bank te regelen aan zeer hoge kosten. Senegal was dan ook geen interessant investeringsland voor deze bedrijven. In 1995 groeide echter het besef dat de instroom van kapitaal steeds maar toenam en een nieuwe wetgeving maakte

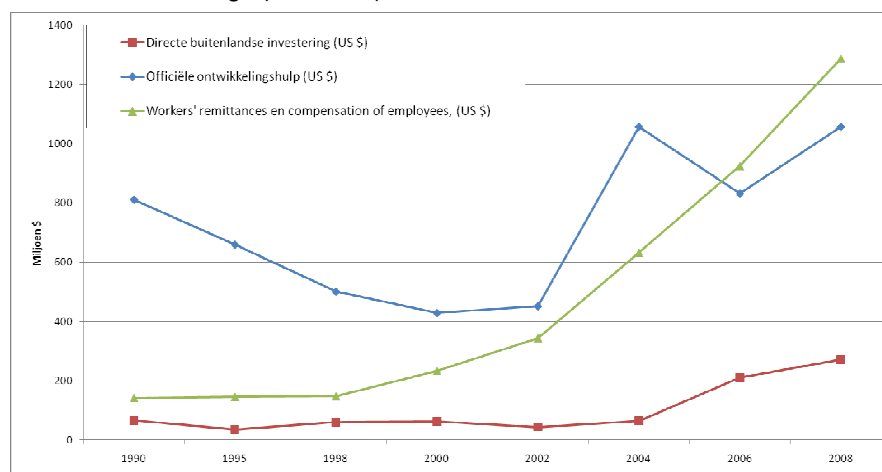
⁹ Deze bedragen werden berekend aan de hand van de definitie opgesteld door het Internationaal Monetair Fonds (International Monetary Fund 1993) en brengt de '*workers remittances*', de '*compensation of employees*' en de '*migrant transfers*' (verwaarloosbaar) in rekening.

allianties tussen nationale banken en internationale geldtransfersbedrijven gemakkelijker en goedkoper. Western Union opende in samenwerking met de '*Compagnie Bancaire de l'Afrique de l'Ouest*' (CBAO) in 1995 een eerste filiaal in Dakar, Moneygram opende een eerste filiaal in 1999. Met de hulp van deze internationale geldtransfersbedrijven konden banken filialen tot diep in de rurale gebieden openen. In 2003 telde Western Union reeds 141 filialen in Senegal (Sander & Barro 2004) in 2010 zelfs 820 (www.westernunion.be). Deze zeer vlotte manier van geldoverdracht heeft een deel van de transfers uit de informele sfeer gehaald en in de officiële statistieken gebracht. Omwille van hoge kosten verbonden met deze transfers bedragen de informele remittances volgens schattingen toch nog steeds bijna de helft van alle remittances (Sander & Barro 2004).

Niet enkel in absolute cijfers behoort Senegal in 2009 tot de best ontvangende landen van Sub-Sahara-Afrika (na Nigeria met 9585 miljoen dollar; Soedan met 2993 miljoen dollar en Kenia met 1686 miljoen dollar) (WorldBank 2010). Ook wanneer remittances beschouwd worden als een aandeel van het Bruto Binnenlands Product wordt duidelijk hoe belangrijk deze overdrachten voor Senegal zijn. In 1990 maakten deze overdrachten slechts 2% uit van het BBP, in 2000 al 5% en in 2009 maken deze overdrachten 11% uit van het BBP. Enkel Lesotho gaat Senegal vooraf (in Sub-Sahara-Afrika), waar het aandeel 26% van het BBP betreft. In landen als Gambia en Togo maken remittances eveneens 11% uit van het BBP (WorldBank 2010).

Figuur III.4 illustreert de evolutie van de officiële remittances naar Senegal in vergelijking met twee andere belangrijke financiële indicators, namelijk het totaal aan officiële ontwikkelingshulp (ODA) en de directe buitenlandse investeringen (FDI).

Figuur III.4 Evolutie van de officiële ontwikkelingshulp, directe buitenlandse investeringen en remittances naar Senegal (1990-2008)

Bron: World Databank, 2010

Uit de grafiek is op te maken dat het totale volume aan remittances vanaf het einde van de jaren 1990 een sterke groei doormaken, wat niet geldt voor de twee andere financiële indicatoren. De directe buitenlandse investeringen kennen amper een groei doorheen de laatste 2 decennia en zijn in 2008 vijf keer kleiner dan de officiële remittances. De officiële ontwikkelingshulp kent sinds het begin van de jaren 1990 een constante daling, om na 2002 terug te stijgen en kent sindsdien een grilliger verloop. Sinds 2005 is het officiële volume aan remittances groter geworden dan de officiële ontwikkelingshulp. Volgens schattingen van Banque Africaine de Développement (BAD 2007) ligt de verhouding tussen remittances (formeel en informeel) en officiële ontwikkelingshulp zelfs op 218%.

3.2 MICRO-BENADERING VOOR HET BESTUDEREN VAN REMITTANCES

3.2.1 Ontstaan van internationale remittances naar Senegal

Voor Senegalese migranten hebben remittances vanaf het begin van de eerste belangrijke internationale migratiegolf in de jaren 1960 steeds in het middelpunt van hun migratieproject gestaan. De Soninké's en de Haalpulaar, de pioniers van de Senegalese migratie, staan ook aan de wieg van verschillende remittancespraktijken. De meeste studies in verband met remittances zijn dan ook terug te vinden bij deze rurale bevolkingsgroepen.

De eerste Senegalese arbeidsmigranten migreerden voornamelijk naar Frankrijk om hun uitgebreide familie te voorzien van bijkomende monetaire inkomsten. Zoals reeds aangehaald, waren deze inkomsten onder andere door de afschaffing van de slavenhandel en de verminderde productie van eigen teelten, sterk verminderd. Quiminal (1991) beschrijft in haar boek *'Gens d'ici, gens d'ailleurs'* in detail het migratieproject van de eerste migranten afkomstig uit de Senegalvallei naar Frankrijk. Zo waren de cyclische migraties van de jaren 1960 een zeer goed voorbereid langtermijn project, gesteund en gefinancierd door de uitgebreide familie. Eenmaal aangekomen in Frankrijk, had de migrant een dubbele schuld ten opzichte van zijn familie: de prijs van de reis én het opsturen van geld naar de familie (om de vermindering van zijn arbeidskracht op de velden te compenseren) (Gonin 2001). Deze eerste fase van transnationale economische activiteiten werd dus gedomineerd door een controle van het thuisfront. De belangrijkste actoren in dit proces waren de familiehoofden en de migrant zelf. De familiehoofden beslisten wie er zou migreren en beheerden het toegestuurde geld. Een groot deel van dit geld droeg dus bij aan het onderhouden van de familie in het dorp en werd gebruikt voor het betalen van belastingen en de aankoop van consumptiegoederen. De plaats van de migrant in de sociale hiërarchie liet hem dus niet toe om het gebruik van zijn toegestuurde geld op te leggen aan de familieoudsten (*'ainés'*). Migratie was echter maar van tijdelijke duur en na een aantal jaren zou een jonger familielid zijn plaats innemen en zou na terugkeer de eigen positie in de sociale hiërarchie in Senegal stijgen. Met het einde van de cyclische migraties, kwam hier echter een einde aan. Vanaf dat moment begonnen de migranten zich te realiseren dat migratie eveneens perverse effecten kan hebben. Enerzijds

stelden deze geldstromen de families wel in staat om een bepaald levensniveau te bereiken zonder rekening te moeten houden met de lokale capaciteiten van de productie van rijkdom. Bijna elke uitgebreide familie in deze regio kon steunen op één of meerdere migranten. Anderzijds versterkten de individuele remittances de noden voor consumptie. Op deze manier werden de noden die migratie hebben veroorzaakt, snel een gevolg en hield migratie zichzelf in stand (Lavigne-Delville 1991). De afhankelijkheidsrelatie werd voor deze regio rampzalig wanneer de migratie in een crisis kwam. Migranten wilden dan ook meer controle uitoefenen op de besteding van remittances. In dit kader zijn er in bepaalde dorpen bijvoorbeeld voedselmagazijnen opgericht. De stock wordt beheerd ter plaatse, maar gecontroleerd door de migranten. Het geld voor de dagelijkse consumptie wordt niet meer opgestuurd naar de familiehoofden, maar wordt betaald aan de beheerders van de '*groupement d'achat*'. Familieleden kunnen dan in het magazijn voedingswaren afhalen die door de migrant reeds betaald werden. Op die manier kregen de migranten meer controle over de besteding van het toegestuurde geld. De besteding bleef echter hoofdzakelijk gericht op consumptie. Volgens een enquête die in 1998 gehouden is bij 200 Malinese en Senegalese arbeidsmigrant (Soninké's) werd het belang van remittances voor consumptie zeer duidelijk (Reynals & Sandrine 1998). Onder de geënquêteerden verklaarden 149 migranten dat zij regelmatig remittances opsturen, en dit voor een gemiddeld maandelijks bedrag van ongeveer 450FF (= 75 euro). De belangrijkste redenen waarvoor het geld gebruikt werd, was voor dagelijkse consumptie, gevolgd door de bouw van een woning, familiale feesten en collectieve projecten.

Het ontstaan en de evolutie van de collectieve projecten vragen speciale aandacht, aangezien zij in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de regio van de Senegalvallei. De eerste collectieve projecten die met hulp van internationale remittances opgestart werden, zijn eveneens terug te vinden bij de Soninké's. Zij ondervonden namelijk als eerste bevolkingsgroep de effecten van de landbouwcrisis in Senegal. Door hun perifere ligging en het feit dat de Staat zo goed als failliet was, kon deze regio niet op de nodige steun rekenen. Tegelijkertijd ondervonden de migranten in Frankrijk echter de gevolgen van de crisis in Europa. Om zich te verzetten tegen de crisis in Frankrijk en om tegelijkertijd het dorp van oorsprong te helpen, begonnen migranten die afkomstig waren uit eenzelfde dorp zich te verenigen vanaf het begin van de jaren 1970. Aanvankelijk gebeurde dit op officiële wijze aangezien een wet van 1939 de officiële vereniging van vreemdelingen in Frankrijk verbood (deze wet bleef geldig tot 1981). De foyers, die huisvesting boden aan de migranten in Frankrijk, vormden een ideale omgeving om het collectieve solidariteitsgevoel aan te wakkeren. De sociale hiërarchie, die zeer belangrijk is in Senegal, werd hier aanvankelijk gereproduceerd. De relatie tussen '*ainés*' en '*cadetten*' bleef intact en migranten uit vooraanstaande families namen het voortouw. In eerste instantie creëerden deze migranten solidariteitskassen ('*caisses d'entraide et de solidarité*'). Deze structuur had tot doel om de

migranten in Frankrijk (maar die afkomstig zijn uit eenzelfde dorp in Senegal) te steunen. Elke migrant draagt eenzelfde som geld bij aan de kas en dit geld diende als een vorm van sociale zekerheid (bijvoorbeeld voor de repatriëring van het lichaam in geval van overlijden of voor juridische, sociale of medische problemen van de migranten in Frankrijk). In tweede instantie werden de '*associations villageoises*' opgericht. Deze hadden als belangrijkste doel om de solidariteit tussen de migranten en het thuisfront te onderhouden en om de dorpen financieel en economisch vooruit te helpen. Zo leefden de migranten reeds in het begin van de jaren 1970 in een dubbele transnationale ruimte. Noch afstand, noch het verschil in levenswijze heeft de band met het geboortedorp verzwakt. De condities in Frankrijk waren ook niet van die aard dat men zijn oorsprong zomaar kon vergeten. De lage lonen, de huisvestingspolitiek in de foyers, de moeilijkheden om toegang te krijgen tot sociale woningen in het kader van een familiehereniging droegen bij tot het behoud van de band tussen de migrant en zijn familie. Daarenboven ontmoedigden de familiehoofden het vertrek van vrouwen en kinderen naar Frankrijk, om de band met het geboortedorp te behouden (Quiminal 1991). Vanaf het moment dat de cyclische migratie zo goed als onmogelijk werd, begonnen sommige migranten de relatie met het geboortedorp kritischer te bekijken. Aanvankelijk hadden de notabelen de leiding over de dorpsverenigingen, maar deze verminderde aanzienlijk aangezien migranten die konden lezen en schrijven zich steeds meer bewust werden van de regels om zich collectief te organiseren (onder andere door de strijd tegen onwaardige huisvesting in de foyers). Quiminal (1991) beschouwt dit als de geboorte van een '*identité migrant*', waarbij de migranten zich als migrant collectief gingen erkennen en niet enkel als lid van een bepaald dorp of bepaalde familie. Vanaf 1981, met de intrekking van het decreet van 1939 welke de officiële vereniging van vreemdelingen in Frankrijk verbood, kende de formalisering van de dorpsverenigingen ('*associations villageoises*') een hoge vlucht. De oprichting van zulke verenigingen beperkte zich niet meer tot de Soninké's, maar breidde zich naar verschillende dorpen langs de Senegalrivier. De verenigingen vermenigvuldigden zich in de jaren 1980 en hergroepeerden vaak 100 tot 300 personen van eenzelfde dorp. Hoewel deze transformatie de jongere migranten meer controle gaf, bleef het dorp in de jaren 1980 centraal staan in het migratieproject. Zo verzamelden verschillende verenigingen geld in om acties te ondernemen ten voordele van het dorp onder andere voor de constructie van moskeeën, dispensaria, scholen, infrastructuur, etc. Op deze manier werden de migranten de belangrijkste actoren in de ontwikkeling van hun dorp. De relatie was tot het begin van de jaren 1990 vrij eenzijdig: de migranten leidden en beheerden van op afstand de projecten. Hun politieke en sociale rol nam steeds meer en meer toe, wat leidde tot spanningen tussen de verenigingen van de migranten en lokale verenigingen in Senegal. Het macro-economische effect van dergelijke projecten kwam vanaf het einde van de jaren 1990 ook steeds meer in de belangstelling. Publieke machten uit Westerse landen en NGO's interesseerden zich steeds meer om samen met de dorpsverenigingen bepaalde projecten te financieren. De beweegredenen hiervoor waren tweezijdig: enerzijds had men het geloof dat 'co-

development' een belangrijke hefboom kon betekenen voor een bredere regio, anderzijds waren voornamelijk de overheden ervan overtuigd dat door het aanmoedigen van lokale ontwikkeling de migratiefluxen zouden afnemen (Yatera & Le Masson 2007).

3.2.2 Determinanten van zenders en ontvangers

Als gevolg van de uitbreiding van de landbouwcrisis in Senegal en de economische crisis in Europa, breidde de migratieruimte zich eveneens uit. Migranten zijn vandaag de dag afkomstig uit alle departementen van Senegal en zijn terug te vinden in verschillende Afrikaanse en Europese landen, maar ook in Noord-Amerika en Azië. Recentere studies richten zich niet enkel meer op de regio van de Senegalrivier of op Frankrijk, maar betrekken eveneens andere regio's in de analyse. Niet enkel migranten in Frankrijk, maar migranten overal ter wereld sturen in belangrijke mate remittances naar hun families in Senegal. De tweede Senegalese huishoudenquête (ANSD 2001) gaf reeds aan dat 69.9% van de huishoudens een internationale migrant telt (zie tabel III.10). Niet elke migrant maakt echter remittances over aan zijn huishouden. Onderstaande tabel geeft weer dat 27.4% van de migranten nog nooit remittances overgemaakt heeft. De frequentie en het volume van remittances is in belangrijke mate afhankelijk van de migratiebestemming. Zo stuurt bijna 81% van de migranten in Europa geld op naar het huishouden in Senegal, 55.7% doet dit zelfs op regelmatige basis. Migranten in andere Afrikaanse landen verzenden slechts in beperkte mate (27.7%) remittances op regelmatige basis naar het thuisfront. Bijna de helft (40%) van de migranten die zich gevestigd hebben in landen van de *Union Economique et Monétaire Ouest Afrique* (UEMOA) stuurt nooit geld op naar het huishouden in Senegal.

Tabel III. 10 Verdeling van de migranten volgens bestemming en frequentie van transfers

	JA, REGELMATIG	JA, ONREGELMATIG	NEEN
	%	%	%
Totaal UEMOA	22,1	37,9	40,0
Andere Afrikaanse landen	27,7	37,7	34,5
Europa	55,7	25,1	19,2
USA/Canada	48,0	31,1	20,9
Andere	44,6	17,9	37,5
Totaal	41,7	30,9	27,4

Bron: (ANSD 2001)

Emigratie was voor de bevolking van de Senegalvallei een overlevingsstrategie en de beslissing om te migreren werd aanvankelijk door het gezinshoofd gemaakt. Ook de kosten van de reis werden gedragen door het hele huishouden. Vandaag de dag is migratie voor vele huishoudens nog steeds een overlevingsstrategie, maar de beslissing wordt hoe langer hoe meer genomen door de migrant zelf, net als de financiering van de reis. Dit wordt duidelijk aan de hand van de resultaten in tabel III.11. 58% van de migranten heeft zelf de beslissing

genomen om te migreren, 43% hiervan draagt ook zelf de kosten van de reis. De ESAM II-enquête duidt ook op het feit dat het tot voorheen voornamelijk de gezinshoofden van de arme rurale huishoudens waren die de financiële kost van de reis financierden, maar dat het vandaag de dag voornamelijk de gezinshoofden van rijke huishoudens zijn die de reis van een migrant (mee) financieren.

Tabel III.11 Beslissing om te migreren en beheer van de reiskosten

		BESLISSING OM TE MIGREREN WERD ONDERNOMEN DOOR		
		Migrant zelf	Iemand anders	Totaal
De reiskosten werden gedragen door	Migrant zelf	43%	3%	46%
	Iemand anders	15%	39%	54%
	Totaal	58%	42%	100%

Bron: (ANSD 2001)

Twee andere studies (Diagne & Rakotonarivo 2010; BAD 2007) polsen naar het verband tussen verschillende socio-demografische kenmerken (van zowel migranten als hun huishoudens) en remittances.

In het kader van het MAFE-project (Migrations between Africa and Europe) zijn er enquêtes uitgevoerd bij 1147 huishoudens in de regio Dakar en bij Senegalese migranten in 3 Europese gastlanden, namelijk Frankrijk, Spanje en Italië. Slechts die migranten die banden onderhouden hebben met hun familie gedurende de 12 maanden voorafgaand aan de enquête en ouder zijn dan 15 jaar, worden in rekening gebracht. Diagne en Rakotonarivo (2010) analyseren in het kader van dit project de gegevens van de huishoudens in Dakar. Deze huishoudens hebben in totaal 1187 migranten waarvan 749 in Europa, 163 in Afrika en 201 in de rest van de wereld. Dit bevestigt de resultaten van de ESAM II-enquête in verband met de migratiebestemming (*deuxième enquête sénégalaise auprès des ménages*) (ANSD 2001). Europa is ook in dit onderzoek de populairste bestemming bij migranten uit Dakar. Deze studie legt enkele andere opmerkelijke verbanden tussen de karakteristieken van de migrant en het al dan niet opsturen van remittances. De beroepsstatus van de migrant (tewerkgesteld of niet tewerkgesteld) blijkt een belangrijke invloed te hebben op het al dan niet overmaken van remittances. Iemand die tewerkgesteld is in het migratieland heeft volgens deze studie 2.3 keer meer kans om remittances te versturen dan een migrant zonder tewerkstelling. Er wordt echter niet ingegaan op de specifieke aard van tewerkstelling en of er al dan niet rekening gehouden werd met tewerkstelling in de informele sector. De relatie met het opleidingsniveau is minder uitgesproken, maar migranten met een gemiddeld opleidingsniveau zijn meer geneigd om remittances op te sturen, terwijl de kans daalt voor zij die hogere studies gevolgd hebben (de kans daalt met een factor 1.7). Dit is in tegenstelling met hetgeen algemeen aangenomen wordt in de literatuur, namelijk dat de hoogst opgeleide migranten het meest kans hebben om remittances over te maken (Banerjee 1984; Durand et

al. 1996; Hoddinott 1994). Er zijn echter eveneens studies die geen correlatie vinden tussen het opleidingsniveau en het overmaken van remittances (Osaki 2003; Funkhouser 1995). De migranten in de leeftijdscategorie 30-39 jaar hebben het meeste kans om remittances over te maken (1.82 meer dan migranten jonger dan 30 jaar). Het feit of men al dan niet over verblijfsdocumenten beschikt, net als de migratieduur hebben geen invloed op het al dan niet over maken van remittances. Ook enkele kenmerken van het gezinshoofd werden in de studie van Diagne en Rakotonarivo in verband gebracht met het al dan niet opsturen van remittances. Zo blijkt er een belangrijk verschil te bestaan tussen gezinshoofden zonder tewerkstelling en gezinshoofden met tewerkstelling. Bijna 70% van de gezinshoofden zonder tewerkstelling ontvangen remittances van hun migranten in het buitenland ten opzichte van 51.1 % van de gezinshoofden met tewerkstelling. Ook de grootte van het huishouden is belangrijk, hoe groter de huishoudens, hoe meer kans zij hebben op remittances. De karakteristieken van de huishoudens lijken de hypothese van altruïsme als beweegreden voor het verzenden van remittances te bevestigen. Precaire huishoudens (waarbij het gezinshoofd geen tewerkstelling heeft of gescheiden is of laaggeschoold) ontvangen vaker remittances dan huishoudens die meer zekerheid hebben (Diagne & Rakotonarivo 2010). Deze studie gaat enkel dieper in op het al dan niet overmaken van remittances en kan geen uitspraken doen over het verband tussen het overgemaakte volume en bepaalde karakteristieken.

De tweede studie die socio-demografische kenmerken in relatie brengt met remittances betreft de reeds eerder besproken enquête uitgevoerd door de '*Banque Africaine de Développement*' (BAD 2007). Zij hebben een beperkte analyse uitgevoerd en gezocht naar het verband tussen demografische kenmerken, het tewerkstellingsniveau en het volume van remittances. Hun resultaten steunen op de analyse van enquêtes afgenomen bij Senegalese migranten. Zij besluiten dat migranten die deel uitmaken van de hogere beroepen (hogere bedienden en kaderleden) meer remittances opsturen, maar minder frequent. Zij streven naar een individueel voordeel voor het eigen welzijn en zijn minder reactief aan de sociale druk van hun ouders in het land van herkomst. Bovendien investeren zij in de vastgoedsector en de productieve sector. Zij behoren eveneens tot de categorie die de belangrijkste spaarcapaciteiten hebben. De getransfereerde bedragen zijn bovendien relatief stabiel in de leeftijdsgroep tussen de 25 en 40 jaar en daarna beginnen ze te stijgen. Dit wordt verklaard door het feit dat de inkomens toenemen met de leeftijd, maar ook, en voornamelijk door het feit dat migranten beginnen te investeren in vastgoed in hun land van herkomst vanaf de leeftijd van 40 jaar, welke de overgemaakte bedragen aanzienlijk doet toenemen. Deze resultaten wijken af van eerdere resultaten dat remittances na verloop van tijd terug afnemen. Dit kan echter verklaard worden door het feit dat vele studies steunen op enquêtes afgenomen bij de huishoudens in het land van herkomst en niet bij de migranten zelf. Investerings in vastgoed of een bedrijfje worden vaak toevertrouwd aan partners die geen lid zijn van de familie (BAD 2007).

De studie van de *'Banque Africaine de Développement'* (BAD 2007) werd uitgevoerd bij Senegalese migranten in Frankrijk. Zij hebben eveneens Senegalese huishoudens die een internationale migrant tellen ondervraagd. De studie van Diagne en Rakotonarivo (2010) werd uitgevoerd bij zowel huishoudens in Senegal die een internationale migrant tellen als bij migranten in Frankrijk, Spanje en Italië. De enquêtes van de huishoudens en de migranten kunnen echter niet aan elkaar gekoppeld worden. Op die manier betreft geen enkele studie zowel de huishoudens als de migranten in de analyse van remittancespraktijken. Dit zou echter een grote meerwaarde betekenen voor de interpretatie van het remittancesgedrag. Voorliggend onderzoek koppelt beide elementen wel aan elkaar door zowel de migrant in België als zijn huishouden in Senegal in de analyse te betrekken.

3.2.3 Besteding van remittances

Het belang van consumptie in de besteding van remittances werd reeds duidelijk vanaf de eerste grote internationale migratiegolf in de jaren 1960. Het belang van consumptie in de besteding van remittances is doorheen de jaren steeds zeer belangrijk gebleven. De studie van de *'Banque Africaine de Développement'* geeft telkens het aandeel huishoudens weer dat de geldovermakingen gebruikt voor een welbepaalde besteding. Deze tabel geeft weer dat 98% van de huishoudens het overgemaakte bedrag of een deel hiervan gebruikt voor het huishoudbudget; 81% van de huishoudens gebruikt (een deel van) het geld voor gezondheid; 55% van de huishoudens gebruikt (een deel van remittances) voor onderwijs; 19% van de huishoudens voor huisvesting voor het huishouden; 14% voor individuele huisvestingsprojecten; 11% voor investeringen en 5% van de huishoudens geeft (een deel van) het budget uit aan sociale projecten.

Tabel III. 12 Besteding van remittances (in % van de huishoudens die hieraan deelnemen)

BESTEDING VAN REMITTANCES	%
Huishoudbudget	98
Gezondheid	81
Onderwijs	55
Vastgoed (familie)	19
Vastgoed (individueel)	14
Andere Investerings	11
Sociaal project	5

Bron: BAD 2007

Tevens heeft deze studie het volume remittances berekend per uitgavencategorie (zie tabel III.13). 60.9% van het totale budget wordt besteed aan het huishoudbudget (voeding, gezondheidszorg, scholing, feesten en ceremonies, facturen en huur). Een derde van het budget wordt besteed aan vastgoed, terwijl slechts 5.3% geïnvesteerd wordt. Andere studies

bevestigen deze trend (Diagne & Rakotonarivo 2010). In wat volgt worden deze verschillende bestedingen van remittances nader bestudeerd.

Tabel III. 13 Verdeling van de remittances per uitgavecategorie

	EN MILLARDS DE F CFA	EN % DU TOTAL
Budget familial	501	60.9
Immobilier	278	33.8
Investissement	43	5.3
Totaal	822	100

Bron : (BAD 2007)

A. Consomptie

De prioriteit die door de huishoudens gegeven wordt aan consumptie geeft de noodzaak van deze transfers weer voor de bevrediging van de dagelijkse behoeften. Overdrachten die gebruikt worden voor gezondheidszorg zijn evenzeer zeer belangrijk. 81% van de huishoudens gebruikt een deel van het toegestuurde geld voor gezondheidszorg (zie tabel III.12). De afwezigheid van een sociale zekerheid die de ziektekosten dekt is hiervoor een belangrijke reden. De ondervraagde huishoudens uit de enquête van de '*Banque Africaine de Développement*' gaven wel aan dat de transfers voor gezondheidszorg niet op regelmatige basis gebeuren, zoals voor voedingsuitgaven, maar eerder op welbepaalde tijdstippen wanneer er nood is aan gezondheidszorg (BAD 2007).

Ndione en Lalou (Ndione & Lalou 2005) hebben eveneens onderzoek uitgevoerd naar de besteding van remittances. Zij richten zich enkel op de stedelijke gebieden van Dakar, Touba en Kaolack (4259 geënquêteerde huishoudens). Zij benadrukken eveneens het belang van consumptie, maar voegen hieraan toe de geldtransfers voor consumptie omgekeerd evenredig zijn met het toegestuurde bedrag. De groep huishoudens die tussen de 500.000 FCFA en 1.000.000 FCFA per jaar ontvangen, besteden meer dan 2/3 hiervan aan voeding, terwijl huishoudens die meer dan 2.000.000 FCFA per jaar ontvangen minder dan 1/3 van dit bedrag aan voeding besteden. Huishoudens die minder dan 500.000 FCFA ontvangen, besteden slechts 16% aan voeding. Dit wordt volgens hen verklaard door het feit dat deze overdrachten minder frequent gebeuren en eerder bij speciale gelegenheden.

B. Vastgoed

Wanneer de elementaire noden van de familie vervuld zijn, is de aankoop van een grond of de bouw van een huis vaak de eerste investering die Senegalese migranten maken (Van Nieuwenhuyze 2007). Huisvesting werd snel een populaire investering aangezien het vele functies dekt. Zo kan een huis in het dorp dienen als gezinswoning voor de uitgebreide familie. Een appartement in een stedelijke omgeving als Dakar, Thiès of Touba kan verhuurd worden of kan dienen als huisvesting wanneer men zich terug in Senegal wil vestigen. Investeren in vastgoed heeft ook een grote symbolische functie. Het geeft uitdrukking aan het slagen van

het migratieproject en is voor de familie vaak een geruststelling dat de migrant zal terugkeren. Mansour Tall (Tall 2008a; Tall 1994) heeft de vastgoedsector van Dakar in detail bestudeerd en besluit dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de verschillende migratiecycli en investeringsgolven. In elke buurt vindt men een groot aandeel eigenaars terug die geëmigreerd zijn tijdens dezelfde periode, vaak naar hetzelfde land. De eerste migranten die vertrokken zijn voor de migratiecrisis van de jaren 1970, de Soninké's en Haalpulaar, investeerden in de eerste plaats vaak in het geboortedorp in de vorm huisvesting voor de uitgebreide familie of voor vrouw(en) en kinderen. In tweede instantie gingen zij hun terugkeer verzekeren en gingen investeren in Dakar, meer bepaald in de wijk Grand-Dakar. Deze wijk is in 1949 gebouwd door een huisvestingsmaatschappij als antwoord op de bevolkingsdruk vanuit de traditionele wijk Medina. In deze wijk maken de eerste migranten 80% uit van de migrant-investeerders. Vaak kochten zij enkele bebouwde percelen op om deze met de grond gelijk te maken en vervolgens appartementen van meerdere verdiepingen te bouwen. Men bouwt het maximum aantal kamers om te verhuren, zonder al te veel rekening te houden met ventilatie- of verluchttingsnormen. Dit heeft geleid tot een nog dichtere bevolkingsdichtheid in deze wijk. Voor deze eerste migranten was investeren in Dakar een zeer winstgevende zaak, waar zij na terugkeer rijkelijk van konden leven in het geboortedorp. Dit heeft de migratiedroom bij jongeren alleen maar versterkt (Tall 1994).

De migranten die vertrokken zijn in het begin van de jaren 1990, bouwden veel bescheidenere huizen in de buitenwijk Pikine. Bijna alle migrant-investeerders uit deze wijk emigreerden naar nieuwe Europese onthaallanden zoals Italië en Spanje. Deze migranten woonden vaak reeds in de buitenwijken van Dakar alvorens te migreren. De investeringen zijn voornamelijk bestemd voor de familie of als sociale zekerheid wanneer men terug zou keren. Er is vaak een kleine ruimte in de constructie voorzien dat kan dienen als '*boutique*' om te voorzien in de dagelijkse behoeften van de familie of als strategie om bij de terugkeer een handeltje op te richten. De grootte van de investering laat vaak niet toe om te leven van de huur. Migrantenvragen de waarde van hun geld wel stijgen na de devaluatie van de FCFA (Tall 1994), wat investeren vergemakkelijkte.

Ook migranten uit het binnenland die tijdens deze periode migreerden (voornamelijk migranten afkomstig uit Louga die naar Italië migreerden) investeerden in vastgoed in de streek van herkomst. Dit leidt vandaag de dag tot de aanwezigheid van huizen gebouwd in Italiaanse stijl, vaak zelfs met Italiaanse materialen. Migrantenvragen die zeer recent gemigreerd zijn, krijgen te maken met moeilijkere omstandigheden waardoor deze manier van investeren voor velen een illusie wordt. Zij die er wel in slagen wat spaarcentjes over te houden, kopen bouwgronden nog verder van het stadscentrum verwijderd. Ook Thiès wordt populair omwille van plannen om de luchthaven op termijn te verplaatsen.

De recente enquête van de '*Banque Afrique de Développement*' (BAD 2007) geeft weer dat het bedrag dat men uitgeeft aan vastgoed ongeveer 33% van het totale volume bedraagt. Investeren in vastgoed wordt beschouwd als een spaarstrategie op lange termijn. Volgens

deze enquête zijn deze investeerders voornamelijk migranten die ouder zijn dan 40 jaar, minimum 15 jaar in het buitenland wonen en hun terugkeerproject voorbereiden. Uit deze resultaten kan er besloten worden dat migranten het steeds moeilijker hebben om hun huisvestingsdroom in het land van herkomst waar te maken (BAD 2007) aangezien men pas begint te investeren in vastgoed na een verblijf van 15 jaar in het buitenland.

C. Investerings

Tabel III.13 geeft eveneens weer dat 5.3% van het totale budget gebruikt wordt voor investeringen. De studie uitgevoerd door de *'Banque Africaine de Développement'* (2007) besluit dat deze investeringen voornamelijk gemaakt worden door migranten en huishoudens die beter opgeleid zijn en betere jobs uitoefenen. Deze investeringen kunnen ondergebracht worden in twee strategieën. In de eerste plaats dienen deze investeringen om zich vrij te stellen van de familiale druk en zo de familie de mogelijkheid te geven om zich te voorzien in eigen middelen. Hier worden echter vele mislukkingen opgetekend (BAD 2007). In de tweede plaats tracht men een bedrijfje of handeltje op te richten om zo het terugkeerproject te financieren en om zich persoonlijk te ontwikkelen (Marfaing 2003). Migrant die reeds in de jaren 1970 of 1980 gemigreerd waren, investeerden massaal in kruidenierszaken, auto's die als taxi konden dienen of kampementen. Door de stijgende toegankelijkheid tot communicatiemogelijkheden werden in de jaren 1990 investeringen in telefooncentra en internetshops zeer aantrekkelijk. Deze investeringen lieten de migranten toe om terug te keren naar het thuisland met enige status. Marfaing (2003) stelt dat het voor bijna elke migrant een grote droom is om een winstgevend project op te starten dat hen kan garanderen om terug naar huis te keren als een geslaagd individu. Nochtans slagen vandaag de dag nog maar weinig migranten in deze droom en verhinderen verscheidene obstakels een succesvolle realisatie. Ten eerste is het bedrag dat nodig is vaak veel hoger dan aanvankelijk gedacht en hebben vele migranten een gebrek aan achtergrond om een economisch rendabel bedrijf op te starten. Daarenboven is het investeringsklimaat in Senegal grillig omwille van een onvoorspelbare administratie en gebrekkige infrastructuur. Tot slot is er een stijgende competitie met andere migranten. Om een geslaagd project te verkrijgen is er een grote dosis creativiteit en innovatie nodig (Van Nieuwenhuyze 2007; Marfaing 2003). Zij die toch slagen behoren vaak tot de beste zaakvoerders van het land. Een geslaagd voorbeeld is het melkbedrijf *Laiterie de Berger*, opgericht door Bagoré Bathily. De transnationale dimensie is hier alom vertegenwoordigd. Hij heeft dankzij de opgedane kennis in Frankrijk en met de financiële hulp van zijn familie en een Franse ontwikkelingspartner een melkbedrijf in het noorden van Senegal kunnen oprichten. Hij verschaft op deze wijze een vast inkomen aan ongeveer 200 veetelers uit de regio en verkoopt zijn melk en verwerkte melkproducten aan de hogere klasse in Dakar. Op deze manier draagt hij op een substantiële wijze bij aan de ontwikkeling van de regio (Hofnung 2007).

D. Collectieve projecten

Het ontstaan en de evolutie van gemeenschapsprojecten werd reeds voorheen besproken. Hoewel gemeenschapsprojecten voornamelijk terug te vinden zijn in de vallei van de Senegalrivier, kunnen we ook elders gemeenschapsprojecten terugvinden. In de Cassamance, in het zuiden van het land ontstonden er in de jaren 1980 eveneens dorpsverenigingen als antwoord op de rurale exodus (Dupuy 1990). Zelfs in bepaalde grote steden zoals Louga is er een vereniging opgericht die migranten over de hele wereld verenigt. Zij voeren sociale projecten uit (zoals de renovatie van een hospitaal) met steun van de migranten (www.selfhelplouga.org).

Een ander voorbeeld van collectieve remittances vinden we terug bij de mouridengemeenschap. Zoals reeds beschreven zijn zij terug te vinden in verschillende belangrijke Europese steden waar zij samenkomen in dahira's. De dahira vormt naast een ruimte voor de versterking van de solidariteit eveneens een ruimte voor het verzamelen van solidariteitsfondsen. Deze fondsen kunnen aangewend worden voor sociale problemen in het gastland, zoals de repatriëring van het lichaam in geval van overlijden, maar worden eveneens gebruikt om te schenken aan de grote leiders in Touba. In Pisa wordt er bijvoorbeeld elke zaterdag tussen 200 en 500 euro verzameld, exclusief voor de ondersteuning van Touba (Bruzzone *et al.* 2006).

3.2.4 Impact van remittances

In het rapport van de Wereldbank '*Global Economic Prospects (WorldBank 2006b)*' werd aangetoond dat er wel degelijk een relatie bestaat tussen remittances en een daling van de armoede in verschillende lage inkomenslanden in Sub-Sahara-Afrika. Gupta, Pattillo en Wagh (2007) bestudeerden de impact van remittances op armoede in 76 ontwikkelingslanden, waaronder Senegal. Uit deze studie blijkt dat indien het aandeel remittances/Bruto Binnenland Product met 10% zou stijgen, dat het aandeel van de bevolking dat leeft van minder dan een dollar per dag met 1% zou dalen. Daarenboven wordt de kloof kleiner tussen het gemiddelde inkomen van de armste huishoudens en de armoedegrens van 1 dollar.

De meest recente (en tot zover bekend de enige) studie die enkel betrekking heeft op Senegal en die de relatie tussen remittances en armoede analyseert, is deze van '*la Direction de la Prévision et des Etudes économiques*' (2008). Deze studie steunt op de gegevens van de tweede Senegalese huishoudenquête (ANSD 2001) en toont aan dat het uitgavenpatroon voor individuen die remittances ontvangen 60% hoger ligt dan individuen die geen remittances ontvangen (zie tabel III.14). Deze stijging kent echter een variatie naargelang het woonmilieu. Het verschil is het groots in Dakar, waar individuen die remittances ontvangen bijna dubbel zoveel uitgeven (95%) dan zij die geen remittances ontvangen. Voor rurale inwoners is het verschil slechts 6%. Een eerste mogelijke verklaring ligt in het feit dat rurale huishoudens gemiddeld genomen groter zijn dan stedelijke huishoudens waardoor de inkomsten onder meer personen gedeeld moeten worden (ANSD 2001). Daarenboven toont de ESAM II-

enquête aan dat rurale huishoudens minder frequent remittances ontvangen dan stedelijke huishoudens en dat de overgemaakte bedragen kleiner zijn. Dit houdt verband met het feit dat rurale migranten vaker migreren naar economisch minder sterke landen (zoals buurlanden of andere Afrikaanse landen) (zie tabel III.5). Deze studie berekende eveneens dat het aandeel individuen dat onder de armoederempel van 1 dollar per dag leeft veel kleiner is bij huishoudens die remittances ontvangen (36.3%), dan bij huishoudens die geen remittances ontvangen (52.4%). Er kunnen echter geen uitspraken gedaan worden of remittances verantwoordelijk zijn voor dit verschil. Aangezien het zou kunnen zijn dat het voornamelijk de rijkste huishoudens zijn die remittances ontvangen.

Tabel III. 14 Invloed van remittances op het uitgavenpatroon en het aandeel personen onder de armoederempel

	ZONDER REMITTANCES	MET REMITTANCES	VERSCHIL (IN %)
Gemiddelde jaarlijkse uitgaven (per hoofd in CFA)			
Nationaal	197643	315936	59.9%
Dakar	269580	525687	95%
Andere steden	187182	305453	63.2%
Rurale gebieden	145724	154340	5.9%
Armoederempel* (in %)			
National	52.4	36.3	

* Aandeel individuen die onder de armoederempel van 1 dollar per dag leven

Bron: (Direction de la Prévision et des Etudes Economiques 2008)

Naast de positieve invloed die remittances heeft op het aandeel individuen dat onder de armoederempel leeft, duiden verschillende studies op de mogelijke afhankelijkheidsimpact van remittances. Azam en Gubert (2002) bestudeerden huishoudens met internationale migranten in de Kayesregio in Mali. Zij besluiten dat remittances een permanent onderdeel van het huishoudbudget geworden is en dat deze overdrachten de leden van het huishouden minder productief maakt. Op die manier wordt er een afhankelijkheidsrelatie gecreëerd tussen de migrant en het huishouden. Azam en Gubert (2002) stellen dat regelmatige geldstromen kunnen leiden tot een verandering in het gedrag van gezinsleden in Senegal en dus kunnen leiden tot een vermindering van de productiviteit van een huishouden (zie eveneens (Lavigne-Delville 1991). Ook op globale schaal kan dit volgens deze auteurs leiden tot een vermindering van de groei in de hele economie.

Sommige auteurs waarschuwen eveneens voor het '*Dutch disease syndrom*', waarbij migratie kan zorgen voor perverse effecten op de rest van de economie (Daffé 2008; WorldBank 2006b). De '*Dutch disease*' is een term uit de economie waarbij bedoeld wordt dat de waarde van een munt stijgt als gevolg van de verkoop van pas ontdekte grondstoffen. Door die

waardestijging wordt de concurrentiepositie van het land minder en valt de export terug, waardoor de economische productie daalt en de werkloosheid stijgt. Sommige auteurs verwijzen naar deze term om de effecten van remittances op de economie te bespreken. Wanneer een groot volume van de remittances besteed wordt aan de aankoop van roerende of onroerende goederen, kan dit een belangrijk effect hebben op de prijzen van deze goederen. In Senegal wordt bijvoorbeeld de stijging van de vastgoedprijzen geassocieerd met de golf van investeringen die migranten maakten in vastgoed na de devaluatie van de FCFA in 1994. In dit kader moet echter eveneens gewezen worden op het belang van het conflict in bepaalde West-Afrikaanse landen zoals Ivoorkust en Liberia. Door dit conflict zijn verschillende internationale bedrijven en instellingen samen met hun werknemers naar Dakar verhuisd, wat eveneens gezorgd heeft voor een belangrijke stijging van de vastgoedprijzen.

3.3 REMITTANCES VAN BELGIË NAAR SENEGAL

Remittances van Senegalese migranten in België naar Senegal zijn over het algemeen weinig bestudeerd. Slechts 1 studie van de Wereldbank peilt naar de omvang van deze remittances. Zij hebben in het kader van hun jaarlijks economisch rapport (*Global Economic prospects*) enquêtes bij Senegalese migranten in België (WorldBank 2006b) laten uitvoeren. 263 gezinshoofden ouder dan 18 jaar werden ondervraagd. Slechts 97 gezinshoofden gaven echter een antwoord op de vraag hoeveel remittances zij het voorbije jaar overgemaakt hebben. Deze migranten sturen gemiddeld 1700 euro per jaar (of 142 euro per maand) op naar familie of vrienden in Senegal. Onderstaande tabel geeft het verband weer tussen het volume van remittances en enkele kenmerken van de migrant en het ontvangende huishouden. Er werd telkens een t-test uitgevoerd om na te gaan of er een significant verschil bestaat tussen het gemiddelde overgemaakte bedrag tussen twee categorieën (overtuigt wordt weergegeven in bijlage 1). Met andere woorden of er met 99% ($p < 0.001$), 95% ($p < 0.05$) of 90% ($p < 0.1$) zekerheid gesteld kan worden dat de gemiddelden van elkaar verschillen en dat die bepaalde categorieën een invloed hebben op het geefgedrag. De laatste kolom van de tabel geeft enkel weer waar er een significant verschil optreedt.

Tabel III. 15 Karakteristieken van de migranten en huishoudens die geld overgemaakt hebben en gemiddeld overgemaakt bedrag

KARAKTERISTIEK	REMITTANCESBEDRAG PER JAAR (IN EURO)	T-TEST
GEMIDDELDE	1700 (=97)	
GENDER:		
MAN	1696 (n=78)	
VROUW	1715 (n=18)	
LEEFTIJDGROEP:		
30 MIN	1763 (n=30)	
30-40	1656 (n=48)	

40 PLUS	1849 (n=13)	
MIGRATIEJAREN:		
MINDER DAN 5 JAAR	1598 (n=28)	
5-9JAAR	1545 (n=36)	
10-14 JAAR	1867 (n=20)	
MEER DAN 14 JAAR	2123 (n=12)	
OPLEIDINGSNIVEAU:		
PRIMAIRE ONDERWIJS	1863 (n=23)	
SECUNDAIR ONDERWIJS	1487 (n=30)	
HOGER ONDERWIJS	1761 (n=43)	
OPLEIDINGSPLAATS:		**P=0.036 voor opleidingsplaats Senegal tov opleidingsplaats België
SENEGAL	1627 (n=41)	
BELGIË	2247 (n=33)	
TWERKSTELLING MIGRANT:		
GEEN OFFICIEEL ARBEIDSCONTRACT	1562 (n=41)	
OFFICIEEL ARBEIDSCONTRACT OF ZELFSTANDIGE	1803 (n=55)	
INKOMEN MIGRANT:		
< 500 EURO	1121 (n=24)	*p=0.003 voor <500 en 1000-1500 €
500-1000 EURO	1517 (n=25)	* p=0.007 voor < 500 en < 1500 €
1000-1500 EURO	2090 (n=31)	*** p=0.097 voor 500-1000 en 1000- 1500 €
> 1500 EURO	2483 (n=12)	*** p=0.070 voor 500-1000 en >1500 €
TWERKSTELLING ONTVANGER:		
NIET TEWERKGESTELD (OOK NIET INFORMEEL)	1700 (n=47)	
TEWERKGESTELD	1843 (n=29)	
GROOTTE VAN HET ONTVANGENDE HUISHOUDEN:		
	1720 (n=31)	
≤ 5	1793 (n=47)	
6-10	1786 (n=14)	
> 10		
RELATIE MET MIGRANT		
ECHTGENO(O)T(E)	2101 (n=13)	*P=0.003 voor echtgeno(o)t(e) en andere
VADER/MOEDER	2046 (n=51)	*P=0.002 voor vader/moeder en andere
BROER /ZUS	1245 (n=12)	**P=0.036 voor echtgeno(o)t(e) en broer/zus
ANDERE	868 (n=19)	***P=0.072 voor vader/moeder en broer/zus
* P<0.01 ** P<0.05 *** P<0.10		

Bron: (WorldBank 2006b)

Er bestaat slechts een significant verschil in het overgemaakte volume naargelang het inkomen van de migrant, naargelang de relatie die de migrant heeft met de ontvanger en naargelang de opleidingsplaats¹⁰. Migranten die minder dan 500 euro per maand verdienen sturen op jaarbasis slechts 1121 euro op. Dit bedrag is significant verschillend van het verzonden bedrag door migranten die tussen 1000-1500 euro verdienen (2090€) en migranten die meer dan 1500 euro verdienen (2483 €). Er bestaat ook een significant verschil in geefgedrag tussen migranten die tussen 500-1000 euro (1517€) en migranten die 1000 - 1500 euro verdienen en migranten die meer dan 1500 euro verdienen. Ook de relatie met de ontvanger heeft een invloed op het overgemaakte volume. Ouders (2046€) en partners (2101€) ontvangen duidelijk meer remittances dan broers of zussen (1245€) of andere ontvangers (868€). Het verschil tussen het bedrag dat ouders of partners van de migrant ontvangen, is slechts zeer klein en is ook niet significant verschillend. De plaats waar men zijn opleiding voltooid heeft, heeft eveneens een invloed op het geefgedrag. Migranten die een opleiding in België volgden (2247€), maken duidelijk meer remittances over dan migranten die hun opleiding in Senegal volbrachten (1627€). Het feit of de migrant een man of vrouw is, heeft geen significante invloed op het geefgedrag, net als de leeftijd, het opleidingsniveau, de tewerkstelling en het aantal migratiejaren van de migrant. De tewerkstellingssituatie van de ontvanger en de grootte van het ontvangende huishouden heeft evenmin een significante invloed op het geefgedrag van de migrant.

Senegalese migranten in België sturen volgens deze enquête gemiddeld 141 euro per maand op naar hun huishouden in Senegal. Wanneer dit bedrag vergeleken wordt met studies die betrekking hebben op het geefgedrag van Senegalese migranten in andere Westerse landen (zie tabel III.16), valt het op dat de migranten in België een kleiner maandelijks bedrag versturen. Onderstaande tabel geeft een schatting weer van het overgemaakte volume aan remittances bij migranten in verschillende bestemmingslanden. Deze schatting werd door Orozco gemaakt op basis van een methodologie die hij ontwikkeld heeft om remittancesstromen van één bepaald land naar een ander land te kunnen schatten (Orozco 2007). Hierbij wordt er gesteund op de resultaten van enquêtes (waar er eveneens dieper ingegaan wordt op informele remittances) en de resultaten van officiële statistieken (die enkel rekening houden met officiële remittances). Op die manier worden zowel formele als informele remittances in rekening gebracht. Het doel waarvoor de remittances overgemaakt worden is verschillend. Zowel remittances die bedoeld zijn voor de dagelijkse kosten van het huishouden, investeringen, als sporadische onvoorziene kosten worden in rekening gebracht. Ook het aantal gevers per bestemmingsland wordt geschat op basis van officiële statistieken en op basis van uitgevoerde enquêtes. Deze tabel geeft wel weer dat Senegalese migranten in

¹⁰ Het beperkte aantal significant verschillende gemiddelden kan mede verklaard worden door het kleine aantal observaties en de grote verschillen in geefgedrag. De kleinste gever geeft bijvoorbeeld slechts 20 euro op jaarbasis, terwijl de grootste gever 6000 euro op jaarbasis overmaakt.

Spanje, de Verenigde Staten, Italië en Frankrijk allen bijna hetzelfde gemiddelde maandelijkse bedrag (+/- 186€) overmaken. Globaal genomen maken Senegalese migranten gemiddeld 101 euro per persoon per maand over.

Tabel III.16 Schatting van het aantal gevers en het overgemaakte bedrag, per bestemmingsland, 2007

LAND	AANTAL REMITTERS (SCHATTING)	BEDRAG/JAAR (US\$) (SCHATTING)	BEDRAG PER JAAR PER PERSOON (US\$)	BEDRAG PER MAAND PER PERSOON (US\$)	BEDRAG PER MAAND PER PERSOON (€)*
Frankrijk	111000	332.640.000	2997	250	185
Italië	59857	180.000.000	3007	251	186
Spanje	30000	90.700.000	3023	252	187
VS	20000	60.480.000	3024	252	187
andere	330585	235.488.485	712	59	42
Wereld	551442	899.308.485	1631	136	101

Bron: (Orozco *et al.* 2010)

* Omzetting 1US\$=0.742262€

België werd niet opgenomen in de analyses, waardoor er geen rechtstreekse vergelijking mogelijk is. Het bedrag van 141€ per persoon per maand afkomstig uit de enquête van de Wereldbank is echter lager dan het bedrag dat Senegalese migranten in andere Westerse landen opsturen. De persoon die de enquête van de Wereldbank mee begeleid heeft (een Senegalese migrant die universitaire studies in België voltooide), werd in het kader van dit onderzoek gecontacteerd. Hij werd geconfronteerd met de resultaten uit andere Europese landen en geeft een aantal mogelijke verklarende factoren voor dit verschil. Hij vertelt dat de twee Senegalese enquêteurs geconfronteerd werden met een aantal problemen. In de eerste plaats heerst er onder de Senegalese migranten nog steeds een groot taboe in verband met geldoverdrachten waardoor de betrouwbaarheid van de gegevens in vraag gesteld kan worden. De enquêteurs hadden slechts weinig tijd per ondervraagde persoon, waardoor er geen vertrouwensrelatie opgebouwd kon worden. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het feit dat slechts 97 van de 263 ondervraagde migranten geantwoord hebben op de vraag hoeveel remittances zij het afgelopen jaar verstuurden. Een tweede mogelijk probleem houdt verband met het feit dat er niet ingegaan werd op het doel waarvoor de remittances verzonden werden. Op basis van informele gesprekken met ondervraagde Senegalezen, besluit deze bevoorrechte getuige dat vele migranten enkel de regelmatige overdrachten die bestemd zijn voor de dagelijkse kosten van het huishouden ingevuld hebben. Onvoorziene kosten zoals medische kosten of herstellingen aan het huis, net als persoonlijke investeringen of investeringen voor iemand van de directe familie werden zelden meegerekend. Vele migranten nemen bijvoorbeeld een grote som geld mee wanneer ze naar Senegal op vakantie gaan. Dit bedrag dat meestal bestemd is voor de aankoop van een grond of de bouw van een

huis, werd niet mee opgenomen in de enquête. Hij besluit dat het bedrag dat Senegalese migranten in België effectief overmaken naar Senegal in deze enquête onderschat werd en dat het gemiddelde bedrag van 141 euro per maand voornamelijk betrekking heeft op de regelmatige overdrachten bestemd voor de dagelijkse kosten van het huishouden in Senegal.

HOOFDSTUK 4: BESLUIT

Migratie zit diep geworteld in de Senegalese maatschappij en is door de tijd heen een belangrijke economische overlevingsstrategie geworden. Het verzenden van remittances heeft dan ook sinds het begin van de eerste grote migratiegolf naar Europa in het middelpunt van het migratieproject gestaan. Verschillende studies hebben reeds getracht om (één aspect) van remittances naar Senegal te analyseren. Analyses op macro-niveau hebben aangetoond dat het volume van officiële remittances de laatste 15 jaar steeds maar toegenomen zijn, bijna tot op het niveau van de officiële ontwikkelingshulp. Andere studies (Direction de la Prévision et des Etudes Economiques 2008) hebben aangetoond dat remittances de armoede doen dalen op nationaal niveau (het aandeel personen dat onder de armoedegrens van 1 dollar per dag leeft, daalt bij de huishoudens die kunnen rekenen op remittances). Verder heerst er een consensus dat het grootste aandeel van de remittances gebruikt wordt voor alledaagse consumptie. Een kleiner aandeel wordt geïnvesteerd (in vastgoed of andere projecten). Rurale migranten en in beperkte mate stedelijke migranten zijn eveneens actief in collectieve remittances in de vorm van gemeenschapshulp. Studies die de beweegredenen voor het overmaken van remittances en de karakteristieken van zenders en ontvangers bestuderen leggen enkele belangrijke verbanden. Zo maken mannen eerder remittances over dan vrouwen; migranten in Europa steunen hun huishoudens ook meer dan migranten elders in de wereld; migranten met een beter sociaal-economisch profiel zouden ook meer overmaken dan laaggeschoolde migranten. Er kunnen eveneens verbanden gelegd worden met kenmerken van het huishouden in Senegal. De grote zwakte bij zulke studies is het ontbreken van het transnationale denkbeeld in de methodologie en het onderzoeksmodel. De resultaten steunen op de bevraging van óf de migranten óf de huishoudens. Kenmerken van de andere partij kunnen wel bevraagd worden, maar op deze manier krijgt men onvoldoende inzicht in de juiste beweegredenen of doorslaggevende momenten die het remittancesgedrag beïnvloeden en veranderen. Een groot deel van de remittancespraktijken blijven verborgen wanneer men enkel onderzoek uitvoert binnen de grenzen van één staat. Het meest vernieuwende van het eigen onderzoek bestaat er dan ook in om remittancespraktijken van migranten en hun huishoudens in Senegal met elkaar te verbinden. Deze twee staan immers met elkaar in verbinding en oefenen een invloed uit op elkaar. Op deze manier kan men meer en beter inzicht krijgen in de factoren die remittancespraktijken beïnvloeden. Migrant met gelijkaardige socio-economische en demografische kenmerken kunnen toch andere beslissingen maken omwille van specifieke kenmerken van het huishouden in Senegal.

DEEL IV:

EMPIRISCHE RESULTATEN

HOOFDSTUK 1: DE RELATIE TUSSEN REMITTANCESPRAKTIJKEN EN DE POSITIE VAN DE MIGRANT IN DE BELGISCHE MAATSCHAPPIJ

Het theoretisch model zoals weergegeven in figuur 1.9 (zie deel I: theoretisch kader) geeft weer dat remittancespraktijken geanalyseerd zullen worden zowel binnen staten als door middel van de relatie tussen staten. Dit hoofdstuk bestudeert de positie van de respondenten in de Belgische maatschappij en de invloed van hun positie op hun remittancespraktijken en wil een antwoord bieden op de eerste hypothese namelijk dat remittancespraktijken afhankelijk zijn van de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. Of anders gesteld: worden remittancespraktijken geconditioneerd door de positie waarin men zich bevindt in de Belgische maatschappij?

Het eerste deel richt zich dan ook op een afbakening van de positie van de respondenten in de Belgische maatschappij. Om de positie van de respondenten in de Belgische maatschappij concreet te bepalen wordt er beroep gedaan op een clusteranalyse. Deze analyse bakent groepen respondenten af waarbij respondenten die behoren tot eenzelfde groep bepaalde gemeenschappelijke kenmerken hebben en respondenten die behoren tot een ander type zoveel mogelijk verschillen. De resultaten van deze analyse worden geverifieerd op basis van een kwalitatieve analyse van de posities van de verschillende groepen in de maatschappij.

Het tweede deel legt het verband tussen de positie die migranten bekleden in de Belgische maatschappij en de invloed van de beperkingen en mogelijkheden die deze positie met zich meebrengt op de remittancespraktijken van de migrant. Onder remittancespraktijken worden zowel de beweegredenen voor het al dan niet verzenden van remittances, de strategieën om remittances mogelijk te maken, de ontvangers van remittances als het doel waarvoor remittances gebruikt worden, verstaan.

Het laatste deel beschrijft de invloed die remittancespraktijken hebben op de positie van de migranten in de Belgische maatschappij. Niet enkel remittancespraktijken worden geconditioneerd door de positie waarin de respondenten zich bevinden. Ook de positie van de respondenten zelf wordt bepaald door de remittancespraktijken die men uitvoert.

1.1 AFBAKENING VAN DE POSITIE VAN DE MIGRANT IN DE BELGISCHE MAATSCHAPPIJ

In de eerste plaats willen we de positie van de migranten in de Belgische maatschappij bepalen aangezien we de hypothese stellen dat migranten met gelijkaardige posities gelijkaardige remittancespraktijken uitvoeren. Het theoretische model dat volgt uit het handelingsmodel van Bourdieu geeft weer dat de positie die individuen in de maatschappij innemen, voortkomt uit de dynamiek tussen structurele factoren (velden) en individuele factoren (habitus, kapitaal). Migrantten zullen een goede positie in de Belgische maatschappij innemen als ze goed geïntegreerd zijn in belangrijke velden van de maatschappij (bijvoorbeeld de arbeidsmarkt, gezondheidszorg, ...) en dus over voldoende kapitaal beschikken om deze integratie mogelijk te maken.

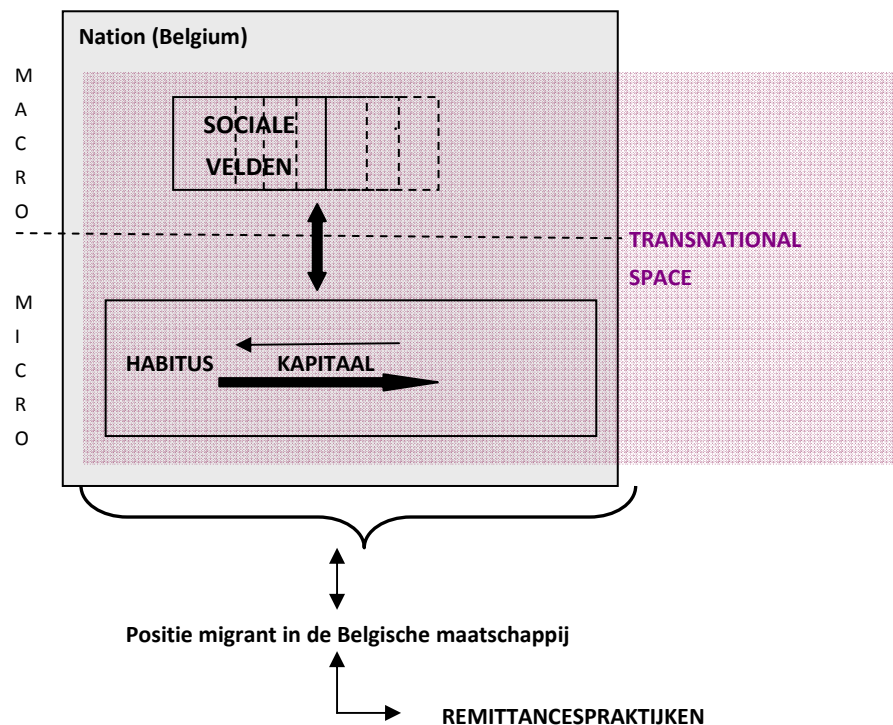
Om de positie van de migrant concreet te bepalen wordt er een typologie opgesteld waarbij respondenten die behoren tot een zelfde type bepaalde gemeenschappelijke kenmerken hebben en respondenten die behoren tot een ander type zoveel mogelijk verschillen. Een clusteranalyse vormt hiervoor een goede statistische methode om deze groepen te bepalen. Groepen met gelijkaardige posities in de Belgische maatschappij worden afgebakend zodanig dat de afstand tussen de migranten van een bepaalde groep (of cluster) minimaal is en de afstand tussen de verschillende groepen (of clusters) maximaal is. Deze indeling is niet absoluut. Bepaalde individuen kunnen bijvoorbeeld net binnen een bepaalde cluster vallen, terwijl ze toch veel gelijkenissen vertonen met migranten van een andere cluster. Om de consistentie binnen een bepaalde cluster na te gaan, worden de posities van de respondenten eveneens op kwalitatieve wijze geanalyseerd. Deze kwalitatieve analyse laat toe om de exacte betekenis van de verschillende variabelen weer te geven en de strategieën te achterhalen die migranten gebruiken om hun integratie in bepaalde velden van de samenleving te verbeteren. Tot slot wordt er een synthese gemaakt waarbij de resultaten van de clusteranalyse en de kwalitatieve analyse ruimtelijk worden weergegeven.

1.1.1 Het handelingsmodel van Bourdieu vertaald naar het leven van migranten

Uit het theoretische model dat opgesteld werd aan de hand van de handelingstheorie van Bourdieu kan er afgeleid worden dat de positie van de migrant in de Belgische maatschappij bepaald wordt door de continue dynamiek tussen structurele (veld) en individuele (habitus en kapitaal) factoren. Hieruit volgen bepaalde remittancespraktijken van de migrant waarbij onderbewuste schema's (habitus) in overeenstemming worden gebracht met de eisen van de concrete situatie (veld) en de invloeden binnen dit veld (kapitaal). Dit handelingsmodel van Bourdieu werd uitgebreid met het transnationale denkbeeld. Migrantten bevinden zich in een transnationale ruimte is door middel van de connectie met vrienden, verwanten of directe familieleden elders in de wereld. Deze connectie oefent een invloed uit op hun handelingen en bijgevolg ook hun posities in beide maatschappijen. Transnationale praktijken, zoals remittances, kunnen echter niet bestudeerd worden alsof ze vrij zijn van beperkingen en

mogelijkheden voortkomend uit één bepaalde context (Smith & Guarnizo 1998). Dit hoofdstuk wil daarom ook de nadruk leggen op de beperkingen en mogelijkheden die verbonden zijn met de Belgische context (bestuderen van transnationale handelingen ‘*within places*’), zonder de transnationale context geheel op de achtergrond te plaatsen (zie figuur IV.1). Migranten zijn immers constant op zoek naar een evenwicht tussen een integratie in beide (of meer) werelden.

Figuur IV.1 Schematische voorstelling van het transnationale handelingsmodel voor het bestuderen van remittancespraktijken vanuit de positie van de migrant in de Belgische maatschappij

Bron: K. Stuyck

In wat volgt wordt het veld, kapitaal en de habitus vertaald naar het leven van de migranten in de Belgische maatschappij. Die variabelen die een invloed hebben op de positie van de migranten in de Belgische maatschappij worden besproken. Concreet wil deze positie in de Belgische maatschappij zeggen dat migranten verschillende economische, socio-culturele en ruimtelijke profielen hebben en dat die verschillen een invloed hebben op hun strategieën, frequenties en types van remittances. Migranten zonder wettige verblijfsvergunning hebben bijvoorbeeld een precare positie in de Belgische maatschappij en ondervinden door het toegekende statuut door de Belgische overheid veel invloed in het accumuleren van kapitaal,

maar eveneens in het overbrengen van dit kapitaal naar hun verwanten in Senegal. Zij zullen met deze beperkingen rekening moeten houden wanneer zij willen voldoen aan de behoeftes van hun directe huishoudens in Senegal. Het belang van het transnationale veld kan hier niet geheel genegeerd worden. Zo kan het zijn dat deze migranten hun ervaren statusdeprivatie en discriminatie trachten te counteren door hun sociale waardigheid in hun thuisland te vergroten. Remittances kunnen dan een vorm van weerstand representeren.

A. Sociale velden

Een veld is volgens Bourdieu een netwerk van objectieve relaties tussen posities van actoren die deel uitmaken van het veld. De maatschappij is het geheel van velden. We kunnen dus veronderstellen dat alle inwoners van België, alle instituties, groeperingen enzoverder deel uitmaken van dit geheel aan velden (de maatschappij) en een strijd voeren voor de posities in de maatschappij. In de literatuur worden verschillende velden aangehaald die van cruciaal belang zijn voor de integratie van migranten. Dit onderzoek leunt aan bij de verschillende velden die Burgers en Engbersen (Burgers & Engbersen 1999) aanhalen vanuit sociologisch perspectief. Zij halen aan dat migranten als geïntegreerd in de Nederlandse maatschappij kunnen beschouwd worden als ze (1) in staat zijn te participeren in relevante velden van een samenleving (functionele dimensie). De belangrijkste functionele velden voor integratie van migranten zijn vier door de staat gereguleerde velden, namelijk de arbeidsmarkt, de huisvestingsmarkt, onderwijswereld en gezondheidszorg. Tevens wordt aandacht besteed aan verwantschapsnetwerken als kerninstitutie voor opvang en integratie. Zowel de formele als informele dimensie van de verschillende velden zijn volgens deze auteurs van belang. Deze velden worden verder uitgelegd bij de bespreking van kapitaal. Daarenboven moeten migranten volgens deze auteurs (2) in staat zijn zich als gelijkwaardige burgers te bewegen zonder dat hun lichamelijke en persoonlijke integriteit in het geding is en in staat zijn om hun individuele en gedeelde identiteit vorm te geven (morele en expressieve dimensie). Deze morele en expressieve dimensie komt voornamelijk tot uiting in het statuut van de migrant. Zo worden migranten zonder wettige verblijfsdocumenten niet gelijkwaardig behandeld en zijn ze wettelijk uitgesloten uit bepaalde functionele velden (huisvestingsmarkt, arbeidsmarkt, onderwijs). Ook het belang van het al dan niet bezitten van officiële verblijfsdocumenten wordt verder uitgewerkt bij de bespreking van kapitaal.

B. Kapitaal en habitus in de verschillende sociale velden

Terwijl velden op macroniveau opereren en alle mogelijke actoren verenigen die invloed uitoefenen op een bepaald veld (voor de arbeidsmarkt zijn dit bijvoorbeeld alle werknemers, werkgevers, vakbonden, maar ook de minister van tewerkstelling enzoverder), wordt het kapitaalsbegrip op individueel niveau beschouwd. De positie die een individu binnen deze specifieke velden bekleedt, is onlosmakend verbonden met het kapitaalsbegrip. In elk specifiek veld (bijvoorbeeld de arbeidsmarkt) wordt er een strijd uitgevochten voor een zo

goed mogelijke positie. Dit gebeurt door zoveel mogelijk specifiek kapitaal te vergaren die ongelijk verdeeld is en waarvan het bezit toegang geeft tot specifieke winst. Het bezitten van kapitaal wil eigenlijk zeggen het bezitten van macht om je positie in de maatschappij (of in een specifiek veld) te versterken. Bij de bespreking van de kapitaalsbegrippen van Bourdieu, werd duidelijk dat hij een opdeling maakt naar economisch, sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal. Binnen elk veld zullen verschillende kapitaalsvormen van belang zijn. Ook de converteerbaarheid van verschillende kapitaalsvormen is van belang (bijvoorbeeld het hebben van een uitgebreid netwerk (sociaal kapitaal) kan leiden tot het verkrijgen van een betere job en een beter inkomen (economisch kapitaal).

In wat volgt wordt de accumulatie van kapitaal in de specifieke velden die van belang zijn voor de integratie van migranten in de Westerse maatschappij besproken. Het kapitaal dat migranten bezitten is afhankelijk van de concrete situatie die zij in dat veld ervaren. De habitus is het geheel van neigingen en gedragingen of onderbewuste schema's die de grondslag vormen van denken, waarnemen en handelen. Het is de bagage waarmee we geboren zijn en die we in de loop van ons leven internaliseren. Dit geheel van gedragingen is in de eerste plaats impliciet aangeleerd binnen de familie, maar op secundair niveau via het scolaire en professionele milieu. De habitus is geen vaste entiteit, maar evolueert zeer traag doorheen de tijd. Bourdieu geeft aan dat het kapitaal wordt verworven onder directe invloed van de habitus. De soorten kapitaal worden per persoon verschillend ontwikkeld, afhankelijk van de voorkeuren, opvattingen en capaciteiten waarover een mens beschikt. In die zin is de habitus onlosmakend verbonden met het kapitaal dat een individu bezit (Bourdieu 1992). Omgekeerd structureert het geaccumuleerde kapitaal op zijn beurt de habitus. Zo zal bijvoorbeeld de opleiding die een individu genoten heeft (cultureel kapitaal) de denkpatronen van een individu mee structureren.

Vooraleer in te gaan op de accumulatie van kapitaal in de specifieke velden die van belang zijn voor de participatie van de migranten in de Belgische maatschappij (de arbeidsmarkt, de huisvestingsmarkt, de onderwijswereld, de gezondheidszorg en verwantschapsnetwerken), wordt het belang van officiële verblijfsdocumenten voor de migranten in België besproken.

Officiële verblijfsdocumenten als master status

In de eerste plaats wordt het al dan niet bezitten van een wettig verblijfsstatuut besproken. Engbersen haalt aan dat het ontbreken van officiële verblijfspapieren voor vele migranten een 'master' status is, dit wil zeggen een dominant kenmerk dat alle andere persoonlijke kenmerken in de schaduw stelt (Hughes 1994). Het is een onzichtbare status die migranten middels velerlei strategieën proberen te verbergen voor anderen die misbruik van deze informatie zouden kunnen maken (Engbersen 1999). Het verblijfsstatuut van een migrant kan dus beschouwd worden als een 'master' status die in belangrijke mate de positie van de migrant in de Belgische maatschappij bepaalt (Loopmans *et al.* 2005). Het bezitten van officiële verblijfsdocumenten heeft dus een belangrijke invloed op de participatie van de

migranten in alle belangrijke velden van de samenleving en op de accumulatie van kapitaal in deze verschillende velden. Het niet bezitten van een verblijfsvergunning creëert voor de migrant een web van uitsluitingmechanismen waardoor het voor hem/haar moeilijker is om een bepaald kapitaal te vergaren. Door het ontbreken van een officiële verblijfsvergunning is het bijvoorbeeld verboden om te werken in het legale arbeidscircuit of om zich officieel in te schrijven voor het volgen van een opleiding. Toegang tot de sociale huisvestingsmarkt is eveneens problematisch. De private huisvestingsmarkt en het informele arbeidscircuit profiteren dan weer van de precare positie van deze groep migranten. De effecten van een leven in de schaduw kunnen zich dan weer uiten in psychische klachten zoals depressiviteit en stress of fysieke gezondheidsklachten. Hoewel dit kenmerk reeds een grote invloed heeft op de positie in de maatschappij, geldt dit niet voor iedereen. Niet iedere migrant zonder officiële verblijfsdocumenten ontwikkelt gezondheidsklachten of is terug te vinden in de slechtste segmenten van de arbeidsmarkt of huisvestingsmarkt. Sommige migranten kunnen (vaak dankzij een goed en uitgebreid netwerk) hieraan toch in mindere of meerdere mate ontsnappen.

De arbeidsmarkt

De positie die migranten innemen op de arbeidsmarkt bepaalt in grote mate het economisch kapitaal waarover zij beschikken. In een economie waar de marktwerking een grote rol speelt, is betaalde arbeid voor velen dan ook de belangrijkste manier om een inkomen te verwerven. De formele arbeid en het zelfstandig ondernemen zijn de twee belangrijkste vormen van reguliere inkomensverwerving, twee domeinen waarin migranten moeilijk geïntegreerd geraken. Toegang tot de formele arbeidsmarkt impliceert daarom nog niet dat het om stabiel werk of goed betaald werk gaat. De stabiliteit van de job en het inkomen dat verbonden is aan de job bepalen mee in welke mate de migrant over economisch kapitaal kan beschikken. Naast dit formele arbeidscircuit kan een migrant ook in zijn bestaan voorzien door actief te zijn in dat deel van de economie waar de wet- en regelgeving in mindere of meerdere mate wordt overtreden: de zogeheten informele economie (Van der Leun & Kloosterman 2006). Informele economische activiteiten hoeven niet noodzakelijk criminele activiteiten te zijn. Criminele activiteiten onderscheiden zich door het illegale karakter van het eindproduct. Het kan zijn dat men volkomen legale producten vervaardigt maar de wettelijke bepalingen betreffende arbeidstijd of minimumloon omzeilt (Van der Leun & Kloosterman 1999). Informele economische activiteiten zijn geenszins voorbehouden aan migranten zonder wettige verblijfsdocumenten, maar migranten zonder officiële verblijfsdocumenten kunnen bijna uitsluitend deel uitmaken van dit informele segment van de arbeidsmarkt (tenzij ze valse documenten aanwenden om toe te treden tot de legale arbeidsmarkt). Zoals hoger aangegeven zal dit belangrijke gevolgen hebben voor het accumuleren van kapitaal. Door de precare situatie waarin mensen zonder wettige verblijfsdocumenten zich bevinden zijn ze vaak het slachtoffer van uitbuiting of zwaar werk. Hierboven werd reeds aangehaald dat

andere kapitaalsvormen eveneens van belang zijn bij voor het verbeteren van je positie op de arbeidsmarkt. Specifieke opleidingen of diploma's (cultureel kapitaal) of uitgebreide netwerken (sociaal kapitaal) kunnen je plaats op de arbeidsmarkt en dus ook je economisch kapitaal ten goede komen.

De onderwijswereld

De opleiding en opleidingsplaats (cultureel kapitaal) van migranten bepalen in belangrijke mate de plaats die zij innemen in het veld van het onderwijs. Migrantenvinden echter een belangrijk nadeel. Sommige diploma's worden niet erkend in het gastland waardoor het opgedane culturele kapitaal in het land van oorsprong ondergewaardeerd wordt in het gastland. De plaats waar het diploma behaald werd, zal dus eveneens van groot belang zijn voor de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. Migrantenvonder wettige verblijfsdocumenten kunnen zich dan weer niet inschrijven voor academische opleidingen of tewerkstellingsopleidingen, waardoor ze zo goed als uitgesloten worden uit dit veld. Dit culturele kapitaal is eveneens verweven met andere kapitaalsvormen. Zo bepaalt het bijvoorbeeld je waarde op de arbeidsmarkt (economisch kapitaal).

De huisvestingsmarkt

Participatie in de huisvestingsmarkt is voor vele migrantenvgeen eenvoudige zaak. Niet zelden worden migrantenvgeconfronteerd met discriminatie en hogere huurprijzen. Zo vormen ras of nationaliteit voor de meeste eigenaars nog steeds een belangrijke reden voor de weigering van een woning. De vzw (vereniging zonder winstoogmerk) Alarm¹¹ heeft reeds in 2002 aan de hand van een telefoontest, waaraan zowel migrantenvals Belgen deelnamen, de discriminatie op de private huurmarkt aangetoond (Rea 2004). Elke verhuurder werd tweemaal gecontacteerd, eenmaal door een migrant en eenmaal door een Belg. In meer dan helft van de gevallen (58%) kreeg de Belg een ander antwoord dan de migrant. Zo waren een vreemde naam of accent dikwijls reeds voldoende om iemand wandelen te sturen. Een test die zeven jaar later (tussen 15/04/2009 en 3/08/2009) werd uitgevoerd toont aan dat, ondanks een veranderde wetgeving, het probleem blijft voortbestaan. De vzw heeft net als in 2002 advertenties in het Brussels Gewest geselecteerd (appartementen met 2 slaapkamers waarvan de huurprijs niet hoger dan 650 euro bedroeg). De test werd uitgevoerd door leden van Alarm (Afrikaanse nieuwkomers) en een groep testbellers van Belgische herkomst. Deze keer werd in 28% van de gevallen een ander antwoord gegeven aan de testbeller dan aan de beller van Alarm en is er een duidelijk vermoeden van discriminatie bij de verhuurder. Dit aandeel is nog steeds erg groot, maar toont slechts het topje van de ijsberg. Een afspraak krijgen om een appartement te bezoeken is één zaak, het betekent allerm minst dat de migrantenvachteraf ook evenveel kans hebben als de Belgische kandidaten om het

¹¹ Een groep Molenbekenaars, voornamelijk nieuwkomers van Afrikaanse origine, die zich verenigd hebben om op te komen voor hun recht op wonen.

appartement te kunnen huren. De discriminatie bij de toewijzing is echter moeilijk te testen. Het is heel moeilijk te bewijzen met welke argumenten een verhuurder rekening houdt om een woning aan de ene, dan wel aan de andere persoon te verhuren. Er kan dus vermoed worden dat meer dan 28% van de woningzoekers van vreemde herkomst gediscrimineerd wordt (vzw alarm 2009). De strijd om in het formele circuit aan een woning te komen is dus haast bij voorbaat verloren. De enige mogelijkheid om een dak boven het hoofd te vinden is te rade te gaan in het 'informele' en vaak illegale circuit van de huisjesmelkers. Het zijn woningen waarvoor zelden advertenties in de krant staan. De huurprijzen zijn niet lager dan die van andere appartementen, wel integendeel. Dit soort eigenaars kan zich permitteren om voor krotten zowat dezelfde huurprijs te vragen als wat gangbaar is voor correcte appartementen (zie ook Loopmans *et al.* 2005). Migranten met weinig economisch en sociaal kapitaal en in het bijzonder migranten zonder officiële verblijfsdocumenten komen vaak terecht aan de onderkant van de woningmarkt waar exploitatie en uitbuiting centraal staan. Woonruimtes van de allerslechtste kwaliteit worden tegen een zo hoog mogelijke prijs aangeboden. Migranten kunnen hier echter aan ontsnappen wanneer ze beroep kunnen doen op een goed sociaal netwerk waarvan zowel huurder als verhuurder deel van uitmaakt. De huurovereenkomst is dan een deel van een meer omvattende sociale relatie, waarbij geld maar één vorm van uitwisseling is (Solomon & Vandell 1982). Migranten zijn ingebed in etnische netwerken, welke van invloed zijn op de wijze waarop migranten in hun nieuwe omgeving geïncorporeerd worden. Niet zelden wonen migranten gratis in bij vrienden of delen ze met een aantal andere migranten uit hun netwerk een woning om zo de huurkosten te drukken. Dit wil echter niet zeggen dat deze migranten in menswaardige omstandigheden leven. Hoewel de overgrote meerderheid van migranten aangewezen is op de formele of informele huurmarkt, slaagt een kleine minderheid erin om een eigen woning te kopen of te huren op de sociale woningmarkt. Deze migranten moeten hiervoor over de nodige verblijfsdocumenten en kennis beschikken om deel te kunnen nemen aan dit segment van de huisvestingsmarkt. Migranten die in staat zijn een huis te kopen moeten daarenboven over voldoende economisch kapitaal beschikken. Deze migranten zijn dan ook vaak gevestigde migranten die reeds lange tijd in het gastland verblijven.

De gezondheidszorg

De mate van participatie in de gezondheidszorg is voornamelijk afhankelijk van het statuut van de migrant. Migranten zonder officiële verblijfsvergunning hebben theoretisch volgens artikel 25 van de Universele verklaring van de rechten van de mens wel recht op dringende medische bijstand. In de praktijk zijn klachten echter vaak niet zeer dringend waardoor er geen hulp gezocht wordt en waardoor klachten zich opstapelen gedurende de aanwezigheid in België. Daarenboven kunnen clandestiene migranten geen deel uitmaken van de gezondheidsverzekering georganiseerd door de staat. Kosten worden niet terugbetaald en vaak staan zij in voor de volledige kosten van een ingreep. Burgers en ten Dam (1999) halen

aan dat mensen zonder wettige verblijfsvergunning vaak te maken krijgen met gezondheidsklachten. Meer dan naar leeftijd vergelijkbare groepen in de Nederlandse populatie kampen zij met klachten van vooral psychische aard. Stress en depressiviteit zijn de belangrijkste gezondheidsproblemen van mensen zonder officiële verblijfsdocumenten. Daarenboven verergeren die problemen zich naarmate hun illegale status langer voortduurt. De tragiek voor mensen zonder officiële verblijfsvergunning bestaat er eveneens uit dat het in de praktijk moeilijk is om zich voor deze gezondheidsklachten te laten behandelen. De gevolgen van gezondheids- en psychische problemen voor de participatie van migranten zijn groot. Zij sluiten zich af van hun sociaal netwerk, hebben problemen met het vinden en behouden van (illegaal) werk en komen in grote financiële moeilijkheden. Deze groep heeft weinig energie om te investeren in de verbetering van hun positie.

(Verwantschaps)netwerken

Vele migranten kunnen steunen op leden van de eigen etnische gemeenschap. Niet enkel om de overkomst naar België te realiseren, maar ook voor het krijgen van onderdak, arbeid, gezondheidszorg enzovoort. Een cruciale strategie is daarbij het optimaal benutten van dit netwerk. Bourdieu zelf (Bourdieu & Wacquant 1992) spreekt over de macht die men kan putten uit het duurzame netwerk van mensen die tegenover elkaar verplichtingen en erkentelijkheden voelen (kennissen, vrienden, familieleden ed). Zulke relaties kunnen bijzonder nuttig zijn, maar dit wil daarom niet altijd zeggen dat ze worden aangeknoopt met het oog op een mogelijke vriendendienst. Daarnaast vergt sociaal kapitaal veel investering en onderhoud in de vorm van tijd, aandacht en soms ook economisch kapitaal. Sociaal kapitaal helpt in belangrijke mate je positie in de maatschappij en in de verschillende velden die aangehaald zijn voor participatie in de Belgische maatschappij. Ook Portes spreekt over het vermogen van individuen om vormen van sociaal kapitaal te mobiliseren om er zo 'voordeel' uit te putten (Portes 1995). Voor migranten zonder wettige verblijfsvergunning is sociaal kapitaal van cruciaal belang. Zij die beschikken over een duurzaam netwerk van relaties zijn, in de woorden van Bourdieu (Bourdieu 1992), veel 'kredietwaardiger' dan zij die hier niet over beschikken. Anderzijds kunnen duurzame relaties met leden van de Belgische gemeenschap eveneens van invloed zijn op je positie in de maatschappij. Deze leden zijn vertrouwd met de wettelijke regelgevingen en spelregels van de Belgische maatschappij. Transnationale netwerken met de maatschappij van herkomst kunnen eveneens van invloed zijn op de participatie in de Belgische maatschappij. Deze werden tot voorheen door traditionele migratiescholen als negatief voor de participatie van migranten beschouwd. Zij gingen uit van volledige assimilatie van de migranten waarbij zij de aangeleerde waardepatronen en neigingen uit hun land van herkomst inruilden tegen deze uit het land van bestemming. Latere transnationale migratiescholen hebben aangetoond dat gebondenheid aan het land van herkomst de participatie van migranten in het gastland niet schaadt (Vertovec 2009; Glick

Schiller 1999). Migrantengemeenschappen zouden zich zelfs sneller aanpassen wanneer de gemeenschapsnetwerken in het gastland gerespecteerd worden.

1.1.2 De positie van de respondenten aan de hand van een clusteranalyse

Om de positie van de migrant in de Belgische maatschappij te bepalen wordt er in de eerste plaats beroep gedaan op een clusteranalyse. Deze statistische methode bakent clusters respondenten (migranten) af, waarbij respondenten die behoren tot eenzelfde type bepaalde gemeenschappelijke kenmerken hebben en respondenten die behoren tot een ander type zoveel mogelijk verschillen. De afstand tussen de migranten van een bepaalde groep (of cluster) is dus minimaal, terwijl de afstand tussen de verschillende groepen (of clusters) maximaal is.

A. De geselecteerde variabelen

De variabelen die geselecteerd worden voor deze analyse zijn terug te brengen op het handelingsmodel van Bourdieu. De belangrijke velden van participatie (arbeidsmarkt, onderwijs, huisvestingsmarkt, gezondheidszorg en verwantschapsnetwerken) en het individuele kapitaal dat migranten in deze velden bezitten komen aan bod. Daarnaast wordt er eveneens rekening gehouden met enkele transnationale variabelen die een uiting zijn van de individuele verbondenheid van de migrant met zijn maatschappij van herkomst.

Om de posities van de respondenten te bepalen worden er variabelen geselecteerd die een uiting zijn van het kapitaal in de belangrijke velden van participatie en individuele variabelen die een uiting zijn van de transnationale verbondenheid. Enkel die variabelen die kwantificeerbaar zijn of variabelen waarbij een bepaalde rangorde opgesteld kan worden, worden weerhouden. De variabelen die voor een bepaald veld geselecteerd worden, kunnen eveneens van belang zijn in andere velden. Zo zal je behaalde diploma bijvoorbeeld in belangrijke mate je positie op de arbeidsmarkt bepalen. Ook verwantschapsnetwerken spelen bijvoorbeeld een rol in verschillende andere velden.

Officiële verblijfsdocumenten als master status

Hierboven werd reeds aangegeven dat voor vele migranten zonder officiële verblijfsdocumenten het ontbreken van officiële verblijfsdocumenten een 'master' status is, dat wil zeggen een dominant sociaal kenmerk dat alle andere persoonlijke kenmerken in de schaduw stelt (Hughes 1994). Dit verblijfsstatuut is dus een belangrijke variabele die mee de positie van migranten in de Belgische maatschappij bepaalt en die dus mee zal opgenomen worden in de clusteranalyse. Dit verblijfsstatuut wordt uitgedrukt in drie mogelijke variabelen: het aantal jaren dat een migrant zonder officiële verblijfsvergunning in België leeft (of heeft geleefd), het aantal jaren dat een migrant met een tijdelijke verblijfsvergunning in België leeft (of heeft geleefd) en het aantal jaren dat een migrant met een permanente verblijfsvergunning in België leeft (of heeft geleefd). De tijdelijke verblijfsvergunning is

voornamelijk terug te brengen tot het studentenvisum. Naast het feit dat deze documenten gebruikt worden door werkelijke studenten, worden studentenvisa eveneens gebruikt als strategie om niet in de illegaliteit terecht te komen en van bepaalde voordelen die met een officieel statuut verbonden zijn te genieten. Deze personen kunnen bijvoorbeeld vrij naar Senegal reizen en terug, kunnen op legale wijze studentenjobs uitvoeren en hebben soms gemakkelijker toegang tot huisvesting. Deze personen moeten echter – net als andere studenten – examens uitvoeren en aanwezig zijn tijdens verplichte lesonderdelen. Na verloop van tijd kan het zijn dat het uitvoeren van deze onderwijstaken te veeleisend wordt en dat deze migranten toch in een illegaal statuut terecht komen. Gemiddeld genomen verblijven de migranten uit de steekproef 2,2 jaar met een tijdelijke verblijfsvergunning in België, 2,0 jaar zonder officiële verblijfsvergunning en 8,4 jaar met permanente verblijfsvergunning. Wanneer we echter enkel rekening houden met die migranten die een bepaald statuut hebben (gehad), liggen de gemiddeldes hoger (5,6 jaar met een tijdelijke verblijfsvergunning, 3,8 jaar zonder wettelijke verblijfsvergunning en 10,6 jaar met een permanente verblijfsvergunning). De langst verblijvende migrant zonder officiële verblijfsdocumenten heeft 10 jaar illegaal in België verbleven, de langst verblijvende respondent met tijdelijke documenten leeft al 10 jaar met een studentenvisum in België, terwijl de langst verblijvende respondent met permanente verblijfsdocumenten al 42 jaar in België verblijft.

Arbeidsmarkt

Zoals hierboven reeds werd aangegeven, is in een economie waar de marktwerking dominant is de betaalde arbeid de belangrijkste manier om een inkomen te verwerven. Twee variabelen werden geselecteerd om de positie die migranten innemen op de arbeidsmarkt (en in grote mate hun economisch kapitaal) te bepalen: het soort arbeid dat de migranten uitvoeren en het gezinsinkomen waarover ze kunnen beschikken (zie tabel IV.1). De werksituatie maakt een onderscheid tussen de informele en formele arbeidsmarkt en daarenboven wordt er een onderscheid gemaakt naar jobzekerheid. Wanneer een migrant bijvoorbeeld tewerkgesteld is in de formele arbeidsmarkt, maar daarenboven informele activiteiten uitvoert, wordt hij/zij ondergebracht in de bijhorende categorie van de formele arbeidsmarkt. Uit onderstaande tabel kan opgemaakt worden dat 10 respondenten informeel werk uitvoeren (en dus geen enkele formeel betaalde baan uitoefenen of uitkering ontvangen), vier respondenten zijn werkloos, maar kunnen wel beschikken over een uitkering. Iets meer dan de helft van de respondenten (30 van de 54 respondenten) is tewerkgesteld met een vast contract. Vijf onder hen werken zelfs als kaderlid in Europese instellingen of bedrijven.

De tweede variabele die werd gekozen om de positie op de arbeidsmarkt te bepalen is het gezinsinkomen. Het inkomen vormt een directe uiting van iemands positie op de arbeidsmarkt. Toch is er gekozen om niet enkel het inkomen van de respondent in rekening te brengen, maar het gehele gezinsinkomen (van het kerngezin in België). Het inkomen wordt uitgedrukt per volwassene. Voor een alleenstaande migrant komt dit overeen met zijn

inkomen, voor een koppel worden beide lonen (of uitkeringen) opgeteld en gedeeld door twee. Op deze manier wordt er reeds impliciet rekening gehouden met het netwerk van de migrant. Migranten die kunnen rekenen op ondersteuning van een werkzekere partner, zijn minder kwetsbaar en beschikken over meer kapitaal om hun positie in de maatschappij te verbeteren. Een migrant met een slecht betaalde baan, maar waarvan de partner een zeer goed betaalde baan heeft, zal dus in een hogere schaal weergegeven worden dan een slecht betaalde migrant zonder partner. Tabel IV.1 geeft weer dat 11 migranten een gezinsinkomen hebben dat lager is dan 600 euro per volwassene, 21 respondenten verdienen minder dan 1000 euro. Zeven respondenten bevinden zich in een hoge salarisschaal en verdienen meer dan 1800 euro per volwassene.

Tabel IV. 1 Categorisatie van werktipe en gezinsinkomen

WERKTYPE	N=	GEZINSINKOMEN BELGIË (PER VOLWASSENE)	N=
Werkloos (informeel werk)	10	< 600 euro	11
Werkloos (formeel met uitkering)	4	600-1000	10
Interim-werk (formeel werk, niet vast)	10	1000-1400 euro	16
Arbeider (formeel werk, vast contract)	12	1400-1800 euro	10
Bediende, zelfstandige (formeel werk, vast contract)	13	> 1800 euro	7
Hoog kaderlid (formeel werk, vast contract)	5		
Totaal	54	Totaal	54

Bron: K. Stuyck

Onderwijswereld

De opleiding en opleidingsplaats (cultureel kapitaal) van migranten bepalen in belangrijke mate de plaats die zij innemen in het veld van het onderwijs, maar eveneens de positie die migranten innemen op de arbeidsmarkt. Migranten kunnen wel over de nodige capaciteiten beschikken, maar deze worden niet altijd erkend door de Belgische Staat. Migranten die echter een Belgisch diploma weten te behalen, zijn reeds vrijgesteld van deze vorm van discriminatie. Discriminatie op basis van afkomst of huidskleur kan het vinden van tewerkstelling in overeenstemming met je diploma wel nog bemoeilijken. De variabele die mee opgenomen wordt in de clusteranalyse is dan ook een combinatie van de opleiding en de opleidingsplaats. Tabel IV.2 geeft een categorisatie weer van het hoogst behaalde diploma door de migrant. Voor de voortgezette opleidingen werd er een onderscheid gemaakt naargelang de voortgezette opleiding in België of in Senegal werd gevolgd.

Tabel IV. 2 Categorisatie van het hoogst behaalde diploma door de migrant

HOOGST BEHAALDE DIPLOMA	TOTAAL
Analfabeet	2
Primair onderwijs (Senegal)	1
Secondair onderwijs (1 ^{ste} cyclus) (Senegal)	10
Secondair onderwijs (2 ^e cyclus) (Senegal)	7
Baccalaureaat +1 tot + 3 (Senegal)	12
Baccalaureaat +1 tot + 3 (België)	11
Universitair diploma (Senegal)	0
Universitair diploma (België)	11
Totaal	54

Bron: K. Stuyck

Deze categorisatie geeft weer dat een groot deel van de respondenten hooggeschoold is (34 respondenten hebben een voortgezette opleiding in België of Senegal behaald). Dit is deels te verklaren door de steekproef, maar eveneens door het feit dat België gedeeltelijk Franstalig is. Een aantal respondenten gaf aan dat ze België net omwille van de aanwezigheid van het Frans gekozen hadden als bestemming (zij het soms als tweede keuze). Zij gaven aan dat ongeschoolde migranten (die dus ook het Frans niet beheersen) eerder naar Italië of Spanje migreren om laaggeschoolde arbeid uit te voeren. Door het beheersen van het Frans hoopten zij een betere job in België te kunnen vinden. Elf respondenten hebben een universitair diploma in België behaald, geen enkele respondent heeft een universitair diploma in Senegal behaald. Dit wil niet zeggen dat geen enkele respondent universitaire studies in Senegal begonnen of voltooid heeft, maar al deze respondenten hebben hun opleiding verder gezet in België of hebben een bijkomende cyclus in België gevolgd om hun diploma te laten erkennen. Een diploma baccalaureaat duidt op een diploma dat behaald wordt in het Franse onderwijssysteem (dat ook in Senegal gevolgd wordt). Hiermee wordt het middelbare onderwijs afgesloten en is tevens een vereiste om toegang te krijgen tot het hoger onderwijs.

Huisvestingsmarkt

De variabele die geselecteerd werd om de toegang tot de huisvestingsmarkt weer te geven, heeft betrekking op de actuele woonsituatie van de respondenten (zie tabel IV.3). Zoals eerder reeds beschreven werd, kunnen verwantschapsnetwerken van cruciaal belang zijn voor het vinden van een degelijke en betaalbare woning. Tevens kunnen deze verwantschapsnetwerken, voornamelijk door respondenten zonder wettige verblijfsvergunning aangesproken worden om de huisvestingskosten te drukken. Drie respondenten wonen bijvoorbeeld gratis in bij iemand van het verwantschapsnetwerk, 8 respondenten delen de huur. Opvallend is het hoge aantal eigenaars van een eigen huis (17 van de 54 respondenten, of 31,5%). Dit is echter in overeenstemming met gegevens van de hele Senegalese populatie in België. Tabel III.7 uit deel 3 op basis van de socio-economische

enquête gaf reeds aan dat 33% van de Senegalese migranten eigenaar zijn van een huis. Bijna alle interviews werden bij de respondent thuis afgenomen.

Tabel IV. 3 Categorisatie van de huisvestingsstatus van de respondenten

HUISVESTINGSSTATUS	TOTAAL
Woont gratis in bij iemand van het verwantschapsnetwerk	3
Gedeelde huur (iemand van het verwantschapsnetwerk)	8
Huurder (in familieverband of individueel)	25
Eigenaar huis	17
Totaal	54

Bron: K. Stuyck

Gezondheidszorg

Toegang tot gezondheidszorg zou zich kunnen laten meten door na te gaan in welke mate de respondent deel neemt aan de gezondheidszorg, de stappen die zij ondernomen hebben toen zij ziek waren en de hulp die zij gekregen hebben tijdens deze stappen. Dit onderzoek beschikt echter niet over voldoende data van alle respondenten om deze variabelen mee op te nemen in de analyse. Sommige respondenten gaven aan nog nooit klachten gekend te hebben, andere respondenten geven aan wel klachten te hebben, maar vinden deze niet voldoende om hulp te zoeken. Geen enkele respondent blijft thuis omwille van gezondheidsproblemen. Hier kan echter niet uit afgeleid worden of de respondenten ook daadwerkelijk geen gezondheidsproblemen kennen.

De toegang tot gezondheidszorg wordt daarom onrechtstreeks afgeleid uit het statuut van de migrant. Migrant die zich in illegaal statuut bevinden hebben bijvoorbeeld geen recht op de Belgische ziekteverzekering.

Verwantschapsnetwerken

De mate waarin migranten geïntegreerd zijn in een bepaald netwerk, bepaalt mee welke positie deze migranten bekleden in de maatschappij. Drie variabelen werden geselecteerd om het sociaal kapitaal dat verbonden is met deze netwerken in rekening te brengen: (1) de mate van verbondenheid met leden van de eigen etnische gemeenschap, (2) de mate van verbondenheid met leden van de gastgemeenschap en (3) het aantal kinderen dat men in België heeft wonen. Het hebben van kinderen in de Belgische maatschappij draagt namelijk bij aan het deelnemen in het maatschappelijke leven in België. Kinderen hebben zorgt voor een meer complexe wisselwerking met instituties in de vestingcontext (Sercu 2009). Men verwerft meer kennis over het functioneren van de andere velden zoals het onderwijs of de gezondheidssector (Snel *et al.* 2006). Gemiddeld hebben alle respondenten 1,2 kinderen. Tabel IV.4 geeft echter aan dat meer dan de helft van de respondenten (29 respondenten) geen kinderen in België hebben wonen.

Tabel IV. 4 Aantal kinderen wonend in België

	GEEN KINDEREN	1 KIND	2 KINDEREN	3 KINDEREN	4 KINDEREN	5 KINDEREN	TOTAAL
Aantal respondenten	29	4	10	5	3	3	54

Bron: K. Stuyck

Tabel IV.5 geeft de mate van verbondenheid weer van de respondenten met de Belgische en Senegalese gemeenschap in België. Hieruit kan besloten worden dat er geen respondenten zijn die geen of zo goed als geen contact hebben met de Senegalese gemeenschap in België. Elke respondent in België heeft aangegeven meerdere landgenoten te hebben in zijn/haar sociaal netwerk. De meerderheid van de respondenten hadden zelfs intensief contact met de Senegalese gemeenschap en namen deel aan activiteiten georganiseerd door verenigingen of spraken in de vrije tijd af om samen te eten, thee te drinken of televisie te kijken. We zijn ons ervan bewust dat de steekproeftrekking door middel van sneeuwbal effect mede een verklaring vormt voor het feit dat er geen respondenten zijn die geen contact hebben met de Senegalese gemeenschap in België. Nochtans hebben gesprekken met sleutelfiguren hetzelfde patroon aangehaald. Senegalese migranten hebben een bijzonder hecht netwerk en je zal zelden een Senegalese migrant tegenkomen die in de dakloosheid verzeild geraakt is. De uitzonderingen die zo goed als alle contact verbroken hebben met de gemeenschap, zijn voornamelijk verslaafd aan alcohol of drugs en bevinden zich veelal rond het De Coninckplein in Antwerpen. Zij hebben vaak ook alle contact verbroken met de familie in Senegal. Tijdens de (participatieve) observatiefase is er getracht een interview af te nemen met een respondent met bovenstaande kenmerken. Omwille van de gebrekkige en onzekere informatie die uit het gesprek voortkwam is dit interview niet mee opgenomen in de steekproef (N=54), maar wordt het gesprek wel mee opgenomen als contextinformatie.

Tabel IV. 5 Categorisatie van het netwerk van migranten

NETWERK	BELGISCHE GEMEENSCHAP (N=)	SENEGALESE GEMEENSCHAP (N=)
Geen of zo goed als geen contact met Belgische/Senegalese gemeenschap	11	0
Beperkt contact met Belgische/Senegalese gemeenschap via gemeenschappelijke activiteiten (werk, opleiding, verenigingsleven, burens,...)	17	3
Nauwe samenwerking met Belgische/Senegalese gemeenschap via gemeenschappelijke activiteiten (werk, opleiding, verenigingsleven, burens,...)	13	18
Intensief contact met Belgische/Senegalese gemeenschap in vrije tijd	13	33

Bron: K. Stuyck

De verbondenheid met de Belgische gemeenschap is veel minder groot. Elf respondenten geven aan geen of zo goed als geen contact te hebben met leden van de Belgische gemeenschap. Slechts enkele respondenten maken deel uit van een Belgische vereniging. De overige respondenten die nauwe contacten hebben met de Belgische gemeenschap, hebben die voornamelijk in familieverband. Zij zijn getrouwd met een Belgische partner en via die weg opgenomen in het Belgische netwerk.

Transnationale verbondenheid

Aangezien migranten zich bevinden in een transnationale ruimte door middel van de connectie met vrienden, verwanten of directe familieleden elders in de wereld en deze connectie eveneens een invloed uitoefent op de handelingen en bijgevolg ook hun posities in beide maatschappijen, worden enkele variabelen opgenomen in de analyse die deze transnationale verbondenheid weergeven. De eerste variabele betreft het aantal keer per jaar dat de migrant Senegal bezoekt. Deze variabele is eveneens een uiting van andere kapitaalsvormen, aangezien migranten zonder wettige verblijfsvergunning niet over de mogelijkheid beschikken om vrij heen en weer te reizen. Daarenboven moet men over voldoende economisch kapitaal beschikken om deze reis te kunnen betalen. Gemiddeld genomen gaan de respondenten (N=54) 0,8 keer per jaar naar Senegal, 10 respondenten zijn sinds hun aankomst in België nog niet teruggekeerd, 9 respondenten gaan meermaals per jaar naar Senegal.

De tweede variabele die geselecteerd werd om de transnationale verbondenheid weer te geven betreft het aantal kinderen dat de respondent nog in Senegal heeft wonen. Hoewel het tweede hoofdstuk dieper ingaat op de kenmerken van het huishouden in Senegal waartoe de migrant behoort en de invloed van de positie van dit huishouden op de remittancespraktijken van de migrant en het huishouden, zijn kinderen een zeer meetbare variabele om de verbondenheid van de migrant met zijn thuisland te meten. Respondenten waarvan de kinderen nog in Senegal wonen, kennen veelal een sterke verbondenheid met het thuisland. Slechts 14 respondenten hebben nog kinderen in Senegal wonen. Deze respondenten hebben (nog) geen familiehereniging toegepast en er kan gesteld worden dat zij meer dan die respondenten die familiehereniging hebben toegepast of die respondenten met kinderen in België andere posities innemen in zowel de Belgische als de Senegalese maatschappij.

Tabel IV. 6 Aantal kinderen wonend in Senegal

	GEEN KINDEREN	1 KIND	2 KINDEREN	3 KINDEREN	4 KINDEREN	5 KINDEREN	TOTAAL
Aantal respondenten	40	4	2	5	2	1	54

Bron: K. Stuyck

Leeftijd

Eerder werd reeds aangegeven dat migranten over complexe waardepatronen beschikken waarbij waardepatronen uit het land van herkomst gecombineerd worden met waardepatronen uit het gastland. De mate waarin waardepatronen uit het gastland opgenomen worden zijn afhankelijk van verschillende factoren. In de eerste plaats is de tijd die doorgebracht wordt in het gastland een belangrijke factor aangezien de habitus langzaam evolueert doorheen de tijd. Tijd kan ervaring betekenen met de Belgische mentaliteit, wetgeving, arbeidsmarkt, enzoverder (maar dit hoeft niet noodzakelijk zo te zijn). In die zin heeft tijd een invloed op de habitus van de migranten. Na verloop van tijd kan het zijn dat migranten de gewoonten van de gastmaatschappij overnemen en zich anders gaan gedragen dan dat zij deden in het begin van hun migratieproject. Deze variabele is reeds opgenomen in de analyse onder de vorm van het aantal jaren dat de migrant in een bepaald statuut doorbrengt. In de tweede plaats is de leeftijd van de migrant ook een belangrijke factor. Bepaalde waardepatronen zijn afhankelijk van de leeftijd van de migrant. Migranten die bijna de pensioenleeftijd bereikt hebben, hebben ook in Senegal een andere opvoeding genoten dan migranten die 30 jaar later geboren zijn. Deze variabele zal mee opgenomen worden in de clusteranalyse. Gemiddeld zijn de respondenten 39 jaar. De jongste respondent is 22 jaar, terwijl de oudste respondent 72 jaar is. Ook andere variabelen kunnen van invloed zijn op de habitus van migranten zoals de opleiding die men genoten heeft, de tewerkstellingssituatie enzoverder. Deze variabelen werden reeds eerder besproken.

B. De clusteranalyse

Om de positie van de migrant in de Belgische maatschappij te bepalen, worden verschillende groepen afgebakend waarbij de leden van een bepaalde groep gelijkaardige posities in de Belgische maatschappij bekleden en daaruit volgend mogelijks eveneens gelijkaardige remittancespraktijken uitvoeren. Een clusteranalyse vormt hiervoor een goede statistische methode om deze groepen te bepalen. De variabelen die geselecteerd werden, zijn hierboven reeds weergegeven: aantal jaren met tijdelijke verblijfsvergunning, aantal jaren met permanente verblijfsvergunning, aantal jaren zonder verblijfsvergunning, werk, inkomen, opleiding, netwerk met Belgische gemeenschap, netwerk met Senegalese gemeenschap, aantal kinderen verblijvend in België, aantal kinderen verblijvend in Senegal, huisvestingsstatus, leeftijd, aantal bezoeken Senegal per jaar.

Voor de analyse wordt er gesteund op een hiërarchische clustermethode, waarbij in elke groeperingsstap 1 paar samengevoegd wordt, namelijk het paar waartussen de kortste afstand bestaat. In principe evolueert de verstrekte informatie van 100% bij absolute differentiatie naar 0% bij maximale generalisatie (Aldenderfer & Blashfield 1984; Vanneste 1998). Het optimale aantal clusters wordt bepaald door middel van de Wardmethode, waarbij afzonderlijke observaties en/of groepen worden samengevoegd op basis van het *minimum*

variantie criterium. Dit criterium houdt in dat de variantie binnen de groepen geminimaliseerd wordt, dit wil zeggen dat de kwadraatsom van de afwijkingen binnen de groepen (ten opzichte van het groepsgemiddelde) minimaal blijft. We stellen vast dat een vierclusteroplossing een goede oplossing geeft, waarbij er voldoende variantie verklaard wordt ($R^2=52\%$). Deze indeling is niet absoluut. Bepaalde individuen kunnen bijvoorbeeld net binnen een bepaalde cluster vallen, terwijl ze toch veel gelijkenissen vertonen met migranten van een andere cluster. Gezien het kleine aantal observaties ($N=54$) is het mogelijk om deze 'randgevallen' manueel te screenen en na te gaan of ze ook daadwerkelijk bij die bepaalde cluster horen (zie 1.1.3). Een drie- of vijfclusteroplossing zou eveneens een mogelijke oplossing zijn. Bij een drieclusteroplossing worden de oude en nieuwe arbeidsmigranten echter samen in één cluster weergegeven. Gezien de verschillende leeftijd en de migratieperiode van de oude arbeidsmigranten is het wenselijk om deze twee groepen te scheiden (voor meer uitleg zie kwalitatieve analyse van de positie van de respondenten in de Belgische maatschappij). Een vijfclusteroplossing of meer deelt individuele respondenten telkens in in nieuwe clusters waardoor er teveel differentiatie ontstaat.

De betekenis van elke cluster wordt aangeduid met zogenaamde clusterprofielen. Deze tonen voor elke cluster hoe de verschillende variabelen zich verhouden ten opzichte van het gemiddelde van alle observaties en wordt uitgedrukt in de T-waarden. Deze T-waarden worden berekend aan de hand van volgende formule:

$$T\text{-waarde} = \frac{(X_k - X)}{s(x)}$$

X_k =gemiddelde van de variabele X binnen cluster k

X = gemiddelde van de variabele X

$S(x)$ = standaardafwijking van de variabele x

C. Vier types migranten

De vier clusters die door de clusteranalyse gegenereerd worden, hebben een duidelijk verschillend clusterprofiel (zie figuur IV.2). Deze clusterprofielen laten aan de hand van T-waarden zien hoe bepaalde type migranten (bijvoorbeeld de overlevers) scoren ten opzichte van het gemiddelde van alle migranten en dit voor alle variabelen. Een positieve score voor een variabele wil zeggen dat dit kenmerk bovengemiddeld aanwezig is bij dit type migranten en omgekeerd. In tabel IV.7 worden de verschillende variabelen die gebruikt werden voor de clusteranalyse uitgesplitst naar clusterprofiel.

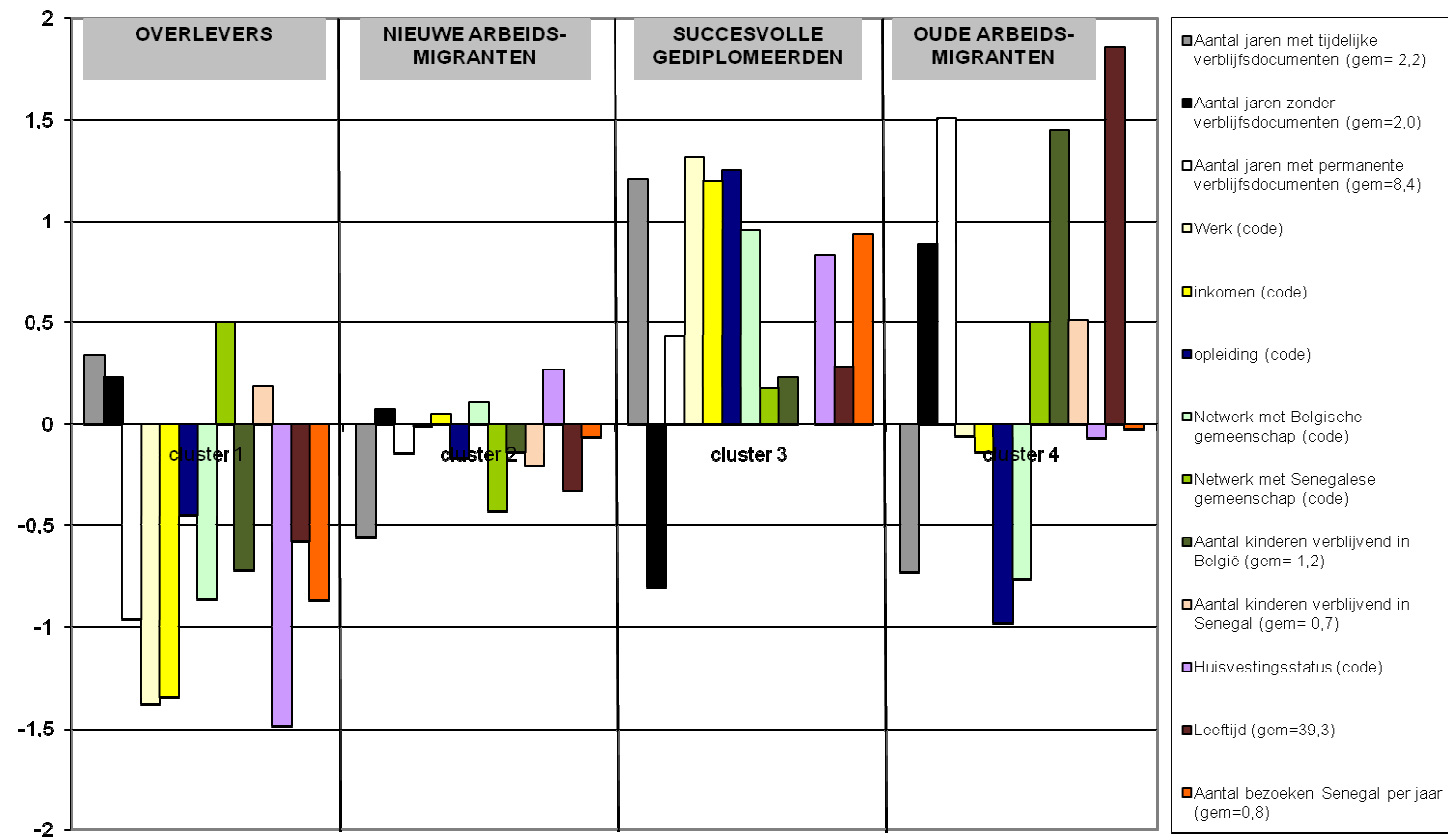
Volgende clusters kunnen onderscheiden worden: de overlevers (cluster 1), de nieuwe arbeidsmigranten (cluster 2), de (succesvolle) gediplomeerden (cluster 3) en de oude arbeidsmigranten (cluster 4). De naamgeving werd op basis van de karakteristieken van een bepaalde cluster gegeven en wordt in wat volgt nader uitgelegd.

Overlevers

Deze cluster bevat 11 respondenten. Uit tabel IV.7 kan afgeleid worden dat geen enkele respondent beschikt over een permanente verblijfsvergunning. Daarenboven scoort de T-waarde voor het aantal jaar zonder verblijfsvergunning en met een tijdelijke verblijfsvergunning positief. Dit wil zeggen dat de respondenten die tot deze cluster behoren, langer dan gemiddeld leven zonder verblijfsvergunning of met een tijdelijke verblijfsvergunning. Tevens geldt voor acht variabelen (aantal jaren met permanente verblijfsvergunning, werk, inkomen, netwerk met de Belgische gemeenschap, aantal kinderen wonend in België, huisvestingsstatus, leeftijd en aantal bezoeken naar Senegal per jaar) dat de T-waarde het laagst scoort van alle clusters. Deze groep migranten bezitten dus in vergelijking met de andere migranten weinig economisch, cultureel en sociaal kapitaal waardoor ze moeilijker toegang krijgen tot de belangrijke velden van de samenleving (arbeidsmarkt, huisvestingsmarkt, gezondheidszorg, onderwijs en sociale netwerken). De variabelen die positief scoren ten opzichte van het gemiddelde van die variabele (uitgezonderd het aantal jaar zonder verblijfsvergunning en het aantal jaar met een tijdelijke verblijfsvergunning) zijn de mate van verbondenheid met de eigen etnische gemeenschap in België en het aantal kinderen van de respondenten die in Senegal wonen. Het feit dat deze groep migranten voornamelijk bestaat uit migranten die zonder permanente verblijfsvergunning in België verblijven (5 migranten hebben tijdelijke verblijfsdocumenten en 6 migranten hebben geen officiële verblijfsdocumenten), maakt het voor hen onmogelijk om familiehereniging toe te passen, waardoor deze groep migranten vaak nog vrouw en kinderen in Senegal hebben wonen. De mate van verbondenheid met het Senegalese netwerk in België scoort wel zeer positief. Deze migranten geven allen aan dat ze intensief contact hebben met leden van de eigen etnische gemeenschap. Eerder werd er reeds aangehaald dat goede netwerken voor deze groep migranten van doorslaggevend belang kunnen zijn voor de toegang tot de informele arbeidsmarkt en huisvestingsmarkt. Tabel IV.7 geeft dan ook aan dat 10 van de 11 respondenten gratis inwonen of de huur delen met iemand uit het verwantschapsnetwerk. De respondenten scoren wel het meest negatief op de mate van verbondenheid met leden van de Belgische gemeenschap.

Omwille van deze beperkte toegang en bezit tot kapitaal en het feit dat geen enkele respondent over permanente verblijfsdocumenten beschikt, worden respondenten die tot deze groep behoren 'de overlevers' genoemd. Deze cluster bevat dan ook migranten die zich in een precare positie in de Belgische samenleving bevinden.

Figuur IV.2 De clusterprofielen aan de hand van T-waarden

Bron: K. Stuyck

Tabel IV.7 Absolute weergave van de variabelen van de clusteranalyse uitgesplitst naar clustergroep

	OVER- LEVERS	NIEUWE ARBEIDS- MIGRANTEN	SUCCESVOLL E GEDIPLO- MEERDEN	OUDE ARBEIDS- MIGRANTEN	TOTAAL
GEMIDDELD AANTAL JAAR					
Met tijdelijke verblijfsdocumenten	3.2	0.3	5.8	0	2.2
zonder officiële verblijfsdocumenten	2.5	2.3	0	4.2	2.0
met permanente verblijfsdocumenten	0	7.2	11.8	21.7	8.4
in België	5.7	9.7	17.7	25.9	12.6
WERKTYPE					
Werkloos (illegaal werk)	10	0	0	0	10
Werkloos (met uitkering)	0	4	0	0	4
Interim-werk (legaal werk, niet vast)	1	7	0	2	10
Arbeider	0	8	0	4	12
Bediende, zelfstandige	0	6	7	0	13
Hoog kaderlid	0	0	5	0	5
Totaal	11	25	12	6	54
GEZINSINKOMEN BELGIË					
< 600 euro per volwassene	10	1	0	0	11
600-1000 euro per volwassene	1	6	0	3	10
1000-1400 euro per volwassene	0	12	2	2	16
1400-1800 euro per volwassene	0	5	4	1	10
> 1800 euro per volwassene	0	1	6	0	7
Totaal	11	25	12	6	54
OPLEIDING					
Analfabeet	1	0	0	1	2
Primair onderwijs	0	0	0	0	0
Secondair onderwijs (1 ^{ste} cyclus)	2	2	0	1	5
Secondair onderwijs (2 ^e cyclus)	2	7	0	3	12
Baccalaureaat en/of hoger onderwijs (Senegal)	2	10	0	1	13
Hoger onderwijs (België)	4	5	2	0	11
Universitaire studies in Senegal	0	0	0	0	0
Universitaire studies in België	0	1	10	0	11
Totaal	11	25	12	6	54
NETWERK MET BELGISCHE GEMEENSCHAP					
Geen of zo goed als geen contact met Belgische gemeenschap	6	0	0	3	9
Beperkt contact met Belgische gemeenschap via gemeenschappelijke activiteiten (werk, opleiding, burens,...)	2	11	1	2	16

Nauwe samenwerking met Belgische gemeenschap via gemeenschappelijke activiteiten (werk, opleiding, burens,...)	3	8	3	0	14
Intensief contact met Belgische gemeenschap in vrije tijd	0	6	8	1	15
Totaal	11	25	12	6	54
NETWERK MET SENEGALESE GEMEENSCHAP					
Geen of zo goed als geen contact met Senegalese gemeenschap	0	0	0	0	0
Beperkt contact met Senegalese gemeenschap via gemeenschappelijke activiteiten (werk, opleiding, burens,...)	0	2	0	0	2
Nauwe samenwerking met Belgische Senegalese via gemeenschappelijke activiteiten (werk, opleiding, burens,...)	0	7	3	0	10
Intensief contact met Senegalese gemeenschap in vrije tijd	11	16	9	6	42
Totaal	11	25	12	6	54
GEMIDDELD AANTAL KINDEREN WONEND IN					
België	0.1	0.9	1.7	3.5	1.2
Senegal	0.9	0.4	0.6	1.3	0.7
HUISVESTINGSSTATUS					
Woont gratis in bij iemand van het verwantschapsnetwerk	3	0	0	0	3
Gedeelde huur met iemand uit het verwantschapsnetwerk	7	0	0	1	8
Huurder (in familieverband of individueel)	1	18	3	4	26
Eigenaar huis	0	7	9	1	17
Totaal	11	25	12	6	54
GEMIDDELDE LEEFTIJD					
	33	35.5	42.2	59.3	39.3
GEMIDDELD AANTAL BEZOEKEN NAAR SENEGAL PER JAAR					
	0.08	0.8	1.7	0.8	0.8

Bron: K. Stuyck

Nieuwe arbeidsmigranten

Deze cluster heeft het minst uitgesproken profiel van alle clusters (de T-waarden situeren zich om of bij het gemiddelde) en verenigt 25 respondenten. Zowel het aantal jaren zonder verblijfspapieren, het aantal jaren met permanente verblijfspapieren, werk, inkomen, opleiding, netwerk met de Belgische of Senegalese gemeenschap, het aantal kinderen

verblijvend in Senegal, de huisvestingsstatus en het aantal bezoeken naar Senegal per jaar scoren bijna rond het gemiddelde van die specifieke variabele (T=0). De variabelen die deze cluster kenmerken zijn het aantal jaren dat deze migranten met tijdelijke verblijfsdocumenten (voornamelijk studentenpapieren) in België verbleven hebben. Deze variabele scoort namelijk vrij negatief ten opzichte van het gemiddelde voor alle migranten. Dit kan in belangrijke mate verklaard worden door het feit dat deze groep migranten niet via het studentencircuit gemigreerd zijn (ook de variabele opleiding scoort negatief ten opzichte van het gemiddelde). Deze groep respondenten is vrij recent naar België gemigreerd (gemiddeld aantal jaar in België is 9.7) en is gemiddeld 35.5 jaar. Deze recente migratie uit zich eveneens in het feit dat zij weinig kinderen hebben die in België wonen (gemiddeld 0,9 kinderen). Migrantengroepen die tot deze cluster behoren worden 'de nieuwe arbeidsmigranten' genoemd, omwille van hun recente migratie, legale status, lagere scholingsgraad en werksituatie (14 van de 25 migranten behorend tot dit type zijn arbeiders met een vast contract of interim-contract, 4 migranten zijn werkloos, maar ontvangen wel een uitkering).

Succesvolle gediplomeerden

Deze cluster bevat 12 respondenten en heeft bijna een tegengesteld clusterprofiel aan cluster 1 ('de overlevers'). Enkel de variabele 'aantal jaar met tijdelijke verblijfsdocumenten' scoort net als bij 'de overlevers' zeer positief ten opzichte van het gemiddelde van alle migranten. Dit wordt verklaard door het feit dat de migranten die behoren tot deze cluster allemaal een diploma in België behaald hebben en hier enige tijd als student verbleven hebben (wat zich eveneens uit in een zeer hoge score voor de variabele 'opleiding'). Tabel IV.7 geeft weer dat 10 respondenten een universitair diploma en 2 respondenten een voortgezette opleiding hoger onderwijs in België behaald hebben. De meerderheid onder hen is reeds geruime tijd in België (gemiddeld 17,7 jaar, zie tabel IV.7). Dit uit zich ook in het feit dat zij een T-waarde hebben die hoger is dan gemiddeld voor de variabele 'aantal jaren met permanente verblijfsvergunning'. Deze groep migranten heeft vaak al een hele carrière doorlopen vooraleer in deze positie te belanden (hun gemiddelde leeftijd is 42.2 jaar). Deze groep migranten heeft ook de meest intensieve contacten met de Belgische gemeenschap en tegelijkertijd eveneens intensieve contacten met de Senegalese gemeenschap in België. Hun huisvestingsstatus is ook opmerkelijk beter dan de andere migranten. Hun Belgisch diploma valoriseert zich in uitstekende werksituaties en hoge inkomens. Daarnaast is de transnationale gebondenheid met Senegal voor deze groep migranten eveneens groot. Zij geven aan om gemiddeld meermaals per jaar naar Senegal te reizen (gemiddeld 1,7 keer per jaar).

Aangezien het hebben van een Belgisch diploma (cultureel kapitaal) voor deze groep migranten een doorslaggevende factor is voor het accumuleren van de andere kapitaalsvormen, wordt deze groep migranten de 'succesvolle gediplomeerden' genoemd.

Oude arbeidsmigranten

Deze clusters verenigt slechts zes respondenten, maar heeft een zeer uitgesproken profiel. De meest kenmerkende variabele is de leeftijd van de respondenten. De T-waarde van deze variabele scoort zeer positief ten opzichte van het gemiddelde (zie figuur IV.2 en tabel IV.7) geeft weer dat de respondenten van deze cluster gemiddeld 59.3 jaar oud zijn). Daarnaast hebben deze migranten reeds een lang legaal migratietraject in België doorlopen (de variabele gemiddeld aantal jaar met permanente verblijfspapieren scoort zeer positief ten opzichte van het gemiddelde). Gemiddeld zijn deze respondenten dan ook reeds 25.9 jaar in België (zie tabel IV.7). Dit uit zich onder meer in het aantal kinderen dat de migranten van deze cluster in België hebben wonen (gemiddeld 3,5 kinderen). Twee migranten hebben familiehereniging toegepast en vrouw en kinderen uit Senegal laten overkomen, drie migranten hebben hun familie in België opgebouwd en één migrant heeft vrouw en kinderen nog in Senegal wonen. Ondanks het feit dat zij reeds geruime tijd in België wonen, scoort de variabele 'netwerk met de Belgische gemeenschap' negatief ten opzichte van het gemiddelde'. In vergelijking met 'de nieuwe arbeidsmigranten' en 'de succesvol gediplomeerden', gaan zij minder intense contacten aan met de Belgische bevolking. Het netwerk met de Senegalese gemeenschap is daarentegen goed uitgebouwd. Deze migranten participeren slechts in geringe mate in de huisvestings-, arbeids- en opleidingsmarkt. Het opleidingsniveau van deze groep migranten scoort zeer negatief ten opzichte van de andere clusters. Geen enkele migrant van deze cluster heeft een opleiding in België gevolgd, slechts 1 migrant heeft een voortgezette opleiding gevolgd in Senegal. Deze groep migranten heeft gemiddeld toegang tot de arbeidsmarkt (zowel de variabele 'werk' als de variabele 'inkomen' scoren licht negatief). Wat de huisvestingssituatie betreft, scoren de nieuwe arbeidsmigranten en succesvolle gediplomeerden beter. Ook netwerken met de Belgische gemeenschap blijven zeer beperkt. De transnationale gebondenheid met Senegal blijft voor deze groep respondenten groot, ondanks hun lange verblijf in België. Deze respondenten hebben nog gemiddeld 1,3 kinderen in Senegal wonen en deze groep bezoekt ook bijna jaarlijks de familie in Senegal (gemiddeld aantal bezoeken per jaar is 0.8).

Omwille van de leeftijd, het lage opleidingsniveau, de ruime tijd dat zij reeds in België verblijven en de huidige tewerkstellingssituatie of de tewerkstellingssituatie voor men met pensioen ging (alle migranten zijn of waren tewerkgesteld als arbeiders, 4 migranten met een vast contract en 2 migranten met een interim-contract) worden migranten die tot deze groep behoren 'oude arbeidsmigranten' genoemd.

1.1.3 Kwalitatieve analyse van de positie van de respondenten in de Belgische maatschappij

De clusteranalyse is een analyse die op statistische wijze respondenten indeelt in groepen aan de hand van hun concrete variabelen. Sommige respondenten kunnen echter ingedeeld worden in een bepaalde groep, terwijl ze toch eerder aanleunen bij respondenten uit een andere groep. Daarenboven kan het zijn dat er zich bepaalde subclusters kunnen onderscheiden die de analyse niet in rekening heeft gebracht. Om dit te achterhalen, vormt

een kwalitatieve analyse van de verschillende types migranten en hun integratie in de belangrijke velden van de samenleving, een goede verificatiemethode. Een kwalitatieve analyse van de verschillende variabelen doorheen de clusters, maakt het mogelijk om de concrete betekenis die migranten geven aan hun situatie beter te begrijpen. Daarenboven kunnen bepaalde strategieën die migranten gebruiken om hun participatie te verbeteren in de belangrijke velden van de maatschappij, achterhaald worden. Tevens kunnen de sleutelmomenten die de respondenten aanhalen als belangrijk voor hun positie in de Belgische maatschappij weergegeven worden. In wat volgt zal per cluster telkens de positie op de arbeidsmarkt, huisvestingsmarkt, gezondheidszorg, onderwijswereld en de hechtheid van het sociale Belgische en Senegalese netwerk weergegeven worden en de specifieke betekenis, verklaring en strategieën die migranten aanhalen.

A. De overlevers

Op basis van de clusteranalyse kan er besloten worden dat de respondenten die tot deze cluster behoren een precare positie in de Belgische maatschappij innemen. Ze beschikken over weinig kapitaal om zich te integreren in de belangrijke velden van de maatschappij zoals de arbeidsmarkt, onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg en netwerken met leden van de Belgische gemeenschap. Het ontbreken van officiële verblijfspapieren vormt hierbij een *'master status'*, een dominant kenmerk dat van invloed is op alle andere kenmerken. Het belang van officiële verblijfsdocumenten wordt door deze respondenten ook effectief veelvuldig aangehaald als cruciaal voor hun integratie. Volgende respondent haalt bijvoorbeeld aan dat het ontbreken van officiële verblijfsdocumenten een barrière vormt om zich goed te kunnen integreren:

« Il faut être d'accord, comment est-ce qu'on peut s'intégrer ? Il faut d'abord que les moyens sont là. Et les moyens, ce sont les papiers. C'est ça le problème. Depuis 7 ans je suis là sans papiers. J'ai bien voulu m'intégrer, mais il y a une barrière tu vois. » (respondent 23, overlever, 7 jaar zonder permanente verblijfsdocumenten)

De migranten zonder officiële verblijfsdocumenten kunnen echter vaak overleven door middel van hun hechte netwerk met leden van dezelfde etnische gemeenschap. Dit hechte etnische netwerk is van belang voor zowat alle respondenten zonder permanente verblijfsvergunning en vormt hun belangrijkste kapitaal. Vaak gaat het om informele vriendendiensten waarbij er voor huisvesting, eten of onderdak gezorgd wordt. Sommige netwerken zijn echter min of meer geformaliseerd in de vorm van verenigingen of groeperingen. Zoals reeds eerder aangegeven vormt de mouridenbroederschap een belangrijke religieuze groepering die gekend is om zijn sterke solidariteit. Migrant die geen slaapplek of onderkomen hebben, kunnen hier voor een bepaalde tijd terecht, tot zij in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Hoewel geen enkele overlever uit de steekproef momenteel opgevangen wordt door de mouridengemeenschap rond het Antwerpse Centraal-Station, is dit netwerk voor verschillende respondenten (die momenteel wel over permanente verblijfspapieren beschikken) van cruciaal belang geweest in de periode dat zij onwettig in België verbleven. Een

aantal andere verenigingen of groeperingen zijn eveneens van belang voor het overleven van Senegalese migranten zonder officiële verblijfsdocumenten door middel van solidariteitskassen die zij opgericht hebben. Deze ontstonden aanvankelijk binnen dorpsverenigingen van migranten in Frankrijk en moesten enerzijds instaan voor de opvang van nieuwe migranten en anderzijds het dorp van herkomst steunen. Omwille van de kleine gemeenschap in België zijn er eveneens solidariteitskassen ontstaan die los staan van één bepaald dorp en zich eerder richten op dezelfde etnische groep of zelfs de hele Senegalese (of West-Afrikaanse) gemeenschap. Zij verschijnen voornamelijk in de twee belangrijkste steden voor Senegalese migranten, Antwerpen en Brussel. Deze solidariteitskassen steunen op de collectieve bijdragen van de leden (bijvoorbeeld 5 of 10 euro per maand). Ze functioneren als een vorm van mutuele verzekering waar men beroep op kan doen bij specifieke problemen. De zekerheid dat in geval van overlijden het lichaam gerepatriëerd wordt naar Senegal en daar begraven wordt, vormt één van de belangrijkste activiteiten. Ook andere sociale problemen – bijvoorbeeld wanneer er iemand ernstig ziek is of juridische bijstand nodig heeft of zelfs in geval van problemen met de scholing van de kinderen – kan er beroep gedaan worden op de kas van de vereniging. Dit vangnet is er gekomen voor zij die buiten het sociale zekerheidssysteem vallen of zij die slachtoffer zijn van grote tegenslagen. In Senegal vormt de familie de belangrijkste sociale zekerheid, in België de staat. Een groot deel Senegalese migranten is in België zonder familie of zonder verblijfsvergunning waardoor ze tussen de mazen van beide netten vallen. De solidariteitskas van de vereniging neemt deze functie over en is essentieel voor het overleven van sommige migranten. De activiteiten die deze verenigingen ondersteunen, zijn afhankelijk van vereniging tot vereniging en van de mate van formalisering. Door het creëren van een eigen systeem van sociale zekerheid slagen migranten zonder officiële verblijfsdocumenten of migranten die tijdelijk in moeilijkheden leven er toch in om te overleven. Sociaal kapitaal wordt omgezet in economisch kapitaal, wat essentieel is om te overleven (Stuyck, 2010). De voorzitter van de ‘association humanitaire’ in Antwerpen vertelt dat mensen zonder wettige verblijfsvergunning bij hen kunnen aankloppen voor steun, hoewel hun eerste zorg de repatriëring van iemands lichaam naar Senegal is:

« Mensen zonder papieren die ook geen inkomen hebben die moeten bij ons bijvoorbeeld geen lidgeld betalen. Indien nodig helpen we hen dan ook met juridische problemen, advocaten enzo. Deze personen worden ook gedekt met medische kosten. Maar er moet altijd een bewijs zijn hé. » (sleutelfiguur, voorzitter ashut; association humanitaire Antwerpen)

Deze netwerken stellen de migranten zonder officiële verblijfsdocumenten wel in staat om te overleven, maar een goede participatie in de verschillende velden (arbeidsmarkt, huisvestingsmarkt, onderwijs, gezondheidszorg) blijft zeer moeilijk. Soenen (Soenen 2003) stelt bijvoorbeeld dat migranten zonder officiële verblijfsdocumenten omwille van hun illegale status terechtkomen in de laagste segmenten van de arbeidsmarkt, waar ze mogelijks uitgebuit worden door de werkgevers en werken voor een zeer laag loon. Om te overleven en hun dromen te realiseren, moeten deze migranten een weg proberen te vinden binnen het

informele arbeidscircuit. Ook in het eigen onderzoek zijn alle respondenten zonder permanente verblijfsvergunning terug te vinden in de laagste segmenten van de (illegale) arbeidsmarkt. Een aantal respondenten slaagt erin met behulp van zijn/haar netwerk sporadisch zwart werk uit te voeren in de horeca of bouwsector (soms met de verblijfspapieren van iemand anders). Maar de meerderheid is bijna uitsluitend actief in het leuren in cafés. Zij trachtten een bescheiden winst op te strijken door het verkopen van allerlei goederen, van namaak merkzonnebrillen, handtassen, horloges tot leren jassen en aanstekers (Stuyck & Van Nieuwenhuyze 2008; Van Nieuwenhuyze 2007). Ook een aantal respondenten die een Belgisch diploma behaald hebben, maar na hun studies in de illegaliteit terecht gekomen zijn, zien geen andere optie dan leuren in cafés:

« Quelques fois, je travaille dans les restos par l'intermédiaire d'un autre Sénégalais, mais ce n'est pas quelque chose que je fais régulièrement. Ce qui me bloque pour l'instant, moi, j'ai un diplôme, mais si tu n'as pas des papiers, tu es handicapé. Donc, je suis obligé d'aller vendre. On n'a pas d'autre choix. On va dans les magasins, et on revend la marchandise avec une petite marge bénéficiaire. C'est ça notre ressource. » (respondent 36, 8 jaar in België, 1 jaar zonder officiële verblijfsdocumenten, Belgisch graduaatdiploma)

Niet alle respondenten zonder officiële verblijfspapieren gaan leuren in cafés. Sommige respondenten vinden dit té vernederend en kiezen voor andere strategieën om te overleven. Deze respondenten steunen uitsluitend op hun netwerk (ze kunnen gratis inwonen bij vrienden, gratis mee-eten en verdienen en kleine duit door af en toe klusjes uit te voeren).

De integratie in de gezondheidszorg is voor deze respondenten eveneens problematisch. Netwerken kunnen van belang zijn bij de economische ondersteuning van dringende ingrepen. Maar algemeen beschouwd worden migranten zelden verzorgd voor aanslepende ziektes. Volgende respondent geeft weer dat hij oogproblemen heeft en dat deze problemen hem beletten om degelijk te leren lezen en schrijven. Daarenboven geeft hij aan met een depressie te kampen:

« J'ai des problèmes avec la concentration de mes yeux. Parce que je ne vois pas beaucoup. Je porte des lunettes, mais des lunettes qui ne sont pas adaptées à mes yeux. Ça me donne du mal à la tête. Et les lunettes que je dois porter, elles sont trop chères. Je dois trouver une solution pour ça. Si j'avais une vie stable, je veux dire avoir des papiers, ça va me permettre de faire beaucoup de choses. Mais, il faut être d'abord stable. Des fois, j'essaie d'apprendre à lire et à écrire, mais si vous n'êtes pas stable psychologiquement et physiquement, c'est difficile. Et c'est ça le blocage pour moi. Parce que vous êtes là en colère. » (respondent 1, 8 jaar zonder officiële verblijfsdocumenten, analfabeet)

Netwerken vormen voor migranten zonder officiële verblijfsdocumenten wel een wezenlijk verschil om toegang te krijgen tot de huisvestingsmarkt. Dit werd ondermeer duidelijk uit de correspondentie die op geregelde tijdstippen via email ontvangen werd. Zo werd er op een bepaald moment een dringende email verzonden naar de leden van de Senegalese gemeenschap (en sympathisanten die eveneens in de mailinglijst staan, zoals de onderzoeker zelf) met de vraag opvang te voorzien voor een Senegalees die dakloos zou zijn. Deze

Senegalees was doorgereisd uit andere Europese landen en zou geen kennis hebben van de Senegalese gemeenschap in België. Er werd gevraagd uit te kijken naar deze persoon en hem onderdak te geven en hem wegwijs te maken in de Senegalese gemeenschap in België. Op andere tijdstippen werd er eveneens correspondentie verstuurd om migranten die tijdelijk in het land verblijven van opvang te voorzien. Ook de overlevers uit de steekproef steunen bijna allen (10 van de 11 respondenten) op hun netwerk om gratis in te wonen of de huur te delen. Dit wil echter niet zeggen dat alle respondenten in menswaardige omstandigheden leven. Zij die de huur met andere lotgenoten delen, leven vaak met verschillende mensen op een zeer kleine oppervlakte, watervoorzieningen zijn beperkt, een keuken is vaak afwezig. Daarenboven wordt de privacy van deze mensen tot een minimum beperkt. Volgende respondent geeft aan dat hij bij aankomst in België verbaasd was over de leefomstandigheden van de Senegalezen in Europa. Hij had in Senegal meer privacy dan hier in België:

« I : Et est-ce que vous vous souvenez encore des premiers jours en Belgique ?

R : Ah, ça je me souviens très très bien. Mon cousin est venu à Zaventem. On est arrivé là où il habitait et je me retrouve dans une maison avec beaucoup de gens qui étaient là, qui étaient habillé autrement, avec des matelas, chacun son matelas. Alors, j'étais vraiment étonné. Je l'ai posé la question : 'tu habites là avec 10 personnes dans la même chambre ?' Ce n'est pas possible, est-ce qu'on est en Europe ? Ca ne ressemblait pas à l'image que j'avais. On a une belle maison à Dakar, j'étais à l'aise à Dakar, j'avais ma propre chambre. Ca je ne comprenais pas. Je pensais qu'en Europe chacun a sa chambre, des frigos remplis, des trucs comme ça. Il était un peu gêné par ma réaction. J'ai dit à mon cousin que je ne voulais pas rester là-bas !

I : Donc, vous avez trouvé une autre place pour dormir ?

R : Oui, pour une nuit, mais après j'ai dormi quand même là-bas, parce que je n'avais pas de choix. J'y suis resté quelques années. » (respondent 14, 8 jaar met studentvisum, 10 jaar met officiële verblijfsvergunning, Belgisch graduaat diploma, succesvolle gediplomeerde)

Toegang tot het Belgische opleidings- en onderwijssysteem is voor mensen zonder wettige verblijfsvergunning eveneens uitgesloten. Er moet echter opgemerkt worden dat deze cluster zowel respondenten zonder wettige verblijfsvergunning (8 respondenten) als respondenten met een tijdelijke verblijfsvergunning (3 respondenten) verenigt. De migranten met een tijdelijke verblijfsvergunning zijn studenten die kunnen steunen op een studentenvisum. Hun integratie in de belangrijke velden van de maatschappij is beter dan deze van de respondenten zonder wettelijke verblijfsvergunning. Studenten nemen namelijk allemaal deel aan het Belgische onderwijssysteem. Om je visum te kunnen verlengen, moet je examens uitvoeren en aanwezig zijn tijdens verplichte lesonderdelen. Studenten kunnen zich – in tegenstelling tot de migranten zonder officiële verblijfsvergunning - vrij bewegen in de maatschappij zonder angst te moeten hebben voor controles. Zij kunnen ook op legale wijze een studentenjob uitoefenen zodanig dat zij niet helemaal uitgesloten zijn uit het formele arbeidscircuit. Het statuut 'student' is echter soms een dekmantel om niet in de illegaliteit terecht te komen. Eén student

leeft bijvoorbeeld al 10 jaar met een studentenvisum in België. De wens om een diploma te behalen is voor hem reeds enige tijd geleden opgeborgen. Toch probeert hij elk jaar zijn verplichtingen als student na te komen. Drie van de acht respondenten die momenteel niet meer over officiële verblijfsdocumenten beschikken, hebben wel verscheidene jaren met een studentenvisum in België geleefd. Zij vertellen dat de combinatie werken in het informele arbeidscircuit en studeren voor hen onhoudbaar werd. De struikelblokken die zij aanhalen zijn de hoge collegegelden (*minervalkosten*), het feit dat zij hun familie moeten ondersteunen en dus een groot deel van hun tijd moeten besteden aan economische activiteiten en het feit dat zij niet onmiddellijk werk hebben gevonden na hun diploma behaald te hebben. Zij hebben wel elk jaar opnieuw een studentenvisum aangevraagd, maar omwille van onregelmatigheden heeft de overheid het visum niet meer verlengd. Terugkeren is voor hen vaak geen optie, aangezien ze niet over voldoende kapitaal beschikken om als geslaagd individu terug te keren. Op basis van de verschillende deelname aan de velden van de maatschappij zouden er dus twee groepen onderscheiden kunnen worden binnen deze cluster: de respondenten zonder officiële verblijfsdocumenten en de respondenten die met een studentenvisum in België verblijven. De transnationale verbondenheid van deze twee groepen is eveneens verschillend. Geen enkele student heeft kinderen in België of Senegal. Zij geven eveneens aan dat ze niet weten wat de toekomst brengt. In een ideale wereld zouden ze eerst hun opleiding in België willen voltooien, dan enkele jaren werkervaring opdoen, om daarna terug te keren naar Senegal. In de praktijk gebeurt dit echter zelden. De respondenten zonder officiële verblijfsdocumenten hebben vaker kinderen in Senegal. Hun transnationale verbondenheid is dan ook groot. Dit uit zich, omwille van het gebrek aan officiële documenten, enkel niet in het over en weer reizen naar Senegal. Studenten kunnen wel over en weer reizen naar Senegal, maar doen dit voornamelijk uit economische overwegingen niet.

B. De nieuwe arbeidsmigranten

Het werd reeds door de literatuur aangehaald dat het al dan niet bezitten van officiële verblijfsdocumenten een '*master status*' is (Hughes 1994; Engbersen 1999). Ook in het eigen onderzoek wordt het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten beschreven als het belangrijkste sleutelmoment in het leven van de migranten in België. Door het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten heeft men zich een betere positie in de Belgische maatschappij kunnen aanmeten, omdat dit deuren geopend heeft voor het accumuleren van andere kapitaalsvormen. Volgende respondent verblijft reeds 13 jaar in België, waarvan 3 jaar met een studentenvisum, 4 jaar zonder enige vorm van officiële verblijfsdocumenten en 6 jaar met permanente verblijfsdocumenten:

« I : Est-ce que ça (le fait d'avoir des papiers) a beaucoup changé pour vous ?

R : Ah oui, ça a changé tout. Je suis déclaré maintenant. J'ai mon temps plein, je gagne plus, je reçois mon pécule de vacances. Tout est reconnu maintenant. Avant c'était en cachette, j'avais tout le temps du stress. Je n'avais rien pour mettre mon argent, pas de compte

bancaire, mon argent était là avec moi. Tu le dépenses bêtement. Mais maintenant tu fais partie de la société. » (respondent 20, nieuwe arbeidsmigrant, 3 jaar met studentenvisum, 4 jaar zonder officiële verblijfsdocumenten, 6 jaar met permanente verblijfsdocumenten, chef kok in een Belgisch restaurant)

Verscheidene strategieën werden aangewend om deze documenten te bekomen (zie tabel IV.8). Drie migranten hebben altijd permanente verblijfsdocumenten gehad aangezien ze via familiehereniging naar België gemigreerd zijn. De meest gebruikelijke strategieën voor het krijgen van officiële verblijfsvergunning die door de nieuwe arbeidsmigranten toegepast worden, zijn het huwelijk met een persoon met de Belgische nationaliteit en regularisatie.

Tabel IV. 8 Strategieën voor het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten

STRATEGIE	NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN
Altijd officiële verblijfsvergunning gehad (familiehereniging)	3
Huwelijk met Belg(ische)	12
Regularisatie	9
Asiel	1
TOTAAL	25

Bron: K. Stuyck

De nieuwe arbeidsmigranten die reeds langer dan 10 jaar in België verblijven, hebben gebruik kunnen maken van de algemene collectieve regularisatie van 2000, waarbij 35.000 dossiers werden goedgekeurd. Ook enkele respondenten (n=2) hebben op basis van gezondheidsredenen of schending van de mensenrechten gebruik kunnen maken van een individuele regularisatie. Twaalf nieuwe arbeidsmigranten hebben via het huwelijk met een persoon met de Belgische nationaliteit verblijfsdocumenten bekomen. Tien respondenten zijn in het huwelijk getreden met een partner die in België geboren is, slechts 2 respondenten met een partner die zelf gemigreerd is en die reeds de Belgische nationaliteit verkregen heeft. Drie van deze twaalf respondenten leven momenteel gescheiden van hun oorspronkelijke Belgische partner. Ook Van Nieuwenhuyze (2007) geeft aan dat het huwelijk en regularisatie de meest voorkomende strategieën zijn bij Senegalese migranten voor het bekomen van officiële verblijfsdocumenten.

Door het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten hebben de respondenten een betere positie in de verschillende velden van de Belgische samenleving kunnen innemen. Toch blijven deze respondenten geconfronteerd worden met obstakels die een goede integratie in de weg staan. Eenmaal men de legale status bereikt heeft, probeert men bijvoorbeeld een plaats te veroveren op de formele arbeidsmarkt. Het leuren kan in België immers niet gelegaliseerd worden en wordt door de respondenten enkel als een overlevingsstrategie beschouwd, wanneer er geen andere opties meer over zijn. Respondenten met een legale verblijfsvergunning zullen dan ook zelden deze praktijken nog uitvoeren. De integratie van nieuwe arbeidsmigranten in de arbeidsmarkt, verloopt voornamelijk via interim-kantoren.

Deze bieden migranten meestal plaatsen aan in laaggeschoolde slecht betaalde jobs, of in onaantrekkelijke sectoren (bijvoorbeeld industriële reiniging, onderhoud en lopendebandwerk). Vroegere werkervaring of opleiding lijken weinig verschil te maken, enerzijds door het gebrek aan talenkennis en anderzijds doordat die ervaring of scholing niet erkend wordt. Dit blijkt onder meer uit de tewerkstellingsprofielen van de respondenten. Ondanks het feit dat nieuwe arbeidsmigranten niet laaggeschoold zijn (15 van de 24 respondenten hebben hun baccalaureaat in Senegal behaald), zijn 4 migranten werkloos, 15 migranten zijn tewerkgesteld als arbeider, waarvan 7 met een tijdelijk contract en 8 met een vast contract. Senegalese migranten proberen hun droom van een beter leven waar te maken en om die droom te bereiken, passen ze zich aan aan de vragen van de arbeidsmarkt, hoe uitbuitend ook (Stuyck & Van Nieuwenhuyze 2008).

De integratie van deze migranten in de Belgische onderwijswereld is eveneens beperkt aangezien vroegere scholing zelden erkend wordt. Velen hebben wel de capaciteiten en vaak ook een Senegalees diploma, maar dit wordt door de Belgische Staat en samenleving maar zelden erkend. Een diploma hoger onderwijs behaald in Senegal volstaat vaak niet om dezelfde kansen te krijgen op de arbeidsmarkt dan zij met eenzelfde Belgisch diploma. Verscheidene respondenten hebben na het behalen van hun baccalaureaat een bijkomende opleiding in Senegal gevolgd (tot verpleegster, secretaresse, boekhouder, econoom, geograaf, ...) maar geen van deze respondenten heeft werk naar diploma gevonden. Zij zijn vaak tewerkgesteld als arbeider in de bouwsector, industriële schoonmaak of horeca. Wel hebben deze migranten, in tegenstelling tot de overlevers het recht om zich in te schrijven voor het volgen van opleidingen in België. Slechts een beperkt aantal migranten kan het in deze fase echter financieel, familiaal of psychologisch opbrengen om te investeren in extra vorming en training die later wel het verschil kan maken op de arbeidsmarkt (Van Nieuwenhuyze 2007). Een aantal respondenten heeft ondanks deze beperkingen toch beslist om hun opleiding over te doen of een andere opleiding te volgen om alsnog werk naar diploma te vinden. Deze migranten kunnen vaak steunen op hun familiale netwerk om de financiële en psychologische steun te krijgen die nodig is om nieuwe studies aan te vatten en te voltooien. Deze migrant heeft bijvoorbeeld jaren verloren om zijn diploma als geograaf te laten erkennen door de overheid. Uiteindelijk heeft hij beslist de opleiding in België over te doen:

« Donc, on ne reconnaît pas mon diplôme de géographe. J'ai couru pour régler ça. Le système n'était pas transparent, ce n'était pas clair, contradictoire parfois. Alors, j'étais obligé de faire des boulots comme ci comme ça. Mais à un moment donné, j'en avais marre. Je me suis dit, je voudrais trouver un employeur qui accepte mon diplôme. Mais finalement, je n'ai pas trouvé. Donc, je n'avais aucun autre choix de refaire mes études. Et après j'ai trouvé du travail qui correspond à mon diplôme. » (respondent 51, 10 jaar in België, 2 geleden Belgisch diploma behaald, getrouwd met Belgische partner).

De migranten die erin geslaagd zijn een bijkomende opleiding in België te volgen, integreren vaak beter in de arbeidsmarkt. Zij zijn duidelijk meer tevreden over hun tewerkstelling en hun positie in de Belgische maatschappij. Zij beschouwen het behalen van het Belgische diploma

eveneens als een belangrijk sleutelmoment in hun leven in België en een doorslaggevende factor die hun positie in de Belgische maatschappij mee bepaald. Ook het machtig zijn van de Nederlandse of Franse taal is een vorm van cultureel kapitaal die belangrijk kan zijn voor je positie in de Belgische maatschappij. De migranten met een Belgisch diploma hebben zich daarom ook voornamelijk in Brussel of Wallonië gevestigd. Het machtig zijn van de Nederlandse taal is voor vele migranten een obstakel dat hen eveneens naar minder goed betaalde jobs leidt waar kennis van het Nederlands tot een minimum beperkt wordt. De meerderheid had wel degelijk een taalcursus (soms zelfs van meerdere jaren) gevolgd. De kennis is echter te min om ook degelijk een Nederlandstalige beter betaalde job te krijgen. Twee migranten zijn hier wel in geslaagd en het interview ging met hen ook in het Nederlands door. Volgende respondent haalt aan dat de taal voor hem een barrière betekent om promotie te maken:

« Moi, je travaille pour une compagnie néerlandophone, mais je m'occupe des clients francophones. Ils m'ont dit que je dois améliorer mon néerlandais, de cette façon je peux obtenir une promotion. » (respondent 9, 10 jaar in België, werkt als bediende bij Belgisch een import-export bedrijf)

Alle nieuwe arbeidsmigranten slagen erin op individuele basis of in familieverband een woning of appartement te huren of te kopen (18 respondenten huren individueel of in familieverband een huis of appartement, 7 respondenten zijn eigenaar van hun huis). Desondanks, ondervinden een aantal respondenten discriminatie op de individuele huurmarkt. Volgende respondent geeft aan dat hij vele moeilijkheden heeft gekend om op individuele wijze een appartement in Brussel te vinden:

« I : Est-ce que c'était difficile au début de trouver un logement à Bruxelles ?

R : Oui, c'est très difficile, c'est comme si jusqu'à maintenant, les gens ne voulaient pas louer leur appartement à des Africains quoi. Il y a des exceptions... des gens qui acceptent... mais quand vous téléphonez, d'après la voix, ils savent que vous êtes Africain et ils disent que c'est déjà loué et un jour après vous revenez et il y a toujours l'affiche qui est là-bas. Pour moi, pour déménager par exemple, c'est vraiment difficile. » (respondent 2, 4 jaar zonder officiële verblijfsdocumenten, 10 jaar met permanente verblijfsdocumenten, werkloosheidsuitkering)

Deze nieuwe arbeidsmigranten komen dan ook vaak terecht in de achterstellingswijken van de grote steden. Discriminatie op de huisvestingsmarkt zorgt ervoor dat deze migranten zich moeilijk kunnen integreren in andere stedelijke woonmilieus. De migranten die hier toch aan kunnen ontsnappen, kunnen in hun zoektocht naar een degelijke woning steunen op een uitgebreid netwerk of bezitten voldoende economisch kapitaal om een eigen huis te kopen. Volgende respondent geeft aan dat hij via zijn werk als kok in een Belgisch restaurant verscheidene mensen kent die hem aan huisvesting hebben geholpen:

« I : C'était difficile pour trouver un logement ?

R : Non, j'ai toujours eu de la chance par rapport à ça. Des gens qui me connaissent, parce que je travaille... Ça change beaucoup d'avoir du travail. Je travaille dans l'horeca, je

connais des avocats, des patrons etc. » (respondent 20, nieuwe arbeidsmigrant, 3 jaar met studentenvisum, 4 jaar zonder officiële verblijfsdocumenten, 6 jaar met permanente verblijfsdocumenten, chef kok in een Belgisch restaurant))

De Senegalezen die een eigen huis gekocht hebben, beschikken over voldoende economisch kapitaal. Vijf respondenten hebben er zeer bewust voor gekozen om te investeren in huisvesting in de Belgische context. Zij aanvaarden het feit dat hun migratieproject een langetermijnproject zal zijn. De aankoop van een eigen huis bindt hen ook meer aan de Belgische maatschappij.

De nieuwe arbeidsmigranten hebben een minder dan gemiddelde band met de leden van de Senegalese of Belgische gemeenschap. Zij geven aan dat hun nieuwe positie (na het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten) en hun nieuwe tewerkstellingspositie veeleisend is. Vroeger had men uitgebreid de tijd om thee te drinken, samen televisie te kijken en uitgebreid te discussiëren. De nieuwe arbeidsmigranten geven aan dat hun nieuwe levensstijl veel tijd vraagt en dat men zich meer en meer gedraagt zoals andere Belgen. Volgende respondent geeft aan dat hij weinig sociale contacten heeft in Antwerpen:

« A Anvers, je n'ai pas de vie sociale. Les Anversoï, sont très très fermés. ... et les amis Sénégalais dont j'ai parlé, maintenant on travaille tous. Donc, avant, c'était chez eux que j'allais quand même me reposer, boire du thé, regarder la télé. Mais maintenant comme nous travaillons 8 heures de temps, tu reviens, tu prends une douche et tu es fatigué. Nous avons une vie belge maintenant (rires). » (respondent 16, 3 jaar zonder officiële verblijfsvergunning, 1 jaar met officiële verblijfsvergunning, arbeider met interim-contract, diploma baccalaureaat in Senegal)

Negen nieuwe arbeidsmigranten hebben kinderen wonen in België. Het familieleven vraagt eveneens veel tijd, waardoor oude contacten verwaarloosd worden. Wanneer er een Senegalees feest of gebeurtenis plaatsvindt, probeert men echter wel deel te nemen.

De toegang tot de arbeidsmarkt, huisvestingsmarkt, opleidingen en gezondheidszorg en de familiesituatie die nieuwe arbeidsmigranten ervaren, zorgt eveneens voor een invloed op hun transnationale verbondenheid en habitus. Zij zijn meer dan andere respondenten op zoek naar evenwicht tussen hun positie in de Belgische maatschappij en de Senegalese maatschappij. Enerzijds willen zij investeren in een verbetering van hun situatie in België, maar anderzijds willen zij hun verbondenheid met de gemeenschap van herkomst niet verloochenen. De respondenten die kinderen in België hebben, willen hun kinderen op zijn minst van het Belgische onderwijssysteem laten genieten. Dit maakt dat hun migratieproject langer zal duren dan verwacht en dat ze genoodzaakt zijn om niet enkel aan de familie in Senegal te denken, maar ook aan de eigen familie in België. Deze migranten hebben meer dan andere migranten de wens om vooruit te geraken in de Belgische maatschappij, bijvoorbeeld door middel van een huis te kopen.

C. De succesvol gediplomeerden

De respondenten die tot de groep succesvol gediplomeerden behoren, halen allen het behalen van hun Belgische diploma aan als belangrijkste sleutelmoment voor hun positie in de Belgische maatschappij. Alle respondenten die behoren tot deze groep beschikken over een Belgisch diploma voortgezet onderwijs. Op basis hiervan kan er besloten worden dat deze respondenten goed geïntegreerd zijn in het Belgische onderwijssysteem. Toch halen enkele respondenten ook hier aan dat ze af en toe met discriminatie geconfronteerd werden, en dat het niet altijd gemakkelijk was om hun diploma te behalen:

« Maintenant l'aspect négatif dans ma vie scolaire, il y a un racisme caché. Les étrangers ou les hommes de couleur ne sont pas bien coté. Tu viens, tu connais, mais on ne te donne pas ce que tu mérites. Les Africains, ils doivent connaître plus que les autres. Ils pensent que nous avons un autre niveau d'instruction. » (respondent 34, 9 jaar in België, universitair ingenieursdiploma) »

De studententijd werd over het algemeen beschouwd als een moeilijke periode, waarin zij studentenjobs, zwart werk, studeren, en het nakomen van de sociale verplichtingen in het thuisland moesten combineren. Er werd reeds eerder aangehaald dat een deel van de studenten niet slagen om al deze activiteiten te combineren en uiteindelijk in de illegaliteit belanden. De studenten die naar België gemigreerd zijn door middel van een studentenbeurs, hebben wel allemaal hun diploma weten te behalen. Het behalen van dit Belgische diploma kan voor de succesvolle gediplomeerden zelfs als een 'master status' beschouwd worden. Deze respondenten bevestigen dat het diploma cruciaal was voor het verwerven van een betere arbeidspositie en hieraan gekoppeld een beter loon. Deze respondent had reeds een universitair diploma behaald in Senegal, maar heeft zijn studies in België kunnen verder zetten:

« Comme j'avais déjà ma licence en science, je ne devais pas faire les candidatures d'ingénieur en Belgique. Bon, quand j'étais à la fin de mes études (ici en Belgique) les grandes firmes m'avaient déjà appelé pour aller travailler là-bas. Même après, des firmes m'ont appelé et j'ai changé parce que l'autre firme m'a proposé un salaire plus élevé. » (respondent 30, 14 jaar in België, diploma burgerlijk ingenieur informatica).

Het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten is voor deze groep minder problematisch dan voor de andere respondenten. De succesvolle gediplomeerden konden hun diploma vaak onmiddellijk verzilveren via een tewerkstellingsaanbod, wat ook resulteert in het verkrijgen van een officiële verblijfsvergunning. Acht respondenten hadden op het moment van afstuderen reeds uitzicht op een tewerkstellingsplaats. Deze respondent haalt aan dat migranten met een Belgisch universitair diploma gemakkelijker een werkvergunning krijgen:

« En fait, si tu es universitaire, vous faites partie de ce qu'on appelle le hautement qualifié. Donc, pour le permis de travail, c'est plus facile pour ces gens-là. » (respondent 7, succesvolle gediplomeerde, universitair diploma, 12 jaar in België waarvan 6 jaar als student).

Andere respondenten hebben een officiële verblijfsvergunning kunnen verkrijgen door middel van het huwelijk met iemand met de Belgische nationaliteit (2 respondenten) of door middel

van regularisatie (1 respondent) (zie tabel IV.9). De respondenten geven aan dat de gediplomeerden vaak voor het afstuderen reeds weten op welke manier ze een officiële verblijfsvergunning kunnen bekomen (via tewerkstelling of via huwelijk). Die respondenten die geen van beide strategieën kunnen toepassen, proberen hun studentenvisum te verlengen of besluiten het land te verlaten en elders werk te vinden.

Tabel IV. 9 Strategieën voor het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten

STRATEGIE	AANTAL
Altijd officiële documenten gehad (gemigreerd voor visumplicht)	2
Huwelijk met Belg(ische)	2
Regularisatie	1
Rechtstreekse tewerkstelling	7
TOTAAL	12

Bron: K. Stuyck

Naast het diploma vormt het beheersen van de taal een belangrijke factor om goed te participeren in de arbeidsmarkt. Alle succesvolle gediplomeerden spreken vloeiend de Franse taal en 9 van de 12 respondenten wonen in Brussel of Wallonië en hebben een goede baan gevonden in het Franstalige arbeidscircuit. Drie succesvol gediplomeerden wonen in Vlaanderen. Twee respondenten spreken perfect Nederlands en de taal vormt voor hen geen barrière om een job naar diploma te vinden. Eén respondent beheerst het Nederlands echter maar in beperkte mate. Hij heeft dan ook vele moeilijkheden om zijn diploma te verzilveren in zijn werk- en loonsituatie. Deze respondent (respondent 6) zou op basis van deze bevindingen ook bij de groep nieuwe arbeidsmigranten kunnen geplaatst worden. Zijn migratiereden was echter niet economisch, maar in het kader van het behalen van een diploma (hij is gemigreerd met behulp van een beurs van de Belgische ontwikkelingssamenwerking), waardoor hij toch in de groep van succesvolle gediplomeerden weerhouden wordt.

De integratie op de huisvestingsmarkt is voor deze respondenten ook gemakkelijker dan voor de andere respondenten. Hun economische situatie maakt het mogelijk om een huis aan te kopen. Negen respondenten zijn hier dan ook toe overgegaan. Drie respondenten huren op de private woningmarkt. Zij wonen allen buiten de achterstellingswijken van de grote steden. Op het gebied van gezondheidszorg zijn deze respondenten goed geïntegreerd. Zij maken allen gebruik van het Belgische gezondheidssysteem en zijn allen aangesloten bij een ziekenfonds. De netwerken met de Belgische gemeenschap zijn het hechts in vergelijking met de respondenten uit de andere groepen. Door middel van hun doorgelopen schoolcarrière in België en tewerkstellingsplaatsen hebben zij in de loop der tijd een hecht Belgisch netwerk opgebouwd. Ook zijn zeven respondenten getrouwd met een Belgische partner, wat hun Belgisch netwerk nog uitgebreider maakt. Naast een goed Belgisch netwerk, gaan deze respondenten eveneens hechte contacten aan met Senegalese migranten. Bijna elke respondent is lid van een Senegalese vereniging in België en geeft aan nog hechte contacten te

hebben met de Senegalese gemeenschap in België. Succesvolle Senegalezen zijn ook gekend bij andere Senegalese migranten. Niet zelden werd er tijdens het interview gewezen op een succesvolle gediplomeerde waarmee de onderzoeker zeker contact zou moeten nemen.

D. De oude arbeidsmigranten

De oude arbeidsmigranten verblijven reeds lange tijd in België (gemiddeld 25.9 jaar, waarvan gemiddeld 21.9 jaar met een permanente verblijfsvergunning). Vier van de zes respondenten hebben aanvankelijk hun migratieproject in Frankrijk gestart. Omwille van economische moeilijkheden, huisvestingsproblemen en toevallige ontmoetingen hebben zij besloten om naar België te migreren. Volgende respondent geeft aan dat hij omwille van slechte huisvestingsomstandigheden in Frankrijk de stap naar België gewaagd heeft:

« I : Et vous avez toujours travaillé dans la construction ?

R : Oui, toujours dans le bois, moi je n'ai pas changé, parce que c'est un métier que j'ai appris au Sénégal. Ben, j'ai d'abord travaillé en France pendant 4 années

I : Pour quelle raison est-ce vous avez changé de pays ?

R : Parce que les années 65-66 c'était difficile en France pour les immigrés de trouver du logement. Le travail, il y a beaucoup en France, mais pour trouver un logement c'était difficile. Alors, parfois on était à 4 ou à 3 dans une chambre pour partager. Ça ne m'arrangeait pas et quand je suis venu en Belgique j'ai trouvé une maison complète pour 10 000 francs (250 euros) à l'époque. Donc, une maison avec 3 chambres, j'ai dit, pourquoi rester là, être serré dans une chambre avec des copains, et c'est ça qui m'a poussé de rentrer par ici. » (respondent 5, 42 jaar in België)

De andere respondenten gaven aan dat toevallige ontmoetingen en betere huisvestingsvoorwaarden hun overtuigd hebben om hun migratieproject in België verder te zetten. Twee migranten zijn rechtstreeks naar België gemigreerd. Hun keuze voor België is terug te brengen op de transnationale contacten die zij reeds hadden met eerder gemigreerde Senegalezen. Drie respondenten uit deze groep, zijn gemigreerd voor de visumplicht. Het verkrijgen van officiële verblijfsdocumenten stelde voor hen geen probleem. Drie respondenten hebben echter moeten wachten op de algemene collectieve regularisatie van 2000 om officiële verblijfsdocumenten te bekomen. Deze migranten hebben lange tijd zonder documenten in België geleefd en hebben vaak jarenlang beroep moeten doen op zwart werk of leuren in cafés. Volgende respondent vertelt dat hij 10 jaar zonder verblijfsvergunning in België verbleven heeft. Toen hij via de algemene regularisatieperiode van 2000 zijn officiële verblijfsdocumenten gekregen heeft, is hij beginnen werken in het bedrijf waar hij nog steeds tewerkgesteld is:

« I : Au début, vous avez aussi vendu des choses ?

R : Oui, au début, je faisais la vente dans les cafés, comme beaucoup de Sénégalais. Mais je le faisais à Bruxelles parce que c'était plus facile les contacts dans les cafés et plus discret.

Ici (à Anvers), on a plus de contrôle de police. Donc, toutes les fois, je prenais le train ici à 18 heures pour aller à la gare du nord et de là-bas le tram et je connaissais certains quartiers où j'avais l'habitude d'aller, je connaissais la clientèle etc. et après 10 ans j'ai arrêté, j'ai eu la régularisation.

I : En 2000 ?

R : Oui, mais dès que j'ai eu mes papiers, j'ai trouvé du travail, et depuis, je travaille dans la même boîte. » (respondent 31, 19 jaar in België, industriële schoonmaker)

De oude arbeidsmigranten leven dus allen minimum 10 jaar met een officiële verblijfsvergunning in België (gemiddeld 21.9 jaar) en hebben ook allen na verloop van tijd de Belgische nationaliteit aangevraagd en gekregen. Op die manier zijn zij volwaardige Belgische burgers. Het Belgische staatsburgerschap en het lange verblijf in België hebben echter niet geleid tot een goede participatie in de verschillende velden van de samenleving. De oude arbeidsmigranten zijn laaggeschoold en bevinden zich allemaal in de laagste segmenten van de formele arbeidsmarkt. Zij kennen weinig 'upgrading' en voeren vaak decennia lang hetzelfde werk uit. Ook op de huisvestingsmarkt kennen zij geen goede integratie. Drie respondenten huren een appartement of huis op de private huurmarkt. Dit appartement of deze woning wordt bij 2 respondenten onderverhuurd aan andere migranten om zo een kleine som bij te verdienen. Twee respondenten hebben zich kunnen inschrijven voor een sociale huurwoning en kunnen hier na een wachttijd van vele jaren ook aanspraak op maken. Eén respondent is er met de hulp van zijn Belgische partner in geslaagd om een huis te kopen. Alle oude arbeidsmigranten leven echter in de achterstellingswijken van de grote steden. Het feit dat deze respondenten (op 1 uitzondering na) niet overgegaan zijn tot de aankoop van een woning in België heeft enerzijds te maken met een gebrek aan economisch kapitaal, maar anderzijds ook met hun transnationale verbondenheid met Senegal. Hun migratieproject was oorspronkelijk bedoeld voor een korte periode maar verslechterde economische omstandigheden en de moeilijkheden om officiële verblijfsdocumenten te verkrijgen, hebben hun migratieproject aanzienlijk verlengd. Uiteindelijk verblijven zij reeds meerdere decennia in België, zonder dat hun positie in de Belgische maatschappij veel verbeterd is. Volgende respondent geeft aan dat hij altijd de idee heeft gehad terug te keren. Om die reden heeft hij geen huis in België gekocht:

« I : Est-ce que vous avez l'idée de rentrer un jour ?

R : Ah oui, bien sûr, tout le temps. C'est pour ça que je n'ai pas cherché beaucoup de crédit ici, que je n'ai pas acheté une maison ici. Je dois laisser libre la Belgique pour les autres.

I : Quels objectifs doivent être remplis avant de rentrer. Est-ce que vous avez quelque chose en tête ?

R : Pour le moment, je n'ai pas réfléchi. Je n'ai rien dit, je n'ai rien tracé pour rentrer. Vraiment. » (respondent 42, 18 jaar in België, 3 kinderen wonend in Senegal, geen kinderen in België)

Dit citaat geeft eveneens aan dat terugkeren voor deze respondent moeilijk zal zijn. Hij heeft geen concreet project voorhanden dat hem kan doen terugkeren als een geslaagd individu. Door het gebrek aan economisch kapitaal en innovatieve ideeën blijven deze migranten vaak tot de pensioenleeftijd of langer in België.

Ondanks hun lange verblijf in België heeft deze groep weinig hechte contacten met de Belgische gemeenschap. De contacten met de Senegalese gemeenschap zijn echter wel steeds behouden gebleven. Dit Senegalese netwerk is voor hen eveneens belangrijk voor het zoeken naar werk. In de informele sector verloopt dit bijna per definitie via connecties en netwerken, maar ook in de formele sector blijven connecties een zeer belangrijke bron van informatie. Een voorbeeld van dit proces is deze van een specifieke industriële schoonmaakfirma in Antwerpen. Omwille van een Senegalese manager hoger in de hiërarchie, kunnen een groot deel van de Senegalezen met officiële verblijfsdocumenten hier aan de slag:

« Oui, dès que j'ai obtenu mes papiers, je travaille pour la même boîte. C'est le nettoyage industriel. C'est à cause du chef sénégalais qui est là que nous pouvons travailler là-bas. Oui, beaucoup de Sénégalais y travaillent. Mais il faut avoir des papiers, sinon... »
(respondent 31, 19 jaar in België, industriële schoonmaker).

De oude arbeidsmigranten zijn bijna allen laaggeschoold. In Senegal hebben zij weinig opleiding genoten en ook in België geven zij aan niet deel te nemen aan onderwijs of tewerkstellingsopleidingen. De uitzondering hierop vormt een Nederlandse taalcursus die door de migranten in Antwerpen of Gent wel degelijk gevolgd werd. Ondanks deze taalcursus en een wooncarrière van vele jaren in Vlaanderen, is de kennis van het Nederlands beperkt. Een respondent heeft veel tijd en energie in zijn kennis van het Nederlands gestoken en dat interview werd ook in het Nederlands afgenomen.

De transnationale verbondenheid van de oude arbeidsmigranten is ondanks hun lange migratietraject nog steeds groot. Vier respondenten hebben nog kinderen in Senegal wonen. Alle respondenten keren op regelmatige wijze terug naar hun geboorteland. Daarenboven geven zij aan ooit definitief te willen terugkeren. Volgende respondent geeft aan dat hij bij voorkeur enkele maanden in Senegal en enkele maanden in België zou willen wonen:

« I : Est-ce que vous avez l'idée de rentrer un jour définitivement ?

R : Naturellement, c'est mon pays d'origine. Je ne veux pas me retrouver dans les homes. Bien que je sois Belge, la naturalisation, j'ai toujours ici mon petit appartement. Je peux rester au Sénégal 4-5 mois et je reste ici le reste du temps.

I : Quels objectifs doivent être remplis avant de rentrer.

R : L'objectif pour moi, c'est déjà atteint. A mon âge c'est fini pour le travail. Les enfants sont là (en Belgique). Ils se débrouillent pour trouver un travail et ils se débrouillent pour assurer leur avenir. Disons dans 5 ans, j'aurais 65 ans, alors, 4-5 mois là-bas, le reste ici. Je suis obligé maintenant de vivre entre les deux horizons. Entre le Sénégal et ici. »
(respondent 29, 16 jaar in België, jaarlijks bezoek aan Senegal, 1 kind wonend in Senegal, 4 kinderen wonend in België)

1.1.4 Samenvatting

De kwalitatieve analyse van de verschillende posities in de Belgische maatschappij (overlevers, nieuwe arbeidsmigranten, oude arbeidsmigranten en succesvol gediplomeerden) verduidelijkt de resultaten van de clusteranalyse. Elke groep beschikt over een specifieke set van kapitaal, welke de participatie in de verschillende velden van de samenleving stuurt.

De positie van de **overlevers** wordt voornamelijk bepaald door het ontbreken van een permanente verblijfsvergunning. Op basis van de kwalitatieve analyse kan er echter gesuggereerd worden om deze groep op te splitsen naar respondenten die beschikken over een tijdelijke verblijfsvergunning (studenten) en respondenten die over geen officiële verblijfsdocumenten beschikken. De eerste groep beschikt immers over meer kapitaal (zij kunnen bijvoorbeeld deelnemen aan het Belgische onderwijssysteem en zijn niet helemaal uitgesloten uit het formele arbeidscircuit). Deze studenten bekijken hun positie in de Belgische maatschappij ook op een heel andere wijze dan de respondenten zonder officiële verblijfsdocumenten.

De positie van de **succesvolle gediplomeerden** wordt voornamelijk geconditioneerd door het bezitten van een Belgisch diploma. Dit diploma kan voor hen als een 'master status' beschouwd worden, want het laat hen toe om hun positie in de arbeidsmarkt, huisvestingsmarkt, gezondheidszorg en sociale netwerken te versterken.

De **arbeidsmigranten** worden in de eerste plaats ingedeeld naargelang de tijd dat ze reeds in België verblijven. De **oude arbeidsmigranten** verblijven reeds tussen de 14 en 42 jaar in België met permanente verblijfsdocumenten. Geen enkele **nieuwe arbeidsmigrant** verblijft langer dan 13 jaar in België met permanente verblijfspapieren. Daarenboven verschillen deze twee groepen in het toekomstperspectief dat zij aan het begin van hun migratietraject voorop stelden. De analyse van de diepte-interviews gaf aan dat hedendaagse migranten van hun terugkeer geen onmiddellijk doel maken (zie ook Tandian 2008). **Oude arbeidsmigranten** migreerden met de ingesteldheid dat het maar voor enkele jaren zou zijn. Verstrengde Europese migratiewetten en verslechterde economische omstandigheden hebben tot gevolg dat een groot deel van deze migranten zich nog steeds in Europa bevinden. Deze verschillende denkwijze over de lengte van het migratieproject heeft eveneens een impact op hun participatie in de Belgische maatschappij. De **oude arbeidsmigranten** hebben weinig geïnvesteerd in een verbetering van hun huisvestingssituatie (bijvoorbeeld door de aankoop van een huis), onderwijs of opleidingen of hun netwerken met de Belgische gemeenschap. De **nieuwe arbeidsmigranten** participeren ondanks de beperkte aanwezigheid in België vaak beter in de Belgische maatschappij. Toch kan er binnen deze groep een bepaalde dualiteit opgemerkt worden. Een groot deel van de nieuwe arbeidsmigranten bevindt zich in een nog zeer onzekere positie in de maatschappij. Ze zijn werkloos of zijn tewerkgesteld met een tijdelijk contract, beschikken over een beperkt loon, worden geconfronteerd met discriminatie enzoverder. Een tweede groep heeft geïnvesteerd in een opleiding, is getrouwd met een Belgische partner en heeft een betere huisvesting- en tewerkstellingssituatie. De groep **nieuwe arbeidsmigranten** kan dus opgesplitst worden naar enerzijds die respondenten die een nog precare positie in de

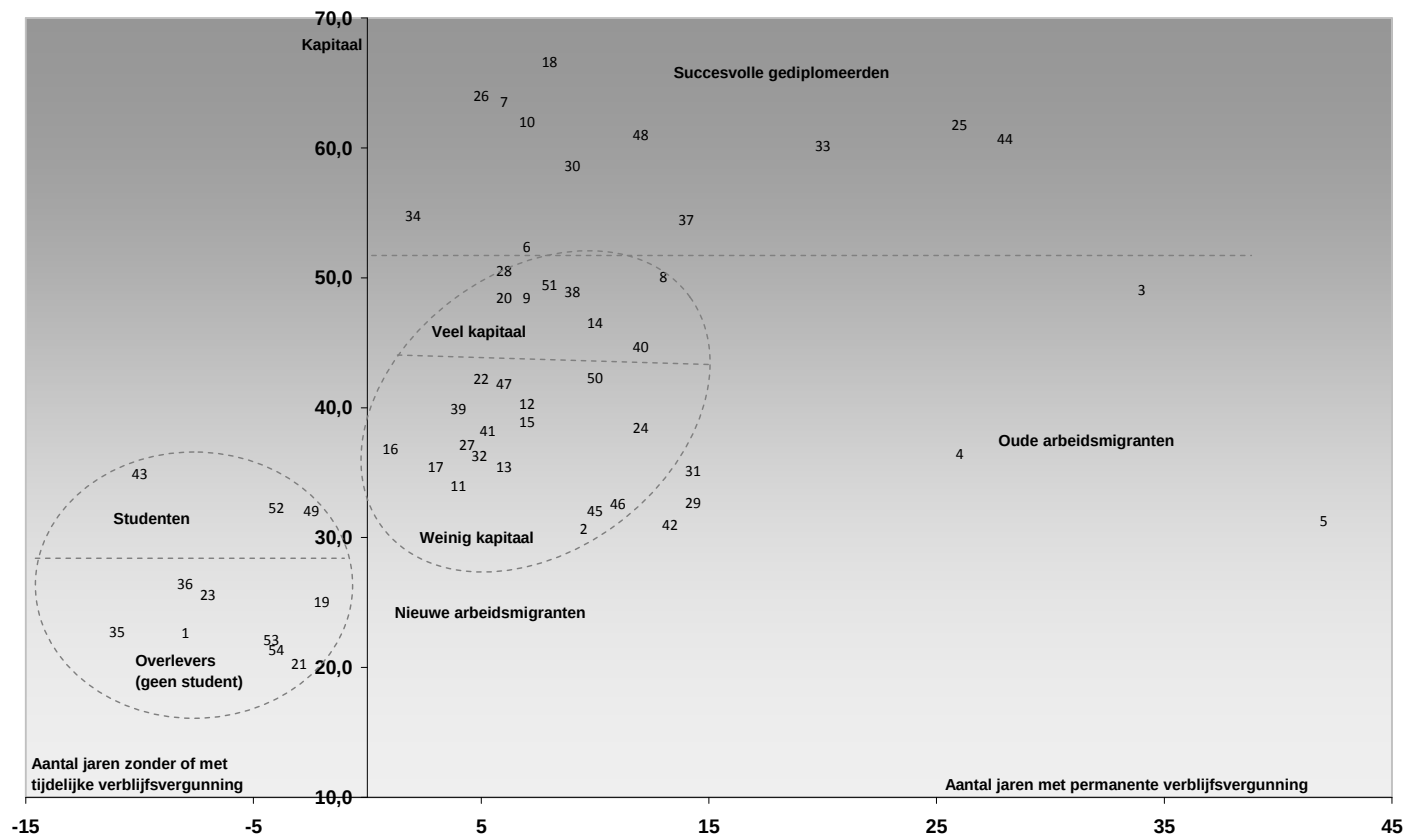
samenleving innemen en die respondenten die beschikken over meer kapitaal en beter participeren in de verschillende velden van de maatschappij. Daar waar nodig zal dit onderscheid eveneens gemaakt worden wanneer de invloed van de positie in de Belgische maatschappij op remittancespraktijken besproken wordt.

Figuur IV.3 geeft een samenvattende schematische voorstelling van de posities van de respondenten in de Belgische maatschappij. Aangezien het ontbreken van permanente verblijfsdocumenten als een '*master status*' beschouwd kan worden, wordt deze variabele op de x-as geplaatst. Het centrum (de 0-positie) geeft het moment weer dat de migranten hun permanente verblijfsdocumenten verkrijgen. Die respondenten die dus nog geen permanente verblijfsdocumenten bezitten, krijgen een negatieve positie op de x-as (afhankelijk van het aantal jaren men reeds in België verblijft zonder of met tijdelijke verblijfspapieren). De variabele die op de Y-as wordt voorgesteld is een samengestelde variabele die het economische, sociale en culturele kapitaal voorstelt. De y-as staat dus voor de mate waarin elke respondent over verschillende vormen van kapitaal beschikt om goed te participeren in de arbeidsmarkt, huisvestingsmarkt, onderwijswereld, gezondheidszorg en sociale netwerken. Zeven variabelen (analoog aan de clusteranalyse) worden in rekening gebracht. Het economische kapitaal wordt voornamelijk voorgesteld door de werksituatie (variabele 1) en het inkomen (variabele 2). Het sociaal kapitaal wordt voorgesteld door de hechtheid van het netwerk met de Belgische (variabele 3) en Senegalese (variabele 4) gemeenschap. Het transnationaal sociaal kapitaal wordt voorgesteld door het aantal keer men Senegal bezoekt per jaar (variabele 5). Het culturele kapitaal wordt bepaald door het diploma (variabele 6). De huisvestingssituatie (variabele 7) van de migrant weerspiegelt verschillende kapitaalsvormen. Men kan bijvoorbeeld slechts gratis inwonen bij vrienden wanneer men een sterk netwerk heeft. De invulling van de variabelen gebeurt analoog aan de clusteranalyse, maar de waardes werden herschaald van 0 tot 10 punten. Op die manier weegt elke variabele even sterk door. Een respondent kan per variabele dus minimum 0 en maximum 10 punten scoren. Wanneer iemand op alle variabelen het maximum scoort is de totale waarde op de Y-as dus gelijk aan 70.

Figuur IV.3 geeft een visualisatie van de positie van de verschillende respondenten. De **overlevers** bezitten duidelijk het minste kapitaal. Uit deze figuur wordt eveneens duidelijk dat de studenten een specifieke groep vormen die over meer kapitaal beschikken dan de overlevers die geen student zijn. De **succesvolle gediplomeerden** bevinden zich allen in het bovenste gedeelte van de grafiek. Er is wel een grote variatie op te merken naargelang het aantal jaren zij in België verblijven met permanente verblijfsdocumenten. Drie **oude arbeidsmigranten** (respondent 31, 29 en 42) positioneren zich zeer dicht bij de **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal**. Uit de kwalitatieve analyse kan echter afgeleid worden dat deze **oude arbeidsmigranten** toch sterk verschillen van de **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal**. Het migratietraject van respondent 31, 29 en 42 is bijvoorbeeld veel langer (zij hebben vele jaren zonder verblijfsdocumenten in het land verbleven). De migratiefilosofie

verschilt eveneens. Zo gingen de **oude arbeidsmigranten** ervan uit dat het migratieproject maar enkele jaren zou duren, terwijl de **nieuwe arbeidsmigranten** gemigreerd zijn met de ingesteldheid dat migratie een langetermijnproject is.

Figuur IV.3 Schematische voorstelling van de positie van de migranten in de Belgische maatschappij

Bron: K. Stuyck

1.2 INVLOED VAN POSITIE IN DE BELGISCHE MAATSCHAPPIJ OP REMITTANCESPRAKTIJKEN

De eerste hypothese die afgeleid werd uit het theoretische model stelt dat remittancespraktijken afhankelijk zijn van de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. Concreet wil dit zeggen dat migranten verschillende economische, sociale en culturele profielen hebben en dat die verschillen een invloed hebben op de beweegredenen om al dan geen remittances te verzenden, de strategieën om remittances mogelijk te maken en het doel waarvoor de remittances moeten dienen. In het vorige deel (1.1 Afbakening van de positie van de migrant in de Belgische maatschappij) werd de positie van de respondent in de Belgische maatschappij afgebakend. Hieruit volgen vier grote groepen respondenten die duidelijk verschillende posities innemen in de Belgische maatschappij: de overlevers, de nieuwe arbeidsmigranten, de oude arbeidsmigranten en de succesvolle gediplomeerden. De overlevers worden nog verder ingedeeld in studenten en overlevers, de nieuwe arbeidsmigranten worden verder onderscheiden naargelang het kapitaal dat men bezit. Dit deel richt zich op de positie die migranten bekleden in de Belgische maatschappij en de invloed van de beperkingen en mogelijkheden die deze positie met zich meebrengt op de remittancespraktijken van de migrant. Onder remittancespraktijken worden zowel de beweegredenen voor het al dan niet verzenden van remittances, de strategieën om remittances mogelijk te maken, de ontvangers van remittances als het doel waarvoor remittances gebruikt worden, verstaan.

1.2.1 Beweegredenen voor het zenden van remittances

«I : Quelles sont vos motivations pour envoyer de l'argent ?

R : Même si la famille est fortunée, c'est toujours bien vu de leur offrir quelque chose ou de leur donner quelque chose. Ils sont heureux que leur enfant n'ait pas oublié son origine. C'est dans cette optique là. Et c'est leur devoir. C'est dans la culture. Si je travaillais au Sénégal, j'aurais la même attitude. Le processus de la socialisation de l'enfant a détruit toute notion d'individualisme. On te fait comprendre que ce qui est capital, c'est la famille. Tu penses au groupe. Lorsque tu es éduqué de cette manière-là, il est difficile de s'en sortir. » (respondent 43, student, 10 jaar in België).

Er zijn vele redenen voor het sturen van remittances. Lucas en Stark maakten reeds een onderscheid tussen altruïsme en eigenbelang (Lucas & Stark 1985) (zie eveneens 2.1.2.B Beweegredenen voor het zenden van remittances). Altruïsme werd gekarakteriseerd als de bezorgdheid van migranten over hun verwanten in het thuisland vanuit onbaatzuchtigheid. Het doel van de migrant is hierbij om zijn verwanten in het thuisland meer welstellend te maken en

hun leven te vergemakkelijken. Eigenbelang heeft betrekking op het sturen van remittances aangezien de migrant er zelf baat bij heeft. Het sturen van remittances is echter veel meer dan enkel een overdracht van economisch kapitaal. Je lidmaatschap in de Senegalese maatschappij wordt aan de hand van deze remittances ook bestendigd. Op deze manier zijn remittances een manifestatie van de loyaliteit van de migrant tegenover niet gemigreerde verwanten en vrienden. De transfers zijn dan veel meer dan een directe financiële input (Riccio 2005). Economisch kapitaal wordt omgezet in symbolisch kapitaal. Zowel de zender als de ontvanger halen hier hun voordeel uit. Beide zien hun sociale erkenning toenemen door de input van geld of goederen. Op deze manier zijn remittances nooit zuiver altruïstisch of zelfbaatzuchtig van aard. Later verenigt Oded Stark (Stark 1991) deze twee beweegredenen in haar *'tempered altruisme'* hypothese. Stark vond dat zowel puur eigenbelang als zuiver altruïsme de beweegredenen voor het zenden van remittances te weinig konden verklaren. Motivaties om geld en goederen op te sturen zijn zelden volledig altruïstisch of zelfbaatzuchtig van aard. Stark (1991) plaatst deze beweegredenen binnen een familie kader van beslissingen. Remittances zouden het resultaat zijn van impliciete wederzijdse familiale overeenkomsten, een impliciet voordelig contract tussen de migrant en zijn huishouden van oorsprong. Deze visie bekijkt de migrant als deel van het vroegere huishouden, waarbij de beslissingen genomen worden vanuit collectieve belangen. Zo worden remittances bekeken als een terugbetaling van vroegere schulden (bijvoorbeeld de kosten die het huishouden heeft gemaakt voor de migrant) of een voorschot waaraan een bepaald verwachtingspatroon van latere terugbetaling gekoppeld wordt. Daarenboven ligt de klemtoon volledig op de maatschappij van herkomst. Vanuit sociologisch, antropologisch en geografisch oogpunt lijkt deze redenering eveneens te beperkend om daadwerkelijk de dieperliggende betekenis die migranten geven aan het sturen van goederen en geld te interpreteren. Migrant handelen namelijk niet enkel in functie van de maatschappij van herkomst. Beweegredenen voor het al dan niet zenden van remittances hangen eveneens samen met de verbetering van de positie van de migrant in de gastmaatschappij, iets wat tot op heden in de literatuur vaak ontbreekt. Het transnationale handelingsmodel verenigt zowel individuele, collectieve als structurele factoren die van invloed kunnen zijn op de beweegredenen voor het zenden van remittances. De transfers vormen niet enkel een manifestatie van de band die de migrant heeft met de samenleving van oorsprong, maar eveneens met de samenleving van vestiging. Studies naar transnationalisme hebben duidelijk gemaakt dat migranten als het ware leven in twee (of meerdere) werelden. Binnen deze twee werelden reconstrueert en investeert de migrant op het economische, culturele, sociale en symbolische niveau. De migrant accumuleert sociaal, economisch, cultureel en symbolisch kapitaal in het gastland en converteert dit eventueel (deels) naar bepaalde ontvangers (het huishouden, zichzelf, vrienden, verre familieleden of de gemeenschap) in het land van herkomst. Het sturen van remittances is een evenwichtsoefening om zowel hun positie en integratie in de Belgische maatschappij als in de Senegalese maatschappij te bevestigen of te verbeteren. De evaluatieschema's waarop de migrant beroep doet voor het zenden van remittances zijn afhankelijk van zowel impliciete als expliciete beweegredenen,

welke in de loop der tijd veranderingen kunnen ondergaan. De impliciete evaluatieschema's waarop bepaalde handelingen volgen, houden verband met de habitus van de migrant (Bourdieu 1992; Bourdieu 1980). Een persoon handelt op een bepaalde wijze omdat dit hem zo aangeleerd is door zijn familie of de gemeenschap van oorsprong. Ook het sturen van remittances kan beschouwd worden als een handeling die impliciet aangeleerd werd in Senegal binnen het huishouden of binnen de cultuur tijdens het socialisatieproces van de migrant. Wanneer tijdens het interview de vraag gesteld werd naar de achterliggende motivaties voor het sturen van remittances, kwamen uitspraken als '*c'est un devoir*', '*on est éduqué comme ça*', '*c'est un honneur*' of '*c'est une obligation morale*' veelvuldig voor. Deze uitspraken duiden op evaluatieschema's die men in Senegal impliciet aangeleerd kreeg. Ook het citaat aan het begin van deze paragraaf is een mooie verwoording van de aangeleerde onderbewuste schema's die de grondslag vormen van het sturen van remittances.

Door te migreren en zich in een andere ervaringswereld te bewegen zullen deze evaluatieschema's echter veranderingen ondergaan. De migrant ontwikkelt een transnationale habitus waarbij er steeds opnieuw op zoek gegaan wordt naar een evenwicht tussen beide ervaringswerelden. Hij of zij moet de aangeleerde evaluatieschema's uit het land van oorsprong combineren met aangeleerde evaluatieschema's uit het land van bestemming. Bij een aantal respondenten merken we dat er na verloop van tijd waardepatronen en evaluatieschema's die eigen zijn aan de Westerse samenleving incorporeren in hun handelingen en beslissingen omtrent remittances. Deze respondent gaat meerdere keren per jaar naar Senegal. Hij vertelt dat hij enkel tijdens die bezoeken geld deelt met vrienden en verwanten. Deze respondent leeft zeer letterlijk in een duale wereld:

« Une fois que j'arrive au Zaventem, tous ce qui est Sénégal, ça ne compte plus. La mentalité européenne est très installée chez moi. J'ai hérité des choses ici en Belgique, je sais. Je suis arrivé quand j'étais encore très très jeune (18 ans). Il y a des choses que j'ai prises ici et qui sont installées chez moi. Mais trois fois par an, je vais là-bas, et je fais comme tous les Sénégalais. Je partage tout. Une fois à Dakar, je suis Sénégalais. »
(respondent 50, 10 jaar in België, nieuwe arbeidsmigrant)

Andere respondenten duiden eveneens op een wijziging in hun denkpatroon, maar minder expliciet:

« Je n'ai pas changé fondamentalement. Mais comme j'ai fait des études ici, et d'être ici depuis longtemps, il y a des choses que je n'accepte plus. Envoyer de l'argent pour gaspiller. Je ne fais plus. Je ne dis pas que c'est mauvais, mais je ne fais plus. » (respondent 44, 32 jaar in België, succesvol gediplomeerde)

De expliciete evaluatieschema's hangen samen met de positie die de migrant en zijn huishouden bekleden. Het sturen van remittances is voor de migranten een evenwichtsoefening om zowel de positie en integratie in de Belgische maatschappij als in de Senegalese maatschappij te bevestigen of te verbeteren. Ook de beweegredenen die migranten aanhalen voor het sturen van remittances en het zoeken naar een evenwicht tussen

beide werelden, hangt af van de positie die migranten bekleden. Wij stellen dat de strategieën die respondenten aanwenden om dit evenwicht te bereiken en het belang dat men aan dit evenwicht hecht, verschilt naargelang de participatie van de migrant in de Belgische maatschappij en naargelang de participatie van het huishouden in de Senegalese maatschappij. Dit hoofdstuk richt zich op de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. In wat volgt worden remittancespraktijken geanalyseerd in functie van de positie die de migranten innemen in de Belgische maatschappij (ingedeeld aan de hand van de verschillende clusters, namelijk de overlevers (waaronder de studenten), de nieuwe arbeidsmigranten (met veel of weinig kapitaal), de oude arbeidsmigranten en de succesvolle gediplomeerden). Hoofdstuk twee behandelt remittancespraktijken vanuit het perspectief van het huishouden.

Overlevers

De beweegredenen die de overlevers aanhalen voor het sturen van remittances zijn zeer sterk gericht op een verbetering van hun positie en de positie van hun huishouden in de Senegalese maatschappij. De respondenten geven hier twee belangrijke redenen voor aan. In de eerste plaats maken zij als het ware nog geen echt deel uit van de Belgische maatschappij, aangezien ze nog niet over permanente verblijfsvergunningen beschikken. Hun toekomstperspectief is onzeker en investeren in hun positie in de Belgische maatschappij is omwille van hun illegale statuut zo goed als onmogelijk. Hun uitgavenpatroon in België is beperkt en richt zich hoofdzakelijk op die uitgaven die onontbeerlijk zijn om te overleven. Het weinige dat over is, wensen ze over te maken naar Senegal. Sana (2005) stelt zelfs dat migranten die een precaire positie in de gast samenleving ervaren, dit trachten tegen te gaan door hun sociale waardigheid in hun thuisland te vergroten. Remittances representeren dan een vorm van weerstand, een reactie op een gebrek aan erkenning binnen de nieuwe vestigingscontext van de migrant. Ook de overlevers waarmee in dit onderzoek gesproken werd, geven aan dat ze door middel van het zenden van remittances hun waardigheid trachten te behouden door het verbeteren van hun positie in de Senegalese maatschappij. Bepaalde remittances zijn meer geschikt dan andere om het lidmaatschap van de familie of de gemeenschap te bevestigen. Bijvoorbeeld remittances die overgemaakt worden bij het offerfeest (in Senegal en grote delen van West-Afrika wordt dit feest *tabaski* genoemd). Dit is het belangrijkste religieuze feest van de moslims, wat eveneens een belangrijk sociaal gebeuren is. Iedereen wil er mooi uitzien, en dat kost veel geld. Mensen laten eten en kleren maken, nieuwe kapsels worden uitgetoet. Daarenboven koopt elke familie ten minste één schaap om te offeren. Zowat alle respondenten, maar de overlevers in het bijzonder, grepen deze gelegenheid aan om te tonen dat ze nog steeds deel uitmaken van het huishouden. In de tweede plaats is de verbondenheid met de Senegalese maatschappij voor de respondenten uit deze groep nog zeer groot. Omwille van het ontbreken van officiële documenten kunnen deze respondenten geen beroep doen op familiehereniging, waardoor vrouw en kinderen achterblijven in Senegal. De zorg voor de kinderen in het thuisland is voor de meerderheid van de migranten een prioriteit, maar vaak moeilijk te combineren met een leven in België:

« Je suis marié. J'ai une femme et deux enfants là-bas. Donc, moi, je suis responsable. Donc, c'est une obligation pour moi de les aider. Chaque mois, il faut que j'envoie quelque chose. Si je n'ai pas l'argent, je dois demander à quelqu'un de m'aider. Ce n'est pas facile, avec toutes les charges qu'on a ici : loyer, électricité etc. » (respondent 36, 8 jaar in België, overlever, vrouw en 2 kinderen in Senegal)

De impliciete evaluatieschema's aan de hand waarvan de overlevers beslissingen maken voor het overmaken van remittances hebben zeer weinig veranderingen ondergaan sinds het begin van hun migratieproces. Deze respondent haalt aan dat hij hetzelfde zou handelen, moest hij in Senegal wonen:

« Au Sénégal, je faisais la même chose. Quelqu'un qui donne très souvent de l'argent, c'est quelqu'un qui est très généreux, quelqu'un qui est très bien vu. Si tu n'es pas généreux, on peut dire que tu as oublié tes origines. Ça je ne veux pas. Je n'ai pas changé d'idées sur ce plan-là. Mais c'est difficile d'envoyer beaucoup, parce que je n'ai que l'informel ici. » (respondent 35, overlever, 11 jaar in België)

Nieuwe arbeidsmigranten

De evaluatieschema's die nieuwe arbeidsmigranten aangeven voor het overmaken van remittances zijn zeer complex. Dit komt omdat deze groep op zoek is naar een evenwicht tussen een verbetering van hun positie in België en een verbetering of bestendiging van hun positie of die van hun huishouden in de Senegalese maatschappij. Deze migranten hebben een andere migratiefilosofie dan de oude arbeidsmigranten. Zij beseffen dat migratie een langetermijnproject is en zijn meer dan de oude arbeidsmigranten bezig met een goede integratie in de Belgische maatschappij. Het project van terugkeer wordt vooruitgeschoven naar een verre toekomst (zie ook Tandian 2008):

« Une fois que tu es ici, tu ne peux pas retourner demain. Tu vas rester longtemps. Tu vas voir tes enfants qui vont être nés ici. C'est obligé. » (Respondent 41, 6 jaar in België, nieuwe arbeidsmigrant, werkzoekend)

De nieuwe arbeidsmigranten trachten een leven in België op te bouwen, met een Belgische partner (n=8), Senegalese partner (n=4) of door middel van familiehereniging (n=3). Slechts één respondent heeft nog een partner in Senegal wonen, de andere respondenten (n=8) zijn celibatair. Deelnemen aan het maatschappelijke leven binnen de vestigingscontext is voor deze groep een doel, maar anderzijds willen ze hun afkomst niet verloochenen. De beweegredenen die zij aangeven voor het versturen van remittances zijn dan ook een uiting van de zoektocht naar een evenwicht. Deze zoektocht duurt vele jaren en zorgt voor vele psychologische problemen voor de migranten. Volgende respondent haalt aan dat je als migrant een evenwicht moet zoeken op verschillende domeinen:

« Tu peux avoir de l'argent ici en Belgique, mais tu ne vas pas profiter de cet argent, si tu ne partages pas avec ta famille au Sénégal. Il faut trouver un équilibre. Un équilibre moral, financier et familial. » (respondent 41, nieuwe arbeidsmigrant, 6 jaar in België).

Deze groep kenmerkt zich door de zoektocht naar een evenwicht tussen een integratie in beide contexten. Geen enkele migrant verloochent zijn afkomst, steunt directe familieleden voor de hoogst noodzakelijke uitgaven en zo goed als iedereen uit de wens ooit terug te keren. Toch beseffen zij dat dit niet onmiddellijk zal gebeuren en dat zij om dit te bereiken afstand moeten nemen van de collectieve logica van geldbeheer. De druk die zij vanuit Senegal ervaren is echter groot en het duurt vaak jaren vooraleer zij een goed evenwicht gevonden hebben.

Oude arbeidsmigranten

De oude arbeidsmigranten hebben een duidelijk verschillend profiel dan de nieuwe arbeidsmigranten. Zij zijn in een andere tijdsperiode gemigreerd. Hun voorgangers verbleven vaak slechts enkele jaren in Europa om daarna als een succesvol individu terug te keren. De oude arbeidsmigranten wilden aanvankelijk ook slechts enkele jaren in Europa doorbrengen en daarna terugkeren. Toch bevinden de meeste oude arbeidsmigranten zich hier al meer dan 20 jaar, zonder definitief plan om terug te keren. Veel geld verdienen bleek moeilijker dan verwacht en de terugkeer wordt telkens uitgesteld. Verstrengde migratiewetten en economische moeilijkheden hebben hun migratieproces aanzienlijk verlengd. Er werd reeds aangegeven dat dit een grote invloed heeft op hun positie in de Belgische maatschappij, waarin zij weinig geïnvesteerd hebben. Het feit dat zij een definitieve terugkeer al die jaren als mogelijkheid voor ogen hadden, maakt dat hun beweegredenen voor het zenden van remittances nog steeds sterk op de gemeenschap van oorsprong gericht zijn. De evaluatieschema's die hun geldbeheer bepalen zijn nog steeds zeer sterk op de collectieve groep gericht. De economische situatie van deze groep migranten maakt het echter moeilijk om remittances over te maken. Volgende respondent geeft aan dat hij na een afwezigheid van 19 jaar nog steeds elke dag met zijn familie belt. Ook al leeft hij in België, hij maakt nog steeds volledig deel uit van de familie. Zijn logica van geldbeheer heeft weinig veranderingen ondergaan:

« I : Est-ce que vous aidez la famille aussi ?

R : Oui, oui, naturellement. Parce que nous avons une certaine solidarité sénégalaise. Bon, on vit pour toute une famille. Chaque fois qu'il y a un besoin, vous êtes informé, vous prenez le temps pour voir. Si tu as, 20 euros, 30 euros, tu le fais. Le coup de téléphone, tout à l'heure, c'était mon frère. Nous appelons presque tous les jours, pour demander comment ça va etc. Ma mère était à l'hôpital hier etc. C'est pour suivre les nouvelles de la famille. C'est la coutume chez nous, on ne peut pas abandonner ses frères. Tous les mois, il faut aider à manger et les frais quotidiens, et les ordonnances et parfois des plaisirs.

I : Est-ce que vous sentez ça comme une obligation ?

R : Oui et non. C'est une obligation, ce n'est pas une obligation. Pour moi, c'est plutôt un devoir. Les parents se sont sacrifiés pour nous. Tu dois tout faire, ce n'est pas comme ici. La mentalité chez nous, diffère de la mentalité ici. Là-bas tu ne peux pas ne pas aider tes parents. C'est un devoir d'aider ses parents. D'être solidaire envers eux. Je vis ici pour eux

là-bas. » (respondent 31, 19 jaar in België, industrieel schoonmaker, 5 kinderen woonachtig in België, 3 kinderen woonachtig in Senegal)

Het verschil tussen oude en nieuwe arbeidsmigranten uit zich daarom niet in de concrete overmakingen, maar wel in de denkwijze die zij er op na houden in verband met geldbeheer (collectief versus individueel). Slechts één oude arbeidsmigrant heeft eveneens grote veranderingen doorgemaakt in zijn redeneringwijze en positie in de Belgische maatschappij. Het feit dat hij getrouwd is met een in België geboren partner, kan hier mee de oorzaak van zijn.

Succesvol gediplomeerden

De succesvol gediplomeerden hebben de meeste veranderingen in hun denkpatroon en beweegredenen voor het zenden van remittances ondergaan. Aanvankelijk kwam de meerderheid naar België voor het halen van een diploma en wilden ze daarna terugkeren naar Senegal of verder door migreren naar Canada of de Verenigde Staten. Het huwelijk met een Belgische partner (6 respondenten) en/of een onmiddellijk tewerkstellingsaanbod (8 respondenten) hebben deze respondenten toch in België doen blijven. Hun habitus heeft in vergelijking met de respondenten uit andere groepen de meeste veranderingen ondergaan. Het volgen van een opleiding, het frequent in contact komen met de Belgische gemeenschap, eventueel een huwelijk met een Belgische partner, de tijd die ze reeds doorbrachten in België en hun beter tewerkstellingsprofiel zijn de belangrijkste indicatoren voor deze veranderingen. Het is opvallend dat deze respondenten houden van hun leven in België en een deel zich ook Belg voelt. Definitief terugkeren naar het vaderland is zelfs niet voor iedereen een objectief meer.

« Maintenant on est habitué à certains petits comforts, certaines petites choses, plus d'intimité, capacité de régler des choses soi-même. Pour moi, c'est clair, je pense que je ne peux plus vivre là-bas, parce qu'il y a des choses que je n'accepte plus. » (respondent 37, succesvol gediplomeerde, 20 jaar in België)

De consumptiekeuzes die deze migranten maken, presenteren mee de verschillende ervaringswerelden van de migrant. Deze migranten trachten te sparen in België, gaan al eens op restaurant of naar de bioscoop. Iets wat je bij de groep oude arbeidsmigranten bijvoorbeeld zo goed als niet zal tegenkomen. Zo kiezen deze migranten meer en meer om afstand te nemen van de collectieve groep in Senegal en het 'westerse pad' van individuele zelfrealisatie te volgen. Hun culturele identiteit ervaart een belangrijke dualiteit: in Afrika worden ze vaak beschouwd als een Europeaan, terwijl ze in Europa altijd een Afrikaan blijven. Volgende respondent geeft dit als volgt weer:

« In Senegal hebben ze een woord voor iemand als ik: toubab¹². Veel mensen die het woord kennen, denken dat het met huidskleur te maken heeft, maar dat is niet zo. Wel met sociale status, mentaliteit, manier van denken en leven, opleiding. In het begin is dat niet zo makkelijk, leven met die dualiteit. Maar zodra je die verschillende identiteiten aanvaardt, vormt het niet langer een probleem. » (respondent 33, 25 jaar in België, universitair diploma België)

De succesvolle gediplomeerden hebben het beeld van de 'toubab' op een bevrijdende manier in hun identiteit weten te integreren. Zij durven meer neen zeggen wanneer er een onverwachte vraag komt van een ver familielid. Toch vergeet deze groep zijn afkomst niet. Het directe huishouden wordt nog veelvuldig ondersteund. Hun economisch gunstige situatie in België maakt het voor hen ook mogelijk om het huishouden in Senegal te steunen, zonder dat dit hun positie in de Belgische samenleving in gedrang brengt. Volgende respondent is een succesvolle gediplomeerde en heeft zowel kinderen in België als in Senegal. Gezien zijn goede situatie in België vormt het voor hem geen probleem om elke maand een vast bedrag opzij te zetten voor zijn kinderen in Senegal. Hij belt hen elke week en brengt op geregelde tijdstippen een bezoek aan Senegal:

« Moi, je prends mes enfants en charge, je les prends à 100 pour 100, tous les mois, j'envoie là-bas au minimum 600 euros. J'ai des enfants ici et là-bas. Une partie est ici, une partie là-bas, mais la plus grande partie là-bas. Mon fils aîné il est à l'université, il fait la physique, il a trois sœurs qui sont au lycée, et deux petits garçons qui sont à l'école primaire et c'est tout. Moi, je prends en charge tous leurs besoins, et c'est 600 euros. » (respondent 26, succesvolle gediplomeerde, 12 jaar in België, 5 kinderen in Senegal, 2 kinderen in België)

Daarenboven probeert deze groep inventief om te gaan met de geldvraag vanuit Senegal. Niet zelden wordt er getracht een bepaalde investering te doen om de familie in zijn eigen onderhoud te laten voorzien of een persoonlijke investering waarvan de winst naar de familie gaat. Dit wordt uitgebreid besproken in het deel over de besteding van remittances.

In voorgaande bespreking wordt het accent zeer sterk gelegd op de individuele sociale en economische dimensie van de beweegredenen voor het zenden van remittances, maar ook de macro-economische dimensie speelt een belangrijke rol. Ongelijke economische machtsverhoudingen tussen het gastland en het land van oorsprong drukken eveneens hun stempel op de motivaties om remittances over te maken. Deze ongelijkheid ligt voor bijna alle respondenten in alle groepen aan de basis van hun migratieproject en aan de basis van de motivaties achter het sturen van remittances:

¹² Deze in Senegal algemeen gangbare term verwijst naar het handelen en denken als een westerling, zonder God maar met geld, met een gebrek aan solidariteit, tolerantie, gematigdheid, gastvrijheid en waardigheid (Sercu 2009)

« Mais c'est normal aussi que nous aidons. Parce que le Sénégal est pauvre. Il n'y a pas de travail, ni d'argent. » (respondent 18, succesvolle gediplomeerde)

1.2.2 De ontvangers

« I : Vous envoyez de l'argent à plusieurs personnes ?

R : Oui, la priorité c'est ma mère. Mais il y a aussi mes tantes, mes oncles, mes cousins, mes cousines, les voisins et les voisines, les amis. Oui, oui, tout le monde qui a des problèmes... » (respondent 27, nieuwe arbeidsmigrant, 8 jaar in België)

De beweegredenen voor het zenden van remittances, het doel waarvoor remittances gebruikt worden en de keuze wie wel en wie geen remittances ontvangen, hangen nauw samen. Het evenwicht tussen de verbetering of bestendiging van de positie in zowel de Belgische als de Senegalese samenleving hangt eveneens nauw samen met de keuze van de ontvangers. In dit deel wordt de vraag gesteld of de positie van de migrant in de Belgische maatschappij bepalend is voor de keuze aan wie er remittances overgemaakt worden en welke relaties bestendig blijven en of er nieuwe relaties aangegaan worden.

De bespreking van de beweegredenen voor het zenden van remittances gaf reeds aan dat het directe huishouden op de steun kan rekenen van zowat alle respondenten, ongeacht hun positie in de Belgische maatschappij. De literatuur haalt eveneens aan dat Senegalese migranten over het algemeen zeer bedrijvig zijn in het opsturen van remittances naar directe familieleden. In het derde deel (zie tabel III.10) werd reeds aangehaald dat 80,8% van de Senegalese migranten die naar Europa gemigreerd zijn, remittances op regelmatige of onregelmatige wijze versturen naar hun directe familieleden (ANSD 2001). De intergenerationale wederkerigheid is de belangrijkste beweegreden om remittances te versturen naar ouders of andere oudere personen die mee ingestaan hebben voor de opvoeding van de migrant. Remittances vormen een soort van wederdienst voor alles wat je ouders voor je gedaan hebben toen je klein was. Hier speelt de opvoeding binnen een bepaalde cultuur (habitus) een belangrijke rol. In die zin vormen remittances een morele verplichting voor de migrant. In Westerse maatschappijen is deze intergenerationale wederkerigheid bijvoorbeeld minder aanwezig.

Remittances die overgemaakt worden aan een collectief hebben betrekking op transfers van migranten aan een welbepaalde gemeenschap, hoofdzakelijk het geboortedorp. Er is weinig onderscheid terug te vinden wanneer we een analyse maken doorheen de verschillende posities in de Belgische maatschappij. Alle migranten die behoren tot een welbepaalde dorpsgemeenschap en waarbij migranten afkomstig uit hetzelfde dorp zich verenigd hebben, dragen bij aan de projecten van het dorp. We kunnen wel opmerken dat de overlevers over weinig middelen beschikken om op regelmatige wijze geld opzij te zetten voor deze projecten.

Zij kunnen steunen op de solidariteit van de andere dorpsgenoten die eveneens in België wonen en moeten niet altijd bijdragen. Deze respondent geeft aan dat hij op een andere manier bijdraagt aan de dorpsgemeenschap:

« Chaque membre du village qui habite à l'extérieur, soit en Belgique, soit en Italie, ou France, contribue. Mais parfois avec la situation qu'on a, comme moi, je n'ai aucun revenu etcetera, certaines choses, je ne peux pas faire. Donc les gens qui ont des moyens, eux, ils participent. Moi, je participe par les idées. C'est un social [solidarité] entre nous, les membres en Belgique. » (respondent 1, stationaire overlever, 8 jaar in België)

Tabel IV. 10 Ontvangers van remittances

	OVERLEVERS (N=11)	NIEUWE ARBEIDS- MIGRANTEN (N=24)	OUDE ARBEIDS- MIGRANTEN (N=6)	SUCCESVOL GEDIPLO- MEERDEN(N=13)
DIRECTE FAMILIELEDEN	Bijna iedereen, taak van de migrant (N=9)	Iedereen, taak van de migrant (N=24)	Bijna iedereen, taak van de migrant (N=5)	Iedereen, taak van de migrant (N=13)
COLLECTIEF	Respondenten afkomstig uit Senegalvallei (N=3)	Respondenten afkomstig uit Senegalvallei (N=2)	Respondenten afkomstig uit de Senegalvallei (N=1)	Respondenten afkomstig uit Cassamance (N=1)
VERRE FAMILIELEDEN	(N=0)	Meerderheid, moeilijk om neen te zeggen (N=16)	Beperkt aantal respondenten, beperkte steun (N=2)	Meerderheid, maar voorwaardelijke steun (N=10)
ZAKENPARTNERS	(N=0)	Respondenten met uitgebreide transnationale banden + economisch kapitaal ter beschikking (N=2)	(N=0)	Respondenten met uitgebreide transnationale banden + economisch kapitaal dat ze ter beschikking willen stellen (N=5)
DE MIGRANT ZELF	(N=0)	Respondenten met economisch kapitaal ter beschikking (N=5)	Uitzonderlijk, respondenten met economisch kapitaal ter beschikking (N=2)	Bijna iedereen, zeer uitgebreid aanwezig (N=10)

Bron: K. Stuyck

De positie van de respondenten in de Belgische maatschappij heeft wel een invloed op de keuze om al dan niet geld of goederen over te maken aan verre familieleden, vrienden, zakenpartners of de migrant zelf.

Overlevers

Tabel IV.10 geeft weer dat bijna alle respondenten remittances overmaken naar directe familieleden. Twee respondenten (respondent 21 en respondent 19) hebben sinds de aankomst in België nog niets opgestuurd naar het directe huishouden, maar zij melden dat ze dit in de toekomst zeker wensen te doen. Zij slagen er maar net in om zelf te overleven in de Belgische samenleving, voornamelijk door steun van anderen. Zo kunnen ze beiden rekenen op gratis huisvesting en worden ze financieel ondersteund door andere familieleden die eveneens gemigreerd zijn (naar België en de Verenigde Staten). Door middel van deze financiële steun zijn ze niet verplicht om te gaan 'leuren' in cafés of op straat, maar ze hebben ook nog geen werk in de informele sector gevonden. Deze respondenten zijn beiden nog zeer jong en recent aangekomen in België. Ze hopen dat hun situatie zich in de nabije toekomst kan verbeteren door het krijgen van officiële verblijfsdocumenten¹³. Het niet kunnen opsturen van remittances door een gebrek aan financiële middelen zorgt voor grote psychologische problemen en een verlies aan waardigheid. Zij hebben het gevoel pas deel te kunnen nemen aan het leven in België of Senegal wanneer ze over officiële verblijfspapieren beschikken. De respondenten die wel remittances overmaken aan hun directe familieleden doen dit voornamelijk om hun positie in de Senegalese maatschappij te verbeteren. Het overleven in België staat in teken van de positie van zichzelf en de familie in Senegal.

Naast het directe huishouden en de gemeenschap van oorsprong (voor die respondenten die afkomstig zijn van de Senegalvallei) worden geen andere ontvangers gesteund. De overlevers geven aan dat ze over te weinig financiële middelen beschikken om zelfs de directe familie frequent te ondersteunen. De prioriteit van hun uitgaven richt zich dan ook hoofdzakelijk op die uitgaven die onontbeerlijk zijn om te overleven in België en met het weinige dat over is, de directe familie in Senegal te ondersteunen.

Nieuwe arbeidsmigranten

Nieuwe arbeidsmigranten zijn op zoek naar een evenwicht tussen investeren in hun positie in de Belgische maatschappij en investeren in een bestendiging of verbetering van hun positie in de Senegalese maatschappij. Dit uit zich eveneens in de ontvangers van remittances. Alle respondenten ondersteunen directe familieleden. De aangeleerde impliciete waardepatronen zijn hier zeer belangrijk voor. Het is onmogelijk om je directe familie niet te helpen. Naast directe familieleden worden verre familieleden en vrienden ook door de meerderheid van de respondenten (n=16) ondersteund. Dit gebeurt meestel ter ere van festiviteiten zoals het offerfeest (*tabaski*) of doop- of trouwfeesten. Bij de bespreking van de beweegredenen werd reeds aangehaald dat zulke festiviteiten zeer belangrijk zijn om je lidmaatschap tot de groep te bestendigen. De respondenten die vrienden en verre familieleden ondersteunen, onderhouden nog zeer frequent contact met vrienden en verre familieleden uit Senegal. Hen geld weigeren, blijkt voor deze groep zeer moeilijk. Deze respondenten vereenzelvigen zich nog met de

¹³ De interviews werden afgenomen in de periode wanneer men een algemene regularisatie aankondigde

vrienden en familie in Senegal, maar met gemengde gevoelens. De angst om een 'toubab' genoemd te worden en dus verwesterd te zijn, doet hen vaak zwichten om toch steun te geven. Deze twee respondenten geven aan dat ze vrienden en verre familie helpen wanneer zij met een vraag komen:

« I : Est-ce que vous aidez aussi d'autres personnes (à part de votre famille directe) ?

R : Oui, les demandes d'amis, des cousins. C'est dur quand ils m'appellent. C'est dur de dire non. Donc, j'aide parfois. » (Respondent 51, nieuwe arbeidsmigrant, 10 jaar in België)

« I : Donc, quand il y a un baptême, les amis vous appellent aussi ?

R : Oui, oui, oui, un cousin ou un ami, me téléphone pour dire : 'je vous appelle seulement pour te dire que ma femme vient d'accoucher, c'est juste pour te dire'. Mais tu prends le message. Donc, il faut au minimum 50 euros.

I : Mais, je pense que vous avez beaucoup de cousins ou amis qui font des enfants...

R : Oui, mais ça on oublie. Mais par année c'est au minimum 500 euros que tu envoies au Sénégal à des gens qui ne sont pas de votre famille. C'est vraiment difficile de dire non. » (Respondent 16, nieuwe arbeidsmigrant, 4 jaar in België)

Bij de beweegredenen werd reeds aangegeven dat de evaluatieschema's die nieuwe arbeidsmigranten maken om hun uitgavenpatroon te bepalen onderhevig is aan verandering. Een aantal respondenten heeft reeds beslist om geen remittances meer over te maken aan verre familieleden of vrienden aangezien de verbetering van hun positie in de Belgische maatschappij primeert. Zij kiezen voor de Westerse weg van individuele zelfrealisatie, maar hopen op die manier later beter in staat te zijn te Senegalese familie te helpen. Deze weg van individuele zelfrealisatie hoeft zich niet uitsluitend te uiten in een investering in de verbetering van de positie in de Belgische maatschappij. Een beperkt aantal respondenten heeft reeds geld en goederen overgemaakt voor een eigen project in Senegal (aan zichzelf of aan een zakenpartner). Aangezien zij nog maar recent een betere positie in de Belgische maatschappij innemen, zijn deze projecten nog beperkt en in een beginfase. Zo hebben enkele respondenten een bouwterrein gekocht, maar zijn ze nog niet overgegaan tot het bouwen van een huis.

Oude arbeidsmigranten

Ook de oude arbeidsmigranten steunen veelvuldig de directe familieleden in Senegal. Eén respondent maakt geen remittances over naar directe familieleden. Hij (respondent 5) geeft aan dat hij vroeger veelvuldig geld en goederen overmaakte aan directe familieleden in Senegal, maar doorheen de jaren zijn deze familieleden gestorven of via familiehereniging naar België gemigreerd.

Vrienden en verre familieleden worden slechts sporadisch ondersteund, meestal tijdens een bezoek aan Senegal. De oude arbeidsmigranten geven wel aan dat ze vroeger veelvuldig vrienden en verre familieleden hebben geholpen. Maar aangezien deze groep reeds geruime tijd in België leeft en ze doorheen de jaren verschillende malen hebben moeten weigeren wegens kapitaalgebrek, is de vraag met de tijd afgenomen.

De oude arbeidsmigranten beschikken over het algemeen over te weinig kapitaal om te kunnen sparen of remittances over te maken aan zichzelf. Slechts één respondent, die gemiddeld over meer kapitaal beschikt, heeft dit kunnen doen.

Succesvol gediplomeerden

De meerderheid van de succesvol gediplomeerden steunen op regelmatige of onregelmatige wijze vrienden en verre familieleden. Hun houding ten opzichte van deze steun verschilt echter grondig van de nieuwe arbeidsmigranten. Zo hebben zij reeds een aantal negatieve ervaringen ondervonden en vinden zij dat het geld vaak verspild wordt. Ze koppelen voorwaarden aan het opsturen van remittances. Hun evaluatieschema's ondervinden meer invloed van de Westerse maatschappij, zoals reeds aangehaald werd bij de beweegredenen voor het zenden van remittances en daarenboven uit dit zich eveneens in hun handelen. Volgende respondent stuurt bijvoorbeeld nog maximum 50 euro op wanneer er een vraag komt. Hij geeft ook niet voor elke gelegenheid geld:

« R : Maintenant, nous (sa femme et lui) avons dit que la limite est 50 euros. Et quand j'ai donné à quelqu'un, je vais attendre deux mois avant qu'une autre personne reçoit de l'argent. Il y a même des moments où je ne donne pas l'argent, parce que je vois pourquoi on me demande ça, pour faire des grands baptêmes. Moi, je ne fais pas un grand baptême, pourquoi supporter quelqu'un d'autre pour faire ça.

I : Ce n'est pas difficile de refuser ?

R : Non, après 20 ans, cela n'est plus difficile. » (Respondent 37, succesvol gediplomeerde, 20 jaar in België)

Ook bij andere respondenten zijn er voorwaarden verbonden aan de steun die ze geven aan verre familieleden en vrienden. Respondent 10 geeft bijvoorbeeld enkel steun wanneer het geld gebruikt wordt voor onderwijs of medische kosten. Een andere respondent wil zijn beste vriend in Senegal nog wel helpen met het opstarten van een project (na herhaaldelijke mislukkingen), maar enkel als hij een bankrekening opent en aantoonst dat het project slaagt (respondent 18). Meerdere respondenten laten de telefoon soms rinkelen wanneer ze een bekend of onbekend Senegalees oproepnummer zien verschijnen om zo geldvragen te vermijden. De motivaties voor het zenden van remittances aan verre familieleden en vrienden wordt bij deze groep dus meer voorwaardelijk.

De individuele weg van zelfrealisatie uit zich eveneens in het individueel overmaken van geld of goederen bestemd voor een individuele investering of spaarstrategie in Senegal. Hierbij maken zij dus geld over naar een rekening die ze in Senegal geopend hebben of nemen ze cash geld mee tijdens een bezoek aan Senegal. Bijna alle succesvolle gediplomeerden hebben individueel remittances overgemaakt naar Senegal. Voor de meerderheid betreft het geld voor het kopen van een bouwgrond of bouwen van een eigen huis. Ondanks het feit dat deze groep zich goed geïntegreerd heeft in de Belgische maatschappij, tracht een deel zich eveneens beter te integreren in de Senegalese maatschappij. Het kopen van een bouwgrond of eigen huis

hangt samen met sociale factoren zoals erkenning in de maatschappij van oorsprong, maar eveneens met economische factoren aangezien het een goede investering is. De financiële vrijheid die zij ervaren door hun goede positie in de Belgische maatschappij, maakt zulke investeringen mogelijk.

Vijf respondenten geven aan dat ze remittances overmaken aan zakenpartners in Senegal (die geen deel uitmaken van de directe of verre familie). Voor drie respondenten betreft het sporadische investeringen in een bedrijf van een terugkeermigrant of andere partners. Zij kunnen van deze investeringen niet leven en trachten nog een weg te zoeken in het transnationale ondernemerschap. Twee respondenten maken op regelmatige wijze remittances over aan zakenpartners in Senegal. Zij hebben een bloeiende transnationale handel uitgebouwd.

1.2.3 Besteding van remittances

Kwantitatieve studies in verband met remittances richten zich op het economische aspect van remittances en verbinden het volume aan de verschillende kenmerken van zowel de migrant als eventueel zijn huishouden. Waarom migranten remittances verzenden voor een bepaald doel is niet enkel economisch van aard. Sociale en culturele elementen, gekoppeld in een transnationaal kader spelen eveneens mee in de beslissing. Dit deel richt zich op de positie die migranten bekleden in de Belgische maatschappij en de invloed van sociale, economische en culturele beperkingen en mogelijkheden die deze positie met zich meebrengen op de beslissingen waarvoor remittances verzonden worden. Dit kwam reeds tot uiting bij de beweegredenen om remittances te verzenden, maar dit uit zich eveneens in het doel waarvoor remittances verzonden worden. Het is net het complexe web van economische, sociale en culturele kenmerken, die de handelingen van de migranten mee gaan bepalen.

De beslissing waarvoor remittances verzonden worden zijn een mix van Senegalese en Belgische logica van geldbeheer (Sercu 2009). Naargelang de positie die migranten innemen zal er meer naar de ene of andere logica geneigd worden.

A. Het huishoudbudget (voedings-, electriciteits-, water-, telefoon- en internetkosten)

« Vraiment, qu'il pleut ou qu'il neige, il faut que je trouve cet argent pour les besoins de ma famille au Sénégal » (respondent 23, 7 jaar in België, overlever)

« Tous les mois, je dois envoyer de l'argent à Dakar pour payer l'électricité, pour manger, pour payer l'eau. Il y a mon papa, ma maman, ma femme, eux, ils ne sont pas arrivés en Europe. Donc, il faut que je les accompagne pour avoir un peu d'argent, en attendant que la situation change au Sénégal » (respondent 29, oude arbeidsmigrant)

Dit onderzoek stelt dat de evaluatieschema's waarop Senegalese migranten beroep doen voor het zenden van remittances afhankelijk zijn van zowel impliciete als expliciete beweegredenen. Remittances die verzonden worden naar het directe huishouden om bij te dragen aan het huishoudbudget zijn een goede uiting van deze impliciete beweegredenen (verbonden met de habitus). Migrantinnen zien het als hun taak om bij te dragen aan het huishoudbudget, iets wat in Senegal impliciet aangeleerd werd door de familie, de gemeenschap en de Senegalese cultuur. Migreren naar België heeft weinig invloed gehad op de beslissing om bij te dragen aan het huishoudbudget van het huishouden in Senegal. Dit uit zich in het feit dat 48 respondenten hiervoor bijdragen. Zij die niet bijdragen zijn vrijgesteld door de familie (N=4) of ontbreken de financiële middelen (N=2). Dit laatste geeft reeds aan dat het kapitaal dat migrantinnen bezitten en de positie die migrantinnen innemen in België eveneens een invloed hebben op het volume en de frequentie van remittances. Verschillende kwantitatieve studies (Banerjee 1984; Funkhouser 1995; Holst & Schrooten 2006; Durand *et al.* 1996; Hoddinott 1994; Osaki 2003; Kabki *et al.* 2004; Lucas & Stark 1985) tonen aan dat individuele kenmerken van de migrant een invloed hebben op het al dan niet verzenden van remittances en het volume dat verzonden wordt (voor een overzicht zie deel I, hoofdstuk 2.1.2.C Determinanten van zenders en ontvangers). Deze studies zijn echter vaak tegenstrijdig.

Het is echter niet de bedoeling van dit onderzoek om gelijkaardige analyses op individuele variabelen toe te passen. De onderzoekspopulatie (N=54) is te klein om hierover waardevolle uitspraken te doen. Kwalitatief onderzoek laat toe de strategieën en motivaties in kaart te brengen die respondenten aanhalen om aan de vraag van de familie te voldoen. Het theoretische model stelt dat deze strategieën in belangrijke mate zullen afhangen van de sociale, economische en culturele mogelijkheden die respondenten ondervinden in de Belgische en Senegalese maatschappij. In dit deel wordt de invloed van de positie van de migrant in de Belgische maatschappij op de remittancespraktijken bestemd voor het huishoudbudget bestudeerd. Hoofdstuk twee analyseert de invloed van de positie van het huishouden in Senegal op remittancespraktijken.

Tabel IV. 11 Gemiddeld bedrag dat overgemaakt wordt door Senegalese migranten in België voor het huishoudbudget van de directe familie, uitgedrukt in euro per maand en in % van het inkomen van de migrant

POSITIE IN DE BELGISCHE MAATSCHAPPIJ	GEMIDDELD BEDRAG OVERGEMAAKT VOOR HET HUISHOUBUDGET (EURO/MAAND)	UITGEDRUKT IN % VAN HET INKOMEN VAN DE MIGRANT
OVERLEVERS (N=11)	68	25%
Recent aangekomen studenten (< 5 jaar) (N=2)	13	15%
Recent aangekomen overlevers (< 5 jaar) (N=4)	15	20%
Overlevers (> 5 jaar) (N=5)	133	40%
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (N=25)	152	15%
Nieuwe arbeidsmigranten (weinig kapitaal) (N=17)	106	21%
Nieuwe arbeidsmigranten (veel kapitaal) (N=8)	251	15%
OUDE ARBEIDSMIGRANTEN (N=6)	119	20%
SUCCESVOL GEDIPLOMEERDEN (N=12)	208	10%
TOTAAL (N=54)	144	19%

Bron: K. Stuyck

Tabel IV.11 geeft het gemiddelde bedrag weer dat migranten opsturen voor het huishoudbudget van het directe huishouden. Aangezien het bedrag bij sommige respondenten van maand tot maand kan verschillen, is het maandgemiddelde berekend op basis van de overmakingen van het jaar voorgaand aan het interview. Deze tabel moet echter met de nodige voorzichtigheid gelezen worden, aangezien het gaat over slechts een beperkt aantal respondenten (N=54). Toch kan er gesteld worden dat het gemiddelde bedrag van 144 euro niet sterk afwijkt van andere studies die het volume remittances van Senegalese migranten berekenen. De studie van de Wereldbank die remittances van Senegalese migranten in kaart brengt, berekent eveneens een gemiddelde van 141 euro per migrant (zie deel II, hoofdstuk 3.3 Remittances van België naar Senegal). In deze enquête werd echter geen onderverdeling gemaakt naar de besteding van remittances, zodanig dat het moeilijk op te maken is, hoeveel er net voor het huishoudbudget overgemaakt werd. Respondenten die meewerkten aan de enquête van de Wereldbank, vertelden echter dat het bedrag dat zij hebben ingevuld in de enquête enkel betrekking had op het bedrag dat opgestuurd wordt naar familieleden om te voorzien in hun dagelijkse kosten (en eventuele onvoorziene medische kosten). Volgens deze respondenten is 130-150 euro per maand een bedrag dat aanvaardbaar is om over te maken. Dit bedrag stelt het huishouden in Senegal namelijk in staat om te overleven en de migranten worden op die manier verlost van de morele druk. Bij de eigen steekproef (N=54) kan er toch een zekere variatie opgemerkt worden in het gemiddelde bedrag dat migranten opsturen naar

hun directe huishoudens, naargelang de positie die ze bekleden in de Belgische maatschappij. Zo sturen recent aangekomen overlevers het kleinste bedrag op (gemiddeld 13 euro per maand), terwijl de succesvol gediplomeerden (gemiddeld 208 euro) en nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal (gemiddeld 251 euro) de grootste bedragen versturen. De grootste opofferingen worden echter gemaakt door de overlevers die reeds lange tijd zonder officiële verblijfsdocumenten in België leven, zij maken gemiddeld 40% van hun inkomen over aan hun directe huishouden in Senegal voor het huishoudbudget. Dit in tegenstelling tot de succesvolle gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal die respectievelijk gemiddeld slechts 10% en 15% van hun inkomen overmaken.

De **recent aangekomen overlevers** sturen gemiddeld slechts 13 of 15 euro per maand op naar het directe huishouden voor het huishoudbudget. Dit wil echter niet zeggen dat ze ook daadwerkelijk elke maand 15 euro overmaken. Deze respondenten kiezen ervoor om slechts sporadisch grotere bedragen over te maken (bijvoorbeeld 3 keer per jaar 50 euro). Hoewel er weinig verschil af te lezen valt in het bedrag dat studenten of recent aangekomen overlevers overmaken, ervaren zij dit toch helemaal anders. De recent aangekomen studenten voelen zich minder 'verplicht' om bij te dragen. Ook studenten in Senegal hebben weinig verplichtingen naar hun directe huishoudens toe. De familie begrijpt dat de studies primeren en bekijken deze periode als een investering voor de toekomst. Toch voelen de studenten een zekere druk om toch bij te dragen aan het huishoudbudget, aangezien de familie vaak ingestaan heeft voor het vliegtuigticket en ze alle krachten gebundeld hebben om hun zoon of dochter naar Europa te laten komen. De studenten gaan dan ook sporadisch bijdragen aan het huishoudbudget, bijvoorbeeld wanneer ze een vakantiejob kunnen uitvoeren of wanneer ze een job in de informele sector combineren met hun studies. De meerderheid van de studenten moet echter eveneens in het eigen levensonderhoud voorzien, zodanig dat dit een zeer moeilijke combinatie blijkt. Alle studenten zien de studies ook als een investering voor de toekomst van zichzelf, maar ook van het directe huishouden. Wanneer ze hun studies afgerond zullen hebben en werk vinden in Europa, wil iedereen in belangrijke mate bijdragen aan het huishoudbudget van de familie.

De **recent aangekomen overlevers zonder studentenstatuut**, zijn voornamelijk om economische redenen gemigreerd. Zij ervaren in tegenstelling tot de studenten, een veel grotere druk om bij te dragen aan het huishoudbudget van de directe familie. Door hun recente aankomst in de Belgische maatschappij, hebben deze migranten nog geen weg gevonden in het informele arbeidscircuit. Daarenboven hebben ze omwille van hun illegale verblijfsstatus geen recht op financiële steun. Overleven is voor deze migranten een strijd van elke dag. Ze slagen er echter in te overleven door te steunen op hun (Senegalees) netwerk. Zo wonen deze respondenten allen gratis in bij vrienden of familie. Hun uitgaven worden tot een minimum gereduceerd, maar hun inkomsten zijn eveneens minimaal. Twee respondenten hebben sinds hun aankomst zelfs nog niets kunnen opsturen naar de directe familie omdat hun

positie in de Belgische maatschappij zo onzeker is. Eén respondent is echter verplicht zijn vrouw en kinderen in Senegal te onderhouden. Hij 'leent' elke maand geld bij zijn broer (die in Senegal woont) in afwachting van een beter leven in België. Dit zorgt echter voor vele psychologische moeilijkheden. Geld lenen bij vrienden of familie in België, Senegal of elders is voor deze respondenten een strategie die vaker toegepast wordt. Zo ontvangen deze drie respondenten sporadisch remittances van familieleden of vrienden die in België of het buitenland wonen om hun eigen levensonderhoud te verzekeren.

De overlevers die reeds geruime tijd in België verblijven (langer dan 5 jaar) hebben zich nog niet ten volle kunnen integreren in de Belgische maatschappij omwille van het ontbreken van officiële verblijfsdocumenten. Deze respondenten kunnen zich moeilijk identificeren met de Belgische maatschappij en leven met hun hoofd en hart nog sterk in Senegal. Door het ontbreken van vooruitzichten en de onzekerheid voor de toekomst, kunnen ze weinig investeren in hun positie in de Belgische maatschappij. De kans bestaat altijd dat ze in de nabije toekomst gerepatrieerd worden. Deze onzekerheid draagt ertoe bij dat migranten veel investeren in hun sociale en economische positie in Senegal. Remittances representeren dan een vorm van weerstand, een reactie op een gebrek aan erkenning binnen de nieuwe vestigingscontext, en een verzekering voor als het fout loopt in België en ze gerepatrieerd worden (zie eveneens Sana 2005 voor gelijke bevindingen). Het feit dat deze overlevers gemiddeld 133 euro per maand opsturen (een bedrag dat hoger ligt dan de nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal) lijkt deze stelling te bevestigen. De organisatie van hun leven in België is grotendeels afgestemd op het leven van de familie in Senegal en het bijdragen aan het huishoudbudget. Net zoals bij de recent aangekomen overlevers vormen netwerken de belangrijkste troef om te overleven. Ze leven met verschillende lotgenoten in een kleine ruimte, delen huisvestings-, electriciteits- en waterkosten en stellen een beurtrol op om te koken. Op die manier proberen ze de kosten in België tot een minimum te beperken om zo een groter budget over te houden om op te sturen. Deze respondent moet bijvoorbeeld niet bijdragen aan de huur zolang hij geen officiële verblijfsdocumenten heeft:

« Je vis dans une maison avec 6 autres personnes. Eux, ils ont des papiers. Ils savent que c'est très difficile pour moi pour survivre. Donc, je ne dois pas payer le loyer. Mais je fais des petits trucs dans la maison. Avec le travail que je fais, je peux économiser un peu. Tout ça, j'envoie à ma famille au Sénégal. » (respondent 1, stationaire overlever, 8 jaar in België)

De transnationale gebondenheid met Senegal is voor deze groep nog groot. Sommige respondenten hebben in Senegal vrouwen en kinderen wonen (zij wonen in bij het huishouden van de migrant in Senegal) wat hun bijdrage aan het huishoudbudget vergroot.

De **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal** ervaren het zoeken naar een evenwicht tussen investeren in de sociale en economische positie in België en Senegal als uiterst moeilijk. Wanneer deze respondenten de legale status bereiken start er voor hen een nieuw leven. Dit heeft grote gevolgen op hun patroon van geldbesteding. Hun uitgavenpatroon in België stijgt namelijk aanzienlijk met elke stap die zij ondernemen: het veranderen van huisvesting, het

stichten van een familie, eventueel de aankoop van een auto. Van Nieuwenhuyze (2007) beschrijft dat Senegalezen zonder officiële verblijfsdocumenten rondkomen met 200 tot 500 euro per maand, eens ze de legale status bereiken stijgt dit tot 800 à 1000 euro per maand. Dit betekent dat nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal eveneens weinig geld overhouden om op te sturen naar de familie in Senegal. Hun sociale en economische positie in België is nog zeer wankel, maar ze beseffen dat hun migratieproject een langetermijnproject zal zijn. Omwille van hun onzekere economische situatie is het voor deze groep zeer moeilijk om aan de eigen behoeften en de behoeften van de familie te voldoen. Dit uit zich in een bedrag dat lager is (106 euro) dan het bedrag dat de overlevers (> 5 jaar) overmaken (133 euro). Verschillende strategieën worden aangehaald om vooruit te geraken op beide vlakken. Zo is een deel van deze respondenten bezig met allerhande taal- en toeleidingscursussen om hun werksituatie te verbeteren. Verder onthouden ze zich van vele vrijetijdsbestedingen die ze als typisch 'Belgisch' omschrijven. Op restaurant gaan, naar de bioscoop gaan of eens iets gaan drinken, is er voor deze groep niet bij. De idee dat ze hieraan geld besteden, terwijl hun families het moeilijk hebben, is voor hen onaanvaardbaar, zoals volgende respondent getuigt:

« Et notre problème pourquoi on n'avance pas ici, c'est parce que toute l'Afrique pèse sur toi. Ils pensent que tu as des millions. Nous nous privons de beaucoup de choses. Nous n'allons pas à la mer, au cinéma. Nous serrons la ceinture, pour pouvoir envoyer là-bas. (...) Mais je ne peux pas m'imaginer de manger du caviar, sachant qu'eux ils n'ont que du riz. »
(respondent 11, nieuwe arbeidsmigrant met weinig kapitaal, 4 jaar in België)

De **nieuwe arbeidsmigranten die over meer kapitaal beschikken** omwille van een huwelijk met een Belgische partner, het voltooien van een opleiding of een zekere werksituatie, beschouwen het opsturen van remittances bestemd voor het huishoudbudget van de directe familie als een belangrijke prioriteit. Hun stabielere positie in de Belgische maatschappij uit zich eveneens in een stabielere remittancesgedrag voor het huishoudbudget. Deze groep stuurt vaak eenmaal per maand een vast bedrag op voor het dagelijks onderhoud van de familie. Ze rekenen dit in hun te besteden budget. Daarnaast probeert deze groep strategieën uit om de financiële en morele druk van het huishouden in Senegal te verkleinen. Een eerste strategie om de financiële en morele druk te verkleinen is het aanvragen van een toeristenvisum voor leden van het huishouden. Vier nieuwe arbeidsmigranten zijn erin geslaagd om broers of zussen te laten overkomen. Eens deze familieleden in Europa zijn, keren ze niet onmiddellijk terug en staan ze mee in voor het onderhoud van de familie in Senegal. De positie van de migranten in de Belgische maatschappij is belangrijk bij de aanvraag van dit visum. Enkel migranten die een stabiele economische situatie kennen en een goed (Belgisch) netwerk hebben, slagen erin om het visum te laten goedkeuren. Ook de positie van het huishouden is belangrijk bij de toekenning van dit visum (zie hoofdstuk 2). Een tweede strategie om de financiële en morele druk te verkleinen is te investeren in een commerciële activiteit voor familieleden in Senegal zodanig dat zij in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Dit leidt echter vaak tot mislukkingen (zie hoofdstuk 1.2.3.C investeren in een commerciële activiteit).

De **oude arbeidsmigranten** hebben net als de stabiele nieuwe arbeidsmigranten een standvastigere positie in de Belgische maatschappij. Toch maken zij gemiddeld genomen minder remittances over voor het dagelijkse budget van de familie in Senegal (119 euro ten opzichte van 251 euro). De belangrijkste reden die door de respondenten hiervoor aangehaald wordt, is het feit dat zij omwille van hun lange verblijf in België, hun oudere leeftijd en het feit dat een aantal onder hen familiehereniging heeft toegepast, minder directe familieleden te ondersteunen hebben. Vrouw en kinderen leven doorgaans in België en de ouders zijn over het algemeen reeds overleden. Een tweede belangrijke reden voor het lagere bedrag, wordt door enkele respondenten verklaard door het feit dat zij broers of zussen hebben die eveneens gemigreerd zijn (eventueel met hun hulp) om zo de financiële last draaglijker te maken:

« Après quelques années j'ai fait une invitation pour mon frère. Je lui ai envoyé le billet d'avion pour qu'il vienne me rejoindre. Comme ça, nous pouvons partager les frais. Ça me soulage un peu. Et l'autre frère aussi, j'ai fait la même chose. Mais lui il est parti en Espagne. » (respondent 8, oude arbeidsmigrant, 2 broers naar Europa laten komen)

Deze oude arbeidsmigranten zijn gemigreerd in een tijdperiode dat migratie naar Europa minder strikt was, waardoor deze huishoudens vaak meer dan 1 migrant in Europa (veelal in Frankrijk) tellen. Broers, zussen en eventueel ouders die wel nog in Senegal wonen, worden wel ondersteund. Hierdoor tonen deze migranten dat ze nog steeds deel uitmaken van het huishouden in Senegal. Eventuele terugkeerplannen kunnen hiermee verbonden worden.

De **succesvol gediplomeerden** maken gemiddeld een groot bedrag over (gemiddeld 208 euro per maand) aan directe familieleden voor hun dagelijkse behoeften. Zij ontwikkelen, net als de groep nieuwe arbeidsmigranten, allerlei strategieën om de financiële druk te verminderen zoals het laten overkomen van broers of zussen (via een toeristenvisum) of het investeren in een commerciële activiteit voor de familie. Daarnaast heeft deze groep ook geïnvesteerd in vastgoed in Senegal (zie 1.2.3.B) en wordt een deel van deze eigendommen verhuurd. Met deze opbrengst kunnen ze instaan voor een deel van het onderhoud van de familie. In werkelijk ligt het bedrag dat de familie ontvangt dus nog hoger dan het bedrag dat zij aangeven op te sturen, aangezien de huur in Senegal betaald wordt.

B. Vastgoed

« Oui, les Sénégalais rêvent d'avoir une maison au Sénégal. C'est un signe de réussite. Quand on est émigré, on doit aussi montrer qu'on va retourner un jour. Et aussi c'est un investissement. Ce n'est jamais perdu. » (respondent 48, 17 jaar in België, succesvolle gediplomeerde)

Het handelingsmodel van Bourdieu in een transnationale context laat toe om de handelingen van migranten te bestuderen als gevolg van een interactie en uitwisseling van verschillende kapitaalsvormen. Investeren in vastgoed is één van de beste voorbeelden waar verschillende kapitaalsvormen in interactie treden en het handelen mee bepalen. De ondervraagde migranten halen verschillende beweegredenen aan waarom ze (willen) investeren in vastgoed in Senegal. Deze beweegredenen zijn terug te brengen op het versterken van symbolisch, sociaal en economisch kapitaal. In de eerste plaats heeft investeren in vastgoed een grote symbolische functie. Het geeft uitdrukking aan het slagen van het migratieproject en is voor de familie vaak een geruststelling dat de migrant zal terugkeren. Deze symbolische functie leeft sterk in Senegal. De grootste en mooiste huizen in Dakar, maar eveneens op het platteland, behoren toe aan migranten. Het succes van de migranten wordt zelfs afgemeten aan het aantal verdiepingen men gebouwd heeft.

Foto IV. 1 Huis in opbouw in Dakar (Yoff), benedenverdieping wordt reeds verhuurd

Foto: K. Stuyck

Foto IV. 2 Afgewerkt huis op het platteland

Daarnaast heeft het investeren in vastgoed ook een belangrijke sociale functie, zeker wanneer het huis bestemd is om familie te huisvesten. Het bestendigt en versterkt je lidmaatschap en je netwerken met familieleden. Ook auteurs die werken op andere landen hebben deze sociale functie reeds aangehaald. Smith en Mazzucato (Smith & Mazzucato 2009) haalden reeds aan dat een huis een uiting is van *'belonging'*, dat migranten een huis bouwen waar ze thuis horen.

Het symboliseert en bestendigt je lidmaatschap bij de gemeenschap of de familie. De derde beweegreden is economisch van aard. De vastgoedmarkt van Dakar zit het laatste decennium duidelijk in de lift. Huurprijzen stijgen aanzienlijk, gronden worden schaarser en bijgevolg ook duurder. Vanuit economisch oogpunt is investeren in een grond of huis in Dakar geen slechte zaak. Bij tijdelijke of definitieve terugkeer heeft men reeds een verblijfplaats. Daarenboven kunnen de huizen verhuurd worden tijdens de afwezigheid. Waarom migranten uiteindelijk wel of niet investeren in een grond of huis in Senegal en de juiste locatie van deze investering is vaak een afweging van verschillende beweegredenen die betrekking hebben op hun leven in België of Senegal. De analyse van de interviews leert ons dat migranten met verschillende posities in de Belgische maatschappij andere klemtonen hebben. Hun positie in de Belgische maatschappij bepaalt namelijk de mogelijkheden en wensen om te investeren in hun sociale, symbolische of economische dimensie in de Senegalese maatschappij of de Belgische maatschappij. Onderstaande tabel geeft de deelname van de respondenten weer in de investering in vastgoed en bouwgronden in Senegal en België. Deze tabel geeft reeds aan dat succesvolle gediplomeerden zeer actief zijn in het investeren in vastgoed, zowel in België als in Senegal. De overlevers daarentegen, nemen hier niet aan deel. De waarde van de gemiddelde investering in vastgoed en/of bouwgrond in Senegal werd berekend aan de hand van de bedragen die migranten tot hiertoe reeds geïnvesteerd hebben. Slechts die respondenten die deelnemen aan deze investeringsvorm werden opgenomen in de berekening. In wat volgt, worden de specifieke beweegredenen en motivaties van de respondenten ontleed naargelang hun positie in de Belgische maatschappij. Hieruit blijkt dat de positie die de respondenten bekleden en de wens om deze positie te verbeteren, de beslissingen om te investeren in vastgoed in Senegal mee bepalen.

Tabel IV. 12 Investering in vastgoed en bouwgronden

	OVERLEVERS (N=11)	NIEUWE ARBEIDS- MIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL) N=19	NIEUWE ARBEIDS- MIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) N=8	OUDE ARBEIDS- MIGRANTEN N=6	SUCCESVOLLE GEDIPL- MEERDEN N=12
Bouwgrond Senegal (onbebouwd)	niemand	N=1	N=3	niemand	N=6
Huis Senegal	niemand	N=1	N=3	N=2	N=6
Gemiddelde investering vastgoed en/of bouwgrond Senegal	0 euro	6.000 euro	16.500 euro	20.000 euro	40.000 euro
Huis België	niemand	N=2	N=4	N=1	N=10
Huis België en huis Senegal	niemand	niemand	niemand	N=1	N=5

Bron: K. Stuyck

Geen enkele respondent die behoort tot de groep **overlevers** heeft reeds geïnvesteerd in vastgoed of een bouwgrond in Senegal. Het gebrek aan economisch kapitaal wordt als belangrijkste reden aangehaald. Het aankopen van een grond in de buitenwijken van Dakar kost al gauw enkele duizenden euro's, een huis bouwen nog veel meer. De symbolische druk die samengaat met het bouwen van een huis, maakt ook dat migranten zelden bescheiden woningen bouwen. Men kiest er liever voor te wachten tot men voldoende geld heeft om een degelijke woning te bouwen, iets wat de groep overlevers ontbreekt. Toch geeft deze groep aan dat het investeren in een eigen huis, zeker tot de toekomstprojecten behoort. De studenten die tot deze groep behoren geven aan dat ze eerst willen investeren in hun studies, om later te investeren in vastgoed in Senegal.

De **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal** halen net als de overlevers het gebrek aan economisch kapitaal aan als reden waarom men (nog) niet geïnvesteerd heeft in vastgoed. De respondenten van deze groep halen aan dat ze in een onzekere situatie leven (geen vast arbeidscontract) en dat het reeds een hele uitdaging is om alle facturen in België te betalen. Eén respondent heeft toch geïnvesteerd in een bouwgrond op het moment dat ze een (tijdelijk) arbeidscontract had. Na een ziekteperiode en het verlies van haar werk, kwam ze echter in financiële problemen. Daarenboven werd haar moeder ernstig ziek:

« Moi, j'avais deux terrains, mais j'avais des problèmes de santé. Et ma mère était très malade, donc j'avais beaucoup de frais imprévus. Comme j'ai déjà des dettes chez Belgacom, j'ai vendu un terrain à quelqu'un ici en Belgique, un Sénégalais. » (respondent 11, 4 jaar in België, 2 bouwgronden waarvan 1 bouwgrond verkocht)

Dit citaat geeft weer dat de financiële marge zeer beperkt is. De respondenten die tot deze groep behoren, leggen hun prioriteit dan ook bij het betalen van de rekeningen in België en het voorzien van hun huishoudens in de levensnoodzakelijke voorzieningen. Daarenboven betekent investeren in vastgoed in Senegal vaak een project van verscheidene jaren, waar niet onmiddellijk economische opbrengsten uit voortkomen. Het 'verlies' aan economisch kapitaal betekent dus een beperking om te investeren in andere domeinen (in België of Senegal). Eén respondent heeft geïnvesteerd in de bouw van een huis in zijn geboortedorp. Hij heeft dit huis echter samen met zijn broers, die eveneens gemigreerd zijn, gefinancierd. De sociale druk zorgt ervoor dat hij weinig keuze had, maar omwille van financiële moeilijkheden heeft hij slechts een kleine bijdrage geleverd. Twee respondenten zijn eigenaar van hun huis in België. Deze twee respondenten steunen echter zo goed als volledig op het inkomen van de man voor de afbetaling van de woning. Verschillende nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal geven aan graag in vastgoed in België te willen investeren. Deze redenering wordt ook veelvuldig gehoord bij de **nieuwe arbeidsmigranten met meer kapitaal**. De respondenten die reeds over wat economisch kapitaal beschikken, kiezen ervoor om dit te investeren in België. Deze redeneringswijze betekent een breuk met het verleden. Bij de oude arbeidsmigranten kom je bijvoorbeeld slechts uitzonderlijk iemand tegen die geïnvesteerd heeft in vastgoed in België. Dit komt ook tot uiting in tabel IV.12, waar de helft (n=4) van de nieuwe arbeidsmigranten

(met meer kapitaal) reeds geïnvesteerd heeft in de aankoop van een huis in België, terwijl slechts 3 respondenten geïnvesteerd heeft in de bouw of aankoop van een huis in Senegal. Geen enkele respondent heeft zowel in België als in Senegal kunnen investeren in vastgoed. Deze nieuwe arbeidsmigranten bevinden zich in een moeilijke positie, waar ze verplicht worden te kiezen tussen investeren in de sociale, symbolische, culturele en economische dimensie in Senegal of in België. Dit brengt echter een belangrijke dualiteit met zich mee tussen het bereiken van persoonlijk succes en het nakomen van symbolische of sociale verplichtingen. Investeren in vastgoed in België is vaak nog een groot taboe in Senegal. De familie ervaart dit als een breuk met de gemeenschap van oorsprong. Dit leidt bij de migranten in België tot het verzwijgen van de werkelijke situatie om de familie niet tegen de borst te stoten. Nochtans bekijken deze migranten hun investering niet als een breuk met hun afkomst. Zij benadrukken dat ze enkel via het creëren van afstand tot de groep, de sociale erkenning kunnen krijgen die ze willen. Door het volgen van het 'Westerse' pad van individuele zelfrealisatie kan men de afstand tot het netwerk omzetten in een meerwaarde voor zichzelf en de bredere gemeenschap in Senegal. Deze bevinding werd eveneens door Sercu (2009) opgemerkt in haar studie over de betekenis van geld binnen een transnationale context. Een bijkomende reden om voorlopig niet te investeren in Senegal, hangt samen met de mislukkingen die ze reeds ervaren hebben bij voorgangers. Aangezien hun migratieproject nog zeer jong is, ze niet over voldoende middelen beschikken om veelvuldig naar Senegal te reizen, hebben ze schrik dat hun investering slecht beheerd zou worden. Volgende respondent heeft geïnvesteerd in een huis in België:

« R : J'ai investi ici en Belgique et je dis un jour, quand je veux partir, je vends la maison. De cette façon j'ai de l'argent pour acheter quelque chose là-bas. Je ne vais pas investir là-bas, rester ici et payer tous les mois beaucoup de loyer. Non non, il faut être sur place pour investir.

I : Est-ce que ta famille est au courant de l'achat ici en Belgique ?

R : Non, non, je ne dis pas. Sinon, ils pensent que je suis trop riche et ce n'est pas le cas. Je dois travailler très dur pour payer la banque. » (respondent 38, nieuwe arbeidsmigrant, 13 jaar in België)

De respondenten (3) die wel geïnvesteerd hebben in de bouw van een huis in Senegal, hebben dit overwegend uit symbolische en sociale verplichtingen gedaan. Eén respondent heeft vrouw en kinderen in Senegal en hoopt binnen korte tijd te kunnen terugkeren. Het beëindigen van het huis en het opstarten van een winstgevende investering in Senegal zijn de voorwaarden voor terugkeer. Een andere respondent woont op het platteland en heeft een 'case' gebouwd op het familiedomein. Op die manier bevestigt hij zijn positie binnen het huishouden. Hij verblijft hier tijdens zijn bezoeken aan Senegal en wanneer hij afwezig is, wordt het huis gebruikt om de steeds maar groter wordende familie op te vangen. Drie nieuwe arbeidsmigranten met meer kapitaal hebben eveneens geïnvesteerd in bouwgrond(en) in Senegal. De bouwgronden zijn voor migranten vaak een eerste fase om later een huis te

bouwen, maar vormen ook een belangrijke spaarstrategie. Senegalezen hebben niet de gewoonte om veel geld op hun rekening te hebben staan. Investeren in een bouwgrond is relatief veilig aangezien je in geval van nood je grond eventueel terug kan verkopen. Een andere respondent heeft reeds 5 bouwgronden in de buitenwijken van Dakar gekocht. Deze respondent heeft lange tijd zonder officiële verblijfsdocumenten geleefd, terwijl hij toch een relatief stabiele job uitoefende. Hij kon omwille van zijn illegaal statuut geen bankrekening openen. Investeren in bouwgronden was voor hem een strategie om het geld toch te kunnen investeren. Hij vertelt dat investeren in bouwgrond in zijn geboorteland hem een veiliger gevoel geeft, dan het geld in België te houden. Ook hij heeft concrete terugkeerplannen wanneer zijn investeringen in andere domeinen winstgevend blijken te zijn.

Twee **oude arbeidsmigranten** hebben geïnvesteerd in de bouw van een huis in Senegal. De andere respondenten geven aan dat ze graag zouden investeren, maar de economische middelen ontbreken. Het gebrek aan economische middelen blijkt eveneens uit het feit dat slechts 1 respondent in België geïnvesteerd heeft in een huis. Ondanks hun lange aanwezigheid in België zijn bijna alle oude arbeidsmigranten huurders. Dit wordt enerzijds verklaard door het gebrek aan economische middelen, maar anderzijds door het feit dat zij met de ingesteldheid gemigreerd zijn dat het slechts voor enkele jaren was. Investeren in vastgoed in België, leek hen dan ook veel te omslachtig. Achteraf beschouwd, had investeren in België volgens hen een betere beslissing geweest, een beslissing die meer recentere migranten wel maken. Investeren in vastgoed in Senegal was voor hen echter wel een prioriteit omwille van bovengenoemde sociale en symbolische redenen. Momenteel primeert voor hen het investeren in Senegal. Deze respondenten hebben (bijna) de pensioenleeftijd bereikt en wensen in de nabije toekomst (tijdelijk) terug te kunnen keren. Investeren in een huis is daarbij één van de eerste voorwaarden. De migranten die wel geïnvesteerd hebben, geven allen aan dat het een zeer langetermijnproject geworden is. Deze migranten zijn reeds meer dan 10 jaar bezig met de bouw van hun huis in Senegal, aangezien financiële middelen vaak ontbreken. Eén huis is nog steeds niet helemaal afgewerkt. Deze migranten hebben gemiddeld 20.000 euro besteed aan de bouw van hun huis (bouwgrond + bouw huis). Dit is echter een schatting, want niemand heeft nauwkeurig neergeschreven hoeveel geld er nu net naar het huis gegaan is. Daarenboven kan je soms geld opsturen voor het huis, maar dat wordt dan gebruikt voor andere zaken. Geen enkele respondent verhuurt het gebouwde huis om zo inkomsten te vergaren. Alle huizen worden bewoond door familieleden of worden gebruikt wanneer men op bezoek is in Senegal.

Dit is in sterk contrast met de **succesvolle gediplomeerden**. Hun economische situatie laat investeren in België en/of Senegal toe. Het is opvallend dat 10 van de 12 migranten geïnvesteerd hebben in een huis in België. Hun arbeidssituatie en vaak ook gezinssituatie maakt dat zij ook wensen te investeren in hun positie in de Belgische maatschappij. Daarnaast verloochenen zij hun afkomst niet, aangezien deze groep ook massaal investeert in vastgoed en bouwgronden in Senegal. Slechts 3 van de 12 respondenten hebben hier (nog) niet in geïnvesteerd. Deze respondenten zijn nog maar net in het arbeidsleven gestapt en geven wel

aan om in de toekomst te investeren in Senegal. De keuze om te investeren in Senegal is voor deze groep meer economisch van aard dan bij de andere groepen. Dit uit zich in het feit dat 4 respondenten hun huis, een deel van het huis of zelfs verschillende huizen verhuren. Iets wat bij de andere respondenten niet voorkwam. Het feit dat meerdere respondenten ook meerdere huizen bezitten, maakt het gemakkelijker om een deel te verhuren. De symbolische en sociale dimensie die samenhangt met investeren in vastgoed is voor deze groep immers reeds voldaan. Het is opvallend dat geen enkele respondent de verhuur van het huis in handen van iemand van de familie geeft. Iedereen steunt op een zakenpartner of een agentschap voor de verhuur van de woning. Deze migranten gaan ook vaker naar Senegal om hun investeringen te controleren:

« R : J'ai construit une maison dans mon village natal. C'est important, c'est symbolique, c'est parce que je n'ai pas oublié d'où je viens. Et j'ai trois maisons à Dakar.

I : Les maisons à Dakar, vous les louez?

R : Oui, je les loue. J'ai une villa comme ça, pour les amis qui viennent et quand je vais là-bas. Et j'ai deux autres maisons pour louer.

I : Ce n'est pas difficile pour gérer ça d'ici ?

Non, il y a un partenaire, bon, c'est un copain, mais il gère à l'africaine. Je ne m'emmerde pas, parce que je n'ai pas le temps pour téléphoner tout le temps. Mais de temps en temps je vais au Sénégal pour régler les choses. » (respondent 25, 30 jaar in België, succesvolle gediplomeerde)

Deze respondenten bevinden zich in een luxesituatie, aangezien ze zowel in de symbolische, sociale als economische dimensie kunnen investeren. Hun investeringen brengen in tegenstelling tot de respondenten uit de andere groepen wel geld op. Hoewel het niet steeds gemakkelijk is om dit van op afstand te beheren, slagen een aantal respondenten er toch in om elke maand extra geld te krijgen van hun investering. Dit geld wordt voornamelijk gebruikt om te investeren in sociaal, symbolisch of economisch kapitaal in Senegal. Het geld wordt gebruikt om de familie te onderhouden of om nieuwe investeringen te doen.

C. Commerciële activiteiten (buiten vastgoed)

« Mais c'est humain de croire que je vais investir là-bas. Je vais gagner beaucoup d'argent, ma visibilité sociale va être grandie là-bas, je vais aider quelqu'un de la famille. Mais en général c'est un gros piège. (...) Parce qu'il y a quelques illusions là. L'illusion que quelqu'un de la famille c'est quelqu'un qui ne va jamais me trahir et deuxième illusion, c'est d'aider quelqu'un de la famille, mais cette personne, c'est quelqu'un qui n'a pas eu une formation pour gérer des projets. Donc ça ne va jamais marcher. » (respondent 33, succesvolle gediplomeerde, 25 jaar in België)

Literatuur die investeringen van Senegalese migranten bestudeert, besluit dat migranten een welomlijnd patroon van investeren kennen (2003). In eerste instantie investeren ze in een stukje grond om later een huis op te zetten (Tall 1994). Later, gaat de migrant eveneens denken aan een kleine winstgevende activiteit voor leden van de familie, zoals een auto die als taxi kan dienen, een kleine ruimte om tweedehands geïmporteerde goederen te verkopen of een naaimachine om kledij te maken. Het uiteindelijke doel van bijna elke migrant is om te investeren in een groot winstgevend project (Van Nieuwenhuyze 2007). De respondenten in dit onderzoek voldoen in grote mate aan bovenstaande beschrijving, hoewel het investeren in vastgoed niet als prioritair beschouwd wordt. Wel kan er op basis van dit onderzoek besloten worden dat kleine winstgevende activiteiten voor leden van de familie steeds vooraf gaan aan (grote) investeringen die zelf beheerd worden of door middel van een zakenpartner. De belangrijkste verklaring hiervoor is het feit dat investeringen door migranten niet louter beschouwd worden in termen van economische rendabiliteit en productiviteit. Net zoals investeringen in vastgoed, hebben investeringen in kleine of grote projecten een belangrijke sociale en symbolische functie.

Tabel IV.13 en tabel IV.14 geven de investeringen weer van de respondent (buiten vastgoed), naar type investering en beheerder. Hieruit blijkt dat 41 van de 51 investeringen in handen gegeven wordt van directe of verre familieleden. De respondenten die hun investering zelf beheren of door middel van een zakenpartner hebben reeds in vroegere periodes beroep gedaan op een direct of ver familielid voor het beheren van hun investering. De sociale en symbolische dimensie weegt sterk door in de beweegredenen achter de beslissing om familieleden in te schakelen. In de eerste plaats trachten migranten zich op deze manier vrij te stellen van de familiale druk en trachten ze hun positie binnen de (uitgebreide) familie of de gemeenschap te verbeteren (sociale dimensie). Vele migranten geloven ook dat iemand van de familie hen niet zal teleurstellen of misleiden. Volgende respondent legt uit dat de sociale druk om je investering toe te vertrouwen aan een familielid groot is:

« J'avais au minimum 5 taxis. Mais mon jeune frère a géré ça. Tu vois, chez nous, ton frère doit gérer ça ou on va dire des choses mal. Et pour n'avoir pas de problèmes, tu fais ça. Bon, ça n'a pas marché, mais tu laisses et il a du mal à survivre. » (respondent 35, overlever, 11 jaar in België)

Tabel IV. 13 Investerings van de respondenten (buiten vastgoed), naar beheerder

BEHEERDERS	Aantal investeringen	Aantal geslaagde projecten
Directe familie (zelfde concessie)	25	9
Uitgebreide familie	16	3
Migrant zelf of zakenpartner (buiten familie)	10	6
Totaal	51	17 (33%)

Bron : K. Stuyck

Tabel IV. 14 Investerings van de respondenten, naar type investering

TYPE	Aantal investeringen	Aantal geslaagde projecten
Taxi (autohandel)	17	2
Klein handeltje	11	8
Telecommunicatie	7	2
Import - Export	6	2
Andere investeringen (landbouwgrond, kapsalon,...)	9	3
Totaal	51	17 (33%)

Bron : K. Stuyck

Daarnaast trachten migranten op deze manier te tonen dat ze geslaagd zijn in hun migratieproject (symbolische dimensie). Tot slot worden investeringen in handen gegeven van een direct of ver familielid uit economische motieven. De respondenten hopen dat de beheerder op die manier zelf kan instaan voor de dagelijkse kosten van het huishouden en dat de bijdrage die de migrant levert voor het huishoudbudget kan verminderen. Ondanks vele goede bedoelingen, mislukt het grootste deel van deze opgezette projecten. Uit tabel IV.13 blijkt dat slechts 9 van de opgezette investeringen beheerd door directe familieleden en 3 projecten beheerd door verre familieleden slagen¹⁴. De redenen die de migranten aanhalen voor deze mislukkingen zijn het gebrek aan controle, het feit dat de familieleden hier niet voor opgeleid zijn en de attitude van de familieleden. Het verschil tussen het slagen van een project beheerd door verre of directe familieleden wordt verklaard door het feit dat de sociale

¹⁴ Een investering wordt als geslaagd beschouwd wanneer de investeringskosten minimaal terugverdiend zijn of wanneer de investering nog werkzaam is.

controle om het geld goed te investeren groter is bij directe familieleden. Door middel van regelmatig telefonisch contact worden ook andere leden van het directe huishouden ingeschakeld om toe te zien op de investering. Verre familieleden ervaren minder controle en de sociale en economische gevolgen van een slechte investering zijn ook beperkt. Volgende respondent haalt aan ze haar neef geholpen heeft om een taxi op te starten. Hij heeft echter slechts een deel van de investeringskosten terugbetaald en de auto daarna doorverkocht:

« R : Donc, ce cousin-là, il doit me payer encore beaucoup d'argent. Il doit payer par fractions à mon fils qui est au Sénégal. Normalement, le cousin travaille lui-même et une partie c'est pour lui et l'autre pour la caisse. Mais, il a arrêté et la voiture est partie. Mais comme je suis ici, je ne peux rien faire, je ne peux pas contrôler.

I : Donc, il n'a pas remboursé ?

R : Il a donné une partie, mais l'autre partie non. Mais je ne peux pas lui réclamer mon argent, parce que c'est mon cousin. Et le Sénégal est difficile aussi. » (respondent 12, nieuwe arbeidsmigrant, 12 jaar in België)

De investeringen die gedaan worden met directe of verre familieleden zijn niet allemaal gedoemd om te mislukken (zie tabel IV.15). De projecten die wel slagen mits het beheer van directe of verre familieleden zijn veelal kleinschalige investeringen op korte termijn, tevens vaak beheerd door vrouwelijke familieleden.

Tabel IV. 15 Aantal geslaagde projecten, naar beheerder en gender

BEHEERDERS	Aantal investeringen		Aantal geslaagde projecten	
	MAN	VROUW	MAN	VROUW
Directe familie (zelfde concessie)	16	9	1	8
Uitgebreide familie	13	3	1	1
Totaal	29	12	2	9

Bron : K. Stuyck

Bovenstaande tabel geeft weer dat 9 van de 12 projecten beheerd door een vrouwelijk familielid slaagt (ten opzichte van 2 van de 29 projecten beheerd door een mannelijk familielid). Vrouwelijke beheerders gaan duidelijker voorzichtiger om met het toevertrouwde geld. Hoofdstuk twee (dat de nadruk legt op de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij) gaat uitgebreider in op de verklaring van dit verschil. De investeringen die door vrouwen gemaakt worden zijn meestal investeringen in een klein handeltje zoals het verkopen van parfums, of tweedehands kledij of nieuwe kledij uit België. Zij spreken hun netwerk aan en zijn actiever op zoek naar succes. De migrant zelf is ook actiever betrokken bij dit type investering aangezien hij op bepaalde tijdstippen goederen (kledij, parfums,...) moet overmaken naar Senegal. Wanneer de beheerder niet slaagt in het goed beheer van de investering, zal de migrant deze investering stopzetten. De aangesproken familieleden hebben

er dus alle belang bij om te tonen dat de investering succesvol is. Volgende respondent heeft een handeltje met zijn zus opgezet in het verkopen van kledingsstukken afkomstig uit Brussel. Hij vertelt dat hij niet veel geld meer opstuurt naar Senegal, maar wel kledij. De opbrengst van deze kledingstukken wordt gedeeltelijk gebruikt voor het huishoudbudget, gedeeltelijk gestort op zijn eigen rekening in Senegal en gedeeltelijk voor de rekening van zijn zus, die de kledingstukken verkoopt:

« R : J'ai des biens qui rapportent de l'argent. Et ça fait que je n'ai pas besoin d'envoyer beaucoup.

I : Et c'est quelle sorte de biens?

R : Des vêtements, des trucs comme ça.

I : Et qui vend ces vêtements là-bas?

R : Ma sœur, elle va dans sa boîte, là, où elle travaille Et elle vend pour 15 000 FCFA (23 euros) ou 10 000 FCFA (15 euros) des T-shirts, des pantalons des trucs comme ça quoi. A la fin des soldes, je vais dans les magasins ici à Bruxelles, je vois le patron et je lui dis de faire un prix pour 100 pièces. Ce n'est pas cher hein, parfois 3-5 euros pour un pantalon ou une blouse. Et j'envoie ça. Ça donne beaucoup d'argent. Ça me soulage aussi des frais quotidiens et j'aide ma sœur et moi-même. » (respondent 20, nieuwe arbeidsmigrant, 13 jaar in België)

Het succes van dit type investering (klein handeltje) blijkt ook uit tabel IV.14 waar 8 van de 11 investeringen geslaagd zijn. De investeringen die niet slagen zijn meestal kleine handeltjes waar de betrokkenheid van de migrant klein is. Bijvoorbeeld wanneer men geld opstuurt voor het aankopen van een diepvriezer om zo een informeel handeltje in ijs op te starten. De migrant moet hier slechts 1 maal geld overmaken en de rest wordt overgelaten aan de beheerder. Andere types investeringen hebben duidelijk minder kans op slagen. De autohandel was een zeer winstgevende en populaire investering in de jaren 1990, meestal beheerd door mannelijke familieleden. Wanneer je in Dakar rondloopt, valt het succes van de tweedehands auto's afkomstig uit België echter nog steeds op. Stickers of opschriften op wagens verraden de Belgische afkomst. 17 van de 32 respondenten die langer dan 10 jaar in België wonen, hebben minstens één keer een auto naar Senegal overgebracht. De beperkte invoerkosten in Senegal, de relatief goede tweedehands markt in België (Lamote 2007) en de aanwezigheid van de Antwerpse haven zorgden ervoor dat België een belangrijke pool werd voor de Afrikaanse autohandel. Door de verandering van de Senegalese wetgeving in 2003, waardoor er een verbod kwam op de invoer van wagens ouder dan 5 jaar, kwam er abrupt een einde aan dit type investeringen. Migranten die geïnvesteerd hadden in taxi's konden de wagens bij defect niet meer vervangen en uiteindelijk gingen bijna alle investeringen verloren. Vandaag de dag worden in veel mindere mate auto's verscheept van België naar Senegal. Via het illegale circuit worden auto's ouder dan 5 jaar tot in Mauritanië gereden, waarna ze door Senegalese handelaars opgepikt worden. Dit gebeurt echter in zeer beperkte mate. Ook recentere wagens (veelal terreinwagens) worden over land naar Senegal gereden om ter plaatse te verkopen.

Investerings in de telecommunicatie (zoals het opstarten van 'cybercafés' of telecentra) waren eveneens populaire investeringen op het einde van de jaren 1990 en het begin van deze eeuw. De massale opkomst van de gsm en het goedkopere internetabonnement maakten deze investeringen na verloop van tijd minder rendabel. Slechts die migranten die op het juiste tijdstip hierin geïnvesteerd hebben of zeer goede locaties hebben, slagen. Import van andere gebruiksgoederen, buiten wagens en kledij, kent eveneens weinig succes. Veelal zijn dit goederen zoals televisies en koelkasten, maar ondanks de betrokkenheid van de migrant, mislukken deze investeringen toch vaak. In tegenstelling tot kledij worden deze projecten veelal beheerd door mannelijke familieleden. De respondenten geven aan dat hun beheerders de winst vaak gebruiken om persoonlijke zaken mee te kopen zoals nieuwe jeans of schoenen, waarna de investering stopgezet werd. De twee investeringen die wel slagen worden beheerd door de migrant zelf en via een zakenpartner.

Respondenten die de investering zelf gaan beheren of met behulp van een zakenpartner slagen duidelijk vaker in hun opzet dan wanneer familieleden ingeschakeld worden. Tabel IV.13 geeft weer dat 6 van de 10 van deze projecten slagen. Deze respondenten hebben echter wel ervaring met enkele mislukte investeringen beheerd door familieleden vooraf. De respondenten die slagen, zijn migranten die geregeld naar Senegal reizen om hun investering te controleren. Ter plaatse aanwezig zijn, blijkt een cruciale factor voor het welslagen van het project. Ook de migranten die ondanks het eigen beheer van het project, toch niet slagen, halen aan dat ze niet genoeg controle hadden op de investering. Volgende respondent heeft een magazijn in Dakar waar hij ingevoerde tweedehands of nieuwe goederen uit Europa verkoopt. Het slagen van zijn investering verklaart hij door zijn regelmatige aanwezigheid ter plaatse:

« R : J'ai un dépôt là-bas et je fais de l'import-export. Donc, je vends des trucs d'Europe là-bas.

I : Et qui gère ça ?

R : C'est une dame que je connais par hasard. Pas quelqu'un de la famille et cette personne s'occupe des choses matérielles là-bas. (...)

I : Est-ce qu'elle fait un bon travail?

R : Ah oui, sinon, je vais arrêter. Tous les deux mois, je suis là-bas. Je fais un inventaire avec elle et quand je reviens, on ouvre le cahier pour voir ce qui a été vendu, ce qui est rentré dans la caisse, les frais etc. Ca veut dire que je suis toujours derrière elle pour voir comment ça se passe. Il suffit de se désintéresser un peu pour perdre tout l'investissement qu'on a fait (respondent 18, 14 jaar in België, succesvolle gediplomeerde)

Bovenstaande bespreking geeft reeds weer dat de positie van de migrant in de Belgische maatschappij een invloed heeft op de mate van investeren en het succes dat men boekt. Tabel IV.16 geeft het aantal respondenten per clustergroep weer die reeds geïnvesteerd hebben, het aantal investeringen en het aantal geslaagde projecten weer.

Tabel IV. 16 Aantal respondenten die reeds geïnvesteerd hebben, aantal investeringen en aantal geslaagde projecten

	AANTAL RESPONDENTEN	AANTAL INVESTERINGEN	AANTAL GESLAAGDE PROJECTEN
Overlevers (N=11)	1 (9%)	1	0
Nieuwe arbeidsmigranten (weinig kapitaal) (N=11)	3 (27%)	5	1
Nieuwe arbeidsmigranten (veel kapitaal) (N=8)	6 (75%)	16	6
Oude arbeidsmigranten (N=6)	6 (100%)	6	2
Succesvolle gediplomeerden (N=12)	10 (83%)	23	8
Totaal (N=54)	26 (48%)	51	17 (33.3%)

Bron: K.Stuyck

Deze tabel geeft weer dat ongeveer de helft van de ondervraagde respondenten reeds overgegaan is tot een bepaalde investering in Senegal. De **oude arbeidsmigranten**, de **succesvolle gediplomeerden** en de **nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal** zijn het meest ervaren met zulke projecten. De **overlevers** beschikken over te weinig economisch kapitaal om financiële risico's te nemen, hoewel ze aangeven graag te investeren in hun geboorteland. Daarenboven is het voor hen – door het ontbreken van officiële verblijfsdocumenten - zo goed als onmogelijk om hun investering ter plaatse te controleren. Slechts één overlever heeft tijdens de periode dat hij over studentenpapieren beschikte, auto's ingevoerd in Senegal. De taxi's werden beheerd door zijn broer, maar slecht beheerd.

De **oude arbeidsmigranten** zijn momenteel evenmin actief in het investeren in hun thuisland. In vroegere periodes hebben vijf van de zes respondenten geïnvesteerd in de autohandel en taxi's, één respondent investeerde in een commerciële informele activiteit voor haar zus. De investeringen in de autohandel of taxi's zijn uiteindelijk verloren gegaan. De auto's werden te oud, er waren te veel kosten aan, het familielid die de investering beheerde vroeg te veel geld voor het onderhoud van de taxi's of heeft er de brui aan gegeven. Eén oude arbeidsmigrant heeft wel winst kunnen maken steunend op de autohandel. Zo verscheepte hij elke keer hij met vakantie ging 1 wagen om tijdens zijn verblijf te gebruiken. Hij zette de wagen dan te koop en tegen het einde van zijn vakantie was de wagen meestal verkocht. Op die manier financierde hij zijn verblijf ter plaatse. Deze strategie kwam ook ten einde met het invoeren van de nieuwe wet in Senegal. Hoewel deze migranten bijna de pensioenleeftijd bereikt hebben, en zij allen aangeven niet in België te willen sterven, zijn ze tot hertoe weinig actief in het financieren van hun terugkeerproject. De redenen hiervoor zijn divers. Het bedrag dat nodig is, is vaak veel hoger dan aanvankelijk gedacht en vele migranten hebben een gebrek aan achtergrond om een economisch rendabel bedrijf op te starten. Daarenboven is er voor een geslaagd project een grote dosis creativiteit en innovatie nodig. De meeste oude arbeidsmigranten zijn laaggeschoold en geven aan dat ze niet goed weten hoe ze dergelijke investering moeten aanpakken. Volgende migrant wil graag na zijn pensioen een bakkerij

openen in Senegal en heeft al materiaal in zijn bezit. Maar omwille van geldgebrek en een gebrek aan kennis, staan de toestellen al vele jaren in zijn huis in België:

« Donc, j'ai toujours travaillé en noir dans une boulangerie. Et quand le boulanger a arrêté, au lieu de mettre ça à la poubelle, il a dit c'est pour vous, parce qu'il me devait encore de l'argent. Donc, j'ai tout ce matériel, mais comment le transporter. Il faut économiser beaucoup d'argent. Au moins 2000 euros pour le bateau. Et arrivé à Dakar, encore 300 euros pour le transport. Et après, je ne sais pas comment commencer une boulangerie. Pfff, Mais c'est dans mes idées pour le retour. Mais jusqu'à maintenant, j'ai stocké le matériel ici dans ma maison. » (respondent 31, 19 jaar in België, 50 jaar)

De **nieuwe arbeidsmigranten** zijn sterk op zoek naar hun positie in de Belgische en de Senegalese maatschappij. Investeren in vastgoed was voor hen vaak een té groot financieel risico. Om zich toch vrij te stellen van de sociale druk en hun positie in de Senegalese maatschappij te verbeteren, trachten ze te investeren in kleine projecten in Senegal. De nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal geven echter aan dat investeren in een project voor hen ook nog een té groot risico inhoudt. Slechts drie respondenten hebben reeds een investering gedaan. Drie vierde van de nieuwe arbeidsmigranten met meer kapitaal investeren wel in een project. De sociale dimensie weegt sterk door in hun beslissing en hun investeringen worden dan ook veelvuldig beheerd door familieleden. Na één of meerdere mislukkingen, beslist het grootste deel om even te stoppen met de investeringen in Senegal en zich te concentreren op een investering in België. Hun sociale opdracht in Senegal is daarmee vervuld. Het feit dat de familie niet slaagt in het project is niet hun verantwoordelijkheid. Ze geven hier op volgende wijze uitdrukking aan:

« J'ai fait ce que je devais faire. Le reste est à eux'. » (respondent 8, 13 jaar in België, geïnvesteerd in een handeltje voor haar zus en een kapsalon voor haar nicht)

Een kleine minderheid (3 respondenten) is na het mislukken van de investering met familieleden overgegaan tot het zelf beheren van de projecten. Ook zij slagen zelden om de investeringen in eigen beheer rendabel te maken. De beperkte mogelijkheden om zelf ter plaatse te gaan kijken (omwille van tijd- of geldgebrek) worden aangehaald als belangrijkste redenen van mislukking.

De **succesvol gediplomeerden** hebben reeds de meeste investeringen aangevat. Zij halen eveneens aan dat ze in de 'investeringsval' gelopen zijn door familieleden in te schakelen voor het beheer van de projecten. Zij halen echter ook aan dat dit een traject is dat je moet afleggen vooraleer je over de keuzevrijheid kan beschikken om je investering zelf te beheren. De meeste respondenten stoppen dan ook met investeren na enkele mislukte pogingen. Slechts die respondenten die concreet nadenken over hun terugkeerproject gaan verder in het maken van investeringen. Deze investeringen zijn grotere projecten en het beheer wordt op zich genomen of gebeurt via een zakenpartner. Aangezien zij over de financiële middelen beschikken om

heen en weer te reizen, kunnen zij hun investering beter controleren dan de andere respondenten. Deze respondenten slagen duidelijk beter (vier van de vijf investeringen in eigen beheer of via een zakenpartner slagen).

D. Feesten

« La fête de tabaski, c'est une période vraiment stressante avec toutes les dépenses, mais aussi pleine de gaité. Le fait que tu peux contribuer à la fête de ta famille, c'est important. Ça te donne plus de crédibilité. Imagine que ta maman doit manger des sardines et du pain avec Noël, tu ne vas pas accepter ça. Non, tu vas t'occuper d'elle, parce que c'est ta mère. » (respondent 48, 17 jaar in België, succesvolle gediplomeerde).

De meeste studies over remittances richten zich op het kwantificeren van remittances. Dit is echter geen eenvoudige zaak. Tijdens de diepte-interviews werd snel duidelijk dat vele overdrachten niet als remittances ervaren worden. Wanneer er gevraagd werd naar het bedrag dat zij maandelijks overmaken, werd steevast het bedrag bestemd voor het huishoudbudget opgesomd, gevolgd door investeringen in vastgoed of andere projecten. Onvoorziene remittances, zoals voor geboortes, feesten of gezondheidszorg worden door de migrant vaak niet meegerekend. Aangezien het voor sommige migranten zeer moeilijk was een schatting te maken van het bedrag zij aan feesten besteed hadden het jaar voorgaand aan het interview en dit bedrag eveneens sterk gebonden is aan individuele gebeurtenissen, werd er gekozen om dit niet te kwantificeren. Toch kunnen we meegeven dat elke respondent het jaar voorgaand aan het interview geld of goederen voor feesten overgemaakt heeft, voornamelijk voor het offerfeest (tabaski). De kleinste uitgaven voor feesten werden teruggevonden bij de recent aangekomen overlevers (minder dan 100 euro per jaar), terwijl de grootste bestedingen gemaakt werden door nieuwe arbeidsmigrant (tot 1200 euro per jaar).

Tabaski of het offerfeest (zie foto IV.3 en foto IV.4) is het religieuze feest bij uitstek in Senegal. Het is een jaarlijks religieus evenement dat alle leden van de uitgebreide familie verzamelt. Vele verwanten zien elkaar terug en gaan op dat moment ook nieuwe engagementen aan om zich van een succesvolle toekomst te verzekeren (Sercu 2009). De migranten zelf kunnen niet altijd aanwezig zijn tijdens het feest, hoewel een deel van de respondenten hun vakantie trachten te plannen net tijdens deze periode. Door het financieren van het schaap dat er geslacht wordt en het financieren van mooie kleren en cadeaus zorgt de migrant ervoor dat hij tijdens dit belangrijke religieuze en sociale gebeuren toch in gedachten aanwezig is. Alle respondenten, ongeacht hun positie in de Belgische maatschappij, gaven aan dat het voor hen zeer belangrijk was om een bijdrage te leveren aan dit feest. Hiermee willen ze hun

lidmaatschap ten opzichte van de familie bevestigen en tonen dat ze nog steeds deel van hen uitmaken. Bovenstaand citaat geeft weer dat het zeer belangrijk is om ook als migrant je bijdrage te leveren aan het offerfeest.

Foto IV. 3 Schapenmarkt in Saint-Louis, enkele dagen voor Tabaski

Foto: K. Stuyck

Foto IV. 4 Offering van het schaap

Foto: H. De Maeyer

Het kopen van het schaap voor het offerfeest is in principe de verantwoordelijkheid van het gezinshoofd. Toch valt het op dat vele migranten aangeven in te staan voor de aankoop van het schaap, hoewel zij geen gezinshoofd waren. De voornaamste reden hiervoor is de erkenning die de migranten krijgen bij hun uitgebreide familie. Iedereen is namelijk op de hoogte wie dat jaar het schaap (of meerdere schapen) betaald heeft en zo weet men zeker dat er over hen gepraat zal worden tijdens het feest:

« Moi, j'achète toujours le mouton pour la fête de tabaski. J'essaie d'être avant mon frère. C'est une sorte de concurrence, mais c'est important que je contribue. Et acheter le mouton est le plus visible. » (Respondent 31, oude arbeidsmigrant, 16 jaar in België, 20 jaar in Europa)

Niet enkel de respondenten die een betere situatie in België kennen dragen bij aan het feest. Ook de respondenten die een minder goede situatie kennen, geven prioriteit aan het overmaken van remittances voor tabaski, meer nog dan het overmaken van geld voor de dagelijkse behoeften van de familie.

« En général, le tabaski, c'est la période qu'on dépense le plus. Parce qu'il faut. La famille doit avoir un mouton, au moins un. Il y a beaucoup de frais, il faut habiller les enfants, des trucs comme ça. J'essaie de faire le plus possible. Mais après la fête j'ai rien, parfois des dettes. Mais c'est la même chose pour les gens au Sénégal. » (Respondent 2, nieuwe arbeidsmigrant, werkloosheidsuitkering)

De twee respondenten die tot de groep **overlevers** behoren en nog geen bijdrage hebben geleverd voor het huishoudbudget, geven wel aan dat ze reeds geld overgemaakt hebben voor het offerfeest.

Andere religieuze feesten en meer persoonlijke feesten zoals doop- of trouwfeesten worden eveneens ondersteund, maar minder voorwaardelijk dan het feest van tabaski en met meer gemengde gevoelens. De grote frustratie van vele migranten in de beginperiode van hun migratietraject is het feit dat vrienden en familieleden denken dat je zeer rijk bent, eens je in Europa aankomt. Familieleden, vrienden en kennissen bellen je in deze beginperiode dan ook op met allerhande vragen om bij te dragen voor zeer uiteenlopende gebeurtenissen. Deze onvoorziene vragen en uitgaven zorgen voornamelijk bij de **nieuwe arbeidsmigranten** voor vele moeilijkheden en gewetensvragen. De migranten durven niet te weigeren uit angst als blanke of westerling bestempeld te worden. Het combineren van een leven in België en het ondersteunen van de vragen uit Senegal blijkt zeer moeilijk:

« Mais c'est très très difficile pour les immigrés. Tu dois vivre comme il faut en Belgique, décemment. Etre en règle avec tout. Et en plus tu dois encore vivre au Sénégal. Je ne dis pas une personne, mais genre 10 personnes, 20 personnes. En plus il y a les fêtes. Fêtes de tabaski, envoyer de l'argent, fête de Korité (la fête qui célèbre la fin du Ramadan), envoyer de l'argent. Il y a tamkharite (le dixième jour du nouvel an musulman), sans parler des mariages, des décès, des... et ça c'est seulement la famille directe. Si je compte les amis, pfff, parfois ils exagèrent. Mais tu ne peux pas refuser... Ils ne savent pas que c'est difficile ici. » (respondent 41, nieuwe arbeidsmigrant, 6 jaar in België)

De **succesvol gediplomeerden** die reeds langere tijd in België verblijven en ook enkele **nieuwe arbeidsmigranten** die reeds langere tijd in België verblijven en een stabielere positie in de Belgische maatschappij bekleden, worden voorwaardelijker in het opsturen van geld of cadeaus. Feesten worden steeds meer als 'gaspillage' ervaren en men durft deze vragen steeds meer te weigeren. Het feit dat vele Senegalezen hard en veel werken in België om rond te komen en dat een deel van hun geld besteed wordt aan feesten, stuit steeds meer tegen de borst. Deze succesvolle gediplomeerde geeft aan dat een groot deel van het gevraagde geld verspilld wordt:

« I : Vos frères ou sœurs, ils vous téléphonent aussi pour demander de l'argent ?

R : Oui, oui, ils le font, mais de moins au moins. Parce que s'ils demandent, je ne donne pas tout le temps. Parce qu'ils te mettent une pression. Si je sais qu'il y a des besoins, je vais essayer de les aider, mais pas à tout bout de champ. Téléphoner pour demander de l'argent, et la plupart du temps, ils demandent de l'argent pour le gaspiller, parce qu'il y a un mariage ou un baptême. Je ne donne pas. Si tu n'as pas d'argent pour y aller, alors n'y va pas. » (respondent 18, succesvolle gediplomeerde, 8 jaar met permanente verblijfsvergunning in België)

De **oude arbeidsmigranten** geven aan dat ze niet over voldoende financiële middelen beschikken om vrienden en verre familieleden te steunen met feesten. Wanneer zij echter in Senegal met vakantie zijn, nemen zij wel deel aan bepaalde feesten en uiten hun steun op die manier.

*« Ici, on a délégué la solidarité sociale à des institutions qui fonctionnent relativement bien. Si je suis malade, je prends ma carte. Nous payons des taxes pour ça. Même si je ne veux pas qu'on enlève les charges sociales de mon salaire ici, je n'ai pas le droit. C'est la même chose en Afrique. Je n'ai pas le droit de refuser. Je ne peux pas pas être solidaire quand quelqu'un est malade. Ici, c'est formalisé dans des institutions, là-bas c'est formalisé dans la famille. »
(respondent 33, succusvolle gediplomeerde, 25 jaar in België)*

Wanneer iemand in de naaste of uitgebreide familie in Senegal ziek wordt, zorgt dit vaak voor grote financiële problemen. Een systeem van sociale zekerheid zoals in de Westerse verzorgingsstaten is ondenkbaar. De families draaien zelf op voor de kosten en goede gezondheidszorg is al gauw onbetaalbaar. In Senegal is de familie de sociale zekerheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat gemigreerde verwanten of naaste familieleden veelvuldig opgebeld worden voor hulp. De respondent uit bovenstaand citaat vergelijkt het systeem van sociale zekerheid in België met dat van Senegal. Hij verduidelijkt dat je als lid van de familie moet bijdragen aan ziektekosten van andere familieleden. Deze onvoorziene kosten zorgen bij de respondenten die in een onzekere situatie in België leven (de **overlevers** en **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal**) voor vele zorgen. Moreel voelen ze zich verplicht om bij te dragen, maar hun financiële situatie laat dit niet altijd toe. Verscheidene strategieën worden aangehaald om toch aan deze vraag te voldoen. Zo wordt er bij een ernstige ingreep of nood aan specifiek materiaal (zoals bijvoorbeeld een rolstoel) wel eens beroep gedaan op solidariteitsacties onder de Senegalese gemeenschap in België waarbij er opgeroepen wordt om bij te dragen. Daarnaast wordt er geld geleend bij kennissen of worden facturen later betaald. Het gevolg hiervan is dat op maandelijks financiële afrekeningen vaak schulden en terugbetalingen te vinden zijn. Volgende respondent heeft vele onvoorziene kosten aangezien haar moeder onverwachts ernstig ziek werd:

« I : Est-ce que vous dites parfois non aux demandes? »

R : Oui, mais cette fois-ci comme ma maman est très malade, ça ne va pas de refuser. C'est dur. J'ai 8 factures ici qui ne sont pas payées, à cause de l'envoi. Hier j'étais au CPAS pour voir. C'est très stressant, je dois envoyer au Sénégal et je dois payer mes factures ici. J'ai vendu des trucs pour avoir de l'argent. » ((respondent 11, nieuwe arbeidsmigrant met weinig kapitaal, 4 jaar in België)

'Les imprévus', zoals de Senegalezen het zelf noemen, hebben bij een aantal respondenten geleid tot bepaalde strategieën om te anticiperen op deze onvoorziene kosten. Eén respondent heeft samen met zijn broers die in Frankrijk leven een rekening geopend waar ze elke maand een bepaald bedrag op storten. Wanneer er een onvoorziene kost komt (dit kan eventueel ook

zijn voor de renovatie van het huis of andere onvoorziene kosten), kan dit van deze rekening betaald worden. Op deze manier creëren zij een soort van verzekering om onvoorziene omstandigheden op te vangen. Ook solidariteitskassen van bepaalde (dorps)verenigingen dragen bij wanneer een naaste familielid in Senegal sterft. Een andere respondent tracht in zijn dorp een ‘*mutuelle de santé*’ op te richten, naar het voorbeeld van het Belgische gezondheidssysteem om zo niet enkel de familie, maar het hele dorp van betaalbare gezondheidszorg te laten genieten. Respondenten met een stabielere situatie in België (**succesvolle gediplomeerden of nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal**) trachten daarenboven bij ernstige ziekte van een familielid een visum aan te vragen om de zieke in België te laten verzorgen. De kosten die hiermee verbonden zijn, zijn echter aanzienlijk, aangezien 100% van de kosten betaald moeten worden en er geen tussenkomst van de mutualiteit is. Enkele respondenten zijn hier reeds in geslaagd om een familielid te laten verzorgen. Deze respondent vertelt dat hij een visum voor zijn broer tracht te regelen:

« Mon frère, il a été hospitalisé la semaine passée. Il est très malade. Je veux l’amener ici, avec le visa. » (respondent 44, succesvolle gediplomeerde, 33 jaar in België)

F. Onderwijs

« Je préférais que mes enfants vont à des bonnes écoles, des écoles privées. Maintenant, il y en a beaucoup. Elles sont très chères, mais très bien. Quand tu sors là-bas, tu travailles. Dans mon temps, il n’y a pas beaucoup. Par exemple, j’ai un frère, que je paie 75 000 FCFA (115 euros) par mois. C’est un salaire au Sénégal. Sans mon aide, ça ne va pas hein. » (respondent 20, 13 jaar in België, 6 jaar met officiële verblijfsdocumenten, geen kinderen in België of Senegal)

Bijdrages die door migranten geleverd worden bestemd voor onderwijs van achtergebleven familieleden of vrienden zijn enerzijds gestuurd vanuit altruïstische motieven om deze ontvangers helpen. Anderzijds worden directe familieleden zoals broers of zussen ook gesteund met de achterliggende motivatie dat zij later een belangrijkere bijdrage kunnen leveren aan het huishoudbudget. Op die manier zijn overmakingen bedoeld voor scholing een investering in de toekomst van de ontvanger, maar ook van de migrant zelf. De migrant zelf hoopt op die manier in de toekomst gedeeltelijk vrijgesteld te worden van bijdrages aan het huishoudbudget. De ontvanger kan zijn of haar menselijk kapitaal vergroten, en de eigen ontwikkeling verbeteren. Ook op macro-economisch vlak kan een dergelijke investering bijdragen aan het vergroten van de productiviteit en keuzevrijheid van mensen en hun vermogen tot deelname aan het maatschappelijk debat. Op die manier behelzen zij eveneens ontwikkeling, dat meer is dan enkel bedrijfsmatige investeringen (zie ook De Haas 2004; Smith & Mazzucato 2009).

Tabel IV.17 geeft het aantal respondenten weer die remittances sturen bestemd voor onderwijs van eigen kinderen, zussen, broers, verre familieleden of vrienden. Er is telkens een onderscheid gemaakt naar het onderwijssysteem dat gevolgd wordt aangezien verschillende respondenten het belang aanhalen van privaat onderwijs. Volgens bovenstaande respondent biedt dit meer kans op slagen en leidt het sneller tot het vinden van een job.

31¹⁵ van de 54 respondenten halen aan dat zij geld overmaken bestemd voor educatie. Elke respondent die nog eigen kinderen in Senegal heeft wonen, ondersteunt zijn of haar kinderen wanneer zij de schoolleeftijd bereiken hebben. De **overlevers** kunnen omwille van het ontbreken van officiële verblijfsdocumenten geen familiehereniging toepassen. Deze respondenten die kinderen in Senegal hebben wonen (3 respondenten), geven allen aan dat ze veel belang hechten aan goede scholing. In de toekomst zouden ze graag een private school voor hun kinderen voorzien, maar momenteel ontbreekt hen (2 respondenten) de financiële middelen. De **nieuwe arbeidsmigranten en succesvolle gediplomeerden** die kinderen in Senegal hebben wonen investeren allen in belangrijke mate in onderwijs voor de kinderen. Het basis- en middelbaar onderwijs wordt gevolgd in private scholen, net als voortgezette opleidingen. Ze hopen op die manier de toekomst van hun kinderen te verzekeren. Slechts één **oude arbeidsmigrant** heeft nog kinderen in Senegal wonen. De andere respondenten hebben ofwel gezinshereniging toegepast (4 respondenten) ofwel zijn de kinderen in België geboren (1 respondent).

Tabel IV. 17 Aantal respondenten die remittances sturen bestemd voor onderwijs van eigen kinderen, zussen of broers, verre familieleden of vrienden

	EIGEN KINDEREN		ZUS/BROER		VERRE FAMILIE/VRIENDEN	
	Publiek onderwijs	Privaat onderwijs	Publiek onderwijs	Privaat onderwijs	Publiek onderwijs	Privaat onderwijs
Overlevers	2	1	1	0	0	0
Nieuwe arbeidsmigranten	0	3	7	1	1	1
Oude arbeidsmigranten	1	0	2	0	0	0
Succesvolle gediplomeerden	0	2	1	1	2	0
Totaal	4	5	11	2	3	1

Bron: K. Stuyck

Naast het ondersteunen van de eigen kinderen worden zussen of broers ook veelvuldig ondersteund. Het is opmerkelijk dat zij eerder publiek onderwijs volgen. Bij de **overlevers** blijft er buiten het steunen van de eigen kinderen weinig ruimte over om ook andere familieleden te helpen met onkosten voor scholing. De studenten en ex-studenten begrijpen het belang van

¹⁵ Het totale aantal ligt hoger aangezien sommige respondenten meer dan 1 ontvanger steunen.

een goede scholing. Zij proberen hun familieleden voornamelijk moreel te steunen in hun studies in Senegal. Deze respondent geeft aan dat hij heel sporadisch heeft bijgedragen aan de studies van zijn zus, maar dat hij haar vooral aangemoedigd heeft om te blijven studeren:

« Ma sœur a fini l'université depuis quelques années et heureusement elle a trouvé du travail. Je savais qu'elle est très intelligente et j'ai insisté pour qu'elle continue les études après le bac. Parfois j'ai envoyé quelque chose pour ses études, mais j'ai surtout donné mon support moral. » (respondent 23, overlever, 5 jaar met studentenvisum, 2 jaar zonder officiële verblijfspapieren)

De broers en zussen van de **oude arbeidsmigranten** en enkele **succesvolle gediplomeerden** zijn reeds de schoolgaande leeftijd voorbij, waardoor deze groep minder ondersteund wordt. Acht **nieuwe arbeidsmigranten** ondersteunen daarentegen in belangrijke mate de studies van broers of zussen. Via deze weg hopen deze respondenten dat hun broers of zussen in de toekomst werk in Senegal vinden en mee voor het onderhoud van de familie kunnen instaan. Deze migranten zijn nog steeds op zoek naar een evenwichtssituatie om hulp aan de familie en investeren in een eigen leven in België beter te kunnen combineren:

« Parce que je devais soutenir ma famille. J'ai payé les études de tous mes frères et sœurs. On est 9 quoi. Et j'ai 8 petits frères et sœurs. Et pour tous j'ai payé les études. Une sœur travaille déjà comme comptable, et ça m'a soulagé beaucoup. Les autres vont finir bientôt. » (respondent 20, 13 jaar in België, 6 jaar met officiële verblijfsdocumenten, geen kinderen in België of Senegal)

G. Vakantie

« I : Est-ce que la famille attend des cadeaux quand vous allez là-bas ?

R : Oui, il faut amener beaucoup. Quand je suis parti, j'avais amené beaucoup de cadeaux, j'ai acheté 2000 et quelques euro de cadeaux. Des trucs pour les enfants, les jeans, j'avais trois grandes valises tous à donner. Donc ça on attend. Là-bas on donne des cadeaux c'est normal. » (respondent 11, nieuwe arbeidsmigrant, 4 jaar in België)

Remittances die slechts zelden in rekening gebracht worden zijn de enorme bedragen, goederen en cadeautjes die meegenomen worden naar Senegal tijdens een vakantie. Deze cadeautjes bestemd voor vrienden en familie zijn een symbolische en economische kapitalisatie van de statuserkenning die de migrant verworven heeft (zie bovenstaand citaat). Hoewel deze statuserkenning niet altijd geambieerd wordt, brengt het feit migrant te zijn bepaalde verwachtingen met zich mee, zeker op het moment men beslist om de familie in Senegal te bezoeken. Volgende respondent heeft recent officiële verblijfsdocumenten verkregen, maar kiest ervoor om nog niet onmiddellijk de familie in Senegal te bezoeken. Hij haalt de sociale druk van het geven van cadeaus en geld aan als belangrijkste reden hiervoor:

« I: Maintenant avec les papiers, c'est possible de visiter vos parents au Sénégal.

R : Oui, c'est possible, mais notre grand problème, le problème que nous avons, ce n'est pas seulement partir en vacances, mais c'est toute la pression sociale quand tu es ici et quand tu dois revenir au pays. Toute l'attente, parce qu'il faut donner des cadeaux à tout le monde et ce n'est pas évident. Tu travailles ici pendant deux ans, très dur, et tu pars et donner des cadeaux à tout le monde, tu reviens avec des mains vides. Ce n'est pas évident. C'est ça qui me retient d'aller maintenant. Bien que ma famille me manquait beaucoup. »
(respondent 16, nieuwe arbeidsmigrant, 1 jaar officiële verblijfspapieren, 4 jaar in België)

Tabel IV.18 geeft de frequentie weer dat migranten een bezoek brengen aan de familie in Senegal. Hieruit wordt reeds duidelijk dat meer dan de helft van de respondenten hun geboorteland minstens één maal per jaar bezoeken (28 van de 54 respondenten). Negen respondenten bezoeken Senegal zelfs meermaals per jaar.

Tabel IV. 18 Frequentie vakantie naar Senegal

	nooit	< om de 4 jaar	om de 4 jaar < om de 2 jaar	om de 2 jaar < 1 keer per jaar	1 keer per jaar	+ 1 keer per jaar	Tot
Overlevers	9	0	1	1	0	0	11
Nieuwe arbeids- migranten (weinig kapitaal)	1	1	5	1	8	1	17
Nieuwe arbeids- migranten (veel kapitaal)	0	0	2	0	5	1	8
Oude arbeidsmigranten	0	0	0	2	4	0	6
Succesvolle gediplomeerden	0	0	0	3	2	7	12
Totaal	10	1	8	7	19	9	54

Bron: K. Stuyck

De positie die migranten bekleden in de Belgische maatschappij heeft een belangrijke invloed op de frequentie en de strategieën die migranten gebruiken voor het bezoek aan Senegal.

De **overlevers** die geen verblijfsdocumenten bezitten, kunnen onmogelijk heen en weer reizen tussen België en Senegal. De onzekerheid wanneer ze hun families weerzien, maar ook de druk om de familie te bezoeken, zorgen voor vele psychologische moeilijkheden. Een aantal respondenten heeft na verloop van tijd daarom besloten om de familie in te lichten over hun illegale status in België. Andere respondenten bedenken allerlei uitvluchten waarom ze nog niet op bezoek geweest zijn. Ze verkiezen dit boven het verlies aan status dat met de waarheid gepaard gaat. De twee respondenten die wel een bezoekje aan de familie gebracht hebben zijn

studenten die over tijdelijke verblijfsdocumenten beschikken en op die manier legaal het land kunnen verlaten en terug betreden.

De **oude arbeidsmigranten** gaan vrij regelmatig op bezoek naar Senegal. Deze groep migranten heeft zich berust in hun positie in de Belgische maatschappij. Zij zijn weinig actief om hun positie in België te verbeteren maar door middel van frequent naar Senegal te gaan, trachten zij wel hun lidmaatschap in de Senegalese maatschappij te bestendigen of te verbeteren. Het tonen dat je nog steeds deel uitmaakt van de familie is voor hen zeer belangrijk. Alle respondenten hebben de (pre)pensioenleeftijd bereikt en gaan elk jaar naar Senegal. De lengte van hun verblijf is duidelijk langer dan bij de andere migranten en zij leven zowel in België als in Senegal. Ze geven aan dat het voor hen geen 'vakantie' is, aangezien ze geen toerist zijn, maar dat ze verschillende maanden terugkeren om volledig deel uit te maken van de familie en de Senegalese maatschappij. Belangrijke feesten trachten ze in het geboorteland bij te wonen en het pensioen laat hen toe om te leven in Senegal. Toch verkiezen zij ervoor om een deel van hun tijd ook in België door te brengen. Kinderen wonen vaak nog in België, de gezondheidszorg is beter en ze halen eveneens aan dat het 'Belg' zijn bepaalde verplichtingen met zich meebrengt. De strategieën die deze groep gebruiken om deze bezoeken mogelijk te maken variëren. Aangezien deze groep over niet zoveel economisch kapitaal beschikt, kan een jaarlijks bezoek duur uitvallen. Om die reden zijn er twee respondenten die ervoor kiezen niet elk jaar op bezoek te gaan. Zij staan nog in het arbeidsleven en hun vakantieperiode is kort. Daarenboven hebben zij nog kinderen die thuis wonen, wat de financiële last vergroot. De respondenten die wel elk jaar gaan, slagen erin een bepaald bedrag opzij te zetten. Aangezien sparen voor Senegalese migranten geen evidentie is (er zijn altijd onverwachte kosten in België of Senegal), besluiten een aantal respondenten om zich aan te sluiten bij een 'tontine'. Dit is een endogeen spaarsysteem dat buiten de officiële geldsector valt aangezien het spaargeld circuleert in een gesloten organisatie (Defourny & Develtere 1999). De leden dragen op regelmatige tijdstippen een som geld bij en het verzamelde geld vormt dan de 'tontine'. In Senegal is deze vorm van sparen, voornamelijk onder vrouwen, zeer wijdverspreid. Maar ook in België maken verschillende respondenten (zowel mannen als vrouwen) deel uit van een bepaalde 'tontine'. Het toewijzingsprincipe van de 'tontine' kan sterk variëren. Zo zijn er in België 'tontines' waarbij elke maand verschillende winnaars getrokken worden. Dit evenement werd elke keer uitvoerig gevierd bij één van de deelnemers thuis. Er werd uitvoerig gegeten en gepraat. Het hoogtepunt van de avond was dan de trekking van de winnaars. Op deze manier weet je nooit op voorhand wanneer je het geld ter beschikking krijgt. Andere 'tontines' gebeuren veel anoniemer zonder maandelijkse bijeenkomsten. Volgende respondent spreekt bijvoorbeeld met de organisator af dat hij elk jaar in november de 'tontine' wint om dan met dat geld op reis te kunnen gaan naar Senegal. Deze 'tontine' functioneert meer als een informele bank. De verschillende leden kennen elkaar niet noodzakelijk:

« Donc, chaque mois on donne 50 euros. Au bout des 12 mois ça donne 600 euros. Il y a un responsable qui gère ça. L'essentiel c'est que ça soit une personne honnête. Tous les mois tu

viens chez lui. C'est comme la banque. Tu épargnes 50 euros. Moi, j'ai dit, je veux être placé telle période. Parce que je veux aller au Sénégal. Alors, comme ça, je suis sûr que je peux y aller chaque année. » (respondent 29, oude arbeidsmigrant, prepensioen)

Elke deelnemer van deze 'tontine' weet dus op voorhand wanneer hij of zij het geld ter beschikking heeft. Een 'tontine' werkt voor deze respondent beter dan het geld op de bank te zetten want dan kan je het nog steeds opnemen wanneer er een dringende vraag komt. Wanneer je deelneemt aan een 'tontine' is de sociale druk om bij te dragen groot en het geld kan niet op elk tijdstip terug gevraagd worden.

De **nieuwe arbeidsmigranten** zijn zeer sterk op zoek naar een evenwicht en verbetering van hun positie in de Belgische en de positie in de Senegalese maatschappij. Zij ervaren in sterke mate de toenemende verwachtingen die gepaard gaan met het statuut van migrant. De beslissing wel of niet op bezoek te gaan is voor deze groep een zeer weloverwogen beslissing. We merken twee groepen op bij deze respondenten: één groep probeert elk jaar minstens één keer op bezoek te gaan (15 respondenten), een andere groep (10 respondenten) besluit zeer weloverwogen om slechts om de paar jaar op bezoek te gaan. Tabel IV.18 geeft aan dat er weinig verschil is in frequentie dat men Senegal bezoekt tussen de nieuwe arbeidsmigranten met veel of weinig kapitaal. Toch is er een verschil in denkpatroon om de reis al dan niet aan te vatten en de strategieën om de reis te bekostigen. De respondenten met weinig kapitaal die elk jaar hun geboorteland bezoeken, maken eveneens gebruik van een 'tontine' om voldoende kapitaal bij elkaar te krijgen. De nieuwe arbeidsmigranten met meer kapitaal geven aan dat ze hun 'vakantiegeld' gebruiken om naar Senegal te gaan. Deze respondenten zijn goed geïntegreerd in het arbeidsleven en hebben dus recht op vakantiegeld. Het feit dat ze elk jaar naar Senegal terugkeren, vermindert de sociale druk om elke keer vele cadeaus mee te brengen. Een tweede groep heeft besloten slechts om de paar jaar op bezoek te gaan. De belangrijkste redenen die zij hiervoor aangeven zijn de sociale druk uit Senegal om cadeaus en geld mee te nemen en het feit dat men eerst wil investeren in het leven in België. Zij aanvaarden het feit dat migratie een langetermijnproject gaat zijn en wensen eerst hun positie in België te verbeteren om later het eventuele succes om te zetten in een meerwaarde voor zichzelf en de bredere familie in Senegal. Deze respondent is 4 jaar geleden de laatste keer naar zijn geboorteland op bezoek geweest. Hij heeft ervoor gekozen om te investeren in een leven in België:

« R : Moi, ça fait déjà 4 ans maintenant que je suis retourné. Parce que j'ai des projets, beaucoup de projets qui font que je ne peux pas retourner tout le temps.

I : Le travail ici ?

R : Non, pas le travail, mais l'achat de la maison, des travaux dedans. Quand tu vas au Sénégal, c'est un gros budget qu'il faut amener. Tout le monde vient. Même le voisin, des cadeaux. Donc, il faut attendre un peu. On n'est pas riche quoi. » (respondent 40, nieuwe arbeidsmigrant, 12 jaar in België)

De **succesvolle gediplomeerden** gaan het frequentst terug naar hun geboorteland. Dit lijkt contradictorisch, aangezien hun evaluatieschema's het sterkst veranderd zijn met de tijd. De invulling van hun verblijf in Senegal verschilt dan ook sterk met de andere respondenten. Bijna alle succesvolle gediplomeerden kiezen ervoor om tijdens (een deel van) hun verblijf niet in het familiale huis te verblijven. Een deel van deze respondenten heeft een eigen huis gebouwd en logeert hier tijdens de bezoeken aan Senegal. Een ander deel van de respondenten huurt een appartement of huis, niet zelden van een migrant uit het netwerk in Europa, of gaat enige tijd op hotel. Hun veranderende denkwijze maakt het moeilijk om gedurende verschillende weken binnen de Senegalese familie te leven. Om toch wat rust te kennen en een deel van hun Westerse gewoonten aan te houden, kiezen ze ervoor niet binnen de Senegalese familie te verblijven. Hun verblijf in Senegal zouden ze, net als de andere respondenten, ook niet omschrijven als vakantie. Deze respondent haalt bijvoorbeeld aan dat hij zijn hele denkwijze moet omvormen tijdens zijn verblijf in Senegal:

« Même quand nous sommes au Sénégal, ce ne sont pas de vacances. Non, parce qu'il faut donner de l'argent tout le temps. Il faut parler tout le temps. Ils me disent : 'c'est un blanc'. Donc, je ne me repose pas. Pendant deux mois, je dois tourner ma tête pour réfléchir autrement. Ce n'est pas facile. Si je veux vraiment aller en vacances, je vais en Italie ou Espagne. Au moins on souffle. Mais, c'est important de dire bonjour à la famille. On ne peut pas oublier d'où on vient. Surtout pour les enfants. » (respondent 37, succesvolle gediplomeerde, 20 jaar in België)

Dezelfde respondent haalt eveneens aan dat het verblijf in Senegal ook belangrijk is voor de kinderen. Net als andere respondenten, waarvan de kinderen in België opgevoed worden, hecht deze respondent belang aan het aanleren van de lokale taal, de islam en Senegalese waarden en gewoontes voor de kinderen. Toch is dit geen evidente zaak. Deze respondent stond op het ogenblik van het interview op het punt naar Senegal te vertrekken. Zijn kinderen waren reeds enkele dagen ter plaatse, maar konden niet wennen aan het Senegalese eten. Zo vertelde hij me dat zijn koffer momenteel vol zit met allerlei cornflakes en westers eten. Een andere belangrijke beweegreden waarom de succesvolle gediplomeerden vaker een bezoekje aan hun vaderland brengen, hangt samen met het beheren of controleren van hun investeringen in Senegal (zie eveneens hoofdstuk 1.2.3.B en 1.2.3.C). Zoals reeds uitgelegd werd is Investeren in het geboorteland is geen evidentie. Wanneer men niet genoeg ter plaatse is, leidt dit vaak tot mislukkingen. Aangezien deze groep meer mogelijkheden heeft om ter plaatse te gaan kijken, doen ze dit ook vaker dan de andere respondenten.

« Avec tous les gens du même village qui sont ici en Belgique, nous aidons des projets collectifs là-bas. C'est-à-dire, l'école qui est là, c'est à cause de notre aide financier. Nous avons une deuxième responsabilité, à côté d'aider la famille, Il faut aider le village. » (respondent 1, overlever, afkomstig uit een ruraal huishoudens aan de Senegalrivier)

Collectieve remittances worden gedefinieerd aan de hand van de ontvangers van deze remittances. Deze ontvangers zijn steeds collectieve groeperingen die verder reiken dan het huishouden of de uitgebreide familie. Het doel van de remittances is om een bepaalde groep vooruit te helpen. Wat deze projecten onderscheidt van andere projecten is het collectieve goed of winst dat zij beogen. Hierbij stellen zij collectieve belangen voorop in plaats van private winst.

Bijna de helft van de gesproken respondenten (N=24) neemt deel aan dit type remittances. Tabel IV.19 maakt een onderscheid naar de zenders van collectieve remittances¹⁶. Drie types zenders kunnen onderscheiden worden naargelang het sociaal kapitaal dat aangesproken wordt. Het eerste type omvat Senegalese migranten die zich in hun vestigingsplaats verenigen om op collectieve wijze bij te dragen aan een bepaalde groep in Senegal. De zenders van dit type bestaan voornamelijk uit Senegalese migranten die zich verenigd hebben, eventueel geholpen door een Belgische partner (NGO, VZW, vrienden,...). Dorpsverenigingen (associations humanitaire of village associations) zijn de meest bekende verenigingen. Maar ook andere Senegalese verenigingen hebben tot doel om een bepaalde doelgroep vooruit te helpen. De religieuze mouridenbroederschap bijvoorbeeld, heeft leden overal ter wereld. Tijdens religieuze bijeenkomsten verzamelen zij geld onder de leden ten voordele van de grote maraboets in Touba en voor het verder uitbouwen van deze heilige stad. Het tweede type zenders betreft individuele migranten die hun Belgisch netwerk aanspreken om op die manier bij te dragen aan de ontwikkeling van een bepaalde doelgroep. In samenwerking met Belgische vzw's, ngo's, gemeentes of gewoonweg vrienden richten zij zich op zeer verscheiden doelgroepen. Het derde type zender betreft een individuele migrant die los van een bepaalde vereniging op regelmatige wijze geld overmaakt aan een specifieke vereniging of doelgroep in Senegal. Sociaal kapitaal is bij collectieve remittances dus zeer belangrijk. De uitwisseling van economisch kapitaal over de grenzen heen wordt mogelijk gemaakt door sterke sociale netwerken (zowel in België als met het land van herkomst). Het zorgt ervoor dat economisch

¹⁶ Sommige respondenten nemen deel aan meerdere collectieve projecten, waardoor het totale aantal deelnemende migranten in de tabel hoger is dan 24.

kapitaal herverdeeld of gedeeld wordt met een groep die verder reikt dan het huishouden van de migranten.

Tabel IV. 19 Collectieve remittances, naar zender, ontvanger en aantal deelnemende migranten

TYPE	ZENDER(s)		ONTVANGER	AANTAL DEELNEMENDE MIGRANTEN
	Senegalese migranten in België	Belgische partner		
TYPE 1	Senegalese vereniging	Belgische partner, niet noodzakelijk(vzw, ngo, gemeente, vrienden,...)	Dorp, stad of regio van herkomst; religieuze groepering	9 (dorp, stad of regio) 9 (religieuze groepering)
TYPE 2	Individuele migrant	Belgische partner(vzw, ngo, gemeente, vrienden,...)	Zeer verscheiden (school, gemeenschap, regio, ziekenhuis,...)	8
TYPE 3	Individuele migrant	Geen Belgische partner	Dorp of specifieke doelgroep uit het dorp van herkomst	3

Bron: K. Stuyck

Het eerste type zenders betreft Senegalese migranten die in België deel uitmaken van een Senegalese vereniging. Deze verenigingen kwamen reeds eerder aan bod in het kader van het belang van deze verenigingen voor de participatie in de verschillende velden van de Belgische maatschappij (gezondheid, tewerkstelling, onderwijs,...). Zij vormen een sociaal vangnet voor die leden die in België buiten het sociale zekerheidssysteem vallen of zij die slachtoffer zijn van grote tegenslagen. De solidariteitskas van zulke (dorps)verenigingen fungeert als een mutuele verzekering en is essentieel voor het overleven van sommige migranten in België. Het doel van zulke verenigingen is echter tweezijdig. In eerste instantie richten zij zich op het verbeteren van de levensomstandigheden van de leden in het gastland, maar omwille van hun transnationale verbondenheid met het land van oorsprong verlangen zij meer en meer om het leven in de gemeenschap van herkomst te verbeteren. Dorpsverenigingen vormen het meest werkbare kader voor activiteiten in het land van herkomst aangezien de noden van één bepaald dorp zeer concreet in kaart gebracht kunnen worden. Andere migrantenverenigingen die zich organiseren rond een bepaalde regio, thema of religie hebben eveneens het voornemen om het land van oorsprong vooruit te helpen, maar slagen hier vaak niet in. De meest aangehaalde redenen zijn het bij elkaar brengen van voldoende subsidies en het afbakenen van duidelijke projecten in het land van herkomst. Migrantten die behoren tot een welbepaalde dorpsvereniging brengen elke maand (of op een afgesproken tijdstip) geld bij elkaar om zo bij te dragen aan collectieve belangen van het dorp. De meest courante investeringen omvatten het voorzien in basisinfrastructuur; het aanleggen van elektriciteit of

zorgen voor drinkbaar water; het voorzien van infrastructuur voor publieke diensten zoals scholen, ziekenhuizen, moskeeën of marktplaatsen. De meeste dorpsverenigingen hebben zusterverenigingen in andere steden in de wereld en met het dorp van oorsprong. In België zijn er slechts twee zelfstandige dorpsverenigingen gekend. De belangrijkste reden hiervoor is de beperkte Senegalese gemeenschap in België¹⁷. Zulke verenigingen worden vaak slechts opgericht wanneer je met een beduidend aantal leden in hetzelfde land woont. Wanneer je slechts met enkele leden van een dorp in een bepaald land woont, kan je je eveneens aansluiten bij de vereniging van het dorp in een ander (naburig) land. Op die manier maken verschillende respondenten (n=4) deel uit van een dorpsvereniging in Frankrijk of Italië. De verenigingen in Frankrijk kennen een zeer lange traditie en werken vaak veel professioneler dan de verenigingen in België. Toch werken de groeperingen in België ook met een zekere efficiëntie. Ze vergaderen op welbepaalde tijdstippen, stellen een penningmeester en voorzitter aan en verzamelen elke maand de collectieve bijdragen van de leden (bijvoorbeeld 5 of 10 euro per maand). Het duurt echter vaak jaren vooraleer deze groeperingen zich formaliseren in de oprichting van een vzw (vereniging zonder winstoogmerk). Dit komt er pas wanneer enkele van de leden zich de Belgische wetgeving eigen gemaakt hebben (eventueel met hulp van Belgische partners). De migranten die actief deel uitmaken van zulke verenigingen, ontpoppen zich als heuse transnationale burgers. Deze verenigingen bestaan immers in alle steden waar er een beduidend aantal Senegalese migranten van hetzelfde dorp wonen. Dit kan in Dakar zijn, maar eveneens in andere Afrikaanse landen (zoals Gabon, Ivoorkust, Mali,...) of Europese of Westerse bestemmingslanden (Frankrijk, België, Italië, Spanje, Canada,...). Noch afstand, noch het verschil in levenswijze heeft de band met het geboortedorp verzwakt. De verschillende verenigingen staan met elkaar in contact en wisselen informatie uit over de noden in het dorp en mogelijke oplossingen. Deze migrant is lid van een dorpsvereniging in België en legt uit dat er aanhoudend contact is met het dorp en de verenigingen in andere landen. De bijdrage per land is afhankelijk van de beschikbare financiële middelen:

« Le village nous informe qu'il y a par exemple un problème avec la tour d'eau et nous étudions comment on peut arranger le financement. Chaque association dans les différents pays contribue pour une partie. La Belgique paie par exemple plus que la Côte d'Ivoire et la Côte d'Ivoire plus que l'association à Dakar. Le village contribue également, mais surtout en heures de travail vu leur rentrée financière presque nulle. » (respondent 1, 45 jaar, Brussel, afkomstig uit de regio aan de Senegalrivier)

Een dorpsvereniging in België heeft bijvoorbeeld de lokale basisschool uitgebreid van één enkele klas naar negen klassen en kan nu basisonderwijs aanbieden voor het hele dorp en

¹⁷ 1178 officieel ingeschreven Senegalezen in 2008. Het officieuze aantal is hoger aangezien er geen rekening gehouden wordt met mensen zonder officiële verblijfsdocumenten en Senegalezen die de Belgische nationaliteit hebben.

omliggende dorpen. Op deze wijze dienen zij impliciet de tweede doelstelling van de millenniumdoelen (recht op basisonderwijs voor alle kinderen). Deze millenniumdoelstellingen zijn opgemaakt in 2000 en zijn een akkoord tussen de verschillende landen van de Verenigde Naties om tegen 2015 de belangrijkste wereldproblemen aan te pakken. Zulke dorpsverenigingen maken dus een wezenlijk verschil voor de gemeenschappen van oorsprong. Elke migrant of dorpsbewoner draagt zo in de mate van het mogelijke bij aan de ontwikkeling van zijn dorp, migranten over de hele wereld door middel van economisch kapitaal, de dorpsbewoners zelf vaak door middel van hun arbeid (Stuyck 2010).

Het tweede type zenders betreft individuele migranten die samen met een Belgische partner een collectief project ondersteunen (school, ziekenhuis, waterput,...) (zie tabel IV.19). Acht respondenten zijn hierin actief en dragen op regelmatige wijze bij. Deze migranten zijn zeer goed geïntegreerd in de Belgische maatschappij en behoren tot de **succesvolle gediplomeerden** (n=4), **nieuwe arbeidsmigranten met meer kapitaal** (n=3) of **oude arbeidsmigranten** (n=1). Zij zijn zowel uit Dakar (3 respondenten) afkomstig als uit het platteland (5 respondenten) in Senegal. Zes van de acht respondenten hebben hogere studies gevolgd in België en geven aan dat de kennis van de Belgische structuren en organisaties essentieel is voor het slagen van hun samenwerking. De Senegalese migrant is meestal de initiatiefnemer van deze activiteiten en niet zelden wordt het geboortedorp of de wijk van de migrant geholpen. Eén migrant kan beroep doen op de hulp van de gemeente en samen steunen zij een school in Dakar; twee respondenten zijn actief in de muziekwereld en organiseren op regelmatige tijdstippen benefietacties met behulp van hun veelal Belgische leerlingen; 5 respondenten kunnen op de steun rekenen van Belgische verenigingen in de vorm van subsidies en benefietacties. De projecten die gesteund worden, kunnen voornamelijk ondergebracht worden onder onderwijs, gezondheidszorg en de voorziening in drinkbaar water. Ook andere Belgische partners steunen Senegalese doelen zonder dat er hier noodzakelijk een Senegalese migrant actief bij betrokken is. Verschillende Belgische gemeentes zijn stedenbanden aangegaan met Senegalese zusterdorpen¹⁸ of wijken; vzw's opgericht door Belgen die op één of andere manier betrokken zijn bij Senegal zijn veelvuldig aanwezig (zie bijvoorbeeld www.Senegambiagroup.com).

Individuele migranten die op zelfstandige wijze bijdragen aan een specifieke doelgroep komen minder frequent voor (type 3, zie tabel IV.19). De respondenten die aangeven dit te doen, doen dit uit solidariteitsgevoel met de gemeenschap van herkomst. Twee respondenten zijn afkomstig uit het platteland, maar maken geen deel uit van een specifieke dorpsvereniging. Om toch bij te dragen aan collectieve belangen hebben zij beslist om op eigen initiatief één bepaald aspect te helpen. Eén respondent draagt bijvoorbeeld bij voor de gezondheidszorg van zijn dorp, een respondent die uit Dakar afkomstig is, heeft bijgedragen voor de bouw van de

¹⁸ Sint-Niklaas is verzusterd met Tambacounda; Zemst met Sokone; Sint-Agatha-Berchem met Grand-Dakar; Huy met Velingara en Namen met Sindia-Bandia, M'boro en Dakar (www.vvsg.be en www.uvcw.be)

moskee uit de wijk, een derde respondent draagt bij voor de noden van de jongeren van het dorp (onderwijs, de bouw van een jeugdhuis,...).

I. Goederen

*« I : Est-ce qu'il y a beaucoup de sénégalais qui envoient des biens au pays ?
R : Oui, il y en a beaucoup maintenant. Pratiquement, tout les deux mois maintenant, je charge des containers de 40 pieds. C'est-à-dire, l'équivalent de disons, ça fait à peu près, 60 cubes en volumes, c'est beaucoup. »
(respondent 18, succesvolle gediplomeerde)*

Alle voorgaande remittances zijn terug te brengen op geldelijke overdrachten. Economische literatuur over remittances beperken zich bijna uitsluitend tot deze geldelijke overdrachten. Een grote kritiek op deze literatuur luidt dan ook dat materiële overdrachten in de vorm van goederen eveneens mee in rekening gebracht moeten worden bij remittances. Tijdens het onderzoek kwam er veelvuldig naar voren dat Senegalese migranten in België naast geld, eveneens massaal goederen overmaken naar hun thuisland. De autohandel werd reeds voorgaand besproken (zie eveneens Lamote 2007). De auto's werden daarenboven opgevuld met allerhande gebruiksgoederen zoals kledij, computers enzomeer om in Senegal te verkopen of uit te delen aan familieleden. De auto's, maar ook andere goederen, worden verscheept door middel van een georganiseerd containervervoer van België naar Senegal. Dit wordt georganiseerd door enkele Senegalese migranten die zich in België gevestigd hebben. Op die manier wordt het voor de Senegalese migranten mogelijk gemaakt om goederen goedkoper naar Senegal te vervoeren. Tijdens het veldwerk werd er uitvoerig met één persoon gesproken die dit containervervoer organiseert (zie bovenstaand citaat). Hij werd zowel in België als in Senegal gecontacteerd. In Senegal viel deze ontmoeting net na de aankomst van een container in de haven van Dakar. Hij heeft zowel in België als in Senegal een magazijn waar hij de goederen voor vertrek en na aankomst opbergt. Niet enkel Senegalezen uit België, maar ook Senegalezen uit Nederland, Luxemburg en Noord-Frankrijk doen beroep op zijn diensten. Elke twee maanden vult hij een container van 40 voet, wat overeenkomt met een inhoud van 67 m³. Hij regelt al het papierwerk in België en vertrekt dan zelf met het vliegtuig naar Senegal, waar hij de container opwacht en wederom het papierwerk uitvoert. De familieleden, organisaties of zakenpartners komen de opgestuurde goederen in het magazijn in Dakar ophalen. Op die manier staat hij in contact met een groot deel van de Senegalese gemeenschap in de Benelux en met hun aanverwanten in Senegal. De container die geleverd werd tijdens het veldwerk bevatte voornamelijk salons, ijskasten, computers en eetkamers (zie foto IV.5). Geen enkele auto werd met deze container vervoerd. De respondent geeft aan dat auto's nog maar sporadisch verscheept worden, in vergelijking met 10 jaar geleden, toen bijna

elke container gevuld was met wagens. Deze respondent heeft op deze manier een bloeiend transnationaal handeltje opgericht en stelt 3 mensen zo goed als voltijds te werk. Een persoon staat in voor de dagelijkse leiding van het depot, 1 persoon houdt 's nachts de wacht en 1 persoon poets het depot elke dag. Hijzelf is om de 2 maand een aantal weken ter plaatse om alles in goede banen te leiden. Deze manier van overdracht geeft reeds aan dat 6 keer per jaar 67m³ goederen vervoert worden van België naar Senegal, wat naar schatting 1000m³ goederen zijn die elk jaar van België naar Senegal overgemaakt worden via deze methode. Naast deze persoon zijn er nog een aantal migranten met gelijkaardige praktijken bezig, wat doet vermoeden dat het overgemaakte volume nog groter is. Naast Senegalese migranten zijn er ook steeds meer Belgen die goederen opsturen bestemd voor Senegal. Vrijwilligersorganisaties of Belgen die een buitenverblijf hebben sturen alsmaar meer goederen op.

Foto IV. 5 Overgebrachte goederen van Senegalese migranten in België naar Dakar

Foto: Karen Stuyck

Hoewel het georganiseerde containervervoer wellicht het grootste volume aan goederen vervoert, worden er eveneens vele goederen meegenomen tijdens een bezoek aan Senegal. Niet zelden werd tijdens het veldwerk gewezen op een grote mooie televisie, muziekinstallatie, dvd-speler of GSM die de migrant tijdens één van zijn bezoeken had meegebracht. Ook werd de onderzoeker zelf ingeschakeld als koerier. Vlak voor het vertrek naar Senegal werd er veelvuldig over en weer getelefoneerd met de vraag om goederen mee te nemen naar hun families in Senegal. Kledij, gsm's, snoepgoed of speelgoed voor de kinderen en een kleine som geld werden op die manier meegebracht.

Goederen worden eveneens via andere, minder populaire, methodes naar Senegal vervoert, bijvoorbeeld via de post. Eén respondent vertelde dat hij, voor het georganiseerde containervervoer in België goed uitgebouwd was, beroep deed op Senegalese koeriers in Frankrijk. Dat zijn veelal vrouwen die met een goedkoop vliegtuigticket enkele dagen naar Parijs of andere grote steden vliegen om van daaruit bagage tegen betaling mee terug te nemen naar Senegal. Zij nemen zo goed als geen eigen bagage mee, slapen bij familieleden of in goedkope hotels en verdienen de kost door veelvuldig over en weer te vliegen.

1.3 INVLOED VAN REMITTANCESPRAKTIJKEN OP DE POSITIE IN DE BELGISCHE MAATSCHAPPIJ

Niet enkel de positie van de migrant in de Belgische maatschappij beïnvloedt de remittancespraktijken van de respondenten. Remittancespraktijken beïnvloeden eveneens de positie in de Belgische maatschappij.

Drie respondenten die tot de groep **overlevers** behoren hebben verscheidene jaren in België gewoond met **studentenpapieren**. Zij maakten tijdens die periode officieel deel uit van de Belgische maatschappij en konden deelnemen aan het legale arbeidscircuit door middel van een studentenjob. De combinatie studeren en werken om de familie in Senegal te onderhouden, werd voor hen echter onhoudbaar. De kosten (het betalen van het collegegeld) en de tijd nodig om lessen bij te wonen en examens af te leggen wogen te zwaar. Uiteindelijk zijn deze drie respondenten er niet meer in geslaagd om het studentenvisum te verlengen. Volgende respondent leeft al 10 jaar in België met een studentenvisum. Hij slaagt er wel in om elk jaar examens af te leggen, het nodige collegegeld te verzamelen en de familie in Senegal te ondersteunen. Toch heeft hij veel van zijn collega's omwille van bovengenoemde redenen in de illegaliteit zien belanden:

« Pour s'en sortir, les étudiants, c'est très difficile. Ils devraient trouver du travail, dans les restaurants ou le nettoyage, pour payer leur minerval, leur chambre, pour manger et pour soutenir la famille au pays. En outre, ils doivent continuer les études. Il y en a qui malgré ces difficultés parviennent à décrocher un diplôme. Il y en a qui n'en sortent pas, parce que ce n'est pas évident avec l'appel à l'aide du pays. Une fois que leurs enfants sont en Europe, pour diverses raisons, même pour étudier, ils pensent que maintenant les difficultés de la vie vont se résoudre. Mon enfant est en Europe, là-bas il y a de l'argent, il va pouvoir nous aider, faire une certaine contribution financière, les parents ont ça en tête. Et avec tout ce poids psychologique, beaucoup, ils abandonnent les études. Pour un étudiant pour pouvoir rester ici, il faut étudier, avoir des diplômes, renouveler son permis de séjour. Parfois, on n'arrive pas, parce que tu ne peux pas faire des examens, et tu peux tomber dans l'illégalité, donc, ce sont des choses qui arrivent. Et tout ça, c'est à cause de la pression sur les étudiants. Leurs familles sont pauvres, et eux, dès qu'ils sont ici, ils veulent essayer de relever des défis de leurs familles. Ce n'est pas évident. Il y en a qui viennent en Belgique, ils font un an d'étude et ils ne réussissent pas, et ils disent, moi je vais rentrer dans le business, gagner de l'argent. Ça crée beaucoup de drames. » (respondent 43, overlever, 10 jaar in België met een studentenvisum)

De migranten die in de illegaliteit belanden, verslechteren hun positie in de Belgische maatschappij. Tot voorheen konden zij legaal participeren in de arbeidsmarkt en in de huisvestingsmarkt en konden zij zich aansluiten bij een ziekenfonds. Door het veranderen van statuut wordt deze toegang hen onzegd. Vanaf dat moment moeten ze trachten te overleven

door te steunen op het informele segment van de verschillende velden en door te steunen op het veelal Senegalese netwerk.

De **overlevers** zonder officiële verblijfsvergunning hebben eveneens geen toegang tot de verschillende velden van integratie. Hun positie in de Belgische maatschappij is reeds zeer precair en kan op het eerste zicht weinig achteruitgaan. Deze overlevers geven aan dat ze slechts geld naar de familie zullen opsturen wanneer ze ook effectief geld ter beschikking hebben. Het uitvoeren van criminele activiteiten behoren niet tot de keuzemogelijkheden. Toch worden migranten soms voor een onvoldongen feit geplaatst, bijvoorbeeld wanneer er iemand van de familie ernstig ziek wordt. Deze onvoorziene kosten zorgen voor vele problemen en geld lenen bij iemand van het netwerk is de enige mogelijkheid. Migrantten moeten op hun hoede zijn dat ze hun netwerk niet uitputten (zie ook Meert 1998). Er is echter geen enkele respondent die aangeeft dat hij niet meer kan aankloppen voor hulp bij iemand uit zijn netwerk. Telkens wanneer er geld geleend werd, werd dit op tijd en stond terugbetaald. Het kleine aantal Senegalezen dat betrokken is in overvloedig drank- of druggebruik kan in veel mindere mate steunen op hulp van de Senegalese gemeenschap. Verscheidene respondenten gaven bijvoorbeeld aan dat ze niet geassocieerd willen worden met het de Coninckxplein in Antwerpen omwille van het drugimago.

Onvoorziene medische kosten zorgen ook voor de **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal** voor grote zorgen. Drie respondenten delen mee dat ze - omwille van deze onvoorziene kosten in Senegal - schulden hebben bij gas-, electriciteits- of telefoonoperatoren. Ze lenen geld bij kennissen uit het netwerk en doen aan schuldbemiddeling. Nooit werd er naar een bancaire lening gegrepen om aan de verantwoordelijkheden in Senegal tegemoet te komen. Deze migrantten komen omwille van de onvoorziene transfers in een negatieve spiraal terecht, waardoor hun positie in de Belgische maatschappij verslechtert. Een respondent overweegt bijvoorbeeld om te verhuizen omdat de huurkosten te hoog zijn en de ziektekosten in Senegal blijven voortduren. Het inkomen van de **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal** is zeer beperkt waardoor onvoorziene kosten een belangrijke hypotheek leggen op hun participatie in de Belgische maatschappij. Ook de maandelijkse remittances voor het huishouden in Senegal beïnvloeden de participatie in de Belgische maatschappij. Dit geldt voor alle respondenten met een beperkt inkomen (overlevers, nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal, oude arbeidsmigranten). Volgende respondent verdient 983 euro en stuurt elke maand 150 euro voor het huishoudbudget naar Senegal. Hij is reeds 16 jaar in België en heeft al die jaren nog niet kunnen investeren in betere huisvesting. Daarenboven meldt hij dat hij zich vele zaken onttrekt:

« I : Est-ce que vous vous êtes privé de certaines choses à cause de cet envoi ?

R : Ecoute, moi, j'ai 983 euros par mois. Je paye 460 euros pour le logement et après, il y a le gaz, l'électricité, le manger. Donc, pour dire, que ça ne suffit presque pas. Et envoyer au Sénégal tous les mois 150 euros pour acheter du riz, l'électricité, l'eau, parce que je ne peux pas manger et laisser eux mourir de faim. C'est tous les mois, tous les mois, il faut le faire.

Donc, il ne reste pas beaucoup. Quand il y a des imprévus, c'est la catastrophe. Donc oui, naturellement. Je me suis privé de beaucoup de choses. Si tu ne te privas pas, tu ne peux pas arriver à régler ces problèmes. Moi, j'ai besoin de mettre de beaux habits, avoir un bon parfum, avoir une voiture ici pour aller faire mes courses, d'aller à la plage, aller au restaurant. Je ne peux pas, je ne peux pas. Non, tu te privas de beaucoup de choses. Me permettre par exemple une chemise bien que j'en vois à 40 euros, je ne peux pas (rires) même si je veux, tu te privas de beaucoup de choses. Je ne peux pas m'acheter un téléphone de 150 euros ou 200 euros bien que c'est moderne ; je ne peux pas. Je prends un téléphone de 30 euros. Tu vas te priver de luxe. Pour gérer l'essentiel. Je n'ai pas avancé ici en Belgique, mais ma famille au Sénégal n'a pas eu de problèmes non plus. » (respondent 29, oude arbeidsmigrant, 16 jaar in België, prepensioen)

De oude arbeidsmigranten halen allen aan dat ze zich heel veel ontzegd hebben in België om hun verwanten in Senegal te helpen. Hun migratiereden stond ook helemaal in het teken van de collectieve belangen van de familie, terwijl nieuwe arbeidsmigranten, die veelal afkomstig zijn van Dakar, naast de collectieve belangen eveneens streven naar individueel succes.

De **nieuwe arbeidsmigranten die over meer kapitaal** beschikken moeten hun consumptiepatronen in België niet tot een minimum terugbrengen om geld te kunnen sturen naar Senegal. Zij kunnen streven naar een kwaliteitsvol leven binnen de Belgische context en net als de **succesvolle gediplomeerden** twee ervaringsruimtes toelaten die de beslissingen omtrent hun geldbeheer bepalen. Deze respondenten gaan al eens naar de biscoop of elders dan in Senegal met vakantie. Een keuze die de gezinsleden in Senegal moeilijk kunnen begrijpen. Toch vergeten zij hun afkomst niet en ondersteunen de familie voor levensnoodzakelijke uitgaven, maar ook voor materiële goederen waar de familie in Senegal veel belang aan hecht zoals dure en opvallende GSM's of merkkledij. Op die manier schrijven deze migranten zich in binnen de economische, culturele en sociale mondiale orde (zie eveneens Sercu 2009).

Vijf respondenten die allen behoren tot de **succesvolle gediplomeerden** zijn er in geslaagd om door middel van remittances niet enkel hun positie in de Senegalese maatschappij, maar eveneens in de Belgische maatschappij te verbeteren. Deze respondenten zijn erin geslaagd om door middel van een goede investering een extra inkomen in Senegal te verkrijgen. Onderstaande respondent verhuurt bijvoorbeeld de benedenverdieping van zijn huis in Senegal en het geld dat hij daarmee verdient, laat hem toe om de familie in Senegal gedeeltelijk te onderhouden. Hoge transactiekosten die geldtransferbedrijven vragen worden hiermee uitgespaard:

« I : Est-ce que quelqu'un habite dans votre maison maintenant ?

R : Oui, j'ai loué le rez-de-chaussée, mais l'étage, il y a justement mon frère qui passe là-bas. Mais le rez-de-chaussée j'ai donné à une agence qui l'a loué. Comme ça, moi, ça me soulage de certaines charges maintenant. Depuis ça, j'envoie moins, tu vois, le louer est

aussi un peu pour la famille. L'argent que je gagne comme ça, me permet d'investir ici en Belgique. » (resp7, 12 jaar in België, Belgische universitair diploma)

Deze winstgevende investeringen in Senegal laten deze migranten toe om hun ervaringsruimtes omtrent geldbeheer ook geografisch te scheiden. Het geld dat verdiend wordt in België dient voor het leven in België, het geld dat in Senegal verdiend wordt, dient voor het onderhoud en kosten van de familie in Senegal. Hoewel dit de droom is van vele Senegalese migranten, slagen slechts enkelen hier ook daadwerkelijk in.

HOOFDSTUK 2: DE RELATIE TUSSEN REMITTANCESPRAKTIJKEN EN DE POSITIE VAN HET HUISHOUDEN IN DE SENEGALESE MAATSCHAPPIJ

Het tweede hoofdstuk bestudeert analoog aan het eerste hoofdstuk remittancespraktijken *binnen* staten. Hier wordt echter de nadruk gelegd op de ontvangstcontext van remittances. Dit hoofdstuk bestudeert de positie van de ontvangende huishoudens in de Senegalese maatschappij en de invloed van hun positie op remittancespraktijken. Dit hoofdstuk wil dan ook een antwoord bieden op de tweede onderzoeksvraag, namelijk dat remittancespraktijken afhankelijk zijn van de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij. Daarenboven wordt er nagegaan of remittancespraktijken de positie van het huishouden kunnen verbeteren, met andere woorden of huishoudens door middel van remittances beter kunnen participeren in de verschillende velden van de maatschappij.

Het eerste deel richt zich op een afbakening van de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij. Om de positie van de huishoudens concreet te bepalen wordt er net als in het vorige hoofdstuk beroep gedaan op een clusteranalyse. De resultaten van deze analyse worden geverifieerd op basis van een kwalitatieve analyse van de posities van de verschillende groepen in de maatschappij. Op kwalitatieve wijze worden de strategieën en motivaties om te participeren in de verschillende velden van de maatschappij van de verschillende huishoudtypes in kaart gebracht. De sociale, economische en culturele mogelijkheden die huishoudens ondervinden in de Senegalese maatschappij hebben een belangrijke invloed op deze strategieën.

Het tweede deel legt het verband tussen de positie die de huishoudens bekleden in de Senegalese maatschappij en de invloed die deze positie met zich meebrengt op remittancespraktijken. Tevens wordt er nagegaan of de participatie van de huishoudens in de verschillende velden van de samenleving veranderingen hebben ondergaan aan de hand van bepaalde remittancespraktijken.

2.1 AFBAKENING VAN DE POSITIE VAN HET HUISHOUDEN IN DE SENEGALESE MAATSCHAPPIJ

2.1.1 Het transnationale handelingsmodel van Bourdieu vertaald naar het leven van de huishoudens in Senegal

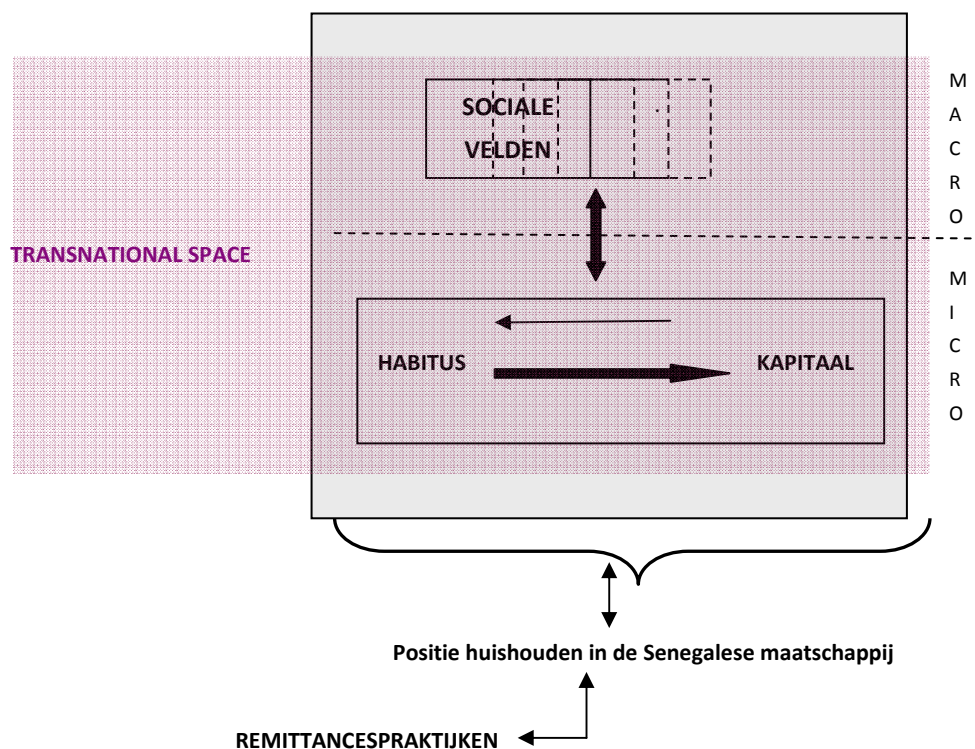
Uit het theoretische model dat opgesteld werd aan de hand van de handelingstheorie van Bourdieu kan er afgeleid worden dat de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij bepaald wordt door de continue dynamiek tussen structurele (veld) en individuele (habitus en kapitaal) factoren. Dit handelingsmodel werd uitgebreid met het transnationale denkbeeld. Het huishouden bevindt zich net als de migranten in een transnationale ruimte door middel van de connectie met familieleden en vrienden elders in de wereld. Tot voorheen werd voornamelijk de nadruk gelegd op de relatie tussen Senegalese migranten in België en hun huishoudens. De huishoudens steunen echter niet enkel op migranten die in België wonen, maar ook op migranten in andere Westerse of Afrikaanse landen en op interne migranten die elders in Senegal wonen. De ondervraagde huishoudens maken door middel van hun netwerken en connecties met gezinsleden elders in de wereld deel uit van een transnationale migratieruimte (Pries 1999; Pries 2005) die verder reikt dan de relatie tussen België en Senegal. Deze ruimte overspant voor elk huishouden andere gebieden, afhankelijk van de netwerken die zij onderhouden. Deze connecties oefenen eveneens een invloed uit op de handelingen van het huishouden en bijgevolg ook op de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij. Transnationale praktijken, zoals remittances, kunnen echter niet bestudeerd worden alsof ze vrij zijn van beperkingen en mogelijkheden voortkomend uit één bepaalde context (Smith & Guarnizo 1998). Dit hoofdstuk legt de nadruk op de beperkingen en mogelijkheden die verbonden zijn met de Senegalese context, zonder de transnationale context geheel op de achtergrond te plaatsen.

De positie van de ontvangers van remittances wordt, in navolging van *'the new economics of labour migration theory'* (NELM), geanalyseerd op het niveau van het hele huishouden en niet op individueel niveau (Massey *et al.* 1998; Stark 1991). Deze theorie deed het denken over migratie begin jaren 1990 heropleven door het gedrag van individuele migranten in een bredere maatschappijcontext te plaatsen en door te stellen dat niet het individu, maar de familie of het huishouden de meest geschikte eenheid van analyse is (Stark 1991). Zowel interne als internationale migratie werd gezien als een deel van een bredere huishoudstrategie om inkomensbeperkingen en sociale en economische ontwikkelingsbeperkingen te diversifiëren. Mensen die in moeilijke economische, politieke of fysische omstandigheden wonen, organiseren hun leven niet individueel, maar eerder in een bredere sociale context zoals het huishouden of zelfs de dorpsgemeenschap (Sen 1999; De Haan 2000). Deze redeneringwijze is voornamelijk geldig bij rurale huishoudens. Bij stedelijke huishoudens wordt de beslissing om te migreren vaker individueel gemaakt, hoewel de toestemming van de

familieoudste belangrijk blijft. Toch wil dit niet zeggen dat het huishouden niet meer belangrijk is. Hoewel de beslissing om te migreren minder collectief genomen wordt, blijft de migrant deel uitmaken van het huishouden. Remittances worden opgestuurd naar het hele huishouden om kapitaal te genereren om korte- en langetermijnrisico's voor het hele huishouden te minimaliseren. Remittancespraktijken kunnen dus beschouwd worden als een gevolg van de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij, maar belangrijker nog, remittancespraktijken kunnen eveneens de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij beïnvloeden (en verbeteren).

In wat volgt wordt het veld, kapitaal en de habitus vertaald naar het leven van de huishoudens in de Senegalese maatschappij.

Figuur IV.4 Schematische voorstelling van de praxistheorie van Bourdieu voor het bestuderen van remittances

Bron: K. Stuyck

A. Sociale velden

Een veld is volgens Bourdieu een netwerk van objectieve relaties tussen posities van actoren die deel uitmaken van het veld. Het veld van de gezondheidszorg is in Senegal bijvoorbeeld opgebouwd uit alle actoren die hierbij betrokken zijn: zieke patiënten, verpleeg(st)ers, dokters,

ontwikkelingsorganisaties die zich inzetten voor de gezondheidszorg in Senegal, maraboets die alternatieve geneeswijzen hanteren, kruidendokters enzoverder. Ook de Staat is een belangrijke speler. In tegenstelling tot de Westerse verzorgingsstaat, kunnen zieken in Senegal niet rekenen op een tussenkomst van de overheid bij de aankoop van medicatie, waardoor medicijnen al gauw onbetaalbaar worden. Publieke ziekenhuizen zijn wel aanwezig, maar zijn zeer ongelijk verdeeld over het land. Iemand die ernstig ziek wordt op het platteland, heeft bijvoorbeeld weinig kans op overleven. Op die manier zorgt de Staat ervoor dat een belangrijk deel van de bevolking uitgesloten wordt uit het veld van de medische gezondheidszorg, en aangewezen is op alternatieve traditionele genezers of religieuze praktijken van maraboets. Bourdieu stelt dat het geheel van velden de maatschappij voorstelt. Om de positie van de huishoudens in de maatschappij te bepalen, wordt de participatie van de huishoudens geanalyseerd in verschillende velden die van belang zijn voor de participatie in de maatschappij. Deze velden worden analoog afgebakend aan de velden die belangrijk zijn voor de participatie van individuen in de Belgische maatschappij: de arbeidsmarkt, de gezondheidszorg, onderwijs, de huisvestingsmarkt en verwantschapsnetwerken (Engbersen 1999). Deze velden zijn in ontwikkelingslanden echter zeer verschillend opgebouwd dan in ontwikkelde landen en worden verder uitgelegd bij de bespreking van kapitaal in de verschillende velden van de maatschappij (2.1.1.B). Daarenboven moeten burgers om goed te kunnen participeren in deze verschillende velden zich als gelijkwaardige burgers kunnen bewegen, zonder dat de lichamelijke of persoonlijke integriteit in het geding komt. Het voorbeeld van de gezondheidszorg in Senegal maakt reeds duidelijk dat niet alle burgers evenveel toegang krijgen tot een bepaald veld bijvoorbeeld door een gebrek aan gezondheidscentra of opgeleide dokters en verpleeg(st)ers. Daarenboven kampen vele huishoudens met extreme armoede, waardoor zowel de lichamelijke als persoonlijke integriteit in het geding komt en men niet gelijkwaardig kan participeren in de verschillende velden van de maatschappij. Huishoudens die kampen met (kans)armoede kunnen niet gelijkwaardig participeren in de maatschappij. Het belang van (kans)armoede wordt eveneens verder besproken in paragraaf 2.1.1.B.

B. Kapitaal en habitus in de verschillende sociale en economische velden voor de participatie in de maatschappij

Terwijl velden op macroniveau opereren en alle mogelijke actoren verenigen die macht uitoefenen op een bepaald veld (voor de arbeidsmarkt zijn dit bijvoorbeeld alle werknemers, werkgevers, maar ook de minister van tewerkstelling enzoverder), wordt het kapitaalsbegrip en de habitus op individueel niveau beschouwd. In het theoretische deel werd reeds besproken dat de habitus en het kapitaal van individuen nauw met elkaar verbonden zijn en dat er een wederzijdse invloed optreedt. De habitus kan begrepen worden als hetgeen men impliciet aanleert door middel van het socialisatieproces dat elk individu doormaakt doorheen zijn leven. Door middel van dit proces accumuleer je als individu eveneens kapitaal, wat

omschreven kan worden als impliciet kapitaal. Het aanleren van de moedertaal is bijvoorbeeld een vorm van impliciet cultureel kapitaal. Een extra taal aanleren is dan een vorm van expliciet cultureel kapitaal, iets waar je een uitdrukkelijke inspanning voor doet.

Bij de bespreking van de kapitaalsbegrippen van Bourdieu, werd duidelijk dat hij een opdeling maakt naar economisch, sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal. Binnen elk veld zullen verschillende kapitaalsvormen van belang zijn. Ook de converteerbaarheid van verschillende kapitaalsvormen is van belang. Door bijvoorbeeld flink te investeren in sociale netwerken, kan men besparen op economisch kapitaal omdat men bijvoorbeeld door middel van vriendenhelp geen arbeid hoeft in te huren tijdens het oogsten. Economisch kapitaal heeft in de Senegalese samenleving een enorme sociale en symbolische functie en versterkt je zichtbaarheid in de samenleving. In de Senegalese samenleving neemt geld immers een belangrijke plaats in binnen de constructie en handhaving van sociale relaties (Sercu 2009). Zo tracht men bijvoorbeeld via geld dat in familiale en religieuze ceremonies uitgewisseld wordt de sociale zekerheid uit te bouwen. Als ik nu genoeg geld geef voor het trouwfeest van die persoon, dan kan ik eveneens rekenen op die persoon als ik in nood ben of een belangrijk feest geef (Ndione 1994).

Vooraleer dieper in te gaan op de accumulatie van kapitaal in de specifieke velden van de maatschappij, wordt er eerst aandacht besteed aan het belang van armoede voor de participatie in deze verschillende velden. Armoede is alom vertegenwoordigd in ontwikkelingslanden en is zowel oorzaak als gevolg van uitsluiting uit de belangrijke sociale velden van de maatschappij. Armoede verhindert burgers om goed te kunnen participeren in de verschillende velden en zich als gelijkwaardige burgers te bewegen.

Belang van armoede

Armoede is een zeer complex fenomeen met verschillende dimensies en definities. Oorspronkelijk werd armoede voornamelijk beschouwd in het kader van inkomensarmoede en het bezitten van economisch kapitaal. De meest voorkomende invulling van inkomensarmoede komt neer op het weergeven van het percentage van de bevolking dat onder een vastgelegde armoedelijijn leeft. De internationale standaard voor de armoedelijijn is vastgelegd op 1 of 2 dollar per hoofd van de bevolking per dag (aangepast aan de koopkracht of de '*purchasing power parity*') (WorldBank 2001). Een alternatieve, maar meer omslachtige methode is om de minimale hoeveelheid calorieën per dag vast te leggen om in redelijk goede gezondheid te kunnen overleven, aangevuld met een aantal niet-consumeerbare goederen die nodig zijn om een degelijk sociaal leven te kunnen leiden (bijvoorbeeld kledij) (zie bijvoorbeeld Reddy *et al.* 2006). Andere studies bekijken een kwantitatieve benadering van inkomensarmoede en vergelijken de uitgaven van de armste 20% van de bevolking met de rijkste 20% van de bevolking. Vanaf de jaren 1990 kwam er binnen het armoedeonderzoek stilletjes aan een verschuiving in de invulling van armoede. Met het verlaten van het inkomen als dominant criterium werd er gekozen voor een definitie van armoede met meerdere aspecten, waarbij het inkomen slechts één aspect werd, naast arbeid, wonen, onderwijs, enzoverder. Vranken et

al (Vranken *et al.* 2006) beschrijven armoede als 'een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan'. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Door armoede in functie van sociale uitsluiting te definiëren wordt de nadruk gelegd op het feit dat armoede niet enkel van financiële aard is, maar eveneens kan ontstaan door niet-financiële oorzaken zoals chronische ziekte of een slechte leefomgeving. Iemand kan dus sociaal uitgesloten zijn zonder financieel arm te zijn. In een land als Senegal wordt dit bijvoorbeeld duidelijk wanneer er gekeken wordt naar de uitrusting van de woonomgeving (in termen van gezondheidszorg, water, elektriciteit en onderwijs). Dit bepaalt in sterke mate of iemand (of een hele leefgemeenschap) uitgesloten wordt. Inwoners van bepaalde afgelegen rurale dorpjes worden bijvoorbeeld uitgesloten uit de medische gezondheidszorg of het algemeen onderwijssysteem, aangezien er gewoonweg geen mogelijkheden tot onderwijs of gezondheid zijn. Ontwikkelingsdeskundigen leggen de laatste 20 jaar eveneens sterk de nadruk op menselijke ontwikkeling. Voor deze indicator wordt er zowel rekening gehouden met de levensverwachting, alfabetisering en het bruto binnenlands product per hoofd (UNDP 2010).

Met een bevolking van naar schatting 13 miljoen inwoners (2009) behoort Senegal tot de armste landen ter wereld. De inkomensarmoede in Senegal is groot. In 2000 leefde 26% van de bevolking onder de 1 dollar armoedegrens en 68% van de bevolking onder de 2 dollar grens. De inkomensarmoede berekend op een minimum van 2400 calorieën per dag is nog groter (ANSD 2001). In 2001 bevond 57,1% van de huishoudens zich onder deze grens van 2400 calorieën per dag (wat wel een verbetering is van 10% in vergelijking met 1995 (ANSD 2001)). Het FAO (2009) stelt als grens 2374 calorieën per dag en vindt dat 26% van de Senegalese bevolking minder calorieën per dag opneemt (2003-2005), een situatie die nog steeds ongunstig is, maar minder schrijnend dan de resultaten van het ANSD. De inkomensarmoede is eveneens ongelijk verdeeld over het land en komt vaker voor in rurale gebieden. Onderstaande tabel geeft de gemiddelde uitgaven per persoon en per huishouden weer volgens de woonplaats van de huishoudens. Hieruit kan men aflezen dat de gemiddelde uitgave per persoon per dag van alle inwoners 1.2 dollar bedraagt, een bedrag dat zich bevindt onder de armoededrempel van 2 dollar per persoon per dag. Inwoners van rurale gebieden kampen met extreme armoede. Gemiddeld besteedt een plattelandsbewoner slechts 0.7 dollar per dag. Het leven in de stad is wel duurder dan op het platteland, maar toch blijft de gemiddelde uitgave zeer laag. De inwoners van Dakar zijn er gemiddeld genomen het best aan toe (gemiddelde uitgave per persoon per dag bedraagt 2.16 dollar). In Dakar treedt er echter een sterke polarisering op met een klein aandeel van de bevolking dat zeer rijk en een groot aandeel dat zeer arm is (ANSD 2001).

Tabel IV. 20 Gemiddelde uitgaven, per persoon en per huishouden, volgens het woonmilieu

	GEMIDDELDE UITGAVE PER PERSOON PER DAG	GEMIDDELDE UITGAVE PER HUISHOUDEN PER MAAND	% BEVOLKING	% HH
Dakar urbain			22,4	25,9
FCFA	1010	258990		
EURO	1,55	398		
DOLLAR	2,16	553		
Andere steden			19,1	19,5
FCFA	632	184349		
EURO	0,97	284		
DOLLAR	1,35	394		
Stedelijke woonomgeving			41,5	45,4
FCFA	836	226977		
EURO	1,3	349		
DOLLAR	1,8	485		
Rurale woonomgeving			58,5	54,6
FCFA	349	111091		
EURO	0,5	171		
DOLLAR	0,7	237		
Totaal			100	100
FCFA	551	163715		
EURO	0,8	252		
DOLLAR	1,2	350		

ESAM II, 2004, p. 147

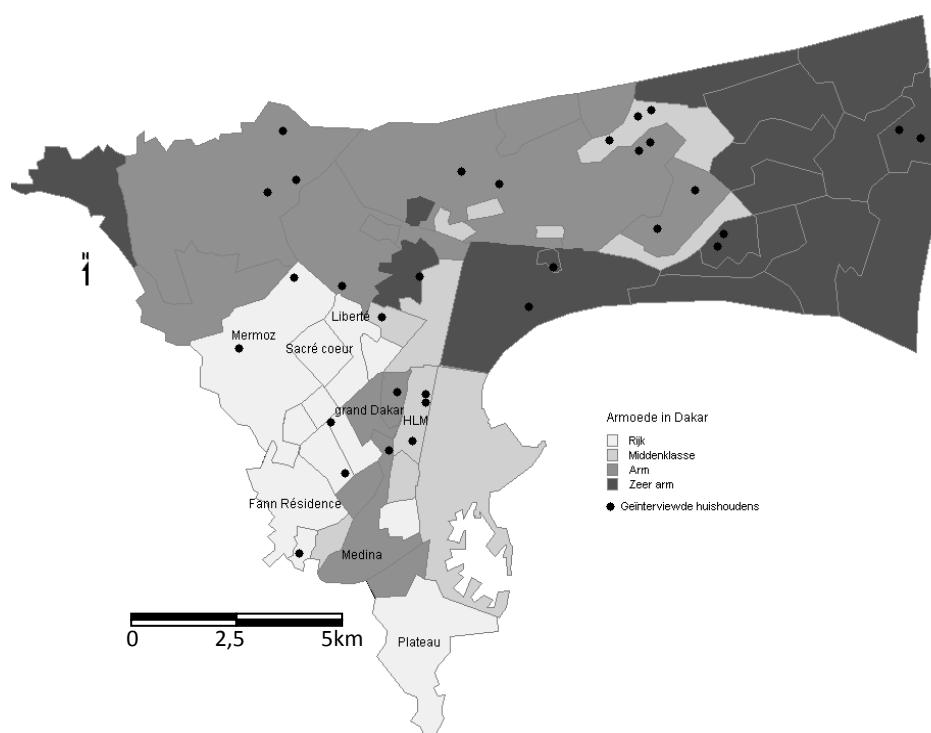
De menselijke ontwikkelingsarmoede is in Senegal eveneens groot. Met een '*human development index*' van 0.411 behoort Senegal tot de minst ontwikkelde landen ter wereld en bekleedt het de 144ste plaats van de 169 gerangschikte landen ter wereld (UNDP 2010).

Diop en Niang (2005) hebben de armoede in Dakar beschreven in hun boek '*La pauvreté au Sénégal*'. Kaart IV.1 geeft deze armoede ruimtelijk weer. Deze kaart is opgesteld aan de hand van een typologie van wijken die verschillende sociale en economische variabelen¹⁹ omvat,

¹⁹ De variabelen die opgenomen werden voor de analyse hebben betrekking op demografische gegevens (bevolkingsverdeling, aandeel kinderen jonger dan vijf jaar, aandeel personen afkomstig van rurale gebieden); ondervoeding van de bevolking; scholingsgraad van de kinderen van 0 tot 15 jaar; de inkomens- en uitgavenongelijkheid (het inkomen van de huishoudens, het aandeel werknemers (publiek en privé) in de werkende bevolking, voedingsuitgaven en andere uitgaven); basisvoorzieningen zoals de toegang tot water, elektriciteit, onderwijs en sanitaire voorzieningen en het comfort van de woning. De variabelen zijn hoofdzakelijk afkomstig uit enquêtes die afgenomen zijn tussen 1991 en 1996, waardoor de kaart

volgens een principaal componentenanalyse. Er werden variabelen opgenomen die betrekking hebben op zowel inkomensarmoede, menselijke ontwikkelingsarmoede als andere dimensies van armoede (huisvesting, tewerkstelling,...). De rijkste wijken (Fann, Mermoz, Sicap, Plateau,...) bevinden zich in het zuidwesten van de stad. Deze buurten zijn sterk gestructureerd volgens de traditionele welvaartsindicatoren zoals hoge inkomsten en uitgaven en goed comfort van de woning. De arme en zeer arme wijken situeren zich voornamelijk in de buitenwijken van Dakar, maar ook enkele oude wijken in de binnenstad (Médina, Grand Dakar) zijn arm wegens overbevolking en het ontbreken van basisvoorzieningen. De geïnterviewde huishoudens in Dakar kennen een goede ruimtelijke spreiding en zijn terug te vinden in de verschillende wijktypes.

Kaart IV. 1 Armoedetypologie voor de verschillende wijken van Dakar

Bron: (Diop & Niang 2005)

gedateerd zou kunnen zijn. Hoewel ontwikkelingssteden een snelle ontwikkeling en verandering doormaken, blijft de inertie van de ruimte gelden, waardoor deze kaart nog steeds een goede indicatie geeft van de ruimtelijke verdeling van armoede in Dakar. Voor meer informatie zie (Diop & Niang 2005). Om de leesbaarheid te vergroten zijn de oorspronkelijke 5 types gereduceerd tot 4 types.

Verwantschapsnetwerken: belang van het Senegalese huishouden

Participatie in de Senegalese maatschappij wordt bepaald aan de hand van het kapitaal van de verschillende leden van het huishouden en niet op individueel niveau. De leden van dezelfde familie werken immers samen en spannen zich in om de onderlinge cohesie en solidariteit te bewerkstelligen. Senegalese huishoudens houden ondanks extreme armoede of grote tegenslagen toch stand, omwille van deze solidariteit tussen de leden. Zonder de hulp van andere leden van het huishouden zouden vele individuen er niet in slagen om te overleven. Deze solidariteit is niet enkel een morele verplichting of een taak, maar eerder een waarde die de kinderen reeds geleerd en geïntegreerd hebben op zeer jonge leeftijd. Men heeft geleerd om het weinige dat men bezit te delen ten gunste van het genot van iedereen van de familie. Wanneer iemand van het huishouden het geluk heeft om goed werk te hebben, zal deze persoon niet enkel zijn vrouw en kinderen onderhouden, maar indien nodig ook zijn ouders, zussen, broers en aanverwanten.

De definitie van de Senegalese familie is vanuit Westers oogpunt echter geen eenvoudige zaak. Op het platteland (maar soms ook in de stad) leeft men veelal in concessies, 'woonheden' die gevormd worden door meerdere huishoudens die een familieband delen (bijvoorbeeld meerdere broers met hun respectievelijke vrouwen en kinderen). De concessie telt meestal meerdere woningen en wordt (indien mogelijk) omringd door een afsluiting. De financiën (om de maaltijden te bereiden,...) worden bij sommige concessies beheerd door 1 persoon (*chef de concession*) bij andere concessies worden de financiën eerder geregeld per huishouden (*door de chef de ménage*) (en worden de maaltijden gescheiden klaargemaakt en verbruikt). Daarnaast komt het polygame samenlevingsmodel nog steeds veel voor in Senegal. Volgens de islamitische traditie, vastgelegd in moderne wetten, mogen mannen vier vrouwen hebben. Op het platteland leven deze vrouwen en hun kinderen meestal samen op dezelfde plaats, eventueel in verschillende woningen naast elkaar binnen dezelfde concessie. Ook in het stedelijk milieu leven verschillende vrouwen samen, maar kunnen deze vrouwen ook elk aan een ander uiteinde van de stad wonen. De man verblijft dan een afgesproken aantal dagen in het ene huishouden, waarna hij hetzelfde aantal dagen bij de tweede vrouw verblijft enzoverder. Voornamelijk in de steden proberen vrouwen echter te ontsnappen aan dit polygame samenlevingsmodel en vragen steeds vaker de echtscheiding aan omdat ze geen zin hebben om als tweede of derde vrouw met een veel oudere man getrouwd te zijn. Ook jonge koppels uit de middenklasse trachten te ontsnappen aan de macht van de familieoudsten en verlaten de uitgebreide familie indien ze hiervoor de middelen hebben. Hierdoor ontstaan er steeds meer kleinere stedelijke huishoudens, enerzijds precare huishoudens met aan het hoofd een gescheiden vrouw of weduwe en anderzijds kleine nucleaire middenklassenhuishoudens die meer en meer de Westerse manier van leven aannemen. Dit wil echter niet zeggen dat de solidariteit met het uitgebreide huishouden ophoudt. Ook deze leden van het huishouden blijven het huishouden indien nodig steunen.

De familieband blijft voor Senegalezen zeer belangrijk. Dit geldt eveneens voor Senegalese migranten die zich elders in de wereld bevinden. Zij maken nog steeds volledig deel uit van het

huishouden, worden op de hoogte gebracht en betrokken bij tegenslagen of voorspoedige gebeurtenissen. Meer nog, migratie kan in sommige huishoudens bekeken worden als een risicospreidende strategie voor het huishoudinkomen en een strategie om marktschommelingen te overwinnen. Wanneer niemand van het huishouden toegang heeft tot de arbeidsmarkt of een degelijk inkomen in Senegal, kunnen deze huishoudens toch overleven door middel van het kapitaal dat door één of meerdere migranten van het huishouden teruggestuurd wordt in de vorm van remittances. Het aantal gemigreerde leden van een huishouden is dus een belangrijke vorm van sociaal kapitaal die essentieel kan zijn om te overleven.

Tabel IV.21 geeft een aantal belangrijke kerncijfers weer van het Senegalese huishouden. Hieruit blijkt dat het gemiddelde huishouden in Senegal 9,8 personen omvat. Voornamelijk op het platteland komen huishoudens met meer dan 10 of zelfs 20 leden veelvuldig voor. De kleinste huishoudens zijn terug te vinden in Dakar, waar steeds meer nieuwe samenlevingsmodellen ontstaan.

Tabel IV. 21 Enkele kenmerken van het Senegalese huishouden

	DAKAR	ANDERE STEDEN	PLATTELAND	TOT
Aantal huishoudens met				
1-4 leden	24. %	14.8%	8.8%	13.9%
5-9 leden	41.7%	42.3%	42.2%	42.1%
10-19 leden	29.4%	37.3%	41.9%	37.8%
20+ leden	4.8%	5.2%	7.2%	6.2%
Gemiddeld aantal leden	8.2	9.2	10.2	9.8
Huishoudens				
Zonder internationale migrant	22.3%	25.4%	35.5%	30.1%
Met internationale migrant	77.7%	74.6%	64.5%	69.9%

Bron: (ANSD 2001)

Uit bovenstaande tabel wordt eveneens duidelijk dat de grote meerderheid van de Senegalese huishoudens (69.9%) een internationale migrant hebben (in Afrika, Europe, VS,...). In Dakar hebben zelfs 77.7% van de huishoudens iemand elders in de wereld wonen. Hieruit blijkt dat migratie alom vertegenwoordigd is in de Senegalese maatschappij. Transnationaal sociaal kapitaal (wat zich uit in sterke banden met leden van het huishouden elders in de wereld) kan eventueel omgezet worden in economisch kapitaal, wat essentieel is om te overleven.

Toegang tot de arbeidsmarkt: scharrelen om te overleven

Participatie in de arbeidsmarkt is ook in Senegal één van de vereisten om economisch kapitaal te accumuleren. Voor de periode van kolonisatie was de Senegalese samenleving hoofdzakelijk een overlevingseconomie waar mensen de schaarse goederen die zij nodig hadden zelf produceerden of onderling ruilden of herverdeelden. De kolonisatie heeft gezorgd voor de introductie van geld in de Senegalese maatschappij²⁰: slaven werden bijvoorbeeld in samenwerking met lokale vorsten verkocht en verhandeld, pindanoten werden verkocht aan grote Franse bedrijven (Gonin 2001) en grondeigenaars moesten belastingen betalen aan Frankrijk (Hesseling & Kraemer 1996). De verschillende droogteperiodes in de landbouw sinds het einde van de jaren 1960 zorgde voor een tekort aan monetaire inkomsten. Interne migratie naar de steden en internationale migratie was hierop het antwoord. Dit deed de markteconomie in Senegal toenemen. Deze migratie zorgde immers voor een toestroom aan financiële middelen tot diep in het platteland. Tot in de kleinste plattelandsgemeenschappen is de gsm bijvoorbeeld geïntroduceerd en proberen mannen en vrouwen op allerlei manieren aan geld te komen.

De positie die de verschillende leden van het huishouden innemen op de arbeidsmarkt, bepaalt dus in grote mate het economisch kapitaal waarover zij kunnen beschikken. Deelname aan de arbeidsmarkt is dus ook in Senegal een cruciale factor om te kunnen participeren aan de maatschappij (Marfaing 2003). Deze arbeidsmarkt is echter heel anders gestructureerd dan in Westerse landen. Wanneer je bijvoorbeeld in Dakar rondloopt, tref je overal ambulante verkopers van allerlei kleine handelswaar aan zoals telefoonkaarten, koffie, pindanoten, enzoverder (zie foto IV.6 en foto IV.7). Daarnaast vind je overal niet-gereguleerde stalletjes om je kleren te laten maken, je band te laten repareren, sleutels te laten bijmaken of je haar te laten knippen. Dit informele segment van de arbeidsmarkt is zeer belangrijk en bestaat al decennia lang naast het formele segment van de arbeidsmarkt (Gonin 2001; Hesseling & Kraemer 1996; Fall 2007). Het ontstaan en de groei van deze informele sector is in Senegal voornamelijk het gevolg van de sterke migratie van inwoners van rurale gebieden naar steden²¹. De rurale bevolking werd en wordt aangetrokken door de hogere lonen in de steden, wat zorgt voor een arbeidsoverschot. Zij die geen job vinden binnen het formele arbeidscircuit zien geen andere optie dan zich bezig te houden met informele activiteiten om in hun levensonderhoud te voorzien (Neefs 2008).

²⁰ Hoewel een beperkt aantal handelaars reeds vanaf de 10^e eeuw terug te vinden zijn met de trans-Saharische handel van zout, goud, Arabische gom, ivoor en kruiden (Hesseling & Kraemer 1996)

²¹ Andere mogelijke oorzaken zijn een hoge belastingdruk en overmatig reguleren (Neefs 2008)

Foto IV. 6 Ambulante verkoper van matrassen

Foto: H. De Maeyer

Foto IV. 7 Ambulante verkoper van koffie

Foto: H. De Maeyer

Het is belangrijk om op te merken dat de informele sector in ontwikkelingslanden een andere betekenis heeft dan in industrielanden. In ontwikkelde economieën gaat het vooral om activiteiten waarbij belastingen ontdoken worden (Van der Leun & Kloosterman 2006) terwijl het in ontwikkelingslanden meer gaat om een overlevingsstrategie waarbij de personen in deze sector bijna geen andere keuze hebben. Het is namelijk zo dat er in deze landen meestal geen of een zeer beperkte werkloosheidsverzekering of sociaal zekerheidssysteem bestaat, waardoor werklozen op zichzelf en hun familie aangewezen zijn. De term informele sector in ontwikkelingslanden werd geïntroduceerd in de academische literatuur door Keith Hart (Hart 1973) begin jaren 1970. Deze sociale antropoloog gebruikte de informele sector om de stedelijke werklieden te beschrijven die niet actief waren in de formele arbeidsmarkt van ontwikkelingslanden en die op zelfstandige wijze ongereguleerde activiteiten uitoefenden. Hart (1973) benadrukte de dynamiek en de diversiteit van de informele activiteiten, die veel verder ging dan de conventionele beschrijving van de stedelijke zelfstandigen als schoenenpoetsers en lucifersverkopers (Defourny & Develtere 1999). Naast het werk van Hart, wordt het rapport van het 'International Labor Office' over tewerkstelling in Kenya (ILO 1972) als de grondleggende publicatie in verband met informele economie beschouwd. Dit rapport definieert de informele sector als die activiteiten die niet voldoen aan overheidsreguleringen en die geen belastingen betalen (Neefs 2008). Ook dit onderzoek bekijkt informele activiteiten, net zoals het rapport van het 'International Labor Office' (1972), als die activiteiten waarvoor men geen belastingen betaalt en die niet voldoen aan overheidsreguleringen. Zij zijn vaak het enige alternatief voor een grote groep mensen die geen vast en legaal arbeidscontract kunnen

bemachtigen. Werknemers in de informele sector hebben dus een zeer onzeker inkomen dat van dag tot dag kan verschillen. Daarnaast genieten ze geen bescherming in geval van ziekte of werkonbekwaamheid. Deelname aan de informele arbeidsmarkt heeft dus een onzeker karakter wat betreft de accumulatie van economisch kapitaal. De explosieve verstedelijking en de informele economie in de steden zal de komende jaren echter nog sterk toenemen, want boeren en vissers zien hun oogst en vangst nog steeds afnemen. De visserij, goed voor 13% van de Senegalese export en 1.7% van het BBP staat bijvoorbeeld onder sterke druk nu de Senegalese regering nieuwe vislicenties (2011) heeft toegekend aan buitenlandse industriële vissersboten. Op die manier staan de kleinschalige Senegalese vissers onder grote druk, wat opnieuw migratie naar de steden teweegbrengt.

Onderwijs

Deelname aan onderwijs vormt één van de kernindicatoren van de menselijke ontwikkelingsindex (HDI) en vormt een belangrijk kenmerk voor participatie in de maatschappij en voor het accumuleren van verschillende kapitaalsvormen. In vergelijking met ontwikkelde landen is er echter één groot verschil dat de toegang tot onderwijs en deelname aan onderwijs in sterke mate bepaalt. Onderwijsinstellingen zijn immers ongelijk verdeeld over het land en over de grote steden. De mogelijkheden om onderwijs te volgen zijn in de hoofdstad veel groter dan op het platteland, zeker op het gebied van secundair onderwijs. Dit zorgt voor sociale uitsluiting of armoede op het gebied van onderwijs voor jongeren in bepaalde rurale, maar ook stedelijke gebieden. Wanneer er geen school in de omtrek aanwezig is, worden jongeren al gauw ingezet in het arbeidsleven. Slechts uitmuntende studenten zullen naar de hoofdstad gestuurd worden om daar onderwijs te volgen. Zij worden meestal opgevangen door familieleden of verwanten die reeds in Dakar gevestigd zijn. Ondanks de inspanningen van de regering op gebied van onderwijs, is slechts 60% van de bevolking gealfabetiseerd (in 2002; zie tabel IV.22). Er is eveneens een groot verschil op te merken tussen meisjes en jongens. De aanmelding in het basisonderwijs is de laatste jaren echter sterk verbeterd. In 2001 (ANSD 2001) meldde 3/4 van de kinderen zich aan in het basisonderwijs. Toch voltooit slechts 40% van deze kinderen de volledige primaire cyclus. Dit heeft tot gevolg dat slechts 28% van de jongeren zich aanmeldt in de eerste cyclus van het secundair onderwijs en slechts 11% in de tweede cyclus. Een zeer beperkt aantal adolescenten vindt uiteindelijk toegang tot het hoger onderwijs (slechts 470 studenten per 100 000 inwoners of 0,47% van de totale bevolking). Dit hogere onderwijs wordt voornamelijk gegeven in de twee staatsuniversiteiten die het land kent. De oudste universiteit is gelegen in Dakar en in 1990 werd een tweede universiteit op enkele kilometers van Saint-Louis gebouwd. Voornamelijk in Dakar laat het onderwijs te wensen over. Zowel studenten als docenten klagen over de overvolle collegezalen, waar men soms 2 uur voor aanvang aanwezig moet zijn om alsnog een plaatsje te veroveren. Daarnaast schieten overal in het land dure privéscholen, voornamelijk op het gebied van hoger beroepsonderwijs (maar ook voor het middelbaar onderwijs) als

paddenstoelen uit de grond. Deze privéscholen worden niet altijd erkend door de staat, maar hebben de reputatie om meer werkzekerheid te bieden.

Tabel IV. 22 Alfabetiseringsgraad en scholingsgraad

INDICATOR	%
Alfabetisering (%) (2002) ^(I)	59.2
Vrouwen	50.7
mannen	68.4
Aanmelding basisonderwijs (%) (2003) ^(II)	75.8
Meisjes	72.3
jongens	79.3
Voltooiing van het basisonderwijs (%) (2004) ^(III)	40
Aanmelding secundair onderwijs 1 ^e cyclus (%) (2004) ^(III)	28
Aanmelding secundair onderwijs 2 ^e cyclus (%) (2004) ^(III)	11
Aantal studenten in het hoger onderwijs (per 100 000 inwoners) (2004) ^(III)	470

Bron: (I) (ANSO 2006) (II) Ministère de l'éducation du Sénégal, 2003 ; (III) (UNESCO 2007)

Toegang tot gezondheidszorg

Toegang tot gezondheidszorg vormt eveneens één van de kernindicatoren om een goede participatie in de maatschappij mogelijk te maken. De levensverwachting in Senegal bedroeg in 2010 slechts 56,2 jaar (UNDP 2010). Ziekten als malaria, diarree en hepatitis maken onder alle bevolkingsgroepen elk jaar vele slachtoffers. Het aantal dragers van het aidsvirus blijft daarentegen, in vergelijking met de rest van Afrika, bijzonder laag (1% van de bevolking). Voorlichtingscampagnes zijn reeds in een vroeg stadium gestart en de imams werden bij de campagnes betrokken, wat een deel van het succes verklaart (Hesseling & Kraemer 1996). Kindersterfte en sterfte in het kraambed zijn daarentegen nog steeds hoog (zie tabel IV.23), net als het aantal slachtoffers van tuberculose. Dit laatste houdt verband met de explosieve verstedelijking en de dalende hygiënische omstandigheden in de buitenwijken van Dakar (De Clercq 1994).

Tabel IV. 23 Gezondheidsindicatoren

INDICATOR	1990	2000	2005
Kraambedsterfte (per 1000 levendgeborenen)	-	6,9	-
Kindersterfte (< 5jaar, per 1000 levendgeborenen)	149	133	119
Tuberculose (per 1000 inwoners)	1,99	2,35	2,55

Bron: (WHO 2006)

Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie beschikt Senegal in 2004 over 6 artsen en 32 verpleegkundigen en vroedvrouwen per 100.000 inwoners (WHO 2006). Deze zijn echter, net als de onderwijsinstellingen, zeer ongelijk verdeeld over het land. Iemand die ernstig ziek wordt in een afgelegen dorpje in Senegal heeft weinig kans om te overleven. De beste ziekenhuizen, de meeste artsen en vrijwel alle specialisten en gediplomeerde verpleegkundigen bevinden zich in Dakar. Op het platteland is men nog steeds aangewezen op een gezondheidscentrum in één van de grotere dorpen, waar vaak alleen paramedisch personeel aanwezig is. Voor ernstige ziektes moet men naar één van de regionale ziekenhuizen. De kosten voor een bezoek aan een arts of gezondheidspost zijn meestal laag, maar medicijnen en andere medische zorg zijn zeer hoog en volledig voor de rekening van de patiënt. Deze kosten zijn voor de bewoners van deze plattelandsdorpjes vaak onbetaalbaar. Zij blijven aangewezen op traditionele genezers of praktijken van maraboets.

Huisvestingsmarkt

Huisvestingscondities weerspiegelen in belangrijke mate de levensstandaard van de inwonenden. Deze condities zijn zeer verschillend van deze in Westerse landen. Niet elke woning is in Senegal namelijk uitgerust met elektriciteit, water of WC. Een gebrek aan zuiver water of elektriciteit kunnen een belemmering zijn voor participatie in de andere velden van de maatschappij.

Tabel IV. 24 Uitrusting van de woning

	Dakar	Andere steden	Platteland	Total
Uitrusting woning				
Elektriciteit – water – WC	66.2%	42.8%	3.9%	27.6%
Onderbevolkt (aantal kamers > aantal personen)	13.5%	14.1%	9.5%	11.4%
Normaal bevolkt (1 kamer per 1 of 2 personen)	53.4%	59.6%	67.5%	62.3%
Overbevolkt (1 kamer per 3 of meer personen)	32.4%	25.3%	22.7%	25.7%
Eigendomsstructuur				
Eigenaar	43.9%	69.8%	92.8%	75.7%
Huurder	48%	21.1%	0.8%	17.0%

Bron: (ANSD 2001)

De tweede Senegalese huishoudenquête geeft weer dat 27.6% van de huishoudens beschikt over elektriciteit, water en sanitaire voorzieningen. Voornamelijk de huishoudens in Dakar zijn op dit vlak het best voorzien (66.2%). De meerderheid van de woningen (62.3%) zijn normaal bevolkt (met 1 kamer per 1 of 2 personen). Een kwart van de woningen is overbevolkt (25.7%), voornamelijk de huishoudens in Dakar kampen met overbevolking (32.4%). Drie van de vier

huishoudens zijn eigenaar van hun woning. Dit hoge aandeel is voornamelijk te wijten aan de eigendomsstructuur op het platteland, waar 92.8% van de huishoudens over een eigen woning beschikken. In Dakar vindt men het grootste aantal huurders (48%)

2.1.2 De positie van het huishouden aan de hand van een clusteranalyse

Om de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij te bepalen, wordt er analoog aan het vorige hoofdstuk eerst beroep gedaan op een clusteranalyse om vervolgens op kwalitatieve wijze de positie van de huishoudens te verifiëren. De variabelen die geselecteerd worden voor de clusteranalyse zijn terug te brengen op het handelingsmodel van Bourdieu. De belangrijke velden van participatie (arbeidsmarkt, onderwijs, huisvestingsmarkt, gezondheidszorg en verwantschapsnetwerken) en het kapitaal dat een huishouden in deze velden bezit, komt aan bod. Daarnaast wordt er eveneens rekening gehouden met enkele transnationale variabelen die een uiting zijn van de verbondenheid van het huishouden met migranten elders in de wereld.

Het meten van indicatoren in een ontwikkelingscontext bleek minder eenduidig dan het meten van analoge indicatoren in een Westerse context. Zo is de informele economie in Senegal alom vertegenwoordigd en moeten vele huishoudens scharrelen om te overleven. De opbrengst uit deze activiteiten kan van dag tot dag verschillen. Daarnaast is de samenstelling van het Senegalese huishouden voor een Westerse onderzoeker moeilijk te doorgronden en brengt het feit dat er zowel rurale als urbane huishoudens opgenomen werden enkele methodologische vragen met zich mee. Toch werd er getracht om de indicatoren zo systematisch mogelijk te bevragen bij de huishoudens om vergelijking mogelijk te maken. Een kwalitatieve analyse van de resultaten van de clusteranalyse zorgt voor een verificatie en eventuele aanpassing van de gevonden resultaten.

A. De geselecteerde variabelen

Om de posities van de respondenten te bepalen werden er variabelen geselecteerd die een uiting zijn van het kapitaal in de belangrijke velden van participatie aan de Senegalese maatschappij. Enkel die variabelen die kwantificeerbaar zijn of variabelen waarbij een bepaalde rangorde opgesteld kan worden, worden weerhouden. Omwille van het belang van het huishouden en het collectieve samenlevingsmodel wordt het huishouden als eenheid van analyse genomen. De variabelen die voor een bepaald veld van participatie geselecteerd werden, kunnen eveneens van belang zijn in andere velden. Zo zal je behaalde diploma bijvoorbeeld in belangrijke mate je positie op de arbeidsmarkt bepalen. Om toegang te krijgen tot het formele segment van de arbeidsmarkt, moet je in Senegal vaak over de vereiste diploma's beschikken (Marfaing 2003). Slechts die variabelen werden geselecteerd op basis waarvan de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij bepaald kan worden zonder de inbreng van interne en internationale migranten. De variabele die het inkomen weergeeft, heeft bijvoorbeeld enkel betrekking op het inkomen van de inwonende gezinsleden, remittances van gemigreerde gezinsleden worden buiten beschouwing gelaten.

Het onderwijsniveau van het huishouden wordt bepaald aan de hand van de leden van het huishouden die ouder zijn dan 20 jaar en niet de actueel schoolgaande jeugd (die eventueel geholpen wordt door de migranten). De geselecteerde variabelen zijn tevens variabelen die een uiting zijn van eventuele (kans)armoede van de huishoudens.

Arbeidsmarkt

Zoals hierboven reeds werd aangegeven wordt de Senegalese maatschappij in sterke mate beïnvloed door het kapitalisme en speelt de marktwerking een belangrijke rol (Fall 2007). Ook in de rurale gebieden is winst en kapitaalsaccumulatie, naast zelfvoorziening, de drijfveer voor de activiteiten van de kleine landbouwers. Omwille van het belang van de informele economie, zowel in stedelijke als rurale gebieden, werd er voor de selectie van de variabelen een onderscheid gemaakt naar participatie in de formele arbeidsmarkt en participatie in de informele arbeidsmarkt. Wanneer iemand van het huishouden tewerkgesteld is in het formele segment van de arbeidsmarkt, betekent dit een zeker inkomen voor het huishouden. Uitsluiting uit de formele arbeidsmarkt, betekent scharrelen om te overleven. Om de participatie van een huishouden in de formele arbeidsmarkt te bepalen, werd het aandeel leden van het huishouden bepaald die ouder zijn dan 16 jaar, geen student meer zijn en als hoofdactiviteit tewerkgesteld zijn met een wettelijk contract en bijgevolg ook belastingen betalen. De participatie van een huishouden in het informele segment van de arbeidsmarkt, werd analoog bepaald (aandeel leden van het huishouden die ouder zijn dan 16 jaar, geen student meer zijn en als hoofdactiviteit tewerkgesteld in de informele sector). Sommige leden van het huishouden voeren noch informeel, noch formeel werk uit aangezien ze bijvoorbeeld een respectabele leeftijd bereikt hebben, instaan voor het huishouden of werkonbekwaam zijn. Ook deze variabele werd opgenomen in de analyse.

Onderstaande tabel geeft een categorisatie weer van het aandeel leden van het huishouden tewerkgesteld in een bepaalde sector of het aandeel leden zonder tewerkstelling. Uit deze tabel kan afgeleid worden dat elk huishouden minsten één persoon heeft die tewerkgesteld is in de formele of informele sector (aangezien er geen enkel huishouden is dat behoort tot de categorie 100% zonder tewerkstelling). Deze tabel geeft eveneens weer dat 14 van de 43 huishoudens uitgesloten zijn uit het formele segment van de arbeidsmarkt. Er is met andere woorden geen enkel lid van deze huishoudens dat formeel werk uitvoert. Daarnaast kan er eveneens opgemaakt worden dat 16 van de 43 huishoudens niet deelnemen aan het informele segment van de arbeidsmarkt. Zij tellen allen minstens 1 gezinslid dat formeel werk uitvoert. Bij drie huishoudens voeren alle leden formeel of informeel werk uit (0 % van de gezinsleden ouder dan 16 jaar en geen student zijn zonder tewerkstelling)²².

²² De variabelen die opgenomen worden in de clusteranalyse zijn het exacte aandeel leden van het huishouden, ouder dan 16 jaar en geen student, die tewerkgesteld zijn in het formele segment van de arbeidsmarkt, het informele segment van de arbeidsmarkt of geen tewerkstelling uitvoeren.

Tabel IV. 25 Categorisatie van het aandeel leden van het huishouden, ouder dan 16 jaar en geen student, tewerkgesteld in de formele sector, informele sector of geen tewerkstelling uitvoeren

AANDEEL LEDEN VAN HET HUISHOUDEN TEWERKGESTELD IN (OP HUISHOUDNIVEAU):	FORMELE SECTOR (AANTAL HUISHOUDENS)	INFORMELE SECTOR (AANTAL HUISHOUDENS)	ZONDER TEWERKSTELLING (AANTAL HUISHOUDENS)
0%	14	16	3
≤ 25%	9	10	4
25-50 %	13	15	18
> 50%	4	2	18
100%	3	0	0
Totaal	N=43	N=43	N=43

Bron: K. Stuyck

Er werd tevens nog een vierde variabele geselecteerd die een gevolg is van de deelname aan de arbeidsmarkt en die de inkomensarmoede van de huishoudens weergeeft: het inkomen per dag per hoofd van het huishouden. Deze variabele geeft weer in welke mate de huishoudens onder de armoededrempel van 1 of 2 dollar per hoofd per dag leven. Voor het inkomen van de huishoudens werd enkel het inkomen in rekening gebracht afkomstig van gezinsleden die op het moment van het interview ter plaatse woonden. Remittances opgestuurd door interne of internationale migranten werd niet mee in rekening gebracht. Tabel IV.26 geeft een categorisatie van dit inkomen per dag per hoofd van het huishouden weer. Hieruit kan afgelezen worden dat 30 van de 43 huishoudens onder de armoededrempel van 2 dollar per dag per hoofd leven en 20 huishoudens onder de armoededrempel van 1 dollar per dag per hoofd. Drie huishoudens zijn er beter aan toe en kunnen rekenen op een inkomen van meer dan 5 dollar per hoofd per dag.

Tabel IV. 26 Inkomen per hoofd per dag (in dollar)(I)

INKOMEN PER HOOFD PER DAG	AANTAL HUISHOUDENS
Minder dan 1 dollar	20
1 < 2 dollar	10
≥ 2 dollar < 5 dollar	10
≥ 5 dollar < 10 dollar	2
≥ 10 dollar	1
Totaal	43

Bron: K. Stuyck (I) Omzetting dollar cfa: rekening gehouden met de koers: 1 dollar = 468 FCFA

Er werd daarenboven gekozen om te werken met het inkomen van het huishouden in plaats van de uitgaven om zo de invloed van remittances (als één van de inkomensbronnen van het huishouden) te kunnen becijferen.

Toegang tot en deelname aan onderwijs

De variabelen die geselecteerd werden voor de clusteranalyse hebben zowel betrekking op de deelname aan onderwijs (cultureel kapitaal) als op de toegang (of uitsluiting) die de leden van de verschillende huishoudens hebben tot onderwijsinstellingen.

De deelname aan onderwijs van de leden van het huishouden wordt enerzijds uitgedrukt in de alfabetiseringsgraad van het huishouden (voor personen ouder dan 20 jaar) en anderzijds in het aandeel leden van het huishouden (ouder dan 20 jaar) dat houder is van een diploma baccalaureaat (zie tabel IV.27). Uit tabel IV.27 kan er opgemaakt worden dat alle leden van 11 huishoudens geletterd zijn. Daarnaast is er slechts 1 huishouden waar niemand van de volwassenen gealfabetiseerd is. 13 huishoudens tellen geen enkele persoon die een diploma baccalaureaat heeft, terwijl er slechts 1 huishouden is waar alle volwassenen dit diploma behaald hebben. Uit deze tabel kan reeds een zeer grote diversiteit aan onderwijsniveaus opgemaakt worden.

Tabel IV. 27 Categorië van het aandeel leden van het huishouden ouder dan 20 jaar die analfabeet zijn of hun baccalaureaat gehaald hebben

AANDEEL LEDEN VAN HET HUISHOUDEN:	ANALFABEET (AANTAL HUISHOUDENS)	HOUDER DIPLOMA BACCALAUREAAT (AANTAL HUISHOUDENS)
0%	11	13
≤ 25%	11	16
25-50 %	12	7
> 50%	8	6
100%	1	1
Totaal	N=43	N=43

Bron: K. Stuyck

De toegang tot onderwijsinstellingen wordt weergegeven aan de hand van de toegang tot basisonderwijs. Deze variabele is afkomstig uit de *'Inventaire pour la programmation des infrastructures et des équipements'* (IPIE, 1999)²³ voor de agglomeratie van Dakar en geeft per wijk van Dakar weer hoeveel basisscholen er aanwezig zijn per 10.000 inwoners (zie kaart IV.2). Elk huishouden werd gelokaliseerd in de bijhorende wijk. De wijk 'Ile de Gorée' (1 school per 1009 inwoners), 'Fann/Point/Amitié' (1 basisschool per 2283 inwoners) en de wijk 'Plateau' (1 basisschool per 2380) zijn het best voorzien van basisscholen. De slechts voorziene wijk wat betreft basisonderwijs is 'Guinaw rail sud', waar er 1 basisschool is per 38.512 inwoners.

²³ Deze instantie (IPIE) maakt gebruik van een andere wijkindeling dan Diop en Niang (2005) gebruikten voor de afbakening van de armoede in Dakar, waardoor de indeling van de wijken voor de kaarten afkomstig van de *'Inventaire pour la programmation des infrastructures et des équipements'* licht verschillend is.

Kaart IV. 2 Aantal basisscholen per 10.000 inwoners

Bron: IPIEE, 1999; K. Stuyck, 2010

Voor de geïnterviewde huishoudens die niet tot de agglomeratie van Dakar behoren, werden deze variabelen analoog opgesteld aan de hand van het aantal basisscholen er aanwezig zijn per 1000 inwoners van de stad of gemeente waar de huishoudens wonen. De huishoudens afkomstig uit het dorpje Fouta tellen één basisschool per 5000 inwoners, er is geen secundaire school aanwezig. De dichtst bijzijnde secundaire school bevindt zich op een afstand van 20 km.

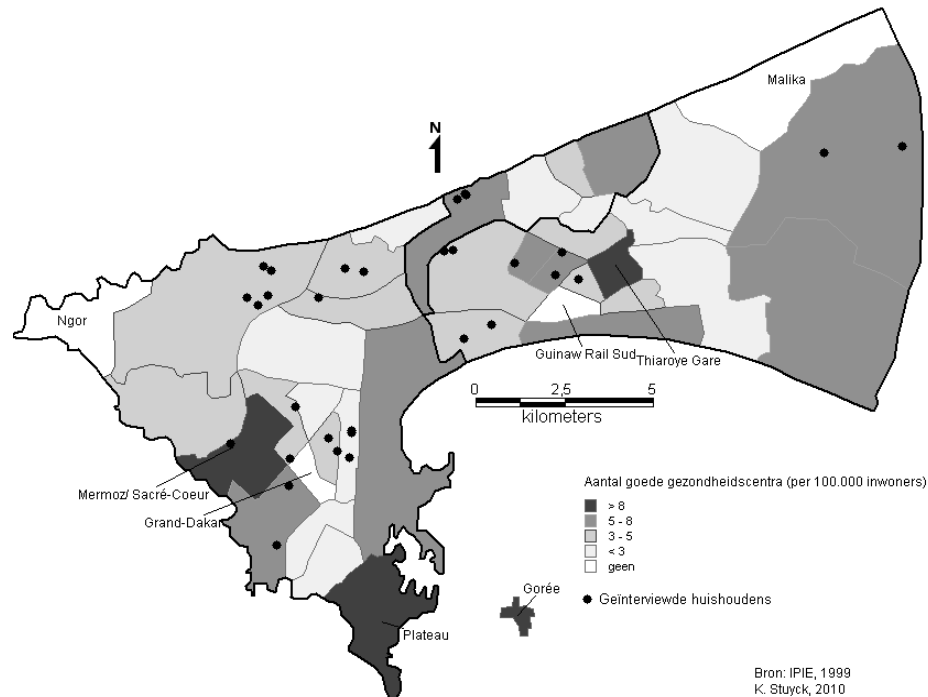
Toegang tot gezondheidszorg

Gegevens die verband houden met de effectieve deelname aan gezondheidszorg (bijvoorbeeld raadpleging van een gezondheidspost of dokter) zijn niet systematisch nagevraagd, waardoor deze gegevens niet voor alle huishoudens beschikbaar zijn. Daarenboven worden doktersraadplegingen of ziekenhuiskosten meestal niet betaald door het huishouden zelf, maar door interne of internationale migranten. Deze variabele werd om deze twee redenen niet mee opgenomen in de analyse. De toegang tot gezondheidszorg wordt wel mee opgenomen. Deze variabele wordt weergegeven aan de hand van data afkomstig van de '*Inventaire pour la programmation des infrastructures et des équipements*' (IPIE, 1999) voor de agglomeratie van Dakar en heeft betrekking op de aanwezigheid van volwaardige gezondheidsposten ('*poste de santé acceptable*') per inwoner van een bepaalde wijk. Kaart IV.3 geeft dit ruimtelijk weer voor de agglomeratie van Dakar. De wijken die het best voorzien zijn van goede gezondheidsposten zijn '*Gorée*' en '*Plateau*', met respectievelijk 1 gezondheidspost per 1009 inwoners en 1

gezondheidspost per 11.150 inwoners. De slechts voorziene wijken zijn de wijken zonder gezondheidspost.

Voor de geïnterviewde huishoudens die niet tot de agglomeratie van Dakar behoren, werd deze variabele analoog opgesteld aan de hand van het aantal goede gezondheidsposten per inwoner van de stad of gemeente. De huishoudens afkomstig uit het dorpje Fouta kunnen bijvoorbeeld geen beroep doen op een gezondheidspost in hun dorp. De meest nabij gelegen goede gezondheidspost bevindt zich op 50 km.

Kaart IV. 3 Aantal volwaardige gezondheidscentra (per 100.000 inwoners)

Verwantschapsnetwerken (transnationaal sociaal kapitaal)

Het sociale kapitaal waarover het huishouden beschikt wordt in de eerste plaats uitgedrukt in het aantal leden dat het huishouden telt. Meer leden, betekent meer kans op iemand van het huishouden die slaagt en kan instaan voor het hele huishouden. Kleine huishoudens kunnen daarentegen eveneens een maat van succes zijn. Huishoudens waar papa, mama en kinderen samenwonen zijn schaars, maar zijn vaak het gevolg van succes van het nucleaire huishouden. Door weg te trekken uit de uitgebreide familie, willen deze kleine huishoudens hun uitgebreide familie ontlasten en plaats vrijmaken voor andere leden van het huishouden die niet zelfstandig kunnen wonen. Tabel IV.28 geeft de huishoudstructuur weer van de geïnterviewde huishoudens.

Het huishouden van de migrant werd afgebakend op basis van de leden die zij zelf tijdens het interview aangaven als lid van het huishouden en waarmee zij de dagelijkse en vaste kosten delen (bijvoorbeeld voor het bereiden en nuttigen van de maaltijden). Geen enkel huishouden in Dakar behoort tot een concessie, slechts 1 huishouden telde 2 echtgenotes die op dezelfde plaats wonen (elk op een aparte verdieping van hetzelfde huis). De man is enkele jaren geleden overleden en sindsdien leven de vrouwen strikt gescheiden (ook financieel). In dit geval werd het huishouden van de moeder van de migrant in rekening gebracht. In het dorpje Fouta en bij de twee andere rurale huishoudens is de familiesamenstelling moeilijker te bepalen. Bij 2 families werd de hele concessie in rekening gebracht aangezien iedereen dezelfde 'plat' nuttigde en de 'chef de concession' de financiën regelde voor de dagelijkse en vaste kosten van de hele concessie. Bij 3 families werd enkel het huishouden van de migrant in rekening gebracht aangezien de financiën gescheiden gebeurden. Twee huishoudens leefden tot voorkort binnen dezelfde concessie (nakomelingen van 2 broers), maar omwille van plaatsgebrek is één broer (en alle nakomelingen) verhuisd naar een andere locatie. Beide huishoudens tellen internationale migranten en zijn opgenomen in het onderzoek.

Gemiddeld tellen de huishoudens 10,3 leden (wat niet sterk afwijkt van het gemiddelde van 9,8 leden voor alle Senegalese huishoudens). Slechts twee huishoudens die minder dan 5 leden tellen en twee huishoudens die meer dan 20 leden tellen, werden geïnterviewd. De meerderheid van de geïnterviewde huishoudens tellen tussen de 5 en 9 leden.

Tabel IV. 28 Huishoudstructuur

Aantal inwonende gezinsleden	Geïnterviewde huishoudens	Senegal
1-4	2 (4,7%)	13.9%
5-9	22 (51.2%)	42.1%
10-19	17 (39.5%)	37.8%
20+	2 (4,7%)	6.2%
Gemiddeld aantal leden huishouden	10.3	9.8
Gemiddeld aantal leden gemigreerd naar het Westerse wereld	2	
Gemiddeld aantal leden gemigreerd naar ander Afrikaans land	0.2	

Bron: K. Stuyck

Een tweede en derde variabele hebben betrekking op het transnationaal sociaal kapitaal van het huishouden en geeft het aandeel gezinsleden weer die elders in de wereld leven. Om deze variabele te berekenen werd het aantal gemigreerde gezinsleden gedeeld door de som van de inwonende gezinsleden en de gemigreerde gezinsleden. Dit transnationaal sociaal kapitaal kan een belangrijke bron van economisch kapitaal betekenen (in de vorm van remittances). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het aantal leden van het huishouden die naar de

Westerse wereld gemigreerd zijn (gemiddeld 18% van de gezinsleden) en het aantal leden van het huishouden die naar andere Afrikaanse landen (gemiddeld 2% van de gezinsleden) gemigreerd zijn.

Daarnaast wordt er nog een extra variabele geselecteerd die het transnationaal sociaal kapitaal van het huishouden weergeeft, namelijk het aandeel leden van het huishouden dat reeds een Westers land bezocht heeft (en teruggekeerd is). Deze variabele werd berekend door het aantal leden van het huishouden dat reeds een Westers land bezocht heeft te delen door het aantal inwonende gezinsleden. Deze variabele is eveneens een uiting van andere kapitaalsvormen, aangezien het niet voor iedereen mogelijk is een visum te bemachtigen. Om een visum voor de Schengenlanden te verkrijgen moet de aanvrager bijvoorbeeld aantonen over voldoende middelen te beschikken zowel voor de duur van het verblijf als voor de terugreis. Een kopie van de laatste drie loonfiches van de aanvrager kan hier bijvoorbeeld voor dienen. Tevens moet men met documenten (bv. een arbeidscontract) kunnen aantonen dat men het voornemen heeft het Schengengebied terug te verlaten²⁴. Tabel IV.29 geeft het aantal huishoudens weer waarvan er al dan niet iemand op bezoek geweest is in een Westers land. 30 huishoudens hebben hier nog niet aan deelgenomen, 6 huishoudens tellen 1 persoon die reeds een visum voor een Westers land verkregen hebben, 6 huishoudens tellen twee personen en drie leden van één huishouden zijn reeds in een Westers land op bezoek geweest.

Tabel IV. 29 Aantal huishoudens waarvan er al dan niet iemand een Westers land bezocht heeft

Aandeel personen van het huishouden dat reeds een Westers land bezocht heeft	Aantal huishoudens
0%	30 huishoudens
< 20%	5 huishoudens
20-50%	6 huishoudens
> 50%	2 huishoudens

Bron: K. Stuyck

Huisvestingsmarkt

De variabele die geselecteerd werd om de deelname aan de huisvestingsmarkt weer te geven, heeft betrekking op de uitrusting van de woning. Vijf comfortelementen werden afgebakend: de aanwezigheid van watervoorziening in het huis, de aanwezigheid van elektriciteit, internet, airco en het aantal verdiepingen waaruit het huis bestaat. Dit laatste element is immers een uiting van rijkdom en prestige in Senegal. (zie tabel IV.30). De eigendomsstructuur van de

²⁴Zie:

http://diplomatie.belgium.be/nl/Diensten/Naar_Belgie_komen/Visum_Voor_Belgie/Korte_Duur/toeristisch_bezoek/index.jsp

huishoudens (het feit of men huurder of eigenaar is) is eveneens een uiting van de toegang tot de huisvestingsmarkt. De geïnterviewde huishoudens waren echter bijna allemaal (uitgezonderd drie huishoudens) eigenaar van het huis. Aangezien deze variabele weinig differentiatie geeft, werd deze variabele niet weerhouden. Een andere mogelijke variabele is de bevolking van de huizen (overbevolkt, normaal bevolkt of onderbevolkt. Deze gegevens werden echter niet systematisch nagevraagd waardoor het onmogelijk is om voor alle huishoudens betrouwbare gegevens in rekening te brengen.

Tabel IV.30 geeft de categorisatie weer van de uitrusting van de woning. Huishoudens die geen enkele van de vijf opgesomde comfortelementen bezit (water, elektriciteit, internet, airco, meerdere verdiepingen) krijgt de score 0. Wanneer men 1 van de 5 comfortelementen bezit, krijgt men de score 1 enzoverder. Slechts 1 huishouden bezit geen enkel comfortelement, 6 huishoudens beschikken over alle comfort.

Tabel IV. 30 Uitrusting woning (elektriciteit, water, airco, internet, meerdere verdiepingen)

Uitrusting woning (elektriciteit, water, airco, internet, meerdere verdiepingen)	Aantal huishoudens
0	1
1	3
2	16
3	12
4	5
5	6

Bron: K. Stuyck

B. De clusteranalyse

Om de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij te bepalen, worden verschillende groepen afgebakend waarbij de huishoudens van een bepaalde groep gelijkaardige posities in de Senegalese maatschappij bekleden en daaruit volgend mogelijks eveneens gelijkaardige remittancespraktijken uitvoeren. Analooq aan de bepaling van de positie van de migranten in de Belgische maatschappij, wordt er beroep gedaan op een clusteranalyse om deze groepen te bepalen. De variabelen die geselecteerd werden, zijn hierboven reeds weergegeven: het aandeel leden van het huishouden met een vast contract; aandeel leden van het huishouden met informele tewerkstelling, aandeel leden van het huishouden zonder formeel of informeel werk; het inkomen per hoofd per dag; het aandeel leden van het huishouden met een diploma baccalaureaat; het aandeel leden van het huishouden dat ongeletterd is; het aantal leden van het huishouden; het aandeel leden van het huishouden gemigreerd naar een Westers land; het aandeel leden van het huishouden gemigreerd naar een ander Afrikaans land; het aandeel leden van het huishouden die reeds in een Westers land bezocht heeft; de uitrusting van de woning; toegang tot basisonderwijs en tenslotte toegang tot een goed gezondheidscentrum.

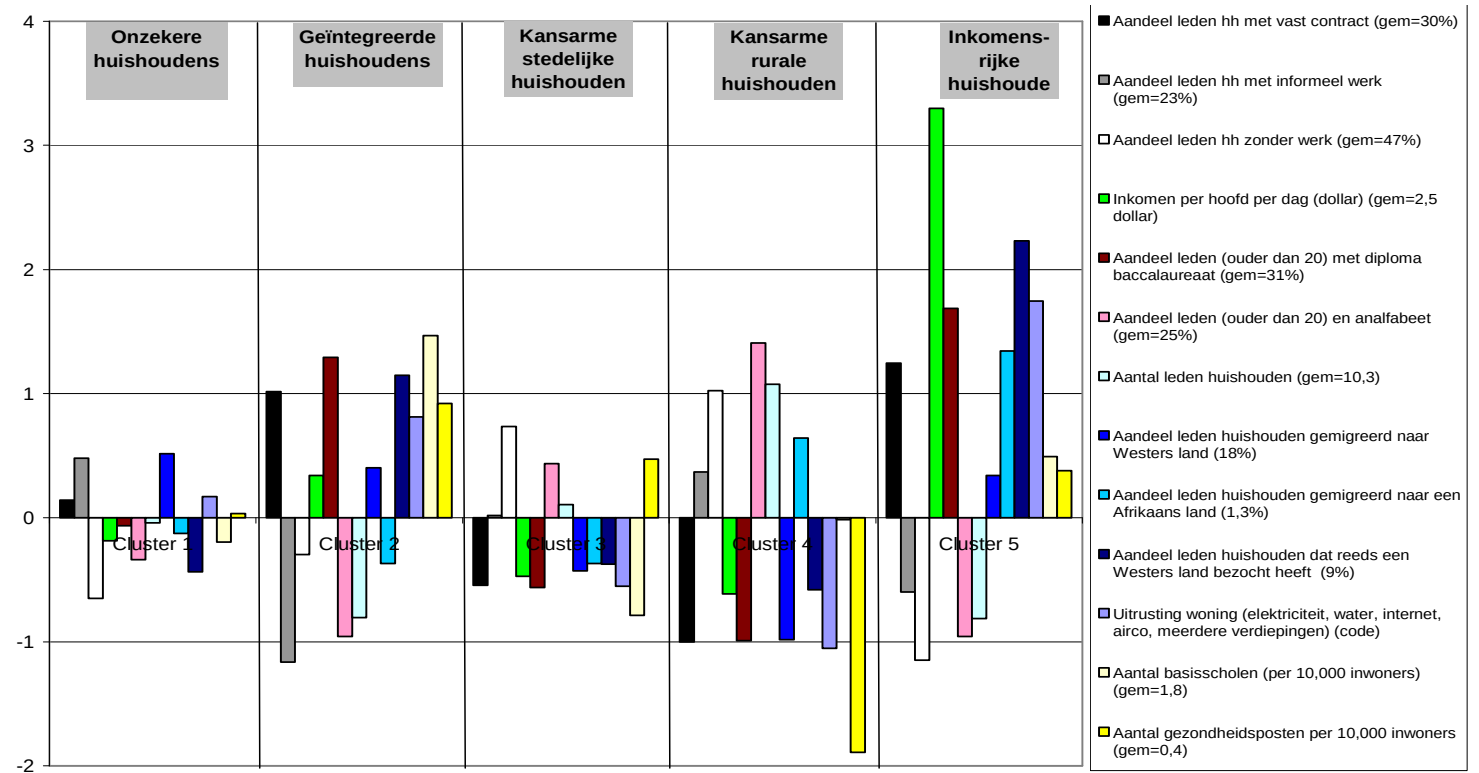
Voor de analyse wordt er, net als bij de afbakening van de positie van de migranten in de Belgische maatschappij, gesteund op een hiërarchische clustermethode, waarbij in elke groeperingstap 1 paar samengevoegd wordt, namelijk het paar waartussen de kortste afstand bestaat (voor meer uitleg zie 1.1.2.B). We stellen vast dat een vijfclusteroplossing een goede oplossing geeft, waarbij er voldoende afstand bestaat tussen de verschillende groepen en de afstand binnen een bepaalde groep zo minimaal mogelijk blijft. Het optimale aantal clusters wordt bepaald door middel van de Wardmethode, waarbij afzonderlijke observaties en/of groepen worden samengevoegd op basis van het minimum variantiecriterium. Dit criterium houdt in dat de variantie binnen de groepen geminimaliseerd wordt, dit wil zeggen dat de kwadraatsom van de afwijkingen binnen de groepen (ten opzichte van het groepsgemiddelde) minimaal blijft. We stellen vast dat een vijfclusteroplossing een goede oplossing geeft, waarbij er voldoende variantie verklaard wordt ($R^2=57\%$). De betekenis van elke cluster wordt weergegeven aan de hand van de clusterprofielen in figuur IV.5. Deze tonen voor elke cluster hoe de verschillende variabelen zich verhouden ten opzichte van het gemiddelde van alle observaties. Een vierclusteroplossing zou eveneens een mogelijke oplossing zijn (in dit geval worden cluster 2 en cluster 5 samengevoegd). Uit de figuur met T-waarden kan echter afgelezen worden dat de profielen van cluster 2 en cluster 5 toch in grote mate verschillen voor bepaalde variabelen (bijvoorbeeld het inkomen per hoofd per dag en het aandeel leden gemigreerd naar een Afrikaans land). Een oplossing waarbij er zes clusters of meer afgebakend worden, leidt tot het afscheiden van individuele observaties (slechts 1 huishouden wordt telkens ondergebracht in een nieuwe cluster) waardoor deze clusters slechts betrekking hebben op één specifiek huishouden en generalisatie verloren gaat. Omwille van deze redenen werd er gekozen voor de vijfclusteroplossing in plaats van een vierclusteroplossing of een oplossing met meer dan vijf clusters.

C. Vijf types huishoudens

De vijf clusters die door de clusteranalyse gegenereerd worden, hebben een duidelijk verschillend clusterprofiel (zie figuur IV.5). Deze clusterprofielen aan de hand van T-waarden laten zien hoe bepaalde type huishoudens (bijvoorbeeld de geïntegreerde huishoudens) scoren ten opzichte van het gemiddelde van alle huishoudens en dit voor alle variabelen. Een positieve score voor een variabele wil zeggen dat dit kenmerk bovengemiddeld aanwezig is bij dit type huishoudens en omgekeerd. In tabel IV.31 worden de verschillende variabelen die gebruikt werden voor de clusteranalyse uitgesplitst naar clusterprofiel.

Volgende clusters kunnen onderscheiden worden: de onzekere huishoudens (cluster 1), de geïntegreerde huishoudens (cluster 2), de kansarme stedelijke huishoudens (cluster 3), de kansarme rurale huishoudens (cluster 4) en de inkomensrijke huishoudens (cluster 5). De naamgeving werd op basis van de karakteristieken van een bepaalde cluster gegeven en wordt in wat volgt nader uitgelegd. Kaart IV.4 geeft de ruimtelijke spreiding weer van de verschillende huishoudtypes op de armoedekaart van Dakar.

Figuur IV.5 De clusterprofielen aan de hand van T-waarden

Bron: K. Stuyck

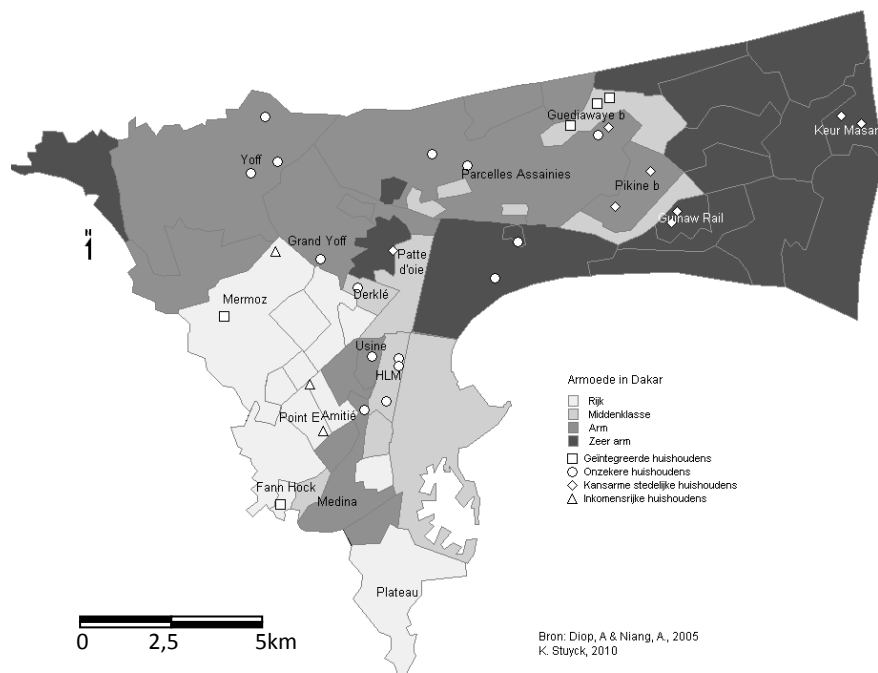
Tabel IV. 31 Absolute weergave van de variabelen van de clusteranalyse uitgesplitst naar clustergroep

	ONZEKERE HH (N=15)	GEÏNTE- GREERDE HH (N=7)	KANSARME STEDELIJKE HH (N=11)	KANSARME RURALE HH (N=7)	INKOMENS- RIJKE HH (N=3)	TOT (N=43)
Gemiddeld aandeel leden van het hh (ouder dan 18 en geen student):						
Vast contract	35%	60%	15%	2%	66%	30%
Informeel werk	32%	0%	23%	30%	11%	23%
Geen werk	33%	40%	62%	68% ²⁵	23%	47%
Inkomen						
Gem inkomen per hoofd per dag (dollar) (enkel inwonende leden hh)	1.9	3.6	0.9	0.5	13.4	2.5
Gemiddeld aandeel leden (ouder dan 20)						
Diploma baccalaureaat	29%	67%	16%	4%	77%	31%
Analfabeet	16%	0%	37%	62%	0%	25%
Aantal leden huishouden						
Inwonend in Senegal	10.0	5.7	10.9	16.4	5.7	10.3
Aandeel leden huishouden						
Gemigreerd naar Westen	22%	22%	15%	10%	21%	18%
Gemigreerd naar Afrik. land	1%	0%	0%	4%	6%	1.3%
Reeds Westers land bezocht	2%	26%	3%	0%	43%	9%
Uitrusting woning (elektriciteit, water, airco, internet, meerdere verdiepingen)						
0	0	0	0	1	0	1
1	0	0	1	2	0	3
2	4	0	7	3	0	14
3	7	3	3	1	0	14
4	3	2	0	0	0	5
5	1	2	0	0	3	6
Uitrusting woonomgeving						
Gem aantal basisscholen (per 10.000 inw)	1.6	3.3	1.0	1.8	2.3	1.8
Gem aantal gezondheids- posten (per 10.000 inw)	0.4	0.6	0.4	0.0	0.4	0.4

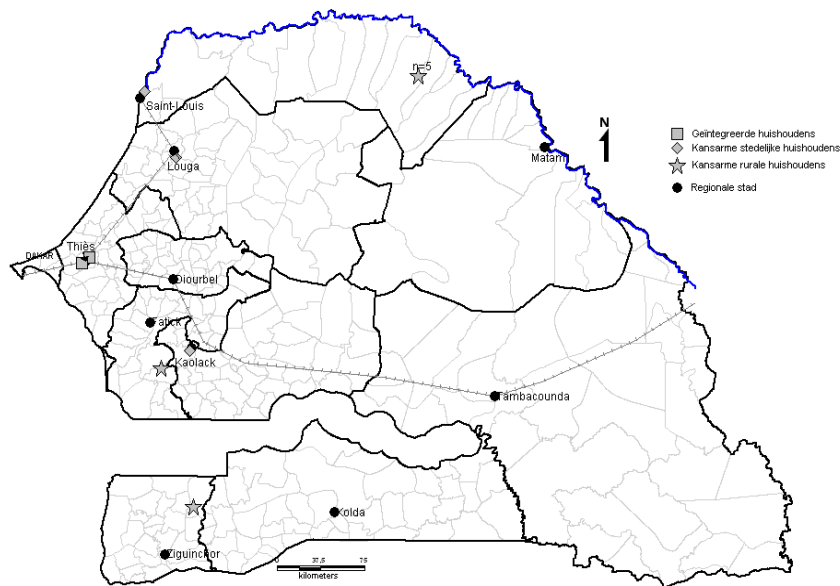
Bron: K. Stuyck

²⁵ Dit hoge aandeel is gedeeltelijk te verklaren omwille van het feit dat de gegevens verzameld werden tijdens het droogseizoen (januari 2008), wanneer er weinig werk op de velden is.

Kaart IV. 4 Ruimtelijke weergave van de verschillende geïnterviewde huishoudens in Dakar, naar huishoudtype

Kaart IV. 5 Ruimtelijke weergave van de verschillende geïnterviewde huishoudens elders in Senegal, naar huishoudtype

Bron: K. Stuyck

De onzekere huishoudens

Deze cluster heeft het minst uitgesproken profiel van alle clusters (de T-waarden situeren zich om of bij het gemiddelde) en verenigt 15 huishoudens. Zowel het aandeel leden van het huishouden met een vast contract, het aandeel gezinsleden met een diploma baccalaureaat, het aantal leden van het huishouden, het aandeel gezinsleden gemigreerd naar een Afrikaans land, de uitrusting van de woning en de toegang tot goede gezondheidsposities of basisonderwijs scoren rond het gemiddelde van die specifieke variabele ($T=0$). Deze cluster wordt wel gekenmerkt door een groot aandeel gezinsleden gemigreerd naar een Westers land (gemiddeld 2,9 leden of 22% van het huishouden). Dit transnationaal sociaal kapitaal heeft er echter niet voor gezorgd dat de leden van het huishouden in Senegal een visum hebben kunnen bemachtigen om een Westers land te bezoeken (lage T-waarde voor de variabele *'aandeel gezinsleden die reeds een Westers land bezocht hebben'*). Het inkomen per hoofd van het gezin per dag bedraagt 1,9 dollar en is relatief laag. Deze huishoudens kunnen dus beschouwd worden als inkomensarm. De hypothese kan gesteld worden dat deze huishoudens er toch in slagen te overleven door middel van de migratie van verschillende leden van het huishouden naar een Westers land en de terugstroom van economisch kapitaal naar het huishouden (deze remittances werden immers niet mee in rekening gebracht bij de berekening van het inkomen per hoofd van het huishouden per dag). Dit wordt verder besproken in paragraaf 2.2.2 (besteding van remittances). Omwille van de onzekere positie van deze huishoudens en de eventuele grote afhankelijkheid van gemigreerde leden van het huishouden, worden de huishoudens die tot deze cluster behoren *'onzekere huishoudens'* genoemd. Ruimtelijk bevinden deze huishoudens zich voornamelijk in de middenklassenwijken (3 huishoudens) of de arme wijken (10 huishoudens) van Dakar, twee huishoudens wonen in zeer arme wijken (zie kaart IV.4). Alle geïnterviewde onzekere huishoudens wonen in Dakar.

De geïntegreerde huishoudens

Deze cluster verenigt 7 huishoudens en heeft een zeer specifiek profiel: deze huishoudens participeren namelijk in belangrijke mate in de verschillende velden van de samenleving. In de eerste plaats is hun participatie in het formele segment van de arbeidsmarkt hoog (60% van de werkbevolking van het huishouden heeft een vast contract, zie tabel IV.31). Dit uit zich eveneens in een relatief hoog gemiddeld inkomen van 3,6 dollar per persoon per dag. Ook de participatie in onderwijs is hoog: 67% van de leden van het huishouden ouder dan 20 jaar heeft een diploma baccalaureaat, terwijl niemand analfabeet is. Daarenboven zijn deze huishoudens goed gelokaliseerd in de stad en hebben zij een goede toegang tot basisonderwijs en goede gezondheidscentra. Ook de woning van deze huishoudens is goed uitgerust (iedereen beschikt minstens over elektriciteit en water in de woning). Het transnationaal kapitaal uitgedrukt in het aandeel gezinsleden dat reeds een Westers land bezocht heeft, is eveneens groot (gemiddeld 26% van de gezinsleden, zie tabel IV.31).

Ruimtelijk bevinden twee huishoudens zich in de rijkere wijken van Dakar, 3 huishoudens zijn gelokaliseerd in middenklasse wijken (zie kaart IV.4). Twee geïntegreerde huishoudens wonen in een betere wijk van Thies. Omwille van de grote participatie in de belangrijke velden van de samenleving, worden de huishoudens die tot deze cluster behoren *'geïntegreerde huishoudens'* genoemd.

De Kansarme stedelijke huishoudens

Deze cluster verenigt 11 huishoudens, welke slechts in beperkte mate participeren binnen de verschillende velden van de maatschappij. Zo participeren deze huishoudens slechts in beperkte mate in de arbeidsmarkt (variabele *'aandeel leden zonder werk'* scoort positief ten opzichte van het gemiddelde). De leden van deze huishoudens die wel participeren in de arbeidsmarkt, doen dit voornamelijk in het informele segment. Ook de participatie in onderwijs is gering, wat zich uit in een laag aandeel leden van het huishouden met een diploma baccalaureaat en een hoog aandeel analfabeten. Daarenboven bezitten deze huishoudens slechts in beperkte mate transnationaal sociaal kapitaal aangezien zij weinig leden van het huishouden hebben die gemigreerd zijn naar een Westers of ander Afrikaans land (gemiddeld 15% van de gezinsleden). Deze geringe participatie uit zich in een relatief grote armoede, zowel op het gebied van inkomensarmoede (gemiddeld 0,9 dollar per hoofd per dag), menselijke ontwikkelingsarmoede (een groot aandeel van de leden van deze huishoudens zijn analfabeet) als op het gebied van sociale uitsluiting (slechte toegang tot basisonderwijs). Omwille van de geringe participatie in de verschillende velden van de maatschappij en de grote kansarmoede, worden de huishoudens die tot deze cluster behoren kansarme stedelijke huishoudens genoemd. 8 van de 11 kansarme stedelijke huishoudens wonen in zeer arme wijken van Dakar, 1 huishouden woont in een buitenwijk van Saint-Louis, 1 huishouden woont in Kaolack en 1 huishouden in Louga (zie kaart IV.4 en kaart IV.5).

Kansarme rurale huishoudens

De huishoudens die tot deze cluster behoren, participeren net als de kansarme stedelijke huishoudens, slechts in geringe mate in de verschillende velden van de maatschappij. Hun participatie in de arbeidsmarkt is nog lager dan de huishoudens uit de vorige cluster (68% van de leden van deze huishoudens zijn niet tewerkgesteld). Ook de participatie in onderwijs is zeer gering: gemiddeld is 62% van de gezinsleden ongeletterd en heeft slechts 4% een diploma baccalaureaat. Deze huishoudens beschikken wel over veel sociaal kapitaal, wat zich voornamelijk uit in het groot aantal gezinsleden. Naast internationale migranten in Westerse landen, tellen deze huishoudens eveneens migranten in andere Afrikaanse landen. De geringe participatie in de arbeidsmarkt uit zich in een grote inkomensarmoede waarbij de leden van het huishouden slechts kunnen rekenen op 0,5 dollar per dag. Ook de menselijke ontwikkelingsarmoede is groot (groot aandeel analfabeten en een zeer beperkte toegang tot

gezondheidszorg). De huishoudens uit deze cluster worden benoemd als kansarme rurale huishoudens, aangezien ze allen wonen op het Senegalese platteland (zie kaart IV.5).

De inkomensrijke huishoudens

Deze cluster heeft het meest uitgesproken profiel, maar verenigt slechts 3 huishoudens. Deze cluster wordt in de vijfde stap van de clusteranalyse gescheiden van de geïntegreerde huishoudens. Omwille van het zeer uitgesproken profiel (voornamelijk een zeer hoog inkomen per persoon per dag) wordt deze cluster behouden. Net als de geïntegreerde huishoudens participeren deze drie huishoudens in grote mate in de verschillende velden van de samenleving (participatie in de formele arbeidsmarkt, participatie in onderwijs, participatie in de huisvestingsmarkt). Dit uit zich ondermeer in een zeer hoog inkomen van 13,4 dollar per persoon per dag. Omwille van dit zeer hoge inkomen worden de huishoudens die tot deze cluster behoren '*inkomensrijke huishoudens*' genoemd. Ook het aandeel gemigreerde leden is hoog (zowel naar andere Afrikaanse landen als Westerse landen). Deze transnationale verbondenheid wordt nog versterkt door het feit dat een groot aandeel leden reeds één keer of meerdere keren een Westers land bezocht heeft (gemiddeld 43% van de gezinsleden). Het bezitten van een hoog inkomen en een arbeidscontract lijkt een grote invloed te hebben op het verkrijgen van een toeristenvisum. Alle inkomensrijke huishoudens wonen in rijke wijken van Dakar (zie kaart IV.4).

2.1.3 Kwalitatieve analyse van de positie van de respondenten in de Senegalese maatschappij

A. Onzekere huishoudens

Deze cluster bestaat uit 15 huishoudens die allen in Dakar wonen. 10 van de 15 huishoudens wonen in arme wijken van Dakar, 2 huishoudens wonen in zeer arme wijken (Dalifort en Hann), 3 huishoudens wonen in de middenklassenwijk HLM. 12 van de 15 huishoudens zijn in Dakar terecht gekomen na interne migratie 20 tot 40 jaar geleden in hebben zich gevestigd in door de staat geplande wijken (Parcelles Aissainies, HLM, Yoff, Dalifort, Pikine, Guédawaye). Aanvankelijk waren dit goede wijken met aandacht voor water- en elektriciteitstoevoer. Maar door de overbevolking kampen verschillende wijken met grote problemen.

Opvallend is het feit dat 11 van deze gemigreerde huishoudens verhuisd zijn naar de hoofdstad omwille van de werksituatie van één van de ouders of grootouders: het bedrijf of de overheid waarvoor zij werkten, verhuisde van locatie waardoor ook de werknemers mee verhuisden of de werknemers werden overgeplaatst van een lokale naar een nationale vestiging. Eén huishouden verhuisde omwille van het feit dat de grootvader een groot maraboet was en zijn volgelingen omwille van problemen in de landbouw eveneens naar Dakar migreerden. Volgende respondent haalt aan dat zijn vader oorspronkelijk van Louga afkomstig is, maar dat hij naar Dakar verhuisde omwille van werkomstandigheden:

« I : Et vos parents sont originaires de Dakar ?

R : Non, mon père, il est de Louga. Oui, tout le nord du Sénégal.

I : Et est-ce que vous savez pourquoi ils sont venus ici à Dakar?

R : Dakar, c'est la capitale et ma famille était des cultivateurs. Mais mon père il a fait des études en électricité. Et à l'époque, il travaillait chez SENELEC (la compagnie d'électricité) à Louga, mais la compagnie voulait qu'il vienne habiter ici à Dakar. Maintenant, il a pris sa retraite, il a 92 ans. » (broer van respondent 7, 22 jaar, 9 gezinsleden in Dakar, 3 gezinsleden in Westers land, 1 gezinslid in ander Afrikaans land)

Deze huishoudens beschikten dus bij hun aankomst in Dakar enkele decennia geleden over zowel cultureel kapitaal (de werknemers hadden op zijn minst een professionele opleiding of klassieke schoolopleiding gevolgd) als economisch kapitaal (minstens één van de gezinsleden had een zekere werksituatie bij aankomst in Dakar). Het lage aandeel gezinsleden dat niet kan lezen of schrijven is hier nog steeds een gevolg van. Het feit dat deze huishoudens bij hun aankomst in Dakar over kapitaal beschikten, uit zich eveneens in de huisvestingssituatie. Alle huishoudens zijn reeds van in de beginperiode dat zij naar Dakar migreerden eigenaar van de woning en alle woningen zijn minimaal uitgerust met water en elektriciteit. Daarnaast hebben 2 huishoudens kunnen investeren in vastgoed waarvan ze tot op heden elke maand extra inkomsten krijgen.

De gezinsleden die vroeger een zekere werksituatie hadden, zijn momenteel echter gestorven of met pensioen waardoor de situatie minder rooskleurig is dan voorheen. Als antwoord op deze onzekere situatie hebben deze huishoudens geïnvesteerd in één of meerdere internationale migranten. Dit uit zich in het groot aandeel gezinsleden dat gemigreerd is naar een Westers land (gemiddeld 22% van de gezinsleden, inclusief internationale migranten). De meerderheid van deze migranten migreerde via een toeristenvisum naar een Westers land. Daarnaast hebben sommige families in de jaren 1990 een toeristenvisum kunnen kopen via illegale handelaars of een studentenbeurs kunnen verkrijgen via politieke partijen of overheidsinstanties. Drie Senegalese migranten zijn naar België gemigreerd door middel van het huwelijk met een in België geboren partner. Deze Belgische partners werden ontmoet omwille van de reeds aanwezige transnationale banden met eerder gemigreerde familieleden. Deze familieleden organiseren bijvoorbeeld groepsreizen met Westerse toeristen waarbij de familie in Senegal ingeschakeld wordt om de toeristen te begeleiden. Niet zelden leidt dit tot een relatie tussen een familielid en een Westerse toerist. Transnationaal sociaal en economisch kapitaal wordt voor deze huishoudens dus zeer belangrijk. Deze onzekere huishoudens spreken hun transnationale banden ook veelvuldig aan enerzijds om nog meer gezinsleden te laten migreren en anderzijds om een economische activiteit op te zetten. In de eerste plaats doet het contact met familieleden in Europa de achtergebleven familieleden eveneens dromen van een beter leven. Zowat alle huishoudens tellen gezinsleden die één of meerdere visumaanvragen uitgevoerd hebben. Meestal blijven deze visumaanvragen zonder resultaat. De familieleden

die er wel in slagen een visum te verkrijgen, blijven in Europa zonder terug te keren (dit uit zich eveneens in het lage aandeel familieleden dat reeds een Westers land bezocht heeft en teruggekeerd is, namelijk 2%). Verschillende migranten (10 van de 15 migranten) die in België wonen en deel uitmaken van een onzeker huishouden in Senegal, geven aan dat ze broers en/of zussen hebben helpen migreren door middel van een toeristenvisum. Het feit dat deze migranten een goede positie in België hebben en over economisch kapitaal beschikken, heeft de visumaanvraag vergemakkelijkt. Deze familieleden die gemigreerd zijn met hulp van de migrant in België, leven niet allemaal in België (5 familieleden), maar eveneens in andere Europese landen zoals Spanje (3 familieleden), Italië (1 familielid), Frankrijk (2 familieleden) of Duitsland (2 familieleden). Het verkrijgen van een visum is de laatste jaren echter veel moeilijker geworden, waardoor familieleden die vandaag nog willen migreren het veel moeilijker hebben. In de tweede plaats wordt het transnationaal sociaal kapitaal aangesproken om een economische activiteit in Senegal op te zetten. De onzekere huishoudens zijn – net omwille van deze sterke en veelvuldige transnationale banden - meer dan de andere huishoudens actief in het opzetten van (informele) activiteiten met hulp van familieleden in Europa. Dit wordt uitvoerig besproken bij de invloed van remittances op investeringen van familieleden (2.2.2.C Commerciële activiteiten).

Wanneer dit transnationaal sociaal en economisch kapitaal buiten beschouwing genomen wordt, bevinden deze huishoudens zich in een zeer onzekere situatie. De inkomensarmoede is bij deze groep hoog. Gemiddeld hebben de verschillende leden van deze huishoudens slechts 1,9 dollar om te overleven. Een bedrag dat lager ligt dan de armoedegrens van 2 dollar. Dit lage inkomen houdt verband met het feit dat de tewerkstelling van de gezinsleden in het formele segment van de economie laag is en de tewerkstelling in de informele sector weinig rendabel is. Toch telt elk huishouden minstens één gezinslid dat werk gevonden heeft met een arbeidscontract, meestal in de minder goed betaalde diensten- of industriector (arbeider bij de elektriciteitsmaatschappij, chauffeur op de luchthaven, boekhoudster, brandweerman,...). De gezinsleden die geen vast arbeidscontract hebben, trachten het huishoudbudget aan te vullen met allerlei informele activiteiten. Zowat alle huishoudens halen aan dat zoveel mogelijk gezinsleden trachten bij te dragen aan het huishoudbudget. Dit uit zich eveneens in een lager aandeel gezinsleden dat geen werk heeft (33%). Deze personen zijn meestal gezinsleden die reeds een respectabele leeftijd bereikt hebben of vrouwen die het huishouden verzorgen.

De onzekere huishoudens bezitten in belangrijke mate sociaal kapitaal, wat zich uit in sterke netwerken onder de gezinsleden. De huishoudens zijn relatief groot met gemiddeld 10 gezinsleden (het kleinste huishouden telt 7 leden, het grootste huishouden 19 leden). De gezinssamenstelling van deze huishoudens is complexer dan deze van de kleine geïntegreerde huishoudens. Verschillende generaties, verschillende echtgenotes, dichte en verre familieleden wonen veelal samen. De sterke familiale netwerken binnen eenzelfde huishouden leiden tot enkele belangrijke voordelen, maar ook nadelen. Het gezinslid met vast werk of een beter betaalde baan in de informele sector, draagt mee zorg voor de

andere gezinsleden. Het feit dat het huishouden uit 10 personen bestaat, heeft dan weer het nadeel dat het inkomen verdeeld moet worden onder een relatief groot aantal personen. Samenvattend kan er gesteld worden dat deze huishoudens in de beginperiode van hun verblijf in Dakar over relatief veel kapitaal beschikten, maar vandaag in een meer onzekere situatie leven. Transnationaal kapitaal is hun grootste troef om te participeren in de verschillende velden van de samenleving (zie 2.2.2 Besteding van remittances). Zij slagen er dan ook in om te overleven en elk huishouden wijst erop dat zij nooit honger geleden hebben en drie keer per dag eten. Volgende respondent verwoordt dit als volgt:

« Nous sommes ni riches, ni pauvres, mais bon, près de la pauvreté (...). On a toujours eu les moyens pour manger, j'ai toujours eu mes trois repas par jour. » (broer van respondent 17, 9 gezinsleden in Dakar, 3 gezinsleden in Europa, tweede vrouw van vader woont op de benedenverdieping met haar gezin, 3 halfbroers in Europa)

B. Geïntegreerde huishoudens

Op basis van de clusteranalyse kan er besloten worden dat de huishoudens die tot deze cluster behoren in belangrijke mate participeren in de verschillende velden van de samenleving en over veel economisch, cultureel en sociaal kapitaal beschikken. Ook de kwalitatieve analyse bevestigt deze bevinding en geeft een dieper inzicht in de invulling van deze participatie.

In de eerste plaats participeren deze huishoudens in belangrijke mate in het onderwijs en zijn de leden van deze huishoudens hoog opgeleid. Uit tabel IV.31 kon reeds afgeleid worden dat 67% van de leden ouder dan 20 jaar een diploma baccalaureaat behaald hebben en dat niemand analfabeet is. Een kwalitatieve analyse van het opleidingsniveau onthult eveneens dat de schoolgaande kinderen van deze huishoudens in belangrijke mate participeren in privaat onderwijs (90% van de kinderen met een schoolgaande leeftijd volgt privaat onderwijs). Dit private onderwijs is volgens hen beter dan het (overbevolkte) publieke onderwijs. In welke mate migranten bijdragen aan de participatie in het onderwijs van de leden van de huishoudens wordt besproken bij de analyse van de invloed van remittances op de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij. Wel kan er reeds meegegeven worden dat de leden van de huishoudens die behoren tot deze cluster reeds zeer goed opgeleid zijn zonder hulp van de migrant. Het feit dat niemand analfabeet is en het feit dat ook de ouders van de migranten vaak hoog opgeleid zijn, toont dit aan. Deze vader heeft twee dochters in Europa. Hijzelf heeft reeds hogere internationale studies gevolgd:

« Moi, j'ai fait mes études en informatique dans un institut qu'on appelle IAI (Institut Africain d'Informatique). C'était une mini mini Afrique, parce que chaque pays amenait 4 étudiants. Il y avait un concours au niveau national pour sélectionner les étudiants. Donc, 4 Sénégalais, 4 Gabonais, 4 Ivoiriens, etc. (...). Avec cette formation, j'ai pu faire des stages en France. » (vader van respondent 39, gepensioneerd, internationaal universitair diploma)

Dit hoge opleidingsniveau leidt eveneens tot een belangrijke participatie in de formele arbeidsmarkt. De respondenten geven aan dat een goed diploma nog steeds belangrijk is om kans te maken op een goede baan. Tabel IV.31 gaf reeds aan dat 60% van de leden van deze huishoudens (ouder dan 20 jaar) als hoofdactiviteit tewerkgesteld is in de formele sector. Niemand heeft een hoofdactiviteit in de informele sector. Maar ook als nevenactiviteit wordt er weinig geparticipeerd in het informele segment van de arbeidsmarkt. Slechts twee personen voeren naast hun hoofdactiviteit in de formele sector, nog informele activiteiten uit in de import-export sector. De activiteiten in de formele sector zijn goed betaalde banen in (inter)nationale bedrijven (zoals Air Sénégal, Novotel, Nokia,...), politieke functies, ambtenaren bij de overheid (bijvoorbeeld als boekhouder of griffier), leerkrachten in het hoger secundair onderwijs of geregistreerde zaakvoerders (directeur van een private school en dokter). De leden van de huishoudens die ouder zijn dan 20 jaar en niet tewerkgesteld zijn, zijn hoofdzakelijk met pensioen (30%), verzorgen het huishouden (40%) of zijn werkzoekend (20%). Naast het inkomen dat deze huishoudens ontvangen uit het formele segment van de arbeidsmarkt, heeft de helft van deze huishoudens, zonder hulp van de migrant, geïnvesteerd in vastgoed. Zij ontvangen elke maand een extra som geld wat hun inkomen extra verzekert, ook na het pensioen van één van de gezinsleden.

Deze huishoudens zijn relatief klein, met gemiddeld 5,7 gezinsleden (het grootste gezin telt 7 leden, het kleinste gezin telt 4 leden). De huishoudstructuur van deze huishoudens leunt sterk aan bij de nucleaire familie waarbij vader, moeder en kinderen samenwonen. In vergelijking met Belgische huishoudens blijven de kinderen echter langer thuis wonen, waardoor ook verscheidene kinderen reeds bijdragen aan het huishoudbudget. Twee huishoudens bestaan uit een alleenstaande moeder met kinderen en/of kleinkinderen. Deze kleine huishoudens hebben in een vroeger stadium wel binnen de uitgebreide familie geleefd, maar zijn verhuisd om plaats te maken voor andere leden van het huishouden. Dit was enkel mogelijk omwille van hun goede arbeidspositie en het relatief hoge inkomen. Volgende respondent vertelt dat hij de uitgebreide familie verlaten heeft om meer privacy te hebben en de uitgebreide familie te ontlasten:

« I : Ça fait longtemps que vous habitez ici?

R : 15 ans déjà, un peu plus, quand les enfants étaient encore très jeunes.

I : Et pourquoi est-ce que vous avez quitté la grande famille ?

R : Bon, le fait, d'avoir une maison ici, c'est un peu de décongestionner la famille à la Sicap, parce qu'on était un peu nombreux. Il fallait aussi s'isoler pour avoir un peu plus de privacy et pour laisser de la place aux autres. Je suis l'ainé de la famille et j'ai beaucoup de frères et sœurs. Et comme j'avais l'opportunité d'avoir une maison, avec mon travail, tu vois. » (vader van respondent 41, 6 gezinsleden, 2 internationale migranten)

Omwille van de kleine huishoudens, is het aandeel gemigreerde gezinsleden groot (gemiddeld 22% van de gezinsleden, inclusief internationale migranten is gemigreerd naar een Westers land). Daarenboven tellen alle huishoudens één of meerdere gezinsleden die

een Westers land bezocht hebben (gemiddeld 26% van de gezinsleden). De transnationale verbondenheid met de Westerse wereld is dan ook groot. In de eerste plaats is dit een gevolg van hun arbeidspositie. Zij die tewerkgesteld zijn in internationale bedrijven hebben reeds de mogelijkheid gehad om een stage te doen in Frankrijk of een ander Westers land. Daarenboven maakt hun stabiel arbeidscontract en stabiel inkomen het mogelijk om gemakkelijker een visum aan te vragen om broers, zussen of aanverwanten te bezoeken in het migratieland. Bij deze huishoudens heeft dit niet geleid tot meer migratie naar deze landen, aangezien zij zich ten volle bewust worden van het feit dat Senegalese migranten niet altijd in de beste omstandigheden leven.

De toegang tot de huisvestingsmarkt is voor deze huishoudens eveneens groot. Kaart IV.4 geeft weer dat de huishoudens die in Dakar wonen, gevestigd zijn in de rijke en middenklassenwijken van Dakar (Fann, Mermoz, Golf), waar er een zeer goede toegang is tot onderwijs en gezondheidszorg. Twee huishoudens wonen in een goede wijk in Thies. Alle huishoudens zijn daarenboven eigenaar van hun woning. De woningen zelf zijn goed uitgerust met minimaal water en elektriciteit en tellen vaak meerdere verdiepingen (al dan niet verhuurd). Drie woningen zijn uitgerust met internet en airco.

Deze huishoudens kunnen dus in belangrijke mate ontsnappen aan armoede: zij hebben een relatief hoog gemiddeld inkomen van 3,6 dollar per dag per hoofd, zijn hoog opgeleid, hebben voldoende toegang tot gezondheidszorg en zijn geïntegreerd in de belangrijke velden van de arbeidsmarkt.

C. Kansarme stedelijke huishoudens

De cluster 'kansarme stedelijke huishoudens' telt 11 huishoudens: 6 huishoudens wonen in zeer arme wijken van Dakar (Pikine, Pikine irrégulier, Keur Masar), 2 huishoudens wonen in arme wijken van Dakar en 3 huishoudens wonen in achterstellingswijken van andere steden (zie kaart IV.4). Alle huishoudens bezitten weinig kapitaal en participeren slechts in geringe mate in de verschillende velden van de maatschappij. Op het gebied van onderwijs is 37% van de gezinsleden ouder dan 20 jaar analfabeet. Dit hangt in de eerste plaats samen met het feit dat er slechts beperkte toegang is tot onderwijs in deze wijken. Ten tweede zijn de gezinshoofden van deze huishoudens allen geboren op het platteland waar onderwijs moeilijker toegankelijk is dan in de steden. Daarenboven heerst er een grote genderongelijkheid wat de toegang tot onderwijs betreft op het platteland. Deze persoon geeft weer dat het op het platteland niet de gewoonte was dat meisjes onderwijs volgden:

« Mes sœurs n'ont pas été à l'école. A l'époque chez nous au village, ce n'était pas l'habitude. Les garçons, oui, parfois, mais les filles, c'était pour trouver un mari et faire la cuisine. » (respondent 44, familie gemigreerd naar Kaolack)

Daarenboven heeft slechts een beperkt aandeel van de huishoudens (16%) een diploma baccalaureaat. Deze lage scholingsgraad, zowel bij de gezinshoofden als bij de nakomelingen leidt tot een grote werkloosheid onder de gezinsleden (62% van de gezinsleden ouder dan

20 jaar en geen student werkt niet). In tegenstelling tot de *onzekere huishoudens* zijn deze *kansarme stedelijke huishoudens* naar de stad verhuisd als antwoord op de landbouwcrisis. De gezinshoofden hadden geen arbeidscontract in het bezit op het moment van de interne migratie en kwamen in de stad aan met weinig kapitaal. Eens aangekomen in de stad, moesten zij op zoek naar werk en huisvesting. De massale migratie van het platteland naar de stad leidde er echter toe dat er een stedelijke crisis ontstond, waarbij een overaanbod aan arbeidskrachten de loonprijzen naar beneden duwde en de huisvestingsprijzen omhoog stuwde. De gezinsleden die het geluk hadden een baan te vinden, moeten zich dus tevreden stellen met slecht betaalde banen in de informele sector. Ook de nakomelingen zijn hoofdzakelijk tewerkgesteld in de informele sector als mecaniciens, taxichauffeur, huishoudster, kleermaker, kapster, houtbewerker, meubelmaker. Anderen trachten een klein handeltje op te zetten om groenten, ijs, parfums of kledij te verkopen. 15% van de gezinsleden van de *kansarme stedelijke huishoudens* hebben echter werk gevonden in de formele sector. Dit zijn hoofdzakelijk tijdelijke banen als arbeider of schoonmaakster. Enkele nakomelingen hebben zich kunnen opwerken tot leerkracht of ambtenaar. De huisvestingssituatie van deze kansarme stedelijke huishoudens is slecht. Drie huishoudens huren hun woning of appartement (met hulp van de migranten), 2 huishoudens wonen in een irreguliere wijk van Dakar waar tijdens het regenseizoen vele overstromingsproblemen zijn, 4 huishoudens hebben geen toegang tot water in de woning. Slechts twee huishoudens wonen in een huis met meerdere verdiepingen, niemand heeft toegang tot internet of airco. De slechtere huisvestingssituatie van deze huishoudens (verschillende huishoudens hebben reeds met ernstige wateroverlast te kampen gehad) zorgt eveneens voor gezondheidsproblemen. Malaria, moeraskoorts en andere ziektes komen tijdens het regenseizoen vaker voor dan bij huishoudens die in de betere wijken van Dakar wonen. De inkomensarmoede onder deze huishoudens is groot. Gemiddeld hebben zij slechts 0,9 dollar per dag per hoofd om te overleven. De kwalitatieve analyse onthult dat deze huishoudens in belangrijke mate steunen op remittances afkomstig van andere gezinsleden. Niet enkel leden die gemigreerd zijn naar Westerse landen, maar eveneens familieleden die elders in Senegal wonen, dragen bij aan het inkomen van deze huishoudens. Dit wordt verder besproken bij de analyse van de invloed van remittances op de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij (hoofdstuk 2.2).

Het feit dat deze huishoudens weinig kapitaal bezitten, uit zich eveneens in het aantal gezinsleden dat gemigreerd is. Slechts 4 huishoudens tellen 2 migranten, de andere huishoudens hebben slechts één migrant (de geïnterviewde migrant in België). Andere familieleden uiten wel de wil om te migreren, maar omwille van het gebrek aan kapitaal is dit vaak onmogelijk. Zij die reeds een visumaanvraag deden, werden geweigerd. De enige mogelijkheid die overblijft om te migreren is de clandestiene tocht door de woestijn of over zee. In de achterstellingswijken van Dakar of Saint-Louis nemen vele jongeren dan ook de boot naar Spanje (zie ook Willems 2008). Dit verontrust vele ouders die in deze wijken

wonen. Volgende respondent geeft aan dat ze ongerust is dat haar 16-jarige zoon op een dag de boot zal nemen. Twee van haar buurjongens, en vele andere jongeren uit de wijk hebben dit reeds gedaan.

« I : Est-ce que vous avez peur que votre fils va prendre la pirogue un jour ?

R : ah oui, j'ai trop peur. Mon fils pas, il n'a pas peur de prendre le bateau. (...) Et je vois qu'il veut m'aider parce que je suis divorcée et ce n'est pas facile. Ma sœur va arrêter d'envoyer de l'argent un jour. Donc, oui, j'ai peur. » (vertaald uit het Wolof door de buurvrouw, zus van respondent 4, 5 gezinsleden in Dakar, Pikine irrégulier, 1 zus in België)

Deze moeilijke toegang tot een visum leidt er eveneens toe dat bijna niemand reeds een Westers land bezocht heeft. Slechts 2 leden van eenzelfde huishouden zijn in het kader van familiehereniging in België geweest. De familiehereniging is echter niet doorgegaan waardoor zij ondertussen terug in Senegal wonen.

De huishoudens bestaan gemiddeld uit 10,9 leden. Alle huishoudens hebben echter huishoudpatronen die sterk afwijken van het nucleaire model. 8 huishoudens hebben een vrouwelijk gezinshoofd omdat de man gestorven (6) is, of omwille van scheiding (2). Daarenboven wonen er bij verschillende huishoudens gescheiden dochters in en wonen er bij 7 huishoudens verre familieleden afkomstig uit de geboorteregio voor onbepaalde tijd in. Deze familieleden ontvluchten het platteland op zoek naar een beter leven in de stad. De reeds gevestigde familie in de stad functioneert dan als opvangplaats, waar deze familieleden onderdak en eten krijgen. De huishoudens weten echter niet hoelang deze 'logés' in het huishouden zullen verblijven. Dit legt een extra druk op het huishoudbudget aangezien zij vaak niet bijdragen aan het huishoudbudget. Toch is het omwille van de Senegalese *teranga* (solidariteit) onmogelijk om te weigeren.

« R: Par exemple la femme qui est là, c'est une parente qui vient du village de ma mère. Elle habite à côté de ma famille là-bas. Nous ne la connaissons pas, elle a quitté là-bas avec son enfant et ils sont venus à Dakar. Elle n'a jamais été à Dakar, elle est allée dans une famille de parents et on l'a amené ici. Bon, je l'ai accueillie à bras ouverts, bien que je ne la connaisse pas, mais je connaissais sa maman. Je lui ai dit: sois la bienvenue, tu es chez toi. Et depuis 5 mois elle est là.

I: Et elle va rester ici ou rentrer un jour ?

Normalement elle doit rentrer. Mais elle n'a rien. Elle ne travaille pas, elle dort et mange ici. Mais personne ne sait quand elle va rentrer. Mais nous ne pouvons pas l'expulser, ah non. » (zus van respondent 6, 1 internationale migrant, 13 gezinsleden)

De kansarme stedelijke huishoudens beschikken dus over weinig economisch en cultureel kapitaal om te participeren in de Senegalese maatschappij. Sociaal (transnationaal) kapitaal vormt hun grootste troef om te overleven. Het sociale kapitaal dat teruggebracht kan worden op de gezinssamenstelling en het aantal gezinsleden is bij vier huishoudens echter zeer beperkt. Deze huishoudens tellen gemiddeld slechts 5 gezinsleden. Daarenboven tellen

zij allen een alleenstaand vrouwelijk gezinshoofd en zijn de andere gezinsleden schoolgaande kinderen, kinderen die met school gestopt zijn of zieke inwonende ouder(s). Deze vier huishoudens ontbreken niet enkel cultureel en economisch kapitaal, maar ook in belangrijke mate sociaal kapitaal waardoor ze nog kwetsbaarder zijn. Dit doet de vraag rijzen om de kansarme stedelijke huishoudens op te splitsen in twee groepen: de kleine en de grote kansarme stedelijke huishoudens. Tabel IV.32 geeft de verschillende variabelen weer die gebruikt werden voor de clusteranalyse, opgedeeld naar kleine en grote kansarme stedelijke huishoudens. Deze tabel toont aan dat de kleine kansarme stedelijke huishoudens over minder sociaal, economisch en cultureel kapitaal beschikken om deel te nemen aan de Senegalese maatschappij. Deze kleine huishoudens tellen geen enkel gezinslid dat tewerkgesteld is in de formele sector. Daarenboven is 69% van de gezinsleden ouder dan 20 jaar niet tewerkgesteld (omwille van arbeidsongeschiktheid of ouderdom). De inkomensarmoede bij deze groep (0,6 dollar per persoon per dag) is dan ook veel hoger dan bij de grotere huishoudens (1,1 dollar per persoon per dag). Ook het opleidingsniveau is bij de kleine huishoudens lager dan bij de grote huishoudens (56% van de kleine huishoudens is analfabeet, ten opzichte van 25% bij de grote huishoudens). De kleine huishoudens moeten met een extra beperking rekening houden aangezien zij over weinig sociaal kapitaal beschikken en er slechts weinig gezinsleden kunnen bijdragen aan het gezinsbudget. De grote kansarme stedelijke huishoudens beschikken wel in belangrijke mate over sociaal kapitaal. Deze huishoudens tellen gemiddeld 14 gezinsleden. Wanneer iemand werk gevonden heeft in de formele sector, steunt het huishouden in belangrijke mate op dit inkomen om te overleven. Toch trachten andere gezinsleden zoveel mogelijk bij te dragen aan het huishoudbudget. Volgende respondent vertelt dat het huishouden overleeft op basis van het geld van de migranten en het inkomen van 1 gezinslid met een vast contract. De andere gezinsleden trachten wat bij te verdienen door allerlei zaken op straat te verkopen:

« I : Ici dans la maison, c'est surtout vous (la personne qui travaille avec un contrat) qui réglez les problèmes pour les dépenses ?

R : Oui.

I : Et les autres qui n'ont pas de travail fixe, est-ce qu'ils vous aident ?

R : Pour cotiser ici pour la nourriture, on s'entre-aide vraiment. Je ne fais pas tout seul hein, non. Chacun contribue à quelque chose. Eux, ils ne restent pas à la maison. Chez nous, à un certain âge, même si tu n'as pas de boulot, tu es obligé de te débrouiller. Aller acheter et vendre ceci ou cela pour régler vraiment les problèmes quotidiens. » (broer van respondent 29, Pikine, 16 gezinsleden in Dakar, 3 gezinsleden in Europa, 1 persoon heeft werk in de formele sector, 4 personen gaan elke dag informeel de straat op om kleine handelswaar te verkopen, 4 gezinsleden werken niet aangezien ze het huishouden verzorgen of te oud zijn om te werken, 7 schoolgaande kinderen)

Op basis van deze resultaten kan de hypothese gesteld worden dat grote en kleine kansarme stedelijke huishoudens op een andere manier omgaan met remittances. Deze cluster kan

dus opgesplitst worden in 'grote kansarme stedelijke huishoudens' en 'kleine kansarme stedelijke huishoudens'. Daar waar nodig in de verdere bespreking zal dit onderscheid gemaakt worden.

Tabel IV. 32 Absolute weergave van de variabelen van de clusteranalyse uitgesplitst naar kleine kansarme en grote kansarme stedelijke huishoudens

	KLEINE KANSARME STEDELIJKE HH (N=4)	GROTE KANSARME STEDELIJKE HH (N=7)	TOT KANSARME STEDELIJKE HH (N=11)
Gemiddeld aandeel leden van het hh (ouder dan 18 en geen student):			
Vast contract	0%	23%	15%
Informeel werk	31%	19%	33%
Geen werk	69%	58%	62%
Inkomen			
Gemiddeld inkomen per hoofd per dag (dollar) (enkel inwonende leden hh)	0.6	1.1	0,9
Gemiddeld aandeel leden (ouder dan 20)			
Diploma baccalaureaat	8%	20%	16%
Analfabeet	56%	25%	37%
Aantal leden huishouden			
Inwonend in Senegal	5	14	10,9
Aandeel leden huishouden			
Gemigreerd naar Westerse land	21%	11%	15%
Gemigreerd naar Afrikaans land	0%	0%	0%
Reeds Westers land bezocht	7%	1%	3%
Uitrusting woning (elektriciteit, water, airco, internet, meerdere verdiepingen)			
0	0	0	0
1	0	1	1
2	4	3	7
3	0	3	3
Uitrusting woonomgeving			
Gemiddeld aantal basisscholen (per 10.000 inwoners)	0.05	0.1	1.8
Gemiddeld aantal gezondheidsposten (per 10.000 inwoners)	0.04	0.05	0.4

Bron: K. Stuyck

D. Kansarme rurale huishoudens

De kansarme rurale huishoudens wonen allen op het platteland: 5 huishoudens zijn afkomstig uit hetzelfde dorpje aan de Senegalrivier, 1 huishouden is afkomstig uit de Cassamance, 1 huishouden is afkomstig van het platteland rond Kaolack (zie kaart IV.5). Zij participeren slechts in geringe mate in de verschillende velden van de samenleving. Het tewerkstellingspercentage is laag, de toegang tot onderwijs is beperkt (62% van de gezinsleden ouder dan 20 jaar en geen student is analfabeet), gezondheidszorg is zo goed als afwezig. Deze lage participatie hangt samen met de tegenstellingen die er heersen tussen de stad en het platteland in Senegal. Toegang tot de formele arbeidsmarkt, tot onderwijs en gezondheidszorg zijn zeer laag op het platteland. Ook het inkomen dat de rurale huishoudens uit de landbouw halen, is de laatste decennia almaar gedaald. Tot in de jaren 1970 konden rurale huishoudens goed leven van de opbrengsten uit de landbouw, maar aanhoudende droogte, grillige regenval en uitputting van de gronden hebben de oogsten doen afnemen. Daarenboven moesten de landbouwproducten concurreren met importproducten zoals rijst, uien, melkpoeder en vlees dat veel goedkoper was door de hoge subsidies. Dit zorgde voor een daling van de prijzen van de eigen producten. Migratie werd voor deze huishoudens dan ook een belangrijke strategie om het inkomen te diversifiëren. In de eerste plaats zorgt interne migratie naar regionale steden en Dakar voor een eerste diversificatie van het inkomen. Alle huishoudens tellen leden die in het dorp geboren en opgegroeid zijn, maar naar de stad getrokken zijn om voor een extra inkomen te zorgen. Deze intern gemigreerde gezinsleden komen nog geregeld terug naar het dorp, waar veelal ook vrouw en kinderen verblijven. Naast interne migranten tellen deze huishoudens ook een groot aantal internationale migranten. Hoewel er slechts gemiddeld 0,7 gezinsleden verblijven in een ander Afrikaans land op het moment van het interview, tellen deze huishoudens opvallend veel leden die reeds enkele maanden in een ander Afrikaans land verbleven, maar daarna zijn teruggekeerd of die reeds meerdere keren verbleven in een ander Afrikaans land. Migrant die verblijven in een Westers land keren slechts sporadisch terug naar het geboortedorp. Het feit dat deze migranten veelal zonder permanente verblijfsdocumenten in dit land verblijven is hier een verklaring voor. De helft van de migranten die in België verblijven en afkomstig zijn uit een *kansarm ruraal huishouden* heeft geen officiële verblijfsdocumenten.

De *kansarme rurale huishoudens* zijn groot en tellen gemiddeld 17 leden (het grootste gezin telt 32 leden die binnen het huishouden wonen, het kleinste gezin telt 8 leden). Omwille van de grote migratie van mannen uit het huishouden zowel intern in Senegal als internationaal, zijn deze huishoudens voornamelijk samengesteld uit kinderen, vrouwen en ouderen. Volgende respondent is gemigreerd naar Dakar en legt de samenstelling van zijn familie in het dorp van oorsprong uit:

« C'est un peu compliqué hein, la famille. On a la tendance de vivre ensemble dans une seule concession. Père, plusieurs femmes, les fils, leurs femmes et enfants etc. On mange la même 'boule', le même plat. Chaque personne essaie d'avoir une petite famille, mais

on ne voit pas qui est le fils de tel ou tel. Et c'est à l'ainé de prendre la responsabilité pour gérer la famille. Tout le monde qui travaille, remet à l'ainé. Mais tous les frères aînés ils sont maintenant en Europe ou en Afrique. Et moi, je travaille à Dakar et je m'occupe des étudiants qui sont à Dakar. Donc, maintenant presque personne ne travaille là-bas. Il reste mon oncle qui a 50 ans, sa femme et ses enfants, les vieilles, les mamans elles sont 7. Ce sont les femmes de mon père (qui est décédé) et du frère de mon père (aussi décédé). C'est la polygamie. Et la femme de mon grand frère est là aussi. Des filles aussi qui ne sont pas mariées, donc trois petites sœurs. Et encore quelques enfants, les enfants de mon oncle, les fils du grand frère. » (broer van respondent 33, 4 internationale migranten, 25 inwonende gezinsleden in het dorp)

De oom (een jongere broer van de vader) is na het overlijden van de vader en het overlijden van de oudere broer van de vader in het gezin komen wonen om zo de familie te leiden. De tewerkstelling in deze huishoudens is zeer laag aangezien het voornamelijk ouderen, kinderen en vrouwen zijn die achterblijven (68% van de gezinsleden ouder dan 20 jaar en geen student werkt niet). De scholingsgraad bij de gezinsleden die inwonen in het dorp is laag (62% is analfabeet). Dit is het gevolg van een beperkte toegang tot onderwijs en het feit dat het voornamelijk ouderen en vrouwen zijn die achterblijven. Het transnationaal kapitaal en het kapitaal afkomstig van familieleden elders in Senegal is essentieel voor deze huishoudens om te kunnen overleven en deel te nemen aan onderwijs en gezondheidszorg (zie hoofdstuk 2.2.2.D en hoofdstuk 2.2.2.E). De inkomensarmoede is bij deze huishoudens zeer groot. Gemiddeld hebben zij slechts 0,5 dollar per persoon per dag om te kunnen overleven. Deze huishoudens kunnen echter met minder geld overleven dan de stedelijke huishoudens aangezien zij een deel van hun eigen voedingswaren produceren. De teelten zijn echter weinig divers, waardoor geld noodzakelijk is om voor een aanvulling te zorgen. Niet alle huishoudens slagen er echter in om de maaltijden voldoende te diversifiëren en drie maaltijden per dag te nuttigen. Tijdens het verblijf in het dorpje aan de Senegalrivier, kon er aan de hand van participatieve observatie ervaren worden dat verschillende huishoudens ver onder de armoededrempel leven van 2400 calorieën of 1 dollar per dag leven. Hoewel de armoede bij deze huishoudens reeds zeer groot is, zijn zij er relatief beter aan toe dan andere rurale huishoudens die niet kunnen steunen op internationale migranten. In het dorpje aan de Senegalrivier werden uitgebreide enquêtes uitgevoerd zowel bij de huishoudens met een internationale migrant in België (7 huishoudens) als bij huishoudens zonder internationale migrant (9 huishoudens), wat 10% van de totale dorpsbevolking omvat. De huishoudens zonder internationale migrant bevinden zich in een zeer precarie situatie: de oogsten op de velden zijn slecht omwille van droogte (zie foto IV.8), het krediet dat ze bij de plaatselijke 'boutiques' hebben loopt elk jaar op, het schaarse aantal geiten of schapen die ze bezitten neemt elk jaar af aangezien ze hun dieren moeten verkopen in ruil voor geld. Vaak betalen zij de 'boutiques' met de oogsten op het veld, aangezien zij niet meer over monetaire inkomsten beschikken. Foto IV.9 toont de 'kassa' van

het plaatselijk winkeltje: een zak vol 'njebé' (bonen). Bepaalde producten worden berekend op basis van het aantal koffieblikken gevuld met bonen: twee koffieblikken bonen geeft bijvoorbeeld recht op 1 portie suiker. De winkeluutbater verkoopt de zakken bonen dan in ruil voor geld.

Foto IV. 8 Droogte van de landbouwgronden (foto werd genomen twee maanden na het regenseizoen)

Foto: K. Stuyck

Foto IV. 9 Plaatselijke 'boutique', waar niet enkel met geld, maar eveneens met bonen betaald wordt

Foto: K. Stuyck

Ook het opleidingsniveau van deze huishoudens zonder internationale migrant is beduidend lager (88 % analfabeet). Toch kunnen deze huishoudens mee profiteren van de migratie van andere dorpsbewoners. Het rurale samenlevingsmodel is nog zeer collectief en de migranten richten verenigingen op die ten goede komen van heel het dorp. Deze collectieve remittances worden verder besproken in 2.2.2.D.

E. Inkomensrijke huishoudens

De *inkomensrijke huishoudens* verenigen slechts 3 huishoudens met een zeer specifiek profiel. Net als de geïntegreerde huishoudens participeren zij in belangrijke mate in de verschillende velden van de maatschappij, wat zich weerspiegelt in een zeer hoog inkomen. De gezinshoofden van deze huishoudens zijn geboren en opgegroeid op het platteland, maar behoorden reeds in de herkomstregio tot de meest begoede huishoudens. Zo is één gezinshoofd de dochter van de voormalige dorpschef en één gezinshoofd de zoon van een politicus. Alle huishoudens zijn of waren actief in de politieke wereld en zetten zich in voor hun herkomstregio en stempubliek door middel van de bouw van een waterput of gezondheidscentrum. Opvallend is het feit dat niemand van deze huishoudens analfabeet is.

De schoolgaande kinderen volgen allen opleidingen in dure privéscholen. Volgende respondent heeft bijvoorbeeld een dure opleiding tot stewardess gevolgd. Om deel te nemen aan een sollicitatie vliegt ze naar Tunesië. Aangezien haar Engels niet voldeed, gaat ze nu een half jaar Engels bij studeren in Ghana:

I : Est-ce que vous avez visité d'autres pays hors de Sénégal?

R : Oui, le Canada, le Bénin et la Tunisie.

I : C'était dans quel cadre ?

R : Le Canada et le Bénin, c'était dans le cadre des mes études et la Tunisie, j'y suis partie pour un job interview.

I : Qu'est-ce que vous avez étudié ?

R : J'ai fait stewardess. Donc en Tunisie, c'était pour un job interview.

I : Vous êtes acceptée ?

R : Non, parce que mon anglais n'est pas tellement bien. Donc, je vais au Ghana pour apprendre l'anglais et dans une demi-année je peux repasser les examens. » (zus van respondent 16, huishouden telt 7 inwonende gezinsleden, 2 leden wonen in een Westers land, 2 leden wonen in een andere Afrikaans land)

Dit citaat toont reeds aan dat het voor de leden van deze huishoudens geen probleem is om een visum te krijgen om andere landen te bezoeken. Bijna de helft van de gezinsleden (43%) heeft reeds een Westers land bezocht. De meerderheid van deze personen heeft zelfs meer dan 1 keer een Westers land bezocht, hoofdzakelijk in het kader van studies of professionele doeleinden. Ook de migranten van deze huishoudens hadden geen probleem om een visum te krijgen. In tegenstelling tot de kansarme en onzekere huishoudens is migratie geen specifieke huishoudstrategie om het inkomen te diversifiëren. De migranten hebben zelf beslist om naar het buitenland te vertrekken, zoals deze respondent vertelt:

I : Pour quelles raisons, est-ce qu'ils (les migrants) sont partis?

R : Pour les études et pour le travail.

I : Ils ont décidé ça eux-mêmes, ou est-ce qu'on a décidé ça en famille ?

R : Non, ils ont réfléchi eux-mêmes. Ils ont décidé de partir et puis, ils ont parlé avec ma mère. Et si ma mère est d'accord, ils partent. » (zus van respondent 30, huishouden telt 7 leden in Dakar, 2 leden wonen in een Westers land)

De huishoudens zijn relatief klein en kunnen beschouwd worden als een vorm van nucleaire huishoudens. Bij twee huishoudens is het gezinshoofd polygaam, maar leven de verschillende vrouwen gescheiden van elkaar in andere wijken van Dakar (samen met hun ongetrouwde kinderen). Eén respondent vertelt zelfs dat ze haar halfbroers of halfzussen niet of nauwelijks kent. De vrouwelijke gezinshoofden zijn eveneens professioneel actief en hebben een eigen inkomen. De woningen van deze huishoudens zijn groot, tellen meerdere verdiepingen en zijn uitgerust met water, elektriciteit, internet en airco. Verschillende huishoudsters nemen de huishoudelijke taken voor hun rekening en elk gezin heeft ook een

auto en chauffeur waar ze beroep op kunnen doen. Beide huishoudens hebben eveneens geïnvesteerd in vastgoed, wat elke maand voor extra inkomsten zorgt. Ook in het geboortedorp pronkt een goed uitgerust huis, waar men verblijft tijdens regelmatige visites.

2.1.4 Samenvatting

De kwalitatieve analyse van de verschillende posities in de Senegalese maatschappij verduidelijkt de resultaten van de clusteranalyse. Elke groep beschikt over een specifieke set van kapitaal, welke de participatie in de verschillende velden van de samenleving stuurt. De positie van de inkomensrijke huishoudens wordt bepaald door het bezit van veel economisch, cultureel en transnationaal sociaal kapitaal. Hoewel deze cluster slechts 3 huishoudens telt, bevestigt de kwalitatieve analyse de noodzaak van een aparte cluster voor deze huishoudens. Het verschil in inkomen, opleidingsniveau, participatie in de arbeidsmarkt en transnationaal sociaal kapitaal is zeer groot ten opzichte van de andere huishoudens. De kansarme stedelijke en kansarme rurale huishoudens kunnen op basis van de clusteranalyse eveneens in één cluster weergegeven worden. De lokalisatie van deze huishoudens leert echter dat er een belangrijk ruimtelijk verschil is tussen beide huishoudtypes. Bijna alle kansarme stedelijke huishoudens bevinden zich in arme tot zeer arme stedelijke wijken, terwijl alle kansarme rurale huishoudens op het platteland wonen. De cluster kansarme stedelijke huishoudens wordt op basis van de kwalitatieve analyse nog verder onderverdeeld naar grote en kleine huishoudens. De kleine kansarme huishoudens ontbreken in belangrijke mate sociaal kapitaal door het beperkt aantal gezinsleden waardoor hun positie in de Senegalese maatschappij meer precair is dan de positie van de grote kansarme stedelijke huishoudens. Het feit dat alle kleine kansarme huishoudens een vrouwelijk (gescheiden) gezinshoofd tellen, bevestigt deze keuze.

2.2 INVLOED VAN REMITTANCESPRAKTIJKEN OP DE POSITIE VAN DE HUISHOUDENS IN DE SENEGALESE MAATSCHAPPIJ (EN VICE VERSA)

Migratie van één of meerdere gezinsleden en de hiermee verbonden remittances hebben een belangrijke invloed op de participatie van de huishoudens in verschillende velden van de maatschappij. Remittances hebben in die zin dus een belangrijke invloed op de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij. Ook omgekeerd heeft de positie die de huishoudens in de Senegalese maatschappij innemen een belangrijke invloed op de verwachtingen die huishoudens uiten ten opzichte van hun migranten. Inkomensrijke huishoudens zullen bijvoorbeeld een ander verwachtingspatroon hebben ten opzichte van het ontvangen van remittances dan kansarme huishoudens.

Een eerste paragraaf gaat dieper in op de invloed van de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij op de verwachtingspatronen ten opzichte van remittances. Deze verwachtingspatronen zijn een gevolg van impliciete en expliciete verwachtingen van de huishoudens. De impliciete verwachtingen duiden voornamelijk op datgene wat impliciet

aangeleerd werd tijdens de opvoeding. Expliciete stimulansen worden beïnvloed door het kapitaal dat men ter beschikking heeft. Huishoudens die in belangrijke mate participeren in de Senegalese maatschappij hebben bijvoorbeeld andere verwachtingen ten opzichte van hun migranten dan huishoudens die onder de armoederempel leven en waarbij migratie een belangrijke huishoudstrategie is om het inkomen te diversifiëren.

Een tweede paragraaf richt zich op de invloed van de besteding van remittances op de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij. Remittances worden aangewend voor verschillende doeleinden zoals het voorzien in de dagelijkse kosten, het opstarten van commerciële activiteiten, het dekken van onderwijs- of gezondheidskosten of de verbetering van de huisvestingssituatie. Door middel van remittances stijgen de kansen en mogelijkheden die de achtergebleven huishoudens ervaren om deel te nemen aan de verschillende velden van de samenleving. Niet elk huishoudtype zal echter op dezelfde manier omgaan met deze remittances. Kansarme gezinnen zullen het ontvangen geld bijvoorbeeld anders besteden dan goed geïntegreerde huishoudens.

Tot voorheen werd voornamelijk de nadruk gelegd op de Senegalese migranten in België. De huishoudens steunen echter niet enkel op migranten die zich in België bevinden, maar ook op migranten in andere Westerse of Afrikaanse landen en op interne migranten die elders in Senegal wonen. Ook de bijdrages van deze migranten zullen dus in rekening gebracht worden. De ontvangers van de overgemaakte remittances zijn steeds leden van het geïnterviewde huishouden. Deze kunnen variëren afhankelijk van het doel waarvoor de remittances aangewend worden. Bijdrages voor het huishoudbudget worden gebruikelijk aan het gezinshoofd overgemaakt, terwijl andere gezinsleden steun kunnen krijgen voor het opstarten van een commerciële activiteit.

2.2.1 Verwachtingspatronen ten opzichte van remittances

In het vorige hoofdstuk (cfr. 1.2.1 beweegredenen voor het zenden van remittances) werd reeds benadrukt dat migranten beroep doen op zowel impliciete als expliciete evaluatieschema's voor het zenden van remittances. De handelingen die volgen uit de impliciete evaluatieschema's (habitus) duiden op die handelingen die impliciet aangeleerd zijn tijdens de opvoeding en het socialisatieproces van de respondenten. Uitspraken als '*c'est un devoir*' of '*c'est une obligation morale*' ter verklaring van het zenden van remittances, zijn een uiting van deze impliciete waardepatronen. Ook de huishoudens halen deze redenen vaak aan als verklaring voor het ontvangen van remittances. Niet enkel internationale migranten zien het als hun taak om bij te dragen aan het huishoudbudget, ook gezinsleden die elders wonen in Senegal omwille van arbeidsomstandigheden of familiale omstandigheden, dragen vaak bij aan het huishoudbudget van het huishouden waar men opgegroeid is. Expliciete evaluatieschema's voor het zenden van remittances hangen samen met de positie die zowel de migranten als hun huishoudens bekleden en het

kapitaal dat men bezit. Migranten met een goed betaalde baan, beschikken bijvoorbeeld over meer kapitaal om over te maken. Maar ook de positie van het huishouden heeft een belangrijke invloed op remittancespraktijken.

De **inkomensrijke huishoudens** bekleden een goede positie in de Senegalese maatschappij. De verschillende leden van deze huishoudens participeren ten volle in de verschillende velden van de maatschappij. Dit uit zich onder meer in een hoog gemiddeld inkomen per persoon per dag (13.4 dollar). Deze huishoudens hebben geen nood aan internationale migranten om hun inkomen aan te vullen. De beslissing van de migranten om naar het buitenland te vertrekken, was dan ook een individuele keuze. Twee huishoudens hebben wel bijgedragen aan de financiering van het vliegtuigticket, maar koppelen hier geen verwachtingen aan ten aanzien van de migrant (bijvoorbeeld een terugbetaling van het ticket). Volgende respondent legt uit dat het huishouden geen nood heeft aan remittances. Toch sturen de migranten af en toe een cadeautje of wat geld op naar één van de ouders. Dit is eerder een gevolg van de impliciet aangeleerde waardepatronen, waarbij migranten het als een vorm van beleefdheid zien om af en toe de ouders te plezieren. Dit werd immers zo aangeleerd in de Senegalese cultuur:

« I : Est-ce que la famille attend que les migrants envoient de l'argent ?

R : Non, ici, on n'a pas ce genre de problème. Ce que les enfants envoient, c'est pour dire à leur papa et maman merci. C'est comme un cadeau, mais pas pour contribuer au ménage. » (zus van respondent 30, 2 internationale migranten, inkomensrijk huishouden)

De **geïntegreerde huishoudens** participeren, net als de inkomensrijke huishoudens, goed in de Senegalese maatschappij. Een groot deel van de gezinsleden die ouder dan 20 jaar en geen student meer zijn, is tewerkgesteld in de formele sector (52%) en beschikt over een diploma derde cyclus secundair onderwijs (67%). De huishoudens beschikken over een gemiddeld inkomen van 3.6 dollar per persoon per dag. De beslissing om te migreren was dan ook veelal geen economische keuze in het belang van het huishouden. Toch verwachten sommige huishoudens een bijdrage van hun migranten, niet zozeer voor de dagelijkse kosten, maar eerder voor festiviteiten, luxeproducten, onverwachte kosten en eventueel de bijdrage aan elektriciteit-, water- en internetkosten. Volgende migrant heeft bijvoorbeeld voor het huwelijk van haar zus 500 euro overgemaakt. Twee weken later belt de vader voor extra geld voor de herstelling van zijn wagen:

« Pour le mariage de ma sœur, en juin, j'ai envoyé 500 euro. Et deux semaines après mon père m'a appelé pour dire que sa voiture est en panne. Il faut m'envoyer. Pfff, mais ce n'est pas tous les mois. » (respondent 39, nieuwe arbeidsmigrant, geïntegreerd huishouden, 2 internationale migranten)

De **onzekere huishoudens** konden tot voorheen steunen op het eigen huishouden om te overleven. Een verandering in de familiesituatie (bijvoorbeeld het familiehoofd dat een goed

inkomen had, is nu met pensioen of gestorven), bracht deze huishoudens in een moeilijker situatie. Als antwoord op deze veranderende situatie hebben verscheidene huishoudens geïnvesteerd in een internationale migrant. De beslissing om te migreren werd bij deze huishoudens dus collectief genomen. Anderzijds zijn er eveneens huishoudens waarbij de beslissing om te migreren individueel genomen werd, maar waarbij de migratiereden eveneens het economisch ondersteunen van het huishouden is. De verwachtingspatronen van de *onzekere huishoudens* zijn dan ook groot. Volgende respondent legt uit dat zijn gemigreerde broers goed bijdragen aan het huishoudbudget. Desondanks kunnen ze hun levensstandaard niet verhogen. Het huishouden kon vroeger immers rekenen op een goed inkomen van de vader. Door zijn overlijden is dit inkomen weggefallen:

« I : Est-ce qu'on peut augmenter le niveau de vie à cause de l'envoi des gens qui sont en Europe ?

R : Pas augmenter. Parce qu'avant, mon père faisait tout. Mais maintenant, il n'est plus là. Donc, ce que mon père faisait, maintenant, eux (les migrants), ils le font. Ils participent bien. Mais imagine que les migrants, qu'ils sont ici, sans travail, ça c'est pire hein. » (broer van respondent 17, onzekere huishouden, 3 internationale migranten)

De verwachtingen van de gezinsleden van de onzekere huishoudens zijn niet enkel financieel. Vele gezinsleden dromen eveneens van een beter leven in Europa en rekenen op de steun van hun migranten om deze droom waar te maken. Indien dit niet lukt, hopen zij op een beter leven in Senegal en verwachten zij de steun van hun migranten om een eigen commerciële activiteit op te starten (zie 2.2.2 besteding van remittances).

Zowel de **kansarme stedelijke** als de **kansarme rurale huishoudens** hebben grote verwachtingen ten opzichte van remittances van hun migranten. Zowel interne migranten die elders in Senegal wonen als internationale migranten in Afrika en Europa ondersteunen deze huishoudens. Migratie is, voornamelijk voor de **rurale huishoudens**, een belangrijke strategie om het inkomen te diversifiëren. Deze huishoudens handelen op die manier niet enkel om het inkomen te maximaliseren, maar eveneens om risico's te spreiden. Deze huishoudens handelen zoals de '*new economics of labour migration theory*' beschrijft: '*migration decisions are not made by isolated individual actors, but by larger units of related people, typically families or households, but sometimes communities, in which people act collectively not only to maximize expected income, but also to minimize risks (Massey et al. 1998)*'. Door het diversifiëren van de aanwending van de bronnen van het huishouden, in dit geval arbeid, worden risico's beperkt. Migratie is dan een onderdeel van de overlevingsstrategieën van deze huishoudens. Migratie wordt door deze huishoudens dan ook voornamelijk bekeken in termen van tijdelijke en circulaire migratie. Aangezien migratie een overlevingsstrategie is, zijn de verwachtingen ten opzichte van hun migranten groot. De geïnterviewde **kansarme rurale huishoudens** sluiten nauw aan bij dit huishoudtype. Ook de **kansarme stedelijke huishoudens** rekenen op de bijdragen van hun gemigreerde

familieleden, hoewel migratie niet steeds een collectieve beslissing was. Volgende respondent legt uit dat het huishouden rekt op de bijdragen van alle familieleden. Zonder deze bijdragen zouden deze huishoudens moeilijk kunnen overleven:

«Par exemple ici, nous comptons sur les contributions de tout le monde. Deux frères, ils ont une maison avec leur famille à Dakar, mais, chaque fin du mois, chacun amène ce qu'il a pour aider la maman, l'entretien de la maison, pour la nourriture,... Mon frère qui est en Belgique fait la même chose. Sinon, c'est trop difficile pour survivre.» (zus van respondent 6, groot kansarm stedelijk huishouden, 1 internationale migrant)

2.2.2 Besteding van remittances

A. Het huishoudbudget

« I : Est-ce que ton frère contribue aux dépenses ménagères ?

R : Oui, oui, chaque mois, mon frère envoie l'argent à ma maman, pour payer le loyer, l'électricité, de l'eau, oui, il fait beaucoup. Il est gentil, il n'oublie pas sa famille. Il fait presque tout ici.

I : Et qu'est-ce qui se passe quand il n'envoie pas l'argent ?

R : Dieu est là, inshallah.» (zus van respondent 10, groot kansarm huishouden)

Dit onderzoek stelt dat remittancespraktijken een gevolg zijn van zowel de positie van de migranten in de Belgische maatschappij als van de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij. Dit hoofdstuk analyseert de invloed van de positie van het huishouden op het ontvangen van remittances. Literatuur die remittances bestemd voor het huishoudbudget bestudeert, toont aan dat individuele kenmerken van het huishouden van invloed zijn op het al dan niet ontvangen van remittances en het bedrag dat ontvangen wordt. Deze verbanden zijn echter minder eenduidig dan de verbanden tussen de kenmerken van de migrant en het overgemaakte remittancesbedrag (zie hoofdstuk 1 van deel 4). Verschillende studies (Osaki 2003; Yang & Choi 2007) vinden een negatief verband tussen het inkomen van het huishouden en het remittancesbedrag. Hoe hoger het inkomen van het huishouden, hoe minder remittances het huishouden ontvangt. Sommige studies merken echter geen significant verschil op (Agarwal & Horowitz 2002) of bemerken een positief verband (Lucas & Stark 1985). Een mogelijke verklaring is het feit dat huishoudens impliciet gesteund worden omdat dit zo aangeleerd werd tijdens het socialisatieproces. Het is een manier om de ouders te bedanken, ongeacht hun positie in de maatschappij. Een kwalitatieve analyse van de gesprekken met de huishoudens geeft meer inzicht in het beheer en de samenstelling van het huishoudbudget.

Het inkomen van een Senegalees huishouden en de besteding van dit inkomen analyseren is geen eenvoudige taak. Om dit inkomen te kunnen begrijpen, moet er dieper ingegaan worden op de werking van deze huishoudens. De gesprekken met de Senegalese huishoudens

leggen verschillende patronen van inkomensaccumulatie bloot. Het meest gebruikelijk is het feit dat één gezinslid (meestal het gezinshoofd) de financiële bijdrages van de verschillende (werkende) gezinsleden verzamelt en dat dit budget gebruikt wordt voor alledaagse kosten van het huishouden. Over het algemeen kiezen de gezinsleden zelf hoeveel ze bijdragen, meestal in functie van hun individuele inkomen en het inkomen van de andere gezinsleden. Wanneer een gezinslid bijvoorbeeld als enige van het huishouden werkt, zal hij of zij waarschijnlijk meer bijdragen dan wanneer verschillende gezinsleden een goed betaalde baan hebben. Inkomens uit informele activiteiten zijn echter moeilijk te bepalen. Voor deze gezinsleden met een informele activiteit werd er rekening gehouden met het gemiddelde maandinkomen van het laatste half jaar. Er moet echter opgemerkt worden dat het niet steeds mogelijk was om alle gezinsleden te ontmoeten, waardoor de activiteiten en het gerelateerd inkomen van deze gezinsleden uit secundaire bron afkomstig is. Kledij, consumptiegoederen en onderwijs worden meestal gefinancierd door de gezinsleden zelf (indien ze werken) of door de ouders van de kinderen. Gezinsleden die niet werken kunnen voor deze kosten vaak wel rekenen op de steun van werkende gezinsleden. Volgende respondent heeft een goed betaalde baan bij de overheid en legt uit dat zij slechts een deel van haar loon afstaat:

« I : Est-ce que vous contribuez aussi pour les frais quotidiens?

R : Ah oui, c'est normal, dès que tu travailles, tu contribues.

I : C'est plus de la moitié de votre salaire ?

Non, non, on ne donne pas la moitié (rires). On a d'autres projets aussi hein. On veut avoir une maison, se marier aussi, donc, on ne donne pas la moitié. Non, on garde aussi quelque chose. Et ça dépend aussi d'autres personnes dans le ménage. Comme ici, j'ai un frère qui travaille et deux sœurs, mais c'est dans l'informel, et deux personnes aussi qui sont en Europe. Donc, chaque mois, tout le monde contribue et plus de gens qui travaillent, ça soulage les autres. » (zus van respondent 23, ambtenaar bij de overheid, onzekere huishoudens)

De meeste Senegalese huishoudens leunen aan bij dit patroon van inkomensverzameling. Een tweede model van inkomensaccumulatie is bijvoorbeeld wanneer elk gezinslid een bepaalde taak toebedeeld krijgt: één iemand staat in voor het ontbijt, iemand anders voor de aankoop van de rijst, een derde persoon voor de elektriciteitskosten enzoverder. Slechts bij 3 huishoudens staat het gezinshoofd alleen in voor alle dagelijkse en vaste kosten van het huishouden. Bij deze huishoudens moeten de verschillende werkende en niet-werkende gezinsleden niet bijleggen om te voorzien in het onderhoud van het huishouden.

Om het huishoudinkomen van de ondervraagde huishoudens te analyseren wordt er rekening gehouden met het potentiële inkomen van de huishoudens. Dit potentiële inkomen is de som van het inkomen van alle inwonende gezinsleden en is dus groter dan enkel de som van de bijdrage die de verschillende gezinsleden doen. Het potentiële inkomen geeft

immers het vermogen van de huishoudens weer, wat belangrijk is wanneer er onverwachte kosten opduiken (bijvoorbeeld dringende medische kosten). Dit potentiële inkomen van de inwonende gezinsleden per persoon per dag werd mee opgenomen als variabele in de clusteranalyse om de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij te bepalen en om te kijken welke huishoudens onder de armoedegrens van 1 of 2 dollar per persoon per dag leven. Om de invloed van remittances op het huishoudinkomen te bepalen, worden eveneens de bijdrage van leden van het huishouden die elders wonen mee in rekening gebracht. Tot voorheen werd voornamelijk de nadruk gelegd op de betekenis van de Senegalese migranten in België voor de huishoudens in Senegal. De huishoudens steunen echter niet enkel op migranten die zich in België bevinden, maar ook op migranten in andere Westerse of Afrikaanse landen en op interne migranten die elders in Senegal wonen. De ondervraagde huishoudens maken door middel van hun netwerken en connecties met gezinsleden elders in de wereld deel uit van een transnationale migratieruimte (Pries 1999; Pries 2005) die verder reikt dan de relatie tussen België en Senegal. Deze ruimte overspant voor elk huishouden andere gebieden, afhankelijk van de netwerken die zij onderhouden. De inbreng van deze gemigreerde gezinsleden aan het huishoudinkomen betreft enkel de bijdrage die zij leveren en niet het hele inkomen van de migrant. Migranten hebben immers een deel van hun inkomen nodig om te overleven in de gastmaatschappij of om hun positie in de gastmaatschappij te verbeteren. Enkel die bijdrages die gebruikt worden voor dagelijkse kosten, vaste kosten zoals water-, elektriciteits- en internetkosten, medische kosten, onderwijskosten en kosten voor festiviteiten worden mee in rekening gebracht. De bijdrages die gebruikt worden voor het opstarten van een commerciële activiteit of om te investeren in vastgoed, worden niet meegerekend.

Tabel IV.33 geeft per huishoudtype het inkomen van het huishouden weer (telkens uitgedrukt in FCFA, EURO en DOLLAR en uitgedrukt in het aantal dollar per inwonend gezinslid per dag). Er wordt een onderscheid gemaakt naar het potentiële inkomen van alle inwonende gezinsleden (A), de bijdrage van migranten die in Westerse landen wonen (B), de bijdrage van migranten die in andere Afrikaanse landen wonen (D) en de bijdrage van interne migranten elders in Senegal (C). Tevens wordt de verhouding berekend tussen het totale inkomen en het potentiële huishoudinkomen van de inwonende gezinsleden (F). Dit cijfer geeft weer in welke mate de huishoudens steunen op extra bijdrages van gemigreerde gezinsleden.

Tabel IV. 33 Huishoudinkomen per huishoudtype

	GEÏNTE- GREERDE HH	ONZEKERE HH	KANSARME STEDELIJKE HH	KANSARME RURALE HH	INKOMENS- RIJKE HH	TOTAAL
POTENTIËLE INKOMEN VAN DE INWONENDE GEZINSLEDEN (A)						
FCFA (PER MAAND)	288300	270000	137500	123500	1072500	361500
EURO (PER MAAND)*	444	415	212	190	1650	556
DOLLAR (PER MAAND)**	616	575	294	265	2291	772
PER HOOFD PER DAG (\$)	3.6	1.9	0.9	0.5	13.4	2.5
EXTRA INKOMEN PER HUISHOUDEN (ENKEL MIGRANTEN WONEND IN WESTERSE LANDEN) (B)						
FCFA (PER MAAND)	130000	201500	159250	159250	16250	158600
EURO (PER MAAND)	200	310	245	245	25	244
DOLLAR (PER MAAND)	276	430	340	340	35	339
PER HOOFD PER DAG (\$)	1.8	1.5	1.4	0.7	0.2	1.3
EXTRA INKOMEN PER HUISHOUDEN (ENKEL INTERNE MIGRANTEN) (C)						
FCFA (PER MAAND)	8450	3250	18200	46150	0	14300
EURO (PER MAAND)	13	5	28	71	0	22
DOLLAR (PER MAAND)	18	7	39	98	0	30
PER HOOFD PER DAG (\$)	0.1	0.02	0.1	0.2	0	0.1
EXTRA INKOMEN PER HUISHOUDEN (ENKEL MIGRANTEN WONEND IN ANDERE AFRIKAANSE LANDEN) (D)						
FCFA (PER MAAND)	0	3250	14950	16900	0	7800
EURO (PER MAAND)	0	5	23	26	0	12
DOLLAR (PER MAAND)	0	7	32	36	0	16
PER HOOFD PER DAG (\$)	0	0.02	0.1	0.1	0	0.1
TOTALE GEMIDDELTE INKOMEN (E=A+B+C+D)						
FCFA (PER MAAND)	426738	475075	329900	345800	1088750	542200
EURO (PER MAAND)	657	730	507	532	1675	834
DOLLAR (PER MAAND)	910	1015	705	739	2326	1157
PER HOOFD PER DAG (\$)	5.5	3.4	2.2	1.5	13.6	3.7
VERHOUDING (F=E/A)						
PER HOOFD PER DAG	1.5	1.8	2.4	3.1	1	1.5

Bron: K. Stuyck * Omzetting FCFA – Euro: rekening gehouden met de koers 1 Euro= 650 FCFA

** Omzetting dollar cfa: rekening gehouden met de koers: 1 dollar = 468 FCFA

Tabel IV. 34 Gemiddeld aantal leden van het huishouden

AANTAL LEDEN HUISHOUDEN	GEÏNTE- GREERDE HH	ONZEKERE HH	KANSARME STEDELIJKE HH	KANSARME RURALE HH	INKOMENS- RIJKE HH	TOT
Inwonend in het huishouden	5.7	10	10.9	16.4	5.7	10.3
Gemigreerd naar Westen	1.6	2.8	2	1.9	1.7	2.0
Gemigreerd naar ander Afrikaans land	0	0.1	0.06	0.6	0.7	0.2

Bron: K. Stuyck

Tabel IV.33 geeft weer dat het potentiële inkomen van de inwonende gezinsleden van alle geïnterviewde huishoudens gemiddeld 556 euro bedraagt. Dit betekent een inkomen van 2.5 dollar per persoon per dag. De huishoudens kunnen echter rekenen op een groot extra budget, gedragen door interne en internationale migranten. De grootste bijdrage is afkomstig van migranten die in Westerse landen wonen (244 euro per maand), maar ook interne migranten (22 euro per maand) en migranten die in andere Afrikaanse landen wonen (12 euro per maand) dragen bij aan het huishoudinkomen. Het totale inkomen (E) bedraagt voor alle huishoudens gemiddeld 834 euro per maand. Dit betekent dat deze huishoudens gemiddeld op 3.7 dollar per persoon per dag kunnen besteden of dat het dagelijkse inkomen per dag toegenomen is met een factor 1.5 (F). Tabel IV.33 laat reeds duidelijk aflezen dat er een groot verschil bestaat tussen de verschillende huishoudtypes. Elk type huishouden beschikt over verschillend economisch, cultureel, sociaal en transnationaal kapitaal, wat zich ook uit in het inkomen van het huishouden.

Wanneer bovenstaande tabel vergeleken wordt met de resultaten uit de tweede huishoudenquête (ANSD 2001) (zie tabel IV.35) kan er afgeleid worden dat het inkomen van de geïnterviewde huishoudens hoger is dan wat tabel IV.35 doet vermoeden. Deze tabel brengt echter de uitgaven in rekening (in vergelijking met het inkomen in tabel IV.33) en houdt geen rekening met eventuele spaargelden. De tweede Senegalese huishoudenquête (ANSD 2001) verenigt eveneens huishoudens met en huishoudens zonder internationale migrant(en), terwijl de geïnterviewde huishoudens allen één of meerdere internationale migranten tellen die mogelijks bijdragen aan het huishoudinkomen. De geïnterviewde huishoudens beschikken globaal genomen dan ook over een hoger inkomen dan wanneer alle huishoudens in rekening gebracht worden.

Tabel IV. 35 Gemiddelde uitgaven, per persoon en per huishouden, volgens het woonmilieu

	GEMIDDELDE UITGAVE PER PERSOON PER DAG (\$)	GEMIDDELDE UITGAVE PER HUISHOUDEN PER MAAND (\$)	% BEVOLKING	% HH
Dakar urbain	2,16	553	22,4	25,9
Andere steden	1,35	394	19,1	19,5
Stedelijke woonomgeving	1,8	485	41,5	45,4
Rurale woonomgeving	0,7	237	58,5	54,6
Totaal	1,2	350	100	100

Bron: (ANSD 2001) p. 147

In wat volgt wordt het huishoudinkomen van de verschillende types huishoudens besproken en de mate waarin de verschillende huishoudtypes ondersteund worden door interne en internationale migranten. Daarenboven worden de strategieën van de verschillende types huishoudens besproken om in de dagelijkse kosten te voorzien en de invloed die remittances hebben op hun positie in de Senegalese maatschappij.

Inkomensrijke huishoudens

Tabel IV.33 geeft weer dat het potentiële inkomen van de inwonende gezinsleden 1650 euro per maand bedraagt. Aangezien deze inkomensrijke huishoudens voornamelijk kleine gezinnen zijn (gemiddeld 5.7 inwonende gezinsleden) is het bedrag dat zij per dag kunnen besteden groot (13.4 dollar). Bij deze drie inkomensrijke huishoudens staat het gezinshoofd alleen in voor alle dagelijkse en vaste kosten van het huishouden en hoeven inwonende gezinsleden niet bij te dragen (het inkomen van de andere gezinsleden is wel mee opgenomen in de berekening van het potentiële inkomen). Toch hebben ook de inwonende gezinsleden vaak een goedbetaalde baan en een hoog diploma. Dit geld kunnen zij besteden aan individuele projecten. Verschillende gezinsleden hebben dit budget bijvoorbeeld gebruikt om zelf een huis te kopen of te bouwen en wonen niet meer in het ouderlijke huis. Bij de bespreking van de verwachtingen van de inkomensrijke huishoudens werd besproken dat deze huishoudens eveneens weinig of geen verwachtingen uiten ten aanzien van hun gemigreerde gezinsleden. Remittances afkomstig van gezinsleden die elders wonen zijn dan ook verwaarloosbaar (de verhouding $E/A \approx 1$). Slechts één huishouden ontvangt sporadisch wat geld van een migrant bijvoorbeeld bij festiviteiten, maar ook dit bedrag is zeer beperkt. Remittances hebben dus geen invloed op het inkomen van deze inkomensrijke huishoudens.

Geïntegreerde huishoudens

De geïntegreerde huishoudens participeren in belangrijke mate in de verschillende velden van de Senegalese maatschappij. Deze huishoudens zijn voornamelijk nucleaire huishoudens waarbij vader en/of moeder en kinderen samenwonen. Omwille van het relatief stabiel inkomen zijn de meeste huishoudens apart van de uitgebreide familie gaan wonen. Tabel IV.33 toont aan dat het inkomen van de inwonende gezinsleden gemiddeld 444 euro bedraagt. Dit lijkt laag, maar bij de helft van deze huishoudens is het inkomen afkomstig van hoofdzakelijk 1 inkomen aangezien deze huishoudens samengesteld zijn uit ouders met nog schoolgaande kinderen. Bij 4 huishoudens zijn er reeds kinderen die mee instaan voor het inkomen van het huishouden. Omwille van de kleine omvang van deze huishoudens, ligt het budget dat men per dag per persoon kan besteden (3.6 dollar) hoger dan de armoederempel van 2 dollar. De huishoudens met schoolgaande kinderen geven aan dat ze rekenen op de bijdrages van de migranten, terwijl de huishoudens waarbij reeds één of meerdere kinderen mee instaan voor het huishoudbudget deze verwachtingen minder uiten. Na de *inkomensrijke huishoudens* ontvangen deze *geïntegreerde huishoudens* in absolute termen het laagste bedrag aan remittances (gemiddeld 200 euro per maand, voornamelijk afkomstig van migranten die in Westerse landen wonen). Relatief beschouwd wordt hun budget per persoon per dag wel in belangrijke mate verhoogd (van 3.6 dollar per persoon per dag naar 5.4 dollar per persoon per dag). Het totale huishoudbudget wordt op die wijze met een factor 1.5 verhoogd. Het extra inkomen wordt echter zelden gebruikt om aan de dagelijkse voedingsbehoeften te voldoen. Alle huishoudens geven aan dat ze op het gebied van voeding, huisvesting, toegang tot water of elektriciteit niets ontbreken. Volgende

respondent geeft weer dat het huishouden ook zonder de bijdragen van de migranten nog steeds in hun dagelijkse behoeften kunnen voldoen:

« Bon, de temps en temps, mes enfants qui sont en Europe, ils m'envoient de l'argent. Mais ce n'est pas systématiquement, parce qu'ils savent que je ne suis pas trop dans le besoin. On mange bien ici, sans leur aide. Mais les envois, ça facilite les choses, par exemple quand ma voiture est en panne. Mais si j'étais vraiment dans le besoin, là, certainement, ils vont m'aider. » (vader van respondent 39, informaticus, geïntegreerd huishouden)

Deze respondent geeft reeds weer dat hij het extra inkomen gebruikt voor de herstelling van zijn wagen. Ook de andere geïntegreerde huishoudens vertellen dat zij het extra inkomen van interne en internationale migranten besteden aan minder levensnoodzakelijke uitgaven zoals kledij, duurdere elektronica-artikelen zoals een gsm of televisie, internet of belangrijke festiviteiten. Onderwijskosten en onvoorziene medische kosten worden eveneens gedekt met deze extra inkomsten.

Deze huishoudens ontvangen dus in belangrijke mate remittances, maar opvallend is het feit dat alle geïntegreerde huishoudens zelf (verre) familieleden, buren of mensen in nood financieel steunen. Deze geïntegreerde huishoudens maken dus eveneens remittances over aan andere huishoudens in Senegal die het moeilijker hebben dan zichzelf. Deze financiële steun is niet noodzakelijk afkomstig van het extra inkomen dat zij ontvangen van de eigen migranten, maar ook het eigen inkomen wordt aangewend om anderen financieel verder te helpen. Volgende respondent vertelt dat haar vader telkens hij zijn salaris kreeg, een groot deel reeds uitgaf aan mensen in nood:

« A la fin du mois, quand mon père avait reçu son salaire, il y avait toute une ligne à la maison. Des gens qui venaient demander de l'argent. Parce qu'ils savaient qu'il avait tiré son salaire. Et la maman de mon père était encore vivante, mais elle vivait dans la famille élargie à la Sicap. Donc, la famille là-bas recevait aussi quelque chose. » (zus van respondent 41, vader met pensioen)

Deze *geïntegreerde huishoudens* kunnen zich meer luxegoederen veroorloven door middel van remittances afkomstig van migranten. Daarenboven staan deze gezinnen eveneens in voor het verbeteren van het inkomen van andere huishoudens die het moeilijker hebben.

Onzekere huishoudens

De *onzekere huishoudens* hadden voorheen een betere positie in de Senegalese maatschappij. Omwille van inkomensverlies en het feit dat andere gezinsleden niet goed participeren in onderwijs en de arbeidsmarkt is de positie van deze huishoudens verslechterd. Migratie is voor deze huishoudens een strategie om het inkomen te spreiden en de risico's op armoede te verkleinen. Het aantal gemigreerde gezinsleden is dan ook relatief hoog (gemiddeld 3 internationale migranten). Zonder hulp van interne en internationale migranten leven deze huishoudens onder de armoededrempel van 2 dollar

per persoon per dag (1.9 dollar per persoon per dag). Hun inkomen verdubbelt echter bijna (x1.8) door het extra inkomen dat zij ontvangen van interne en internationale migranten (tot 3.4 dollar per persoon per dag). Hun positie in de Senegalese maatschappij wordt door middel van deze remittances dus minder onzeker.

Remittances worden in tegenstelling tot de geïntegreerde huishoudens wel aangewend voor het betalen van vaste kosten zoals water- en elektriciteitskosten. Ook het dagelijkse voedingsbudget wordt aangevuld door remittances van interne en internationale migranten. Deze huishoudens vermelden dat ze ook zonder de hulp van migranten 3 keer per dag eten, maar dat ze nu wel meer gevarieerd eten. Volgende respondent haalt bijvoorbeeld aan dat het huishouden af en toe vlees eet in plaats van vis omwille van de bijdrage van de zus:

« I : Et votre sœur qui n'habite plus à la maison, elle contribue aussi ?

K : Oui, parfois, elle achète de la viande, comme ça nous pouvons manger autre chose que le poisson.

Mais en tout cas, le manger est là avec ou sans l'aide des migrants.

I : Si les migrants n'envoient rien, ça serait difficile pour la famille ?

R : Oui, mais, nous allons vivre hein. Parce qu'avant, on le fait aussi. » (broer van respondent 17, 3 internationale migranten, onzeker huishouden)

Het extra inkomen wordt bij 5 van de 15 onzekere huishoudens aangewend voor de betaling van internetkosten. Uit de gesprekken met Senegalese migranten in België werd duidelijk dat de telefoonkosten met de familie in Senegal vaak heel hoog zijn. Aangezien bepaalde internettoepassingen het mogelijk maken om gratis te telefoneren, hebben sommige migranten besloten om internet in het familiale huis te installeren en het huishouden van een computer te voorzien.

Hoewel deze onzekere huishoudens in belangrijke mate steunen op de bijdragen van interne en internationale migranten, steunen deze huishoudens eveneens anderen die het moeilijker hebben dan zichzelf. In tegenstelling tot de geïntegreerde huishoudens doen zij dit niet met financiële middelen, maar eerder in de vorm van materiële steun. Verschillende huishoudens vertellen dat zij elke middag een grote extra portie eten voorzien, en dat vele mensen uit de buurt bij hen komen eten.

« R : A l'heure de manger, je mets une grande boule et tout le monde vient manger. Même si tu n'habites pas ici, tu viens manger. C'est notre culture de donner gratuitement à manger. Chaque jour ma femme cuisine 5 kilo de riz.

I : C'est pour 20 personnes ?

R : Non, plus de 20 personnes. Si le repas tu viens ici, tu penses qu'il y a un évènement qui se passe ici. Les ouvriers d'à côté, tu vois, ils viennent aussi. C'est un peu difficile pour eux, ils n'ont pas beaucoup à manger. Donc, chaque jour, ils viennent. » (broer van respondent 21, parcelles assainies, onzeker huishouden)

Kansarme stedelijke huishoudens

Tabel IV.33 toont aan dat het potentiële inkomen van de inwonende gezinsleden van de kansarme stedelijke huishoudens laag is. Gemiddeld moeten zij overleven met 0.9 dollar per persoon per dag, een bedrag dat lager is dan de extreme armoededrempel. Tabel IV.36 geeft het huishoudinkomen weer van zowel de kleine en grote kansarme stedelijke huishoudens.

Het potentiële inkomen van de inwonende gezinsleden van de kleine kansarme stedelijke huishoudens is zeer laag en bedraagt gemiddeld slechts 54 euro per maand of 0,6 dollar per persoon per dag. Tabel IV.36 toont aan dat deze kleine huishoudens in belangrijke mate steunen op de bijdragen van internationale migranten. Het totale inkomen per persoon per dag wordt door deze extra bijdragen per maand verhoogd met een factor 6,1. Deze huishoudens overleven dus voornamelijk door middel van de steun van hun internationale migrant(en). Alle huishoudens steunen echter slechts op één enkele Westerse migrant, namelijk de migrant in België. Deze migrant staat alleen in voor bijna alle huishoudelijke kosten. Het extra inkomen wordt dan ook aangewend voor levensnoodzakelijke uitgaven zoals voeding en water en bij de helft van de huishoudens wordt eveneens de huur van het appartement betaald door de migrant. Zonder deze steun zouden deze huishoudens zeer moeilijk kunnen overleven. Elk huishouden ontvangt dan ook minstens 1 keer per maand een som geld, meestal op een vaste dag van de maand. Op die manier kunnen de huishoudens in Senegal hun facturen tijdig betalen. Volgende respondent geeft aan dat zijn vader die in België woont alle kosten van het huishouden in Senegal draagt:

« I : Et votre père, il paie aussi le loyer?

R: Oui, oui, il paie tout en fait : l' électricité, l' eau, le loyer, le manger. Tout, tout. Donc, on espère d' ici à bientôt on va terminer les études et aller travailler pour payer ça. Mais maintenant, dieu merci qu' il est en Belgique. Sinon, la vie était très dure pour nous. »
(zoon van respondent 26, 1 internationale migrant, klein kansarm stedelijk huishouden)

Tabel IV. 36 Huishoudinkomen opgedeeld naar kleine en grote kansarme stedelijke huishoudens

	KLEINE KANSARME STEDELIJKE HUISHOUDENS	GROTE KANSARME STEDELIJKE HUISHOUDENS	TOTAAL KANSARME STEDELIJKE HUISHOUDENS
POTENTIËLE INKOMEN VAN DE INWONENDE GEZINSLEDEN (A)			
FCFA (PER MAAND)	35100	230000	137500
EURO (PER MAAND)	54	354	212
DOLLAR (PER MAAND)	75	491	294
PER HOOFD PER DAG (DOLLAR)	0.6	1.1	0.9
EXTRA INKOMEN PER HUISHOUDEN (ENKEL MIGRANTEN WONEND IN WESTERSE LANDEN) (B)			
FCFA (PER MAAND)	174850	151450	159250
EURO (PER MAAND)	269	233	245
DOLLAR (PER MAAND)	374	324	340
PER HOOFD PER DAG (DOLLAR)	2.5	0.8	1.4
EXTRA INKOMEN PER HUISHOUDEN (ENKEL INTERNE MIGRANTEN) (C)			
	0	42250	18200
EURO (PER MAAND)	0	65	28
DOLLAR (PER MAAND)	0	91	39
PER HOOFD PER DAG (DOLLAR)	0	0.2	0.1
EXTRA INKOMEN PER HUISHOUDEN (ENKEL MIGRANTEN WONEND IN ANDERE AFRIKAANSE LANDEN) (D)			
FCFA (PER MAAND)	7800	18850	14950
EURO (PER MAAND)	12	29	23
DOLLAR (PER MAAND)	16	40	32
PER HOOFD PER DAG (DOLLAR)	0.1	0.1	0.1
TOTALE GEMIDDELDE INKOMEN (E=A+B+C+D)			
FCFA (PER MAAND)	217750	442550	329900
EURO (PER MAAND)	335	681	507
DOLLAR (PER MAAND)	465	946	705
PER HOOFD PER DAG (DOLLAR)	3.1	2.2	2.2
VERHOUDING (E/A)			
PER HOOFD PER DAG (DOLLAR)	6.1	2	2.4

Bron: K. Stuyck

De grote kansarme huishoudens hebben een potentieel inkomen dat hoger is dan dat van de kleine kansarme stedelijke huishoudens (354€ per maand ten opzichte van 54€ per maand), maar deze huishoudens tellen bijna drie maal zoveel gezinsleden. Het budget dat per persoon per dag besteed kan worden is dan ook klein (1.1 \$ per persoon per dag). Ook de grote kansarme huishoudens rekenen op de bijdragen van de internationale migranten, maar ook interne migranten dragen in belangrijke mate bij aan het huishoudbudget (gemiddeld 65 euro). Deze veelal mannelijke interne migranten verlaten het huishouden op het moment dat ze trouwen en een goed betaalde baan vinden. Op die manier worden deze grote huishoudens ontlast en wordt er in de woning plaats vrijgemaakt voor gezinsleden die het zich niet kunnen veroorloven om apart te wonen. Deze interne migranten dragen echter nog steeds in belangrijke mate bij aan het huishoudbudget. Volgende respondent vertelt dat zijn broer een baan gevonden heeft als rechter. Na zijn huwelijk is hij apart gaan wonen met zijn vrouw, en ondertussen ook kinderen. Toch draagt hij, net als voor zijn huwelijk, nog steeds bij aan het gezinsbudget van de uitgebreide familie:

« I : Est-ce que votre frère (qui est juge) contribue aussi pour le ménage ici?

R : Oui, oui, chaque mois, il cotise oui. Ces trois là, le frère qui est en Belgique, le frère qui est en Espagne et le frère qui est juge, ces trois cotisent très bien. Parce que eux, ils sont mieux placés pour aider la famille. Le reste bon, on est là.

I : Est-ce que votre frère (qui est juge) s'occupe d'une chose spécifique ?

R : Oui, oui, il s'occupe du petit déjeuner. Donc, chaque mois, il donne 50 000 FCFA (77€) à la boutique, et nous pouvons aller chercher notre petit déjeuner là-bas. Donc, il paie le petit déjeuner pour tout le monde. » (broer van respondent 14, kansarm stedelijk huishouden, 2 internationale migranten)

Kansarme rurale huishoudens

De kansarme rurale huishoudens hebben een zeer laag inkomen wanneer enkel de inkomens van de inwonende gezinsleden in rekening gebracht worden (slechts 190 euro per maand of 0,5 euro per persoon per dag). Zij leven zonder de extra hulp van gemigreerde gezinsleden dus ver onder de drempel van extreme armoede. In het voorgaande werd reeds besproken dat rurale huishoudens als antwoord op de landbouwcrisis hun inkomen zo goed mogelijk trachten te spreiden om de risico's op armoede zo klein mogelijk te maken. Deze spreiding van de inkomensbronnen wordt ook opgemerkt bij de geïnterviewde huishoudens. Elk huishouden had minstens één migrant in een Westers land (dit is logisch aangezien die huishoudens gecontacteerd werden met een migrant in België) en één interne migrant die eveneens bijdraagt aan het huishoudbudget. Bijna elk huishouden heeft ook één migrant in een Afrikaans land. Uit tabel IV.33 wordt de spreiding van de inkomensbronnen eveneens duidelijk: de inwonende gezinsleden voorzien 190 euro van het totale inkomen, migranten die in Westerse landen wonen dragen 245 euro bij, interne migranten 71 euro en migranten die in Afrikaanse landen wonen 26 euro. Door middel van dit extra inkomen wordt het budget per persoon per dag verdrievoudigd tot 1,5 euro per persoon per dag. Dit bedrag is

nog steeds onder de armoedegrens van 2 dollar per persoon per dag. Het feit dat deze huishoudens ondanks de bijdragen van interne en internationale migranten nog steeds in armoede leven, uit zich in het voedingspatroon van deze huishoudens. Niet elk huishouden kan 3 maaltijden per dag voorzien: het ontbijt wordt bij sommige huishoudens weggelaten. Ook de andere maaltijden zijn voedingsarm en bereiken niet de aanbevolen dagelijkse hoeveelheid calorieën. Vis of vlees ontbreekt vaak in de maaltijd en waar er toch vis geserveerd wordt, is de hoeveelheid zeer summier. Ook wortels en bladeren worden in de maaltijd verwerkt om toch voor variatie te zorgen. Ondanks het feit dat deze huishoudens kunnen steunen op een migrant die in een Westers land woont, blijven deze huishoudens vechten tegen armoede. De huishoudens die niet kunnen rekenen op een internationale migrant, moeten een nog hardere strijd leveren. Tijdens het veldwerk in het dorpje aan de Senegalrivier werden eveneens 9 huishoudens die geen internationale migrant in een Westers land hebben, uitgebreid geënkquêteerd. Deze huishoudens vinden zich in een negatieve spiraal en hebben grote moeilijkheden om te overleven. Zij trachten hun inkomen te diversifiëren door te steunen op interne migranten en migranten die in een ander Afrikaans land wonen. De remittances afkomstig van deze gemigreerde gezinsleden is echter gering. Zoals hierboven reeds beschreven werd, ontbreken deze huishoudens vaak financiële middelen en betalen zij de plaatselijke 'boutique' met oogsten van het veld. Wanneer er toch dringend financiële middelen nodig zijn (bijvoorbeeld bij ziekte) zijn deze huishoudens verplicht om een dier uit hun veestapel te verkopen. Deze huishoudens bevinden zich in een neerwaartse spiraal, want de laatste jaren is hun (klein)veestapel enkel afgenomen. Het aantal dieren dat een huishouden bezit is op het platteland dan ook een goede indicatie van de 'rijkdom' van het huishouden. Tabel IV.37 geeft het gemiddeld aantal dieren weer voor de huishoudens met en de huishoudens zonder internationale Westerse migrant. Deze tabel toont een groot verschil in (klein)veestapel tussen de huishoudens met en de huishoudens zonder migrant wonend in een Westers land. Dit is zowel oorzaak als gevolg van internationale migratie. Uit het veldwerk in het dorpje aan de Senegalrivier werd duidelijk dat het net die huishoudens zijn die al een betere positie in de Senegalese maatschappij hadden, die deelnemen aan internationale migratie. Het zijn dus niet de armste huishoudens die deelnemen aan internationale migratie, maar de huishoudens die reeds meer kapitaal bezitten. Dit zijn de huishoudens met een grotere (klein)veestapel, met meer financieel kapitaal, maar ook cultureel kapitaal in de vorm van scholing. Daarnaast is het feit dat de huishoudens met een migrant wonend in een Westers land een grotere (klein)veestapel bezitten eveneens het gevolg van internationale migratie. Deze huishoudens kunnen met het opgestuurde geld voorzien in hun levensonderhoud (hoewel dit nog steeds onder de armoededrempel ligt) en zijn in mindere mate verplicht om een deel van hun veestapel te verkopen. Zo kunnen zij bij dringende kosten in de eerste plaats beroep doen op de internationale migrant om mee in de kosten te voorzien.

Tabel IV. 37 Gemiddelde (klein)veestapel van de huishoudens met en de huishoudens zonder migrant wonend in een Westers land

GEMIDDELD AANTAL:	HUISHOUDENS MET MIGRANT WONEND IN EEN WESTERS LAND (N=5)	HUISHOUDENS ZONDER MIGRANT WONEND IN EEN WESTERS LAND (N=9)
Runderen	30	1,3
Schapen	34	3
Geiten	44	11,5
Kippen	0,6	0,6
Paarden	0,4	0,1

Bron: K. Stuyck

Besluitend kunnen we stellen dat voornamelijk de kansarme huishoudens remittances aanwenden voor levensnoodzakelijke uitgaven zoals voeding, huisvesting, water en elektriciteit. De stedelijke kansarme huishoudens kunnen dankzij de hulp van interne en internationale migranten ontsnappen aan inkomensarmoede en leven boven de armoededrempel van 2 dollar per persoon per dag (zonder de hulp van interne en internationale migranten leven zij allen onder de drempel van 1 dollar per persoon per dag). De kansarme rurale huishoudens blijven ondanks de steun van migranten kampen met armoede, wat zich uit in hun voedingspatroon. De onzekere huishoudens verdubbelen het budget dat zij per persoon per dag kunnen besteden dankzij de steun van internationale en interne migranten. Hun positie in de Senegalese maatschappij wordt minder precair. Zij kunnen eveneens steunen op de bijdragen van verschillende migranten, zodanig dat het inkomen meer gediversifieerd is dan bijvoorbeeld het inkomen van de kleine kansarme stedelijke huishoudens (dat hoofdzakelijk afkomstig is van één enkele internationale migrant). De geïntegreerde huishoudens wenden remittances voornamelijk aan om een meer comfortabel leven te leiden. De inkomensrijke huishoudens leven reeds een comfortabel leven, zonder de hulp van interne of internationale migranten.

B. Feesten

« Les fêtes, c'est notre vie. On dépense beaucoup, on ne calcule pas. On dépense presque tout ce qu'on a. Il faut avoir tout neuf, ou bon, le plus possible. C'est normal que nos frères qui sont en Europe nous aident un peu. » (broer van respondent 24, groot kansarm stedelijk huishouden)

Bovenstaat citaat toont reeds aan dat religieuze feesten erg belangrijk zijn in de Senegalese maatschappij. Voornamelijk het offerfeest (tabaski) wordt uitgebreid gevierd en kosten nog moeite worden gespaard om er een opmerkelijk feest van te maken. In het vorige hoofdstuk

werd reeds benadrukt dat migranten veelvuldig bijdragen aan dit feest. De belangrijkste reden hiervoor is om het lidmaatschap ten opzichte van de familie te bevestigen. Migranten leggen bij voor nieuwe kledij of kapsels voor leden van het huishouden en/of kopen het schaap om te offeren. De **inkomensrijke huishoudens** vormen echter de uitzondering. Het gezinshoofd zorgt bij deze huishoudens voor het schaap en de extra uitgaven die gepaard gaan met het feest. De migranten van deze huishoudens proberen tijdens deze gelegenheden wel hun lidmaatschap te bevestigen en trachten aanwezig te zijn tijdens het feest of maken cadeautjes en eventueel geld over aan het gezinshoofd, maar dit gebeurt dus niet op vraag van het huishouden. De **onzekere huishoudens** worden het meest ondersteund voor het jaarlijkse offerfeest, maar ook voor andere feesten. Deze huishoudens kunnen dan ook rekenen op de steun van meerdere internationale migranten, waardoor de individuele last kleiner is. De **kansarme huishoudens** worden eveneens ondersteund voor het jaarlijkse offerfeest. Andere feesten worden bij deze huishoudens echter minder onvoorwaardelijk ondersteund. Deze huishoudens kunnen, in tegenstelling tot de **onzekere huishoudens** steunen op een kleiner aantal internationale migranten waardoor de financiële belasting om bij te dragen aan feesten groot is. De broer van respondent 36 legt uit dat een andere broer een lening aangegaan is om het doopfeest van zijn oudste zoon te betalen. Dit huishouden telt slechts 1 internationale migrant (de migrant in België). Hij heeft wel bijgedragen voor dit doopfeest, maar slechts in zeer beperkte mate, aangezien dit feest slechts 3 weken na het offerfeest plaatsvond. Het offerfeest werd wel uitvoerig ondersteund door de migrant. De broer die het doopfeest organiseerde, heeft dus schulden aangegaan om het feest te kunnen financieren. Elke gast brengt echter een kleine financiële bijdrage mee, zodanig dat de lening na het feest reeds gedeeltelijk terug betaald is:

« R : Mon frère, il m'a dit qu'il a dépensé presque un million FCFA (1500 €) pour le baptême de son fils.

I : Et qui a payé ça? Il a pu épargner quelque chose ?

R : Non, non, il a pris un prêt à la banque : un prêt d'urgence. Pour les baptêmes, c'est ça que nous faisons, parce que les émigrés ne peuvent pas faire tout. Mais c'est seulement pour le fils aîné que ça coûte autant.

I : Et qui vient à la fête ?

R : Beaucoup de monde hein, la famille élargie, les voisins etc., plus de 100 personnes. Tout le monde qui vient, donne une somme à mon frère.

I : C'est combien ?

R : Tout dépend de la relation, peut-être 2000 pour les voisins, ou 1000, les frères beaucoup plus hein. » (broer van respondent 36, 1 internationale migrant, groot kansarm stedelijk huishouden)

« I : L'atelier de couture de ta sœur, c'est ton frère (qui est en Belgique) qui a aidé?

R : Oui, oui, il a beaucoup aidé, mon papa aussi. Mais mon frère, il aide presque tout le monde ici. C'est l'ainé de la famille (après le père) et il prend son rôle. Il a bien réussi en Belgique. (...) Un jour il va revenir pour gérer la famille. » (zus van respondent 20, onzeker huishouden, 3 gezinsleden worden ondersteund voor het opstarten van een economische activiteit)

Verschillende studies die de besteding van remittances in Senegal analyseren, komen tot gelijkaardige resultaten: slechts een klein percentage van het overgemaakte geld wordt gebruikt voor investeringen in commerciële activiteiten (BAD 2007, Diagne & Rakotonarivo 2010, Ndione & Lalou 2005, Daffé 2008). Een studie uitgevoerd door de *Banque Africaine de Développement* (BAD 2007) komt voor Senegalese migranten tot het besluit dat slechts 5,3% van het totale overgemaakte budget gebruikt wordt voor investeringen (vastgoed buiten beschouwing gelaten). Dit percentage heeft voornamelijk betrekking op grote investeringen die migranten maken, veelal in het formele segment van de economie. Het vorige hoofdstuk toonde reeds aan dat migranten echter veelvuldig kleine commerciële activiteiten van gezinsleden ondersteunen, vooraleer over te gaan op grotere individuele investeringen. 50 of 100 EURO volstaan soms om een familielid te helpen met het opstarten van een kleine informele activiteit zoals bijvoorbeeld het verkopen van parfums. Deze 'kleine' bedragen worden door migranten in enquêtes vaak niet meegedeeld. Toch zijn ze van grote betekenis voor de gezinsleden. Het vorige hoofdstuk toonde aan dat de geïnterviewde migranten 41 projecten ondersteunen beheerd door directe of indirecte familieleden, terwijl slechts 10 individuele investeringen (eventueel met hulp van een zakenpartner) werden opgetekend. De belangrijkste verklaring hiervoor is het feit dat investeringen door migranten niet louter beschouwd worden in termen van eigen economische rendabiliteit. De sociale en symbolische dimensie weegt naast de economische dimensie eveneens door in de beslissing om familieleden te helpen met het opstarten van een kleine (informele) activiteit. Migranten trachten zich op die manier vrij te stellen van de familiale druk en trachten hun positie binnen het huishouden te bevestigen of verbeteren (sociale dimensie). Daarenboven trachten migranten op die manier te tonen dat ze geslaagd zijn in hun migratieproject (symbolische functie). Ook trachten de migranten de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij te verbeteren (economische dimensie). Gezinsleden hechten veel belang aan deze sociale, symbolische en economische betekenis. Bovenstaande respondent vertelt bijvoorbeeld dat het migratieproject van haar broer geslaagd is omdat hij iedereen in het huishouden helpt. Daarenboven maakt de migrant nog steeds deel uit van het huishouden, aangezien de gezinsleden er op rekenen dat hij op een dag zal terugkeren als hoofd van het huishouden.

De economische beweegredenen van de migranten om commerciële activiteiten van gezinsleden te ondersteunen hangen in de eerste plaats samen met de wens om de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij te verbeteren. Daarnaast hopen deze migranten eveneens dat de gezinsleden zelf in hun onderhoud kunnen voorzien, zodanig dat de maandelijkse remittances van de migranten kunnen afnemen. Hen helpen in het opstarten van een eigen activiteit is een eerste stap in de richting van financiële onafhankelijkheid van de huishoudens.

Tabel IV.38 geeft het aantal huishoudens weer waarvan minimum 1 gezinslid ondersteund wordt door een internationale migrant voor het opstarten van een activiteit. Niet enkel de migranten die in België verblijven worden in rekening gebracht, maar eveneens andere internationale migranten. Daarnaast toont de tabel het aantal investeringen en het geslacht van de beheerder van het project. In totaal werden er 32 activiteiten geregistreerd, waarvan 15 activiteiten door een mannelijk gezinslid en 17 activiteiten door een vrouwelijk gezinslid beheerd worden. Deze tabel geeft weer dat bijna de helft van alle ondervraagde huishoudens (49%) minstens één gezinslid telt dat met hulp van een internationale migrant een project opgestart is. We kunnen een groot verschil opmerken naargelang de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij.

Tabel IV. 38 Aantal huishoudens die ondersteund worden door een internationale migrant in het opstarten van een (informele) activiteit, aantal projecten en aantal geslaagde projecten

	AANTAL HUIS- HOUDENS	AANTAL PROJECTEN	BEHEERDER=		AANTAL GESLAAGDE PROJECTEN	BEHEERDER=	
			MAN	VROUW		MAN	VROUW
Inkomensrijke hh	0	0	—	—	—	—	—
Geïntegreerde hh	1(14%)	3	0	3	2	0	2
Kansarme stedelijke hh	7 (64%)	10	4	6	4	0	4
<i>Klein</i>	3 (75%)	5	1	4	2	0	2
<i>groot</i>	4 (57%)	5	3	2	2	0	2
Kansarme rurale hh	2(29%)	2	2	0	1	1	0
Onzekere hh	11 (73%)	17	9	8	5	3	2
Totaal	21 (49%)	32	15	17	12 (38%)	4	8

Bron: K. Stuyck

Geen enkel gezinslid van de *inkomensrijke huishoudens* heeft met hulp van een internationale migrant een project opgestart. Deze huishoudens participeren reeds zeer goed in de verschillende velden van de maatschappij en een groot aandeel van de gezinsleden is tewerkgesteld in de formele sector. Volgende respondent legt uit dat de gezinsleden een veeleisende job hebben in de formele sector, waardoor er geen tijd overblijft voor een extra activiteit:

« I: Est-ce que quelqu'un de la famille a commencé une activité grâce à l'aide de quelqu'un qui est à l'étranger ?

R : Non, mes frères sont des fonctionnaires. L'un est technicien, l'autre professeur. Il enseigne la science physique au lycée. L'autre est ingénieur. Ils partent le matin très tôt et ils reviennent le soir. Ils n'ont pas besoin de ça et ils n'ont pas de temps. » (zus van respondent 30, inkomensrijk huishouden)

Dezelfde denkwijze wordt teruggevonden bij de **geïntegreerde huishoudens**. Slechts 1 huishouden heeft met hulp van een internationale migrant 3 projecten opgestart. Dit huishouden vormt een uitzondering binnen deze cluster van geïntegreerde huishoudens. De man is gemigreerd naar België, terwijl vrouw en schoolgaande kinderen in Senegal wonen (bij de andere geïntegreerde huishoudens zijn het voornamelijk de kinderen van het huishouden die gemigreerd zijn). Met hulp van de man heeft de vrouw verschillende commerciële activiteiten kunnen opstarten. Eén geslaagd voorbeeld is een modern en groot kapsalon met meerdere mensen in dienst. Door de uitstekende ligging van de zaak en de Westers aanpak, trekt dit kapsalon een rijker publiek aan. Dit huishouden leeft dus van de opbrengst van de investeringen die met behulp van haar man gemaakt zijn. Zonder internationale migrant zou de positie van dit huishouden in de Senegalese maatschappij ongetwijfeld minder goed zijn. Dezelfde respondent heeft eveneens een taxibedrijf opgestart, maar na misbruik door één van de chauffeurs heeft hij deze activiteit gestopt.

Bijna ¾ van de **onzekere huishoudens** wordt ondersteund door een internationale migrant in het opstarten van een commerciële activiteit. De positie die deze huishoudens innemen in de Senegalese maatschappij en het transnationaal sociaal en economisch kapitaal dat zij bezitten, verklaart deze hoge deelname. Migratie vormt voor deze huishoudens een strategie om het inkomen te diversifiëren en om de risico's op inkomensverlies zo klein mogelijk te houden. Migranten voelen zich dan ook verantwoordelijk voor het welslagen van het huishouden in Senegal. Aangezien deze huishoudens gemiddeld bijna 3 migranten wonend in een Westers land tellen, zijn de mogelijkheden om door één migrant ondersteund te worden bij het opstarten van een activiteit groot. Daarenboven zijn deze huishoudens groot en bevinden zij zich in een onzekere positie onder meer door het groot aandeel gezinsleden zonder vast werk. Deze gezinsleden spreken hun transnationale banden dan ook veelvuldig aan om een (informele) activiteit op te starten. De slaagkansen van de ondersteunde projecten zijn echter klein aangezien slechts 5 van de projecten geslaagd is. Slechts één geslaagd project wordt gebruikt in functie van het hele huishouden, de andere projecten worden aangewend voor individuele uitgaven (zoals de aankoop van een gsm, kledij,...). Deze onzekere huishoudens kunnen hun positie in de Senegalese maatschappij dus niet verbeteren aan de hand van de ondersteunde projecten. Individuele gezinsleden kunnen zich wel meer welstand veroorloven, wanneer hun project slaagt.

De **kleine kansarme stedelijke huishoudens** nemen net als de onzekere huishoudens in belangrijke mate deel aan het opstarten van een (informele) activiteit (75% van de huishoudens). De reden voor deze grote ondersteuning ligt in het feit dat deze huishoudens ontzettend kwetsbaar zijn. Uit bovenstaande bespreking van het huishoudbudget kan opgemaakt worden dat de inwonende gezinsleden van deze huishoudens samen gemiddeld slechts 54 euro verdienen. De migranten maken zich dan ook grote zorgen over de financiële onafhankelijkheid van deze huishoudens. Zij worden dan ook voornamelijk ondersteund met als doel meer financiële onafhankelijkheid te verkrijgen (zodanig dat zij niet steeds moeten terugvallen op de maandelijkse remittances). Volgende migrant legt uit dat hij zijn zus probeert te engageren om in haar eigen onderhoud te voorzien:

« Ça ne m'intéresse pas tellement d'envoyer chaque mois, envoyer de l'argent. Donc, j'ai acheté un magasin, et elle loue ça à des couturiers. Donc, elle reçoit chaque mois le loyer. Mais malgré tout, je lui ai dit qu'elle-même, qu'elle doit aussi avoir un petit commerce, de vendre quelque chose, soit de petites bananes. C'est pour lui apprendre que dans la vie, il ne faut pas dépendre d'une personne. Parce que si la personne disparaît, tu n'as plus rien. C'est mieux de vous apprendre à pêcher que de donner un poisson. Mais bon, le petit commerce n'a pas marché. » (respondent 44, zus behoort tot een kansarm stedelijk huishouden)

Deze huishoudens bestaan gemiddeld slechts uit 5 gezinsleden. Het gezinslid dat ondersteund wordt bij het opstarten van een commerciële activiteit, draagt dan ook een grote verantwoordelijkheid voor het hele huishouden. De gezinsleden die wel slagen in hun activiteit gebruiken de opbrengst wel in belangrijke mate voor het onderhoud van het huishouden. Deze huishoudens hebben ook meer nood aan een extra inkomen om in hun dagelijkse behoeften te voorzien dan de onzekere huishoudens. De meeste projecten zijn echter zeer kleinschalig en slechts tijdelijk waardoor de opbrengst beperkt is.

De **kansarme rurale huishoudens** worden minder uitgesproken ondersteund om een commerciële activiteit op te starten. De redenen hiervoor zijn divers. Enerzijds zijn er op het platteland minder mogelijkheden om een klein informeel handeltje op te starten en anderzijds zijn investeringen in de landbouw vaak té kostenintensief en risicovol. Daarenboven verkiezen migranten afkomstig uit rurale gebieden er vaker voor om te investeren in collectieve projecten zoals de bouw van een school of gezondheidscentrum (zie 2.2.2.D onderwijs en 2.2.2.E gezondheidszorg).

Tabel IV.38 toont het aantal geslaagde projecten en het aantal geslaagde projecten per geslacht van de beheerder. 38% van de projecten slaagt. Slagen wil zeggen dat men op het moment van het interview winst maakt met de activiteit of dat de activiteit gestopt werd, maar op het moment van de stopzetting nog steeds winstgevend was. De redenen die de migranten aanhalen voor het falen van de projecten zijn het gebrek aan controle, het feit dat de familieleden hier niet voor opgeleid zijn en de attitude van de familieleden. De

voornamelijk mannelijke beheerders van de activiteiten halen daarentegen aan dat mislukking samenhangt met de plots verworven status. Wanneer je bijvoorbeeld met een taxi rondrijdt denken vrienden en kennissen dat je rijk bent. Iedereen komt dan ook een extraatje vragen, wat moeilijk te weigeren is. Na verloop van tijd kan je eventuele kosten aan de taxi niet meer maken en uiteindelijk mislukt de activiteit. Uit het vorige hoofdstuk kan eveneens afgeleid worden dat vrouwelijke beheerders meer slagen in hun activiteiten dan mannelijke beheerders. Ook deze analyse bevestigt deze stelling: 2/3 van de geslaagde projecten wordt door een vrouw beheerd, terwijl slechts 1/3 door een man beheerd wordt. Daarenboven slaagt bijna de helft van de vrouwelijke beheerders in haar activiteit. De verklaring ligt in het feit dat de geslaagde vrouwen allen gezinshoofd zijn (omwille van scheiding of overlijden van de echtgenoot) of oudste kind van het gezin. Zij zijn zich uitermate bewust van hun verantwoordelijkheid voor het huishouden en de opbrengsten worden ook zo goed als volledig besteed aan het huishoudbudget. De vrouwen die niet slagen, dragen minder verantwoordelijkheid (geen gezinshoofd of oudste kind). De opbrengst van hun activiteiten is dan ook hoofdzakelijk een extraatje voor zichzelf:

« R : Ma mère m'a envoyé une fois des vêtements, des jeans etc. Et moi, je revendais cette marchandise. Bon, ça a marché, mais après quelque temps j'ai mangé tout.

I : Ça veut dire ?

R : Que je n'ai pas réinvesti l'argent. Avec le bénéfice, j'ai acheté des trucs pour moi-même comme un portable. » (dochter van respondent 11, onzeker huishouden, 2 projecten worden ondersteund door de migrant in België)

Tabel IV. 39 Investerings van de gezinsleden met hulp van een internationale migrant (buiten vastgoed), naar type investering

TYPE	AANTAL PROJECTEN	AANTAL GESLAAGDE PROJECTEN
Taxi (autohandel)	6	0
Klein handeltje	9	4
Kapsalon, naaiatelier	4	3
Verhuren materiaal	2	2
Telecommunicatie	2	0
Import - Export	3	1
Andere investeringen (landbouw, meubelmaker, boutique)	6	2
Totaal	32	12 (38%)

Bron: K. Stuyck

Tabel IV.39 geeft het aantal geslaagde activiteiten weer naar type activiteit. Uit vorig hoofdstuk werd reeds duidelijk dat kleinschalige investeringen op korte termijn, waarbij de migrant nauw betrokken is, meer kans hebben op slagen. Dit zijn bijvoorbeeld activiteiten waar de migrant goederen (zoals kledij) overmaakt naar Senegal. Deze kledij wordt verkocht

en de opbrengst wordt gedeeltelijk terug aan de migrant gegeven die dit dan opnieuw investeert. Aan zulke activiteiten zijn weinig risico's verbonden en kan de migrant te allen tijde de activiteit controleren. De gesprekken met de huishoudens bevestigen deze bevinding, maar niet eenduidig. Slechts 4 van de 9 projecten waarbij er een klein informeel handeltje opgestart werd (bijvoorbeeld verkopen van kledij, parfums,...) lukt.

Foto IV. 10: Verkoop van ijs aan huis

Foto: K. Stuyck

Foto IV. 11 Commerciële activiteit: telecenter

Foto: K. Hanssens

De reden waarom sommige beheerders lukken en sommige niet hangt in de eerste plaats samen met de positie die de beheerders innemen in het huishouden. Gezinshoofden of het oudste kind van de familie slagen vaker dan andere familieleden. Daarnaast hangt de slaagkans eveneens samen met de positie die het huishouden inneemt in de Senegalese maatschappij. De belangrijkste reden waarom de beheerders mislukken is het feit dat zij hun 'producten' op krediet verkopen en het krediet niet afgelost wordt. Volgende respondent behoort tot een kansarme stedelijk huishouden en gaat in haar wijk (Pikine irrégulier) van huis tot huis om parfums te verkopen. Zij woont echter in een achtergestelde wijk en potentiële kopers zijn dan ook weinig kapitaalkrachtig. Zij kopen de parfums op krediet, maar kunnen dit uiteindelijk niet aflossen. Hierdoor ging haar investering verloren :

« I: Est-ce qu'il y a quelqu'un de la famille qui a pu commencer une activité grâce à l'aide de quelqu'un qui habite à l'étranger ?

R : oui, j'ai fait des activités moi-même. C'était pour aider ma sœur, qui est en Belgique et qui envoie tous les mois de l'argent, c'est pour la soulager.

I : C'était devant la maison que tu vendais ces parfums ?

R : Non, j'entrais dans les maisons du quartier pour faire de la publicité. Mais ça n'a pas marché.

I : Pourquoi pas ?

R : Je ne gagnais pas d'argent. J'en perdais tout le temps. Parce que je donnais des crédits et personne ne remboursait.» (zus van respondent 4, gezinshoofd, klein kansarm stedelijk huishouden)

Respondenten die wel slagen in soortgelijke activiteiten, hebben een betere positie in de Senegalese maatschappij. Volgende respondent kan haar producten (kledij) aan collega's verkopen die meer kapitaalkrachtig zijn (tewerkgesteld in een ziekenhuis). Hoewel ook zij met kredieten werkt, krijgen deze collega's op het einde van de maand een vast loon en wordt het krediet dan afgelost.

« I : Le commerce avec les vêtements, ça marche encore?

R : Oui, oui ça marche. Je n'ai pas de boutique, parce que ça éparpille ton argent avec le loyer. Mais moi, je présente les vêtements aux collègues à l'hôpital. Et eux, ils achètent, pour 5000 FCFA ou 10 000 FCFA pour un jeans.

I : C'est aussi avec le crédit ?

R : Oui, les gens prennent du crédit, ils ne paient pas cash donc, il faut attendre jusqu'à la fin du mois. » (zus van respondent 20, oudste kind van het gezin, onzeker huishouden)

Andere projecten die lukken zijn projecten waarbij de migrant één keer een vaste kost betaalt en waarbij de opbrengst voortkomt uit de verhuring van materiaal (bijvoorbeeld stoelen of tenten voor festiviteiten). Zelfs wanneer de beheerders af en toe kredieten aangaan die niet afgelost worden, blijft het materiaal bestaan en kan de activiteit verder gezet worden zonder extra investeringen.

Besluitend kan er gesteld worden dat de ondersteuning die migranten bieden voor het opstarten van commerciële activiteiten beheerd door een gezinslid weinig kans op slagen hebben. Slechts 38% van de projecten slaagt. De geslaagde projecten zijn echter klein en de opbrengst is veelal beperkt. Daarenboven gebruiken verschillende beheerders de winst van de projecten voor de aankoop van luxeartikelen zoals gsm's of merkkledij. De meeste huishoudens profiteren dus niet van dit type van remittances en kunnen hun positie in de Senegalese maatschappij ook niet verbeteren door middel van de ondersteuning van commerciële activiteiten. Een geïntegreerd huishouden kan wel degelijk profiteren van de opgestarte commerciële activiteit. Het betreft hier ook een grote investering (groot 'Westers' kapsalon). De beheerder heeft daarenboven een professionele opleiding gevolgd om de investering goed te kunnen opvolgen en leiden. De kleine kansarme stedelijke huishoudens kunnen eveneens voordeel halen uit een commerciële activiteit. Het extra inkomen dat zij op die manier verkrijgen is echter zeer beperkt, maar stelt hen wel in staat om meer autonomie te verkrijgen.

D. Onderwijs

« I : Vous avez eu des possibilités à cause de la migration de votre mère ?

R : Ah oui, je peux étudier dans des écoles privées. Chaque mois, elle m'envoie de l'argent pour payer mes études. A ce moment, je suis une formation en management. Ce n'était pas possible si elle n'a pas fait la migration.»

(dochter van respondent 11, onzeker huishouden)

Remittances bestemd voor onderwijs worden in de internationale literatuur vaak niet behandeld omdat deze remittances geen onmiddellijke economische invloed hebben. Toch mag het effect van deze remittances niet onderschat worden. Enkele empirische studies hebben bijvoorbeeld aangetoond dat internationale migranten een positieve invloed hebben op het onderwijsniveau en de onderwijsparticipatie van de gezinsleden in Senegal (Adams & Cuecuecha 2010; De Haas 2006; Edwards & Ureta 2003). Daarenboven tonen deze studies aan dat verhoogde onderwijsparticipatie op lange termijn een positieve invloed heeft op het gezinsinkomen. Ook op macro-economisch vlak draagt een hoger geschoolde bevolking bij tot meer innovatie en tot het vergroten van de productiviteit, waardoor ook niet-migranten huishoudens mee profiteren. Een beter onderwijsniveau vergroot ook de keuzevrijheid en het vermogen om deel te nemen aan het maatschappelijke debat (De Haas 2004; Smith & Mazzucato 2009).

Dit onderzoek bevestigt de bevinding dat internationale migranten een positieve invloed hebben op het onderwijsniveau en de onderwijsparticipatie van de gezinsleden. Vorig hoofdstuk toont reeds aan dat Senegalese migranten wonend in België in belangrijke mate bijdragen in de onderwijskosten van gezinsleden in Senegal. De analyse van de gesprekken met de huishoudens toont eveneens aan dat de geïnterviewde huishoudens in belangrijke mate ondersteund worden op het gebied van onderwijs. Tabel IV.40 geeft het aantal huishoudens weer die door internationale migranten ondersteund worden voor onderwijs. Niet enkel de internationale migranten, verblijvend in België, maar eveneens andere internationale migranten worden mee opgenomen in de analyse.

Deze tabel maakt een verdeling naar de relatie die de internationale migrant heeft met de ontvanger. Bij 26 van de 43 geïnterviewde huishoudens worden één of meerdere gezinsleden ondersteund door internationale migranten voor het volgen van onderwijs, 17 huishoudens worden niet geholpen. De redenen waarom deze 17 huishoudens niet ondersteund worden voor onderwijs zijn divers en houden verband met de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij.

Tabel IV. 40 Aantal huishoudens die door internationale migranten ondersteund worden voor onderwijs

RELATIE MET DE INTERNATIONALE MIGRANT	EIGEN KINDEREN		ZUS/BROER		VERRE FAMILIE/VRIENDEN	
	PUBLIEK	PRIVAAT	PUBLIEK	PRIVAAT	PUBLIEK	PRIVAAT
Inkomensrijke huishoudens	0	1	0	0	0	0
Geïntegreerde huishoudens	0	2	0	0	0	0
Onzekere huishoudens	0	4	1	2	1	0
Kansarme stedelijke huishoudens	0	2	1	0	5	0
Kansarme rurale huishoudens	1	0	1	0	6	0
Totaal	1	9	3	2	11	0

Bron: K. Stuyck

De **inkomensrijke** en **geïntegreerde huishoudens** hechten veel belang aan goed onderwijs voor hun gezinsleden, maar vermelden dat zij de onderwijskosten zelf dragen. Indien het financieel en intellectueel mogelijk is, stimuleren deze huishoudens hun gezinsleden zelfs om verder te studeren aan Westerse hogescholen en universiteiten. Alle **inkomensrijke huishoudens** en 5 van de 7 **geïntegreerde huishoudens** tellen leden met een internationaal diploma. Migrantten van deze huishoudens dragen dus niet bij aan de onderwijskosten, tenzij de eigen kinderen nog in het huishouden inwonen. Een tweede reden waarom sommige huishoudens niet ondersteund worden voor onderwijs is het feit dat zij geen schoolgaande kinderen meer tellen (10 huishoudens). Een derde reden houdt verband met het feit dat de familieband met de kinderen uit het gezin niet hecht genoeg is omdat deze kinderen bijvoorbeeld geboren zijn na het vertrek van de migrant. Tabel IV.40 geeft de huishoudens weer die wel ondersteund worden. Hieruit blijkt duidelijk dat de **inkomensrijke** en **geïntegreerde huishoudens** in mindere mate ondersteund worden. Deze tabel geeft eveneens een onderscheid naargelang het soort onderwijs (publiek of privaat onderwijs) ondersteund wordt. De kinderen van internationale migranten die nog in het huishouden in Senegal wonen, kunnen met hulp van de migrant een private opleiding volgen. Dit private onderwijs is duur, maar de huishoudens en migranten halen aan dat privaat onderwijs een hoger niveau haalt. Daarenboven zouden de kansen op de arbeidsmarkt groter zijn wanneer men een diploma behaald heeft in het private onderwijs. Deze gezinsleden begrijpen dat ze meer onderwijskansen krijgen omwille van de migratie van één van de ouders. Zij zijn dan ook zeer gemotiveerd om te slagen en om later de lasten van het huishouden te dragen. Volgende respondent geeft dit weer. Hij is de oudste zoon van respondent 26. Zijn vader is 12 jaar geleden naar België gemigreerd en ondersteunt het gezin in Senegal uitgebreid:

« I : Tes sœurs, elles vont à l'école à Keur Massar?

R : Oui, un lycée, elles sont dans une école privée.

I : Pourquoi une école privée ?

R : Parce que les autres écoles, les salles sont très petites, avec 100 élèves dedans.

I : Et c'est ton papa qui paie les écoles privées ?

R : Oui, oui, mais ça va à Keur Massar, c'est moins cher qu'ici à Dakar. Ici, c'est 50 000-80 000 FCFA (77-123 €), mais là-bas 10 000-15 000 (15-23 €) par mois. Mais c'est vrai que sans l'aide de mon papa, on ne pouvait pas faire ça, et moi, je ne pouvais pas étudier ici à l'université. Je devrais chercher un boulot. Je sais que nous sommes privilégiés. (...). Mais d'ici à bientôt, je vais terminer les études et aller travailler pour aider la famille. J'espère que j'ai plus de possibilités avec mon diplôme. » (zoon van respondent 26, 21 jaar, kansarm stedelijk huishoudens)

Bij 5 huishoudens worden broers of zussen ondersteund en bij 11 huishoudens worden andere familieleden (bijvoorbeeld kinderen van broers of zussen) ondersteund voor het volgen van onderwijs. Deze personen worden voornamelijk gesteund voor het volgen van een opleiding in het publieke onderwijs. Bij twee onzekere huishoudens worden verschillende broers en zussen geholpen voor het volgen van privaat onderwijs. Eerder werd reeds aangehaald dat migratie bij deze onzekere huishoudens veeleer een beslissing is die genomen werd in het belang van het hele huishouden. De ondersteuning van broers en zussen voor het volgen van privaat onderwijs moet in dit kader geïnterpreteerd worden. Door middel van het aanbieden van degelijke beroepsopleidingen aan gezinsleden hopen migranten dat deze gezinsleden in de toekomst goed werk vinden en op die manier het huishoudbudget verhogen. Volgende zus van een internationale migrant die in België woont, haalt aan dat zij met hulp van haar broer een opleiding heeft kunnen volgen. Dankzij die opleiding heeft ze een stabiele baan gevonden als ambtenaar. Zowel voor het huishouden in Senegal als voor de migrant in België is dit een hele verademing:

« I : Et c'est ton frère qui a payé pour les études?

R : Ah oui, c'est lui qui faisait presque tout ici. Même actuellement, pour les enfants, il paie encore les études.

(...)

R : Et avant que j'avais trouvé du boulot, ce n'était pas du tout facile.

I : Depuis quand est-ce que tu as trouvé du travail ?

R : En 2001, mais ce n'était pas du tout bien payé. C'est en 2004 que je suis recrutée dans la fonction publique et depuis, là c'est mieux, aussi pour mon frère qui est en Belgique. Maintenant avec mon aide, il peut souffler. » (zus van respondent 20, 32 jaar, onzekere huishouden)

Deze respondent heeft zowel het culturele kapitaal (behalen van een diploma boekhouder) als het economische kapitaal (verwerven van een baan als ambtenaar in de publieke sector) van het huishouden kunnen verhogen met hulp van haar gemigreerde broer. Een beter diploma heeft bij haar geleid tot een betere participatie in de arbeidsmarkt en bijgevolg een

hoger inkomen. Hierdoor heeft niet enkel zij, maar het hele huishouden een betere positie in de maatschappij kunnen innemen. In totaal hebben vijf onzekere huishoudens en één geïntegreerd huishouden hun positie in de (formele) arbeidsmarkt kunnen verbeteren dankzij een diploma behaald met financiële steun van een internationale migrant.

Alle **rurale huishoudens** ontvangen remittances bestemd voor onderwijs. Vijf van de zeven huishoudens wonen in hetzelfde dorp aan de Senegalrivier, maar ook de andere huishoudens ontvangen remittances bestemd voor onderwijs. Het huishouden in de Cassamance telt 4 internationale migranten waaronder een specifieke taakverdeling bestaat in functie van remittances. De migrant wonend in België staat bijvoorbeeld in voor het onderwijs van de gezinsleden. Directe, maar ook verre familieleden ontvangen zijn financiële of materiële steun. Zo stelt hij zijn huis in Dakar ter beschikking van de studenten uit zijn familie die universitaire studies willen aanvangen. Op die manier moeten deze studenten zich geen zorgen maken over huisvesting in de hoofdstad.

De huishoudens die in het dorpje aan de Senegalrivier wonen, krijgen op een collectieve wijze steun van internationale migranten. Niet enkel de leden van de huishoudens worden geholpen, maar de hele gemeenschap heeft baat bij de internationale migratie van enkele dorpsbewoners. Dit dorpje kent een meer recente migratie (laatste 15 jaar) naar Europa dan vele andere dorpen aan de Senegalrivier. Omwille van de lagere ligging werd dit dorp pas recent geconfronteerd met droogte en is migratie later op gang gekomen. Internationale migranten zijn minder op Frankrijk gericht (omwille van de latere migratie), maar voornamelijk op België en andere Europese landen. Netwerkmigratie vormt hiervoor de belangrijkste reden. Deze persoon vertelt bijvoorbeeld dat hij meerdere personen afkomstig uit zijn geboortedorp in eerste instantie heeft opgevangen:

« Ik ben als eerste in België aangekomen met een beurs. Daarna heb ik altijd goed werk gehad en een huis kunnen kopen. De meerderheid van de aanwezige migranten uit mijn dorp hebben België gekozen omwille van mijn aanwezigheid. Iedereen die hier aankwam en niet wist waarheen heeft hier een tijdje verbleven, soms zelfs 2 jaar. Wanneer ze werk vonden of hun papieren kregen, moesten ze vertrekken. » (respondent 25, 55 jaar, Brussel, afkomstig uit de regio van de Senegalrivier, huishouden woont nu in Dakar).

Eerder werd reeds aangehaald dat deze migranten in België een dorpsvereniging hebben opgericht die in contact staat met dorpsverenigingen elders in de wereld waar er zich migranten uit hetzelfde dorp bevinden. Onderwijs voor de kinderen van het dorp was één van de eerste bezorgdheden van deze dorpsverenigingen. De lokale school werd in 1960 door de overheid gebouwd en telde tot 2002 slechts één enkele klas waar alle leeftijden samen onderwijs kregen. Deze zeer beperkte toegang tot onderwijs, leidde tot een grote ongeletterdheid bij de dorpsbewoners. Tabel IV.41 geeft het opleidingsniveau weer van de gezinsleden ouder dan 20 jaar van de huishoudens mét en de huishoudens zonder

internationale migrant²⁶. Hieruit kunnen we afleiden dat een zeer hoog aandeel van de gezinsleden ouder dan 20 jaar analfabeet is (75%). De huishoudens met internationale migranten zijn duidelijk beter opgeleid (60% ongeletterd) dan de huishoudens zonder internationale migranten (88% ongeletterd). Dit bevestigt de vaststelling dat het niet de allerarmste gezinnen zijn die deelnemen aan migratie (zie ook Castles & Miller 2003; De Haas 2008). Twee huishoudens tellen bijvoorbeeld een gezinslid dat de derde cyclus van het middelbaar onderwijs vervolledigd heeft. Geen enkel gezinslid van een huishouden zonder internationale migrant en ouder dan 20 jaar heeft een hoger diploma dan het diploma lager onderwijs.

Tabel IV. 41 Hoogst behaalde diploma van de gezinsleden ouder dan 20 jaar

	LAGER ONDERWIJS	MIDDELBAAR ONDERWIJS (1 ^E CYCLUS)	MIDDELBAAR ONDERWIJS (2 ^E , 3 ^E CYCLUS)	ANAL- FABEET	KORAN- SCHOOL (ANALFABEET)
HH met internationale migrant	28%	7%	5%	60%	14%
HH zonder internationale migrant	12%	0%	0%	88%	41%
Totaal	20%	3%	2%	75%	28%

Bron: K. Stuyck

Het sociale en economische kapitaal dat migranten in de Westerse wereld hebben geaccumuleerd, heeft tussen 2002 en 2006 voor een uitbreiding van de school tot 9 klassen gezorgd. In 2002 heeft de dorpsvereniging in België financieel ingestaan voor de bouw van 2 extra klassen. In 2003 hebben internationale contacten ertoe geleid dat een Amerikaanse NGO (Counter part) actief werd in het dorp. Deze NGO heeft sanitair geïnstalleerd in de school en hield toezicht op de gezondheid en voeding van de kinderen. De transnationale banden met België hebben eveneens gezorgd voor solidariteitsacties georganiseerd door plaatselijke verenigingen. Eén vereniging leverde bijvoorbeeld 1600 euro aan schoolmateriaal. Een verzustering met een Belgische basisschool leidde tot de installatie van elektriciteit in de school en de bouw van het verblijf van de leraars. Eens de infrastructuur in het dorp aanwezig is, staat de overheid in voor de vergoeding en zending van de leraars. De dorpsvereniging in België heeft met steun van dorpsverenigingen in Gabon, Ivoorkust en Dakar de school in 2005 uiteindelijk kunnen uitbereiden tot 9 klassen en kan nu degelijk basisonderwijs aanbieden voor het hele dorp en omliggende dorpen. Op deze wijze dienen

²⁶ Deze resultaten zijn gebaseerd op enquêtes afgenomen bij 7 huishoudens met een internationale migrant en 9 huishoudens zonder internationale migrant. Deze 16 huishoudens tellen in totaal 186 personen, wat 10% van de totale dorpsbevolking omvat.

zij impliciet de tweede doelstelling van de millenniumdoelen (recht op basisonderwijs voor alle kinderen). Internationale migratie van enkele dorpsbewoners heeft een versterkend effect op de deelname aan onderwijs, niet enkel voor de gezinsleden van de eigen huishoudens, maar eveneens voor de huishoudens die geen internationale migrant tellen. Dit blijkt ondermeer uit de recente participatiegraad van de gezinsleden tussen de 6 en 18 jaar aan lager onderwijs en middelbaar onderwijs (zie tabel IV.42). 84% van de gezinsleden tussen 6 en 12 jaar neemt deel aan basisonderwijs in de school van het dorp.

Tabel IV. 42 Participatiegraad van de gezinsleden tussen 6-18 jaar

	LAGER ONDERWIJS	MIDDELBAAR ONDERWIJS	KORANSCHOOL
Huishoudens met internationale migrant	90%	52%	4%
Huishoudens zonder internationale migrant	80%	12%	13%
Totaal	84%	28%	10%

Bron: K. Stuyck

De directeur van de school vertelt dat leraars en zichzelf de ouders sensibiliseren en aanmoedigen om hun kinderen naar school te sturen. Ondanks de hoge participatiegraad, betreurt hij het feit dat het slaagpercentage in het laatste jaar lager onderwijs relatief laag is (60%). Dit is volgens hem de verantwoordelijkheid van zowel de leerling, de ouders, de school, de maatschappij als de overheid. Zo zijn sommige leerlingen niet gemotiveerd genoeg om hun diploma te halen. Deze motivatie hangt samen met de ondersteuning die deze leerlingen krijgen door hun ouders. Sommige ouders steunen hun kinderen niet voldoende en schakelen hen in om bijvoorbeeld te helpen tijdens de wekelijkse marktdag. Op die manier missen deze kinderen systematisch elke week één dag onderwijs. Ook de school kan niet altijd kwaliteitsvol onderwijs aanbieden aangezien sommige leraars niet bekwaam zijn of er een tekort aan leraars is. Dit is dan weer de verantwoordelijkheid van de overheid die niet tijdig inspeelt op de vraag naar bekwame leraars. Op het maatschappelijke niveau, wordt er bij de Peulbevolkingsgroep (de meest voorkomende bevolkingsgroep aan de Senegalrivier) nog steeds gehuwd op zeer jonge leeftijd (hoewel dit strafbaar is). Sommige meisjes worden op 11 jaar van school gehaald om te trouwen. Op die manier kunnen zij hun lagere school niet voltooien. De jongens worden daarentegen van school gehaald om naar de koranschool te gaan. Zij worden vaak weggestuurd naar omliggende dorpen om volgeling te worden van de plaatselijke maraboet. Deze leerlingen krijgen enkel koranles en leren niet lezen of schrijven. Deze traditie is diep geworteld in de Senegalese maatschappij. NGO's trachten echter in samenwerking met de maraboets beter onderwijs te voorzien voor hun volgelingen. De deelname aan de koranschool is sinds de uitbereiding van de basisschool wel aanzienlijk verminderd. Slechts 10% van de gezinsleden tussen 12 en 18

jaar oud volgt koranschool, terwijl 28% van de gezinsleden ouder dan 20 jaar koranschool gevolgd heeft. De deelname aan middelbaar onderwijs is opmerkelijk hoger dan bij vorige generaties, maar is nog steeds laag (28%). Een belangrijke reden hiervoor is de afstand tot de dichtstbijzijnde middelbare school (20 km). Kinderen kunnen niet dagelijks heen en weer waardoor ze opgevangen moeten worden bij plaatselijke gezinnen.

Voorgaande bespreking laat blijken dat internationale migranten het volgen van onderwijs in Senegal sterk stimuleren, waardoor de geïnterviewde huishoudens een grotere onderwijsparticipatie en een hoger onderwijsniveau behalen. De **inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens** participeren reeds in belangrijke mate in onderwijs zonder hulp van internationale migranten. Door de hulp van internationale migranten kunnen ook **onzekere huishoudens en kansarme huishoudens** een hogere onderwijsparticipatie en een hoger onderwijsniveau behalen. Daarenboven mogen de economische gevolgen van een betere deelname aan onderwijs niet verwaarloosd worden, zoals vaak voorkomt in de internationale literatuur. Dit onderzoek toont aan dat minstens 6 huishoudens hun positie op de arbeidsmarkt reeds verbeterd hebben door middel van het behaalde diploma van één van de gezinsleden. Zij vermelden allen dat het volgen van een voortgezette opleiding zonder de steun van de migrant onmogelijk was. Het positieve effect van remittances bestemd voor onderwijs zal waarschijnlijk nog groter zijn, aangezien een groot aantal gezinsleden hun opleiding nog niet voltooid hebben. Het voorbeeld van het onderwijsproject in het dorp aan de Senegalrivier toont aan dat remittances bestemd voor onderwijs niet verwaarloosd mogen worden. Door middel van transnationale banden en door middel van zich transnationaal te organiseren ontpoppen migranten en de dorpsbewoners zich als belangrijke ontwikkelingsactoren en helpen zij bewust of onbewust millenniumdoelstellingen te verwezenlijken. Internationale migratie heeft de participatie in onderwijs bij de hele dorpsbevolking doen toenemen, niet enkel bij de huishoudens met een internationale migrant.

E. Gezondheidszorg

« Quand quelqu'un est malade, on s'entraide au Sénégal. Le gouvernement fait rien. Non, pour voir un bon docteur, il faut payer payer payer. Heureusement que nous pouvons faire appel à ma fille qui est en Belgique. Avant c'était plus stressant. » (moeder van respondent 11, onzekere huishouden)

Zowat alle huishoudens (met uitzondering van de inkomensrijke huishoudens) ontvangen remittances voor gezondheidszorg. Een systeem van sociale zekerheid zoals in de Westerse verzorgingsstaten is ondenkbaar. De families draaien zelf op voor de kosten en goede gezondheidszorg is al gauw onbetaalbaar. In Senegal is de familie de sociale zekerheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat gemigreerde verwanten of naaste familieleden veelvuldig

opgebeld worden voor hulp. Alle huishoudens met een internationale migrant kunnen op die manier deelnemen aan de gezondheidszorg en worden ook gesteund door directe familieleden. De **inkomensrijke** en **geïntegreerde huishoudens** doen voornamelijk beroep op private dokters en ziekenhuizen en laten ziektes niet te lang aanslepen. De **onzekere en kansarme stedelijke huishoudens** worden reeds veelvuldig ondersteund voor de dagelijkse kosten en vinden het niet altijd gemakkelijk om de migrant op te bellen telkens wanneer er een medisch probleem is. Zij doen vaker beroep op een alternatieve geneesheer en wachten langer vooraleer zij professionele hulp inschakelen. Dat gezinsleden van **kansarme stedelijke huishoudens** vaak te lang wachten vooraleer zij hulp zoeken, werd persoonlijk ondervonden tijdens het onderzoek. De broer van respondent 44, werd tijdens het veldwerk ernstig ziek aan tuberculose. De migrant die in België woont, werd echter te laat op de hoogte gebracht, waardoor alle hulp te laat kwam.

De **rurale huishoudens** hebben niet altijd toegang tot goede gezondheidszorg. Net als onderwijsinstellingen, zijn ziekenhuizen of gezondheidscentra ongelijk verdeeld over het land. Ook in het dorp aan de Senegalrivier ontbreekt goede gezondheidszorg. Met de steun van liefdadigheidsprojecten (georganiseerd door de migranten in België) wordt het dorp wel voorzien van medicatie. De persoon die verantwoordelijk is voor de verdeling van deze medicatie is hier echter niet voor opgeleid, wat leidt tot verkeerde diagnoses en een verkeerd gebruik van de medicatie. De dorpsvereniging heeft, net als bij de bouw van de school, infrastructuur voorzien dat dienst doet als gezondheidscentrum. Zij moeten eveneens infrastructuur voorzien voor een verpleger of dokter vooraleer de overheid instaat voor de zending van medisch personeel. Indien dit project in de toekomst evengoed slaagt als de voorziening van onderwijs, zal het dorp een degelijke eerstelijnsgezondheidszorg kunnen aanbieden. Niet enkel de migrantenhuishoudens, maar alle huishoudens zullen hier hun voordeel uit halen.

F. Huisvesting en uitrusting van de woning

« Voila, le frigo, ça vient de mon frère qui est en Belgique, l'ordinateur vient de mon frère qui est en Espagne. L'internet c'est celui qui est en Belgique qui paie ça. De cette façon c'est plus facile de communiquer. Même ma mère utilise skype. » (broer van respondent 17, onzeker huishouden)

De huisvestingsomstandigheden weerspiegelen in belangrijke mate de levensstandaard van de bevolking. Remittances verzonden door migranten kunnen in belangrijke mate een invloed hebben op deze woon- en leefomstandigheden. Onderstaande tabellen geven telkens een kwantitatieve weergave van de eigendomsstatus van de huishoudens (tabel IV.43 en tabel IV.44) en de uitrusting van de woning (tabel IV.45 en tabel IV.46), zowel voor

de geïnterviewde huishoudens (tabel IV.43 en tabel IV.45) als voor de resultaten van de tweede huishoudenquête in Senegal (ESAM II) (tabel IV.44 en tabel IV.46).

In de eerste plaats valt het verschil in eigendomsstatus en uitrusting van de woning op tussen rurale en stedelijke huishoudens. Rurale huishoudens hebben meer kans tot eigendomsverwerving, maar zijn vaak minder goed uitgerust onder meer omdat er gewoonweg geen toegang is tot bijvoorbeeld elektriciteit of stromend water. Stedelijke huishoudens hebben gemakkelijker toegang tot deze basisvoorzieningen.

Ten tweede zijn de woningen van de geïnterviewde huishoudens veel beter uitgerust dan de gemiddelde Senegalese woning. Elk geïnterviewd huishouden beschikt over elektriciteit, 36 van de 43 huishoudens beschikken over stromend water in de woning (ten opzichte van 33% voor alle Senegalese woningen). Ook gebruiksgoederen zoals een televisie, een koelkast, computer of auto zijn meer aanwezig bij de geïnterviewde huishoudens dan bij het gemiddelde Senegalese huishouden. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat er overwegend huishoudens in Dakar geïnterviewd werden, die over het algemeen beter uitgerust zijn dan rurale huishoudens (zie tabel IV.46). Maar zelfs in vergelijking met de huishoudens in Dakar (tabel IV.46) scoren de geïnterviewde huishoudens beter. Een tweede verklaring voor de betere uitrusting en leefomstandigheden van de geïnterviewde huishoudens kan toegeschreven worden aan de ondersteuning van de huishoudens door (internationale) migranten. Een kwalitatieve analyse van de gesprekken met de huishoudens draagt bij aan de verklaring van de woonomstandigheden van deze huishoudens en toont aan dat internationale migranten in belangrijke mate bijdragen aan de uitrusting van de woning. Deze bijdrage verschilt echter afhankelijk van de positie die de huishoudens innemen in de Senegalese maatschappij.

Tabel IV. 43 Eigendomsstatus van de geïnterviewde huishoudens

	HURDER	HUIHOUEN IS EIGENAAR	MIGRANT IS EIGENAAR	MEERDERE VERDIEPINGEN
Inkomensrijke huishoudens (N=3)	N=0	N=3	N=0	N=3
Geïntegreerde huishoudens (N=7)	N=0	N=7	N=0	N=5
Onzekere huishoudens (n=15)	N=0	N=15	N=0	N=8
Kansarme stedelijke huishoudens (N=11)	N=3	N=6	N=2	N=2
<i>Kleine huishoudens (N=4)</i>	<i>N=2</i>	<i>N=0</i>	<i>N=2</i>	<i>N=0</i>
<i>Grote huishoudens (N=7)</i>	<i>N=1</i>	<i>N=6</i>	<i>N=0</i>	<i>N=2</i>
Kansarme rurale huishoudens (N=7)	N=0	N=5	N=2	N=2
Totaal	N=3	N=34	N=4	N=21

Bron: K. Stuyck

Tabel IV. 44 Eigendomsstatus van de Senegalese huishoudens

	HURDER	EIGENAAR (HH OF MIGRANT VAN HET HUISHOUDEN)	REST
Stedelijk woonmilieu	37%	55%	8%
Ruraal woonmilieu	93%	1%	6%
Totaal	17%	76%	7%

Bron: ESAM II

Tabel IV. 45 Uitrusting van de woningen van de geïnterviewde huishoudens

	ELEK- TRICITEIT	STROMEND WATER	KOEL- KAST	TV	COM- PUTER	INTER- NET	AUTO	BONNE
Inkomens- rijke hh (N=3)	N=3	N=3	N=3	N=3	N=3	N=3	N=3	N=3
Geïntegreer- de hh (N=7)	N=7	N=7	N=7	N=7	N=7	N=5	N=5	N=7
Onzekere hh (n=15)	N=15	N=15	N=15	N=1 5	N=6	N=5	N=4	N=15
Kansarme stedelijke hh (N=11)	N=11	N=8	N=11	N=1 1	N=0	N=0	N=0	N=0
<i>Kleine hh</i> (N=4)	N=4	N=2	N=4	N=4	N=0	N=0	N=0	N=0
<i>Grote hh</i> (N=7)	N=7	N=6	N=7	N=7	N=0	N=0	N=0	N=0
Kansarme rurale hh (N=7)	N=7	N=3	N=2	N=2	N=0	N=0	N=1	N=0
Totaal (N=43)	N=43	N=36	N=39	N=39	N=16	N=13	N=12	N=25

Bron: K. Stuyck

Tabel IV. 46 Uitrusting van de woningen van de Senegalese huishoudens

	ELEKTRICITEIT	STROMEND WATER	KOELKAST	TV	AUTO
Stedelijk woonmilieu	72%	64%	32%	48%	9%
Rurale woonmilieu	8%	8%	2%	7%	1%
Totaal	37%	33%	16%	26%	5%

Bron: ESAM II

Alle *inkomensrijke* en *geïntegreerde huishoudens* zijn eigenaar van hun woning. Daarenboven bestaat bijna elke woning uit meerdere verdiepingen. Deze huishoudens geven aan dat ze reeds een goede huisvestingssituatie hadden voor de migratie van één van de gezinsleden. Zij ontvangen dan ook geen remittances die verband houden met het

eigendomsstatuut en uiten ook geen verwachtingen ten aanzien van hun migranten. De woningen van de **inkomensrijke huishoudens** zijn het best uitgerust en bezitten allen elektriciteit, stromend water, een koelkast, één of meerdere televisies en computers en toegang tot internet. Daarenboven kan elk huishouden gebruik maken van een auto (al dan niet met chauffeur) en heeft elk huishouden meerdere huishoudhelpsters in dienst. Geen enkele migrant heeft bijgedragen tot deze hoge uitrustingsgraad. De **geïntegreerde huishoudens** zijn eveneens goed uitgerust, maar niet elk huishouden heeft toegang tot internet of heeft een wagen ter beschikking. De migranten dragen in tegenstelling tot de migranten van de inkomensrijke huishoudens wel bij aan de uitrusting van de woning, maar voornamelijk voor luxegoederen. Zo is de wagen bij vier van de vijf huishoudens (die een wagen bezitten) afkomstig uit België. De goedkope tweedehandsmarkt en de aanwezigheid van de haven maakte het tot 2003 relatief gemakkelijk om wagens over te maken. De auto's bestemd voor de **geïntegreerde huishoudens** worden gebruikt als gezinswagens en niet om commerciële activiteiten op te starten²⁷. Deze zoon van respondent 12 legt uit dat zijn moeder een wagen van België naar Senegal overmaakte, zodanig dat hij elke dag vlot naar de universiteit (privéonderwijs) kon gaan:

« I: J'ai vu que la voiture vient de la Belgique?

R: Oui, c'est ma maman qui l'a envoyée. C'était pour faciliter le transport à l'université, pour moi, mon frère et ma sœur. » (zoon van respondent 12, geïntegreerd huishouden, 2 internationale migranten)

De **onzekere huishoudens** zijn allen eigenaar van hun woning, de helft van deze woningen telt meerdere verdiepingen. Eerder werd reeds vermeld dat deze huishoudens hoofdzakelijk afkomstig zijn van het platteland, maar dat zij naar Dakar migreerden omwille van de arbeidsmogelijkheden van één van de gezinsleden. Deze huishoudens zijn reeds van in de beginperiode dat zij naar Dakar migreerden eigenaar van de woning. De migranten hebben dus niet bijgedragen aan de aankoop van de oorspronkelijke woning. Drie huishoudens zijn sinds hun aankomst in Dakar echter met hulp van internationale migranten naar een betere wijk van Dakar verhuisd (1 huishouden is verhuisd van Pikine naar Parcelles Assainies, 1 huishouden van Parcelles Assainies naar Yoff en 1 huishouden van HLM naar Sicap). Deze nieuwe woningen werden niet aangekocht door 1 enkele migrant, maar verschillende gezinsleden hebben bijgedragen. Ze tellen wel allen meerdere verdiepingen en zijn uitgerust met elektriciteit en stromend water. De kosten die hiermee verbonden zijn, worden in belangrijke mate gedragen door interne en internationale migranten, maar ook gezinsleden die ter plaatse wonen trachten (hetzij in beperkte mate) bij te dragen aan deze kosten. Gebruiksgoederen zoals een televisie, koelkast of computer werden wel aangekocht door een gemigreerd gezinslid. Ook kunnen deze huishoudens beroep doen op iemand die komt

²⁷ Twee migranten die behoren tot de geïntegreerde huishoudens hebben, naast de gezinswagen ook wagens naar Senegal getransporteerd die dienst doen (of deden) als taxi. Deze taxi's werden in handen gegeven van familieleden die tot de uitgebreide familie behoren.

helpen in het huishouden. Zonder de steun van (inter)nationale migranten zou dit niet mogelijk zijn. Vijf migranten hebben hun huishouden doelbewust uitgerust met internet om gemakkelijker en goedkoper contact te houden met de familie. Vier onzekere huishoudens hebben een wagen ter beschikking. Al deze wagens werden door de migrant aangekocht in België en overgemaakt naar het huishouden in Senegal. Aanvankelijk deden deze wagens dienst als taxi, maar zij staan momenteel in panne.

De **kleine kansarme stedelijke huishoudens** steunen integraal op de internationale migrant(en) om te voorzien in huisvesting. De helft van deze huishoudens huurt zijn woning, maar steunt voor 100% op de bijdrage van de migrant(en). De huishoudens die geen huur betalen, wonen in het huis van (één van) de migrant(en). Dit huis werd door de migrant specifiek gebouwd om het huishouden van huisvesting te voorzien. Ook de lasten die verbonden zijn met de woning (zoals elektriciteitskosten en waterkosten) worden volledig gedragen door de migrant(en). Gebruiksgoederen zoals een koelkast, televisie of gsm werden eveneens door de migrant aangekocht. Dit geldt ook voor de **grote kansarme stedelijke huishoudens**. Het grote verschil tussen de kleine en de grote kansarme stedelijke huishoudens ligt in het feit dat de meerderheid van de grote huishoudens zelf eigenaar van de woning is, waardoor de migrant(en) niet instaan voor huurkosten of de bouw van een woning van het huishouden.

Alle geënquêteerde **rurale huishoudens** zijn eigenaar van hun woning. Dit is niet bijzonder aangezien de tweede Senegalese huishoudenquête (ESAM II) aangeeft dat 93% van alle rurale huishoudens eigenaar zijn van hun woning (zie tabel IV.47, ESAM II).

Tabel IV. 47 Uitrusting van de woning van rurale huishoudens

RURALE HUISHOUDENS	EIGENAAR	ELEKTRICITEIT	STROMEND WATER	KOEL KAST	TV	AUTO
Geïnterviewde rurale hh (met intern. migrant) (N=7)	N=7	N=7	N=3	N=2	N=2	N=1
Geïnterviewde rurale hh (zonder intern. migrant) (N=9)	N=9	N=1	N=0	N=0	N=0	N=0
Rurale hh (ESAM II)	93%	8%	8%	2%	7%	1%

Bron: K. Stuyck, ESAM II

De gebruikte bouwmaterialen, de grootte van de woning, de comfortelementen en de afsluiting van het eigendom verschillen echter aanzienlijk tussen de huishoudens met en de huishoudens zonder internationale migrant. Foto IV.12 geeft dit verschil reeds visueel weer. De traditionele lemen huizen met rieten daken hebben slechts een beperkte levensduur. Dit wordt nog versterkt door de harde weersomstandigheden aan de Senegalrivier (veel wind, hevige onregelmatige regenval tijdens het regenseizoen). Huishoudens die over het nodige kapitaal beschikken, trachten dan ook meer duurzame woningen te bouwen in hard

materiaal. Vijf van de zes geënquêteerde rurale huishoudens hebben hun huisvesting aanzienlijk kunnen verbeteren met hulp van hun internationale migranten. Zij woonden aanvankelijk ook in minder goede omstandigheden, maar met hulp van de migrant hebben zij een woning opgetrokken in hard materiaal. De reden hiervoor is niet enkel functioneel, maar ook symbolisch van aard. In de eerste plaats wordt het slagen van de migranten in de Westerse wereld in deze dorpen vaak afgemeten aan de hand van de woning van de migrant (aantal verdiepingen, grootte, de bouwstijl, de omwalling), maar ook de status van het huishouden stijgt in functie van het huis dat zij bewonen. Er wordt veel geld geïnvesteerd en materialen worden vaak van Dakar, maar eveneens uit het buitenland tot in de kleinste dorpen ingevoerd. De dorpsbewoners bekijken dit met tegenstrijdige gevoelens: enerzijds verbolgen door zoveel overdaad, maar anderzijds fier dat zo iemand tot het dorp behoort.

Foto IV. 12 Woning van een ruraal huishouden met internationale migrant (foto links) en zonder (foto rechts) internationale migrant (zelfde dorp)

Foto: K. Stuyck

Foto: K. Stuyck

Tabel IV.47 geeft eveneens weer dat de uitrustingsgraad van de woningen van de geïnterviewde rurale huishoudens opmerkelijk beter is dan de gemiddelde rurale woning. De uitrusting van rurale woningen met elektriciteit en stromend water is in de eerste plaats afhankelijk van de toegang die men heeft tot de nodige infrastructuur. In het bestudeerde dorpje aan de Senegalrivier ontbraken tot het begin van de 21ste eeuw alle mogelijkheden om stromend water en elektriciteit te kunnen voorzien. Dankzij internationale steun werden grote delen aan de Senegalrivier voorzien van elektriciteitsleidingen en watertorens. Een woning voorzien van elektriciteit en stromend water brengt echter belangrijke installatiekosten en verbruikskosten met zich mee. Niet elk ruraal huishouden is in staat om zulke kosten te dragen. De huishoudens die het zonder internationale migrant moeten stellen, geven allen aan dat ze water halen aan een centraal waterpunt (zie foto IV.13). Dit water gebruiken ze echter enkel in uitzonderlijke gevallen aangezien ze hiervoor moeten betalen. Een groot deel van hun watervoorraad wordt uit een waterput of aan de rivier gehaald. De huishoudens die kunnen steunen op een internationale migrant kunnen installatie- en verbruikskosten wel betalen. Alle geënquêteerde huishoudens met een internationale migrant hebben elektriciteit in de woning en de helft van deze huishoudens heeft stromend water in de woning. De andere helft heeft wel stromend water op het

terrein, maar niet in de woning. Het bezit van een koelkast, televisie of wagen is uitzonderlijk. De huishoudens die wel over één van deze gebruiksgoederen beschikken, geven te kennen dat deze goederen uit Europa afkomstig zijn (en tijdens een bezoek van een migrant meegebracht zijn) (zie foto IV.14). Geen enkel huishouden zonder internationale migrant beschikt dan ook over één van deze gebruiksgoederen.

Foto IV. 13 Centraal waterpunt in het dorp, bestemd voor collectief gebruik

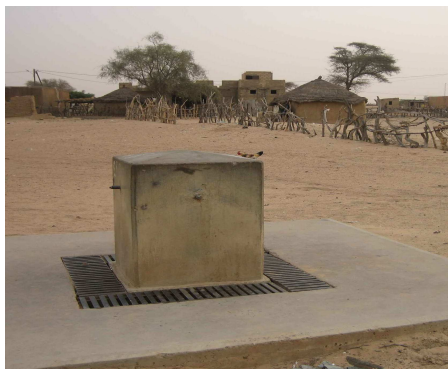

Foto: K. Stuyck

Foto IV. 14 Koelkast afkomstig uit België

Foto: K. Stuyck

Besluitend kunnen we stellen dat **kansarme huishoudens** hun positie op de huisvestingsmarkt in belangrijke mate verbeteren door middel van remittances van migranten wonend in de Westerse wereld. Zonder hun hulp zouden deze huishoudens aangewezen zijn op slechtere huisvesting en zou het comfort in hun woning (elektriciteit, water) zo goed als afwezig zijn. Ook de **onzekere huishoudens** verbeteren hun woonomstandigheden in belangrijke mate dankzij de bijdrage van (internationale) migranten. Elektriciteits- en waterkosten zouden wel nog gedragen kunnen worden door deze huishoudens, maar ten koste van andere zaken. Sommige onzekere huishoudens kunnen zich met hulp van de migranten een aantal luxegoederen veroorloven zoals een computer, toegang tot internet of een wagen. Zaken die zij zonder de migrant(en) niet zouden bezitten. De **geïntegreerde huishoudens** en **inkomensrijke huishoudens** kennen zeer goede woonomstandigheden die zij autonoom realiseren.

2.3 BESLUIT

In dit hoofdstuk werd een antwoord gezocht op de vragen (1) of remittancespraktijken geconditioneerd worden door de positie waarin het huishouden zich bevindt en (2) of remittancespraktijken de positie van het huishouden kunnen verbeteren, met andere woorden of huishoudens beter kunnen participeren in de verschillende velden van de maatschappij aan de hand van remittances en wat zijn de mechanismen die hierbij optreden. Voorgaande bespreking maakt duidelijk dat de positie die de huishoudens innemen een belangrijke invloed hebben op het al dan niet ontvangen van remittances, het bedrag dat ontvangen wordt en de doeleinden waarvoor remittances gebruikt worden. Inkomensrijke huishoudens uiten geen verwachtingen ten opzichte van hun migranten, wat zich manifesteert in een zeer laag bedrag dat ook effectief ontvangen wordt. Ook geïntegreerde huishoudens hebben minder verwachtingen ten opzichte van hun gemigreerde familieleden. Toch ontvangen zij gemiddeld nog 200 euro per maand van hun migranten. Dit bedrag wordt echter besteed aan minder levensnoodzakelijke uitgaven zoals het onderhoud van de auto, het betalen van internetkosten of festiviteiten. Onzekere en kansarme huishoudens beschouwen migratie als een strategie om het inkomen te diversifiëren. Het is dan ook duidelijk dat hun precare positie in de Senegalese maatschappij een invloed heeft op de remittancespraktijken van de gemigreerde gezinsleden. De belangrijkste reden waarom migranten uit onzekere en kansarme huishoudens immers remittances verzenden is om de gezinsleden beter te laten participeren in de Senegalese maatschappij en hun positie te verbeteren. Het bedrag dat gezinsleden van deze huishoudens kunnen uitgeven verdubbelt minstens door middel van remittances (verdubbelt bijna bij de onzekere huishoudens, verdriedubbelt bij de kansarme rurale huishoudens en wordt bij de kansarme stedelijke huishoudens verhoogd met een factor 2.4; bij de kleine kansarme stedelijke huishoudens is dit zelfs een factor 6.1). Hierdoor komen vele huishoudens boven de armoederempel van 2 dollar per persoon per dag uit. Deze huishoudens kunnen dankzij de ontvangen remittances hun dagelijkse behoeften aanvullen en verbeteren, waardoor zij minder inkomensarm worden. De rurale huishoudens blijven echter kampen met inkomensarmoede ondanks de ontvangen remittances.

Net zoals armoede al te vaak louter economisch beschouwd wordt, wordt de relatie tussen remittances en ontwikkeling in de internationale literatuur te vaak benaderd in termen van economische rendabiliteit. Vaak is deze economische ontwikkeling beperkt. Ook dit onderzoek maakt duidelijk dat de economische gevolgen van de kleine investeringen die migranten maken met hulp van hun familieleden zeer beperkt zijn. Vele investeringen mislukken, de investeringen die wel lukken hebben slechts een beperkte opbrengst. Op huishoudniveau kan een dergelijke investering wel voor het verschil zorgen (voornamelijk de kleine kansarme stedelijke huishoudens profiteren in belangrijke mate van de investeringen die zij kunnen maken, hoe klein ook). Dit onderzoek toont echter aan dat remittances een belangrijke invloed kunnen hebben op menselijke ontwikkelingsarmoede en sociale

uitsluiting. Internationale migranten stimuleren bijvoorbeeld in sterke mate het volgen van onderwijs, waardoor de onderwijsparticipatie en het onderwijsniveau van de gezinsleden verbetert. De economische gevolgen van een betere deelname aan onderwijs mogen hierbij niet verwaarloosd worden. Dit onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat minstens 6 huishoudens hun positie op de arbeidsmarkt verbeterd hebben door middel van het behaalde diploma van één van de gezinsleden. Zij vermelden allen dat het volgen van een voortgezette opleiding zonder de steun van de migrant onmogelijk was. Op het platteland heeft migratie een positief effect, ook voor die huishoudens die niet kunnen steunen op een internationale migrant. Dorpsverenigingen verbinden migranten afkomstig uit het zelfde dorp overal ter wereld. Internationale migratie heeft in het dorp aan de Senegalrivier bijvoorbeeld gezorgd voor bouw van een school door middel van de investering van transnationaal kapitaal (niet enkel van de migranten, maar ook van Westerse NGO's of verenigingen). Dit heeft de participatie in onderwijs bij de hele dorpsbevolking doen toenemen. Op die manier worden migranten ontwikkelingshulpers die bewust of onbewust millenniumdoelstellingen helpen verwezenlijken.

HOOFDSTUK 3: REMITTANCESPRAKTIJKEN BESTUDEERD VANUIT EEN

TRANSNATIONALE RUIMTE

Dit onderzoek werd op verschillende plaatsen (in België en in Senegal) uitgevoerd om het transnationale karakter van remittances ten volle te begrijpen. In navolging van Sassen (2000) worden remittancespraktijken bestudeerd als *'emplaced'*, wat wil zeggen *'within'* en *'through places'*. Hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2 van deel 4 leggen de nadruk op het bestuderen van remittances *'within'* places. Dit hoofdstuk bestudeert remittancespraktijken *'through'* places en bekijkt remittancespraktijken als het resultaat van de relatie tussen de positie van de migrant in de Belgische maatschappij en de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij (3^e onderzoeksvraag). De migranten en de huishoudens staan immers met elkaar in verbinding en oefenen een invloed op elkaar uit. Zo zullen succesvol gediplomeerde migranten bijvoorbeeld andere keuzes maken afhankelijk van de positie van hun huishouden in Senegal. Migrant^{en} zoeken naar een evenwicht tussen investeren in hun positie in de Belgische maatschappij, investeren in hun positie in de Senegalese maatschappij en investeren in de positie van hun huishouden in de Senegalese maatschappij.

In wat volgt wordt er eerst dieper in gegaan op de betekenis van de habitus en kapitaal voor de migranten en de huishoudens binnen een transnationale context. Daarnaast worden transnationale sociale velden besproken. Deze velden worden voornamelijk gebruikt als abstract begrippen om aan te tonen dat migranten invloeden ondervinden in hun handelingen van machten en wetten die verder reiken dan hun actuele verblijfplaats. Het bestaan van transnationale sociale velden is voor migranten en hun huishoudens belangrijk aangezien ze hier een belangrijk voordeel uit kunnen halen. Tot slot worden de remittancespraktijken besproken, enerzijds steunend op een correspondentieanalyse en anderzijds steunend op een kwalitatieve analyse van de interviewgegevens.

3.1 KAPITAAL EN HABITUS IN EEN TRANSNATIONALE RUIMTE

Bourdieu's concept van de habitus refereert naar sociaal en cultureel aangeleerde sets van disposities en neigingen, welke individuen aangeleerd krijgen gedurende hun levensloop en welke alledaagse sociale praktijken genereren onder invloed van opgebouwde kapitalen, de positie in het veld en de macht uitgeoefend door dit veld (Bourdieu 1980). Migrant^{en} bezitten reeds een hele reeks van aangeleerde waardepatronen en verwachtingspatronen aangeleerd in het geboorteland op het moment dat zij migreren naar een andere context. Met het begrip van transnationalisme in migratiestudies werd het duidelijk dat migrant^{en} als het ware leven in twee (of meerdere werelden, waarbij zij de aangeleerde disposities en neigingen in het land van oorsprong combineren met aangeleerde disposities en neigingen in het land van bestemming. Onder invloed van deze nieuwe context zullen zij dus nieuwe waardepatronen incorporeren, waardoor zij een duaal referentiekader opbouwen en voortdurend hun situatie in hun thuisland vergelijken met de situatie in het gastland. De

mate waarin de aangeleerde waardepatronen veranderen is afhankelijk van het specifieke sociale, culturele en economische kapitaal dat gedurende hun verblijf in België al dan niet geaccumuleerd wordt. Zo zijn remittancespraktijken (de handelingen met betrekking tot remittances) het gevolg van een mix van Senegalese en Belgische evaluatieschema's. Deze veranderende evaluatieschema's en eventueel de veranderende handelingen die hierop volgen, kunnen in botsing komen met de verwachtingen en evaluatieschema's van de achterblijvers in Senegal. In wat volgt worden een aantal veranderingen (of net niet) in habitus beschreven die het gevolg zijn van de accumulatie (of niet) van specifiek kapitaal in België en die tot uiting komen tijdens de interviews. Deze al dan niet veranderende evaluatieschema's worden in confrontatie gebracht met de evaluatieschema's van de leden van het huishouden. Er moet echter eveneens rekening gehouden worden met het feit dat niet enkel de disposities, neigingen en waardepatronen van de migranten kunnen veranderen, ook de habitus van familieleden en verwanten in het thuisland kunnen door middel van de transnationale verbondenheid en de accumulatie van (transnationaal) kapitaal veranderingen ondergaan. Door de migratie van een direct familielid en het contact dat men met hem of haar onderhoudt, worden familieleden geconfronteerd met verhalen, waardepatronen en handelingen die voortkomen uit het migratieland. Ook wanneer de migrant terugkeert naar het vaderland (hetzij definitief, hetzij voor vakantie) wordt de familie eventueel geconfronteerd met andere gedragingen die al dan niet een invloed kunnen hebben op de eigen denkpatronen.

In Senegal heeft men een specifiek woord om iemand met een Westerse mentaliteit en manier van denken en leven te benoemen: een '*toubab*'. Letterlijk betekent dit blanke maar Senegalezen gebruiken dit woord steeds meer om te duiden op de Westerse waardepatronen en evaluatieschema's. Migranten zijn voornamelijk in de beginperiode zeer bevreesd dat hun huishouden hen als een '*toubab*' zou bestempelen. De positie die de migranten in België innemen en de positie van de huishoudens in Senegal en het kapitaal dat zij accumuleren bepaalt in welke mate zij deze Westerse waardepatronen en evaluatieschema's eigen maken en in welke mate zij deze ook op een bevrijdende manier in hun identiteit weten te integreren. Hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2 gingen reeds dieper in op veranderende motivaties, verwachtingen en evaluatieschema's van zowel de huishoudens als de migranten. De **overlevers die tot een kansarm huishouden** behoren, kennen bijvoorbeeld de minste veranderingen in hun denk- en waardepatronen. Het doel van hun migratieproject is zeer duidelijk, namelijk het huishouden in Senegal financieel vooruit te helpen. Hun precare positie in de Belgische maatschappij maakt het voor hen ook zeer moeilijk om te participeren in de Belgische maatschappij. Zij trachten de morele en psychologische moeilijkheden die samengaan met hun precare positie zelfs tegen te gaan door hun sociale waardigheid in het thuisland te vergroten (bijvoorbeeld door het sturen van remittances). Hoewel deze groep het financieel zeer moeilijk heeft, staat heel hun leven en denkwijzen in België in het teken van Senegal. De **succesvolle gediplomeerden** kennen dan

weer de meeste veranderingen in hun denkpatroon en beweegredenen voor het zenden van remittances. Door te studeren en werken in een Belgische context en eventueel door middel van het huwelijk met een Belgische partner hebben deze migranten vele invloeden ervaren. Succesvolle gediplomeerden hebben het beeld van de 'toubab' vaak op een bevrijdende manier opgenomen. Het feit dat deze migranten geprezen worden door hun huishoudens omwille van hun geldelijke steun ondanks hun verwesterde levensstijl maakt het voor de migrant gemakkelijker om een evenwicht te vinden tussen beide leefwerelden. Dit evenwicht wordt echter verstoord wanneer de migrant in rechtstreeks contact komt met het huishouden (bijvoorbeeld tijdens een vakantie). Op dat moment komen beide werelden met elkaar in botsing. Volgende migrant legt uit dat vakantie nemen in Senegal voor hem niet gemakkelijk is. Het Westerse idee van vakantie nemen is zeer verschillende van de verwachtingen van de familie op het moment dat de migrant ter plaatse is. Dit leidt soms tot hevige discussies:

« Même quand nous sommes au Sénégal, ce n'est pas de vacances. (...) Non, Il faut expliquer tout le temps toutes les choses qu'on fait et expliquer tous les contradictions (entre la Belgique et le Sénégal). (...) Attend, je donne un exemple. Quand je vais au Sénégal, mes parents sont là, ils veulent que je reste toute la journée à la maison familiale parce qu'il y a des invités. Moi, je leur dis, non, je pars avec mes enfants à la mer. Les invités, ils vont m'attendre, ou ils peuvent venir le soir. Parce que si moi je retourne en Belgique, mes enfants vont être tristes, parce qu'ils n'ont pas vu la mer, ils n'ont pas été là et là et là, ils vont se demander s'ils ont été en vacances, et moi aussi, je vais me demander ça aussi. Ça c'est déjà compliqué. Je sais que les enfants ne se reposent pas et moi non plus. Mais mes parents ne comprennent pas ça. Et alors, nous avons des discussions. Ma femme (qui est Sénégalaise), elle ne veut pas qu'ils disent que nous sommes des blancs. Elle reste à la maison, elle ne va pas à la mer, mais moi je pars avec nos enfants à la mer. » (respondent 37, succesvolle gediplomeerde, Senegalese vrouw in België, 2 kinderen in België, behoort tot een onzekere huishouden)

Dit evenwicht is dus zeer wankel. Verwanten in Senegal aanbidden of misprijzen de migrant naargelang de omstandigheden. Enerzijds word je erkend omwille van je geldelijke armslag, geprezen omwille van je geldelijke steun. Anderzijds word je Westerse ontplooiing met enige afgunst aanschouwd (zie ook Sercu 2009). Migranten die een minder sterke positie in de Belgische maatschappij innemen hebben meer moeilijkheden met de betiteling van 'toubab' door één van hun verwanten. Deze verwanten gebruiken de term ook wel eens om druk te leggen op de migranten aangezien zij beseffen dat de migrant het moeilijk heeft om als 'toubab' gekenmerkt te worden. Op die manier benadrukken de huishoudens het belang van de Senegalese cultuur en positioneren zij zichzelf als Senegalees zijnde ten opzichte van de Westerse attitude van de migrant. Volgende migrant geeft weer dat hij het moeilijk heeft om als 'toubab' gekenmerkt te worden en voegt er aan toe dat het huishouden niet kan inschatten hoe het leven in Europa :

« Ils disent que je suis devenu un toubab, un blanc, et ça fait mal. Mais ils ne connaissent pas la vie en Europe. Ce n'est pas comme dans les films. C'est dur. » (respondent 51, nieuwe arbeidsmigrant met meer kapitaal, Belgische partner, geen kinderen, onzekere huishouden)

De huishoudens ondergaan minder grote veranderingen. Voornamelijk de **inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens** hebben zelf bepaalde Westerse waardepatronen en normen geïncorporeerd. Bijna al deze huishoudens tellen minstens één gezinslid dat reeds een Westers land bezocht heeft en teruggekeerd is. Deze gebeurtenis heeft een grote invloed op de verwachtingspatronen ten opzichte van remittances. Deze respondenten begrijpen dat migranten zich soms opofferen voor het welstellen van de familie. Door geconfronteerd te worden met de moeilijkheden van sommige migranten in Europa, verandert hun verwachtingspatroon:

« Il faut penser aussi que ceux qui envoient de l'argent, c'est grâce à un très gros sacrifice, qu'ils font. Ils acceptent de ne pas vivre à l'aise en Europe. J'ai visité la Belgique et l'Italie et là-bas, j'ai vu beaucoup de misère entre les Sénégalais. Ils sacrifiaient certains éléments de leur confort, pour envoyer à leurs familles. Ils sacrifient beaucoup pour envoyer de l'argent. S'ils veulent vivre comme un Européen, ils ne pourraient pas envoyer cet argent. Après mon voyage, j'ai dit à ma maman d'arrêter d'envoyer de l'argent. Nous, nous en sortons. » (zoon van respondent 12, geïntegreerd huishouden, 2 internationale migranten)

Bovenstaande bespreking legt de nadruk op de invloeden die de habitus ondervindt door te migreren naar (of door verbonden te zijn met) een andere context en de mate van participatie in deze nieuwe context en de accumulatie van kapitaal dat hiermee samenhangt. Tijdens de kwalitatieve analyse van de interviews werd duidelijk dat enkele specifieke vormen van kapitaalsaccumulatie zeer belangrijk zijn in het leven van de migranten en een grote invloed hebben op de veranderingen in neigingen, denkwijzen en waardepatronen. Zo zal een migrant die getrouwd is met een Belgische partner ongetwijfeld nieuwe onderbewuste schema's incorporeren die eigen zijn aan een andere cultuur. Deze nieuwe schema's kunnen voor moeilijkheden zorgen bij de migrant zelf die de nieuwe denkwijzen op een bevrijdende manier moet opnemen binnen het eigen denkpatroon, maar ook bij de huishoudens. De kwalitatieve analyse van de interviews belicht volgende sleutelmomenten: het huwelijk (al dan niet met een Belgische partner), het krijgen en opvoeden van kinderen in de Belgische context en het verkrijgen van een Belgisch diploma. De invloed van een Belgisch diploma werd reeds beschreven bij de succesvolle gediplomeerden in hoofdstuk 1. Beide andere sleutelmomenten worden hier nader toegelicht. Daarnaast wordt er eveneens dieper ingegaan op de betekenis van gender binnen een transnationale context en hoe vrouwelijke migranten (en hun huishoudens) eveneens veranderingen ondergaan in hun motivaties en verwachtingen.

3.1.1 Het huwelijk met een Belgische partner

Het huwelijk met een Belgische partner is een belangrijk sleutelmoment in het leven van de migranten. Wanneer de migrant nog niet over officiële verblijfsdocumenten beschikte, komt hier nu verandering in. Samenleven met een Belgische partner betekent eveneens op een intensieve manier in contact komen met andere waardepatronen en denkwijzen, ook in verband met geldbeheer. De Belgische logica van geldbeheer is immers zeer verschillend van de Senegalese logica. In het Westen is het voornamelijk de private accumulatie van geld die tot rijkdom leidt, terwijl geld in de Senegalese context betekenis krijgt door haar circulatie. In de Senegalese samenleving neemt geld een belangrijke plaats in binnen de constructie en handhaving van sociale relaties. De uitwisseling van geld staat symbool voor de sociale zekerheid. Door middel van de overdracht en uitwisseling van economisch kapitaal, versterk je dus eveneens je sociaal kapitaal in Senegal. Het veilig stellen van je imago als betrouwbare partner is hierbij van belang. (Ndione 1994; Sercu 2009). Het uitwisselen van geld heeft dus niet enkel een economische, maar ook een sterke sociale betekenis in Senegal. In Senegal wordt geld veel gemakkelijker gedeeld met anderen, aangezien men later dan ook een compensatie (van een andere natuur) krijgt (vorm van wederkerigheid). Er wordt geen identieke prestatie verwacht, want de exacte geldelijke terugbetaling is voor vele Senegalezen een rare zaak. Het wordt gezien als een achteruitgang van de relaties (Ndione 1994). De Belgische logica van geldbeheer is zeer verschillend en is meer gericht op de accumulatie van geld in plaats van de circulatie van geld. Dit kan leiden tot regelmatige discussies tussen partners over geldtransfers en de motivaties om geld over te maken. Deze respondent haalt bijvoorbeeld aan dat haar man moeilijk begrijpt dat ze zoveel geld opstuurt naar Senegal:

« Moi, j'avais le problème même pas longtemps avec mon mari. Il a demandé le papier de Western Union et il a vu que j'ai envoyé déjà toute l'année 4500 euro. Il était rouge. Il commençait à 'zagen'. Depuis que tu es là, tu fais qu'envoyer, lalala... tu n'as plus les parents. Mais, j'ai que mes trois sœurs. Je dois aider la famille, entretenir les relations. Maintenant j'ai vraiment peur pour rentrer à Western Union. Même après 10 ans de mariage. Il faut trouver un équilibre, mais c'est difficile. » (respondent 8, 13 jaar in België, 10 jaar getrouwd met Belgische partner, twee kinderen in België, onzeker huishouden)

Deze respondent haalt aan dat ze haar handelingen en denkwijzen in verband met remittances moet bijstellen om ruzies binnen het huwelijk te vermijden. Dit zorgt echter voor grote emotionele moeilijkheden. Het huishouden in Senegal rekent ook op haar bijdragen enerzijds om te kunnen voorzien in de dagelijkse behoeften en anderzijds om zeker te zijn dat de relatie met de familie onderhouden wordt. Hoewel de migrant in België veel praat over de situatie in België en de andere manier van leven, blijft het moeilijk voor het huishouden om te begrijpen waarom ze soms weigert om geld op te sturen voor bepaalde zaken. De zus van respondent 8 bekijkt de situatie van de migrant door een Senegalese bril en vindt het de taak van haar zus om haar te helpen. De waarde van geld

wordt geëvalueerd vanuit de Senegalese context. Er wordt geen rekening gehouden met het feit dat de migrant in België ook onderdak, elektriciteit en voeding moet betalen en dat dit al gauw het grootste deel van je (of zelfs heel) je budget inneemt:

« 100 euros, c'est pas grand-chose pour elle. Elle est ma sœur hein. Elle est bien en Europe. Elle s'est mariée, elle travaille. Mais nous, nous sommes pauvres. Ce n'est pas facile de trouver du travail, et même si on travaille, c'est mal payé. » (zus van respondent 8, onzeker huishouden)

De incorporatie van nieuwe normen, neigingen en waardepatronen gebeurt niet van de ene dag op de andere. Voor de migrant in België duurt de zoektocht naar een psychologisch, financieel en sociaal evenwicht vaak vele jaren. In het volgende citaat verwoordt de hierboven aangehaalde respondent hoe moeilijk het is om bepaalde keuzes te maken aangezien ze beide leefwerelden goed begrijpt. Enerzijds beseft zij hoe moeilijk het is om werk te vinden in Senegal en hoe moeilijk het is om vooruit te geraken, maar anderzijds frustreert het haar ook dat ze in België zeer hard werkt om rond te komen, geen geld heeft voor hulp in het huishouden (terwijl het huishouden in Senegal dat wel heeft) en geen tijd heeft om eens uit te rusten of wat bij te praten met vrienden:

« Pour trouver un travail au Sénégal, c'est difficile. Mon frère par exemple, il n'a pas de travail fixe, mais il se débrouille. Chaque jour, il amène 2 euros pour la famille et la famille est grande. Mais il se débrouille. Et rien n'est plus grave que tu es en Europe et tu entends qu'une de tes sœurs est malade et elle ne peut pas se soigner. Alors tu ne vas pas profiter de tes 'boterhammen' avec charcuterie hein. Non, j'envoie 50 euro. On ne peut pas gagner de l'argent ici sans aider la famille. Mon mari il comprend ça, mais il dit aussi qu'il y a des limites. Et bon, il a raison aussi hein. Chacun pense que l'Europe est le paradis. D'accord, c'est meilleur. Mais les gens en Europe, ils travaillent, ils ne dorment pas. Tu vois, moi, j'ai accouché et après 6 semaines, j'ai recommencé mon travail (je suis indépendante). J'ai attaché ma ceinture. Mais au Sénégal, tu dors jusqu'à midi. Il y a quelqu'un qui a préparé le manger ou tu manges chez les voisins. La bonne fait le ménage. Ici, si je ne travaille pas, je ne mange pas. Tu penses que les Européens restent dans leur lit ? Non, ils courent. Et moi, je n'ai pas de bonne, non, je fais la vaisselle toute seule. » (respondent 8, 13 jaar in België, 10 jaar getrouwd met Belgische partner, twee kinderen in België, onzeker huishouden)

Migranten die nog niet zo lang getrouwd zijn (en vaak ook nog geen kinderen hebben) houden hun geldzaken liefst zo gescheiden mogelijk om eventuele discussies te vermijden. Hun beweegredenen voor het zenden van remittances zijn nog niet veel veranderd ondanks het huwen met een Belgische partner:

« I: Est-ce que ça donne parfois des problèmes avec ta femme? Chez nous on n'a pas cette habitude de donner de l'argent. »

R : Non, je n'ai pas du tout des problèmes. Nous avons des comptes séparés. Je ne prends pas son argent. Donc, la fin du mois, je vais dans mon compte et j'envoie. Je ne touche pas à son argent. Le fait d'envoyer de l'argent chaque mois au Sénégal, c'est ma décision, c'est ma responsabilité, donc, pas de problèmes. » (respondent 28, 6 jaar in België, 5 jaar getrouwd met Belgische partner, geen kinderen)

3.1.2 Kinderen in de Senegalese of Belgische context

Meer nog dan een gemengd huwelijk vormt het krijgen en grootbrengen van kinderen in de Belgische samenleving voor een verandering in het denkpatroon en de evaluatieschema's voor het zenden van remittances. Kinderen grootbrengen is in Senegal een zaak van de hele familie, zelfs van de hele maatschappij. Kinderen worden niet enkel door de ouders gewezen op ongepast gedrag, maar eveneens door tantes, nonkels, grootouders, buurtgenoten of zelfs een onbekende. Het is ook niet ondenkbaar dat iemand anders dan de ouders bijdraagt voor de kledij, studies of andere materiële zaken van het kind. In die zin is opvoeden meer een collectieve gebeurtenis zowel op materieel als op moreel vlak. In België staan de ouders meer alleen in voor deze materiële en morele ondersteuning. Een aantal vrouwen die samen met hun kinderen via familievereniging naar België gemigreerd zijn, ervaren in de beginperiode op zeer prangende wijze de eenzame taak van het opvoeden van de kinderen. Terwijl in Senegal altijd wel iemand klaar stond om even op de kinderen te letten, staat de vrouw er in België helemaal alleen voor. Ze kent de taal en gewoonten niet en haar man gaat vaak vele uren werken. De vrouw van respondent 9 heeft samen met haar kinderen en man twee jaar in België gewoond. Zij kon echter niet aarden aan het eenzame leven en heeft beslist om terug naar Senegal te gaan. Haar man blijft in België om geld te verdienen en ondertussen een investering op te starten in Senegal. De vrouw werd in Senegal gecontacteerd 1 jaar na haar terugkomst:

« Au Sénégal, je suis vraiment bien. Même que mon mari n'est pas là. Je travaille, j'ai deux bonnes, mes enfants vont à des écoles privées, toujours le soleil, de la famille etc. En Belgique, je n'aimais pas. Oh non, j'étais seule dans l'appartement avec les trois enfants, je n'osais pas sortir. Et les enfants ne pouvaient pas sortir non plus. Au Sénégal, ils ont beaucoup de place, toujours d'autres enfants. Mais en Belgique, dans un appartement... Pfff. Non, ce n'est pas bon pour les enfants. Non, j'ai essayé, mais comme nous avons une situation plus ou moins bien au Sénégal, j'ai décidé de rentrer. Mon mari, il peut avoir de la promotion en Belgique, donc, il reste encore et nous espérons développer un business au Sénégal. » (vrouw van respondent 9, geïntegreerd huishouden, 3 kinderen in Senegal)

Alle andere respondenten verkiezen eveneens de Senegalese manier van opvoeden boven de Belgische, maar hebben (meestal omwille van financiële redenen) besloten om niet terug te keren. Hun evaluatieschema's met betrekking tot remittances ondergaan in de loop der tijd echter grote veranderingen. Dit is enerzijds het gevolg van andere opvoedingsgewoonten die men noodgedwongen ook moet toepassen aangezien er geen

uitgebreide familie aanwezig is om op te steunen. Anderzijds zijn de kosten die verbonden zijn met het grootbrengen van kinderen in België hoog. Onvermijdelijk moeten er prioriteiten opgesteld worden en moeten er afwegingen gemaakt worden tussen prioriteiten voor het gezin in België en prioriteiten voor het huishouden in Senegal. Volgende respondent leeft 11 jaar in België en heeft 2 kinderen van 6 en 8 jaar. Hij legt zijn prioriteit bij het opvoeden van de kinderen in België. Omwille van zijn goede situatie kan hij ook op regelmatige tijdstippen bijdragen voor het huishouden in Senegal:

« Il faut que je pense à l'avenir de mes enfants maintenant. D'abord payer tout ici, après là-bas. » (respondent 37, nieuwe arbeidsmigrant, 11 jaar in België, getrouwd met Senegalese partner in België)

Deze verandering in denkpatroon wordt zowel bij gemengde koppels als bij Senegalese koppels waargenomen, en zorgt voor grote confrontaties met het huishouden in Senegal. Zij begrijpen deze denkwijze niet steeds en leggen een belangrijke druk op de migranten. Volgende respondent haalt aan dat de toekomst van haar kinderen in België primeert. Toch heeft zij het zeer moeilijk met de morele druk die zij vanuit Senegal ervaart. Hoewel zij besloten heeft geen geld meer op te sturen naar de verre familie voor bepaalde feesten valt het haar zwaar om neen te zeggen:

« Maintenant, je suis marié, j'ai des enfants, il faut que je fasse l'avenir de mes enfants. Si tu regardes qu'au Sénégal, tu ne vas jamais avancer ici. Eux, ils regardent tout ce que tu as, tu dois envoyer au Sénégal. Essayer de construire au Sénégal, mais en attendant, on vit ici. C'est d'abord régler tout ici, et après le Sénégal. Sinon, tu ne vas ni vivre ici, ni vivre là-bas

(...)

Il n'y a pas longtemps, mes tantes m'ont téléphoné pour demander de l'argent pour la fête de tabaski. Elles m'ont dit d'arrêter à payer des choses pour mes enfants ici en Belgique, parce que maintenant c'est la fête. Mais j'ai refusé. Quand j'ai fini le téléphone, j'avais des larmes dans mes yeux. Au Sénégal c'est comme ça, tant que tu donnes de l'argent tu es bien vu, si tu ne donnes pas, tu es méchant. » (respondent 46, getrouwd met Belg, 11 jaar met permanente verblijfsvergunning, nieuwe arbeidsmigrant, 2 kinderen in België van 7 en 9 jaar)

In de vorige hoofdstukken werd het belang van het offerfeest (tabaski) in Senegal reeds beschreven. Kosten noch moeite worden gespaard om er een mooi feest van te maken. Geen enkele andere uitgave primeert op dat moment boven de uitgaven voor het feest. De familie van respondent 46 begrijpt dan ook niet dat deze prioriteiten niet gemaakt worden door de migrant in België. Deelnemen aan het maatschappelijke leven binnen de vestigingscontext, leidt ertoe dat de behoeften van verwanten vanuit een nieuwe invalshoek benaderd worden. Op die manier worden contacten en relaties na verloop van tijd van nieuwe betekenissen voorzien. Sommige respondenten veranderen bijvoorbeeld hun

telefoonnummer of nemen de telefoon niet meer op wanneer ze een bekend of onbekend Senegalees nummer zien verschijnen. Contacten en relaties worden na verloop van tijd van nieuwe betekenissen voorzien.

3.1.3 Gender

In Senegal is de man verantwoordelijk voor het huishouden en het binnenbrengen van het inkomen. Het geld dat vrouwen in Senegal verdienen, wordt vaak niet gebruikt voor het huishouden, maar voor extra's zoals juwelen of parfum²⁸. Deze rolverdeling met betrekking tot verantwoordelijkheid en geld ondergaat de laatste decennia wel enige veranderingen, zoals volgende respondent beschrijft:

« I : Est-ce que les femmes ont autant de responsabilités que les hommes ?

R : Ça commence à changer petit à petit, mais avant ce n'était pas le cas. Avant, même si tu as une grande sœur, on va dire qu'une femme ne peut pas être responsable pour une famille. La société a tendance à prendre le garçon comme responsable avant de prendre la grande sœur. Ça commence à changer, avec le temps, les sociétés comprennent que la femme a un rôle extraordinaire et primordial à jouer au sein du fonctionnement de la famille. Et être femme ne veut pas dire, ne pas pouvoir assumer certaines responsabilités. Et je crois dans la communauté Sénégalaise, ça saute à l'œil que les femmes sont toujours devant et elles se battent nuit et jour, et que ça soit femmes ou hommes, la femme a sa place dans la société, et un rôle très important à jouer, et aujourd'hui la femme commence à prendre sa place, et que aussi les autres reconnaissent que la femme a sa place dans cette société, mais avant ce n'était pas le cas. Ça change petit à petit. Au niveau de l'argent, ça commence aussi à changer. Dans le temps, dès que la femme se marie, elle fait partie de la famille de l'homme. Et c'est l'homme qui est responsable. Mais maintenant, il y a de plus en plus femmes qui contribuent aussi. Surtout à Dakar. »
(respondent 28, 6 jaar in België, 5 jaar getrouwd met Belgische partner, geen kinderen)

Door te migreren naar een Westerse context komen vrouwelijke migranten in een leefwereld terecht waar vrouwen en mannen gelijke verantwoordelijkheden hebben en meestal op gelijke wijze bijdragen aan het huishoudbudget. Deze andere denkwijze beïnvloedt eveneens de handelingen en denkwijze van de migranten. Zij vinden het in de Belgische context normaal om bij te leggen voor het huishouden in België:

« Mon mari (un mari belge) il est malade et il ne peut plus travailler. Maintenant, c'est moi qui travaille et qui paie toutes les factures ici en Belgique. Je ne peux plus envoyer au Sénégal comme avant. Quand j'ai expliqué tout ça à ma famille au Sénégal, ils n'ont rien compris. Ils ont dit qu'il faut quitter mon mari. » (respondent 46, getrouwd met Belg, 11

²⁸ In de praktijk staan vrouwen wel vaak in voor het schoolgeld van de kinderen indien de man dit niet kan waarborgen.

jaar met permanente verblijfsvergunning, nieuwe arbeidsmigrant, 2 kinderen in België van 7 en 9 jaar)

Voorgaand citaat toont aan dat de Senegalese en Belgische denkwijze in verband met het geldbeheer binnen het huishouden verschillend zijn en in botsing komen. Nochtans verandert de denkwijze bij de huishoudens evenzeer aangezien zij van hun vrouwelijke migranten in België wel een bijdrage verwachten, in tegenstelling tot hun vrouwelijke gezinsleden in Senegal. Vrouwelijke migranten worden dus op een andere wijze benaderd dan de vrouwelijke gezinsleden in Senegal. Alle vrouwen die geïnterviewd werden en de vrouwen waarmee op informele wijze gesprekken gevoerd werden in België, dragen bij aan het huishoudbudget van de (uitgebreide) familie in Senegal. Nu deze vrouwen gemigreerd zijn en in Europa wonen, wordt er dus wel degelijk een bijdrage verwacht. Er is echter meer begrip wanneer deze overdrachten niet regelmatig zijn of kleiner zijn. Volgende vader heeft een goede positie in Senegal. Hij vertelt dat zijn dochters van tijd tot tijd geld opsturen en dat dit normaal is aangezien hij hun studies in België betaald heeft (deze zijn echter niet tot een goed einde gebracht). Toch haalt hij evenzeer het geslacht van de kinderen aan en de verantwoordelijkheden die hiermee samengaan. Zo zijn zijn dochters nu getrouwd in België en hebben zij een familie waarmee zij eveneens rekening moeten houden (beide dochters zijn met een Senegalese migrant getrouwd). In dat opzicht houdt de vader rekening met het geslacht van de migranten. Dit begrip zou hij niet (of toch minder) uiten ten opzichte van zijn zoons. Of hij even begripvol zou zijn indien de dochters getrouwd waren met een Belgische man is niet duidelijk:

*« Bon, eux de temps en temps ils m'aident et ils m'envoient de l'argent. Ils m'envoient des denrées, mais c'est pas systématiquement, parce qu'ils savent que je ne suis pas trop dans le besoin et si j'étais vraiment dans le besoin, là certainement ils vont m'aider davantage. Moi, j'ai toujours payé leurs études. Maintenant, ils me rendent un petit service aussi. Mais ce sont des filles, elles se sont mariées maintenant, elles ont une responsabilité envers leurs familles aussi. Je comprends si c'est trop dur pour elles. »
(vader van respondent 39, geïntegreerd huishouden, 2 dochters in België)*

De oudste dochter die in België verblijft, ervaart toch een grote druk om bij te dragen aan de familie:

« R : Il y a un stricte minimum que je leur donne, même qu'ils n'ont pas besoin. (...)

I : Pourquoi tu fais ça ?

R : Parce que moi, par exemple, je suis l'ainée de ma famille. Même si je suis une femme, une fille, je suis quand même l'ainée.

I : Tu as plus de responsabilités ?

R : Oui, voilà, j'ai plus de responsabilités, et en plus j'ai plus de responsabilités parce que je suis en Belgique. Ma sœur qui est au Sénégal, elle ne contribue pas. Mon autre sœur

qui est en Belgique, elle contribue aussi. » (respondent 39, nieuwe arbeidsmigrant met weinig kapitaal, Senegalese partner in België, geïntegreerd huishouden in Senegal)

Voorgaande besprekingen maken duidelijk dat migranten en hun huishoudens normen, neigingen en waardepatronen hebben die het gevolg zijn van de transnationale context waarin zij leven. Ook de verwachtingen, motivaties en beweegredenen voor het zenden van remittances worden geëvalueerd vanuit deze transnationale context.

3.2 TRANSNATIONAAL SOCIAAL VELD

Als habitus slaat op de inwendige disposities, waardepatronen die aanzetten tot praktisch handelen, duidt het begrip veld op de uitwendige, dwangmatige structuur van relaties tussen posities die op een gegeven historisch moment uit de strijd zijn tevoorschijn gekomen. Voor Bourdieu is een veld opgebouwd uit de relaties tussen verschillende spelers (individuele actoren, organisaties en instituties) die betrekking hebben op dat veld. In het veld van de gezondheidszorg zijn deze spelers bijvoorbeeld zieke patiënten, verpleeg(st)ers, dokters, ontwikkelingsorganisaties die zich inzetten voor de gezondheidszorg, alternatieve geneesheren, het ministerie van gezondheid, ziekenfondsen enzoverder. Het geheel aan velden stelt volgens Bourdieu de maatschappij voor. Het concept sociaal veld kan echter de grenzen van de maatschappij overschrijden en geïnterpreteerd worden in een transnationale context waarbij de spelers in het veld afkomstig zijn uit verschillende staten en waarbij deze elkaar beïnvloeden. Het veld van de gezondheidszorg wordt bijvoorbeeld op verschillende manieren bepaald door transnationale connecties. Zo wordt de gezondheidszorg in sommige Westerse landen sterk bepaald door hoog opgeleid medisch personeel uit bepaalde Afrikaanse landen. Zonder deze 'spelers' zou dit veld heel anders gestructureerd zijn. Het ligt echter niet binnen de doelstellingen van dit doctoraat om uitgebreid in te gaan op de transnationale connecties van verschillende velden. Wel willen we transnationale sociale velden voornamelijk gebruiken als abstract begrip om aan te tonen dat migranten invloeden ondervinden in hun handelingen van machten en wetten die verder reiken dan hun actuele verblijfplaats. Dit werd reeds duidelijk bij de bespreking van de verwachtingen en beweegredenen voor het zenden van remittances. Migrant maken evaluaties waarbij zowel rekening gehouden wordt met hun positie in de vestingcontext als met de positie van het huishouden in de maatschappij van herkomst. Het bestaan van transnationale sociale velden is voor migranten en hun huishoudens belangrijk aangezien ze hier een belangrijk voordeel uit kunnen halen. Terugkeermigranten maken bijvoorbeeld nog steeds in belangrijke mate gebruik van de Belgische gezondheidszorg. Ook migranten die in België wonen trachten (indien ze een visum krijgen) hun familieleden in België te laten verzorgen. Migrant die ervaring hebben opgedaan in de Westerse arbeidsmarkt kunnen na terugkeer een belangrijk voordeel halen uit hun Westerse ervaring. Zij kunnen soms sneller aan de slag net omwille van hun westerse referenties. Dit wil zeggen dat de Senegalese arbeidsmarkt invloeden ondervindt die verder reiken dan de grenzen van de staat. Volgende respondent is een

352

terugkeermigrant die enkele jaren in België verbleef zonder wettige verblijfsdocumenten. Hij kon echter rekenen op een relatief hoog inkomen als kok in gerenommeerde restaurants. Na enkele tegenslagen en veel heimwee heeft hij besloten om in één keer definitief terug te keren. Steunend op zijn goede referenties in België heeft hij onmiddellijk een goede baan gevonden in de restaurantsector. Op die manier is tewerkstellingservaring (zelfs in de informele sector) meer dan overdraagbaar naar Senegal. Ervaring in Belgische restaurants bleek een belangrijke troef om een goede job in Senegal te vinden. Daarnaast is het voor hem momenteel mogelijk om een visum te verkrijgen om naar Europa te reizen, ondanks de vele jaren die hij in de clandestiniteit geleefd heeft. Ook kan hij zich momenteel inschrijven in een Europese universiteit voor het behalen van zijn doctoraat, iets wat hij niet kon toen hij in België leefde. Het verhaal van deze migrant geeft weer hoe dubbelzinnig zulke velden kunnen zijn:

« I : Est-ce que votre expérience européenne vous a aidé de trouver un boulot ici au Sénégal?

R : Si, aujourd'hui, je peux dire qu'une grande partie, ce qui m'ouvre les portes ici au Sénégal, c'est l'expérience européenne. Mais c'est vraiment ironique. J'étais sans papiers en Belgique, mais je travaillais dans des restos bien connus. J'ai des références européennes, des amis dans l'horeca (hôtel-restaurant-café) belge, des numéros de téléphone. Alors je n'ai jamais eu des papiers en Belgique, j'étais illégal tout le temps. Jusqu'au moment que je suis retourné en 2002. Et maintenant, j'enseigne, je suis professeur de gastronomie, j'ai des autres affaires aussi ici au Sénégal, c'est grâce à mon expérience européenne. Et ce qui est ironique, en 2006 il y avait une formation spécialisée en gastronomie en Belgique, et un patron avec qui j'ai travaillé en Belgique, il m'a invité. Et donc, il m'a fait une lettre, il a fait l'invitation. Je peux vous jurer que j'ai déposé mon visa le matin à 8 heures. A 17 heures, c'est la dame qui donne les visas à l'ambassade de Belgique qui m'appelle au téléphone et me dit : Mais tu viens prendre ton visa, tout est OK. Alors que, quand je l'ai déposé, j'avais peur. Je me dis : ils vont regarder les ordinateurs. Ils vont dire que lui il était illégal. Mais je suis allé, et sans problèmes j'ai reçu le visa. Donc je suis allé au mois de décembre 2006, je suis allé, j'ai fait deux mois là-bas et je suis retourné. Pour vous dire que, un séjour dans l'illégalité ne m'a pas empêché d'avoir un visa. Ca c'est un visa de la Belgique, vous voyez. C'est la même chose encore au mois de novembre passé, je suis allé en France. J'ai fait un mois et quelques jours. Voilà. Et je pars. C'est toujours dans la recherche de la connaissance, que je voyage, parce que je suis en train de préparer un doctorat en gastronomie à l'université de Reims. Voilà, quand j'étais dans l'illégalité ce n'était pas possible, mais maintenant, grâce à ma position au Sénégal, qui est le résultat de l'expérience européenne, je peux m'inscrire. »
(terugkeermigrant 3, 36 jaar, teruggekeerd, sinds 2002, 3 jaar in België verbleven zonder officiële verblijfsdocumenten)

3.3 REMITTANCESPRAKTIJKEN

Volgens Bourdieu zijn handelingen het resultaat van de relatie tussen habitus en kapitaal binnen een gegeven veld. Deze studie legt de nadruk op het feit dat deze handelingen bestudeerd moeten worden vanuit een transnationale context. Uit voorgaande bespreking werd reeds duidelijk dat de habitus van migranten (en in mindere mate van de huishoudens) veranderingen ondergaan, waardoor denk- en waardepatronen van migranten en hun huishoudens met elkaar in botsing kunnen komen. Dit deel gaat dieper in op het concrete handelen van de migranten in verband met remittances (remittancespraktijken). De concrete handelingen zijn namelijk het gevolg van weldoordachte keuzes die de migrant moet maken. Hij moet trachten een evenwicht te vinden tussen investeren in de eigen positie in de Belgische maatschappij, investeren in de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij en investeren in zijn eigen positie in de Senegalese maatschappij (bijvoorbeeld door middel van een investering in vastgoed). De uiteindelijke handelingen zijn een gevolg van afwegingen die de migrant maakt en die samenhangen met zijn eigen (transnationale) habitus, het kapitaal dat hij kan accumuleren, de (transnationale) habitus van de leden van het huishouden, het kapitaal dat zij kunnen accumuleren. Ook de verschillende velden kunnen een invloed uitoefenen op de uiteindelijke handelingen. Zo zal een migrant zonder officiële verblijfsdocumenten geen visum kunnen krijgen voor zijn zieke moeder, terwijl een succesvolle gediplomeerde zijn zieke moeder in België kan laten verzorgen.

Om de keuzes en handelingen van de migranten en de huishoudens ten volle te begrijpen werd er beroep gedaan op diepte-interviews bij de migranten in België en bij het huishouden in Senegal. Omwille van het tijdsintensieve karakter van deze interviews, leidt dit tot een beperkt aantal observaties (n=43, waarbij zowel de migrant als het huishouden geïnterviewd werden). Omwille van een systematische bevraging van een aantal kerndata bij alle geïnterviewde huishoudens en migranten is het mogelijk om een gestructureerde databank op te stellen met hierin sociaal-economische kenmerken van de huishoudens, de migranten en remittancespraktijken. Het is mogelijk om op deze tabel statistische technieken toe te passen om de data te ordenen, te structureren en te visualiseren. In het eerste deel worden deze kwalitatieve data onderworpen aan een correspondentieanalyse. Deze datareducerende techniek zoekt verbanden tussen sociaal-economische kenmerken van de huishoudens en de migranten en remittancespraktijken en laat tevens toe om de associaties visueel voor te stellen op een biplot waarbij twee dimensies ten opzichte van elkaar uitgetekend worden. Daarna worden deze resultaten telkens besproken aan de hand van de kwalitatieve analyse van de interviews

Om de correspondentieanalyse te verduidelijken wordt deze methode stap per stap uitgelegd aan de hand van de gebruikte databank en resultaten in bijlage 4. Een correspondentieanalyse is een verkennende statistische techniek die verbanden zoekt tussen verschillende categorieën van variabelen en deze ruimtelijke tracht te visualiseren.

Een enkelvoudige correspondentieanalyse zoekt verbanden tussen categorieën van twee variabelen, terwijl een meervoudige correspondentieanalyse verbanden zoekt tussen categorieën van meerdere variabelen. De correspondentieanalyse heeft tot doel om de relatie tussen de verschillende categorieën samen te vatten in een aantal principale dimensies of assen. Een dimensie is als het ware een zo goed mogelijke samenvatting van de informatie die in de verschillende categorieën van variabelen opgeslagen is. De eerste dimensie vat het grootste aandeel van de informatie samen, terwijl daarop volgende dimensies steeds een kleiner aandeel van de totale informatie verklaren. Er worden zoveel dimensies afgebakend tot 100% van de informatie (totale inertie) weergegeven kan worden (Greenacre 1984). Grafisch kunnen deze dimensies twee aan twee voorgesteld worden in een assenstelsel. Elke categorie kan dan geprojecteerd worden op dit vlak als een punt met coördinaten in dit assenstelsel. Het centrum van deze ruimte vertegenwoordigt de gemiddelde situatie.

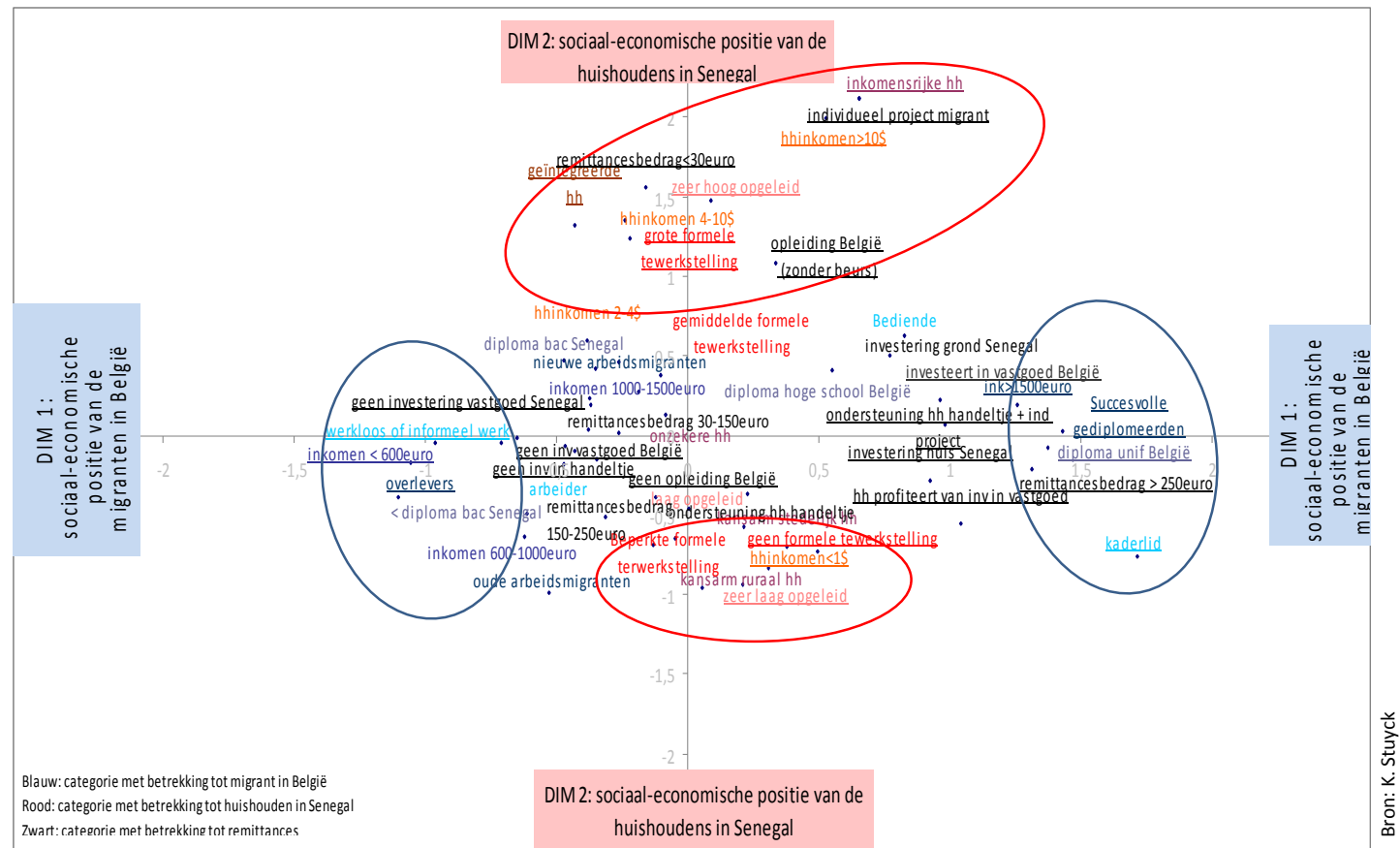
Figuur IV.6 geeft de plot weer van de eerste twee dimensies van de correspondentieanalyse. De categorieën die goed gerepresenteerd worden op één van beide assen ($\cos^2 > 0.250$) worden onderlijnd weergegeven. Elke categorie van een bepaalde variabele wordt weergegeven in dezelfde kleur. Variabelen met betrekking tot het huishouden worden weergegeven in rood-bruine tinten, variabelen met betrekking tot de migrant in blauw-paarse tinten. Variabelen met betrekking tot remittances worden weer gegeven in het zwart (deze worden in de volgende paragraaf verder geanalyseerd). Beide assen geven samen 70.66% van de oorspronkelijke informatie weer. De eerste dimensie (X-as) verklaart 37.97% van de oorspronkelijke informatie, terwijl de tweede dimensie 32.22% van de oorspronkelijke informatie verklaart. De X-as wordt voornamelijk bepaald door categorieën die de sociaal-economische situatie van de migranten weergeeft. Volgende categorieën hebben een belangrijke partiële bijdrage en bepalen dus mee de ligging van deze as: de migrant in België verdient meer dan 1500 euro per maand, succesvolle gediplomeerde, migrant in België heeft universitaire studies in België volbracht, de migrant is een hoger kaderlid, de migrant is werkloos of oefent informeel werk uit, overlever. De X-as zet de migranten met een goede sociaal-economische positie in de Belgische maatschappij uit ten opzichte van de migranten met een precare positie in de Belgische maatschappij. Hoe meer men naar het centrum van de plot gaat, hoe meer gemiddeld de positie van de migrant wordt. De Y-as zet daarentegen de huishoudens met een goede sociaal-economische positie in de Senegalese maatschappij uit ten opzichte van de huishoudens met een precare positie in de Senegalese maatschappij.

De derde dimensie verklaart slechts 9.48% van de totale informatie. De ligging van deze as wordt voornamelijk bepaald door volgende categorieën: migrant in België of het huishouden in Senegal ondersteunt collectieve projecten, migrant in België of huishouden in Senegal ondersteunt geen collectieve projecten, inkomensrijke huishoudens, kansarme rurale huishoudens, huishoudinkomen bedraagt meer dan 10 dollar per persoon per dag, uitsluitend individuele investering van de migrant, inkomen van de migrant bedraagt minder

dan 600 euro. Voornamelijk de variabele die de ondersteuning van collectieve projecten weergeeft wordt goed gerepresenteerd (zie tabel in bijlage 4 met de gekwadrateerde cosinussen).

Om remittancespraktijken in een transnationale ruimte te bekijken, worden de verschillende variabelen die betrekking hebben op remittancespraktijken en waarbij één of meerdere categorieën goed gerepresenteerd worden op een bepaalde as verder bestudeerd. Drie globale hypothesen of verbanden kunnen afgeleid worden uit de eerste twee dimensies van de correspondentieanalyse (zie 3.3.1 remittancesbedrag; 3.3.2 investeren in de Senegalese maatschappij en 3.3.3 investeren in de Belgische maatschappij). Een vierde hypothese wordt afgeleid uit de derde dimensie (zie 3.3.4 collectieve remittances). Geen enkele categorie met betrekking tot remittancespraktijken wordt goed voorgesteld op de vierde dimensie. Ook volgende dimensies geven geen relevante informatie in functie van remittancespraktijken. Om deze reden worden deze dimensies niet verder besproken (zij geven ook telkens een kleiner aandeel van de totale informatie weer).

Figuur IV.6 Plot van de eerste twee dimensies van de correspondentieanalyse

Daar waar mogelijk zullen bepaalde remittancespraktijken weergegeven worden in een kruistabel die de positie van de migranten koppelt aan de positie van de huishoudens. Onderstaande tabel geeft de nummers van de huishoudens (die overeenkomen met de nummers van de migranten in België weer). Omwille van het beperkt aantal observaties voor bepaalde kruisingen (bijvoorbeeld geen enkele observatie voor oude arbeidsmigranten die behoren tot een inkomensrijk huishouden) zullen in de verdere analyse, waar nodig, grotere groepen afgebakend worden.

Tabel IV. 48 Kruistabel tussen positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij en positie van de migranten in de Belgische maatschappij (nummer migrant of huishouden)

	OVERLEVERS	OUDE ARBEIDS-MIGRANTEN	NIEUWE ARBEIDS-MIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL)	NIEUWE ARBEIDS-MIGRANTEN (VEEL KAPITAAL)	SUCCESVOL GEDIPLOMEERDEN
KANSARME RURALE HH	1, 53, 54	-	45, 47	28	33
KANSARME KLEINE STEDELIJKE HH	-	4	-	-	26, 48, 44
KANSARME GROTE STEDELIJKE HH	36	31, 29	24	38	6, 10
ONZEKERE HH	19, 21, 23, 43 (student)		11, 13, 17, 46, 50	8, 20, 51, 14	7, 18
GEÏNTEGREERDE HH	49 (student)	-	12, 22, 27, 39, 41	9	-
INKOMENSRIJKE HH	-	-	16	-	25, 30

Bron: K. Stuyck

Deze tabel suggereert dat er weinig correlatie bestaat tussen de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij en de positie van de migranten in de Belgische maatschappij. Migrant uit goed participerende huishoudens nemen bijvoorbeeld niet noodzakelijk de beste posities in in de Belgische maatschappij en migranten uit kansarme huishoudens kunnen eveneens tot de succesvolle gediplomeerden behoren. Dit is voornamelijk het gevolg van het feit dat de interviews op een bepaald moment in de levensloop van de migranten afgenomen zijn. Zo kunnen migranten uit inkomensrijke huishoudens naar België migreren op basis van een toeristenvizum. Na drie maanden komen zij echter terecht in een clandestiene situatie waarbij zij, net als andere migranten moeten trachten te overleven in de Belgische maatschappij. In wat volgt, zal blijken dat er wel degelijk een correlatie bestaat

positie van de migrant in België heeft een invloed op het bedrag dat ontvangen wordt. Twee belangrijke hypothesen (of verbanden) kunnen aan de hand van onderstaande figuur gemaakt worden:

(1) De kleinste bedragen worden ontvangen door de huishoudens met de beste posities in de Senegalese maatschappij (dit betekent echter niet noodzakelijk dat de grootste bedragen ontvangen worden door de armste huishoudens). De categorie '*remittancesbedrag < 30euro*' situeert zich in de buurt van categorieën die allen duiden op een goede sociaal-economische positie van de huishoudens (inkomensrijke huishoudens, huishoudinkomen dat groter is dan 10 dollar per persoon per dag, meer dan de helft van het huishouden ouder dan 20 jaar heeft een diploma baccalaureaat (zeer hoog opgeleid hh), meer dan de helft van het huishouden heeft een vast contract in de formele sector (grote formele tewerkstelling), geïntegreerde huishoudens). Uit bovenstaande grafiek kan echter eveneens afgelezen worden dat de huishoudens met een huishoudinkomen van minder dan 1 dollar per persoon per dag zich aan de tegenovergestelde zijde van de categorie '*remittancesbedrag < 30euro*' bevindt. Geen enkel huishouden dat een inkomen heeft dat lager is dan 1 dollar per persoon per dag ontvangt minder dan 30 dollar van zijn migrant in België. Acht huishoudens ontvangen minder dan 30 euro per maand van hun migrant in België (alle inkomensrijke huishoudens (3 van de 3 huishoudens), 3 geïntegreerde huishoudens (van de 7 huishoudens) en 2 onzekere huishoudens (van de 15 huishoudens).

(2) De grootste bedragen worden gegeven door de migranten met de beste posities in de Belgische maatschappij (de migranten met een precaire positie geven dus niet noodzakelijk de kleinste bedragen). De categorie '*remittancesbedrag >250euro*' (het huishouden in Senegal ontvangt een bedrag dat groter is dan 250€ per maand van de migrant in België) wordt goed gerepresenteerd op de tweede dimensie ($\cos^2 = 0,406$) en situeert zich in de buurt van de categorieën die een goede sociaal-economische positie van de migranten weergeven. De migranten die meer dan 250 euro per maand overmaken aan hun huishouden in Senegal zijn die migranten met een universitaire opleiding in België, een hoog inkomen (meer dan 1500 euro) en een goede werksituatie (kaderlid). De categorie die de migranten met een inkomen dat lager is dan 600 euro per maand voorstelt, bevindt zich tegenovergesteld aan de categorie '*remittancesbedrag >250euro*'. Deze migranten zullen dus zo goed als niet terug te vinden zijn onder de grootste gevers (geen enkele migrant met een inkomen dat lager is dan 600 euro geeft meer dan 250 euro aan zijn huishouden in Senegal).

Tabel IV.49 geeft in een kruistabel het bedrag weer dat de huishoudens ontvangen van de geïnterviewde migrant in België voor de dagelijkse kosten, onderwijskosten, medische kosten en feesten. Remittances afkomstig van andere gezinsleden, net als remittances die bestemd zijn voor het opstarten van een commerciële activiteit of investering in vastgoed (ook indien deze investeringen door het huishouden beheerd worden) zijn hier niet

meegerekend. Omwille van het kleine aantal observaties werden verschillende groepen bij elkaar genomen. Elke cel geeft het gemiddelde overgemaakte bedrag weer voor het aantal observaties (n).

Tabel IV. 49 Bijdrage van de Belgische migranten voor het huishoudbudget in Senegal

	KANSARME RURALE EN KANSARME STEDELIJKE HH	ONZEKERE HH	GEÏNTEGREERDE EN INKOMENS-RIJKE HH	TOTAAL
OVERLEVERS	Ntot=4 84€	Ntot =4 60€	Ntot =1 0€	Ntot =9 65€
OUDE ARBEIDSMIGRANTEN EN NIEUWE ARBEIDS- MIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL)	Ntot =6 145€	Ntot =5 126€	Ntot =6 60€	Ntot =17 111€
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) EN SSUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN	Ntot =8 315€	Ntot =6 174€	Ntot =3 130€ (2 respondenten < 30 euro, 1 respondent>300€)	Ntot =17 237€
TOTAAL	Ntot =18 197€	Ntot =15 135€	Ntot =10 90€	Ntot =43 143€

Bron: K. Stuyck

Deze tabel bevestigt de resultaten die naar voren kwamen in de correspondentieanalyse: de grootste bedragen worden gegeven door de migranten met de beste posities in België en de kleinste bedragen worden ontvangen door de huishoudens met de beste posities in de Senegalese maatschappij. Het hoge bedrag (130€) dat de succesvolle gediplomeerden en de nieuwe arbeidsmigranten overmaken aan hun geïntegreerde en inkomensrijke huishoudens is voornamelijk het gevolg van 1 migrant die een zeer hoog bedrag overmaakt naar vrouw en kinderen in Senegal. Ook de resultaten van sommige kwantitatieve empirische studies (Funkhouser 1995; Banerjee 1984; Durand *et al.* 1996; Lucas & Stark 1985; Lianos & Cavounidis 2010), namelijk dat remittances stijgen naarmate het inkomen (of de positie) van de migrant stijgt en dalen naarmate het inkomen (of de positie) van het huishouden stijgt, worden bevestigd. Globaal genomen ontvangen kansarme huishoudens (197€) meer remittances dan onzekere huishoudens (135€) en ontvangen de inkomensrijke huishoudens en de geïntegreerde huishoudens het minst (90€). De overlevers (64€) geven over het algemeen minder dan de oude arbeidsmigranten en de nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal (111€). De succesvolle gediplomeerden en de nieuwe arbeidsmigranten met meer

kapitaal geven het meest (237€). Door beide groepen aan elkaar te koppelen, komen er echter nieuwe inzichten tot uiting. Zo ontvangen de armste huishoudens niet exclusief de grootste bedragen (dit werd eveneens bevestigd in de correspondentieanalyse), maar enkel wanneer hun migrant ook een goede positie in de Belgische maatschappij inneemt. De nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal, de oude arbeidsmigranten en de overlevers maken bijvoorbeeld minder remittances over naar hun kansarm huishouden (gemiddeld 145€ voor de oude arbeidsmigranten en nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal en 84€ voor de overlevers) dan de migranten met een goede positie in de Belgische maatschappij overmaken naar hun onzekere huishoudens (gemiddeld 174€). Daarnaast geven de migranten met de beste posities in de Belgische maatschappij niet exclusief de hoogste bedragen. Succesvolle gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal uit geïntegreerde en inkomensrijke huishoudens geven bijvoorbeeld minder remittances (130€) dan nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal en oude arbeidsmigranten geven aan hun kansarme huishoudens (145€). Aan de hand van bovenstaande tabel is het niet mogelijk om significante besluiten te trekken, maar deze tabel suggereert wel dat zowel met de positie van het huishouden als met de positie van de migrant rekening gehouden moet worden om verbanden met het overgemaakte remittancesbedrag te vinden. Niet elke overmaking laat zich daarenboven in wiskundige formules vastleggen. Remittancespraktijken zijn immers veel meer dan enkel economische handelingen. Daarom is het ook nodig om rekening te houden met de achterliggende motivaties, beweegredenen en verwachtingspatronen die van invloed zijn op de uiteindelijke overmakingen. Dit wordt verder onderzocht in de kwalitatieve analyse van deze resultaten.

B. Kwalitatieve benadering

De migranten maken afwegingen waarbij de situatie van het huishouden in Senegal afgewogen wordt met de eigen situatie in België. Een bedrag overmaken aan het huishouden tussen 100 en 200 euro is een aanvaardbare middenweg (hoewel er niet letterlijk gediscussieerd wordt met het huishouden hoeveel er moet opgestuurd worden). Op die manier wordt er voldaan aan de plichten ten opzichte van het huishouden in Senegal en is men nog in staat om te overleven in België. Een bedrag tussen 100 en 200 euro wordt door de Senegalese migranten beschouwd als een bedrag dat de huishoudens in staat stelt te overleven in Senegal (als aanvulling op het huishoudinkomen) en dat de migrant zelf in staat stelt om (beperkt) te participeren in de Belgische maatschappij. Het bedrag verplicht de gezinsleden in Senegal eveneens om nog een extra economische activiteit te verrichten om het huishoudinkomen aan te vullen en niet volledig afhankelijk van de migrant te worden:

« Moi, je suppose que la plupart des Sénégalais envoient 150 euros par mois au Sénégal. Ou un peu moins. C'est une somme qui permet à la famille de survivre, mais c'est aussi une somme qui oblige les familles de faire quelque chose et c'est une somme qui permet de survivre en Belgique. Mais les 150 euros, c'est l'envoi régulier, ce qu'ils envoient

chaque mois pour les dépenses courantes, mais à côté vous avez beaucoup de dépenses spontanées, et ça c'est le problème. Donc l'argent qu'on met dans sa poche pendant le voyage, pour construire une maison, pour les cadeaux qu'on donne, etc. » (respondent 7, succesvolle gediplomeerde, maakt zelf ongeveer 150 euro per maand over voor de dagelijkse kosten, maar geeft eveneens een deel van de huur van zijn huis in Senegal aan de familie wanneer hij ter plaatse is)

De bespreking van de invloed van de transnationale habitus en het geaccumuleerde kapitaal laat uitschijnen dat bepaalde migranten die meer Westerse neigingen en waardepatronen incorporeren bijvoorbeeld omwille van het huwelijk met een Belgische partner kritischer zijn ten opzichte van remittances. Onderstaande tabel toont echter aan dat dit niet noodzakelijk tot uiting komt in het bedrag dat zij overmaken aan directe familieleden. De output van de verschillende t-testen worden in bijlage 5 weergegeven.

Tabel IV. 50 Verband tussen het remittancesbedrag en enkele karakteristieken

KARAKTERISTIEK	REMITTANCESBEDRAG PER MAAND (IN EURO)	T-TEST
GEMIDDELDE	143 (n=43)	
GENDER:		
MAN	150 (n=35)	
VROUW	121 (n=8)	
KINDEREN IN BELGIË:		
NEEN	107 (n=22)	**P=0.045
JA	184 (n=21)	
KINDEREN IN SENEGAL:		
NEEN	134 (n=35)	
JA	189 (n=8)	
GEHUWD MET EEN BELGISCHE PARTNER:		
NEEN	127 (n=32)	
JA	195 (n=11)	
SENEGALSE PARTNER WOONT NOG IN SENEGAL:		
NEEN	128 (n=37)	**P=0.039
JA	243 (n=6)	
** P<0.05		

Bron: K. Stuyck

Bovenstaande tabel geeft bijvoorbeeld weer dat migranten die kinderen opvoeden in België significant meer remittances versturen naar het directe huishouden dan migranten die geen kinderen hebben in België. Dit lijkt in tegenstelling te zijn met de vaststelling dat migranten die kinderen opvoeden in de Westerse context meer veranderingen ondergaan in hun habitus. Hoewel migranten die kinderen opvoeden in België expliciet aangeven dat de opvoeding van de kinderen in België primeert, maken ze gemiddeld toch meer remittances

over dan migranten zonder kinderen. In de eerste plaats heeft dit te maken met het feit dat migranten met kinderen in België betere posities innemen in de Belgische maatschappij (en dus meer kapitaal accumuleren). Slechts 1 overlever heeft een kind in België ten opzichte van 9 (van de 10) succesvolle gediplomeerden. Migranten geven aan dat ze slechts aan kinderen beginnen op het moment dat ze een stabiele werksituatie en een stabiel inkomen in België hebben. In de tweede plaats wordt er voornamelijk bespaard op remittances die bestemd zijn voor verre familieleden en aanverwanten en wordt men selectiever naargelang het doel waarvoor de remittances gebruikt worden. Remittances die bestemd zijn voor allerlei feesten en luxegoederen worden minder ondersteund. Remittances die bestemd zijn voor voeding en maandelijkse onkosten worden wel veelvuldig ondersteund. Een gelijkaardige redenering kan teruggevonden worden bij migranten met een Belgische partner. Deze migranten ondergaan eveneens belangrijke invloeden van het Westerse leven, maar dit komt uiteindelijk niet tot uiting in het bedrag dat zij opsturen naar het directe huishouden. Ook deze migranten hebben dankzij hun Belgische partner een betere positie in de Belgische maatschappij. Elke Belgische partner heeft een stabiele werk- en inkomenssituatie. De migranten kunnen daarenboven gemiddeld genomen steunen op een breder Belgisch netwerk dan migranten zonder Belgische partner. Volgende respondent legt bijvoorbeeld expliciet uit dat hij zijn huishouden goed kan ondersteunen, dankzij de hulp die hij krijgt van zijn Belgische vrouw. De vrouw draagt niet bij voor het huishouden in Senegal, maar neemt wel de huisvestingskosten voor haar rekening, waardoor de migrant meer remittances kan overmaken aan het huishouden:

« J'ai eu beaucoup de chance que j'ai ma femme qui est derrière moi. Elle avait déjà une maison, donc, je n'ai pas de soucis de location. Alors je peux envoyer plus à ma famille. Mais je ne donne pas pour tout. Non, je donne pour des choses concrètes et pour les choses quotidiennes naturellement. » (respondent 28, 6 jaar in België, 5 jaar getrouwd met Belgische partner, geen kinderen)

Migranten waarvan de Senegalese partner nog in Senegal woont, maken significant meer remittances over dan migranten zonder partner in Senegal (zie tabel IV.50). Migrant met een partner in Senegal maken bijvoorbeeld gemiddeld 243 euro, terwijl migranten zonder partner in Senegal gemiddeld 128 euro overmaken. Ook het feit dat men kinderen heeft in Senegal, heeft een invloed op het bedrag dat men opstuurt, hoewel dit niet significant verschillend is. Volgende broer van respondent 21 legt uit dat het in Senegal een sociale verplichting is om op het einde van de maand geld te geven aan je vrouw voor haar persoonlijke noden en voor de opvoeding van de kinderen (buiten het onderhoudsgeld voor voeding, elektriciteit enzoverder). Indien men dit niet doet, moet men hulp vragen bij anderen die dit in jouw plaats doen. De respondent zelf die nog maar zeer recent in België aangekomen is en zonder officiële verblijfsdocumenten in België leeft, heeft niet de financiële middelen om zijn vrouw en kinderen te ondersteunen. Zijn broer (die in Senegal

woont) leent hem geld, geld dat op zijn beurt afkomstig is van een andere internationale migrant uit het huishouden:

« R : Tu vois ici en Afrique, chaque fin de mois, tu dois, même si tu as un petit salaire, tu donnes à ta femme pour ses besoins personnels quoi et pour les enfants. Comme mon frère (répondant 21) n'a pas l'argent pour donner à sa femme ici au Sénégal, je donne une somme à sa femme. Et après, quand il a trouvé un travail au Sénégal, il va me rembourser.

I : Alors, tu gagnes assez pour donner à vos deux femmes et à la femme de ton frère (répondant 21).

R : L'argent vient de mon commerce ici, mais aussi de l'autre frère qui est en Belgique et qui a une situation meilleure. » (broer van respondent 21, overlever in België, onzeker huishouden in Senegal, vrouw en dochter van respondent 21 wonen in bij de broer in Senegal)

Deze migrant maakt dus minder dan 30 euro per maand over aan zijn directe familieleden. In totaal ontvangen acht huishoudens minder dan 30 euro per maand van hun migrant in België. De correspondentieanalyse gaf reeds weer dat de kleinste ontvangers (<30€) terug te vinden zijn bij de huishoudens met de beste posities in de Senegalese maatschappij. De kwalitatieve analyse nuanceert dit (zie bovenstaande respondent die behoort tot een onzeker huishouden). In totaal ontvangen alle inkomensrijke huishoudens (3 van de 3 huishoudens), 3 geïntegreerde huishoudens (van de 7 huishoudens) en 2 onzekere huishoudens (van de 15 huishoudens) minder dan 30 euro van hun migrant in België. De motivaties, beweegredenen en verwachtingspatronen achter deze kleine overdracht vallen uiteen in twee groepen. Enerzijds hebben de 6 (migranten uit de) inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens gelijkaardige motivaties, beweegredenen en verwachtingspatronen en anderzijds zijn deze gelijkaardig voor de 2 migranten uit de onzekere huishoudens.

Bij de **geïntegreerde en inkomensrijke huishoudens** gebeurt de beslissing om geen remittances, of slechts een zeer klein bedrag over te maken voornamelijk op vraag van het huishouden zelf. Al deze huishoudens hebben een potentieel huishoudinkomen dat groter is dan 800 euro per maand. Zij participeren ten volle in de Senegalese maatschappij en uiten geen verwachtingen ten aanzien van hun migranten in Europa of elders in de wereld. Sommige gezinsleden hebben de migrant(en) in Europa reeds bezocht en beseffen dat zij het in Senegal vaak beter hebben dan hun gemigreerde gezinsleden. Zij geven hun migranten als het ware een vrijgeleide om te investeren in hun leven in België. Volgende gemigreerde respondent vertelt dat haar zoon zelf gevraagd heeft om geen geld meer over te maken:

« I : Beaucoup de Sénégalais envoient de l'argent à leur famille. Est-ce que vous faites ça aussi ?

R : Moi par contre, non, mes enfants ne veulent pas que je leur donne de l'argent. C'est à ma mère que j'envoie de l'argent quelques fois par an. Mais mes enfants là-bas donnent aussi à ma maman. Avant j'envoyais à mes enfants, mais ils m'ont dit d'arrêter.

I : Et pourquoi est-ce qu'ils ont dit ça ?

R : Ils travaillent maintenant. Ils ont une bonne situation. Et mon fils il a visité la Belgique avec sa femme. Et il a vu que ce n'est pas toujours facile ici. Il a visité un cousin aussi en Italie, et là-bas c'est la misère pour beaucoup de Sénégalais. Donc, il a compris qu'ils ont une très bonne situation au Sénégal. » (respondent 12, nieuwe arbeidsmigrant in België, geïntegreerd huishouden in Senegal)

Dit huishouden had een zeer goede situatie in Senegal tot de alleenstaande moeder haar vaste en goed betaalde baan in Senegal verloor. Na enkele maanden vruchteloos zoeken, besliste ze naar Europa te migreren om haar kinderen verder financieel en moreel te kunnen ondersteunen in hun opleiding. Met haar steun hebben twee zonen hun diploma in Senegal behaald en twee kinderen hebben hun diploma aan een Westerse universiteit behaald (deze studie waren ze reeds begonnen op het moment dat de moeder haar baan verloor in Senegal). Eens beide zonen in Senegal vast werk vonden, hebben ze aan hun moeder gevraagd om te stoppen met geld op te sturen. Dit huishouden had een goed geïntegreerde positie in de Senegalese maatschappij, maar door jobverlies kwam deze positie in het gedrang. Migratie en remittances hebben ervoor gezorgd dat het huishouden deze goede positie kon behouden en dat de kinderen van de vrouw momenteel eveneens een goed geïntegreerde positie in de Senegalese maatschappij innemen. De meeste migranten waarvan de huishoudens zeer goed participeren in de Senegalese maatschappij, sturen af en toe toch kleine bedragen naar hun huishouden in Senegal. De beweegredenen zijn eerder impliciet van aard, en hebben betrekking op het feit dat men dankbaarheid wil uiten ten opzichte van het achtergebleven huishouden.

De motivaties en beweegredenen voor de kleine overdracht van migranten uit de twee **onzekere huishoudens** zijn eveneens gelijkaardig, maar wel verschillend van de migranten uit de inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens. De reden waarom het huishouden slechts een klein bedrag van de migrant in België ontvangt, houdt verband met de situatie van de migrant in België en de transnationale verbondenheid van het huishouden in Senegal. Deze twee respondenten behoren tot de groep overlevers. Zij zijn nog maar zeer recent in België aangekomen (1 respondent slechts enkele maanden en één respondenten ongeveer één jaar). Deze respondenten geven aan dat ze hun weg nog niet gevonden hebben in de (informele) arbeidsmarkt, dat ze een instabiele huisvestingssituatie hebben en een inkomen dat zo goed als verwaarloosbaar is. Hoewel zij uitdrukkelijk de wens uiten om geld over te maken aan hun familie in Senegal, ontbreekt hen momenteel de financiële mogelijkheden. Voor de belangrijkste feesten wordt geld geleend bij mensen uit het overwegend Senegalese netwerk, maar aan de maandelijkse behoeften van hun familieleden kunnen zij niet voldoen. Daarnaast kunnen deze twee huishoudens steunen op een andere internationale migrant. Het feit dat deze migranten een oudere broer hebben die eveneens in Europa woont, maakt het voor hen psychologisch meer draagbaar om tijdelijk geen remittances over te maken. Zij kiezen ervoor om niet deel te nemen aan de informele straatverkoop, een economische

activiteit waar je als nieuwkomer gemakkelijk kan instappen en een kleine som geld mee kan verdienen. Zij zoeken eerder naar een minder oneerbare en beter betaalde informele baan. Wanneer het huishouden niet zou kunnen steunen op een andere internationale migrant, geven zij aan wel deel te nemen aan deze straatverkoop.

De inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens ontvangen van al hun gemigreerde gezinsleden slechts zeer weinig remittances. De onzekere en kansarme huishoudens ontvangen in totaal wel meer remittances van andere (internationale) migranten, maar niet van hun migrant in België.

Zeven huishoudens ontvangen meer dan 250 euro van hun migrant in België. De correspondentieanalyse suggereerde reeds dat voornamelijk de migranten met de beste posities in België (en de hoogste inkomens) ook de grootste bedragen overmaken. De kwalitatieve analyse bevestigt dat het hoge inkomen dat de migranten in België verdienen grotendeels de verklaring vormt voor het hoge bedrag dat deze migranten opsturen. Alle succesvolle gediplomeerden bevestigen bijvoorbeeld dat zij in de beginperiode van hun carrière minder remittances opstuurden naar het huishouden in Senegal. Eens zij een vaste job met een zeker inkomen kregen, is het bedrag dat zij versturen gestegen.

« I : Est-ce que vous envoyez plus maintenant ?

R : Au début, j'envoyais que pour les frais quotidiens. Mais dès que j'ai trouvé un bon travail, j'ai aussi financé les études de mon frère. Il est maintenant dans une école privée, donc, ça coûte beaucoup et je paie maintenant aussi son kot. Donc, oui, j'aide maintenant plus qu'avant. Mais j'envoie moins, parce que j'ai aussi ma maison là-bas et le locataire qui est là. Donc, je prends cet argent pour payer les études de mon frère. »
(respondent 7, succesvolle gediplomeerde, tewerkgesteld bij een internationale instelling, onzeker huishouden)

Het hoge inkomen dat migranten in België verdienen vormt één verklaring voor het hogere bedrag dat hun huishoudens ontvangen. Bovenstaand citaat geeft echter nog een tweede verklaring voor het hogere bedrag dat ontvangen wordt. Migrant die een goede positie in de Belgische maatschappij innemen, werkzekerheid hebben en meestal ook hogere studies voltooid hebben, beschikken over meer economisch, cultureel en soms ook sociaal kapitaal om investeringen in hun thuisland meer succesvol te maken. Verscheidene migranten (n=7) hebben hun investering in vastgoed of in een economische activiteit ook economisch rendabel kunnen maken. Zij verhuren bijvoorbeeld een deel van het huis dat ze gebouwd hebben of verkrijgen inkomsten uit de activiteit die ze opgestart hebben. Zij trachten deze opbrengsten te gebruiken om te voldoen aan de noden van hun familie in Senegal. Het bedrag dat deze migranten opsturen vanuit België is dus beduidend kleiner dan het bedrag dat het huishouden ook effectief ontvangt. Zo wordt de huur die één migrant van zijn huis in Senegal krijgt, rechtstreeks aan het huishouden in Senegal betaald. Vier migranten plaatsen het huurgeld op een rekening in Senegal en geven een deel van het geld aan het huishouden wanneer ze ter plaatse zijn. Een zesde migrant heeft een transnationale handel opgericht en

gaat hiervoor tweemaandelijks naar Senegal. Hij ondersteunt zijn familie met het geld dat hij in Senegal verdient. Een zevende respondent heeft zijn rendabele economische activiteit toevertrouwd aan zijn vrouw die nog steeds ter plaatse is. Een groot deel van de dagelijkse kosten worden hiermee betaald. Zes van deze zeven respondenten behoren tot de **succesvolle gediplomeerden**, één respondent tot de **nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal**. Deze migrant heeft eveneens hogere studies in België gevolgd. Naast een hoog inkomen in België, kunnen deze migranten dus eveneens beschikken over een (bescheiden) inkomen in Senegal.

Een aantal succesvolle gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal uiten belangrijke frustraties wanneer het huishouden het opgestuurde geld gebruikt voor andere doeleinden dan zij voor ogen hadden. Geld, bedoeld voor de betaling van elektriciteitskosten wordt bijvoorbeeld opgebruikt aan belkrediet of de aankoop van een nieuwe jeans. Deze migranten uiten de wens om een betere controle te krijgen over de uitgaven van hun familieleden in Senegal, zonder dat hun sociale positie in het gedrang komt. In België zet de migrantenvereniging CAAD zich in om met grote Senegalese maatschappijen afspraken te maken om bijvoorbeeld via SMS de water- of elektriciteitsrekening van het huishouden in Senegal te betalen. Deze vereniging is verbonden met een partnervereniging die ter plaatse de onderhandelingen voert met zowel grote maatschappijen als de huishoudens. Op het moment van het veldwerk, waren de onderhandelingen met de maatschappijen, de migranten en de huishoudens nog maar net van start gegaan. Niet alle migranten zijn echter geïnteresseerd in deze manier van geldoverdracht. Sommige migranten hechten weinig belang aan de juiste besteding van het opgestuurde geld. Dit zijn hoofdzakelijk migranten afkomstig uit huishoudens die niet kampen met armoede (bijvoorbeeld de geïntegreerde huishoudens).

3.3.2 Investeren in de Senegalese maatschappij (vastgoed en commerciële activiteiten)

Migranten sturen niet enkel remittances naar hun land van oorsprong om het huishouden te helpen bij hun dagelijkse en onvoorziene uitgaven. Migrant uiten eveneens sterk de wens om te investeren in hun land van oorsprong. In het eigen onderzoek gaat de investering in vastgoed vaak vooraf door het investeren in een kleine commerciële activiteit voor leden van het huishouden. De reden hiervoor is het feit dat dit niet noodzakelijk een zware financiële inspanning is. 50 of 100 euro volstaan al gauw om een klein informeel handeltje op te richten zodanig dat het huishouden kan instaan voor de dagelijkse kosten. De correspondentieanalyse geeft weer dat het investeren van migranten in de Senegalese maatschappij voornamelijk samenhangt met de positie die zij innemen in de Belgische maatschappij. De positie van het huishouden heeft in eerste instantie weinig invloed op het al dan niet investeren in vastgoed of een commerciële activiteit. De correspondentieanalyse neemt, net zoals andere kwantitatieve studies, hoofdzakelijk sociale, economische en culturele variabelen die kwantificeerbaar zijn, mee in rekening. Beweegredenen of

verwachtingspatronen, net als het symbolisch kapitaal zijn moeilijk kwantificeerbaar en worden achterhaald door middel van een kwalitatieve analyse van de interviews met zowel migranten als hun huishoudens. Deze kwalitatieve analyse geeft aan dat investeringen door migranten niet louter beschouwd worden in termen van eigen economische rendabiliteit en productiviteit. Investerings in vastgoed of in een commerciële activiteit, hebben eveneens een belangrijke sociale en symbolische functie waarin het huishouden een belangrijke rol speelt. Investerings die Senegalese migranten maken, moeten bekeken worden vanuit een transnationale context waarbij zowel verwachtingspatronen van de huishoudens, beweegredenen van de migranten als het sociaal, cultureel en economisch kapitaal van zowel migranten als huishoudens mee in rekening gebracht moet worden. Beide investeringen (in een commerciële activiteit en in vastgoed) worden apart van elkaar besproken. In wat volgt worden de investeringen in vastgoed en de investeringen in een commerciële activiteit telkens vanuit een kwantitatieve en een meer kwalitatieve benadering besproken.

A. Investeren in vastgoed in Senegal

Studies die investeringen in vastgoed analyseren tonen aan dat migranten een belangrijke rol spelen op de Senegalese vastgoedmarkt. Volgens Tall (1994, 2002) vormt huisvesting de belangrijkste investering voor Senegalese migranten, hoofdzakelijk gefinancierd met het economisch kapitaal geaccumuleerd in het migratieland.

Kwantitatieve benadering

Onderstaande figuur geeft weer dat de categorieën die de investeringen van de migranten in de Senegalese maatschappij weergeven in belangrijke mate geprojecteerd worden op de eerste dimensie (uitgezonderd de categorie *‘individueel project migrant’*, welke goed gerepresenteerd wordt op de tweede as).

[illegible]

Migranten die in een huis in Senegal investeren doen dit enkel wanneer het financieel mogelijk is. De categorie '*ink>1500euro*' (de migrant in België verdient meer dan 1500 euro per maand) situeert zich dicht bij de categorie '*investering huis Senegal*'. De migranten die geen investering in vastgoed gedaan hebben, hebben overwegend een precare positie in de Belgische maatschappij ('*inkomen <600euro*' en '*werkloos of informeel werk*'). De positie van het huishouden heeft hier weinig invloed op. Investerings in vastgoed zijn dan ook niet noodzakelijk bedoeld om het huishouden te huisvesten ('*hh profiteert (niet) van investering in vastgoed*'). Wanneer het huishouden profiteert van de investering in vastgoed wil dit zeggen dat het huishouden effectief in het huis van de migrant woont of dat de migrant noemenswaardige verbeteringen aan het familiale huis heeft aangebracht, investeringen die zonder de migrant onmogelijk waren. Beide categorieën worden voornamelijk goed geprojecteerd op de eerste as (zie tabel in bijlage 4 met de gekwadrateerde cosinussen). Nochtans zou men kunnen verwachten dat huishoudens met een precare positie in de Senegalese maatschappij meer nood hebben aan ondersteuning voor huisvesting. Beide categorieën worden slechts in zeer beperkte mate gerepresenteerd op de tweede as ($\cos^2=0.108$). De huishoudens die wel profiteren van de investering in vastgoed van de migrant ligt in hetzelfde kwadrant als de huishoudens die onder de armoededrempel van 1 dollar per persoon per dag leven, maar er is geen sterk verband.

370

Belgische maatschappij. Geen enkele **overlever** kan omwille van de zeer precaire situatie en gebrek aan economisch kapitaal remittances overmaken om te investeren in vastgoed in Senegal. **Nieuwe arbeidsmigranten** zijn zeer sterk op zoek naar een evenwicht tussen investeren in de Belgische maatschappij en/ of investeren in de Senegalese maatschappij. Enerzijds willen zij investeren in een verbetering van hun situatie in België, maar anderzijds willen zij hun verbondenheid met de gemeenschap van herkomst niet verloochenen. Investeren in vastgoed is voor hen vaak nog een te groot economisch risico. Slechts één nieuwe arbeidsmigrant met weinig kapitaal heeft geïnvesteerd in een huis in Senegal. Hij behoort tot een ruraal huishouden. Hoewel het huishouden wel over een woning kon beschikken (slechts een kleine woning opgetrokken uit leem), heeft deze respondent samen met zijn broer (die eveneens gemigreerd is) een groot huis in hard materiaal gebouwd voor het huishouden. Een deel van het huis wordt afgesloten en wordt gebruikt tijdens de vakantie van (één van de) broers. Deze migrant heeft de financiële kosten voor de bouw van een huis dus niet alleen gedragen. **Oude arbeidsmigranten** uiten zeer sterk de wil om te investeren in vastgoed. Zij hebben (bijna) de pensioenleeftijd bereikt en wensen in de nabije toekomst (tijdelijk) terug te kunnen keren. Investeren in een huis is daarbij één van de eerste voorwaarden, maar het ontbreekt hen vaak aan economische middelen om te investeren in vastgoed. De migranten die wel geïnvesteerd hebben (2 oude arbeidsmigranten, deze worden niet in de tabel weergegeven aangezien hun huishouden niet gecontacteerd werd), geven aan dat het een zeer langetermijnproject geworden is. Slechts die **nieuwe arbeidsmigranten die meer kapitaal ter beschikking hebben** en de **succesvolle gediplomeerden** gaan over tot een individuele investering in vastgoed. Negen van de 17 respondenten hebben geïnvesteerd in een huis in Senegal zes respondenten hebben reeds een bouwgrond gekocht, maar zijn nog niet overgegaan tot de bouw van een huis. Opvallend is het feit dat vijf van de negen respondenten ook economische voordelen halen uit hun investering aangezien zij het huis, een deel van het huis of zelfs verschillende huizen verhuren. Kwantitatieve studies die verschillende determinanten van migranten en hun huishoudens in de analyse betrekken, krijgen gelijkaardige resultaten. Migrant met een stabiele job, hoogopgeleid en een langere migratieduur zouden meer investeren in vastgoed in hun thuisland (BAD 2007).

Tabel IV. 51 Investeren in vastgoed in Senegal

	KANSARME RURALE EN KANSARME STEDELIJKE HH	ONZEKERE HH	GEÏNTEGREERDE EN INKOMENSRIJKE HH	TOTAAL
OVERLEVERS	Ntot=4 Niemand	Ntot =4 Niemand	Ntot =1 Niemand	Ntot =9 Niemand
OUDE ARBEIDS- MIGRANTEN EN NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL)	Ntot =6 1 migrant (huis)	Ntot =5 1 migrant (grond)	Ntot =6 Niemand	Ntot =17 1 migrant (huis) 1 migrant (grond)
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) EN SSUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN	Ntot =8 4 migranten (huis) 2 migranten (grond)	Ntot =6 3 migranten (huis) 3 migranten (grond)	Ntot =3 2 migranten (huis) 1 migrant (grond)	Ntot =17 9 migranten (huis) 6 migranten (grond)
TOTAAL	Ntot =18 5 migranten (huis) 2 migranten (grond)	Ntot =15 3 migranten (huis) 4 migranten (grond)	Ntot =10 2 migranten huis 1 migrant (grond)	Ntot =43 10 migranten (huis) 7 migranten (grond)

Ntot= totaal aantal huishoudens/migranten die behoren tot die cel

Bron: K. Stuyck

Kwalitatieve benadering

De resultaten van de correspondentieanalyse suggereren, net als andere empirische studies, dat investeren in vastgoed voornamelijk gebeurt op het individuele niveau van de migrant, zonder dat het huishouden of de gemeenschap hierbij betrokken is. Hoe beter de positie van de migrant in de gastmaatschappij, hoe groter de kans dat hij of zij zal investeren in vastgoed. Economisch beschouwd, klopt het dat het de migranten zelf zijn die de investering maken en dat slechts zelden mensen uit hun netwerk met inbegrip van de naaste familie, toegang krijgen tot economisch kapitaal om zelf een investering in vastgoed te doen (Mezger & Beauchemin 2010). Deze bevindingen moeten echter gekwalificeerd worden want het huishouden en de gemeenschap hebben meer invloed op de beslissing van de migrant om te investeren in vastgoed dan op het eerste zicht blijkt. Investeren in vastgoed is naast een economische beslissing immers eveneens een beslissing waarbij de symbolische dimensie een belangrijke rol speelt. Symbolisch kapitaal is onlosmakend verbonden met een andere vorm van kapitaal en kan worden opgevat als de prestige, erkenning of legitimiteit die door het huishouden (of andere individuen) wordt toegekend aan de migrant. Investeren in vastgoed geeft uitdrukking aan het slagen van het migratieproject, een element dat zeer

belangrijk is voor het huishouden en de bredere gemeenschap. Tijdens de interviews met de huishoudens werd de onderzoeker meermaals op het hart gedrukt dat de migrant in de nabije toekomst zeker zal investeren in vastgoed (bij die huishoudens waar de migrant nog niet geïnvesteerd had). Daarna volgde er een hele opsomming van migranten uit de buurt die deze investering reeds gemaakt hadden en hoe trots het huishouden hierop is. Volgende zus van respondent 10 werd in Senegal gecontacteerd. De vader is reeds enkele jaren geleden gestorven en de moeder woont met verschillende ongetrouwde kinderen in een huurappartement in Dakar:

« I : Votre frère m'a expliqué qu'il veut construire une maison au Sénégal.

R : Ah oui, il va commencer bientôt, surtout pour le plaisir de la maman. C'est important qu'elle peut avoir une propre maison. Il y a des migrants qui viennent du quartier et ils ont déjà construit. Mais mon frère, il va commencer bientôt. » (zus van respondent 10, kansarm stedelijk huishouden, de migrant in België betaalt de huur voor het appartement)

De migrant zelf duidt eveneens op de symbolische betekenis die schuil gaat achter het investeren in vastgoed in Senegal:

«Dat is ook een teken van een succesvolle reis. Iemand die dat kan, een huis bouwen voor zichzelf of voor de ouders, ja dan zien de mensen dat als symbool dat men iets gerealiseerd heeft.» (respondent 10, succesvolle gediplomeerde, 12 jaar in België, bouwgrond gekocht)

Investeren in vastgoed is voor het huishouden ook een teken dat de migrant zal terugkeren. Het bestendigt en versterkt je lidmaatschap en je netwerken met het huishouden, maar ook met de bredere Senegalese gemeenschap. Volgende respondent haalt aan dat het voor zijn familie, maar ook voor hemzelf, belangrijk is om een huis in het dorp te bouwen. Op die manier geeft hij uiting aan het feit dat hij daar thuis hoort. Hij duidt eveneens op de symbolische dimensie van zijn investering. Zo heeft hij geen standaardhuis gebouwd, maar heeft hij zijn huis uitgerust met enkele vernieuwingen waarvan hij de inspiratie in België haalde:

« I : Is het belangrijk voor u om in je dorp een huis te hebben?

R: Ik vind dat echt belangrijk ja. Mijn hart ligt in mijn dorp. Ik zie mij ooit terug gaan naar mijn dorp. Voor mij is dat echt belangrijk.

I: Is het ook belangrijk voor je familie?

R: Ja, op die manier weten zij dat ik bij hen hoor, dan weten ze dat ik aan hen denk, dat ik zal langskomen. Andere migranten die niet in hun dorp bouwen, dat wordt scheef bekeken door de familie.

Mijn huis is ook een uniekum. Ik wil niet doen zoals iemand anders. Ik heb gewerkt met een Belgische architect, een vriend van mij en ik heb mijn huis aangepast aan het klimaat in Senegal. Ik heb een soort installatie ingebracht dat de lucht goed kan circuleren.

I: Hoe bekijken de andere dorpsbewoners je investering?

Ja, zij zien dat als een symbool van succes. Succes voor mezelf, maar ook voor mijn familie. » (respondent 3, oude arbeidsmigrant, getrouwd met Belgische partner, 3 kinderen in België, huishouden niet geïnterviewd)

Naast een symbolische en economische beslissing is investeren in vastgoed voor sommige migranten ook een sociale beslissing. Hoewel de migrant actief eigenaar is van de woning kunnen andere gezinsleden of leden uit het netwerk gebruik maken van de woning (bijvoorbeeld om in te wonen of om een commerciële activiteit in onder te brengen). Twee **kansarme stedelijke huishoudens** wonen in het huis van de migrant. Drie **onzekere huishoudens** zijn met hulp van internationale migranten naar een betere wijk van Dakar verhuisd. Deze woningen werden aangekocht door middel van de bijdragen van verschillende gezinsleden, ook gezinsleden die in het huishouden in Senegal wonen. Op die manier wordt investeren in vastgoed een collectief gebeuren wat moeilijk te weigeren is door de internationale migrant, welke positie hij ook inneemt in de Belgische maatschappij. In die zin bestaat er eveneens een verband tussen een precaire positie van het huishouden in Senegal en het investeren in vastgoed door de migrant in België. Het huishouden kan in de woning van de migrant wonen en de huur moet niet meer betaald worden door de migrant. De symbolische en sociale dimensie die de huishoudens in Senegal en de Senegalese maatschappij verbinden aan investeren in vastgoed, legt een belangrijke druk op de migranten. Onderstaande respondent, maar eveneens verschillende andere respondenten, halen aan dat ze pas later in vastgoed in Senegal hadden geïnvesteerd als de druk minder groot zou zijn. Onderstaande respondent is afkomstig uit een kansarm huishouden legt uit dat hij een huis in Senegal gebouwd heeft om zijn moeder en zussen te huisvesten na het overlijden van de vader. Ook de symbolische betekenis van zijn investering wordt aangehaald. Op die manier geeft hij uiting aan het slagen van zijn migratieproject.

« I : Mon papa, il vivait avec ses trois femmes et 14 enfants ensemble. Chacune dans sa partie de la maison. Maintenant mon papa est décédé. Plusieurs fils de ma maman ont quitté la maison, et ce n'était pas facile pour elle. Donc moi, j'ai construit une maison pour ma maman et mes sœurs. Il y a aussi un jeune garçon qui habite là parce que ce n'est pas bien de laisser des femmes seules dans une grande maison. Maintenant elles sont à l'aise. C'est important pour moi.

I : Et si ton papa vivait encore, vous auriez aussi construit cette maison ?

R : Je pense que oui, mais un peu plus tard. La maison au Sénégal, c'est aussi un signe de réussite hein, et j'habite là-bas quand je vais en vacances. » (respondent 48, succesvolle gediplomeerde, kansarm stedelijk huishouden)

Rurale huishoudens zijn over het algemeen eigenaar van hun woning. Bijna alle geënquêteerde rurale huishoudens hebben hun huisvesting echter aanzienlijk kunnen verbeteren met hulp van hun internationale migranten en hebben huizen in hard materiaal kunnen optrekken. Op die manier stijgt niet enkel het wooncomfort van de huishoudens maar stijgt ook hun status in het dorp.

B. Investeren in een economische activiteit

Naast het investeren in huisvesting kunnen Senegalese migranten eveneens remittances overmaken om te investeren in een commerciële activiteit in Senegal. Deze activiteit kan opgestart worden met als doel individuele winst te maken of met als doel om leden van het directe of uitgebreide huishouden te helpen.

Kwantitatieve bendaring

Volgende categorieën werden opgenomen in de correspondentieanalyse: *'geen investering handeltje'*, *'ondersteuning hh handeltje'*, *'ondersteuning hh handeltje + individueel project'*, *'individueel project migrant'*). Zowel uit de gekwadeerde cosinussen van deze categorieën op beide dimensies als uit de positie op de grafiek kan afgeleid worden dat migranten met een precaire positie in de Belgische maatschappij geen investeringen maken. Investeren in een commerciële activiteit voor directe familieleden ligt dicht bij het centrum (wat op een gemiddelde situatie wijst). Het maken van investeringen waarbij er naast de directe familie eveneens individuele activiteiten ondersteund worden, houdt verband met de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. Enkel die migranten die over voldoende financieel kapitaal beschikken, besluiten om ook voor eigen rekening een investering te maken. De categorie *'individueel project migrant'* vormt de uitzondering. Deze categorie wordt namelijk goed geprojecteerd op de tweede dimensie. De migranten die geen directe familieleden ondersteunen, maar direct overgaan tot individuele investeringen zijn die migranten die afkomstig zijn uit huishoudens met een goede positie in de Senegalese maatschappij. Deze categorie hangt sterk samen met de inkomensrijke huishoudens. De beweegredenen en motivaties achter deze investeringen worden eveneens kwalitatief verder onderzocht.

Figuur IV.8 geeft eveneens de investeringen van de migrant in een commerciële activiteit weer. Er bestaat hoofdzakelijk een verband tussen een goede positie van de migrant in de Belgische maatschappij en het overmaken van remittances om te investeren in de Senegalese maatschappij. Onderstaande tabel die de posities van de huishoudens en de migranten met elkaar kruist, geeft een gelijkaardig resultaat. Tabel IV.52 geeft de investeringen van de geïnterviewde migranten weer ingedeeld naar het huishoudtype waartoe zij behoren. Deze tabel toont aan dat zowel de positie van het huishouden als de positie van de migrant belangrijk is om de investeringen van migranten in commerciële activiteiten te begrijpen. Hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2 van deel 4 toonden reeds aan dat migranten eerst kleine activiteiten voor leden van het directe huishouden ondersteunen, vooraleer over te gaan tot grotere individuele investeringen. Individuele investeringen zijn meestal grotere projecten die meer economisch kapitaal vragen, maar vaak ook meer *know how*. Migrant met een betere positie in de Belgische maatschappij (***succesvol gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal***) gaan vaker over tot dit soort investeringen. Deze bevinding strookt met de literatuur die stelt dat hoger opgeleide migranten met een goed inkomen en migranten die hun transnationale banden

onderhouden, vaker overgaan tot een investering in het land van oorsprong (Smith 2007; Mazzucato 2000; Osili 2004). Daarnaast moet er ook rekening gehouden worden met de positie van het huishouden. De correspondentieanalyse toont aan dat de migranten die onmiddellijk overgaan tot individuele investeringen (eventueel met hulp van een zakenpartner) behoren tot huishoudens die een goede positie in de Senegalese maatschappij innemen (*inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens*). Uit tabel IV.52 valt eveneens af te lezen dat slechts drie migranten overgegaan zijn tot een individuele investering (INVI) (meestal een grotere investering in de formele sector) zonder eerst familieleden te helpen met het opstarten van een commerciële activiteit. Deze drie migranten behoren tot een inkomensrijk of geïntegreerd huishouden en bekleden eveneens een (zeer) goede positie in de Belgische maatschappij.

Migranten waarvan het huishouden een minder goede positie in de Senegalese maatschappij inneemt, ervaren een belangrijke sociale druk om iemand of verschillende personen van het huishouden bij de investering te betrekken. Alle migranten die geïnvesteerd hebben en waarbij het huishouden een kansarm of onzeker huishouden is, hebben in eerste instantie iemand van het huishouden ondersteund in het opstarten van een commerciële activiteit, vooraleer over te gaan tot een individuele investering.

Tabel IV. 52 Investeren in een commerciële activiteit

	Vraag naar ondersteuning opstarten commerciële activiteit		Geen vraag naar ondersteuning	
	KANSARME RURALE EN KANSARME STEDELIJKE HH	ONZEKERE HH	GEÏNTEGREERDE EN INKOMENSRIJKE HH	TOTAAL
OVERLEVERS	Ntot=4 Niemand	Ntot =4 Niemand	Ntot =1 Niemand	Ntot =9 Niemand
OUDE ARBEIDS-MIGRANTEN EN NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL)	Ntot =6 INVDF: 2 M	Ntot =5 INVDFI: 1 M INVDF: 3 M	Ntot =6 INVI: 1 M	Ntot =17 INVI: 1 M INVDFI: 1 M INVDF: 5 M
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) EN SSUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN	Ntot =8 INVDFI: 3 M INVDF: 4 M	Ntot =6 INVDFI: 5 M INVDF: 1 M	Ntot =3 INVI: 2 M INVDFI: 1 M	Ntot =17 INVI: 2 M INVDFI: 9 M INVDF: 5 M
TOTAAL	Ntot =18 INVDFI: 3 M INVDF: 6 M	Ntot =15 INVDFI: 6 M INVDF: 4 M	Ntot =10 INVI: 3 M INVDFI: 1 M	Ntot =43 INVI: 3 M INVDFI: 10 M INVDF: 10 M

Bron: K. Stuyck

M=Migrant(en)

(INVI=Uitsluitend individuele investering van de migrant; INDFI: Directe familieleden worden ondersteund + individuele investering van de migrant; INVDF: enkel directe familieleden worden ondersteund; Ntot= totaal aantal huishoudens/migranten die behoren tot die cel)

Kwalitatieve benadering

Net zoals bij de investeringen in vastgoed, hebben investeringen in een commerciële activiteit eveneens een belangrijke symbolische en sociale dimensie. Migranten uit **kansarme en onzekere huishoudens** kunnen bijvoorbeeld niet investeren in Senegal zonder eerst iemand van het huishouden bij het project te betrekken. Het bevestigt hun lidmaatschap ten opzichte van het huishouden en het geeft uiting aan het slagen van hun migratieproject. De migranten in België moeten echter een goede middenweg vinden tussen investeren in hun leven in België en investeren in hun positie en in de positie van hun huishouden in de Senegalese maatschappij. Voornamelijk de **nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal** die behoren tot **een kansarm of onzeker huishouden** zijn zeer sterk op zoek naar een evenwicht. Zij ervaren deze zoektocht als uiterst moeilijk. Deze migranten hebben vaak nog niet zo lang de legale status bereikt en elke stap die zij zetten in hun nieuwe leven in België heeft grote gevolgen op hun patroon van geldbesteding. Zo veranderen zij in deze periode vaak van huisvesting of stichten zij een familie. Hun sociale en economische positie in België is nog zeer wankel en ze beseffen dat hun migratieproject een langetermijnproject zal zijn. Omwille van hun onzekere economische situatie is het voor deze groep zeer moeilijk om aan de eigen behoeften en de behoeften van de familie te voldoen. Het al dan niet ondersteunen van de familie in Senegal met het opstarten van een commerciële activiteit is afhankelijk van subtiele sociale, economische en culturele elementen die samenhangen met de positie in België en in Senegal. Twee migranten zijn bijvoorbeeld de jongste gezinsleden van het huishouden in Senegal en zij ervaren weinig druk en verantwoordelijkheid om hun familie te ondersteunen met dergelijke projecten. Het feit dat oudere gemigreerde gezinsleden dit doen, volstaat voor hen. Drie respondenten hebben tot voorheen enkele familieleden geholpen met het opstarten van een informeel handeltje. Investeren in vastgoed was voor hen een té groot financieel risico. Om zich toch vrij te stellen van de sociale druk en de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij te verbeteren, hebben ze één (of enkele) gezinsleden geholpen. Na herhaalde mislukkingen hebben ze echter besloten om voorlopig geen steun meer te geven. Ze geven nu voorrang aan het investeren hun leven in België (bijvoorbeeld in de opvoeding van de kinderen, of in een opleiding).

De **succesvolle gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigranten met meer kapitaal** ondersteunen hun **kansarme of onzekere huishoudens** wel in belangrijke mate. Voor hen betekent het kapitaal dat zij investeren in Senegal, geen aanslag op hun leven in België. Deze migranten trachten hun huishoudens bij te staan om het project zo goed mogelijk te doen slagen. Overbrengen van *know how* en technische innovaties behoort daar eveneens toe. Eén respondent is zeer actief in het ondersteunen van zijn familie bij het opstarten van een commerciële activiteit. Hij stimuleert broers en zussen in het volgen van opleidingen tot

boekhouder, manager, bakker (die hij eveneens financiert) om de investering beter te doen slagen. Daarenboven verzamelt hij al het nodige materiaal in België om op korte termijn een bakkerij/eethuis te kunnen openen. Hij realiseert zich ten volle dat hij ter plaatse moet zijn om de investering te doen slagen. Zolang de investering niet rendabel is, gaat hij echter proberen zoveel mogelijk over en weer te reizen. Zijn broers en zussen zijn zeer tevreden over het feit dat de migrant investeert in een activiteit ten voordele van het hele huishouden:

I : Donc, vous avez déjà fait des démarches au Sénégal ?

R : Oui, en ce moment, j'ai un projet pour ouvrir un resto, une boulangerie, c'est pourquoi, il y a ça (montre un grand congélateur qui est dans son living)

I : Ah oui, c'est très grand...

R : Oui, je vais le mettre dans un container et envoyer. Donc, je fais ces trucs là. Et puis il y a une de mes sœurs, qui a fait des études de cuisinier. Et une autre qui vient de terminer ses études en boulangerie. Et une autre qui est comptable. Donc, moi, je veux qu'eux, qu'ils travaillent là-bas. Moi, je n'ai pas envie de mourir ici. Je veux atteindre mes objectifs.

I : Et quelles sont les objectifs ?

R : C'est travailler, ramasser le maximum d'argent et investir là-bas. Si ça commence à prospérer, je retourne. Pour le moment, le gouvernement qui est en place, moi je suis contre. Il y a des choses qui vont changer. Je ne veux pas rentrer maintenant. C'est comme une dictature maintenant. » (respondent 20, nieuwe arbeidsmigrant met meer kapitaal, onzeker huishouden)

Bovenstaande migrant leeft voor zijn huishouden in Senegal en droomt er concreet van om ooit terug te keren. Vele migranten dromen er echter eveneens van het maken van een individuele investering zonder het huishouden hier bij te betrekken. Dit kan echter slechts na het voldoen aan de druk van het huishouden. Slechts die migranten die over meer economisch, cultureel en sociaal kapitaal beschikken (**succesvolle gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal**) gaan uiteindelijk over tot een individuele investering (dit kwam eveneens tot uiting in de correspondentieanalyse). Door middel van hun opgedane kennis in het migratieland en de nodige financiële input hopen zij een geslaagde investering te kunnen maken. Toch zijn de meeste migranten ontgoocheld in de uiteindelijke gang van zaken en de winst die zij met de investering kunnen maken. Zowel individuele investeringen als investeringen met een lid van het huishouden mislukken vaak. De bureaucratische wetgeving en het gebrek aan controle zijn de belangrijkste redenen van mislukking. Ook al leidt migratie tot het accumuleren van economisch kapitaal en kennis, dit blijkt niet zo gemakkelijk overdraagbaar te zijn. Toch kan er uit de gesprekken met de migranten afgeleid worden dat de wil om te investeren in Senegal groot blijft. De economische, sociale en symbolische erkenning die met een succesvolle investering samen gaan zijn hier de belangrijkste redenen voor. Slechts die migranten die concreet nadenken

over hun terugkeerproject, die migranten die regelmatig terugkeren om de investering te controleren en die migranten die definitief zijn teruggekeerd hebben meer kans op slagen. De meeste respondenten zijn het er dan ook over eens dat terugkeren de beste keuze is om een project te doen slagen. De meeste migranten kiezen echter voor de zekerheid van een (goed) betaalde baan in België. Bijna alle migranten die concreet nadenken over hun terugkeerproject zijn tevens migranten die op het einde van hun carrière in België zijn. Verschillende auteurs wijzen eveneens op het feit dat investeringen in het land van oorsprong in verband gebracht kunnen worden met een eventueel terugkeerproject ((Osili 2004; Black & Castaldo 2009; Mezger & Beauchemin 2010). Volgende respondent heeft in het verleden verschillende investeringen gedaan, maar deze zijn steeds mislukt. Nu hij bijna de pensioenleeftijd bereikt heeft, zou hij graag halftijds in Senegal gaan wonen. Op die manier kan hij de goede elementen van Senegal (het klimaat, de *teranga*, de aanwezigheid van de familie en solidariteit) combineren met de goede elementen in België (het onderhouden van het netwerk dat hij opgebouwd heeft, de gezondheidszorg, het pensioen). Als aanvulling op zijn pensioen denkt hij na al die jaren terug na over een mogelijke investering:

« Mon rêve c'est vraiment rentrer au pays et faire du business. Comme mon père était businessman, moi, j'ai un peu ça dans le sang. J'ai déjà 4 maisons là-bas, donc ça rapporte déjà. Mais le business, ça m'intéresse. J'ai essayé de lancer des projets. D'abord dans les taxis par exemple. J'ai envoyé 4 taxis là-bas avec un garage mécanique à côté. Comme ça, c'est moi-même qui répare mes propres taxis. Mais ça n'a pas marché parce que je ne suis pas là-bas. J'ai confié ça à mon frère. Ah oui, il faut hein, aider la famille. Mais j'ai laissé tomber. J'ai aussi investi dans la télécommunication, mais ça ne rapportait rien. [...] Ces deux projets, ça fait longtemps, mais aujourd'hui je suis recommencé à penser. Dans 5 ans, je suis à la retraite et je suis en train d'étudier un projet, quelque chose pour faire là-bas. Je veux rentrer, mais rentrer avec un pied à terre ici. J'ai vécu et travaillé toute ma vie ici. J'ai des amis, les soins médicaux sont bien. Mais là-bas tu peux vivre comme un prince avec 1000 euro par mois. » (respondent 44, 60 jaar, succesvolle gediplomeerde, kansarm stedelijk huishouden)

Om beter inzicht te krijgen in de investeringen van Senegalese migranten werden er tijdens het veldwerk in Senegal eveneens verschillende **terugkeermigranten** (n=5) geïnterviewd. Drie terugkeermigranten leiden momenteel een commerciële activiteit in Senegal. Hun terugkeer is een goed voorbereid project opgebouwd uit verschillende stappen. Eén migrant had een goed betaalde baan in België met vele internationale contacten. Hij heeft met zijn spaargeld een mooie villa in een nieuwe wijk van Dakar gebouwd. De bouw van dit huis heeft bijna 10 jaar geduurd. Op het moment van zijn pensioen heeft hij het nodige materiaal gekocht om in Senegal als *freelance* vertaler aan de slag te gaan. Hij steunt nog steeds op zijn internationale contacten om via die weg eveneens wat bij te verdienen. Op die manier is hij nog geregeld in het buitenland en in België, waar hij nog steeds een appartement heeft. Hij

leeft duidelijk in een transnationale ruimte en gebruikt zijn transnationale ervaring en positie om hier voordeel uit de halen. Zo vertelt hij bijvoorbeeld dat hij beroep doet op de Belgische gezondheidszorg in het geval van een belangrijke ingreep, maar dat hij voor kleine zaken beroep doet op een dokter in Senegal. Ook economisch haalt hij voordeel uit zijn transnationale manier van leven. Het pensioen dat hij uitbetaald krijgt, kan hij consumeren in de Senegalese context, waar geld anders geëvalueerd wordt en een andere waarde heeft. Een tweede terugkeermigrant heeft er verscheidene jaren over gedaan vooraleer definitief terug te keren. In de eerste fase werd de investering vanuit België opgestart en beheerd door een partner ter plaats en reisde de migrant veelvuldig heen en weer. Tijdens een tweede fase werd er voor een bepaalde periode ter plaatse in Senegal verbleven. Wanneer hij zag dat het project min of meer rendabel bleek, heeft hij besloten om definitief terug te keren. Een derde terugkeermigrant werd reeds eerder besproken (zie 3.2.2 transnationale sociale velden). Hij verbleef zonder wettige verblijfsdocumenten in België, maar vond dankzij zijn ervaring in gerenommeerde restaurants in België onmiddellijk een goede baan in Senegal. Deze migrant had een zeer precare positie in de Belgische maatschappij, maar hij heeft door middel van zijn transnationale ervaring economisch, cultureel en sociaal kapitaal kunnen accumuleren dat hij nu ook kan inzetten in Senegal. Hierdoor bekleedt hij momenteel een zeer goede positie in de Senegalese maatschappij. Zijn aanwezigheid in Europa heeft zelfs gezorgd voor een belangrijk sociaal en symbolisch aanzien in zijn wijk:

« Même, maintenant dans le quartier, il y a certains vieux, quand ils doivent régler un problème, ils viennent à la maison, ils toquent, ils demandent à ma femme : est-ce que ton mari est là ? Il faut qu'on se voie, parce qu'il y a une histoire familiale qu'on doit régler quelque part. Alors moi, jeune que je suis, bon, j'ai quarante-six ans, mais eux ils insistent quoi. C'est des vieux qui ont septante ans, et ils demandent mon opinion, quoi. Au Sénégal, c'est exceptionnel. Ils disent que j'ai un esprit ouvert maintenant, que j'ai de l'expérience. Et c'est à cause de mon séjour en Europe, mais ils voient aussi que je travaille dur ici pour avoir ce que j'ai. Et Ils savent aussi que je dis ce que je pense. »
(terugkeermigrant 3, 36 jaar, teruggekeerd, sinds 2002, 3 jaar in België verbleven zonder officiële verblijfsdocumenten)

Opvallend is dat alle terugkeermigranten verscheidene inkomstenbronnen hebben. Naast hun investering, kunnen ze rekenen op een pensioen of andere inkomstenbronnen (bijvoorbeeld door les te geven, te werken voor Europese ontwikkelingsorganisaties of het verhuren van vastgoed). Dit blijkt noodzakelijk want het grillige investeringsklimaat in Senegal is onvoorspelbaar en de kans dat je na enkele jaren met niets overblijft is reëel.

3.3.3 Investeren in de Belgische maatschappij (opleiding en vastgoed):

Remittances worden in de literatuur hoofdzakelijk geanalyseerd in functie van de overdracht van geld van de ene context naar de andere. Hierbij wordt er rekening gehouden met economisch, cultureel en sociaal kapitaal van de migrant of van het huishouden. Beide

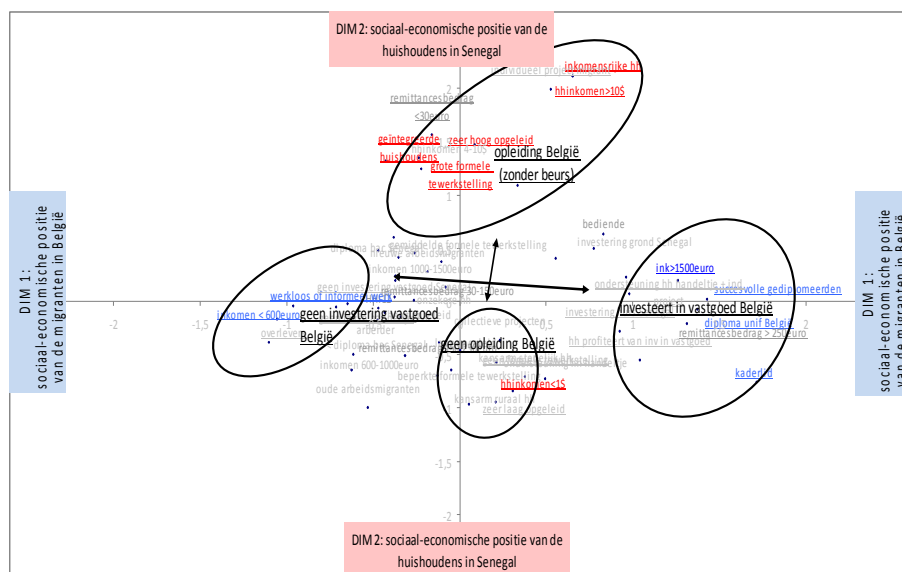
aspecten worden zelden samen geanalyseerd. Daarenboven wordt er weinig aandacht besteed aan de herkomst van deze remittances. Het is duidelijk dat migranten die een goede baan hebben meer verdienen en verschillende studies (Banerjee 1984; Funkhouser 1995; Holst & Schrooten 2006) tonen eveneens het positieve verband tussen het inkomen van de migrant en het remittancesbedrag. Toch zijn er eveneens studies die geen eenduidig verband vinden (Osaki 2003; Funkhouser 1995; Durand *et al.* 1996). De redenen achter deze discrepantie worden echter zelden onderzocht. Een mogelijke verklaring komt tot uiting in de kwalitatieve analyse van de interviews. Migranten moeten immers weloverwogen keuzes maken in hun geldbeheer waarbij er een afweging gemaakt wordt tussen uitgaven maken in de Belgische context en uitgaven maken in de Senegalese context. Hun eigen positie in de Belgische maatschappij en de positie van hun huishoudens in de Senegalese maatschappij spelen daarbij een belangrijke rol. Om die reden worden investeringen in de Belgische maatschappij eveneens mee opgenomen in de analyse van remittances. Wanneer een migrant bijvoorbeeld investeert in vastgoed in België, heeft dit belangrijke implicaties voor het overmaken van remittances en het investeren in de Senegalese context. Bij aankomst in België moeten migranten een evenwicht zoeken tussen deel uitmaken van de Belgische en Senegalese samenlevingscontext. De keuzes die migranten maken in hun geldbeheer presenteren de transnationale ervaringswereld van de migrant, waarbij de positie van het huishouden in Senegal een belangrijke rol speelt. In wat volgt worden twee belangrijke investeringen die van invloed zijn op hun positie in de Belgische maatschappij besproken: investeren in vastgoed en investeren in een opleiding.

A. Investeren in vastgoed in België

Kwantitatieve benadering

Figuur IV.9 geeft weer dat investeren in vastgoed in België sterk correleert met de positie die de migranten innemen in de Belgische maatschappij. Enkel migranten met een hoog inkomen en een zekere werksituatie gaan over tot de aankoop van een huis in België, de categorie '*investeren in vastgoed België*' wordt goed geprojecteerd op de eerste dimensie ($\cos^2=0.413$), dicht bij de categorie '*ink>1500euro*' (migrant in België verdient meer dan 1500€). De positie die het huishouden in Senegal inneemt heeft hier weinig tot geen invloed op. De migranten die niet investeren in vastgoed in België situeren zich aan de tegenovergestelde zijde van de eerste as. Deze migranten hebben een laag inkomen en een onzekere werksituatie.

Figuur IV.9 Verband tussen de positie van het huishouden en de migrant en investeringen (vastgoed en opleiding) in de Belgische maatschappij

Bron: K. Stuyck

Ook onderstaande kruistabel geeft dit verband weer. **Overlevers** bezitten geen permanente verblijfsvergunning, waardoor zij onmogelijk een lening kunnen aangaan bij de bank om te investeren in vastgoed in België. **Nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal** ontbreken een stabiele werksituatie en een stabiel inkomen waardoor ze over te weinig economisch kapitaal beschikken om te investeren in vastgoed. Zij zijn volop op zoek naar een evenwichtige positie in de Belgische samenleving waarbij zij eveneens het huishouden in Senegal kunnen ondersteunen. Slechts één nieuwe arbeidsmigrant met weinig kapitaal (zie tabel IV.53) heeft geïnvesteerd in vastgoed. Zij heeft dit echter kunnen doen aangezien zij een Senegalese partner heeft die wel een zekere positie in de Belgische maatschappij inneemt. Daarenboven zijn de overdrachten naar Senegal minder noodzakelijk aangezien haar huishouden in Senegal een goed geïntegreerde positie inneemt. Vier van de zeven **nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal** en 9 van de 10 **succesvolle gediplomeerden** hebben geïnvesteerd in vastgoed in België. Dit bevestigt de resultaten van de correspondentieanalyse dat het voornamelijk de migranten met de beste posities in de Belgische maatschappij zijn, die investeren in vastgoed.

Tabel IV. 53 Investeren in vastgoed in de Belgische maatschappij

	KANSARME RURALE EN KANSARME STEDELIJKE HH	ONZEKERE HH	GEÏNTEGREERD EN INKOMENS- RIJKE HH	TOTAAL
OVERLEVERS	Ntot=4 Niemand	Ntot =4 Niemand	Ntot =1 Niemand	Ntot =9 Niemand
OUDE ARBEIDSMIGRANTEN EN NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL)	Ntot =6 Niemand	Ntot =5 Niemand	Ntot =6 1 migrant	Ntot =17 1 migrant
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) EN SSUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN	Ntot =8 7 migranten	Ntot =6 4 migranten	Ntot =3 2 migranten	Ntot =17 13 migranten
TOTAAL	Ntot =18 7 migranten	Ntot =15 4 migranten	Ntot =10 3 migranten	Ntot =43 14 migranten

Bron: K. Stuyck (Ntot= totaal aantal huishoudens/migranten die behoren tot die cel)

Kwalitatieve benadering

Investeren in vastgoed in België is een zeer ingrijpende beslissing in het leven van de migranten. In de eerste plaats betekent dit een zware financiële beslissing. Zo moet de migrant elke maand in staat zijn een bepaalde som aan de bank te betalen. Ten tweede duidt deze beslissing op een keuze om enige tijd in België te blijven. De migranten die deze investering net gemaakt hebben, zullen niet onmiddellijk terugkeren naar hun land van oorsprong. Deze beslissing heeft in die zin ook een belangrijke symbolische 'weerslag' voor het huishouden in Senegal. Het huishouden ervaart dit als een breuk met de gemeenschap van oorsprong. Verschillende respondenten verzwijgen hun investering in België dan ook voor de gezinsleden in Senegal. Volgende respondent legt uit dat haar familie in Senegal zeer slecht gereageerd heeft op het feit dat ze een huis in België wilde kopen. Het interviewfragment afkomstig uit het gesprek met het huishouden in Senegal toont aan dat beide ervaringswerelden met elkaar in botsing komen.

Respondent 46 in België :

« I : De plus en plus de Sénégalais achètent maintenant une maison en Belgique...

R : Moi, je voulais le faire aussi [prendre un prêt pour acheter une maison ici]. Je l'ai dit à ma famille au Sénégal, mais ils ont dit, ah tu as de l'argent, tu es méchante, parce que tu dois envoyer l'argent pour construire ici. J'ai essayé d'expliquer que je n'ai pas l'argent que c'est un prêt, mais ils n'ont pas voulu entendre. Ça m'a énervé. Mais mon mari est tombé malade et nous avons laissé tomber le prêt. Mais tard ou tôt je le fais et je ne le dis pas à ma famille au Sénégal. Je ne vais pas faire la même faute. J'ai mes enfants ici, je

dois penser à leur avenir. Et après, quand je suis stable ici, je peux aider mieux la famille sans soucis d'argent ici. » (respondent 46, getrouwd met Belg, 11 jaar met permanente verblijfsvergunning, nieuwe arbeidsmigrant, 2 kinderen in België van 7 en 9 jaar)

Zus van respondent 46 in Senegal:

« Je ne comprends pas qu'elle voudrait investir en Belgique avant d'avoir une maison ici. Avec tout le racisme en Europe. Peut-être, on la met à la porte un jour, et alors ? » (zus van respondent 46, onzeker huishouden)

Zulke ervaringen leiden ertoe dat migranten dergelijke investeringen verzwijgen uit schrik dat het huishouden in Senegal denkt dat de migrant veel geld bezit dat hij of zij niet wil delen en op die manier afstand neemt van het huishouden. Nochtans ervaren de migranten dit niet als een breuk met hun afkomst. Bijna alle migranten hebben satelliettelevisie om de Senegalese media te kunnen volgen, de voorkeur voor Senegalese voeding blijft bestaan. Heimwee naar Senegal en de familie ter plaatse blijft groot. Investeren in vastgoed in België betekent daarom ook geen breuk met het ondersteunen van het huishouden in Senegal. Hun goede economische positie in de Belgische maatschappij laat hen toe om het huishouden te blijven ondersteunen bij hun dagelijkse uitgaven. Tabel IV.54 geeft telkens het bedrag weer dat de migranten die geïnvesteerd hebben in vastgoed in België overmaken voor het huishoudbudget in Senegal en het totaal van alle migranten (ook zij die niet geïnvesteerd hebben in vastgoed). Uit deze tabel blijkt dat elke migrant met een huis in België het huishouden in Senegal nog steeds goed ondersteunt en dat de bijdragen rond het gemiddelde van die specifieke groep liggen. De kansarme huishoudens ontvangen bijvoorbeeld maandelijks 275€ van hun succesvol gediplomeerde migranten of nieuwe arbeidsmigrant met meer kapitaal die geïnvesteerd hebben in een huis in België ten opzichte van 270€ per maand voor alle kansarme huishoudens waarvan de migrant een succesvolle gediplomeerde is of een nieuwe arbeidsmigrant met meer kapitaal). Het verschil tussen de succesvolle gediplomeerden en nieuwe arbeidsmigrant met veel kapitaal die behoren tot een geïntegreerd en inkomensrijk huishouden die een huis in België hebben en het totale aantal, is afkomstig van één respondent die een zeer hoog bedrag overmaakt.

Tabel IV. 54 Ondersteuning huishoudbudget

	KANSARME HH		ONZEKERE HH		GEÏNTEGREERDE EN INKOMENSRUKE HH	
	<u>Huis in</u> <u>B</u>	<u>Totaal</u>	<u>Huis in</u> <u>B</u>	<u>Totaal</u>	<u>Huis in</u> <u>B</u>	<u>Totaal</u>
Overlevers	Geen investering in vastgoed in België					
Oude arbeidsmigranten	Geen investering in vastgoed in België					
Nieuwe arbeidsmigranten (weinig kapitaal)	Geen investering in vastgoed in België				60€ (N=2)	60€ (N=6)
Succesvolle gediplomeerden + Nieuwe arbeidsmigranten (veel kapitaal)	275€ (N=7)	270€ (N=8)	190€ (N=3)	174€ (N=6)	36€* (N=2)	150€ (N=3)
Totaal	181€		135€		91€	

Bron: K. Stuyck (* Het verschil tussen de migranten met een huis in België en het totaal van de migranten (36€ ten opzichte van 150€ is afkomstig van 1 migrant zonder huis in België die een zeer groot bedrag overmaakt aan vrouw en kinderen in Senegal)

De kwalitatieve analyse van de gesprekken met migranten die geïnvesteerd hebben in vastgoed geeft aan dat er zich twee groepen investeerders afbakenen. De eerste groep (n=9) heeft zeer recent geïnvesteerd in vastgoed in België (< 5 jaar). Deze migranten houden hun investering meestal verborgen voor het huishouden in Senegal. Hun keuze om te investeren in vastgoed in de Belgische maatschappij heeft een belangrijke invloed op het investeren (in vastgoed of een commerciële activiteit) in Senegal. Deze migranten besluiten om zich (voorlopig) te concentreren op hun leven in België en naast de bijdrage voor het huishoudbudget in Senegal geen extra overmakingen te doen. Slechts één migrant uit deze groep heeft een bouwgrond in Senegal, geen enkele respondent heeft zowel een huis in België als in Senegal. Tandian (2008) stelt dat het grote verschil tussen oude en nieuwe migranten ligt in het feit dat deze laatste van hun terugkeer geen onmiddellijk doel maken, wat bevestigd wordt door het investeren in vastgoed in de vestigingscontext. Deze migranten ervaren een dualiteit tussen het bereiken van persoonlijk succes en het nakomen van sociale verplichtingen. De migranten houden er een zeer ambivalente relatie met hun thuishaven op na. Enkel via het creëren van afstand tot het huishouden in Senegal, kan men de sociale erkenning krijgen die men nastreeft. Dit wil zeggen dat je over voldoende economisch kapitaal moet beschikken om investeringen in Senegal te kunnen maken en zo je sociale erkenning in Senegal te doen stijgen. Het accumuleren van economisch kapitaal in

België, vraagt echter belangrijke investeringen in verschillende velden van de Belgische maatschappij. Investerings die het huishouden moeilijk begrijpt en naar waarde kan schatten. In dat opzicht hebben migranten uit inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens het gemakkelijker om te investeren in hun positie in de Belgische maatschappij. Door de transnationale ervaringen van verschillende leden van het huishouden (verscheidene gezinsleden hebben reeds een Westers land bezocht) krijgen zij vaker een financiële maar ook sociale vrijgeleide om te investeren in hun leven in België.

De tweede groep investeerders in vastgoed in België (n=5) leeft reeds geruime tijd in België (> 20 jaar). Zij hebben de investeringen die zij gemaakt hebben in hun leven in België allen kunnen omzetten in een meerwaarde voor hun positie en de positie van hun huishouden in de Senegalese maatschappij en krijgen in Senegal de sociale erkenning die zij nastreefden. Alle migranten hebben naast hun huis in België minstens 1 huis in Senegal en hebben verschillende commerciële projecten voor leden van het huishouden ondersteund. De gunstige financiële situatie maakte het mogelijk om naast hun maandelijkse afbetaling in België na verloop van tijd te investeren in een grond en huis in Senegal. Twee respondenten hebben een zeer goede positie en bezitten verschillende huizen in Senegal. Het feit dat zij mogelijk aan een terugkeer denken, houdt hier verband mee.

B. Investeren in een opleiding in België

Kwalitatieve benadering

Het feit of migranten investeren in een opleiding in België (zonder te steunen op een studiebeurs) is dan weer weinig beïnvloed door de positie die de migranten innemen in de Belgische maatschappij, maar voornamelijk door de positie die de huishoudens innemen. De categorie '*opleiding België zonder beurs*' wordt goed geprojecteerd op de tweede dimensie ($\cos^2=0.413$). Migrant die afkomstig zijn uit huishoudens met een betere positie in de Senegalese maatschappij (de geïntegreerde huishoudens en inkomensrijke huishoudens) investeren duidelijker meer in een opleiding in België (zonder te steunen op een studiebeurs) dan de migranten die afkomstig zijn uit kansarme huishoudens. Niet enkel het huishouden in Senegal investeert in opleidingen voor de gezinsleden, ook de migranten investeren in België in een opleiding.

Ook de kruistabel die de positie van de migrant linkt aan de positie van het huishouden toont een gelijkaardig patroon. Het zijn voornamelijk de migranten die afkomstig zijn uit geïntegreerde en inkomensrijke huishoudens die investeren in een opleiding in België (zonder te steunen op een studiebeurs) (7 migranten). Deze migranten nemen uiteenlopende posities in in de Belgische maatschappij. De beweegredenen, beslissingen en motivaties achter deze investering worden verder uitgediept in de kwalitatieve analyse. Migrant afkomstig uit onzekere of kansarme huishoudens investeren in veel mindere mate in een opleiding in België, tenzij ze kunnen steunen op een studiebeurs (zie tabel IV.55).

Tabel IV. 55 Investeren in een opleiding in België (met en zonder studiebeurs)

	KANSARME RURALE EN KANSARME STEDELIJKE HH	ONZEKERE HH	GEÏNTEGREERDE EN INKOMENSRIJKE HH	TOTAAL
OVERLEVERS	Ntot=4 Niemand	Ntot =4 Niemand	Ntot =1 1 migrant (zonder beurs)	Ntot =9 1 migrant (zonder beurs)
OUDE ARBEIDSMIGRANTEN EN NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (WEINIG KAPITAAL)	Ntot =6 Niemand	Ntot =5 Niemand	Ntot =6 4 migranten (zonder beurs)	Ntot =17 4 migranten (zonder beurs)
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) EN SSUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN	Ntot =8 6 migranten (met beurs) 2 migranten (zonder beurs)	Ntot =6 4 migranten (met beurs) 1 migrant (zonder beurs)	Ntot =3 1 migrant (met beurs) 2 migranten (zonder beurs)	Ntot =17 11 migranten (met beurs) 5 migranten (zonder beurs)
TOTAAL	Ntot =18 6 migranten (met beurs) 2 migranten (zonder beurs)	Ntot =15 4 migranten (met beurs) 1 migrant (zonder beurs)	Ntot =10 1 migrant (met beurs) 7 migranten (zonder beurs)	Ntot =43 11 migranten (met beurs) 10 migranten (zonder beurs)

Bron: K. Stuyck (Ntot= totaal aantal huishoudens/migranten die behoren tot die cel)

Kwalitatieve benadering

In hoofdstuk 1 van deel 4 werd aangetoond dat het behalen van een Belgisch diploma een belangrijk sleutelmoment en een belangrijk kapitaal is om je positie in de Belgische maatschappij te verbeteren. Migranten kunnen bij aankomst in België wel over verschillende capaciteiten en diploma's beschikken, maar deze worden zelden erkend in het onderwijsveld in België. Het opgedane culturele kapitaal in het land van oorsprong wordt ondergewaardeerd in het gastland. Een diploma hoger onderwijs behaald in Senegal volstaat niet om dezelfde kansen te krijgen op de arbeidsmarkt dan houders van eenzelfde Belgisch diploma. Senegalese migranten met een diploma als verpleegster, boekhouder, econoom,...zijn tewerkgesteld in de horeca, bouwsector of industriële schoonmaak. Dit geeft aanleiding tot grote frustraties en psychologische moeilijkheden bij verschillende respondenten. Migranten verbergen voor hun familieleden vaak de juiste inhoud van hun baan in België. Migranten die toch de waarheid vertellen, worden zelden geloofd. Het lijkt voor de hand te liggen dat migranten die over de nodige kapitalen beschikken, zouden investeren in een extra vorming of opleiding om hun situatie in België te verbeteren. Toch

kunnen slechts weinig migranten het financieel, familiaal of psychologisch opbrengen om te investeren in een opleiding die later het verschil kan maken op de arbeidsmarkt (Van Nieuwenhuyze 2007). De eigen situatie in België, maar ook de situatie van het huishouden in Senegal spelen hierbij een belangrijke rol. De correspondentieanalyse geeft aan dat migranten die investeren in een opleiding in België behoren tot een huishouden met een goede positie in de Senegalese maatschappij. De belangrijkste reden die de respondenten en de huishoudens aanhalen voor de hoge participatie in het Belgische onderwijssysteem houdt verband met het belang dat de huishoudens in Senegal hechten aan onderwijs. De achtergebleven gezinsleden zijn ook goed opgeleid en de migrant is opgegroeid in een context waarin onderwijs belangrijk is. Verschillende respondenten (5) zijn net omwille van het behalen van een Europees diploma gemigreerd naar België. Hun migratiereden is dus specifiek terug te brengen op het maken van deze investering. Een tweede reden om te investeren in een opleiding in België die de respondenten uit **inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens** aanhalen is het feit dat zij het huishouden in Senegal minder moeten ondersteunen en zij zich kunnen concentreren op hun leven in België. Zij krijgen als het ware een vrijgeleide om een leven op te bouwen binnen de nieuwe Belgische context. Volgende respondent volgde op het moment van het interview een bijkomende medische opleiding in Brussel. Zij behoort tot de groep **overlevers** aangezien zij niet over een permanente verblijfsvergunning beschikt. Daarenboven is haar situatie in België onzeker aangezien ze niet kan steunen op een vaste of onzekere (studenten)job. Tot voor haar komst naar België werkte zij in een ziekenhuis in Senegal. De goede situatie van haar huishouden maakte het mogelijk om te sparen in Senegal. Dit geld heeft zij geïnvesteerd in een opleiding in België. Eens in België voelde zij zich verplicht om bij te dragen aan het huishoudbudget in Senegal. Haar vader heeft haar echter uitdrukkelijk gezegd dat zij niets moet opsturen zolang zij in België verblijft.

« Moi, je suis infirmière [diplôme sénégalais] et je travaillais dans un hôpital au Sénégal. Ma famille a une situation plus ou moins bien et quand je vivais au Sénégal je contribuais chaque mois juste une petite somme pour le budget familial. De cette façon je pouvais épargner un peu. Pour venir étudier ici, j'ai pris un prêt de logement. Donc, j'ai pris mon argent d'épargne (5 000 000FCFA ou 7700 euro) et de cette façon je pouvais prêter aussi 5 000 000FCFA. Avec cet argent je paie mes études, le logement, tous mes frais ici. Au début, j'ai envoyé un peu d'argent à mon papa, parce qu'au Sénégal je faisais ça aussi. Mais il m'a demandé d'arrêter. Il m'a dit que je dois penser à mon avenir. Heureusement, il a dit ça, parce que je vois beaucoup d'étudiants sénégalais qui ont tellement de problèmes d'argent ici. » (respondent 49, overlever, behoort tot een geïntegreerd huishouden, volgt een tweejarige medische opleiding in België, 2 jaar in België)

Deze respondent vertelt dat ze veel geluk heeft dat haar huishouden in Senegal geen remittances van haar verwacht. Op die manier kan zij op een rustigere manier haar studies voltooien. Tijdens het laatste terreinbezoek in Senegal (september – december 2009) werd

respondent 49 terug gecontacteerd. Haar studies in België waren in tussentijd afgelopen en zij leeft terug in Senegal. Zij kon onmiddellijk terug aan de slag in het ziekenhuis waar zij tot voorheen werkte, maar wel in een betere functie en met een beter loon.

Geen enkele **oude arbeidsmigrant, overlever die geen student is en nieuwe arbeidsmigrant met weinig kapitaal** behorend tot een huishouden met een minder goede positie in de Senegalese maatschappij investeert in een opleiding in België. Hun eigen positie in de Belgische maatschappij én de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij liggen aan de basis van deze keuze. Verschillende **oude arbeidsmigranten en overlevers** zijn laaggeschoold en hebben weinig ervaring met onderwijs in Senegal. Het volgen van een opleiding in België schrikt hen dan ook af. Daarenboven legt het huishouden in Senegal een belangrijke financiële en sociale druk om remittances over te maken. Tijd investeren in een opleiding betekent minder tijd om te werken en geld te verdienen. De beslissing om te migreren was meestal van financiële aard. Hun uitgaven in België worden tot een minimum beperkt om toch aan de vraag in Senegal te kunnen voldoen. Verscheidene respondenten beseffen echter dat het migratieproject een langetermijnproject zal zijn en dat investeren in de Belgische context nodig is om zowel aan de uitgaven in België als in Senegal te kunnen voldoen. Deze zoektocht naar evenwicht verloopt bij hen zeer problematisch. Deze groep wordt dan ook vaker geconfronteerd met geldproblemen, schuldgevoelens en psychologische moeilijkheden.

De **nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal** die investeren in een opleiding in België behoren allen tot de onzekere huishoudens. Eén migrant (respondent 28, nieuwe arbeidsmigrant met veel kapitaal) vormt de uitzondering en behoort tot een kansarm ruraal huishouden. Hij heeft zonder studiebeurs geïnvesteerd in een opleiding in België. Het feit dat hij samenleeft met een Belgische partner die voor de nodige ondersteuning zorgt, is een belangrijke factor in de beslissing om terug te gaan studeren. Hij vertelt echter dat zijn huishouden in Senegal deze keuze zeer moeilijk begrijpt. Toch was dit achteraf beschouwd een zeer goede keuze. Hij heeft nu een graduaatdiploma behaald en kan elke maand een grote som geld opsturen naar het huishouden in Senegal, iets wat hij tot voorheen niet kon. Zijn lidmaatschap bij het huishouden in Senegal heeft echter enkele jaren onder druk gestaan omwille van zijn beslissing om te investeren in een opleiding in België:

« Parce que comme on a toujours entendu qu'ici en Europe quand tu arrives, le lendemain tu trouves du travail. Mais quand tu arrives ici et après des mois tu n'as rien trouvé et que ta mère voit que tu as des difficultés à envoyer de l'argent, ils commencent à paniquer. Ils vont se dire que tu ne veux pas envoyer. Ça peut être des sources de conflits. A un moment donné, j'ai décidé de retourner à l'école. Quand j'ai dit à ma mère que je retourne à l'école, elle n'a rien compris de ça. Parce que tu viens juste en Europe et vouloir continuer à étudier, c'est jamais vu. Quand tu viens ici c'est pour travailler et pour envoyer de l'argent. Mais moi j'ai dit non, et j'ai continué mes études. Et heureusement, je crois. Il y a beaucoup de Sénégalais qui ont cette envie, mais qui n'arrivent pas à le

réaliser. Mais comme j'ai ma femme ici qui est à côté de moi et qui peut m'accompagner, je pouvais me permettre de faire ce que j'avais envie de faire. C'était d'étudier. Là-bas, c'était peut-être l'envoi de l'argent tous les mois. Mais, j'ai tenu bon, et j'ai continué mes études. Et aujourd'hui, je suis persuadé que j'ai fait le bon choix. » (respondent 28, Belgische partner, graduaatdiploma België)

Voor **de nieuwe arbeidsmigranten met veel kapitaal** is het een zeer weloverwogen keuze om te investeren in een opleiding in België. Verschillende respondenten beschikken over sociaal kapitaal in de vorm van een relatie met een Belgische partner. Dit geeft hen vaak meer economische zekerheid en huisvestingszekerheid in België. Voor deze migranten is het een hele uitdaging om een evenwicht te vinden tussen uitgaven verbonden met de maatschappij van vestiging en herkomst. Twee nieuwe arbeidsmigranten kunnen niet steunen op een Belgische partner en hebben grote inspanningen moeten doen om te investeren in een opleiding in België. Deze migranten werkten overdag 8 uur en volgden hun opleiding in avondonderwijs. Op die manier konden zij beide investeringen (in een opleiding in België en in het huishouden in Senegal) met elkaar combineren. Het vraagt echter veel doorzettingsvermogen om beide aspecten te combineren. Uiteindelijk integreren de migranten die geslaagd zijn in een bijkomende opleiding wel beter in de arbeidsmarkt in België. Zij zijn duidelijk meer tevreden over hun tewerkstellingssituatie en loon. De verschillende nieuwe arbeidsmigranten die geslaagd zijn in hun opleiding ondersteunen het huishouden ook duidelijk meer na het behalen van het diploma. Daarenboven investeren zij na het behalen van het diploma ook meer in een commerciële activiteit in Senegal of in vastgoed in Senegal. Op die manier willen ze hun lidmaatschap dat onder druk kwam te staan tijdens de periode dat ze hun opleiding volgden, terug verstevigen.

3.3.4 Ondersteunen van collectieve projecten

De derde dimensie van de correspondentieanalyse representeert slechts 9.48% van de oorspronkelijke informatie. Deze dimensie bevat echter belangrijke informatie over de categorieën die betrekking hebben op het al dan niet ondersteunen van collectieve projecten. Collectieve remittances worden gedefinieerd aan de hand van het doel waarvoor deze remittances gebruikt worden. Zij beogen steeds een collectieve winsituatie voor een groep van ontvangers. Er worden dus collectieve belangen nagestreefd in plaats van private winst of winst in huishoudelijk verband. De grote meerderheid van deze projecten betreffen gemeenschapsprojecten in Senegal, meestal in de gemeenschap van herkomst. Andere collectieve projecten kunnen teruggevonden worden in de religieuze sfeer. Er zal in dit deel enkel ingegaan worden op gemeenschapsprojecten aangezien dit type van collectieve remittances tijdens het veldwerk voornamelijk aan bod kwam.

De gekwadrateerde cosinussen van deze categorieën bedragen 0.569. Beide categorieën worden dus goed gerepresenteerd op deze as, elke categorie aan de andere kant van het centrum. Ook de inkomensrijke huishoudens (0.248) en kansarme rurale huishoudens

(0.351) worden goed geprojecteerd op deze as in de buurt van de categorie '*collectieve projecten*'. De derde dimensie suggereert dus dat migranten uit kansarme rurale huishoudens of inkomensrijke huishoudens of de huishoudens zelf eerder investeren in collectieve projecten dan migranten behorend tot andere huishoudens.

De tabel die de posities van de huishoudens kruist met de posities van de migranten bevestigt de resultaten van de correspondentieanalyse, maar geeft een meer genuanceerd beeld. In totaal ondersteunen 17 migranten en 11 huishoudens collectieve projecten. Alle migranten die geboren en opgegroeid zijn op het platteland en waarbij het huishouden daar nog steeds woont, ondersteunen op één of andere wijze een collectief doel ten voordele van hun dorp van herkomst (7 migranten). Ook de huishoudens dragen bij aan het collectieve belang van het dorp, in de vorm van financiële steun, arbeid of inzet in de vereniging (7 huishoudens). Gemeenschapsprojecten uitgevoerd door Senegalese migranten in Frankrijk en hun gemeenschap van oorsprong (voornamelijk de regio van de Senegalvallei) zijn reeds veelvuldig beschreven in de Franse literatuur (Lavigne-Delville 1991; Yatera & Le Masson 2007; Dia 2008). In België is er tot op heden echter zeer weinig informatie beschikbaar over de invloed en mogelijkheden van collectieve projecten voor zowel de migrant als de gemeenschap van oorsprong. Dit wordt verder besproken in de kwalitatieve analyse.

Alle inkomensrijke huishoudens (3 huishoudens) ondersteunen collectieve projecten. Hoewel alle inkomensrijke huishoudens momenteel in Dakar wonen, zijn twee van de drie gezinshoofden geboren op het platteland. Deze gezinshoofden hebben beslist om op individuele wijze het dorp van herkomst vooruit te helpen (in hun geboortedorp is er geen dorpsvereniging). Eén gezinshoofd heeft bijvoorbeeld ingestaan voor de bouw van het gezondheidscentrum in het dorp en de bouw van de watertoren. Een ander huishouden helpt het dorp elk jaar aan de nodige medicatie en schoolbenodigdheden. Deze huishoudens kunnen omwille van hun zeer goede economische situatie zulke donaties geven. Altruïsme is echter niet het enige motief. Beide gezinshoofden zijn (of waren) namelijk eveneens politiek actief en er schuilen dus eveneens politieke belangen achter deze investering in collectieve projecten. Het inkomensrijke huishouden waarbij het gezinshoofd in Dakar geboren is, helpt veelvuldig ontwikkelingsprojecten in gebieden die hem nauw aan het hart liggen of waar hij doorheen zijn leven mee verbonden geraakt is. Ook 1 migrant afkomstig uit een inkomensrijk huishouden ondersteunt het geboortedorp van zijn ouders.

Tabel IV. 56 Ondersteuning van collectieve projecten door de migranten en hun huishoudens

	KANSARME RURALE HH	KANSARME STEDELIJKE HH EN ONZEKERE HH	GEÏNTEGREERDE HH	INKOMENS- RIJKE HH	TOTAAL
OVERLEVERS	Ntot=3 3 hh 3 migranten	Ntot =5 NIEMAND	Ntot =1 NIEMAND	Ntot=0	Ntot =9 3 hh 3 migranten
OUDE ARBEIDSMIGR. EN NIEUWE ARBEIDSMIGR. (WEINIG KAPITAAL)	Ntot =2 2 hh 2 migranten	Ntot =9 2 migranten	Ntot =5 niemand	Ntot =1 1 hh	Ntot =17 3 hh 4 migranten
NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN (VEEL KAPITAAL) EN SUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN	Ntot =2 2 hh 2 migranten	Ntot =12 1 huishouden 6 migranten	Ntot=1 1 migrant	Ntot =2 2 hh 1 migrant	Ntot =17 5 hh 10 migranten
TOTAAL	Ntot =7 7 huishoudens 7 migranten	Ntot =26 1 huishouden 8 migranten	Ntot= 7 1 migrant	Ntot =10 3 hh 1 migrant	Ntot =43 11 hh 17 migranten

Bron: K. Stuyck (Ntot= totaal aantal huishoudens/migranten die behoren tot die cel)

Slechts 1 ander huishouden (een kansarm stedelijk huishouden waarvan de migrant een succesvolle gediplomeerde is) ondersteunt eveneens een collectief project. Het gezinshoofd van dit huishouden is opgegroeid in de regio van de Senegalvallei en ondersteunt collectieve projecten voor het dorp van herkomst. Uit het interview met dit huishouden werd duidelijk dat het gemeenschapsgevoel met het dorp van herkomst nog steeds zeer sterk is. Dit huishouden heeft recent nog een huis gebouwd in het geboortedorp van het gezinshoofd om te kunnen verblijven bij speciale gelegenheden. De collectieve bijdrage die zij leveren ten voordele van hun dorp wordt in Dakar opgehaald tijdens de maandelijkse vergadering die gehouden wordt met alle voormalige inwoners van het dorp die nu in Dakar wonen. Op die manier voelen deze huishoudens een sterke sociale druk om bij te leggen. Bij 27 huishoudens is het gezinshoofd eveneens geboren op het platteland, maar worden er noch door de migrant, noch door het huishouden remittances overgemaakt bestemd voor collectieve doelen. Deze dorpen hebben echter geen dorpsvereniging of migrantenvereniging die de collectieve belangen van het dorp behartigen waardoor de sociale druk om een collectief doel te steunen veel kleiner is.

Negen migranten ondersteunen eveneens collectieve projecten. Deze groep komt niet tot uiting in de correspondentieanalyse aangezien het een zeer diverse groep is. Twee migranten ondersteunen een collectief project in de regio van de Senegalvallei. Beide migranten zijn wel opgegroeid in Dakar, maar hebben nog een sterke binding met deze regio omwille van familiebanden. Beide migranten dragen bij aan de vereniging van het dorp.

Twee migranten die afkomstig zijn uit andere steden dan Dakar ondersteunen ook collectieve projecten. Eén migrant is afkomstig uit Louga en één migrant is afkomstig uit Thiès. De migrant uit Thiès is lid van een vereniging die inspeelt op de noden van de hele regio Thiès. De migrant uit Louga is aangesloten bij een internationale migrantenvereniging die migranten uit de stad Louga verenigt. Deze vereniging slaagt met de bijdragen van alle leden erin om (grootschalige) projecten uit te voeren, zoals bijvoorbeeld de renovatie van een regionaal ziekenhuis. Vijf andere migranten ondersteunen collectieve projecten in Senegal die niet onmiddellijk verband houden met hun herkomst, maar waar zij door middel van netwerken in België mee verbonden geraakt zijn (bijvoorbeeld via een stedenband). Deze vijf migranten behoren allen tot de succesvolle gediplomeerden.

Kwalitatieve benadering

De correspondentieanalyse geeft weer dat collectieve projecten het meest ondersteund worden door (migranten uit) rurale huishoudens. Ook inkomensrijke huishoudens in Senegal staan in voor collectieve projecten. De beweegredenen van hun collectieve bijdrages zijn een mix van altruïsme en politieke doeleinden.

Internationale auteurs die de collectieve bijdragen van Senegalese migranten bestudeert (Quiminal 1991; Dupuy 1990; Durand et al. 1996; Goldring 2003) bevestigen de vaststelling dat collectieve projecten het meest ondersteund worden in rurale gebieden. Deze gebieden hebben het sterkst te leiden onder achterstelling en hebben het meeste nood aan financiële input om collectieve projecten op te starten. De decentralisatiepolitiek die in 1997 doorgevoerd werd op aansturen van het IMF gaf meer bevoegdheden en verantwoordelijkheden aan lokale overheden. Deze ontbraken echter financiële middelen om bijvoorbeeld de decentralisatie van het onderwijssysteem en de gezondheidszorg verder uit te bouwen. Rurale inwoners en meer bepaald migranten uit deze rurale dorpen namen steeds vaker het voortouw om financiële middelen te vinden en partnerschappen aan te gaan om projecten op te zetten. Dorpsverenigingen en migrantenorganisaties zagen dus veel sneller het licht in rurale gebieden (voornamelijk in de perifeer gelegen regio aan de Senegalrivier waar ook de eerste internationale migranten richting Frankrijk vandaan kwamen).

Het terreinwerk zowel in België als in Senegal geeft meer inzicht in de werking van één Senegalese dorpsvereniging²⁹. Door zowel enkele migranten die deel uitmaken van de dorpsvereniging in België als enkele leden van de dorpsvereniging in Senegal te contacteren, worden er inzichten verkregen in de succesfactoren, problemen en tegenstrijdigheden die hieruit voortvloeien. In hoofdstuk 1 van deel vier werd reeds beschreven dat de dorpsvereniging tot stand is gekomen op initiatief van de migranten in België. Dit zijn allen eerste generatiemigranten die maximum 15 jaar in België wonen, met uitzondering van 1

²⁹ In België werden meerdere migrantenorganisaties (waaronder 1 dorpsvereniging) gecontacteerd die collectieve projecten ondersteunen. In Senegal werd slechts de overeenstemmende dorpsvereniging gecontacteerd.

migrant die reeds meer dan 25 jaar in België woont. Deze migrant vormt de brugpersoon waardoor andere migranten afkomstig uit het dorp voor België als migratieland kozen. Naar analogie van vele dorpsverenigingen in Frankrijk die geassocieerd zijn met verenigingen in een dorp aan de Senegalrivier, hebben de migranten in België besloten om op gelijkaardige wijze iets te betekenen voor hun dorp van herkomst. Ook in het dorp van herkomst is er een dorpsvereniging opgericht die mee instaat voor het slagen van de projecten. Het grootste project dat reeds uitgevoerd werd, betreft de bouw van een school met negen klassen. Hoofdstuk 2 van deel 4 gaf weer dat de hele dorpsgemeenschap mee profiteert van het scholenproject dat ondersteund wordt door de dorpsvereniging.

De belangrijkste problemen die de migranten in België aangeven hangen samen met de organisatorische ondersteuning van de vereniging. Deze vereniging heeft zich slechts na verschillende jaren kunnen organiseren tot een vzw aangezien zij zich eerst de Belgische wetgeving eigen moesten maken. Nu ze erkend zijn als vzw is het gemakkelijker om subsidies aan te vragen en eventueel financiële ondersteuning te krijgen voor bepaalde projecten. Erkend worden als NGO is een nog moeilijkere administratieve stap. Ook Meireman (2003) die een bevraging deed bij migrantenassociaties in België kwam tot een gelijkaardige bevinding. Een tweede probleem dat ter sprake kwam bij de migrantenvereniging in België heeft te maken met het controleren van de uitgaven ter plaatse. Volgende migrant die lid is van de vereniging in België geeft dit weer:

« R : Pour nous, c'est un peu frustrant que nous ne pouvions pas contrôler l'argent.

I : Est-ce que vous pensez qu'il y a abus de confiance ?

R : Non, je ne pense pas, mais bon, nous voulons mieux savoir qu'est-ce qui se passe avec l'argent. » (respondent 1, overlever, kansarm ruraal huishouden, maakt deel uit van de dorpsvereniging in België)

Tot voorheen nam iemand van de dorpsvereniging in België het geld mee ter plaatse en overhandigde het aan de dorpschef. Wanneer de migrant dan terugkeerde naar België, kon er niet gecontroleerd worden waaraan het geld precies besteed werd. Om die reden heeft de vereniging een bankrekening in Senegal geopend waarbij er telkens beter gecontroleerd kan worden waarvoor bepaalde sommen geld opgenomen worden. Zulke beslissingen zijn niet altijd gemakkelijk te begrijpen door de dorpsoverste en dorpsoudsten in Senegal. De succespunten die de vereniging in België opsomt, hebben te maken met het feit dat het dorp in sterke mate achter de projecten staat en ook mee instaat voor de projecten (daarom niet met financiële steun, maar met werkkrachten). De vraag naar de te ondersteunen projecten komt vanuit het dorp. Op die manier is de lokale bevolking sterk betrokken bij de projecten en is er een gevoel van 'ownership' (de lokale bevolking heeft namelijk het gevoel dat het project mee van hen is). De dorpschef verduidelijkt dit:

« I : Comment sont les besoins du village sélectionné, c'est ici dans le village, ou dans les associations autre part ?

R : Oui, la base de l'association est ici (dans le village). Donc, nous faisons des réunions et nous mettons tous les projets sur la table. On discute, et on décide, nous voulons faire ça. Donc, c'est le village qui décide.

I : Et après on fait la communication avec les associations dans le monde ?

R : Voilà justement. Nous disons que nous nous sommes réunis pour discuter les projets et que nous avons besoin d'une telle somme. Et ils se réunissent et ils envoient. Dès que la somme arrive on va faire une assemblée générale pour lancer les travaux quoi. Sans les participations des migrants, ce n'est pas possible, mais sans les villageois ce n'est pas non plus possible. Les contributions ici dans le village sont modestes. Mais ceux qui sont là, ils ont leurs forces, ils travaillent, ils travaillent bien. » (dorpschef)

Dat dit gevoel van 'ownership' zeer belangrijk is, kan opgemaakt worden uit het mislukken van bepaalde collectieve projecten die uitgaan van andere migrantenorganisaties die ten goede staan van bijvoorbeeld een hele regio of stad. Aangezien de noden van een hele regio zeer divers zijn, wordt er meestal vanuit de migrantenorganisatie beslist welke projecten ondersteund worden. Deze manier van werken blijkt minder duurzaam te zijn en projecten mislukken vaker.

De dorpsvereniging ter plaatse krijgt ook te maken met een aantal problemen die meestal samengaan met de implantatie van de projecten. Zo zijn de dorpsbewoners niet opgeleid om projecten in goede banen te leiden en om indien nodig druk uit te oefenen bij lokale of nationale overheden. Voor het schoolproject bijvoorbeeld is de vereniging afhankelijk van de Staat die leerkrachten moet zenden. De meeste leerkrachten zijn opgegroeid in Dakar en het is voor hen niet altijd gemakkelijk om zich aan te passen aan de harde leefomstandigheden aan de Senegalrivier. Sommige leerkrachten vertrekken voor het einde van het schooljaar waardoor de lessen niet gegarandeerd kunnen worden of waardoor er grote klassen ontstaan. De directeur van de school omschrijft dit als volgt:

« Un des problèmes c'est la continuité des enseignants. Pas tous les enseignants sont bons, ou ils partent avant la fin de l'année scolaire. Ce sont des problèmes que nous devons résoudre ici. Les migrants ne peuvent rien faire. » (directeur lagere school)

Sommige dorpsbewoners halen de politieke belangen van sommige initiatiefnemers ook aan als mogelijke negatieve factor. De mentaliteitsverschillen tussen de migranten en de dorpsbewoners worden door beide partijen als belemmerende factoren beschouwd, waaraan gewerkt moet worden. De overdracht van kennis die de migranten opgedaan hebben in België loopt hierdoor niet altijd probleemloos. De succeselementen zijn echter veel groter dan de negatieve punten. Zo geven alle geënquêteerde dorpsbewoners aan dat op het gebied van onderwijs, maar ook op het gebied van watervoorziening het dorp enorm vooruit gegaan is sinds de oprichting van de vereniging. Het feit dat onderwijs nu voor iedereen toegankelijk is, wordt eveneens geprezen, hoewel sommige dorpsbewoners het moeilijk hebben met het schoolgeld van 500FCFA per jaar (0,75€). De schooldirecteur vertelt

echter dat hij samen met de ouders naar een oplossing zoekt, en in sommige gevallen het schoolgeld betaalt met de kassa van de school.

Het ondersteunen van collectieve projecten is enkel mogelijk door middel van een goede transnationale connectie. Transnationale migratie maakt dat zowel de 'achtergebleven' dorpsbewoners als migranten deel uitmaken van een transnationale wereld waarbij informatie, geld en goederen over de grenzen heen uitgewisseld worden, niet enkel op bipolaire wijze tussen België en Senegal, maar zelfs op multipolaire wijze met migranten die zich gevestigd hebben in andere delen van de wereld. Niet enkel de vereniging in België draagt bij voor collectieve projecten in het dorp, maar eveneens migranten die zich in andere landen gevestigd hebben. Het dorp staat zo in verbinding met de hele wereld en ondanks het verlies aan arbeidskrachten in het dorp, danken zij een deel van hun ontwikkeling aan deze transnationale connectie met de rest van de wereld. Migrantenorganisaties overal ter wereld en dorpsbewoners ter plaatse kunnen dus heel wat bijbrengen aan de ontwikkeling van een dorp. In België gebeurt er op dat vlak echter nog maar zeer weinig. Frankrijk heeft bijvoorbeeld met Senegal en Mali co-ontwikkelingsprogramma's waar ontwikkelingsorganisaties en migrantenorganisaties samenwerken. In andere Europese landen zijn nochtans voorbeelden te vinden van goede samenwerking tussen herkomstlanden en migrantenorganisaties. Frankrijk heeft bijvoorbeeld met Senegal en Mali co-ontwikkelingsprogramma's waar ontwikkelingsorganisaties en migrantenorganisaties samenwerken. Deze co-ontwikkelingssamenwerking is echter het resultaat van een lang proces. Aanvankelijk (in de jaren 1970 en 1980) was het Franse beleid sterk gericht op de terugkeer van migranten naar het herkomstland (door middel van het uitkeren van een terugkeertoelage). Later kwam de nadruk te liggen op een eenzijdige ontwikkeling van het land van herkomst (om migratie tegen te gaan). Langzaam maar zeker is deze benadering geëvolueerd naar een co-ontwikkelingsbeleid, waarbij uitgegaan wordt van de idee dat zowel de civiele maatschappij in Frankrijk als in het herkomstland als migranten moeten betrokken worden in de ontwikkeling van het herkomstland. Migrant worden aldus erkend als centrale actoren in de Franse ontwikkelingssamenwerking (Wets *et al.* 2004). De succesfactoren van verschillende Franse co-ontwikkelingsprogramma's liggen onder meer in de transnationale aanpak waarbij lokale autoriteiten zowel in Frankrijk als in het land van oorsprong partnerschappen kunnen aangaan. Het doel is om culturele, technische en economische samenwerking te stimuleren. De Franse overheid heeft gezorgd voor de oprichting van overlegplatforms en een institutionalisering van de programma's. Dit heeft significante veranderingen veroorzaakt zowel in de definitie van het beleid en de activiteiten van de migranten. De creatie van een institutioneel kader moedigde de formalisering van migrantenactiviteiten aan. Dit heeft geleid tot de creatie van formele verenigingen die een officiële structuur voorzagen waar voorheen vele informele verenigingen waren. Co-ontwikkelingsbeleid heeft een grote bijdrage geleverd aan het vormen van transnationale ontwikkelingsnetwerken (Lacroix 2009; Lacroix 2005). Het co-ontwikkelingsbeleid is echter

delicaat. Ze veronderstelt een samenwerking tussen de verschillende partners van de organisatie: de lokale bevolking, lokale partners (de dorpsassociaties, de lagere overheden,...) en de geldschietters zowel in Frankrijk als in het land van herkomst. Daarbij moet nog een evenwicht gezocht worden tussen de noden van de bevolking, de beschikbare middelen en de gefinancierde projecten. De meeste projecten hebben ook betrekking op landelijke gemeenschappen. Daar is het mogelijk een volledig dorp te mobiliseren voor een project. De kosten worden gedeeld en de baten zijn voor iedereen. In een stedelijke context is het een stuk moeilijker om hetzelfde te realiseren (Wets *et al.* 2004). Er mag echter nooit uit het oog verloren worden dat remittances privaat geld zijn. De migranten uit het eigen onderzoek uiten de vrees dat zij naast de druk om te participeren in de Belgische maatschappij, de druk van het huishouden in Senegal, nog een extra druk opgelegd krijgen om het land van herkomst mee te ontwikkelen. Een bevoorrechte getuige noemt dit de 'triple taxation' die migranten opgelegd krijgen, maar remittances blijven een privé-aangelegenheid:

« Vous savez que la tendance maintenant est de dire que le migrant envoie beaucoup d'argent, donc, c'est un gros potentiel dans la question de développement. Les migrants ont peur qu'on les impose ce que j'appelais la triple taxation des migrants. Un migrant, quand il travaille ici, c'est quelqu'un qui est taxé comme un citoyen ordinaire, première taxation. Deuxième taxation, sa famille au pays, il envoie entre un tiers et un quart de son revenu. Ça et troisième, on veut maintenant, qu'ils donnent encore une partie pour les ONG et pour le développement. Ce sont des charges très lourdes. Pourtant, on vit ici, et on a les mêmes besoins qu'un citoyen ordinaire. Mais on les mets dans des situations économiques très très précaires. A la longue. Mais, ils arrivent à s'intégrer, à devenir des citoyens normaux. Mais économiquement si on prend la gorge comme ça, ils n'arriveront jamais. » (pioniermigrant, leeft al meer dan 20 jaar in België).

3.4 BESLUIT

In dit hoofdstuk hebben we ons gericht op remittancespraktijken die het gevolg zijn van de relatie tussen de positie van de migrant en de positie van zijn of haar huishouden. In het eerste en tweede deel kwamen de sociale, culturele, symbolische en intrinsieke karakteristieken aan bod die een belangrijke invloed hebben op het denkproces dat uiteindelijk leidt tot remittancespraktijken. Het derde deel behandelt de remittancespraktijken zelf, telkens vanuit een kwantitatieve en kwalitatieve benadering. Om de mate van correspondentie tussen bepaalde sociaal-economische variabelen van zowel de migranten als de huishoudens en bepaalde remittancespraktijken te analyseren, werd er beroep gedaan op een correspondentieanalyse. Deze analyse laat toe om data te verkennen, te reduceren en te structureren en visueel voor te stellen in bi-plots. Deze techniek bleek een vruchtbare weg om enkele verbanden bloot te leggen. De correspondentieanalyse gaf twee belangrijke correlaties weer in verband met het bedrag dat huishoudens ontvangen van hun migrant in België. In de eerste plaats worden de kleinste bedragen ontvangen door de

huishoudens met de beste posities in de Senegalese maatschappij (dit betekent echter niet noodzakelijk dat de grootste bedragen ontvangen worden door de armste huishoudens). Ten tweede worden de grootste bedragen gegeven door de migranten met de beste posities in de Belgische maatschappij. De kwalitatieve analyse liet echter opmerken dat migranten met de beste posities in de Belgische maatschappij (bijvoorbeeld omwille van het Belgische diploma, een goede werksituatie, het huwelijk met een Belgische partner,...) de meeste invloeden ondervinden van de Westerse maatschappij en meer veranderingen in hun denkpatroon incorporeren dan migranten met preciaire posities in de Belgische maatschappij. Deze verandering in denkpatroon leidt echter niet tot een breuk met het directe huishouden in Senegal. De huishoudens van migranten met de beste posities in de Belgische maatschappij worden het meest veelvuldig ondersteund (tenzij het huishouden zelf een zeer goede positie in de Senegalese maatschappij inneemt). Wel zijn deze migranten selectiever in het doel waarvoor zij remittances versturen (zo worden volgens de migranten doelloze uitgaven zoals de aankoop van bepaalde elektronicasnufjes of uitgaven voor allerlei feesten afgekeurd). Ook zijn zij selectiever naar de ontvangers toe. Verre verwanten en kennissen worden na verloop van tijd veel minder ondersteund.

Investeren in de Senegalese maatschappij wordt door de migranten gedaan vanuit twee belangrijke motivaties. Enerzijds vanuit eigen winstmotief en anderzijds vanuit een motivatie van *'tempered altruïsme'* (Stark 1991), waarbij de investeringen geplaatst moeten worden binnen een familiekader van beslissingen en waarbij de migrant eigen voordelen afweegt ten opzichte van voordelen voor het huishouden in Senegal. De correspondentieanalyse geeft weer dat deze investeringen (voornamelijk die investeringen waarvoor een groot economisch kapitaal nodig is) voornamelijk correleren met de positie van de migrant in de Belgische maatschappij. De investering in vastgoed in Senegal is voor migranten met een preciaire situatie in België bijvoorbeeld niet mogelijk. Op deze manier lijkt het dat de huishoudens weinig invloed hebben op deze investeringen. Economisch bekeken, zijn het dan wel de migranten die deze beslissing maken, maar het huishouden in Senegal heeft indirect ook een belangrijk invloed op deze beslissing. De symbolische en sociale druk die het huishouden en de Senegalese maatschappij opleggen aan de migrant om te investeren in Senegal is groot. Om te voldoen aan deze druk, om aanvaringen met het huishouden te vermijden en om op die manier het lidmaatschap in de Senegalese maatschappij te bestendigen, beslissen vele migranten om te investeren in een (kleine) economische activiteit voor leden van het huishouden. De symbolische en sociale dimensie van deze investering is vaak dus veel belangrijker dan de economische dimensie.

Investeren in vastgoed in de Belgische maatschappij is slechts weggelegd voor die migranten met een betere positie in de maatschappij. Dit leidt echter tot belangrijke aanvaringen met leden van het directe huishouden, die dit ervaren als een breuk met de afkomst van de migranten (zeker voor de migranten die nog maar recent in België zijn aangekomen). Investeren in een opleiding in België correleert dan weer met de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij. Slechts die migranten die opgevoed zijn binnen een kader

waar onderwijs belangrijk is en die migranten die het psychologisch, familiaal en financieel kunnen opbrengen om te investeren in een opleiding, gaan over tot zulke investeringen. Tot slot werd er dieper ingegaan op de collectieve remittances. Deze remittances worden voornamelijk overgemaakt door migranten die behoren tot rurale huishoudens en waar de huishoudens nog steeds op het platteland wonen. Deze vorm van remittances is slechts mogelijk door middel van een goede transnationale connectie tussen de dorpsbewoners en de migranten elders in de wereld. Hoewel het niet steeds gemakkelijk is om de zienswijze van de migranten te verenigen met de zienswijze van het dorp, hebben zulke projecten belangrijke potenties die tot op heden door Belgische NGO's en overheden onbenut blijven. Hierop wordt verder ingegaan in het algemeen besluit.

DEEL V:
ALGEMEEN BESLUIT

5.1 ONDERZOEKSOPZET

Uit diverse studies blijkt dat de omvang en het belang van remittances voor de ontvangende landen steeds maar aangroeit. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat deze remittances tijdens de voorbije jaren in het centrum van de belangstelling staan van de wetenschappelijke literatuur die zich richt op de verhouding tussen noord en zuid. Dit wetenschappelijk onderzoek kan grofweg in twee categorieën ingedeeld worden. Er is het macro-economisch onderzoek dat bijvoorbeeld het aandeel van remittances becijfert in het bruto binnenlands product van een ontvangend land. Een tweede groep onderzoekers beschouwt remittances vanuit een micro-perspectief en bestudeert niet zozeer de globale economische gevolgen van deze remittances, maar ontrafelt in detail de sociale en economische gevolgen die zulke geldstromen kunnen meebrengen voor de ontvangende gemeenschap. Hier treedt een duidelijke tweespalt op tussen enerzijds auteurs die vaststellen dat remittances de lokale ontvangende maatschappij op diverse wijzen ontwrichten en anderzijds auteurs die wijzen op de positieve effecten van toegestuurde remittances voor lokale gemeenschappen. Vanuit sociaal-geografisch perspectief kunnen op dit debat echter belangrijke kritieken geformuleerd worden, waarop dit onderzoek een antwoord heeft trachten te bieden. Het transnationale onderzoeksmodel dat opgesteld werd in het eerste deel van dit werk en waarop de methodologie en de empirische analyse gestoeld is, is het resultaat van een antwoord op vier vastgestelde tekortkomingen:

In de eerste plaats focust het internationale remittancesdebat zich voornamelijk op de betekenis van remittances voor het land van oorsprong van de migrant. Er is weinig aandacht voor de Westerse context waarin de migranten het achterliggende surplus realiseren. Dit onderzoek heeft aangetoond dat de participatie van de migranten in de gastmaatschappij een belangrijke invloed heeft op de beslissingen die migranten maken in functie van remittances. Migrantten trachten een evenwicht te zoeken tussen investeren in het gastland en in hun land van oorsprong. Hun manier van geldbeheer en de remittancespraktijken zijn een uiting van deze zoektocht. Dit onderzoek heeft remittancespraktijken dan ook bestudeerd vanuit het standpunt van de migrant binnen de bredere structuren van het huishouden. Remittances verbinden de migrant in België en zijn huishouden in Senegal door middel van de overdracht van geld, goederen en kennis. Zowel in het onderzoeksmodel, de methodologie als de analyse werd de verbinding tussen vertrek- en aankomstplaats gelegd. Het meest vernieuwende van dit onderzoek ligt dan ook in de mogelijkheid om beide werelden met elkaar te verbinden door zowel de migrant in België als zijn huishouden in Senegal aan het woord te laten.

Ten tweede worden remittances nog steeds zeer economisch benaderd. Remittances zijn echter veel meer dan economische berekeningen alleen. Sociale, culturele en symbolische elementen spelen een belangrijke rol bij remittancespraktijken. Slechts weinig studies leggen

echter de relatie tussen economisch kapitaal (de effectieve overmakingen) en andere kapitaalsvormen. Om de connectie tussen sociale, culturele, economische en symbolische elementen beter te begrijpen, werd er in dit onderzoek gebruik gemaakt van de kapitaalsbegrippen van Bourdieu. Hoewel uitgedrukt in economische termen als kapitaal, uitwisseling en accumulatie, is de terminologie van Bourdieu expliciet gericht op het overstijgen van het rationele actor-perspectief. Daarenboven legt Bourdieu de nadruk op de converteerbaarheid van verschillende vormen van kapitaal, wat zeer belangrijk is bij remittancespraktijken. De converteerbaarheid van economisch kapitaal (remittances) in andere vormen van kapitaal bepaalt mee de uiteindelijke remittancespraktijken. Bourdieu's werk legt niet de nadruk op de converteerbaarheid van kapitaal over de grenzen van de staat heen. Het transnationale handelingsmodel dat opgesteld werd in het eerste theoretische deel, bouwt verder op het handelingsmodel van Bourdieu en overstijgt expliciet de grenzen van de staat in de analyse van kapitaalsconversie.

De derde tekortkoming hangt samen met het feit dat internationale literatuur te weinig aandacht besteedt aan structurele factoren die aan de basis kunnen liggen van remittancespraktijken, en aan de dynamiek tussen individuele en structurele factoren. Remittancespraktijken worden nog vaak bestudeerd alsof migranten vrij zijn van beperkingen en als het ware geheel vrije keuzes kunnen maken. Met de introductie van de '*new economics of labour migration theory*' (waarbij de migrant en het huishouden als één eenheid beschouwd worden) en de transnationale omwenteling in het migratieonderzoek komt hierin enige verandering. Dit onderzoek gebruikt het denkwerk van Bourdieu om het leven van migranten in relatie te brengen met structurele omstandigheden die niet hun keuze zijn. De termen *habitus* en *veld* bleken bruikbare concepten om deze tweedeling te overstijgen. Deze structurele omstandigheden worden bestudeerd op verschillende schaalniveaus, van het niveau van het huishouden waarbinnen individuen zich bevinden, naar grotere sociale velden (bijvoorbeeld de invloed die migranten ondervinden van bepaalde migratiewetten opgesteld door de gastmaatschappij).

De vierde tekortkoming hangt samen met kritiek op de transnationale literatuur en heeft betrekking op de onderzoekscontext en de methodologie. Deze positioneert transnationale praktijken zoals remittances al te vaak in een '*space of flows*', zonder concrete verankeringspunten. Maar processen vinden altijd ergens plaats. In navolging van Sassen werden remittancespraktijken bestudeerd als '*emplaced*', dit wil zeggen '*within*' en '*through places*'. Remittancespraktijken werden dus bestudeerd binnen de context van de migrant in de Belgische maatschappij ('*within places*'), binnen de context van het huishouden in de Senegalese maatschappij ('*within places*') en doorheen de relatie tussen beide contexten ('*through places*').

Hoewel het transnationale handelingsmodel dat opgesteld werd om aan deze 4 kritieken het hoofd te bieden een vruchtbare weg bleek om remittancespraktijken te bestuderen en te analyseren, kunnen er toch een aantal kritieken geformuleerd worden om het model verder te verfijnen. In de eerste plaats blijven de gebruikte concepten zeer ruim omwille van het brede karakter van het model. Een verdere verfijning van transnationale velden in bijvoorbeeld politieke, religieuze en andere velden kan een interessante kijk op remittancespraktijken werpen. Politieke beslissingen, zoals bijvoorbeeld het invoerverbod in Senegal voor tweedehandswagens ouder dan vijf jaar, hebben een belangrijke invloed op het leven van migranten in België en hun remittancespraktijken. Remittances in functie van religieuze overwegingen zijn in dit werk ook afwezig omwille van de klemtoon die er gelegd werd op de migrant en het huishouden. Het veldwerk toonde echter aan dat religieuze motivaties een belangrijke reden van transfers kunnen zijn. Ten tweede legt het model wel de nadruk op handelingen die grensoverschrijdend zijn, maar het model beperkt zich enkel tot de relatie tussen België en Senegal. Het voorbeeld van verenigingen in verschillende Europese steden die de belangen van hetzelfde dorp behartigen en onderling kennis, geld en goederen uitwisselen, toont aan dat remittancespraktijken multirelationeel kunnen zijn, waarbij meer dan twee plaatsen met elkaar in verbinding staan.

5.2 REMITTANCESPRAKTIJKEN BESTUDEERD VANUIT EEN SOCIAAL EN TRANSNATIONAAL KADER

Het transnationale handelingsmodel opgesteld in deel 1, leidde tot drie hypothesen:

- De eerste hypothese stelde dat een verschillende participatie van de migranten binnen bepaalde maatschappelijke velden in de Belgische maatschappij (en dus een verschillende accumulatie van kapitaal) een invloed heeft op de remittancespraktijken van de migrant (en vice versa).
- De tweede hypothese veronderstelde dat een verschillende participatie van de huishoudens binnen bepaalde maatschappelijke velden in de Senegalese maatschappij een invloed heeft op de remittancespraktijken van het huishouden (en vice versa).
- De derde hypothese legt de relatie tussen beiden en stelde dat migranten hun remittancespraktijken opstellen aan de hand van hun eigen positie in de Belgische maatschappij, maar evenzeer aan de hand van de positie van hun familie in de Senegalese maatschappij. Deze twee staan met elkaar in verbinding en oefenen een invloed uit op elkaar. Remittances hebben niet enkel een impact op het ontvangende huishouden in de Senegalese maatschappij, maar eveneens op de beslissingen, motivaties en participatie van de Senegalese migranten in de Belgische maatschappij. Deze hypothese legt dan ook de nadruk op de relatie tussen beide contexten.

Deze drie hypothesen dragen elk op een specifieke wijze bij aan de verschillende tekortkomingen waarmee het remittancesonderzoek worstelt. De eerste hypothese biedt een antwoord op de eerste kritiek binnen het remittancesonderzoek en legt uitdrukkelijk de nadruk op de Westerse context waarbinnen migranten het surplus accumuleren. Deze

klemtoon geeft eveneens een antwoord op de tekortkoming van sommige transnationale studies die transnationale handelingen bestuderen alsof ze gebeuren los van een specifieke plaats (4^e kritiek) en analyseert remittancespraktijken aan de hand van de participatie van migranten binnen ('*within*') de Belgische staat. Daarnaast wordt er aan de hand van het handelingsmodel van Bourdieu de link gelegd tussen individuele (kapitaal, habitus) en structurele factoren (velden) die remittancespraktijken mee sturen (derde tekortkoming). Er werd nagegaan hoe de accumulatie van kapitaal binnen specifieke velden van participatie in de Belgische maatschappij (de arbeidsmarkt, de onderwijswereld, de huisvestingsmarkt, de gezondheidszorg, sociale netwerken) en de betekenis van de habitus (of de door de opvoeding aangeleerde handelingswijze van de migrant) een invloed hebben op de uiteindelijke remittancespraktijken van migranten. De tweede hypothese is zeer gelijkaardig opgesteld aan de eerste hypothese, maar bestudeert remittancespraktijken vanuit de context van de participatie van de ontvangende huishoudens binnen de Senegalese maatschappij. Deze hypothese gaat dus eveneens in op de derde en vierde tekortkoming binnen het remittancesonderzoek. De derde hypothese bestudeert remittancespraktijken '*through places*' en stelt dat migranten hun remittancespraktijken bepalen aan de hand van hun eigen positie in de Belgische maatschappij, maar evenzeer aan de hand van de positie van hun familie in de Senegalese maatschappij. In navolging van de '*new economics of labour migration theory*' worden de migrant en zijn huishouden als één eenheid beschouwd. Deze hypothese veronderstelt dan ook dat migranten invloeden ondervinden van hun huishouden in hun uiteindelijke beslissingen in functie van remittancespraktijken (antwoord op de derde tekortkoming dat er te weinig aandacht is voor de dynamiek tussen structurele en individuele factoren). Door de relatie te leggen tussen beide werelden wordt bovendien duidelijk dat economisch, sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal geaccumuleerd in België niet enkel ingewisseld wordt voor economisch kapitaal, maar eveneens voor sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal in Senegal (antwoord op de 2^e kritiek). De migrant verstevigt door middel van het overbrengen van economische kapitaal bijvoorbeeld zijn positie binnen het huishouden in Senegal en accumuleert op die wijze sociaal kapitaal binnen de Senegalese context. Het huishouden kan op zijn beurt het economisch kapitaal investeren in onderwijs voor de kinderen die op die manier cultureel kapitaal vergaren. Door zowel de migrant in België als zijn huishouden in Senegal aan het woord te laten, kan de zeer economische benadering van remittances overstegen worden. De resultaten van de analyse van de eerste en de tweede hypothese waarbij er specifiek gefocust werd op één bepaalde context, helpen mee om de verbinding te leggen en de uiteindelijke remittancespraktijken ten volle te begrijpen. De analyse van de eerste hypothese biedt immers inzichten in de veranderende waardepatronen en neigingen van de migranten en hun participatie in de Belgische maatschappij, welke mee hun uiteindelijke remittancespraktijken beïnvloeden. Zonder de migranten aan het woord te laten, konden deze inzichten niet verkregen worden. Anderzijds biedt de analyse van de tweede hypothese inzichten in de (veranderende)

waardepatronen, sociale gedragingen en participatie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij, die eveneens belangrijk zijn bij de uiteindelijke remittancespraktijken.

5.2.1 Empirische resultaten

Een analyse waarbij enkel rekening gehouden werd met de overdracht van economisch kapitaal van België naar Senegal onthulde dat de grootste bedragen gegeven worden door de migranten die het beste participeren in de Belgische maatschappij (succesvolle gediplomeerden geven gemiddeld 208 euro) en dat de kleinste bedragen ontvangen worden door de huishoudens die het beste participeren in de Senegalese maatschappij (inkomensrijke huishoudens ontvangen gemiddeld 25 euro). Hierbij kon ook waargenomen worden dat het overgemaakte bedrag toeneemt naarmate de migranten meer kapitaal accumuleren in de Belgische maatschappij en afneemt naarmate de huishoudens meer kapitaal accumuleren in de Senegalese maatschappij. Deze resultaten worden algemeen beschouwd bevestigd in de economisch georiënteerde internationale literatuur. Deze louter economische berekeningen verbergen echter een hele reeks nuanceringen die naar voren kwamen in deze studie door gebruik te maken van een kwalitatieve *'multi-sited'* onderzoeksmethode, afgeleid uit het transnationale handelingsmodel. De inwisselbaarheid van economisch, sociaal, cultureel en symbolisch kapitaal over de grenzen heen bleek zeer belangrijk te zijn bij de uiteindelijke beslissingen van migranten. De mate waarin kapitaal al dan niet over de grenzen heen ingewisseld wordt, hangt af van de mate waarin migranten kapitaal lokaal vergaren binnen de Belgische context (bevestiging van de eerste hypothese) en van de mate waarin huishoudens kapitaal lokaal accumuleren in Senegal (bevestiging van de tweede hypothese). Dit leidt bij de migranten tot een belangrijke zoektocht naar evenwicht tussen de plaats waar men het geaccumuleerde kapitaal gaat investeren (in België en/of Senegal). De evaluatieschema's die men hierbij hanteert konden enkel afgeleid worden door de relatie te leggen tussen beide contexten (bevestiging van de derde hypothese).

Onderstaande tabel geeft een beknopte samenvatting van de relatie tussen de positie van de huishoudens in de Senegalese maatschappij en de positie van de migranten in de Belgische maatschappij.

Tabel V.1: Samenvatting

	OVERLEVERS	NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN MET WEINIG KAPITAAL	NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN MET VEEL KAPITAAL EN SUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN
KANSARME HH	Respondent 1, 36, 53, 54 <u>HABITUS:</u> Weinig Δ (grote verwachtingen HH) <u>KAPITAAL:</u> HH: leven in (extreme) armoede; M: gebrek aan verblijfspapieren=master status <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Beperkt, maar volledig op HHbudget gericht <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> HH: vermindering armoede in S M: negatieve spiraal in B, wel opwaartse sociale mobiliteit binnen HH in S	Respondent 24, 45, 47 <u>HABITUS:</u> HH: weinig Δ (grote verwachtingen) M: beginnende transnationalisering, motivaties Δ <u>KAPITAAL:</u> HH leven in (extreme armoede); M: moeilijke evenwichtsoef omwille van remittances <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Complex, gericht op hh budget, onderwijs, feesten, commerciële activiteit, schroeven rempraktijken na een tijdje vaak terug <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> M: zeer beperkt in B, sociale mobiliteit in S HH: verminderen armoede in S	Respondent 6, 10, 26, 28, 33, 38, 44, R8 <u>HABITUS:</u> M: transnationalisering HH: aanvaarden transnationalisering door grote bijdrage <u>KAPITAAL:</u> M: acc cultureel K in S → acc cultureel K in B (studiebeurs), evenwicht tussen B en S HH: niet de allerarmste <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Uitgebreid naar het directe hh toe, grootste gevers maar controle en voorwaarden, 2 geldcircuits <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> M: mobiliteit binnen B en HH in S; HH: ontsnappen aan armoede in S
ONZEKERE HH	Respondent 19, 21, 23, 43 <u>HABITUS:</u> weinig Δ (grote verwachtingen HH) <u>KAPITAAL:</u> HH: onzekere kapitaalsacc, veel transn K M: gebrek aan verblijfspapieren=master status	Respondent 11, 13, 17, 46, 50 <u>HABITUS:</u> HH: weinig Δ (grote verwachtingen) M: beginnende transnationalisering, motivaties Δ <u>KAPITAAL:</u> HH: onzekere kapitaalsacc, veel transn. K M: moeilijke kapitaalsacc omwille van remittances	Respondent 7, 8, 14, 18, 20, 51 <u>HABITUS:</u> M: transnationalisering HH: aanvaarden transnationalisering door grote bijdrage <u>KAPITAAL:</u> M: acc cultureel K in S → acc cultureel K in B (studiebeurs) evenwicht tussen B en S

	OVERLEVERS	NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN MET WEINIG KAPITAAL	NIEUWE ARBEIDSMIGRANTEN MET VEEL KAPITAAL EN SUCCESVOLLE GEDIPLOMEERDEN
ONZEKERE HH	(vervolg) <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Beperkt, maar voll op HHbudget gericht <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> HH: vermindering armoede in S M: negatieve spiraal in B, wel opwaartse sociale mobiliteit binnen HH	(vervolg) <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Complex, gericht op hh budget, onderwijs, feesten, commerciële activiteit, schroeven rempraktijken na een tijdje vaak terug <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> M: zeer beperkt in B, langetermijnproject HH: ontsnappen aan armoede in S	(vervolg) <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Uitgebreid naar het huishouden toe, maar controle en voorwaarden, 2 geldcircuits <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> HH: herbevestiging van middenklaspositie M: opwaartse mobiliteit binnen B en binnen HH in S
GEÏNTE- GREERDE EN INKOMENS- RIJKE HH	Respondent 49 <u>HABITUS:</u> Transnationalisering zowel bij hh als bij m (HH geeft fin en morele vrijgeleide) <u>KAPITAAL:</u> HH: veel kapitaal in allerlei vormen M: reeks kapitalen geaccum in S → B, in B vormt gebrek aan papieren master status <u>REMPRAKTIJKEN:</u> hh: kleinste ontvangers <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> M: kortere periode zonder verblijfsvergunning dan andere migr omwille van K, menswaardiger verblijf	Respondent 12, 16, 22, 27, 39, 41 <u>HABITUS:</u> M: verdere transnationalisering HH geeft fin en morele vrijgeleide <u>KAPITAAL:</u> M: sterke klemtoon op acc en besteden K binnen B <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Weinig tot geen, gericht op speciale gelegenheden <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> M: snelle opwaartse sociale mobiliteit binnen B maatschappij	Respondent 9, 25, 30 <u>HABITUS:</u> M: sterke transnationalisering <u>KAPITAAL:</u> M: sterke klemtoon op acc K binnen S en B maatschappij <u>REMPRAKTIJKEN:</u> Individuele investeringen in vastgoed en grotere projecten In B en eventueel ook in S; speciale gelegenheden, opvallende consumptie <u>SOCIALE MOBILITEIT:</u> M: opwaartse sociale mobiliteit binnen B en S maatschappij

Kansarme en onzekere huishoudens en hun migranten

Migranten afkomstig uit kansarme en onzekere huishoudens ondervinden een belangrijke sociale en economische druk van hun huishouden, waardoor hun zoektocht naar evenwicht in de gehanteerde waardepatronen, kapitaalsaccumulatie en –investering moeilijker verloopt. Deze druk komt voort uit het feit dat deze huishoudens gemiddeld over zeer weinig economisch kapitaal beschikken en onder de armoedegrens van 2 dollar per persoon per dag leven (zonder hulp van internationale migranten). Deze huishoudens steunen dus voornamelijk op remittances om zich te bevrijden van (inkomens)armoede. Het huishoudinkomen van **de onzekere huishoudens** verdubbelt bijna door de bijdrage van de (inter)nationale migranten van gemiddeld 1.9 dollar naar 3.4 dollar per persoon per dag, dat van de kansarme stedelijke huishoudens verhoogt met een factor 2.4 en van de kansarme rurale huishoudens verdrievoudigt. Migratie is voor deze huishoudens een belangrijke huishoudstrategie om het inkomen te diversifiëren, waarbij migranten moeten handelen in functie van het collectieve belang van het huishouden. De huishoudens verwachten ook meer van de migranten dan enkel economische overmakingen voor het huishoudbudget. Vele gezinsleden in Senegal dromen van een beter leven in Europa en rekenen op steun van hun migranten om deze droom waar te maken (bv. via een visumaanvraag). Indien dit uiteindelijk niet lukt, hopen zij op een beter leven in Senegal en verwachten zij de steun van hun migranten om een eigen commerciële activiteit op te starten.

De **overlevers** uit kansarme en onzekere huishoudens bevinden zich zowel in Senegal als in België in de marge van de maatschappij. De overlevers kwamen in de Belgische maatschappij veelal aan zonder al te veel kapitaal (tenzij cultureel kapitaal, zie verder). In België hebben structurele omstandigheden die niet hun keuze zijn (het ontbreken van officiële verblijfsdocumenten) een belangrijke invloed op hun participatie en kapitaalsaccumulatie. Het ontbreken van verblijfsdocumenten is voor hen dan ook een ‘*master status*’, een dominant kenmerk dat van invloed is op de accumulatie van zowel economisch, sociaal als cultureel kapitaal binnen de Belgische context. Hoewel ze fysiek in België verblijven, leven ze met hun hoofd en hart bij het huishouden in Senegal. Hun leven staat dan ook volledig in het teken van het huishouden in Senegal, mede omwille van het feit dat zij steeds gerepatriëerd kunnen worden. Ondanks een leven in de marge van de Belgische maatschappij, kan het weinige economische kapitaal dat zij accumuleren in België van grote betekenis zijn voor zichzelf en hun huishouden, eens het overgebracht en omgezet wordt naar Senegal. Daarnaast representeren deze remittances een sociale verzekering voor als het fout loopt in België. Zij trachten door het overbrengen van economisch kapitaal, hun sociale positie binnen het huishouden te verbeteren zodanig dat zij bij eventuele repatriëring terug opgenomen worden binnen het huishouden in Senegal. Het feit dat de overlevers gemiddeld 84 euro per maand overmaken aan hun kansarme huishoudens voor het huishoudbudget (een bedrag dat hoger is dan de nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal), lijkt dit te bevestigen. Remittances worden eveneens geconverteerd in symbolisch kapitaal binnen de

Belgische context. Remittances vormen voor deze migranten een vorm van weerstand, een reactie op een gebrek aan erkenning binnen de vestigingscontext. Door middel van het zenden van remittances trachten zij hun waardigheid te behouden. De huishoudens zelf kunnen dankzij de overdrachten ontsnappen aan extreme armoede. De migranten komen vaak echter in een negatieve spiraal terecht, hoofdzakelijk omwille van onvoorziene transfers zoals bijvoorbeeld ziekte van één van de directe familieleden.

Nieuwe arbeidsmigranten met weinig kapitaal realiseren zich dat migratie een langetermijnproject zal zijn aangezien de kapitaalsaccumulatie moeizamer verloopt dan verwacht. Zij realiseren zich dat het accumuleren en investeren van kapitaal binnen de Belgische maatschappij noodzakelijk is om uiteindelijk ook te slagen in het migratieproject en later eventueel terug te keren als een succesvol iemand. De onzekere en kansarme huishoudens leggen echter een enorme druk op deze migranten. Het combineren van een leven in België met het beantwoorden van de vragen uit Senegal, blijkt zeer moeilijk. De evaluatieschema's in relatie tot remittancespraktijken zijn dan ook zeer complex. Deze complexiteit kon enkel afgeleid worden door beide partijen aan het woord te laten en hun motivaties, verwachtingen en uiteindelijke handelingen met elkaar in relatie te brengen (bevestiging 3^e hypothese). In de beginperiode maken nieuwe arbeidsmigranten bijvoorbeeld geld over, ook voor doeleinden waar zij eigenlijk niet helemaal akkoord mee zijn. Het feit dat migratie voor de meeste onzekere en kansarme huishoudens een huishoudstrategie is en dat de migranten moeten aantonen dat zij nog steeds deel uitmaken van het huishouden, is hierbij zeer belangrijk. Nieuwe arbeidsmigranten durven in de beginperiode bepaalde vragen (bijvoorbeeld voor verkwistende uitgaven) niet te weigeren uit schrik om als blanke of westerling bestempeld te worden (transnationalisering van de habitus). Op die manier krijgt het (al dan niet) getransfereerde economische kapitaal een belangrijke symbolische en sociale betekenis. Investerings in kleine commerciële activiteiten voor leden van het huishouden (100 of 200 euro volstaan al gauw om een klein handeltje op te zetten) zijn eveneens een uiting van de complexe evaluatieschema's. Deze economische activiteiten leveren de migranten meestal geen economisch voordeel op, maar het verstevigt je relatie met (één) of meerdere gezinsleden (sociaal kapitaal). Deze investeringen mislukken echter vaak en worden na verloop van tijd dan ook stopgezet. De nieuwe arbeidsmigranten realiseren zich dat ze niet onmiddellijk zullen terugkeren en dat zij om dit te bereiken afstand moeten nemen van de collectieve logica van geldbeheer. Dit leidt na verloop van tijd tot een afname van hun remittancespraktijken. Zij blijven het huishouden wel ondersteunen voor levensnoodzakelijke en dagelijkse uitgaven, maar zij schroeven hun investeringen in de Senegalese maatschappij (tijdelijk) terug of gaan slechts sporadisch met vakantie naar Senegal om de uitgaven in Senegal te beperken. Dit is echter niet eenvoudig want het huishouden in Senegal begrijpt de redeneringen van hun migrant niet steeds waardoor hun remittancespraktijken in botsing komen met de verwachtingen van de huishoudens. Het duurt dan ook vele jaren vooraleer deze migranten en hun huishoudens

een evenwicht gevonden hebben en deze migranten stromen maar moeilijk door naar betere posities binnen de Belgische maatschappij.

Het lijkt dan ook tegenstrijdig dat 8 migranten uit kansarme huishoudens en 6 migranten uit onzekere huishoudens tot **de succesvolle gediplomeerden of nieuwe arbeidsmigranten** met **veel kapitaal** behoren. Dit houdt verband met het feit dat het niet de allerarmste huishoudens zijn die een internationale migrant tellen (en met het feit dat België aantrekkelijk is voor Senegalese studenten). Elf van deze veertien migranten hebben hun diploma in België kunnen behalen steunend op een studiebeurs. Deze migranten hadden dus reeds in Senegal in belangrijke mate cultureel kapitaal geaccumuleerd. Meer nog, zij behoorden allen tot de meest uitmuntende studenten van het uitgebreide huishouden en vaak ook van hun studiejaar. Ondanks een beperkte toegang tot economisch kapitaal, konden deze huishoudens op die manier toch een migrant naar Europa sturen. De druk om te slagen was voor deze migranten zeer groot, maar dankzij de studiebeurs (waarmee zij ook gedeeltelijk hun huishouden financierden), slagen deze studenten vaker in hun opleiding in België dan studenten die het zonder studiebeurs moeten stellen. Deze migranten zijn dus vanuit een overleverssituatie in België opgeklommen naar één van de betere posities in de Belgische maatschappij. Deze kapitaalsaccumulatie heeft er echter eveneens toe geleid dat de habitus en de intrinsieke beweegredenen en motivaties voor het zenden van remittances de grootste veranderingen ondergaan hebben. Zij leggen meer voorwaarden op aan het huishouden waarvoor het geld juist moet dienen. Verspillende uitgaven (bijvoorbeeld aan dure gsm's of merkkledij) worden door deze groep minder aanvaard. Ook wensen zij de besteding van hun transfers beter te controleren, in de steden bijvoorbeeld door middel van het rechtstreeks betalen van de elektriciteit- of waterfactuur via sms en op het platteland door het opstarten van '*groupements d'achats*'. Daarenboven trachten zij hun gezinsleden meer dan andere migranten te stimuleren voor het volgen van onderwijs. Op die manier wordt economisch kapitaal geaccumuleerd in België omgezet naar cultureel kapitaal in Senegal. Ondanks het feit dat deze migranten kapitaal investeren in de Belgische maatschappij en ondanks hun verwesterde levensstijl, ervaren de huishoudens dit niet als een breuk en neemt het sociale kapitaal van de migranten binnen het huishouden in Senegal niet af. Door het overmaken van veel geld trachten de succesvolle gediplomeerden hun positie binnen het huishouden te bevestigen. Economisch kapitaal wordt op die manier over de grenzen heen gebracht en lokaal niet enkel omgezet in economisch kapitaal, maar ook in sociaal kapitaal (bevestiging van de positie binnen het huishouden) en symbolisch kapitaal (tonen dat je geslaagd bent in je migratieproject). Het feit dat deze migranten geprezen worden door hun huishoudens omwille van hun geldelijke steun, ondanks hun verwesterde levensstijl, maakt het voor de migrant gemakkelijker om een evenwicht te vinden tussen beide leefwerelden.. De huishoudens krijgen door middel van het succes van de migrant meer aanzien (symbolisch kapitaal) binnen de Senegalese maatschappij. De imposante huizen die migranten bouwen vormen daarbij een belangrijke factor. De kansarme stedelijke

huishoudens kennen bijvoorbeeld een opwaartse mobiliteit in hun huisvestingspatroon, aangezien zij in het huis van de migrant wonen of de huisvesting betaald wordt door de migrant in België.

De twee ervaringswerelden van deze migranten komen in bijzondere mate tot uiting bij een aantal succesvolle gediplomeerden die de accumulatie en investering van kapitaal ook ruimtelijk scheiden. Een groot deel van de succesvol gediplomeerden heeft bijvoorbeeld twee gescheiden systemen om hun kapitaal te beheren en te converteren: enerzijds wordt er geld verdiend in België via het reguliere arbeidscircuit, wat dient voor de participatie in de Belgische maatschappij en de accumulatie van andere vormen van kapitaal binnen de Belgische maatschappij. Anderzijds hebben zij investeringen in Senegal (in vastgoed of een commerciële activiteit) waarvan zij een bepaalde economische opbrengst accumuleren. Deze opbrengst wordt lokaal in Senegal gebruikt om het huishouden economisch te ondersteunen, om de eigen economische positie in Senegal te verstevigen en om de sociale positie binnen het huishouden te bevestigen of te verstevigen (sociaal kapitaal). Deze gescheiden manier van kapitaalsaccumulatie en kapitaalsconversie kon echter slechts geschieden door de grote kapitaalsaccumulatie die zij aanvankelijk in België konden maken en overbrengen naar Senegal.

Geïntegreerde en inkomensrijke huishoudens en hun migranten

Dat niet enkel de kapitaalsaccumulatie in België en de eenzijdige overdracht van kapitaal naar Senegal belangrijk zijn, blijkt uit de analyse van migranten afkomstig uit geïntegreerde en inkomensrijke huishoudens. Deze migranten beschikken over een hele reeks kapitalen geaccumuleerd in Senegal waarop ze beroep kunnen doen bij aankomst in de Belgische maatschappij. Het huishouden hecht bijvoorbeeld veel belang aan het volgen van een opleiding (accumulatie van cultureel kapitaal) en deze migranten beschikken over een diploma baccalaureaat of hoger bij aankomst in België. Daarnaast beschikten deze migranten bij aankomst over belangrijke contacten (zij hadden de meeste adressen en telefoonnummers bij de hand) en beschikten eveneens over 'zakgeld' om hun leven in België te starten. De meerderheid kwam echter in België aan met een toeristenvisum waardoor ze na 3 maanden in de clandestiniteit belandden. Op dat moment moeten zij – net als andere Senegalese migranten – trachten te overleven in de Belgische maatschappij. De kennis, know how en netwerken (opgebouwd in Senegal) zorgen er echter voor dat zij sneller over officiële verblijfspapieren beschikken dan andere migranten (door middel van het zich tijdig inschrijven voor het volgen van een opleiding, via een individuele regularisatie of via een huwelijk met een Belgische partner). Daarenboven zorgt de goede positie van hun huishouden ervoor dat deze migranten op een meer menswaardige manier kunnen overleven zonder officiële verblijfsdocumenten. Deze huishoudens geven hun migranten immers een financiële en morele vrijgeleide in verband met eventuele transfers naar Senegal. Deze vrijgeleide is het gevolg van de accumulatie van transnationaal kapitaal tijdens het bezoek van een gezinslid aan Europa. Deze gezinsleden realiseren zich dat migranten in

Europa het niet altijd gemakkelijk hebben en zij stellen hun verwachtingen grondig bij (verandering in de habitus). Daarenboven vermeldden verschillende inkomensrijke en geïntegreerde huishoudens dat zij geld opstuurden naar hun migrant in België om het leven in België te vergemakkelijken tot zij over officiële verblijfsdocumenten beschikken. De financiële en morele vrijgeleide blijft echter bestaan, ook nadat zij uit de clandestiniteit verdwijnen. Hierdoor kennen deze migranten een snellere opwaartse mobiliteit binnen de specifieke velden van participatie: deze migranten investeren meer in hun huisvestingssituatie en in een opleiding in België (cultureel kapitaal), wat uiteindelijk ook resulteert in een betere arbeidspositie en verloning (economisch kapitaal). Pas wanneer hun participatie binnen de Belgische maatschappij bevredigend is, beginnen deze migranten na te denken over investeren in de Senegalese maatschappij. Zij doen dit eerder op individuele wijze en investeren vaker in grotere projecten (vastgoed, grotere commerciële activiteit). De sporadische transfers die wel gemaakt worden voor het huishouden hebben voornamelijk betrekking op grote festiviteiten of zijn bestemd voor opvallende consumptie of onverwachte uitgaven (bijvoorbeeld operatie van een direct familielid of de aankoop van een nieuwe wagen).

5.3 EPILOOG: GRENZEN AAN EN POTENTIES VAN MIGRATIE, REMITTANCES EN ONTWIKKELING: NAAR EEN BETER WERKEND BELEID?

De resultaten uit deze studie geven weer dat remittances een belangrijke hefboom kunnen zijn voor onzekere en kansarme huishoudens om te ontsnappen aan (extreme) armoede, hoe uitbuitend de situatie van hun migranten in België ook moge zijn. De toegestuurde (maandelijkse) som zorgt ervoor dat het huishoudbudget van deze huishoudens boven de armoededrempel van 2 dollar per persoon per dag komt (behalve bij de kansarme rurale huishoudens). Een deel van dit geld wordt bovendien besteed aan gezondheidszorg. Daarenboven zien verschillende kansarme en onzekere huishoudens het als een stimulans dat iemand van het huishouden in België verblijft en als een kans om betrokken te worden bij een kleine economische activiteit of om onderwijs verder te zetten. Deze investeringen worden echter slechts mogelijk wanneer de migrant in België zijn precaire positie verlaat en meer kapitaal kan accumuleren binnen de Belgische maatschappij. Investerings in een kleine commerciële activiteit mislukken echter vaak, maar investeringen in onderwijs bleken bijzonder productief. Door de hulp van internationale migranten konden verscheidene huishoudens een betere onderwijsparticipatie behalen en door middel van het behaalde diploma verbeterden verschillende huishoudens hun positie op de arbeidsmarkt. Het feit dat verschillende leden van het huishouden zo ondernemingsgericht zijn kan beïnvloed zijn door het feit dat Senegalese migratie naar België een recent fenomeen is, waarbij migranten voornamelijk afkomstig zijn uit stedelijke gebieden. De geïnterviewde huishoudens telden nog maar recent een internationale migrant, waardoor het enthousiasme nog groot was. Binnen het plattelandshuishouden spelen gewoontes, gebruiken, hiërarchische relaties en

geloof nog steeds een veel sterkere rol en zijn remittances in sterkere mate een uiting van intergenerationele wederkerigheid. Op het platteland bleken collectieve remittances via migrantenorganisaties dan weer wel productief te werken en toe te komen aan een bredere groep dan enkel het huishouden van de migrant, ondanks de vele problemen die hiermee gepaard kunnen gaan. Voornamelijk in deze laatste vorm van remittances liggen er een groot aantal potenties om collectieve projecten beter te doen slagen, maar ook op huishoudniveau zijn er nog verschillende kansen om remittances beter aan te wenden.

Potenties van remittances

Senegalese migranten ondernemen graag en veel activiteiten in hun land van oorsprong, meestal beheerd door iemand van het huishouden. De economische, sociale en symbolische betekenis zijn daarbij zeer belangrijk. Slechts een klein percentage van deze activiteiten slaagt echter. De belangrijkste redenen voor deze mislukkingen liggen enerzijds bij de migrant in België die zijn project van op afstand moeilijk kan controleren en anderzijds bij de (familiale) beheerder in Senegal die meestal niet opgeleid is om investeringen te leiden. Ondanks de vele mislukkingen kan er uit de gesprekken met de Senegalese migranten afgeleid worden dat de wil om te investeren in Senegal blijft bestaan. Migrant en hun familiale beheerders missen een goede ondersteuning en begeleiding bij het opstarten en uitvoeren van (zelfs de kleinste) projecten. Migrantenorganisaties, microfinancieringsorganisaties en ontwikkelingsorganisaties in België en Senegal zouden daarop kunnen inspelen. Er is nood aan een bundeling van kennis om de beperkingen voor het opzetten en succesvol uitvoeren van een investering te overbruggen.

De grootste potenties liggen echter bij de dorpsverenigingen of migrantenorganisaties in België en dorpsbewoners en dorpsverenigingen ter plaatse in Senegal. Door middel van collectieve remittances kunnen zij heel wat bijdragen aan de ontwikkeling van een dorp. Migrantenorganisaties en de dorpsbewoners begeven zich door middel van het opstarten van projecten ten voordele van het dorp op een terrein dat tot hertoe het terrein was van de ontwikkelingsngo's. Noch de dorpsbewoners, noch de migranten zijn echter opgeleid als ontwikkelingshulpverleners. Net op dat vlak zijn er in België nog heel wat potenties. Migrant beschikken over de nodige kennis van het terrein, de nodige contacten, maar ontbreken vaak financiën en de essentiële kennis om projecten te doen slagen. NGO's en andere ontwikkelingsactoren beschikken over de middelen en de nodige competenties om een project succesvol op te starten en te begeleiden. Het lijkt voor de hand te liggen dat deze verschillende actoren elkaar vinden, maar dat gebeurt niet of te weinig omwille van bureaucratische en andere knelpunten. In andere Europese landen zijn nochtans voorbeelden te vinden van goede samenwerking tussen herkomstlanden en migrantenorganisaties. Frankrijk heeft bijvoorbeeld met Senegal en Mali co-ontwikkelingsprogramma's waar ontwikkelingsorganisaties en migrantenorganisaties samenwerken. Deze co-ontwikkelingssamenwerking is echter het resultaat van een lang en

delicaat proces. De succesfactoren van verschillende Franse co-ontwikkelingsprogramma's liggen onder meer in de transnationale aanpak waarbij lokale autoriteiten zowel in Frankrijk als in het land van oorsprong partnerschappen kunnen aangaan. De Franse overheid heeft daarenboven gezorgd voor de oprichting van overlegplatforms en een institutionalisering van de programma's. De creatie van een institutioneel kader moedigde de formalisering van migrantenactiviteiten aan. Dit heeft geleid tot de creatie van formele verenigingen die een officiële structuur voorzagen waar voorheen vele informele verenigingen waren. De probleempunten zijn terug te brengen tot de samenwerking tussen de verschillende partners van de organisatie: de lokale bevolking, de lokale partners (de dorpsassociaties, de lagere overheden,...) en de geldschieters zowel in Frankrijk als in het land van herkomst. Daarbij moet een evenwicht gezocht worden tussen de noden van de bevolking, de beschikbare middelen en de gefinancierde projecten.

Het voorbeeld van Frankrijk kan toch een belangrijke leerschool zijn voor België. Maar niet enkel migrantenorganisaties spelen een belangrijke rol als ontwikkelingshulpers. Ook allerhande vrijwilligersorganisaties nemen initiatieven op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, bijvoorbeeld een lagere school die een uitwisselingsproject aangaat met een schooltje in Afrika. Deze initiatieven werden gedoopt tot 4de pijler initiatieven (in Franstalig België is dit *Cellule d'Appui pour la Solidarité internationale Wallonne*). Ontwikkelingssamenwerking is steeds minder alleen een zaak van de traditionele spelers zoals de overheid (1e pijler), internationale instellingen zoals de Europese commissie of de Verenigde Naties (2e pijler) of door de overheid erkende niet-gouvernementele organisaties (ngo's) en de universiteiten (3^e pijler). Dorpsverenigingen of migrantenorganisaties maken eveneens deel uit van de 4de pijler. Deze migrantenorganisaties hebben een aantal extra potenties zoals de kennis over de regio waarin men activiteiten opstart of kennis van de taal en de gebruiken. De sociale cohesie en het solidariteitsgevoel met de streek van herkomst is vaak duurzamer dan de initiatieven die opgestart worden door bedrijven of individuen. Aan de andere kant verschillen de initiatieven van migrantenorganisaties niet zo sterk van de andere initiatieven en worden zij met dezelfde organisatorische en financiële problemen geconfronteerd. Daarenboven zijn de leden van migrantenorganisaties evenmin ontwikkelingsdeskundigen. Al deze 4de pijler initiatieven vormen dus een grote bron van kennis, financiën, kansen en uitdagingen, waar in België tot op heden te weinig structureel mee omgegaan wordt. In België is er echter nog een hele weg af te leggen naar een goed werkende ontwikkelingssamenwerking, waar alle pijlers samenwerken. De creatie van verschillende overlegplatforms, waar zowel de overheid, internationale instellingen, ngo's als vierde pijler verenigingen aan deelnemen is een must. Op die manier kunnen deze verenigingen hun kennis en organisatorische vaardigheden bijschaven en hulp vragen waar nodig.

Grenzen aan remittances

Bovenstaande analyse geeft een optimistisch beeld van de ontwikkelingsimpact van remittances voor de huishoudens van herkomst en de kansen die nog onbenut blijven binnen het ontwikkelingsbeleid. Dit is grotendeels het gevolg van het type onderzoek dat gevoerd werd, namelijk remittancespraktijken bestuderen vanuit de positie van de migrant en zijn ontvangende huishouden. Toch wil ik hier ook duiden op de gevaren die naar mijn mening liggen in het toejuichen op grote schaal van de positieve gevolgen van remittances. Het laatste decennia is het maatschappelijke debat over remittances en ontwikkeling terug uiterst positief geworden. Dit hangt nauw samen met de introductie van het rapport van de Wereldbank 'global development finance 2003' waarbij remittances aangehaald worden als een belangrijke en stabiele bron van buitenlandse inkomsten voor ontwikkelingslanden. Het optimisme van de Wereldbank en andere grote ontwikkelingsorganisaties wordt echter vaak sterk ongenueanceerd voorgesteld. De achterliggende gedachte of drijfveer dat remittances officiële ontwikkelingshulp op termijn wel eens zouden kunnen vervangen is hier naar mening niet vreemd aan. Deze organisaties verkondigen dat remittances een wondermiddel zijn om armoede te bestrijden. In een land als Senegal, waar remittances 11% van het BBP uitmaken, kunnen remittances alleen echter niet het grote verschil maken. Mijn eigen terreinwerk in Senegal en België laat uitschijnen dat het zelden de allerarmste huishoudens zijn die een internationale migrant tellen. Om te kunnen migreren is namelijk kapitaal nodig, zelfs om te migreren via de gevaarlijke (zee)routes. Internationale instellingen zoals de Wereldbank lijken het feit dat remittances zelden de allerarmste huishoudens bereiken – tenzij via collectieve projecten - wel eens te vergeten wanneer ze op macro-economisch niveau de daling van de armoede becijferen. Het discours van de Wereldbank wordt echter graag en gemakkelijk overgenomen aangezien het aangegrepen worden als een verantwoording om officiële ontwikkelingshulp te laten dalen. Om de echte doelgroep van armoedebestrijding te bereiken, namelijk de allerarmste huishoudens, blijft officiële ontwikkelingshulp mijns inziens dan ook onontbeerlijk. Daarenboven mag men niet uit het oog verliezen dat remittances private overdrachten zijn, en dat men dus moeilijk verplichtingen kan opleggen aan de migranten.

Toekomst?

Er zijn duidelijk verschillende potenties in verband met remittances die in het Belgische ontwikkelingsbeleid nog onbenut blijven, maar tegelijk moet dit beleid zich bewust zijn van de grenzen aan remittances en ervoor zorgen dat de allerarmste huishoudens niet uit de boot vallen. Daarenboven mag men niet vergeten dat remittances het rechtstreekse gevolg zijn van migratie en dat de migrantenpopulatie doorheen de tijd grondig kan wijzigen. Senegalese migranten in België waren tot op heden bijvoorbeeld voornamelijk stedelijke migranten, meestal opgeleid of het Frans machtig. Vandaag de dag komen in Brussel meer en meer Senegalese migranten aan uit andere Europese bestemmingslanden (veelal Spanje, Italië, Portugal), waar de crisis harder toegeslagen is en het verbod op straatverkoop

verstrengd is. Deze migranten zijn veelal nog zeer jong, lager opgeleid en clandestien in het land. In welke mate zij remittances overmaken, hoelang zij gaan blijven of dat zij verder 'hoppen' naar andere Europese bestemmingslanden, is onduidelijk. Recente Senegalese arbeidsmigranten die wel legaal in het land verblijven, beschouwen migratie dan weer als een langetermijnproject. Deze veelal jonge gezinsstarters kijken de toekomst in verband met remittances echter argwanend tegemoet. Enerzijds zijn zij opgevoed binnen de waarden van de Senegalese maatschappij waar inter- en intragenerationele wederkerigheid een belangrijke rol spelen en remittances vanzelfsprekend zijn. Anderzijds incorporeren zij Westerse waarden en willen zij eveneens een individuele zelfontplooiing nastreven. Ook hun kinderen worden opgevoed binnen de Westerse maatschappij en incorporeren Westerse waarden. Of deze tweede generatiemigranten hun vaderland evenzeer gaan steunen is nog onduidelijk. Een goed functionerende vorm van collectieve remittances zou hier een kans kunnen bieden wanneer persoonlijke banden kleiner worden maar de behoefte om de culturele identiteit te bewaren, blijft bestaan.

Remittances zijn in de toekomst naar mijn mening dus niet het wondermiddel om ontwikkeling te bewerkstelligen in ontwikkelingslanden. Daarenboven mag het ontwikkelingsbeleid niet uitgaan van een al dan niet gedeeltelijke substitutie van officiële hulp door middel van remittances. Een optimaal beleid zou de aanwending van remittances effectiever moeten maken, zonder dat het verplichtingen oplegt. Remittances vormen een tastbare link tussen de migrant en het land van oorsprong, en vormen in die zin wel een potentiële drager om ontwikkelingshulp doeltreffender te maken.

5.4 OPEN VRAGEN

Dit onderzoek heeft remittancespraktijken belicht vanuit een transnationaal handelingsmodel. Dat betekent echter niet dat alle factoren in beeld gebracht zijn. Er blijven een aantal concrete vragen liggen die niet beantwoord werden in het onderzoek. Het meest vernieuwende aan het onderzoek ligt in de mogelijkheid om beide werelden met elkaar te verbinden door zowel de migrant in België als zijn huishouden in Senegal aan het woord te laten. De transnationale verbindingen van de huishoudens beperken zich echter niet enkel tot de verbinding tussen België en Senegal. Huishoudens telden, buiten de migrant in België, vaak nog andere internationale migranten. Voor een volledig transnationaal begrip zouden alle internationale migranten mee opgenomen moeten worden in het terreinwerk. Omwille van praktische en financiële redenen was dit echter niet mogelijk. Het eigen onderzoek heeft met deze beperking omgegaan door middel van de methode van *'the strategically situated single-site ethnography'*, waarbij er tijdens de gesprekken met zowel de huishoudens in Senegal als met de migranten in België ingegaan werd op de invloed van andere migranten op remittancespraktijken. Toch bleven er door middel van deze methode vragen onbeantwoord. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om bij een beperkt aantal huishoudens

alle mogelijke actoren mee op te nemen in de analyse en te analyseren welke invloeden deze verschillende migranten en hun huishouden van elkaar ondervinden. In welke mate beïnvloeden internationale migranten uit hetzelfde huishouden bijvoorbeeld elkaars remittancespraktijken? Of hoe gaan migranten in andere Afrikaanse landen om met het feit dat zij een broer of zus in België hebben die waarschijnlijk in belangrijkere mate bijdraagt aan het huishoudbudget van het huishouden in Senegal?

Het onderzoek spitst zich daarenboven sterk toe op het Senegalese huishouden met internationale migrant. Deze handelingswijze sluit echter de huishoudens zonder internationale migrant uit, welke belangrijk zijn om de ontwikkelingsimpact van remittances te bestuderen. Verder onderzoek zou zich meer kunnen toespitsen op het vergelijken van groepen met en zonder internationale migrant. Profiteren deze huishoudens zonder internationale migrant mee van het feit dat andere huishoudens wel een internationale migrant tellen?

Een derde aspect dat niet aan bod kwam in het onderzoek omwille van de bilaterale relatie die gelegd werd tussen België en Senegal is de invloed van stapsgewijze migratie op remittances. Uit het veldwerk werd duidelijk dat recent aangekomen Senegalese migranten, veelal zonder officiële verblijfsdocumenten, vaker *'hoppen'* tussen verschillende Europese steden en zich telkens opnieuw moeten integreren in informele velden van participatie. Ook migreren Senegalese migranten soms eerst naar andere Afrikaanse steden vooraleer in Europa aan te komen. De vraag kan gesteld worden in welke mate deze mobiliteit een invloed heeft op remittancespraktijken van migranten en hun huishoudens.

BIJLAGEN

Bijlage 1 T-test enquête Wereldbank

T-test uitgevoerd om na te gaan of er een significant verschil bestaat tussen het gemiddelde overgemaakte bedrag tussen twee categorieën van een bepaalde variabele

GENDER	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Man	78	1696,15	1339,119	-,053	94	,958
vrouw	18	1715,00	1444,561			

LEEFTIJDSGROEP	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 30 jaar	30	1762,83	1586,698	-,164	41	,870
> 40 jaar	13	1848,62	1532,455			

LEEFTIJDSGROEP	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 30 jaar	30	1762,83	1586,698	,338	76	,736
30-40 jaar	48	1655,79	1202,136			

LEEFTIJDSGROEP	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
30-40 jaar	48	1655,79	1202,136	-,483	59	,631
> 40 jaar	13	1848,62	1532,455			

MIGRATIEJAREN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 5 jaar	28	1597,68	1441,328	,181	62	,857
5-9 jaar	36	1544,64	887,038			

MIGRATIEJAREN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 5 jaar	28	1597,68	1441,328	-,637	46	,527
10-14 jaar	20	1867,40	1453,451			

MIGRATIEJAREN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 5 jaar	28	1597,68	1441,328	-,930	38	,358
> 14 jaar	12	2123,33	2043,145			

OPLEIDINGSNIVEAU	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Primair onderwijs	23	1863,13	1637,313	,897	51	,374
Secundair onderwijs	30	1486,83	1412,559			

OPLEIDINGSNIVEAU	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Primair onderwijs	23	1863,13	1637,313	,297	64	,767
Hoger onderwijs	43	1760,77	1140,005			

OPLEIDINGSNIVEAU	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Secundair onderwijs	30	1486,83	1412,559	-,915	71	,363
Hoger onderwijs	43	1760,77	1140,005			

OPLEIDINGSPLAATS	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Senegal	41	1627,12	1092,835	-2,106	72	,039
België	33	2246,76	1438,431			

TEWERKSTELLING	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Geen officieel contract	41	1561,76	1216,684	-,862	94	,391
Wel officieel contract	55	1802,51	1446,485			

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 500 euro	24	1120,92	997,963	-1,212	47	,231
500-1000 euro	25	1516,80	1266,069			

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 500 euro	24	1120,92	997,963	-3,093	53	,003

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 500 euro	24	1120,92	997,963			
1000-1500 euro	31	2090,42	1259,059			

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
< 500 euro	24	1120,92	997,963	-2,887	34	,007
>1500 euro	12	2482,92	1849,706			

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
500-1000 euro	25	1516,80	1266,069	-1,691	54	,097
1000-1500 euro	31	2090,42	1259,059			

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
500-1000 euro	25	1516,80	1266,069	-1,866	35	,070
> 1500 euro	12	2482,92	1849,706			

INKOMEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
1000-1500 euro	31	2090,42	1259,059	-,801	41	,428
> 1500 euro	12	2482,92	1849,706			

TEWERKSTELLING	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
ONTVANGER						
Niet tewerkgesteld	47	1700,21	1307,085	-,422	74	,674
Tewerkgesteld	29	1842,52	1607,437			

GROOTTE HUISHOUDEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
≤ 5	31	1719,84	1080,979	-,228	76	,820
6-10	47	1792,66	1542,320			

GROOTTE HUISHOUDEN	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
≤ 5	31	1719,84	1080,979	-,184	43	,855
> 10	14	1786,07	1206,636			

RELATIE MET MIGRANT	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Echtgeno(o)t(e)	13	2100,62	1188,609	3,204	30	,003
andere	19	867,63	981,238			

RELATIE MET MIGRANT	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Vader/moeder	12	1245,00	612,617	1,190	29	,244
Andere	19	867,63	981,238			

RELATIE MET MIGRANT	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Broer/zus	51	2045,59	1475,124	3,218	68	,002
Andere	19	867,63	981,238			

RELATIE MET MIGRANT	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Echtgeno(o)t(e)	13	2100,62	1188,609	2,232	23	,036
Vader/moeder	12	1245,00	612,617			

RELATIE MET MIGRANT	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Echtgeno(o)t(e)	13	2100,62	1188,609	,124	62	,901
Broer/zus	51	2045,59	1475,124			

	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Vader/moeder	12	1245,00	612,617	-1,834	61	,072
Broer/zus	51	2045,59	1475,124			

Bijlage 2: Vragenlijsten met de migranten en hun huishoudens

LES MIGRANTS EN BELGIQUE

MIGRATION

- Est-ce que vous habitez en Belgique depuis longtemps?
- Où êtes-vous né et avez-vous grandi ? (rural-urbain ?) Est-ce que vous avez vécu toujours au même endroit ? Déménagé ? combien de fois ? et vos grands-parents ? ou est-ce qu'ils habitent ? (rural-urbain ?) Dernier lieu de résidence ? Lieu de résidence des parents ? L'année avant votre départ, vous habitiez seul ? chez vos parents ? chez un parent ? chez un ami ?
- Est-ce qu'il y a une raison spécifique pourquoi vous avez choisi pour la Belgique ? Est-ce que vous aviez des amis ou de la famille en Belgique ? Est-ce que vous avez habité dans des autres pays ? lesquels ? quand ?
- Est-ce que vous êtes venu directement de Sénégal jusqu'en Belgique, ou est-ce que vous avez aussi habité dans d'autres pays ?
- Est-ce que vous avez habité aussi dans des autres villes en Belgique? Lesquelles? Pour quelles raisons est-ce que vous êtes déménagé? Quelle était la raison principale pour vous installer à Bruxelles (pourquoi pas Anvers, Gand,...) ? Est-ce que c'est en général comme ça ?
- Est-ce que vous vous souvenez encore les premiers jours en Belgique ?
- Comment c'est passé ?
- Quelle était la raison majeure pour partir de Sénégal ?
- C'était votre décision ou la décision de la famille ?
- Est-ce qu'il y a quelqu'un qui vous a aidé financièrement pour venir ici ?
- Est-ce que vous avez des obligations maintenant vers cette personne pour la repayer ?
- Est-ce que vous êtes venu en avion ? Avec un visa ? quelle sorte de visa ? (étudiant, touristique,...).
- Au moment de votre arrivé, quels étaient les plus grands difficultés que vous avez éprouvés? (logement, papiers, travail...)
- Comment est-ce que vous avez trouvé des solutions ?
- Est-ce qu'il y a d'autres membres de votre famille qui pensent à émigrer ou qui veulent émigrer ?
- On entend beaucoup à la radio ou à la télévision des histoires des migrants qui arrivent en pirogue... quelles sont selon vous les raisons principales pour ce phénomène ?
- Est-ce que il y a aussi des gens en Belgique qui sont arrivés comme ça (peut-être d'abord en Espagne et après en Belgique ?)

- Est-ce que vous avez encore beaucoup de contacts avec le Sénégal ? Avec qui ? Aussi des amis ? Par téléphone, email ?
- Est-ce que vous avez des contacts avec des gens qui habitent dans d'autres pays (pas le Sénégal, pas la Belgique) ? Qui ? combien de fois ? comment ?
- Est-ce que vous avez des amis ou de la famille en Belgique que vous connaissez déjà quand vous habitiez encore au Sénégal ? Des gens de votre quartier ?

REMISES

- Quelles sont selon vous les raisons principales pour lesquelles les Sénégalais envoient de l'argent au Sénégal
- Ce sont les mêmes raisons pour lesquelles vous envoyez de l'argent ? (
- Bij gemengde huwelijken : est-ce que ça pose parfois des problèmes avec votre mari(e) ?
- Est-ce que c'est une priorité pour vous d'envoyer de l'argent ? Dans quels sens une priorité ?
- Est-ce que vous faites ça régulièrement ? ces envois réguliers s'adressent à qui ?
- Est-ce que c'est une somme fixe ? combien ?
- Pour quels objectifs est-ce qu'on utilise l'argent (consommation, médication, éducation (privé ?) santé ?)
- Est-ce que votre famille a vraiment besoin de l'argent pour survivre ?
- Est-ce que vous envoyez l'argent à une personne ? Il/Elle divise l'argent ?
- Est-ce que vous avez envoyé de l'argent à partir de votre arrivée ? Est-ce que le total a changé pendant les années ? (plus maintenant ? moins ? quelles raisons ?)
- Est-ce que votre famille au Sénégal reçoit d'argent d'autres membres qui vivent hors de la famille ? (ils vivent où ? au Sénégal ? Afrique ? Europe ? Etats-Unies ?)
- Est-ce que votre famille vous appelle parfois pour demander plus d'argent ? Est-ce qu'on demande parfois trop ? Qu'est-ce que tu fais alors ?
- Est-ce que vous vous êtes privé certaines choses grâce à cet envoi ? Lesquels (logement, éducation, certains besoins)
- Est-ce que la contribution a des implications sur votre budget ? de quelle manière ?
- Est-ce qu'il y a des choses qui sont plus obligé de soutenir ? (tabaski, nourriture...) ?
- Est-ce que vous pensez que vos enfants vont aussi soutenir la famille au Sénégal ?
- Par quel moyen est-ce que vous envoyez l'argent ? (Western Union, par des amis ?) toujours comme ça ? aussi d'autres mécanismes ?
- Est-ce que le bénéficiaire a un compte courant au Sénégal ?

- Est-ce que vous avez aussi investi dans un projet au Sénégal ?
- Quelle sorte de projet ?
- Construire une maison ? Acheter un terrain ? Est-ce que c'est fini ? Est-ce que vous louez cette maison ? Est-ce qu'il habite quelqu'un de votre famille là-bas ? Comment est-ce que vous avez trouvé le terrain ? la maison ? C'est localisé où ? Qu'est-ce que vous faites avec l'argent de la location ?
- Est-ce que c'était important pour vous pour construire une maison ? Pour quelles raisons ? (raisons économiques, raisons émotionnelles, symboliques ?) Est-ce que c'est aussi important pour votre famille ?

- Est-ce que vous avez déjà envoyé des biens durables (comme un frigo ou une voiture un portable) ? Comment ? A qui ? quand ?
- Est-ce que c'est important pour vous de pouvoir construire une maison ? Est-ce que c'est un symbole de succès pour vous ? pour votre famille ?
-
- Est-ce que vous avez investi dans d'autres projets ? (des taxi ? un cyber ? un resto ? autre choses ?
- Avec quelqu'un de votre famille ? un frère ? votre père ? un partenaire ? Est-ce que ça marche bien ?

- Est-ce que vous avez des projets pour le futur ?
- Est-ce que vous faites du commerce avec le Sénégal ? quelle sorte de commerce ? comment ?
- Est-ce que vous avez des partenaires au Sénégal ? qui ?
- Est-ce que vous allez dans ce cadre parfois au Sénégal ?

- Est-ce que vous êtes déjà retourné pour les vacances ? Combien de fois ? Quand ?
- Est-ce que votre famille ou vos amis comptent sur des cadeaux ou de l'argent quand vous rentrez au pays ? (sentiment ?)
- Est-ce qu'il y a beaucoup de gens qui vous demandent de l'argent pendant vos vacances au Sénégal ? Qui ? Qu'est-ce que vous faites ? Est-ce que c'est difficile ? Est-ce que c'est une raison pour ne pas y aller ?

- Est-ce que vous êtes membres d'une association villageoise ? quels projets sont déjà réalisés ?
- Associations villageoises : est-ce que c'est obligatoire de contribuer à l'association villageoise ? Qu'est-ce qui passe quand on ne le fait pas ?

- Est-ce que vous faites des dons à d'autres activités collectives pour soutenir le Sénégal ? Avec une association ? avec des amis ? Comment ça se fait ? Est-ce que l'association envoie de l'argent ? des biens ?
- Est-ce que vous participez à d'autres projets pour collecter de l'argent (pe tontine) ?
- Est-ce qu'on organise dans le quartier de votre famille au Sénégal des choses grâce aux migrants ? Lesquels ?

- Est-ce que vous connaissez les tontines ? Est-ce que vous participez aussi à une tontine ? Laquelle ?
- Est-ce que vous avez déjà gagné ? Est-ce que vous avez fait des projets avec l'argent ? Est-ce que vous participez au Sénégal aussi à des tontines ? Quelle sorte de tontine ? Où ?

ACCUMULATION DE CAPITAL DANS LES CHAMPS DE PARTICIPATION EN BELGIQUE (ET AU SÉNÉGAL)

Education

- Est-ce que vous êtes allé à l'école au Sénégal ? (où ? quelle niveau ?) en Belgique ?
- Est-ce que vous voulez poursuivre vos études ici en Belgique ? pourquoi (pas)
- Est-ce que vous avez suivi des cours spécifiques (langue, formation, ...) où ? Quelle est votre expérience ? Cela était-il positif ? Pourquoi avez-vous cessé ces cours ?
- Est-ce que vous voudriez suivre des cours spécifiques ? Lesquels ? pourquoi est-ce que vous ne l'avez pas fait ?

Religion

- Est-ce que vous allez à la mosquée (à l'église) ici en Belgique ? Fréquemment ? Localisé ou ?
- Est-ce qu'il y a encore des Sénégalais qui y vont ? Est-ce que c'est une mosquée spécifiquement pour les sénégalais ?

- Est-ce qu'il y a une grande différence entre les fraternités (Mouride, Tidjanes,...) ? est-ce qu'il y a des organisations spécifiquement liées aux fraternités ? Quelle est la vôtre ?

Travail

- Aviez-vous un travail avant de quitter le Sénégal ? (régulier, irrégulier, autre ?)
- Est-ce que c'était difficile de trouver du travail ?
- Est-ce que vous avez du travail ? Depuis longtemps ? Quand ? quelle sorte de travail ?
- Est-ce que vous avez travaillé sur autrepapier ? Est-ce que vous avez beaucoup changé de travail ? où ? quand ? (papiers/sans-papiers)
- Comment est-ce que vous avez trouvé du travail ? (VDAB, réseaux, ...) (papiers/sans-papiers)
- Est-ce que vous êtes content de votre travail ? (maintenant ? dans le passé ?)
- Est-ce que vous voudriez changer de travail ? Pourquoi ? Quel travail ? Pourquoi ne pas faire ?
- Est-ce qu'il y a d'autres sénégalais ou vous travaillez ?

Situation familiale

- Est-ce que vous vous êtes marié ? En Belgique ? Au Sénégal ? des enfants ? Combien ? (enfants au Sénégal ?)
- Est-ce que vous avez de la famille en Belgique ? qui ?

Associations

- Est-ce que vous êtes membre d'une association ? Laquelle ? (sénégalaise, belge autre ?)
- Qu'est-ce qu'on y fait ? Avec quelle fréquence y allez-vous ? (est-ce qu'on se rencontre beaucoup ?)
- Est-ce que vous participez à d'autres activités (par exemple spécifiquement organisé pour les Sénégalais, pour le quartier, pour...) (avec d'autres communautés non-sénégalaises)
- Est-ce que vous contribuez à l'association humanitaire ? Est-ce que vous avez déjà eu besoin de la caisse ? quelle occasion ? Est-ce que vous faites ça depuis longtemps ?

Logement

- Est-ce que vous êtes content de votre logement ? (maintenant ? dans le passé ?)
- Est-ce que vous voudriez changer de logement ? pourquoi pas ?
- Est-ce que vous aimez habiter à xxx ? dans le quartier ? est-ce que vous voulez déménager à un autre quartier / ville/ villages. Lequel ? pourquoi ? pourquoi ne pas faire ?
- Est-ce que vous vivez seul ? Avec votre famille ? amis ?
- Est-ce que vous avez logé chez des personnes ? Est-ce que vous avez donné du logement à quelqu'un ? A qui ? quelle est la relation ?

L'administration belge

- Est-ce que vous avez déjà eu des problèmes avec l'administration belge ? Quelle sorte de problème ?
- Est-ce que c'était difficile de recevoir un permis de séjour ? Quelle sorte de permis ?
- Est-ce que vous avez pu profiter de la grande régularisation en 2000 ?
- Est-ce que vous avez fait une demande d'asile ?

- Est-ce que vous avez la nationalité belge maintenant ? Depuis quand ? Pour quelle raison est-ce que vous avez demandé la nationalité ?
- Est-ce que vous avez fait une réunion familiale ? Est-ce que vous voulez faire ça dans le futur ?
- Au moment que vous n'aviez pas de papiers, est-ce que vous aviez peur d'être contrôlé par la police ?
- Est-ce que c'est déjà arrivé ?
- Est-ce que vous évitez certains endroits ou certains quartiers pour cette raison ?

LE RETOUR

- Est-ce que vous voudriez retourner un jour ?
- Quels objectifs doivent être remplis avant de retourner ?
- Est-ce que vous vous sentez la même personne en Belgique qu'au Sénégal ?

LES MENAGES

MIGRATION

Migration interne

- Est-ce que la famille habite ici depuis longtemps ? Cette maison ? Ce quartier ? Cette ville ? Cette région ? C'est la maison familiale ? Et avant, est-ce que vous avez habité dans le même quartier ? Pourquoi déménagé ?
- Où est-ce que les origines de la famille se trouvent ?
- Pourquoi est-ce qu'on a déménagé à Dakar ? Quand ? Qui ?
- Est-ce que vous avez encore beaucoup de contact avec la famille au village ? (dans l'autre parti du Sénégal ?) Quelle sorte de contact ? On fait des visites ? Régulièrement ?

Vers la Belgique

- Est-ce que votre famille avait des liens avec la Belgique ? Des amis/ de la famille/ des gens du quartier qui habitaient déjà en Belgique (dans la même ville) ?
- Est-ce que vous vous souvenez encore du moment où votre (sœur, frère, enfant, parent,...) commençait à penser de migrer ? C'était sa décision ou la décision de la famille ? si c'était sa décision, quelle était l'attitude de la famille ? Comment ça passe ? est-ce qu'on discute de ça avec toute la famille ?
- Est-ce qu'il a lui-même financé le voyage ou est-ce que la famille ou quelqu'un de la famille a aidé aussi ? Est-ce que c'est quelque chose qu'on rembourse ?
- Quelle était la raison majeure pour partir de Sénégal ? Est-ce qu'on a d'abord cherché des solutions au Sénégal ? Lesquelles ? Est-ce que la migration de xxx a aidé la famille d'une façon ? Quelle façon ?
- Il y avait des alternatives à la Belgique (autres pays) ? Pourquoi pas une migration vers ces pays, mais bien pour la Belgique ?
- Est-ce que xxx est déjà venu pour les vacances ? Avec quelle fréquence revient-il (elle) au Sénégal ? Comment se passe ces séjours de vacances ? (cadeaux, fêtes familiales, logement,...)

Vers d'autres pays

- Est-ce que vous avez encore d'autres membres de la famille proche qui habitent à l'étranger ? Qui exactement (frères, sœurs, parents, enfants, ...) ? Où exactement ?
- Est-ce qu'ils habitent là-bas depuis longtemps ? Depuis quand ?
- Est-ce que vous avez un membre de votre ménage qui est revenu de l'étranger ? D'où ? Combien de temps est-il resté ? Pourquoi est-il revenu ?

Réflexions sur la migration

- Est-ce que vous avez déjà visité une de ces personnes à l'étranger ? Qui ? Où ? Quelles étaient vos attentes ? Est-ce que ces attentes ont été remplies ?
- Comment est-ce que vous avez trouvé la Belgique ? Est-ce que la réalité correspondait aux récits de la personne émigrée ? Dans quel sens (pas) ? Est-ce que vous aviez l'intention de rester là-bas ? Pourquoi (pas) ?
- Est-ce que vous pensez vous-même à émigrer un jour ? Pourquoi (pas) ? Est-ce que vous avez déjà fait des démarches ? Lesquelles ? Vers quel pays est-ce que vous voulez émigrer ? Pourquoi ce pays ? Est-ce que vous connaissez des gens là-bas ? Qui ?
- Est-ce qu'il y a d'autres membres de votre famille qui pensent à émigrer ? Qui ? Vers quel pays ? Pourquoi ce pays ? Pourquoi migrer ? Quelle est votre opinion ? Est-ce qu'ils ont déjà fait des démarches ? Lesquelles ?
- En Belgique, on entend beaucoup à la radio ou à la télévision des histoires de migrants qui arrivent en pirogue (barque)... est-ce qu'on attire ici l'attention sur ce phénomène ? Quelles sont selon vous les raisons principales pour ce phénomène ?
- Est-ce que vous connaissez des gens qui ont fait ça ? Qui ont réussi ? Qui sont revenus ?

REMISES

- Les gens qui sont à l'étranger, est-ce qu'ils aident encore la famille ? De quelle façon ?
- Est-ce qu'il/elle fait ça régulièrement ? (combien de fois durant les 12 mois passés ?)
- Est-ce qu'il y a une personne qui gère le budget familial ?
- Est-ce que c'est une somme fixe ? Combien ?
- Quelle est la raison principale que ces personnes envoient de l'argent ?
- Est-ce que ces transferts sont aussi importants dans un autre sens que le sens économique ? (par exemple social, culturel) ?
- Quelle est l'importance des transferts d'argent pour votre famille ?
- Est-ce que votre famille a vraiment besoin de cet argent pour survivre ?
- Qu'est-ce qui serait la conséquence si ces personnes n'envoyaient plus d'argent ?
- De quelle façon est-ce qu'on envoie l'argent ? Avec Western ? par des amis ?
- Est-ce que xxx envoie de l'argent depuis son arrivée ? Est-ce que le montant a changé pendant les années (plus maintenant ? moins ? quelle raison ?)
- Est-ce que xxx s'occupe d'autres choses ? Lesquelles ?
- Est-ce que ça arrive que vous téléphonez à xxx pour demander plus d'argent ?
- Est-ce qu'il/elle apporte quelque chose de la Belgique quand il revient au Sénégal ? Quoi ? (des cadeaux, de l'argent ?) Pour qui (tout le monde de la famille ? D'autres gens ?)

- Est-ce que vous utilisez l'argent envoyé pour des dépenses spécifiques ? (pe nourriture, gaz, électricité etc).
- Est-ce que vous utilisez l'argent pour la consommation ? Pour la consommation courante ? pour une consommation exceptionnelle?
- Est-ce que vous utilisez l'argent pour des frais médicaux ? Est-ce que vous demandez plus d'argent pour ça ? Sinon, est-ce que ces frais poseraient un problème ?
- Est-ce que vous utilisez l'argent pour l'éducation des enfants ? Est-ce que vous demandez plus d'argent pour ça ? Sinon, est-ce que ces frais poseraient un problème ?
- Est-ce que vous avez pu acheter des biens durables grâce à l'argent de xxx ? Quoi exactement ? (télé, frigo, dvd, portable, micro-onde, voiture,...)
- Est-ce que xxx envoie parfois des biens durables (télé, frigo, dvd, portable, micro-onde, voiture,...)? Comment est-ce qu'il fait cela ? A d'autres membres de la famille ?
- Est-ce que vous avez pu installer l'Internet grâce à l'argent de xxx ? des abonnements de portable ? Est-ce qu'il/elle paie chaque mois les frais ?
- Est-ce que xxx s'occupe des frais comme l'électricité, le gaz, l'eau... ? Sinon, est-ce que ces frais poseraient un problème ?
- Est-ce qu'il/elle envoie en plus de l'argent ou des cadeaux à l'occasion des fêtes ? (lesquelles ?)

- Est-ce que xxx qui habite en Belgique investit au Sénégal dans certains projets ? Lesquels (taxi, commerce,...) ? Depuis quand ? Seul ? Avec des partenaires ? Qui ? Est-ce qu'il a fait des investissements comme ça dans le passé ?
- Est-ce qu'il/elle fait de bonnes affaires ?
- Est-ce que quelqu'un du ménage aide dans le projet ? qui ?
- Est-ce qu'une partie du profit est pour vous ? Pour quelqu'un d'autre du ménage Qui ? Pourquoi ?
- Qui s'occupe de la gestion du projet ?
- Et les autres personnes qui habitent au xxx est-ce qu'ils investissent au Sénégal dans certains projets, ou ont investi dans un certain projet ?

- Est-ce que c'est difficile de commencer un business au Sénégal ?
- Est-ce que quelqu'un de la famille a une expérience comme ça ?
- Est-ce qu'il/elle a pu faire ça grâce à l'aide de xxx qui vit en Europe ? Est-ce que xxx a aidé de commencer un très petit business ? Est-ce que vous avez fait des investissements grâce à l'argent envoyé ? Quelle sorte d'investissement (taxi, petit commerce) ? Quelle sorte de commerce ? Est-ce que vous devez rembourser l'argent ? Est-ce que xxx reçoit une partie du profit ? Est-ce que vous gérez ça tout seul ou avec l'aide de xxx ?

- Est-ce que vous avez pu construire une maison grâce à xxx ? Où (quel quartier, région ?) Est-ce que vous habitez dans cette maison ? quelqu'un d'autre de la famille ? Est-ce que vous louez la maison ? Qu'est-ce que vous faites avec le loyer ?
- Est-ce que xxx a pu construire une maison? Où ? Est-ce que quelqu'un de la famille y habite là-bas ? Est-ce qu'on loue la maison (ou une partie de la maison ?) A qui revient l'argent de la location ? Est-ce que vous connaissez des gens dans ce quartier ? comment est-ce que vous avez trouvé ce terrain (cette maison) ?

ACCUMULATION DE CAPITAL DANS LES CHAMPS DE PARTICIPATION AU SÉNÉGAL

Les réseaux

- Est-ce qu'on a encore des liens avec un village ? Est-ce qu'on visite ce village parfois ? Est-ce qu'on aide la famille au village ? De quelle façon ? Financièrement ? Matériellement ? Est-ce qu'il y a des membres de la famille éloignée qui viennent vivre dans la maison ici à Dakar ?
- Est-ce que le village a une sorte d'association pour développer le village ? association villageoise ?
- Qu'est-ce que cette association a déjà réalisé (une mosquée, un réseau routier, une école, un dispensaire,...)
- Qu'est-ce que ça signifie pour la communauté ?
- Est-ce que tout le monde de la communauté en profite ? (qui bien, qui pas ?)
- Est-ce que la famille contribue pour cette association ? Et la personne qui est en Belgique ?

Le quartier

- Est-ce qu'il y a de la solidarité dans le quartier ? comment ?
- Est-ce qu'on organise des tontines dans le quartier ? Est-ce que vous participez ? Est-ce que c'est une sorte d'épargne pour vous ? Qu'est-ce que tu achètes avec la somme gagnée ?
- Est-ce que la famille aide parfois d'autres familles dans le quartier ? Quelle sorte d'aide ?
- Est-ce que les familles du quartier qui n'ont personne à l'étranger, est-ce qu'ils profitent d'une manière ou d'autre des familles qui ont quelqu'un ?
- Est-ce qu'on a une sorte de caisse dans le quartier pour améliorer le quartier ? Est-ce que les migrants font parti de ça ?

Travail

- Est-ce que c'est difficile pour trouver du travail au Sénégal ? Est-ce qu'il y a des gens ici dans le ménage qui ont trouvé un travail ? avec contrat ? sans contrat ? Quelle sorte de travail est-ce qu'on fait ?
- Est-ce qu'on fait des petits travaux pour gagner quelques choses (les femmes ? couture etc ?)
- Est-ce que c'est possible d'épargner quelque chose ?
- Est-ce que la famille a un compte courant au Sénégal ?

(voir enquête)

LE RETOUR

- Est-ce que vous pensez que xxx va revenir un jour ? pourquoi (pas) ? Quels objectifs doivent être remplis avant qu'il/elle revienne ?
- Est-ce que vous connaissez des gens qui sont revenus au Sénégal ? Des gens qui ont vécu en Belgique ? Est-ce qu'ils ont vécu longtemps en Belgique ?
- Pourquoi est-ce qu'ils sont revenus ? (travail, des gens qui ont été rapatriés, pour y commencer une activité ? Laquelle ?)
- Est-ce que vous connaissez d'autres familles qui ont un membre en Belgique ?

ENQUETE MENAGES

Date : Nom de la famille:
 Nom de la personne enquêtée : Position dans la famille:
 Ville/village: Quartier: N° de la maison:

1. Caractéristiques personnelles

De quelle ethnie êtes-vous ? ☐ Woloof ☐ Mandingue ☐ Serère ☐ Djolla ☐ Toucouleur ☐ Peul
☐ Autre :.....

De quelle religion êtes-vous ? ☐ Islamiste ☐ traditionnelle ☐ catholique ☐ autre :.....

De quelle fraternité êtes-vous ? ☐ Tidjanes ☐ Mouride ☐ Quadriya ☐ Layenne ☐ Autre :.....

	Lieu de naissance ?	Grandi ?	Raison de déménagement ?	Contact avec un village?
La personne enquêtée :				
Origine maternelle				
Origine paternelle :				

Quel est votre statut d'occupation ? ☐ Propriétaire ☐ locataire ☐ logé ☐ autre :.....
 De quel type est votre logement ☐ ciment ☐ banco amélioré ☐ banco ☐ autre :.....
 De quel type est votre clôture ? ☐ pas de clôture ☐ en bois ☐ en dur ☐ autre :.....

2. Composition du ménage

2A. tout le monde qui habite dans la même maison

Nr	M/F	Nom	Age	Position dans le ménage	Niv de scola-risation	FW1	FW2	IW1	IW2	Description travail
1										
2										
3										
4										
5										
6										
7										
8										
9										
10										
Nombre d'enfants < 18 :										

2B Composition de la famille demeurant hors du ménage:

Est-ce que vous avez des membres de la famille qui demeurent hors du ménage ?

Nr	M/F	Nom	Age	Position dans le ménage	Senegal ? autre pays ? Où ?	Description travail	Contribution BF ?	Régulièrement ?
1								
2								
3								
4								

Est-ce que vous avez un membre de votre ménage qui est revenu de l'étranger ? ☐ oui ☐ non

D'où ?.....
Combien de temps y est-il resté ?.....
Pourquoi est-il revenu ?.....

3 . Le revenu du ménage :

Qui gère le revenu du ménage ?.....

Est-ce que votre ménage possède des terres agricoles ? ☐ non

☐ oui ☐ < 2 ha ☐ 2-4 ha ☐ 4-6 ha ☐ 6ha+

Localisé où ?.....

Est-ce qu'une partie des terres est louée ? ☐ non

☐ oui, en contrepartie d'argent

☐ oui, en contrepartie de produits agricoles

Revenu :.....

Est-ce que votre ménage travaille des terres agricoles ? ☐ non

☐ oui, en propriété : ☐ oui, en location

Est-ce que le ménage possède du bétail ? ☐ non

☐ oui Nombre de bœufs :.....

Nombre de poulets :.....

Nombre de moutons:.....

Nombre de chèvres:.....

Quelle est le revenu mensuel du ménage (seulement les contributions des gens qui habitent dans cette maison) :

☐ < 50.000 ☐ 50.000-100.000 ☐ 100.000-250.000 ☐ 250.000-500.000 ☐ > 500.000

Les transferts versés par des personnes qui vivent hors du ménage, mais au Sénégal (annuel)

☐ < 50.000 ☐ 50.000-100.000 ☐ 100.000-250.000 ☐ 250.000-500.000 ☐ > 500.000

Les transferts versés par des personnes qui vivent en Belgique:

☐ < 50.000 ☐ 50.000-100.000 ☐ 100.000-250.000 ☐ 250.000-500.000 ☐ > 500.000

Les transferts versés par des personnes qui vivent dans d'autres pays:

☐ < 50.000 ☐ 50.000-100.000 ☐ 100.000-250.000 ☐ 250.000-500.000 ☐ > 500.000

Est-ce que une (ou plusieurs) de ces personnes qui contribue(nt) au revenu du ménage contribue(nt) aussi au revenu d'un autre ménage ?

Nom	A qui	Relation entre eux	raison

Est-ce qu'une (ou plusieurs) membres de la famille ont commencé (maintenant ou dans le passé) un investissement ?

Nom	Quel(s) projet(s)	Succès ?	Le ménage en profite ?

4. Equipement du ménage :

	Avez-vous... dans votre maison ?		Acheté au Sénégal ?		Envoyé par qq'un de l'étranger ?		Envoyé par qui ?	De quel pays ?
	Oui	Non	Oui	Non	Oui	Non		
Un réfrigérateur	☐	☐	☐	☐	☐	☐		
Une télévision	☐	☐	☐	☐	☐	☐		
	Avez-vous... dans votre maison ?		Acheté au Sénégal ?		Envoyé par qq'un de l'étranger ?		Envoyé par qui ?	De quel pays ?
	Oui	Non	Oui	Non	Oui	Non		
Un portable	☐	☐	☐	☐	☐	☐		
Un ordinateur	☐	☐	☐	☐	☐	☐		
De l'électricité	☐	☐						
Du gaz	☐	☐						
De l'eau courante	☐	☐						
De l'eau chaud	☐	☐						
Accès à l'Internet	☐	☐	☐	☐	☐	☐		
Une mobylette	☐	☐	☐	☐	☐	☐		

Une voiture	☐	☐	☐	☐	☐	☐		
WC :	☐	☐						
Douche :	☐	☐						
Bonne :	☐	☐						
Autre :	☐	☐	☐	☐	☐	☐		

Nombre des personnes qui possède un portable (GSM) :.....

5. Réflexions sur la migration :

- Est-ce que vous pensez vous-même à migrer un jour ? ☐ oui ☐ non ☐ aucun idée
 Déjà fait des démarches ? ☐ non ☐ oui

- Pourquoi (pas) ?

- Vers quel pays est-ce que vous voulez émigrer ?.....

- Pourquoi ce pays ?

- Est-ce que vous connaissez des gens là-bas ?

- Est-ce qu'il y a d'autres membres de votre famille qui pensent à émigrer ?

☐ non

☐ oui Qui ?..... Vers quels pays ?..... Raison ?.....

- Est-ce qu'il y a des membres de la famille qui ont déjà fait des démarches pour avoir un visa ?

☐ non

☐ oui Qui ?..... Vers quels pays ?..... Raison ?.....

- On entend beaucoup à la radio ou à la télévision des histoires des migrants qui arrivent en pirogue...

Est-ce que vous connaissez des gens qui ont fait ça ? ☐ non ☐ oui ☐ aucun idée

Est-ce qu'ils ont réussi ? ☐ non ☐ oui ☐ aucun idée

Est-ce qu'il y a des gens qui sont revenus ? ☐ non ☐ oui ☐ aucun idée

- Est-ce que vous avez déjà visité une des personnes à l'étranger ? ☐ non ☐ oui

Qui ?.....

Où ?.....

- Quelles étaient vos attentes ?

- Est-ce que ces attentes ont été réalisées remplies ?

6. La personne résidente en Belgique :

- Quelle était la raison majeure pour partir du Sénégal ? ☐ études ☐ raison économique ☐ mariage ☐ regroupement familial

☐ autre :.....

- Est-ce que la décision de partir était ☐ sa décision ☐ la décision de la famille ☐ autre :.....

- Est-ce que il/elle ☐ a financé le voyage lui-même

☐ a emprunté de l'argent pour faire le voyage A qui ?.....

Déjà remboursé ?.....

- Est-ce la famille était au courant qu'il/elle allait partir ? ☐ oui ☐ non

- Combien de fois par an est-ce qu'il/elle envoie de l'argent ?.....

- Est-ce que c'est une somme fixe ? ☐ oui ☐ non

- Comment est-ce qu'il envoie l'argent ?

- Est-ce que il/elle envoie de l'argent depuis son arrivée ? ☐ oui ☐ non

- Est-ce que le montant a changé pendant les années ? ☐ plus maintenant ☐ moins maintenant ☐ le même

Raison :.....

- Est-ce que le ménage a vraiment besoin de cet argent pour survivre ? ☐ oui, totalement ☐ oui, partiellement ☐ non

Bijlage 3: Kenmerken migranten en hun huishoudens

Verklaring van de variabelen

Variabele	Verklaring
nr	Volgnummer van het interview met de Senegalese migrant in België
M/V	Gender M= Man V= Vrouw
Ilft	Leeftijd op het moment van het interview
Kind B	Aantal kinderen in België op het moment van het interview
Kind S	Aantal kinderen in Senegal op het moment van het interview
Jaar tijdelijke papier	Aantal jaren dat men met een tijdelijke verblijfsvergunning in België woont/gewoond heeft
Jaar zonder papier	Aantal jaren dat men zonder verblijfsvergunning in België woont/gewoond heeft
Jaar met papier	Aantal jaren dat men met verblijfsvergunning in België woont/gewoond heeft
Werk	Type werk op het moment van het interview
Opleiding	Gevolgte opleiding B= opleiding gevolgd in België S= opleiding gevolgd in Senegal
Woonpl	Woonplaats van de respondent op het moment van het interview
Bezoek S per jaar	Aantal keer dat men per jaar op bezoek gaat naar Senegal
HH plus 18	Aantal leden van het huishouden in Senegal die ouder zijn dan 18 jaar
HH min 18	Aantal leden van het huishouden in Senegal die jonger zijn dan 18 jaar
HH leden	Totaal aantal leden van het huishouden in Senegal
HH % analfabeet	Aandeel leden van het huishouden die analfabeet zijn (en ouder dan 20 jaar)
HH% bacc	Aandeel leden van het huishouden die een diploma baccalaureaat hebben (en ouder dan 20 jaar zijn)
HH %contract	Aandeel leden van het huishouden die een vast contract hebben (en ouder dan 20 jaar zijn)
HH % informeel werk	Aandeel leden van het huishouden die informeel werk verrichten (en ouder dan 20 jaar zijn)
HH aantal Westen	Aantal leden van het huishouden die naar het Westen gemigreerd zijn
HH aantal Afrika	Aantal leden van het huishouden die naar een ander Afrikaans land gemigreerd zijn

SENEGALESE MIGRANT IN BELGIE												HUISHOUDEN IN SENEGAL								
nr	M/ V	lft	Kind B	kind S	jaar tijde- lijke papier	jaar zonder papier	jaar met papier	werk	opleiding	Woonpl	Be- zoek S per jaar	HH + 18	HH - 18	HH tot	HH % anal- fabeet	HH % bac	HH % con- tract	HH % infor- meel werk	HH Aantal wes- ten	HH aantal Afrika
1	M	48	0	4	0	7	0	zwart werk	analfabeet	Brussel	0	4	6	10	75,0	0,0	0,0	33,3	1	0
2	M	35	0	0	0	8	7	uitkering	secundair niet af	Brussel	0,1									
3	M	60	3	0	0	1	23	interimwerk	secundair niet af	Antwerpen	0,5									
4	V	55	4	0	0	0	26	arbeider	secundair niet af	Andere	0,5	3	2	5	66,7	0,0	0,0	33,3	1	0
5	M	72	5	1	0	0	38	arbeider	analfabeet	Andere	1									
6	M	40	3	0	7	0	7	bediende	universiteit B	Antwerpen	2	8	5	13	50,0	25,0	28,6	28,6	1	0
7	M	31	2	0	6	0	6	kaderlid	universiteit B	Brussel	2	5	4	9	20,0	20,0	0,0	25,0	3	1
8	V	35	2	0	0	0	13	arbeider	secundair niet af	Andere	1	5	5	10	20,0	20,0	20,0	40,0	3	0
9	M	35	0	4	0	3	7	bediende	hogeschool S	Antwerpen	2	1	4	5	0,0	100,0	100,0	0,0	1	0
10	M	33	1	0	5	0	7	kaderlid	universiteit B	Andere	1	6	5	11	33,3	0,0	16,7	16,7	1	0
11	V	47	1	3	0	0	4	uitkering	hogeschool S	Andere	0,25	5	3	8	20,0	40,0	0,0	75,0	2	0
12	V	50	0	2	0	3	7	arbeider	hogeschool S	Antwerpen	1	4	2	6	0,0	0,0	50,0	25,0	2	0
13	M	39	3	0	0	2	6	arbeider	lager onderwijs	Andere	1	5	5	10	20,0	20,0	20,0	40,0	3	0
14	M	36	0	0	8	0	10	zelfstandige	hogeschool B	Brussel	1	11	2	13	18,2	27,3	10,0	40,0	2	0
15	M	45	5	0	0	3	7	arbeider	secundair niet af	Antwerpen	1									
16	M	40	0	0	0	3	1	arbeider	hogeschool S	Antwerpen	0	7	0	7	0,0	85,7	100,0	0,0	2	2
17	M	37	0	0	0	0	3	interimwerk	secundair niet af	Antwerpen	1	6	3	9	16,7	16,7	50,0	16,7	3	0
18	M	40	2	0	6	0	7	zelfstandige	universiteit B	Andere	5	5	2	7	20,0	60,0	60,0	0,0	4	0
19	M	23	0	0	0	1	0	zwart werk	hogeschool S	Antwerpen	0	9	6	15	11,1	33,3	33,3	33,3	3	1
20	M	39	1	1	3	4	6	bediende	hogeschool B	Brussel	1	7	2	9	0,0	42,9	33,3	50,0	2	0
21	M	33	0	1	0	3	0	zwart werk	secondair	Antwerpen	0	7	12	19	42,9	14,3	100,0	0,0	3	0
22	M	28	0	0	0	3	5	arbeider	secondair	Antwerpen	1	4	2	6	0,0	75,0	50,0	0,0	1	0
23	M	29	1	0	5	2	0	zwart werk	hogeschool B	Brussel	0	5	1	6	0,0	20,0	60,0	20,0	2	0
24	M	50	3	0	0	4	12	arbeider	secundair niet af	Antwerpen	0,25	9	6	15	33,3	0,0	25,0	25,0	2	0
25	M	49	2	3	4	0	26	zelfstandige	hogeschool B	Brussel	3	3	2	5	0,0	66,7	33,3	33,3	1	0

SENEGALSE MIGRANT IN BELGIE												HUISHOUDEN IN SENEGAL								
nr	M/ V	lft	Kind B	kind S	jaar tijde- lijke papier	jaar zonder papier	jaar met papier	werk	opleiding	Woonpl	Be- zoek S per jaar	HH + 18	HH - 18	HH tot	HH % anal- fabeet	HH % bac	HH % con- tract	HH % infor- meel werk	HH Aantal wes- ten	HH aantal Afrika
26	M	43	2	5	7	0	5	kaderlid	universiteit B	Andere	2	3	4	7	25,0	33,3	0,0	0,0	1	0
27	M	33	0	0	0	3	5	uitkering	hogeschool S	antwerpen	1	3	1	4	0,0	66,7	50,0	0,0	2	0
28	M	30	0	0	3	0	6	bediende	hogeschool B	Brussel	1	10	3	13	20,0	40,0	0,0	37,5	1	0
29	M	61	4	1	0	5	9	interimwerk	hogeschool S	Antwerpen	1	10	6	16	10,0	10,0	10,0	40,0	3	0
30	M	50	0	0	5	0	9	beidende	universiteit B	Andere	1	5	0	5	0,0	80,0	60,0	0,0	2	0
31	M	50	5	3	0	7	9	arbeider	secondair	Antwerpen	1	9	6	15	22,2	33,3	33,3	0,0	1	0
32	M	22	0	0	0	0	5	arbeider	hogeschool S	Antwerpen	1									
33	M	52	2	0	5	0	20	zelfstandige	universiteit B	Brussel	0,75	16	9	25	56,3	12,5	0,0	13,3	4	0
34	M	34	0	0	7	0	2	bediende	universiteit B	Brussel	0,5									
35	M	41	0	3	7	4	0	zwart werk	secondair	Brussel	0									
36	M	38	0	2	7	1	0	zwart werk	hogeschool B	Brussel	0,4	9	5	14	11,1	55,6	50,0	0,0	1	0
37	M	42	2	0	6	0	14	bediende	hogeschool B	Brussel	0,5									
38	M	38	0	0	0	4	9	bediende	hogeschool B	Andere	0,25	12	4	16	16,7	16,7	0,0	20,0	4	0
39	V	26	0	0	0	4	4	arbeider	secondair	Andere	0,25	4	2	6	0,0	50,0	25,0	0,0	2	0
40	M	29	0	0	0	0	12	arbeider	hogeschool S	Andere	0,25									
41	V	24	0	0	0	1	5	arbeider	hogeschool B	Andere	0,25	4	2	6	0,0	50,0	25,0	0,0	2	0
42	M	58	0	3	0	9	9	interimwerk	secondair	Antwerpen	1									
43	M	33	0	0	10	0	0	uitkering	hogeschool B	Brussel	0,1	6	3	9	16,7	33,3	50,0	0,0	3	0
44	M	58	2	0	5	0	28	kaderlid	universiteit B	Andere	2	3	2	5	66,7	0,0	0,0	33,3	1	0
45	M	40	3	0	0	5	10	interimwerk	hogeschool S	Antwerpen	0,25	8	7	15	50,0	0,0	0,0	12,5	2	1
46	V	31	2	0	0	0	11	interimwerk	secondair	Andere	0,25	7	2	9	14,3	28,6	28,6	42,9	3	0
47	M	36	2	0	0	4	6	interimwerk	secondair niet af	Andere	1	9,0	3	12	88,9	0,0	0,0	33,3	2	1
48	M	40	4	0	5	0	12	kaderlid	universiteit B	Antwerpen	1,5	3,0	0	3	66,7	0,0	0,0	0,0	2	0
49	V	31	0	0	2	0	0	zwart werk	hogeschool S	Brussel	0,5	4,0	3	7	0,0	75,0	66,7	0,0	1	0

50	M	28	0	0	0	0	10	arbeider	hogeschool S	Brussel	2	6,0	6	12	33,3	0,0	0,0	40,0	2	0
51	M	36	0	0	0	2	8	bediende	universiteit B	Brussel	1	6,0	0	6	0,0	50,0	33,3	0,0	3	0
52	M	25	0	0	4	0	0	zwart werk	hogeschool B	Brussel	0									
53	M	30	0	0	0	4	0	zwart werk	secondair niet af	Antwerpen	0	17,0	15	32	58,8	5,9	12,5	18,8	2	1
54	M	32	0	0	0	6	0	zwart werk	Sec niet af	Antwerpen	0	4,0	4	8	50,0	0,0	0,0	66,7	1	1

Bijlage 4: Meervoudige correspondentieanalyse

De basistabel die gebruikt werd voor de meervoudige correspondentieanalyse wordt weergegeven in onderstaande tabel (de eerste vijf cases of huishoudens). De rijen representeren bij een meervoudige correspondentieanalyse individuele cases (in dit geval de verschillende ondervraagde huishoudens), terwijl de kolommen de verschillende categorieën van variabelen voorstellen. Aangezien we het huishouden en zijn gemigreerde gezinsleden als één eenheid beschouwen, representeren de rijen de nummers van het geïnterviewde huishouden waartoe ook de migrant in België behoort. De kolommen stellen dan de verschillende variabelen voor die betrekking hebben op het huishouden in Senegal, de migrant in België en remittancespraktijken die van invloed zijn op de migrant in België of het huishouden. Omwille van het beperkte aantal rijen/huishoudens ($n=43$), is het onmogelijk om alle variabelen op te nemen die gebruikt zijn voor de clusteranalyses en verschillende variabelen met betrekking tot remittancespraktijken. Hoe groter het aantal kolommen (categorieën van variabelen), hoe kleiner de verklaarde hoeveelheid informatie per dimensie wordt en hoe meer dimensies er nodig zijn om de totale informatie (totale inertie) te verklaren. Om die reden werd het aantal variabelen beperkt. Een aantal variabelen waarbij de literatuur reeds een mogelijk verband weergeeft tussen sociaal-economische kenmerken van het huishouden of de migrant (inkomen, tewerkstellingsituatie en opleidingsniveau) en remittancespraktijken (voornamelijk het volume aan remittances) worden in rekening gebracht. Naast de drie karakteristieken van zowel de huishoudens als de migranten (inkomen, tewerkstellingsituatie en opleidingsniveau), worden ook de clustergroepen die verkregen werden uit de clusteranalyses in hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2 mee opgenomen als variabele. Deze clustergroepen vatten een hele reeks variabelen samen die de economische, sociale en culturele positie van de migranten en de huishoudens weergeeft. Naast deze 4 variabelen (clustergroep, inkomen, opleidingsniveau en tewerkstellingssituatie) die voor zowel de huishoudens als de migranten opgenomen worden, worden er eveneens 8 variabelen opgenomen die betrekking hebben op remittancespraktijken. De eerste variabele betreft het bedrag dat het huishouden in Senegal ontvangt van de migrant in België. De tweede variabele heeft betrekking op het feit of de migrant (wonend in België) investeert in vastgoed in Senegal. De volgende variabele bekijkt of het huishouden ondersteund wordt voor huisvesting door een migrant van het huishouden. De vierde variabele heeft betrekking op het investeren van de migrant in België in een commerciële activiteit in Senegal. Ook het feit of het huishouden in Senegal ondersteund wordt door de migrant in België voor onderwijs wordt mee opgenomen. De zesde variabele betreft de ondersteuning van de migrant in België voor collectieve projecten. De laatste twee variabelen hebben betrekken op de investeringen van de migrant in België (in een opleiding of in vastgoed).

Basistabel meervoudige correspondentieanalyse: kenmerken van de huishoudens, de migrant en remittancespraktijken

VARIABLEN MET BETREKKING TOT HET HUISHOUDEN IN SENEGAL					VARIABLEN MET BETREKKING TOT DE MIGRANT IN BELGIE			
Nr hh	HHCLUS	HHVC	HHOPLBAC	HHI	CLUSM	MBINK	MBOPL	MBWERK
1	KRHH	HHVC0	HHOPLBAC0	HHI1-	OM	MBINK600-	MBOPLBAC-	MBWERK1
2	KSHH	HHVC0	HHOPLBAC0	HHI1-	OAM	MBINK10001500	MBOPLBAC-	MBWERK2
3	KSHH	HHVC25-	HHOPLBAC25-	HHI12	SGM	MBINK10001500	MBOPLUNIVB	MBWERK3
4	OHH	HHVC0	HHOPLBAC25-	HHI1-	SGM	MBINK1500+	MBOPLUNIVB	MBWERK4
5	OHH	HHVC25-	HHOPLBAC25-	HHI1-	NAM	MBINK1500+	MBOPLBAC-	MBWERK2
...(n=43)	...	...	...	...	...	...	...	...

(vervolg)

VARIABLEN MET BETREKKING TOT REMITTANCESPRAKTIJEN VAN DE MIGRANT IN BELGIE OF HET HUISHOUDEN IN SENEGAL								
Nr hh	MREMB	MVG	HHVG	INV	REDU	RCOLL	MIVOB	MIVVGB
1	MREMB30150	MVG_0	HVG_0	INV0	PUO	JCOLL	MIVOB0	MIVVGB0
2	MREMB150250	MVG_0	HVG_1	INVDF	GNO	NCOLL	MIVOB0	MIVVGB0
3	MREMB30150	MVG_H	HVG_0	INV0	PUO	JCOLL	MIVOB0	MIVVGB0
4	MREMB250+	MVG_H	HVG_0	INVDFI	PRO	NCOLL	MIVOB0	MIVVGB1
5	MREMB150250	MVG_G	HVG_0	INVDF	PUO	NCOLL	MIVOB0	MIVVGB0
...(n=43)	...	...	...	...	...	...	...	...

Bron: K. Stuyck

Verklaring van de gebruikte variabelen en categorieën

	VARIABELE	CATEGORIEËN
HUISHOUDEN SENEGAL	HHclus: Clustergroep waartoe het huishouden behoort	▪ GHH: Geïntegreerde huishoudens ▪ IHH: Inkomensrijke huishoudens ▪ OHH: onzekere huishoudens ▪ KRHH: Kansarme rurale huishoudens ▪ KSHH: Kansarme stedelijke huishoudens
	HHVC: Aandeel leden van het huishouden (ouder dan 20 jaar en geen student) dat tewerkgesteld is in de formele sector (analoog aan variabele gebruikt voor clusteranalyse)	▪ HHVC0: Niemand van het huishouden is tewerkgesteld in de formele sector (geen formele tewerkstelling) ▪ HHVC25-: minder dan 25% is tewerkgesteld in de formele sector (beperkte formele tewerkstelling) ▪ HHVC2550: tussen de 25 en 50% is tewerkgesteld in de formele sector (gemiddelde formele tewerkstelling) ▪ HHVC50+: meer dan 50% is tewerkgesteld in de formele sector (hoge formele tewerkstelling)
	HHOPLBAC: Aandeel leden van het huishouden (ouder dan 20 jaar) dat een diploma baccalaureaat gehaald heeft (analoog aan variabele gebruikt voor clusteranalyse)	▪ HHOPLBAC0: niemand van het huishouden heeft een diploma baccalaureaat (zeer laag opgeleid) ▪ HHOPLBAC25-: minder dan 25% heeft een diploma baccalaureaat (laag opgeleid) ▪ HHOPLBAC2550: tussen de 25 en 50% heeft een diploma baccalaureaat (hoog opgeleid) ▪ HHOPLBAC50+: meer dan 50% heeft een diploma baccalaureaat (zeer hoog opgeleid)
	HHI: Huishoudinkomen per persoon per dag (dollar) (enkel inkomsten van inwonende gezinsleden, geen rekening gehouden met remittances) (analoog aan variabele gebruikt voor clusteranalyse)	▪ HHI1-: Minder dan 1 dollar per persoon per dag (hhinkomen <1\$) ▪ HHI12: tussen 1 en 2 dollar per persoon per dag (hhinkomen 1-2\$) ▪ HHI24: tussen 2 en 4 dollar per persoon per dag (hhinkomen 2-4\$) ▪ HHI410: tussen 4 en 10 dollar per persoon per dag (hhinkomen 4-10\$) ▪ HHI10+: meer dan 10 dollar per persoon per dag (hhinkomen >10\$)
MIGRANT BELGIE	CLUSM1: Clustergroep waartoe de migrant behoort	▪ OM: overlever ▪ OAM: oude arbeidsmigrant ▪ NAM: nieuwe arbeidsmigrant ▪ SGM: succesvolle gediplomeerde
	MBINK: Inkomen van de migrant in België (analoog aan variabele die gebruikt werd voor clusteranalyse)	▪ MBINK600-: Minder dan 600 euro per maand (inkomen < 600 euro) ▪ MBINK6001000: tussen 600 en 1000 euro per maand (inkomen 600-1000 euro) ▪ MBINK10001500: tussen 1000 en 1500 euro per maand (inkomen 1000-1500 euro) ▪ MBINK1500+: meer dan 1500 euro per maand (inkomen >1500 euro)

REMITTANCESPRAKTIJEN	MBOPL: Opleidingsniveau van de migrant (analoog aan variabele die gebruikt werd voor clusteranalyse) ▪ MBOPLBAC-: Migrant in België heeft een diploma lager dan het diploma baccalaureaat ▪ MBOPLBAC: Migrant in België heeft minstens een diploma baccalaureaat ▪ MBOPLHSB: Migrant heeft een diploma behaald aan een Belgische (of Westerse) hogeschool ▪ MBOPLUNIVB: Migrant heeft een diploma behaald aan een Belgische (of Westerse) universiteit
	MBWERK: Werksituatie van de migrant in België (analoog aan variabele die gebruikt werd voor clusteranalyse) ▪ MBWERK1: De migrant is werkloos of oefent informeel werk uit ▪ MBWERK2: De migrant is arbeider (met een vast of tijdelijk contract) ▪ MBWERK3: De migrant is bediende (met een vast of tijdelijk contract) ▪ MBWERK4: De migrant is hoger kaderlid
	MREMB: Bedrag dat de migrant in België overmaakt aan het huishouden (voor huishoudbudget) ▪ MREMB30-: migrant maakt minder dan 30 euro per maand over ▪ MREMB30150: migrant maakt tussen 30 en 150 euro per maand over ▪ MREMB150300: migrant maakt tussen 150 en 300 euro per maand over ▪ MREMB300+: migrant maakt meer dan 300 euro per maand over
	MVG: Migrant (wonend in België) investeert in vastgoed in Senegal? ▪ MVG_0: neen ▪ MVG_G: heeft reeds een grond gekocht, maar nog geen huis ▪ MVG_H: heeft minstens 1 huis gebouwd (of gekocht) in Senegal
	HHVG: Huishouden wordt ondersteund voor huisvesting door een migrant ▪ HVG0: neen (hh profiteert niet van inv in vastgoed) ▪ HVG1: ja (hh profiteert van inv in vastgoed)
	INV: Migrant in België heeft geïnvesteerd in een commerciële activiteit in Senegal ▪ INV0: geen investering ▪ INVDF: Enkel directe familieleden worden ondersteund voor het opstarten van een commerciële activiteit (ondersteuning hh handeltje) ▪ INVDFI: directe familieleden worden ondersteund + individuele investering van de migrant (ondersteuning hh handeltje + individueel project) ▪ INVI: Uitsluitend individuele investering van de migrant (zonder eerst directe familieleden ondersteund te hebben)
	REDU: wordt het huishouden in Senegal ondersteund door de migrant in België voor onderwijs ▪ REDU0: neen ▪ REDUPO: ja, hoofdzakelijk voor publiek onderwijs ▪ REDUPRO: ja, hoofdzakelijk voor privaat onderwijs
	RCOLL: De migrant in België of het huishouden in Senegal ondersteunen collectieve projecten ▪ JCOLL: ja ▪ NCOLL: Neen
	MIVOB: Migrant investeert in een opleiding in België (zonder beurs) ▪ MIVOB0: neen ▪ MIVOB1: ja
	MIVVGB: Migrant investeert in vastgoed in België

	▪ MIVVGB0: neen ▪ MIVVGB1: ja
--	--

Bron: K. Stuyck

Een correspondentieanalyse gebruikt categorische variabelen. De eerste variabele heeft bijvoorbeeld betrekking op de positie van het huishouden in de Senegalese maatschappij (hhclus). Deze variabele is het resultaat van de clusteranalyse in hoofdstuk 2. De verschillende antwoordmogelijkheden hierbij zijn GHH (geïntegreerd huishouden) IHH (inkomensrijk huishouden) KRHH (kansarm ruraal huishouden) KSHH (kansarm stedelijk huishouden) OHH (onzeker huishouden). Bovenstaande tabel geeft de verklaring weer van de gebruikte variabelen en categorieën.

De analyse wordt bij een meervoudige correspondentieanalyse uitgevoerd op basis van een Burt-matrix.

Burt-matrix voor een meervoudige correspondentieanalyse

	GHH	IHH	OHH	KRHH	KSHH	HHVC0	HHVC25-	...
GHH	7	0	0	0	0	0	0	
IHH	0	3	0	0	0	0	0	
OHH	0	0	16	0	0	3	8	
KRHH	0	0	0	6	0	5	1	
KSHH	0	0	0	0	11	6	2	
HHVC0	0	0	3	5	6	8	0	
HHVC25-	0	0	8	1	2	0	8	
...								

Bron: K. Stuyck

De Burt-matrix heeft een duidelijk gedefinieerde structuur. De matrix is symmetrisch en bestaat uit 56 rijen en 56 kolommen (aangezien er 56 categorieën zijn). Elke categorie wordt uitgezet ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van alle andere categorieën. Een enkelvoudige correspondentieanalyse vertrekt van een kruistabel waarin de frequenties van twee variabelen ten opzichte van elkaar worden uitgezet (Greenacre 1994). Een meervoudige correspondentieanalyse zet in de Burtmatrix de frequenties van de categorieën van alle variabelen ten opzichte van elkaar uit.

De interpretatie van een meervoudige correspondentieanalyse is gelijkaardig aan de interpretatie van een enkelvoudige correspondentieanalyse. Een meervoudige correspondentieanalyse heeft tot doel om de relatie tussen de verschillende categorieën samen te vatten in een aantal principale dimensies. De analyse baseert zich hiervoor op de gelijkenissen en verschillen tussen verschillende categorieën om ze vervolgens in een

gemeenschappelijke ruimte te plaatsen. De eerste dimensie omvat het grootste aandeel van de totale informatie (inertie). De daaropvolgende dimensies bundelen een steeds kleinere inertie, waarbij het kleinste aandeel toegekend wordt aan de laatste dimensie. Een meervoudige correspondentieanalyse heeft als nadeel dat de verklaarde inertie van een tweedimensionale deelruimte erg klein kan zijn. Aangezien een meervoudige correspondentieanalyse snel leidt tot het opnemen van veel categorieën, wordt de inertie sterk gespreid over de verschillende assen. Dit werd zoveel mogelijk beperkt, door het aantal variabelen en categorieën te beperken. 100% van de oorspronkelijke informatie zit vervat in 12 dimensies (zie onderstaande tabel). De eerste twee dimensies verklaren de grootste hoeveelheid informatie (respectievelijk 37.97% en 32.22%). Samen verklaren ze 70.66% van de oorspronkelijke informatie. Daaropvolgende dimensies geven een steeds kleiner aandeel van de totale inertie weer.

Percentage van de totale inertie en cumulatieve waarden van de eerste 10 dimensies uit de correspondentieanalyse (volgens Benzecri adjusted inertia decomposition) (Benzécri 1992)

DIMENSIE	PERCENTAGE VAN DE TOTALE INERTIE	CUMULATIEVE WAARDE	DIMENSIE	PERCENTAGE VAN DE TOTALE INERTIE	CUMULATIEVE WAARDE
Dimensie 1	37.97	37.97	Dimensie 7	1.85	98.32
Dimensie 2	32.22	70.66	Dimensie 8	0.94	99.27
Dimensie 3	9.48	79.66	Dimensie 9	0.38	99.64
Dimensie 4	8.74	88.41	Dimensie 10	0.23	99.88
Dimensie 5	5.94	94.35	Dimensie 11	0.08	99.95
Dimensie 6	2.12	96.47	Dimensie 12	0.05	100.00

Bron: K. Stuyck

Een belangrijke meerwaarde van de correspondentieanalyse is het feit dat de relaties tussen de categorieën ruimtelijk gevisualiseerd kunnen worden. De categorieën worden als punten met coördinaten voorgesteld in een gemeenschappelijke ruimte. Bij het trekken van de assen door de puntenwolk, wordt rekening gehouden met het gewicht of de massa van de verschillende categorieën. De massa heeft betrekking op het aantal observaties dat voor een bepaalde categorie geobserveerd werd³⁰. De gemiddelde situatie wordt voorgesteld in het centrum van deze ruimte. Hoe verder een categorie afwijkt van de gemiddelde situatie, hoe verder het van het centrum zal liggen. Gelijkaardige categorieën liggen dicht bij elkaar. De verschillende dimensies kunnen nu als assen twee aan twee voorgesteld worden in bi-plots. Elke dimensie wordt grafisch voorgesteld door een as en elke categorie kan visueel weergegeven worden door een punt in dit assenstelsel. De afstand van een punt (categorie) tot de oorsprong geeft een indicatie van de mate waarin dat punt afwijkt van de gemiddelde

³⁰ Massa = Freq (cat i) / ((n (var=16) * n (obs=43))

situatie en de richting waarin het punt afwijkt, verwijst naar de over- of ondervetegenwoordiging van dat punt ten opzichte van de inhoud van de gepresenteerde assen. De betekenis van de assen wordt afgelezen aan de hand van de partiële bijdragen van de categorieën ten opzichte van een bepaalde dimensie. De partiële bijdrage van één categorie tot een bepaalde dimensie toont aan in welke mate een categorie de geometrische oriëntatie van die betreffende dimensie (as) bepaalt. Nagpaul (1999) stelt dat de categorieën die belangrijk zijn voor de oriëntatie van een bepaalde as, die categorieën zijn waarvan de partiële bijdrage opmerkelijk verschillend is van de partiële bijdragen van andere categorieën. In deze tabel worden alle categorieën (in totaal zijn er 56 categorieën) waarbij de partiële bijdrage hoger is dan de gemiddelde bijdrage ($=1/56=0.0179$) onderlijnd en in het vet weergegeven.

Partiële bijdrage van de categorieën tot de inertie van de vier assen

CATEGORIE	PART BIJDRAGE DIM 1	PART BIJDRAGE DIM 2	PART BIJDRAGE DIM 3	PART BIJDRAGE DIM 4
GHH	0,0044	<u>0,0447</u>	0,0134	0,0100
IHH	0,0052	<u>0,0575</u>	<u>0,0666</u>	<u>0,0191</u>
KRHH	0,0001	<u>0,0278</u>	<u>0,0844</u>	0,0000
KSHH	0,0063	<u>0,0234</u>	0,0048	0,0089
OHH	0,0042	0,0000	<u>0,0330</u>	<u>0,0409</u>
HHVC0	0,0137	<u>0,0320</u>	0,0040	0,0023
HHVC25-	0,0005	0,0164	0,0007	0,0084
HHVC2550	0,0055	0,0082	0,0100	<u>0,0312</u>
HHVC50+	0,0018	<u>0,0595</u>	0,0032	0,0024
HHOPLBAC0	0,0018	<u>0,0380</u>	0,0084	<u>0,0246</u>
HHOPLBAC25-	0,0000	0,0108	0,0016	0,0075
HHOPLBAC2552	0,0043	0,0009	<u>0,0278</u>	<u>0,0260</u>
HHOPLBAC50+	0,0003	<u>0,1029</u>	0,0004	0,0075
HHI1-	0,0072	<u>0,0572</u>	0,0058	0,0115
HHI10+	0,0052	<u>0,0575</u>	<u>0,0666</u>	<u>0,0191</u>
HHI12	0,0062	0,0001	0,0153	0,0055
HHI24	0,0058	0,0154	0,0064	<u>0,0719</u>
HHI410	0,0007	<u>0,0235</u>	0,0134	<u>0,0382</u>
NAM	0,0029	0,0069	<u>0,0290</u>	0,0108
OAM	0,0034	0,0127	0,0051	<u>0,0394</u>
OM	<u>0,0390</u>	0,0051	<u>0,0399</u>	<u>0,0680</u>
SGM	<u>0,0820</u>	0,0000	0,0114	0,0007
MBINK10001500	0,0072	0,0032	0,0089	<u>0,0503</u>
MBINK1500+	<u>0,0891</u>	0,0022	0,0000	0,0068
MBINK600-	<u>0,0357</u>	0,0009	<u>0,0516</u>	<u>0,0554</u>
MBINK6001000	0,0109	0,0122	0,0124	0,0040
MBOPLBAC+	0,0080	0,0087	0,0066	<u>0,0272</u>
MBOPLBAC-	<u>0,0211</u>	0,0147	0,0032	0,0113

MBOPLHGB	0,0004	0,0055	0,0001	<u>0,0518</u>
MBOPLUNIVB	<u>0,0759</u>	0,0002	0,0004	0,0043
MBWERK1	<u>0,0410</u>	0,0001	0,0165	<u>0,0694</u>
MBWERK2	0,0135	0,0020	0,0096	<u>0,1047</u>
MBWERK3	<u>0,0304</u>	<u>0,0187</u>	0,0010	0,0101
MBWERK4	<u>0,0591</u>	0,0123	0,0046	0,0004
GNO	0,0044	0,0144	0,0000	0,0076
PRO	0,0111	0,0063	<u>0,0546</u>	0,0021
PUO	0,0002	<u>0,0305</u>	<u>0,0278</u>	0,0026
JCOLL	0,0024	0,0064	<u>0,1213</u>	0,0027
NCOLL	0,0008	0,0023	<u>0,0430</u>	0,0010
MVG_0	<u>0,0407</u>	0,0000	0,0000	0,0007
MVG_G	0,0168	0,0075	0,0108	0,0137
MVG_H	<u>0,0378</u>	0,0037	0,0077	0,0028
HVG_0	0,0170	0,0051	0,0004	0,0014
HVG_1	<u>0,0480</u>	0,0144	0,0010	0,0039
INV0	<u>0,0386</u>	0,0002	0,0125	0,0010
INVDF	0,0018	0,0141	<u>0,0187</u>	0,0073
INVDFI	<u>0,0386</u>	0,0002	<u>0,0218</u>	<u>0,0213</u>
INVI	0,0033	<u>0,0510</u>	<u>0,0567</u>	0,0010
MREMB150250	0,0063	<u>0,0180</u>	0,0092	0,0064
MREMB250+	<u>0,0555</u>	0,0015	0,0114	0,0075
MREMB30-	0,0006	<u>0,0630</u>	<u>0,0211</u>	<u>0,0343</u>
MREMB30150	0,0069	0,0001	0,0091	<u>0,0233</u>
MIVOB0	0,0018	<u>0,0198</u>	0,0006	0,0019
MIVOB1	0,0050	<u>0,0558</u>	0,0016	0,0053
MIVVGB0	<u>0,0216</u>	0,0013	0,0014	0,0009
MIVVGB1	<u>0,0481</u>	0,0029	0,0032	0,0020
SOM	=1	=1	=1	=1

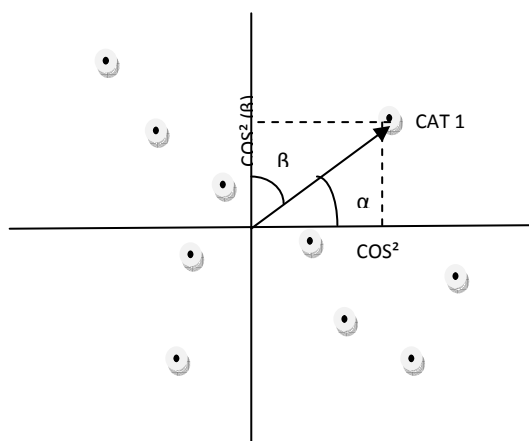
Bron: K. Stuyck

De eerste dimensie verklaart 37.97% van de totale informatie. De geometrische x-as wordt voornamelijk bepaald door sociaal-economische categorieën van de Senegalese migranten in België. De categorieën MBINK1500+ (De migrant in België verdient meer dan 1500 euro per maand), SGM (succesvolle gediplomeerde), MBOPLUNIVB (migrant in België heeft universitaire studies in België volbracht), MBWERK4 (de migrant is een hoger kaderlid), MBWERK1 (de migrant is werkloos of oefent informeel werk uit), OM (overlever) hebben een belangrijke partiële bijdrage en bepalen dus mee de ligging van deze as. De tweede dimensie verklaart 32.22% van de totale informatie. De oriëntatie van deze as wordt voornamelijk bepaald door sociaal-economische categorieën van de huishoudens in Senegal. Deze as wordt bepaald door de categorieën HHOPLBAC 50+ (meer dan 50% van het huishouden heeft een diploma baccalaureaat), HHVC50+ (meer dan 50% van het huishouden in tewerkgesteld in de formele sector), HHI10+ (het huishoudinkomen bedraagt meer dan

10 dollar per persoon per dag), HHI1- (het huishoudinkomen bedraagt minder dan 1 dollar per persoon per dag), IHH (inkomensrijke huishoudens) GHH (geïntegreerde huishoudens), KRHH (kansarme rurale huishoudens), KSHH (kansarme stedelijke huishoudens), HHOPLBACO (niemand van het huishouden heeft een diploma baccalaureaat), HHVCO (niemand van het huishouden is tewerkgesteld in de formele sector), HHI410 (het huishoudinkomen bedraagt tussen de 4 en 10 dollar per persoon per dag). Ook enkele categorieën die betrekking hebben op remittancespraktijken bepalen mee de oriëntatie van beide assen. Deze variabelen worden later besproken en in verband gebracht met de sociaal-economische variabelen van de huishoudens en de migranten.

Voor elk punt (elke categorie) zal nu de kwaliteit en de representativiteit van de afbeelding (zie figuur) worden nagegaan. Er zal met andere woorden nagegaan worden of de punten in de deelruimte, die door de twee gekozen assen (dimensies) wordt bepaald, goed vertegenwoordigd zijn. Een tweedimensionale ruimte stelt immers niet alle inertie voor (voor deze analyse wordt er 70.66% van alle inertie voorgesteld door dimensie 1 en dimensie 2). Dit kan door voor elk punt de gekwadrateerde cosinus te beschouwen tussen de vector van het punt (vanaf het centrum) en een as (zie figuur).

Schematische voorstelling van de gekwadrateerde cosinussen van een bepaald punt (categorie)

Bron: K. Stuyck

Als de gekwadrateerde cosinus gelijk is aan één, wil dit zeggen dat de vector perfect gelijk loopt met die as. Als ze gelijk is aan nul, ligt de vector er loodrecht op en kan er niets zinnigs gezegd worden over de positie van het punt ten opzichte van die as. Wanneer de som van beide gekwadrateerde cosinussen gelijk is aan één, wil dit zeggen dat de vector volledig in de gevisualiseerde tweedimensionale ruimte ligt en dus volledig gerepresenteerd is. Hoe dichter de gekwadrateerde cosinus van een punt ten opzichte van een bepaalde dimensie bij één ligt, hoe meer representatief de dimensie is voor het punt (Benzécri 1992; Benzécri 1992; Greenacre 1984; Benzécri 1992; Greenacre 1984)

Volgende tabel geeft een overzicht van de gekwadrateerde cosinussen van de verschillende punten (categorieën) voor de eerste vier dimensies. Deze vier dimensies representeren samen 88.41% van de totale informatie. In navolging van Napaul (1999) worden alle waarden hoger dan 0.250 in rekening gebracht. Alle waarden hoger dan 0,250 worden aangeduid in het vet en grijs (of blauw of roos), waarden hoger dan 0,400 worden tevens onderlijnd. Deze categorieën met een $\cos^2 > 0.400$ worden goed gerepresenteerd op één bepaalde as. Uit de waarden van de gekwadrateerde cosinussen van de categorieën kan afgeleid worden dat de categorieën MBINK1500+ (migrant verdient meer dan 1500 euro per maand) (0.793), SGM (succesvolle gediplomeerden) (0.638), MBOPLUNIVB (migrant heeft een universitair diploma behaald aan een Westerse universiteit) (0.591), MWERK4 (migrant is een kaderlid) (0.401), MBINK600- (migrant verdient minder dan 600 euro per maand), OM (overlevers), MBWERK1 (migrant is werkloos of voert informeel werk uit) en MIVVGB (het feit of de migrant in België al dan niet investeert in vastgoed in België, met andere woorden of hij eigenaar van een woning in België is of niet) goed gerepresenteerd worden op de X-as. De gekwadrateerde cosinussen van de categorieën HHOPLBAC50+ (meer dan 50% van het huishouden (ouder dan 20 jaar) heeft een diploma baccalaureaat behaald) (0.773), HH1- (huishoudinkomen per persoon per dag is lager dan 1 dollar) (0.579), HHVC50+ (meer dan 50% van het huishouden (ouder dan 20 jaar en geen student) is tewerkgesteld in de formele sector) (0.420) zijn groter dan 0.400. Andere categorieën die eveneens de sociaal-economische positie van de huishoudens weerspiegelen, namelijk GHH (geïntegreerde huishoudens), IHH (inkomensrijke huishoudens) KRHH (kansarme rurale huishoudens), HHVC0 (niemand van het huishouden heeft een vast contract) HHOPLBAC0 (niemand van het huishouden heeft een diploma baccalaureaat) HHI10+ (huishoudinkomen per persoon per dag is hoger dan 10 dollar), worden eveneens goed voorgesteld door hun projectie op deze tweede dimensie. Uit de waarde van de partiële bijdragen kan geconcludeerd worden dat de tweede dimensie de nadruk legt op het contrast tussen de sociaal-economische positie van de huishoudens in Senegal. De hierboven beschreven gekwadrateerde cosinussen worden eveneens goed geprojecteerd op de tweede as (dimensie). Aangezien de categorieën die een belangrijke partiële bijdrage leveren aan een bepaalde as eveneens goed vertegenwoordigd worden in de deelruimte, wil dit zeggen dat er geen outliers zijn die in sterke mate de oriëntatie van de assen beïnvloeden.

Gekwadrateerde cosinussen van de verschillende categorieën voor de eerste vier dimensies

CATEGORIE	SqCos1 DIM1	SqCos2 DIM2	SqCos3 DIM3	SqCos4 DIM4	(...) tot Sqcos10 DIM10	Sqcos1 + sqcos2+... +sqcos10
GHH	0,031	0,289	0,054	0,039		= 1
IHH	0,033	0,343	0,250	0,069		= 1
KRHH	0,001	0,185	0,351	0,000		= 1
KSHH	0,051	0,176	0,022	0,040		= 1

OHH	0,038	0,000	0,178	0,214	= 1
HHVC0	0,122	0,266	0,021	0,012	= 1
HHVC25-	0,004	0,112	0,003	0,035	= 1
HHVC2550	0,044	0,061	0,047	0,142	= 1
HHVC50+	0,013	0,420	0,014	0,010	= 1
HHOPLBAC0	0,014	0,276	0,038	0,108	= 1
HHOPLBAC25-	0,000	0,084	0,008	0,035	= 1
HHOPLBAC2552	0,032	0,006	0,123	0,111	= 1
HHOPLBAC50+	0,003	0,773	0,002	0,034	= 1
HHI1-	0,078	0,579	0,037	0,071	= 1
HHI10+	0,033	0,343	0,250	0,069	= 1
HHI12	0,044	0,001	0,064	0,022	= 1
HHI24	0,045	0,112	0,029	0,318	= 1
HHI410	0,004	0,140	0,050	0,138	= 1
NAM	0,034	0,077	0,201	0,073	= 1
OAM	0,022	0,076	0,019	0,143	= 1
OM	0,286	0,035	0,171	0,283	= 1
SGM	0,638	0,000	0,052	0,003	= 1
MBINK10001500	0,062	0,025	0,045	0,245	= 1
MBINK1500+	0,793	0,019	0,000	0,035	= 1
MBINK600-	0,262	0,006	0,221	0,230	= 1
MBINK6001000	0,077	0,081	0,052	0,016	= 1
MBOPLBAC+	0,060	0,061	0,029	0,116	= 1
MBOPLBAC-	0,188	0,122	0,017	0,057	= 1
MBOPLHGB	0,003	0,039	0,001	0,222	= 1
MBOPLUNIVB	0,591	0,002	0,002	0,019	= 1
MBWERK1	0,329	0,001	0,077	0,317	= 1
MBWERK2	0,125	0,018	0,052	0,548	= 1
MBWERK3	0,244	0,140	0,005	0,046	= 1
MBWERK4	0,401	0,077	0,018	0,002	= 1
GNO	0,042	0,129	0,000	0,041	= 1
PRO	0,084	0,045	0,241	0,009	= 1
PUO	0,002	0,244	0,162	0,015	= 1
JCOLL	0,019	0,048	0,569	0,012	= 1
NCOLL	0,019	0,048	0,569	0,012	= 1
MVG_0	0,563	0,000	0,000	0,006	= 1
MVG_G	0,120	0,050	0,045	0,055	= 1
MVG_H	0,304	0,028	0,036	0,013	= 1

HVG_0	0,386	0,108	0,005	0,018	=1
HVG_1	0,386	0,108	0,005	0,018	=1
INV0	0,418	0,002	0,079	0,006	=1
INVDF	0,014	0,103	0,085	0,032	=1
INVDFI	0,301	0,002	0,099	0,094	=1
INVI	0,021	0,304	0,211	0,004	=1
MREMB150250	0,061	0,161	0,051	0,035	=1
MREMB250+	0,406	0,010	0,049	0,031	=1
MREMB30-	0,004	0,407	0,085	0,135	=1
MREMB30150	0,057	0,001	0,044	0,110	=1
MIVOB0	0,040	0,419	0,008	0,024	=1
MIVOB1	0,040	0,419	0,008	0,024	=1
MIVVGB0	0,413	0,023	0,016	0,010	=1
MIVVGB1	0,413	0,023	0,016	0,010	=1

Bron: K. Stuyck

Bijlage 5: Output T-test op basis van interviewresultaten

T-test uitgevoerd om na te gaan of er een significant verschil bestaat tussen het gemiddelde overgemaakte bedrag tussen twee categorieën van een bepaalde variabele

GENDER	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Vrouw	8	120,58	90,794	-,578	41	,566
Man	35	149,63	134,597			

KINDEREN IN BELGIË	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Neen	22	106,50	130,465	-2,067	41	,045
Ja	21	183,74	113,494			

KINDEREN IN SENEGAL	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Neen	35	134,00	94,072	-1,105	41	,275
Ja	8	188,94	226,344			

HUWELIJK BELGISCHE PARTNER	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
Neen	32	126,74	100,496	-1,565	41	,125
Ja	11	195,10	181,056			

SENEGAL WOONT IN SENEGAL	N	MEAN	STD. DEVIATION	T	DF	SIG. (2-TAILED)
0	37	128,22	94,664	-2,135	41	,039
1	6	242,95	240,247			

REFERENTIES

ANSD. (2001). Deuxième enquête Sénégalaise auprès des ménages (ESAM II), Agence National de la Statistique et de la Démographie, Dakar.

Adams, R. (1989). Worker remittances and inequality in rural Egypt. *Economic development and cultural change*, 38, 45-71.

Adams, R. & Cuecuecha, A. (2010). Remittances, household expenditure and investment in Guatemala. *World Development*, 38, 1626-1641.

Agarwal, R. & Horowitz, A. W. (2002). Are international remittances altruism or insurance? Evidence from Guyana using multiple-migrant households. *World Development*, 30, 2033-2044.

Agunias, D. (2006). Remittances and Development: Trends, Impacts, and Policy Options. Washington, DC., Migration Policy Institute.

Aldenderfer, M. & Blashfield, R. (1984). *Social sciences. Cluster analysis. Statistical Methods*. Beverly Hills: Sage Publications.

Amersfoort, H. (2003). Transnationalisme: modeterm of bruikbaar concept? *Agora*, 19, 6-9.

ANSD. (2006). Rapport national de présentation des résultats du troisième Recensement général de la population et de l'habitat en 2002, RGPH III. Dakar.

Appadurai, A. (1995). The production of locality. In R. Fardon (Ed) *Counterworks: Managing the diversity of Knowledge* (pp. 204-255). London: Routledge.

Aull Davies, C. (1999). Reflexive ethnography: a guide researching selves and others. London, New York: Routledge.

Azam, P. & Gubert, F. (2002). Ceux de Kayes: l'effet des transferts des émigrés maliens sur leur famille d'origine. In Commissariat Général au Plan (Ed) *Immigration, marché du travail, intégration* Paris: La documentation française.

BAD. (2007). Les transferts de fonds des migrants, un enjeu de développement: Les Comores, Mali, Maroc, Sénégal.

Banerjee, B. (1984). The probability, size and uses of remittances from urban to rural areas in India. *Journal of Development Economics*, 16, 293.

Basch, L., Glick Schiller, N. & Blanc-Szanton, C. (1994). Nations Unbound: Transnational Projects, Post-Colonial Predicaments, and De-territorialized Nations States. Langhorne: Gordon and Breach.

Baxter, J. & Eyles, J. (1997). Evaluating qualitative research in social geography: establishing 'rigour' in interview analysis. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22, 505-525.

Benzécri, J. (1992). *Correspondence analysis handbook*. New York: Marcel Dekker Inc.

Berthomière, W. & Hily, M.-A. (2006). Décrire les migrations internationales. Les expériences de la coprésence. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 22, 67-83.

Black, R. & Castaldo, A. (2009). Return migration and entrepreneurship in Ghana and Côte d'Ivoire: The role of capital transfers. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 100, 44-58.

Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, P. (1993). *La misère du monde*. Paris: Editions du Seuil.

Bourdieu, P. (1980). *Le sens pratique*. Paris: Editions de Minuit.

Bourdieu, P. (1972). Esquisse d'une théorie de la pratique. Genève: Droz.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. (1992). Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Amsterdam: Van Gennep.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Amsterdam: SUA.

Brettel, C. (2008). Theorizing Migration in Anthropology. The social construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes. In C. Brettel & J. Hollifield (Eds) *Migration Theory. Talking across disciplines* (pp. 113-160). New York: Routledge.

- Brown, S. & Bean, F. (2005). International migration. In D. Poston & M. Micklin (Eds) *Handbook of population* (pp. 347-382). New York: Kluwer Academic.
- Bruzzone, T., Fall, P., Tall, M. & Gueye, C. (2006). Le milieu sénégalais et l'action transnationale des migrants. CeSPI.
- Burawoy, M. (2000). Reaching for the global. In M. Burawoy, J. Blum & S. George (Eds) *Global ethnography. Forces, and Imaginations in a postmodern world* (pp. 1-40). Los Angeles, London: University of California Press.
- Burgers, J. & Engbersen, G. (1999). *De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Burgers, J. & ten Dam, J. (1999). Gezondheid en zorg. In J. Burgers & G. Engbersen (Eds) *De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam* (pp. 161-186). Amsterdam: Boom.
- Carling, J. (2005). Migrant remittances and development cooperation. International Peace Research Institute. PRIO Report I/2005. Oslo.
- Castles, S. & Miller, J. (2003). The age of migration. International Population Movements in the Modern World. New York.
- Chami, R., Fullenkamp, C. & Jahjah, S. (2005). Are immigrant remittance flows a source of capital for development? [52], 55-81. IMF Staff papers.
- Clarke, A. (2005). Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern turn. London: Thousand Oaks: Sage publications.
- Clemens, M. & Pettersson, G. (2007). New Data on African Health Professionals Abroad. Working Paper 95. 2007. Washington DC, Center for Global Development.
- Cohen, J. H. (2005). Remittance outcomes and migration: Theoretical contests, real opportunities. *Studies in Comparative International Development*, 40, 88-112.
- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Conradson, D. & Latham, A. (2005). Transnational Urbanism: Attending to Everyday Practices and Mobilities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, 227-233.

Copans, J. (2000). Mourides des champs, mourides des villes, mourides du téléphone portable et de l'internet. Les renouvellements de l'économie politique d'une confrérie. *Afrique contemporaine*, 24-32.

Daffé, G. (2008). Les transferts d'argent des migrants sénégalais. entre espoir et risques de dépendance. In M.-C. Diop (Ed) *Le Sénégal des migrations* (pp. 105-131). Paris: Karthala.

De Clercq, A. (1994). Medische bijstand in ontwikkelingslanden, creatief denken en een nieuwe aanpak zijn gewenst. *Afrika Focus*, 10, 55-80.

De Haan, L. (2000). *Livelihood, locality and Globalization*. Nijmegen: Nijmegen University Press.

De Haas, H. (2007a). Migration and development: A theoretical perspective. COMCAD Arbeitspapiere Working Papers, 1-82.

De Haas, H. (2004). Migratie en ontwikkeling. Mythen, nuances en nieuwe inzichten. *Internationale Spectator*, LVIII, 252-257.

De Haas, H. (2006). Migration, remittances and regional development in Southern Morocco. *Geoforum*, 37, 565-580.

De Haas, H. (2007b). Remittances, Migration and Social Development. A Conceptual Review of the Literature. United Nations Reserach Institute for Social Development. 1-38. 2007b. Social Policy and Development Programme Paper Number 34.

Decorte, T. (2009). Kwalitatieve data-analyse in het criminologisch onderzoek. In T. Decorte & D. Zaitch (Eds) *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie* (pp. 433-464). Leuven: Acco.

Defourny, J. & Develtere, P. (1999). sociale economie in Noord en Zuid: realiteit en beleid. Garant.

Denzin, N. (1970). *Sociological methods: A sourcebook*. Chicago: Aldine.

Development Research Center on Migration (2007). Globalisation and Poverty . Global Migrant Origin Database.

Devillé, A. (2008). Schuilen in de schaduw. Mensen zonder wettig verblijf in de Belgische samenleving. Mechelen: Kluwer.

Dia, H. (2008). Les ressources d'une diaspora villageoise de la moyenne vallée du fleuve Sénégal. In M.-C. Diop (Ed) *Le Sénégal des migrations* (pp. 179-193). Parijs: Karthala.

Diagne, A. & Rakotonarivo, A. (2010). Les transferts des migrants sénégalais vers la région de Dakar: ampleur et déterminants. MAFE Working Paper 9, -22. MAFE Working Paper 9.

Diop, A. & Niang, A. (2005). *La pauvreté au Sénégal*. Paris: Karthala.

Diouf, M. (2000). The Senegalese Murid Trade Diaspora and the Making of a Vernacular Cosmopolitanism. *Public culture*, 12, 679-702.

Direction de la Prévision et des Etudes Economiques. (2008). Impact des transferts des migrants sur la pauvreté au Sénégal. Document d'Etude n. 7, -28. Dakar, Ministère de l'Economie et des Finances.

Direction des Sénégalais de l'extérieur. (2006). Lettre de politique sectorielle des Sénégalais de l'extérieur.

Docquier, F. & Marfouk, A. (2005). International migration by educational attainment (1990-2000). 3382. 2005. World Bank Policy Research Working Paper.

Dupuy, C. (1990). Les associations villageoises au Sénégal: fonctions économiques et modalités de financement. *Tiers-Monde: Technologie et développement*, 31.

Durand, J., Kandel, W., Parrado, E. & Massey, D. (1996). International migration and development in Mexican communities. *Demography*, 33, 249-264.

Edwards, A. & Ureta, M. (2003). International migration, remittances and schooling: Evidence from El Salvador. *Journal of Development Economics*, 72, 429-461.

Ellis, F. (2000). Rural livelihoods and diversity in developing countries. Oxford: Oxford University Press.

Engbersen, G. (1999). Patronen van integratie. In J. Burgers & G. Engbersen (Eds) *De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam* (pp. 242-261). Amsterdam: Boom.

Faist, T. (2000a). The Volume and Dynamics of International migration and transnational social spaces. Oxford: Oxford University press.

- Faist, T. (2000b). Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies*, 23, 189-222.
- Faist, T. (2008). Migrants as transnational development agents: An inquiry into the newest round of the migration-development nexus. *Population space and place*, 14, 21-42.
- Fall, A. (2007). *Bricoler pour survivre*. Paris: Karthala.
- FAO (2009). The state of food insecurity in the world 2008.FAO.
- Funkhouser, E. (1995). Remittances from international migration: a comparison of El Salvador and Nicaragua. *The review of economics and statistics*, 77.
- Giddens, A. (1984). The constitution of society: outline of the theory of structuration. cambridge: polity press.
- Giuliano, P. & Ruiz-Arranz, M. (2005). Remittances, financial development and growth. [05/234]. International Monetary fund Working Paper.
- Glaser, B. & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. New York: Aldine Publishing Company.
- Glick Schiller, N. (1999). Transmigrants and nation-states: something old and something new in the U.S. immigrant experience. In C. Hirschman, P. Kasinitz & J. DeWind (Eds) *The handbook of international migration* (pp. 94-119). New York: Russell Sage.
- Glick Schiller, N., Basch, L. & Blanc-Szanton, C. (1992). Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity, and nationality reconsidered. New York: New York Academy of Sciences.
- Goldring, L. (2003). Re-thinking remittances: social and political dimensions of individual and collective remittances.. Cerlac Working Paper Series.
- Gonin, P. (2001). Les migrations venant du bassin du fleuve Senegal vers l'union européenne. In Centre pour l'égalité des chances et la lutte contre le racisme (Ed) *Facteurs d'émigration, politiques d'immigration : Colloque 23 mars 2001* (pp. 57-86). Bruxelles: Centre pour l'égalité des chances et la lutte contre le racisme.
- Gonin, P. & Robin, N. (2009). Les routes migratoires par le Sénégal. In A. Bensaâd (Ed) *Le Maghreb à l'épreuve des migrations subsahariennes* (pp. 139-170). Paris: Karthala.

- Greenacre, M. (1984). Theory and applications of correspondence analysis. London: Academic Press.
- Greenacre, M. (1994). Multiple and Joint Correspondence Analysis. In M. Greenacre & J. Blasius (Eds) *Correspondence analysis in the social sciences* (pp. 141-161). London: Academic Press.
- Grigg, D. (1977). E.G. Ravenstein and the "laws of migration". *Journal of Historical Geography*, 3, 41-54.
- Guarnizo, L. E. (2003). The economics of Transnational Living. *IMR*, 37, 666-699.
- Guarnizo, L. E. (1997). The emergence of a transnational social formation and the mirage of return migration among Dominican transmigrants. *Identities*, 4, 281-322.
- Gupta, S., Pattillo, C. & Wagh, S. (2007). Impact of remittances on poverty and financial development in Sub-Saharan Africa. International Monetary Fund. WP/07/38.
- Hannerz, U. (1998). Transnational research. In R. Bernard (Ed) *Handbook of methods in cultural anthropology* (pp. 235-256). California: AltaMira Press.
- Hannerz, U. (1996). Transnational Connections (Culture, People, Places). London: Routledge.
- Hareven, T. (2000). Families, history and social change: Life course and cross cultural perspectives. Delaware: University of Delaware Westview Press.
- Harris, J. & Torado, M. (1970). Migration, Unemployment and development: a Two-sector analysis. *American Economic Review*, 60, 126-142.
- Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *The journal of modern African Studies*, 11, 61-89.
- Hesseling, G. & Kraemer, H. (1996). *Senegal/Gambia*. Amsterdam: Koninklijk instituut voor de tropen.
- Hily, M.-A. (1998). Bilan des travaux sur la circulation migratoire. *Migrations Etudes*, 84.

Hoddinott, J. (1994). A model of migration and remittances applied to Western Kenya. [46], 459-476. Oxford. Oxford Economic Papers.

Hofnung, T. (2007). Sénégal: les billets gagnants de la laiterie. A l'occasion du Forum Afrique avenir, l'exemple de la première laiterie industrielle en pays peul. Liberation .

Holst, E. & Schrooten, M. (2006). Migration and Money-What determines remittances? Evidence from Germany. Discussion Paper Series 477. Hitotsubashi University, Institute for Economic Research.

Hughes, E. (1994). *On work, race, and the sociological imagination*. Chicago: The University of Chicago Press.

ILO . (1972). Employment, incomes and equality: A strategy for increasing productive employment in Kenya. Geneva, ILO.

International Monetary Fund. (1993). *Balance of payments manual*. Washington.

Jurgens, J. (2001). Shifting spaces, complex identities. In L. Pries (Ed) *New Transnational Social spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-first Century* (pp. 94-112). Londen: Routledge.

Kabki, M., Mazzucato, V. & Appiah, E. (2004). 'Wo benane a eye bebre: The Economic impact of Remittances of netherlands-based Ghanian Migrants on rural Ashanti. *Population, space and place*, 10, 85-97.

Kelly, P. & Lunsis, T. (2006). Migration and the transnational habitus: evidence from Candada and the Philippines. *Environment and Planning A*, 38, 831-847.

Kesteloot, C. & Mistiaen, P. (1995). Les restaurants turcs de la Chaussée de Haecht à Bruxelles: niches ethniques, exotisme et assimilation. *Revue belge de Géographie*, 119.

Kivisto, P. (2001). Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. *Ethnic and Racial Studies*, 24, 549-577.

Lacroix, T. (2005). *Les réseaux marocains du développement*. Parijs: Sciences Po.

Lacroix, T. (2009). Transnationalism and development: The example of Moroccan Migrant Networks. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35, 1665-1678.

- Lamote, F. (2007). De vloeiende stad: trans(nationaal) urbanisme. Katholieke Universiteit Leuven. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling .
- Lavigne-Delville, P. (1991). La rizière et la valise. Irrigation, migration et stratégies paysannes dans la vallée du fleuve Sénégal. Paris: Syros-Alternatives.
- Lee, E. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3, 47-57.
- Levitt, P. (1998). Social remittances: Migration driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International migration Review*, 32, 926-948.
- Levitt, P. (2001). *Transnational villagers*. California: University of California Press.
- Levitt, P. & Schiller, G. N. (2004). Transnational perspectives on migration: conceptualizing simultaneity. *International migration Review*, 38, 595-629.
- Lewis, J. (1986). International labour migration and uneven regional development in labour exporting countries. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 77, 27-41.
- Lianos, T. & Cavounidis, J. (2010). Immigrant remittances, stability of employment and relative deprivation. *International Migration*, 48, 118-141.
- Lincoln, Y. & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills: Sage.
- Lipton, M. (1980). Migration from the rural areas of poor countries: the impact on rural productivity and income distribution. *World Development*, 8, 1-24.
- Loopmans, M., Stuyck, K. & Cieters, Y. (2005). Halve burgers? Over menswaardige huisvesting, ook voor asielzoekers en mensen zonder papieren. In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (Eds) *Wonen aan de onderkant* (pp. 195-216). Antwerpen - Apeldoorn: Garant.
- Lucas, R. & Stark, O. (1985). Motivations to remit: Evidence from Botswana. *Journal of Political Economy*, 93, 901-918.
- Mabogunje, A. (1970). Systems approach to a theory of rural-urban migration. *Geographical analysis*, 2, 1-18.
- Marcus, G. (1995). Ethnography in/of the World System: the Emergency of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117.

Marfaing, L. (2003). Investir au Sénégal: Les Sénégalais résidant en Allemagne entre le retour virtuel et le va-et-vient. *Migrations Société*, 15, 83-98.

Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J. (1998). *Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium*. Oxford: Clarendon Press.

Massey, D., Arango, J., Hugo, G. & Taylor, E. (1993). Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review*, 19, 431-466.

Massey, D. & Taylor, E. (2004). *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*. Oxford: Oxford University Press.

Mazzucato, V. (2009). Bridging boundaries with a transnational research approach: a simultaneous matched sample methodology. In M. Falzon (Ed) *Multi-sited ethnography. Theory, Praxis and locality in contemporary research* (pp. 215-232). Malta: University of Malta.

Mazzucato, V. (2000). Transnational networks and the creation of local economies: Economic principles and institutions of Ghanaian migrants at home and abroad. Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek grant number 410.13.

Mazzucato, V., Van den Boom, B. & Nsawah-Nuamah, N. (2008). Remittances in Ghana: Origin, Destination and Issues of Measurement. *International Migration*, 46, 103-122.

Meert, H. (2000). Giddens' structuratietheorie en de maakbaarheid van de samenleving door ruimtelijke planning. *Ruimte & Planning*, 20, 277-294.

Meert, H. (1998). De geografie van het overleven: bestaansonzekere huishoudens en hun strategieën in een stedelijke en rurale context. 1998. Katholieke Universiteit Leuven. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling.

Meillassoux, C. (1997). *L'économie de la vie. Démographie du travail*. Lausanne: Ed. Page deux.

Meireman, K. (2003). De rol van migrantenorganisaties in de ontwikkelingssamenwerking. Brussel, DGOS.

- Mezger, C. & Beauchemin, C. (2010). The role of international migration experience for investment at home: The case of Senegal. MAFE Working Paper 12.
- Mishra, P. (2006). Emigration and brain drain: Evidence from the Caribbean. IMF working Paper No. 06/25, 1-39.
- Myrdal, G. (1957). *Rich Lands and Poor*. New York: Harper and Row.
- Nagpaul, P. (1999). *Guide to advanced data analysis*. New Delhi: UNESCO.
- Ndiaye, K. (2009). Migration en trois phases. Agenda Interculturel 274[Juin]. Bruxelles, CBAI.
- Ndione, B. & Lalou, R. (2005). Tendances récentes des migrations internationales dans le Sénégal urbain: Existe-t-il une dynamique de quartier? Les exemples de Dakar, Touba et Kaolack. XXVe Congrès International de la Population Tours, France .
- Ndione, E. (1994). L'économie urbaine en Afrique. Le don et le recours. Parijs: Karthala.
- Nee, V. & Sanders, J. (2001). Understanding the diversity of immigrant incorporation: a forms-of-capital model. *Ethnic and Racial Studies*, 24, 386-411.
- Neefs, B. (2008). De informele sector en zijn schattingen: toepassing op ontwikkelingslanden. Katholieke Universiteit Leuven.
- NIS. (2001). Socio-economische enquête, 2001.
- O'Gorman, A. (2009). Ethische aspecten van het kwalitatief onderzoek. In T. Decorte & D. Zaitch (Eds) *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie* (pp. 513-536). Leuven: Acco.
- Orozco, M. (2007). Estimating Global Remittance flows: a methodology. International Fund for Agricultural Development.
- Orozco, M., Burgess, E. & Massardier, C. (2010). Remittance transfers in Senegal: Preliminary findings, lessons, and recommendations on its marketplace and financial access opportunities. 109. International migration programme. Social Finance Programme.
- Orozco, M. & Garcia-Zanillo, E. (2009). Hometown associations: Transnationalism, Philanthropy, and development. *Brown Journal of World Affairs*, 15, 57-74.

- Osaki, K. (2003). Migrant remittances in Thailand: Economic necessity or social norm. *Journal of population research*, 20, 203-222.
- Osili, U. (2004). Migrants and Housing Investments: Theory and Evidence from Nigeria. *Economic development and cultural change*, 52, 821-849.
- Ostergaard-Nielsen, E. (2003). *Transnational Politics: Turks and Kurds in Germany*. Londen en New York: Routledge.
- Patel, P. & Conklin, B. (2009). The balancing act: the role of transnational habitus and social networks in balancing transnational entrepreneurial activities. *Entrepreneurship theory and practice*, 33, 1045-1079.
- Patton, M. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Peleman, K. (2000). Bourdieu, Castells, De Certeau, Giddens, Lefebvre: wie biedt het meest? De ruimte en de maakbaarheid van de samenleving. *Ruimte & Planning*, 20, 330-340.
- Peleman, K. (2002). De rol van de buurt: De maatschappelijke participatie van Marokkaanse vrouwen in een ruimtelijk perspectief. Katholieke Universiteit Leuven. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling.
- Piore, M. (1979). *Birds of Passage: Migrant labor in Industrial societies*. Cambridge: University Press.
- Poirine, B. (2006). Remittances sent by a growing altruistic diaspora: How do they grow over time? *Asia Pacific Viewpoint*, 47, 93-108.
- Portes, A. (1995). The economic sociology of immigration: Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship. New York: Russel Sage.
- Portes, A. (2001). Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global networks*, 1, 181-193.
- Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Portes, A. & Borocz, J. (1989). Contemporary Migration: Theoretical Perspectives on its determinants and modes of incorporation. *International migration Review*, 23, 606-630.

- Portes, A. & Böröcz, J. (1987). Contemporary migration: Theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation. *International Migration Review*, 23, 606-630.
- Portes, A., Guarnizo, L. E. & Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, 22, 217-237.
- Portes, A., Haller, W. J. & Guarnizo, L. E. (2002). Transnational entrepreneurs: An alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review*, 67, 278-298.
- Pries, L. (2001). The disruption of social and geographic space: Mexican-US Migration and the emergence of transnational social spaces. *International Sociology*, 16, 55-74.
- Pries, L. (1999). Migration and transnational social spaces. Ashgate: Aldershot.
- Pries, L. (2005). Configurations of geographic and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the 'spaces of flows'. *Global networks*, 5, 167-190.
- Pumain, D. & Saint-Julien, T. (2001). *Les interaction spatiales*. Parijs: Armand Colin.
- Quiminal, C. (1991). *Gens d'ici, gens d'ailleurs*. Breteuil-sur-Iton: Christian Bourgois.
- Rapoport, H. & Docquier, F. (2005). The economics of migrant's remittances.. Bonn, Institute for the Study of Labor.
- Rea, A. (2004). Les discriminations raciales dans l'accès au logement à Bruxelles. In L. Malghem, F. Noël, P.-A. Perrouly & A. Rea (Eds) *Dossiers du MRAX: Le livre noir de la discrimination au logement* (pp. 25-58). Brussel: MRAX.
- Reddy, S., Visaria, S. & Asali, M. (2006). Inter-country comparisons of poverty based on a capability approach: an empirical exercise. Working Paper, 27. United Nations Development Programme.
- Reynals, B. & Sandrine, W. (1998). Revenus, épargne et transferts d'économies des immigrants Maliens et Sénégalais en France. *Hommes & Migrations*, 38-46.
- Riccio, B. (2005). Talkin' about migration - some ethnographic notes on the ambivalent representation of migrants in contemporary Senegal. *Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien*, 5, 99-118.

Riccio, B. (2002). Senegal is our home. The anchored nature of Senegalese transnational networks. In N. Al-Ali & K. Koser (Eds) *new approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of hoe* (pp. 68-83). New York: Routledge.

Riccio, B. (2004). Senegalese migrants in Italy. The potentials of investing human and financial capital for urban poverty reduction in Senegal. IAGU. UN-Habitat.

Rijksregister. (2003).

Rijksregister. (2004).

Rijksregister. (2005).

Rijksregister. (2006).

Rijksregister. (2007).

Rijksregister. (2008).

Rossi, P. (1955). Why Families Move: A Study in the Social Psychology of Urban Residential Mobility. New York: Free Press.

Russell, S. (1986). Remittances from International Migration: A Review in Perspective. *World Development*, 14, 677-696.

Russell, S. (1992). Migrant remittances and development. *International Migration*, 30, 267-288.

Salem, G. (1981). De la brousse sénégalaise au Boul'Mich: le système commercial mouride en France. *Cahiers d'études africaines*, 21, 267-288.

Sana, M. (2005). Buying membership in the transnational community: migrant remittances, social status, and assimilation. *Population Research and Policy review*, 24, 261.

Sander, C. & Barro, I. (2004). Etude sur le transfert d'argent des émigrés au Sénégal et les services de transfert en microfinance. 40. Geneva, ILO.

Sassen, S. (2000). New frontiers facing urban sociology at the millenium. *Britisch Journal of Sociology*, 51, 143-159.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Anchor Books.

Sercu, C. (2009). Geld, afstand en identiteit. Een studie naar de betekenis van geld binnen de transnationale context van Senegalese migranten in Leuven. Leuven, Master in de Sociale en Culturele Antropologie, Katholieke Universiteit Leuven.

Simon, G. (1981). Réflexions sur la notion de champ migratoire international. *Hommes et terres du nord*, spécial, 85-90.

Simon, G. (2006). Migrations, la spatialisation du regard. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 22, 9-22.

Smith, L. (2007). Tied to migrants. Transnational influences on the economy of Accra, Ghana. Amsterdam, Universiteit Amsterdam. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling.

Smith, L. & Mazzucato, V. (2009). Constructing homes, building relationships: migrant investments in houses. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 100, 662-673.

Smith, M. P. (2001). *Transnational Urbanism*. Malden: Blackwell.

Smith, M. P. & Guarnizo, L. E. (1998). *Transnationalism from below*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Snel, E., Engbersen, G. & Leerkes, A. (2006). Transnational involvement and social integration. *Global networks*, 6, 285-308.

Snell, E., Engbersen, G. & Leerkes, A. (2006). Transnational involvement and social integration. *Global networks*, 6, 285-308.

Soenen, H. (2003). Survival of the fittest? Economic strategies of undocumented workers in Brussels. *Kolor*, 3, 43-54.

Solomon, A. & Vandell, K. (1982). *Journal of the American Institute of Planners*, Winter, 911-938.

Some, A. (2009). Migration au Sénégal. Profil national 2009. OIM. Genève.

Stark, O. (1991). *The Migration of labour*. Oxford: Blackwell.

Stewart, J. (1948). Demographic Gravitation: Evidence and application. *Sociometry*, XI, 31-58.

- Stouffer, S. (1940). Intervening Opportunities: A theory Relating Mobility and distance. *American Sociological Review*, 5, 845-867.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory. London: Thousand Oaks: Sage publications.
- Stuyck, K. (2010). Van dorpsbewoner tot wereldburger. *Agora*, 26, 18-22.
- Stuyck, K. & Van Nieuwenhuyze, I. (2008). Barça ou barsakh. *Agora*, 23, 32-35.
- Swyngedouw, E. (1990). Limburg en de wereldeconomie: het Belgische Fordisme op zijn best. In Mort Subite (Ed) *Barsten in België. Een geografie van de Belgische maatschappij* (pp. 109-140). Berchem: EPO.
- Sylla, M. & Mbaye, A. (2009). Petit répertoire associatif. Agenda Interculturel [274], 10-11. Bruxelles, CBAI.
- Tall, M. (2008a). Les émigrés sénégalais en Italie. Transferts financiers et potentiel de développement de l'habitat au Sénégal. In M.-C. Diop (Ed) *Le Sénégal des migrations* (pp. 134-153). Paris: Karthala.
- Tall, M. (2008b). La migration internationale sénégalaise: des recrutements de main-d'œuvre aux pirogues. In M.-C. Diop (Ed) *Le Sénégal des migrations. Mobilités, identités et sociétés* (pp. 37-68). Paris: Karthala.
- Tall, M. (1994). Les investissements immobiliers à Dakar des émigrants sénégalais. *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 10, 137-151.
- Tandian, A. (2008). Des migrants sénégalais qualifiés en Italie: entre regrets et résignation. In M.-C. Diop (Ed) *Le Sénégal des migrations. Mobilités, identités et sociétés* (pp. 365-388). Paris: Karthala.
- Tarrius, A. (1989). *Anthropologie du mouvement*. Paris: Paradigmes.
- Tashakkori, A. & Teddlie, C. (1998). Mixed methodology: combining qualitative and quantitative approaches. [46]. London, Thousand Oaks: Sage. Applied social research methods Series.

- Taylor, E. (1996). The shadow value of migrant remittances, income and inequality in a household-farm economy. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32, 899-912.
- Taylor, E. (1999). The New Economics of Labour Migration and the role of remittances in the migration process. *International Migration*, 37, 63-88.
- Thrift, N. (1983). On the determination of social action in space and time. *Environment and Planning D: Society and Space*, 1, 23-57.
- UNDP. (2010). Human Development Report. The real wealth of nations. Pathways to human development. New York, UNDP.
- UNESCO. (2007). Rapport Dakar +7, Education pour tous en Afrique.
- Van der Leun, J. & Kloosterman, R. (2006). Going underground: Immigration policy changes and shifts in modes of provision of undocumented immigrants in the Netherlands. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 97, 59-68.
- Van der Leun, J. & Kloosterman, R. (1999). Loopbanen onder het legale plafond. In J. Burgers & G. Engbersen (Eds) *De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam* (pp. 118-160). Amsterdam: Boom.
- Van Nieuwenhuyze, I. (2007). Getting by in Europe's Urban Labour Markets: Senegambian Migrants' Strategies for Survival, Documentation and Mobility. Doctoraatsverhandeling.
- Vanden Broucke, S. (2006). Hiphop in Vlaanderen. Een sociologische analyse. 2006. Gent, Universiteit Gent. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling.
- Vanneste, D. (1998). Ruimtelijke analysetechnieken. KULeuven.
- Vertovec, S. Trends and Impacts of Migrant Transnationalism. (2004b). Centre on Migration, Policy and Society. 3, 1-78. Oxford, University of Oxford.
- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. New York: Routledge.
- Vertovec, S. (2001). Transnational social formations: towards a conceptual cross-fertilization. 2001. Unpublished work.
- Vertovec, S. (2004a). Migrant transnationalism and modes of transformation. *IMR*, 38, 970-1001.

- Vranken, J., De Boyser, K. & Dierckx, D. (2006). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek*. Leuven: Acco.
- VZW alarm. (2009). Alarm test discriminatie op huisvestingsmarkt. Internet communication.
- Wallerstein, I. (1974). *The modern World System I, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wets, J., Meireman, K. & De Bruyn, T. (2004). *Migrantengemeenschappen. Partners in het ontwikkelingsbeleid..* Leuven, Katholieke Universiteit Leuven. Hiva.
- WHO. (2006). Country health system fact sheet. Dakar, WHO.
- Willems, R. (2007). Ligt de Afrikaanse hemel in Barcelona. Mo-paper. Brussel.
- Willems, R. (2008). Les 'fous de la mer'. Les migrants clandestins du Sénégal aux îles Canaries en 2006. In M.-C. Diop (Ed) *Le Sénégal des migrations. Mobilités, identités et sociétés* (pp. 277-304). Paris: Karthala.
- WorldBank. (2006a). International remittance senders household survey Belgium-Senegal. Data File.
- WorldBank. (2005). Global Development finance 2005. Washington DC.
- WorldBank. (2010). The migration and remittances factbook 2010. The Worldbank.
- WorldBank. (2006). Global Economic prospects. Washington DC, The worldbank. Economic Implications of remittances and migration.
- WorldBank. (2001). *Attacking Poverty*. New York, Oxford University Press. World Development Report 2000/2001.
- Wright, R. & Ellis, M. (2000). Race, region and the territorial politics of immigration in the US. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24, 583-601.
- Yang, D. & Choi, H. (2007). Are remittances insurance? Evidence from rainfall shocks in the Philippines. *World Bank Economic Review*, 21, 219-248.
- Yatera, S. & Le Masson, O. (2007). *Diaspora, développement et citoyenneté. Les migrants originaires du bassin du fleuve Sénégal*. Unpublished work.